

శ్రీ రఘు.

మహాకవి శ్రీ కందుకూరి రుద్రకవి ప్రణీతంబగు
నిరంకుశోపాఖ్యానము

విమర్శకాచార్య, శిల్పకళాకావిద
శ్రీ స్వర్ణ సుబ్రహ్మణ్య కవి విరచిత
సుధాతరంగిణీ వ్యాఖ్యాన సమేతము

సత్తై న పల్లి హైందవోన్నత పాఠశాలా ప్రధానాంధ్ర పండితులు:
శ్రీ కొండూరి వీరరాఘవాచార్యులు గారి
కావ్యమీమాంసా సహితము

ఆంధ్ర శిల్ప కళా పరిషత్తు

కార్యస్థానము :: సత్తై న పల్లి.

సర్వహక్కులు గ్రంథవ్యాఖ్యాతవి

అడ్రస్:-

స్వర్ణ సుబ్రహ్మణ్య రవి

పెద పాలెం.

పొన్నూరుపోస్టు, గుంటూరు జిల్లా.

నాగార్జున ప్రెస్, నిడుబ్రోలు.

1951

ప్రథమ ముద్రణము

1000 ప్రతులు

వెల 5-0-0

[పోస్టేజి ప్రత్యేకము]

పండితాభిప్రాయములు

“సుధాతరంగిణి”

కందుకూరి రుద్రయ నిరంకుశోపాఖ్యానమునకు వ్యాఖ్య

కర్త: శ్రీ స్వర్ణ సుబ్రహ్మణ్యకవిగారు

పేరెన్నికగన్న ఆంధ్రకవులలో శ్రీ కందుకూరి రుద్రయ ఒకడు. రుద్రయ ప్రతిభను విననివారు, ఆయన కృతులను చదువనివారు, చాటువులతో ఆనందింపని వారు తెలుగువారిలో ఉండరు.

రుద్రయ నెల్లూరుజిల్లా కందుకూరు గ్రామనివాసి. విశ్వబ్రాహ్మణుడు. శాలివాహనశకము ౧౮౬౦ పాఠ్యములో రుద్రయ, శ్రీకృష్ణదేవరాయల వారి ఆస్థానమున తన కవితను వ్రాద్దించి, స్వామములను బడిసినాడు. రుద్రయ వంశమువారు ఇప్పటికిని కందుకూరులో గొందరున్నారు. రుద్రయ ప్రతిభకు చిహ్నముగా వారిప్పటికిని కవివంశము వారుగాఁ బిలువబడుచున్నారు.

రుద్రయ సహజ కవితావిశారదుడు. చిన్నతనముననే ఆయన పెక్కుకృతులను రచించెను. రుద్రయ కృతులన్నిటిలో మిక్కిలి ప్రతిభకు వచ్చినది నిరంకుశోపాఖ్యానము. రుద్రయ చెప్పికొనినట్లు బాల్యచాపలముతో నిబంధించినను నిరంకుశోపాఖ్యానము ప్రౌఢ కావ్యముగా కవితలో పరాకాష్ఠ నందుకొనినది.

నిరంకుశోపాఖ్యానము చక్కని శృంగార కావ్యము, పేరుకుతగినట్లు నిరంకుశోపాఖ్యానము, రుద్రయ లేఖనిలో నిరంకుశ ప్రతిభతో రూపొందినది.

నిరంకుశోపాఖ్యానము కథానందర్పమున సుగమముగానున్నను, రసవత్కవితా పాకమున గంభీరముగా నున్నది. అందలి లోతుపాతులను తరచి తెలిసికొనవలెనని చక్కని వ్యాఖ్యానమొకటి అవసరమై యున్నది.

బాపట్లతాలూకా పెదపాలెం వాస్తవ్యులు, కవులు, పండితులు అగు శ్రీ స్వర్ణ సుబ్రహ్మణ్య కవిగారు తమ సుధాతరంగిణి వ్యాఖ్యలో నేడు ఆకొరతను తీర్చివేసినారు.

శ్రీ సుబ్రహ్మణ్య కవిగారి సుధాతరంగిణి చాల హృదయంగమముగా నున్నది. ఘోషమైన సామగ్రితో జాలువాటి సుధాతరంగిణి, మధుర ధ్వన్యాది విశేష ప్రకటనములతో, మూలగ్రంథమును మరింత రసవత్తరము నొనరించుచున్నది. ఈ సుధాతరంగిణి, కవి పండిత రసిక సమాలోచక జనామోదమును ఒడయననుటలో సందేహములేదు.

శ్రీ సుబ్రహ్మణ్య కవిగారు ఇంకను ఆంధ్ర ప్రబంధములకు మధుర వ్యాఖ్యలురచించి, ఆంధ్రలోకమునకు మహోపకారము చేయగలరని విశ్వసించుచున్నాను.

సాహితీసమితి
తె నా లి.
22-11-1951

కావ్యతీర్థ, కవితావతస
ఘట్టి లక్ష్మీనరసింహశాస్త్రి

పండితాభిప్రాయములు.

సర్వభాషలకు సంస్కృతముమూలము. ఎల్లభాషలకంటె సంస్కృతముతో సంబంధ మొక యాంధ్రభాషకే చెల్లినది. వర్ణసమామ్నాయమందును, వ్యాకరణ నియమములందును, ఛందోవృత్తములందును, నలంకార సామాగ్రియందును, వికృతి రూపములందును, దీర్ఘసమాసములందును, విమర్శించి చూచిన ననుబంధము తప్పక యొప్పుకొనఁదగియున్నది. అందువలననే “దేశభాషలందు తెనుఁగులెన్న” యనుసిద్ధాంత మేర్పడినది. ఆంధ్రవాఙ్మయరచనకు మూలకందము భారతము. కవిత్రయ రచితము. రాజనరేంద్ర మనుమసిద్ధులకాలమునాటిది. తత్సమకాలీనములు. తత్సదృశములు నిర్వచనోత్తరరామాయణ “సృసింహపురాణ” “హరివంశీ” త్తరహరివంశాదులు. మొదటి తరగతిలోనివి. భావికవిమార్గదర్శకములు.

తదనంతర రచనలు. “శ్రీనాథ” “సూరస” కర్తృకములు. భాషాపోషకములు. “హరవిలాస” “శాలివాహనసప్తశతి” “భీమఖండ” “కాశీఖండ” “శృంగార నైషధ” “రాఘవపాండవీయ” “ప్రభావతీప్రద్యుమ్న” కళాపూర్ణోదయాదులు. “పాండు రంగవిజయ” “పారిజాతాపహరణ” “మనుచరిత్ర” “వసుచరిత్ర” “రాజశేఖరవిలాస” “కాళహస్తిమాహాత్మ్యము” మొదలైనవి, యాంధ్రభోజుని సభాలంకారములై యలరారినవి.

వానికేమాత్రముతీసిపోనిది “కందుకూరి రుద్రమహాకవికృత” “నిరంకుశోపాఖ్యానము” స్వతంత్రకృతులలోఁజేరినది. ఇచ్చుహాకావ్యమునకు “సుధాతరంగిణ్యాఖ్య వ్యాఖ్య (స్వర్ణసుబ్రహ్మణ్యకవి కర్తృక) యుభయ వాఙ్మయ రసపిపాసకలవారసుభ వింపఁదగియున్నది. ఇందునందర్శించితముగా వివిధనిఘంటువులు, వ్యాకరణాలంకారాది శాస్త్రములు, సకలగీతాభినయ భరతకలాలక్షణగ్రంథములు పెక్కులుదహరింపఁబడినవి. “కవీనమయములు” “ప్రకృతిసాక్షాత్కృతి” “కవిహృదయము” “లోకోక్తులు” “న్యాయములు” మున్నగు కవితాసామాగ్రి సమగ్రముగా హృదయంగమముగా వివరించి సంధానింపఁబడినవి. దీనిని జాగ్రత్తగాఁజూచి, ధారణజేసిన కలార్థి కొకయాంధ్రభాషయందేకాక సంస్కృతభాషాకావ్యముల స్వయంచుట యందును, నిరాఘాట పాండిత్యముతప్పకచేకూరఁగలదు. మఱియు నీవ్యాఖ్యవ్యాఖ్యాతకుఁగల భాషాభివృద్ధియందలి నిరంతరాభినివేశము, తన్నిమిత్తబహుగ్రంథ పర్యవలోకనము ప్రకటించుచున్నయది. పరమేశ్వరుఁ డీవ్యాఖ్యాతకు, విద్యత్కవి కింకను ప్రసిద్ధమహాకావ్యములకు వ్యాఖ్యలు రచించుట కెల్లవేళలయందును దోడ్పడుఁగాతమని ప్రార్థించుచున్నాఁడ.

దేవస్థాన సంస్కృతకళాశాల,
పొన్నూరు.

కతాపధాని,

చేలా పిచయంశా ని.

నిరంకుశోపాపాఖ్యాన ముద్రణమునకు సహాయమొనర్చిన

రాజ పోషకులు.

శ్రీ సత్యనారాయణ చైన్మిల్లు కంపెనీవారు	నిడుబోలెలు.	రు	50—0—
,, వెంకటేశు చైన్మిల్లు మేనేజరు యడ్లపాటి నుజ్జురావుగారు,	,,		50—0—
,, గొట్టిముక్కల వెంకటేశ్వర్లుగారు, (సాహుకారు) కంకటపాలెం.			50—0—
,, చుండువారి వెంకటసుబ్బయ్యగారు, (గ్రామముననుబు) కేటూరు.			40—0—
,, గుంటూరుపుర జేషీయ విశ్వబ్రాహ్మణసంఘవారు గుంటూరు.			30—0—
,, పమిడి రంగయ్యగారు, (పంచాయితీదొడ్డు ప్రసిడెంటు) కేటూరు.			25—0—
,, దొప్పలపూడి రంగారావుగారు, (సాహుకారు)	,,		25—0—
,, దొప్పలపూడి నారాయణగారు, (భూస్వామి) పూండ్ల.			20—0—
,, కాండ్రు బండయ్యగారు (తండ్రి ఆదెయ్యగారు) చమళ్ళమాడి.			25—0—
,, కందిమళ్ళ నుబ్బయ్యగారు, (భూస్వామి) పునులూరు.			25—0—
,, కొత్తపల్లి వీరయ్యగారు, (సాహుకారు) పెద్దివారిపాలెం.			25—0—
,, కగడాల నానరాచార్యసిద్ధాంతిగారు, పొన్నూరు.			25—0—

రు 10—0—0 య లు వంతున సహాయమొనర్చిన పోషకులు

శ్రీ నందిపాటిపేటూరిలింగంగారికుమారుడు నుబ్బయ్యగారు (శ్రీవీరబ్రహ్మలయట్రప్పి)	వరగాని
,, నందిపాటి వీరయ్యగారికుమారుడు నుబ్బయ్యగారు, (శ్రీవీరబ్రహ్మలయట్రప్పి)	,,
,, నందిపాటి బ్రహ్మయ్యగారికుమారుడు నరసింహాచార్యులుగారు (శ్రీవీరబ్రహ్మలయట్రప్పి)	,,
,, కొమ్మూరి లింగయ్యగారి కుమారుడు కామయ్యగారు (శ్రీవీరబ్రహ్మలయట్రప్పి)	పెననందిపాడ
,, కోడూరి శ్రీరామయ్యగారు, మురికిపూడి శివలింగాచార్యులుగారు పూండ్ల రామకోటయ్యగారు,,	
,, వరగాని నుబ్బరావుగారు, వరగానిరామలింగాంబారు,పొన్నూరి పున్నయ్యగారు,	,,
,, గిరిజాల వీరబ్రహ్మచార్యులుగారు, కుప్పెల చిరంజీవులుగారు, కుప్పెలకామరాజుగారు, కొమ్మూరు	
,, ముక్కల రామమూర్తిగారికుమారుడు కోటేశ్వరరావుగారు, కుప్పిలి కామరాజుగారు,	,,
,, కాకుమాను సుబ్రహ్మణ్యంగారు, వెలగలేటి కృష్ణాచార్యులుగారు,	పాలపర్రు.
,, కాకుమాను రామబ్రహ్మచార్యులుగారు,	,,
,, వేల్పురి ఫిరంగిబ్రహ్మచార్యులుగారు, (హైస్కూలు సీనియర్ పండితుడు)	కాకుమాను
,, నల్లపూతు రత్నయ్యగారు, నల్లపూతు మల్లయ్యగారు, నల్లపూతు వెంకటసుబ్బయ్యగారు.	,,
,, గోపరాజు సత్యనారాయణ గారు, (కలపఅడితీ)	నిడుబోలెలు
,, మాగులూరి నుబ్బరావుగారు, (హైస్కూలు డ్రాయింగుమాస్టరు)	,,
,, సింగంకెట్టి వెంకటచలపతిరావుగారు, (కలపఅడితీ)	,,
,, తుంగ నూనయ్యనారాయణగారు, (హోమియోస్టోర్న)శిలం కోటయ్య (స్త్రామమాస్టరు) పొన్నూరు	
,, కొల్లిపర వీరాంజనేయులుగారు, (పరబు వ్యాపారం)	,,
,, ఆలపర్తి వెంకయ్యచౌదరిగారు, అధరాపురపు శేషగిరిరావుగారు, (సినిమా భాగస్వామి)	,,
,, పులికొండ సుందరరామరాస్త్రిగారు, (లక్ష్మీ జ్యాయలకీమాస్టరు)	,,
,, రాచపూడి రంగారావుగారు, (పచారిపాపు), కొడాలి పిచ్చయ్యగారు, (భూస్థితి)	,,
,, అధరాపురపు శ్రీనివాసరావుగారు (స్త్రాంపులెండరు)	,,
,, పాతకమూరి నాగభూషణాచార్యులుగారు, (తండ్రిరామయ్యగారు)	,,
,, మురికిపూడి రామలింగాచార్యులుగారు, మురికిపూడి నుబ్బరావుగారు.	,,
,, పాతకమూరి శంకరాచార్యులుగారు, (గుంటూరుజిల్లాబోర్డు గునుస్తా)	,,
,, పాతకమూరి కోటయ్యగారికుమారుడు నాగాచార్యులుగారు, (పర్మిచర్ కలట్రాక్టరు)	,,
,, పాతకమూరి వెంకటాచార్యులుగారు, దీవి లక్ష్మీకాంతరావుగారు,	..

- శ్రీ పూసపాటి వీరయ్యగారు, వడ్డేపాటి కోటయ్యశాస్త్రిగారు, (పండితుడు) ప్రత్తిపాడు
- ,, కోనూరి బాలకృష్ణమూర్తిగారు, కాకుమాను సుబ్బయ్యగారు, ,,
- ,, పామర్తి నాగభూషణశాస్త్రిగారు, (పండితుడు) వున్నవ
- ,, పూసపాటి సాంబశివరావుగారు, (యనమదల), ముంతా రామయ్యగారు, వెంగళాయపాలెం
- ,, కొంకెపూడి వీరభద్రాచార్యులుగారు, (వెనిగండ్ల), కొమ్మూరి ఓంకారముగారు పల్లపాడు
- ,, కొత్తమాను రాఘవయ్యగారు, (శ్రీ)సత్యనారాయణ అండ్ కంపెనీ, ఆపాపురం
- ,, లక్ష్మిశెట్టి కోటయ్య వరభ చింపిరయ్యగారు, నన్నపనేని నాగభూషణంగారు, రేటూరు
- ,, పెనుమెచ్చ వెంకట్రామరాజుగారు, శ్రీ బాపూజీగ్రంథాలయంవారు, కర్లపాలెం
- ,, కరణం వెంకటప్పయ్యగారు, (భూస్వామి) రావూరి కోటింగార్యులుగారు, పూండ్ల
- ,, యలవర్తి రామకోటి ఆచార్యులుగారు, పూండ్ల సింహాచలంగారు, (స్టాంపువెండరు) ,,
- ,, ములుకుట్ల వెంకటాచలపతిగారు, దాసరిసోమయ్యగారు, (హైస్కూలుమాస్టరు) ,,
- ,, మట్టి రామకృష్ణయ్య, మట్టి శ్రీరామయ్య, మట్టి పెదసదాశివయ్యగారు, తిక్కరెడ్డిపాలెం
- ,, కోళ్ళపూడి మణిభూషణాచార్యులుగారు, కోళ్ళపూడి నాగభూషణాచార్యులుగారు, బ్రా.కోడూరు
- ,, చందవోలు చంద్రశేఖరయ్యగారు, (వట్టి చెరువూరు) కొణిదల కోటయ్య, చమళ్ళపూడి
- ,, బండికట్ల మయబ్రహ్మచార్యులుగారు, బండికట్ల ఆంజనేయులుగారు, ,,
- ,, అత్తలూరి బసవాచార్యులుగారు, (పండరీపురము) గుంటూరు
- ,, పాతేకమూరి శ్రీమణాచార్యులుగారు, ఇంకొల్లు గోవిందాచార్యులుగారు, (అరండలోపేట) ,,
- ,, పొన్నపల్లి పిచ్చయాచార్యులుగారు, (కొరిటెపాడు.) పొన్నపల్లి విశ్వనాథరావుగారు,, ,,
- ,, పాతేకమూరి నాగ బ్రహ్మంగారు, (పాడేగుమాస్తా జిల్లా హోస్టల్) ,,
- ,, గుండిమెడ విశ్వనాథశాస్త్రిగారు, (శ్రీ శారదానికేతనోపాధ్యాయులు) ,,
- ,, పోలేపల్లి కృష్ణమూర్తిగారు, (రత్నవాగ్దారం) మేడూరి శేషగిరిరావుగారు, (అగ్రహారం) ,,
- ,, ఆచారం కోటింగార్యులుగారు, భవిశ్యశెట్టి పూర్ణచంద్రరావుగారు, బి.వి., ,,
- ,, బండికట్ల కోటిశ్వరశాస్త్రిగారు, అంగలకుడిటి వెంకటేశ్వరుగారు, సత్రంధర్మకర్త. ,,
- ,, మచ్చా అంకమ్మగారు, సాయిబాబా బ్రహ్మసాక్షి ప్రొఫెసర్. ,,
- ,, చిట్టాబ్రహ్మయ్యగారు, (శ్రీ కంచికామాక్షీ కటింగ్ మిషన్ ప్రొఫెసర్) ,,
- ,, చీమవర్తి వెంకటలక్ష్మయ్యగారు, (రిజిస్టర్డ్ ఎక్సాండ్లెంటు అండ్ ఆడిటర్లు) ,,
- ,, కె. మార్కండేయులు, చందలూరి మాణిక్యరావుగారు కో-ఆపరేటివ్ సీనియర్ ఇన్ స్పెక్టరు ,,
- ,, కొట్లపాటి రామబ్రహ్మంగారు, మాచినపూడి
- ,, వీరేశ్వరపు పద్మాచార్యులుగారు, (చోడిపాలెం.) చందవోలు కనకయ్యగారు, భవనంవారిపాలెం
- ,, దీవి శ్రీరామలుగారు, (కొల్లిపర.) కొండూరి విశ్వనాథాచార్యులుగారు, వల్లభాపురము
- ,, వోలేటి సుబ్రహ్మణ్యశర్మగారు, (దేశహిత గ్రంథమాల పబ్లిషర్) తేనాలి
- ,, చెన్నూరి బ్రహ్మయాచార్యులు, బంగారు వెంకటప్పయాచార్యులు, ధర్మవెంకటేశ్వరుగారు, స్త్రీకొండ
- ,, సిద్ధి పుల్లయాచార్యులుగారు, (నాదెండ్ల.) అదిమూలం కోటయ్యగారు, అడుసుమల్లి
- ,, అచెకపాటి కన్నయాచార్యులుగారు, (రివిన్యూ ఇన్ స్పెక్టర్) ప్రత్తిపాడుభీరా
- ,, దొష్టలపూడి పెదవీరాస్వామిగారు, తిక్కరాజుగుంటపాలెం.
- ,, గురజాల బసవయ్యాచార్యులుగారు, (భవానీ టింబర్ డిపో) పూట్ల కనకయ్యగారు, గురజాల
- ,, పులివర్తిశరభాచార్యులుగారు, (సీనియర్ డిప్యూటీ ఇన్ స్పెక్టరు ఆఫ్ స్కూల్స్) ,,
- ,, కన్నకంటి వీరభద్రాచార్యులుగారు, (శతావధాని) ,,
- ,, బొట్లశేషి రాఘవరాజుగారు, (బోర్డుహైస్కూలు ప్రధానోపాధ్యాయులు) పాలువాయి
- ,, కడియాల వీరభద్రాచార్యులుగారు, చినలెంగాయిపాలెం
- ,, అత్తలూరి వెంకటార్యులుగారు, కంకటసాగెం.

నిరంకుశోపాఖ్యాన వ్యాఖ్యయందుదాహరింపఁబడిన గ్రంథములయొక్క సంకేతాక్షరవివరణము.

అగ్నిపు అగ్నిపురాణము
అచ్చతె.రా. అచ్చతెనుగు రామాయణము
అజ. అజయ నిఘంటువు
అధ. అధర్వణకారి కావళి
అనం. అనంతుని ఛందస్సు
అనిరు. అనిరుద్ధ చరిత్రము
అష్ట. అష్టకవీయము
అభి. ద. అభినయదర్శనము
అమ. అమరకోశము
అమ. శే. అమరశేషము 10
అమరు. అమరుకము
అలం.సా. సంఅలంకార సారసంగ్రహము
అష్ట. అష్టమహిషీ కళ్యాణము
అష్టా. అష్టాధ్యాయి
ఆం. అమ. ఆంధ్ర అమరుకము
ఆం. చంద్రా. ఆంధ్ర చంద్రాలోకము
ఆం. చరి. ఆంధ్రుల చరిత్రము
ఆం. దీ. ఆంధ్రదీపిక
ఆం. ప. ని. ఆంధ్రపద నిధానము
ఆం. ప. పా. ఆంధ్రపద పారిజాతము 20
ఆం. భా. ఆంధ్రభాషార్ణవము
ఆం. సం. ఆంధ్రనామ సంగ్రహము
ఆం. వా. ఆంధ్రవాచస్పత్యము
ఆం. వి. స. ఆంధ్రవిజ్ఞాన సర్వస్వము
ఆదిపు. ఆదిపురాణము
అము. అము క్తమాల్యద
ఉ. రా. ఉత్తర రామాయణము
ఉ. హరివం. ఉత్తర హరివంశము
ఉద్భ. ఉద్భటాలంకారము
కకు. వి. కకుత్స్థ విజయము 30
కళా. కళాపూర్ణోదయము
కళాకా. కళాకాస్త్రము
కవిచిం. కవిచింతామణి
కవిక. కవికర్ణరసాయనము
కవిగ. కవిగజాంకుశము

క. చా. కవిచాడపు శతకము
కవిజ. కవిజనాశ్రయము
కవిస. కవిసర్వ గారుడము
కామ, కామశాస్త్రము
కామం. కామందకీయనీతిసారము 40
కాళి. పు. కాళికాపురాణము
కా. క. ల. కావ్యకల్పలత
కా. ప్ర. కావ్యప్రకాశము
కావ్యాద. కావ్యాదర్శము
కావ్యా.చూ. కావ్యాలంకార చూడామణి
కావ్యా. సం. కావ్యాలంకార సంగ్రహము
కాశికా. కాశికావృత్తి
కాశీ. కాశీఖండము
కిరా. కిరాతార్జునీయము
కుట్టి. కుట్టినీమతము 50
కుమా. కుమారసంభవము
కువ. కువలయానందము
కూర్మపు. కూర్మపురాణము
కేశవ. కేశవనిఘంటువు
క్రీడా. క్రీడాభిరామము
ఖండ. ఖండప్రశక్తి
గరు. గరుడపురాణము
గాధా. గాధాసప్తతి
గురు. గురుబాలప్రబోధిక
చం. వి. చంద్రరేఖా విలాసము 60
చంద్రా. చంద్రాలోకము
చ. మం. చమత్కార మంజరి
చాణ. చాణక్యనీతి దర్శనము
చిరి. చిరితోండభక్తునికథ
జై. భా. జైమినీభారతము
తా. శ. తారాశకాంకవిజయము
దశ. దశరూపకము
దశా. చ. దశావతార చరిత్రము
దేవీ. దేవీ శతతకము
ద్వి. ఉ. రా. ద్విపదోత్తర రామాయణము 70

ద్వి. హ.	ద్విపదహరిష్పంద్ర చరిత్రము	
ధనం.	ధనంజయ నిఘంటువు	
ధ్వన్యా.	ధ్వన్యాలాకము	
నన్న.	నన్నయభట్టియము	
నరస.	నరసభూపాలీయము	
నవ.	నవనాథ చరిత్రము	
నవసా. చ.	నవసాహసాంక చరిత్రము	
నానా.	నానార్థ రత్నమాల	
నార. పు.	నారసింపురాణము	
నిరు.	నిరుక్తము	80
నిర్వ.	నిర్వచనోత్తర రామాయణము	
నీతి.	నీతిశాస్త్రము	
నీ. సా.	నీతిసారము	
నృ. స.	నృత్యసర్వస్వము	
పర. వి.	పరమయోగివిలాసము	
పరా.	పరాశరస్మృతి	
పద్మ. పు.	పద్మపురాణము	
పాం. చా.	ప.పాంచాలి పరిణయము	
పాం. మా.	పాండురంగమాహాత్మ్యము	
పారి.	పారిజాతాపహరణము	90
పుంజ.	పుంజరాజీయము	
పుష్ప.	పుష్పబాణ విలాసము	
ప్రతా.	ప్రతాపరుద్రీయము	
ప్రబం.	ప్రబంధరాజశేంకటేశ్వరవిలాసము	
ప్రభా.	ప్రభావతీ ప్రద్యుమ్నము	
ప్రా. వ్యా.	ప్రాథవ్యాకరణము	
బహు. చ.	బహులాశ్వ చరిత్రము	
బా.	బాహుము	
బా. వ్యా.	బాలవ్యాకరణము	
బిల్ల.	బిల్లణీయము (సం)	100
బ్ర. జై.	బ్రహ్మజైవ రత్నపురాణము (సం)	
బ్రౌణ్య	బ్రౌణ్యనిఘంటువు	
భగ.	భగవద్గీత	
భట్టి.	భట్టికావ్యము	
భట్ట.	భట్టేందు రాజనీతి	
భర్తృ	భర్తృహరిసుభాషితము	
భక్త్యా.	భక్త్యా చరిత్రము	
భవి.	భవిష్యోత్తర పురాణము	
భాగ.	భాగవతము	
భార.	భారతము	110

భా. ప్ర.	భావప్రకాశము	
భాస్క. రా.	భాస్కరరామాయణము	
భాస్క. శ.	భాస్కర శతకము	
భీమ.	భీమఖండము	
భీమే. పు.	భీమేశ్వర పురాణము	
భోజ.	భోజరాజీయము	
మత్స్య. పు.	మత్స్యపురాణము	
మం. శా.	మంత్రశాస్త్రము	
మది.	మదిరార్ణవము	
మధుసే.	మధుసేవనము	120
మను.	మనుస్మృతి	
మ. భార.	మహాభారతము (సం)	
మ. స్తో.	మహిమ్నస్తోత్రము	
మాఘ.	మాఘ కావ్యము	
మాధవి	మాధవి	
మాల. మా.	మాలతీమాధవము	
మార్కం.	మార్కండేయ పురాణము	
మూక.	మూకపంచాశతి	
మృచ్చ.	మృచ్చకటిక	
మే.	మేదినీకోశము	130
యా.	యాదవ నిఘంటువు	
యో. వా.	యోగవాసిష్టము	
రఘు.	రఘువంశము	
రతి.	రతిరహస్యము	
రత్న.	రత్నపరీక్ష.	
ర. గం.	రసగంగాధరము	
రసాక.	రసాకరము	
రసా. ను.	రసార్ణవసుధాకరము	
రసిక.	రసికజన మసూఖిరామము	
రాఘ.	రాఘవపాండవీయము	140
రాజ.	రాజశేఖర విలాసము	
రాజసం.	రాజసందర్భనము	
రామాభ్య.	రామాభ్యుదయము	
రామా.	రామాయణము	
రామాశ్ర.	రామాశ్రమి	
రావ.	రావణార్జునీయము	
రాష్ట్ర.	రాష్ట్రోద్ధవంశ మహాకావ్యము	
రుక్మాం.	రుక్మాంగద చరిత్రము	
రుద్ర.	రుద్రటాలంకారము	
రె. శా.	రెట్టమతశాస్త్రము	150

వజ్ర. శ. వజ్రపంజర శతకము
 వరా. వరాహపురాణము
 వసు. వసుచరిత్రము
 వాచ. వాచస్పత్యము (సం)
 వా. నూ. వామన నూత్రములు
 (కావ్యాలంకారనూత్రములు)

వాల్మీ. చ. వాల్మీకి చరిత్రము
 విక్ర. విక్రమోర్వశీయము
 విజ. విజయవిలాసము
 విజ. నే. విజయనేనము
 విద్ధ. విద్ధకాలభంజిక 160

విప్ర. విప్రనారాయణ చరిత్రము
 విశ్వ. విశ్వకోశము
 వి. పు. విష్ణు పురాణము
 విష్ణుమి. విష్ణుమిత్రోపాఖ్యానము
 వీర. వీరభద్రవిజయము

వేమ. వేమనఃద్యములు
 వైజ. వైజయంతి
 వ్యాస. వ్యాసస్మృతి
 శంఖ. శంఖస్మృతి
 శంభు. శంభురహస్యము 170

శబ్దచిం. శబ్దచింతామణి *
 శ. చం. శబ్దార్థచంద్రిక
 శకాం. శకాంకవిజయము
 శ. ర. శబ్దరత్నాకరము
 శ. రూ. ర. శబ్దరూప రహస్యాదర్శము

శబ్ద. శబ్దార్ణవము
 శాన్త. శాన్తధరపద్ధతి
 శాశ్వ. శాశ్వతకోశము
 శి. ర. శిల్పరత్నము
 శిశు. శిశుపాలవధ 180

శు. ప. పా. శుద్ధాండ్రపద పారిజాతము
 శృం. తి. శృంగారతిలకము
 శృం. వై. శృంగార వైచిత్ర్యము
 శృం. భూ. శృంగార భూషణము
 శృం. శా. శృంగార శాకుంతలము

శృం. మ. శృంగార మనము
 శేష. శేషధర్మము
 శ్రీ. మా. శ్రీరంగ మాహాత్మ్యము
 శ్రు. శ్రుతి 190

షోడ. శు. చ. షోడశశకుమారచరిత్రము
 సం. గరు. సంస్కృత గరుడపురాణము
 సం. పద్మ. సంస్కృత పద్మపురాణము
 సం. ర. సంగీతరత్నాకరము
 సం. భాగ. సంస్కృత భాగవతము
 సం. విక్ర. సంస్కృత విక్రమోర్వశీయము
 సం. వి. ద. సంగీత విద్యాదర్పణము

సం. విష్ణు. సంస్కృత విష్ణుపురాణము
 స. కం. సరస్వతి కంఠాభరణము
 సాం. ని. సాంబనిఘంటువు
 సాహి. చిం. సాహిత్యచింతామణి 200

సా. ద. సాహిత్యదర్పణము
 సా. ర. సాహిత్యరత్నాకరము
 సిద్ధాం. సిద్ధాంతకాముది
 సుగ్రీ. సుగ్రీవవిజయము
 సుల. సులక్షణసారము
 నూ. సం. నూక్తిసంగ్రహము

నూ. ఆం. ని. నూర్యరాయాంధ్ర నిఘంటువు
 సౌం. ల. సౌందర్య లహరి
 స్కాం. పు. స్కాందపురాణము
 స్వా. మ. స్వారోచిషమనుచరిత్రము 210

హంస. హంసవింశతి
 హర. హరవిలాసము
 హరివం. హరివంశము
 హరి. హరిశ్చంద్రోపాఖ్యానము
 హరిను. హరిహరనుభాషితము
 హర్ష. హర్షచరిత్రము
 హలా. హలాయుధ నిఘంటువు

(అభిధాన రత్నమాల)

హేమ. } హేమచంద్ర నిఘంటువు
 హై. } (అనేకార్థసంగ్రహకోశము)

ఉ పొ ద్దా త ము

‘కందుకూరి రుద్రకవి’

నెల్లూరుమండలమునందలి కందుకూరును గ్రామమునఁగల విశ్వబ్రాహ్మణ వంశీయులలో నుపర్ణుని గోత్రేయుఁడయిన కందుకూరి నాగయ్యకుఁ దెదలింగన చినలింగన యనుకుమారులుండిరి. అందు పెదలింగన భార్య చెన్నమ్మ, ఈదంపతులు సోమేశ్వర వరప్రసాదంబున రుద్రయ్య యను పుత్రునింబడసిరి, కొందఱు భద్రకవికూడ గలఁడందురుకాని “బిల్వణోమల్లాణేశ్చేతిద్వావేతో సరసో కవీ తయోస్తు బిల్వణోనామ కవిరాట్ కథ్యతేబుధైః” అనినట్టిరువురుండిన నుండవచ్చును.

విద్యాభ్యాసకాలము

ఈతఁడు చంద్రగిరి కళాశాలలో విద్యనభ్యసించుచుండ నొకనాఁడు కృష్ణరాయలు వేకువ జామున బాహ్యప్రదేశమునకు బోవుతఱి నెదురుపడెను. అతనికెవ్వరెదురురాకూడదను నియమము కలదట. అట్టిస్థితిలో నీతఁడెదురుపచ్చుటనుగూర్చి రాజుగారికిఁ గోపమువచ్చి యీవిద్యార్థిని సభాస్థల మునకు రప్పించి యీయదుదయమున నాకు మొట్టమొదట నీముఖదర్శనము కలుగుటచే నారాజ్యమున కేమియాపద రానున్నదో? అని నీకు బదిరెండుదెబ్బలు శిక్షవిధించితి ననెనట. వెంటనే యీతఁడు పక్కుననవ్వి మీరాజ్యమునకుఁ జేరెప్పడోవచ్చునని భయపడుచుంటిరి నాకీయదుదయమునఁ బ్రప్రథమ మున తాజదర్శనమైనందుకు ఫలము పదిరెండుదెబ్బలశిక్ష యిప్పడే యనుభవించవలసి వచ్చినదిగదా? అనుచు ధర్మశాస్త్రములను వ్రాసినవారి ననవలెనుగాని మీచలనసేమికలదు. అయినంతలో రాజు విభ్రాంతుఁడై యతని నెన్నియోవిధములఁ బ్రశంసించి యదిమొదలు కళాశాలలోఁ జదివినంతకాలము తానే వేతనము, భోజనవ్యయము, మున్నగువానికి వలయు సహాయమొనర్చెనట. అటునుండి కొంత కాలము కంచిలోనున్న శిల్పకళాశాలయందలి పండితాగ్రేసరుల వలనఁగొన్ని సంశయాంశములను దెలిసికొని రాయలసంస్థానమునకుఁ జేరెను.

వంశోత్పత్తము

ఇతఁడు సంస్కృతాంధ్రములయం దపారపాండిత్యము కలవాఁడేకాక వేదాభ్యాసమునందును, మంత్రశాస్త్రములయందును, ధర్మశాస్త్రములయందును, తర్కశాస్త్రములందును గూడ నసమానప్రజ్ఞకల వాఁడనుట కీతఁడు వ్రాసిన మహాకావ్యములఁదలి కొన్ని భాగములుబుజువుపలువగలవు. ఇతనిగిపండిత వంశము కాకున్నచో నింతటి ప్రజ్ఞాధికుండగుటయిది. ఇతనింగనినపాధ్వి సోమవారవ్రతనియమున వర్తించుచున్నట్లు నిరంకుశోపాఖ్యానాంతమునఁ గననగును. ఇతఁడు స్మార్తుఁడయ్యిను “మహేశ్వరే వాజగతామధీశ్వరే జనార్దనేవాజగదంతరాత్మని, నవస్తుభేద ప్రతిపత్తిరస్తిమే తథాఽపిభక్తిస్తరుణేందు శేఖరే” అనిభర్తృహరియును “మార్గశాంకరవివ” అని బిల్వణకవియును వచించినట్లును, శ్రీనాథుని వలె శివభక్తిని విశేషముగ జూపుచును, దనకావ్యములను వ్రాసియుండెను. ఇష్టదేవతలను ధ్యానించు

నపుడందఱు విష్ణుశ్వరుని బ్రాధించుచుందురు. ఇతఁడు శివ, విష్ణు, బ్రహ్మలను, పార్వతి, లక్ష్మి, సు
స్వతులను మాత్రమే ప్రార్థించెను. “మధ్యక్షోశంకరద్వేషీ మద్వేషీ శంకరప్రియః, తావత్సానరకః
యాంతి యావచ్చంద్ర దివాకరా” అను నియమమును “బ్రహ్మణమర్కమిశానం విష్ణుంవాద్వేష్టియో
జనః శ్రేయాంశితస్యనశ్యంతి రారనంచ భవేద్ధృవమ్” అనుశాస్త్రమును బాటించక భగవద్దూషం
మొనరించి తత్ఫలము ననుభవించిన కొందఱుకవులవలెఁగాక శివేశశవుల సమానద్వేష్టితోఁజూచుచుకె
ద్రాసినట్లేతని కావ్యములగపడుచుండును. “గురులఁబ్రణమించి” అని నామమాత్రముగ వచించుటకై
“శ్రీమత్కృత్వరప్రసాదలబ్ధ” మనుపదము సార్థకమై యతఁడు విద్యారంభగురువై యుండునని
తోచెడిని. “అసీతోఽపి మహీనురేంద్ర ముకుటాలంకార హీరావలీ, తేజః పుంజనితాంతరంజిత
పదో నాగేశ్వరాఖ్యాబుధః, విద్యచ్ఛండల మండనం సమభవత్తస్మాగ్ర లింగోఽభిధ, స్తత్పుత్రోజగదఁ
బితాంఘ్రి కమలదవ్యంద్యార్చనాప్రాప్తధీః” అనియున్నాఁడు.

ఇటమహీనురశబ్దమునకు భూమికిదేవతవంటివాఁడని యర్థమగుటంజేసి “విప్రకౌటిసహస్రాక్షామేక
శిల్పిప్రతిష్ఠితమ్” అనుధగ్మమునుసరించెను “శిల్పిరూపంతుమద్రూపంశేదఃశ్రుణుపార్వతి” అను
వచనమునుబట్టియుఁబ్రయోగింపఁబడెను, సామాన్యమానవులలో బ్రాహ్మణుండుపూజ్యుఁడు. వారిలో
యజ్ఞాదులను జేయించువారగ్రగణ్యులు. అట్టి యజ్ఞకర్తములంగను శిల్పి పూజ్యుఁడు “యజ్ఞకర్తయే
వ్యగ్రాః పూరుషాః శిల్పినస్తథా, తేషామపి విశేషేణ పూజాకార్యాయథావిధిః” అని చాత్మికవచించి
యున్నాఁడు. ఈగ్రంథము బోధాన్వితమైన మహారాజాగారి శైలిలోఁకేక జేరిన తదనంతర యచటివారు
చాలవఱకు మార్పుచేసిరి. అవియెల్ల వేటొకచో విచుర్నింపఁబడును. రుద్రకవి కాలమునఁ గందుకూరు
చాల ప్రసిద్ధికెక్కియున్నది కనుకనే “క. ఉదయగిరి రాజ్యలక్ష్మికి, సదనము నెల్లారు అట్టి సాధ్వీ
మణికిన్, వదనంబు కందుకూరున్, బదయుగళం బాత్మకూరు ధృవపాడున్” అనియొక కవి వర్ణించి
యున్నాఁడు. ఈయన పాలేటియు త్రరపు టొడ్డురనున్న రెంటిచింతల (చింతలపాలెము) అనునగ్రహార
మును సంపాదించుటతోనే కవివారను నామముకూడ వచ్చినది. వీరుతరువాత నాయగ్రహారముననే
కాపురముండియుందురు. ఇప్పుటికి నాగ్రామమునందుఁ దద్వంశీయులు కలరు. ఈకవిగారు సంపా
దించిన గ్రామము నేఁటికిని దనవంశీయుల యనుభవములతోనే యున్నది. సుగ్రీవ విజయపీఠికయందు
కీ॥శే॥ ప్రభాకరశాస్త్రిగారు “ఇబ్రహీం ప్రభువులిచ్చిన యగ్రహారముల నిన్న మొన్నఁటిదాఁక తద్వం
శ్యులే అనుభవించుచుండిరి” అని వ్రాసిరి. ఇందు నిన్న మొన్న పదములకు శ్రీశాస్త్రిగారియర్థమేమో
తెలియదు. గత ముదిత పీఠికయందు శ్రీ ఉత్పల కాశిక వేంకటనరసింహచార్యులుగారు “ఈకవిస్వర్ణ
కారుడయ్యను నిప్పుటి దురభిమాన దుర్నిదగ్ధులవలెఁగాక” అనియుండిరి. వీరిట్లు విశ్వబ్రాహ్మణసంఘ
మునెల్ల దూషించినందుల కేమనవయునో? మేమునువ్రాయఁదలఁచినచో నిట్లే వజ్రపుఱంపముతోహృద
యమును గోయునట్లు వ్రాయఁగలుగుదుము. కవిని స్వర్ణకారుడనుట వీరి పాండితీవిశేషముగాఁబోలు.

కవిరాఘవమ్మ

రుద్రకవిగారి పుత్రిక రాఘవమ్మ యనునామె “సత్యభామా పరిణయము” అనుప్రబంధమును
వ్రాసినది. ఆమెకుఁ దనతండ్రిగారు మట్టెపాడు అనునగ్రహారమును పనుపుకుంకుమకుగా నిచ్చినాఁడు.
అదిప్పుటికిని కవిరాఘవమ్మతోఁపు కలదు. అదియే కాక నందపూరు, కనమళ్ళ, కుడుములదిన్నెపాడు

అనునవికూడ నామెయగ్రహారములే. వీనింబట్టిచూడ వీరికెన్ని యగ్రహారములూనాడుండెనో తెలియకున్నది. కవివారివంశమున నిటీవల రుద్రయ్యలు చాలమంది జన్మించిరి. దేశసీతప్రదీపికాధిపతియగు శ్రీ వి. యస్. శర్మగారి వలననే కవిరాఘవమ్మగారి చరిత్రము ప్రకటితిమైనది.

రాయలసందర్శనము

చాటుపద్య రత్నాకరము 23, 29 పుటలు “ఇతఁడు నిరంకుశోపాఖ్యానము రచించిన కవియని యీ కింది పద్యములవలన నూహింపఁదగి యున్నది. ఈరుద్రకవికొకపరి తాతాచార్యులను వైష్ణవునితో వాదము ఘటిల్లఁగా నీఁడు వ్రాసిన పద్యము:—

1|| పరదానయాచకః | బ్రాహ్మణులరు మీరు, పరతత్వమునఁ బరః | బ్రహ్మనేను
భూమిలో సత్పాత్రః | భూషణాత్ములు మీరు, కనకకుండల పరిః | స్కరినేను
తరిదెట్టుకున్నట్టి | బిరుదువారలు మీరు, వేషశీహనుమంతః | బిరుదువాఁడ
వరశంఖ చక్రాంకః | గురువులు మీరలు, గుఱిమీరగా జగః | ద్గురుఁడనేను.

గీ|| మీమామకును సాటియే | లోకస్పష్టి, కర్త నాటయు దెలియదాః | కలియుగమునఁ
చారిత్రమ్యంబులేదుగా | తాత యార్య, రూఢికెక్కిన కందుకూర్ | రుద్రకవిని.

ఈ కవి కమసాలి. (ఈయనవృత్తి వాచకమునే సంఘపరముగ నన్వయించుటయు మహావినిగలు చేయువాడనుటయు నెంతటి విజ్ఞానమోబోధపడదు.) ఒకానొకప్పుడితిడొక సంస్థానపతి దర్శింపనేగదదా స్థానముననున్న భద్రయ్యయనునొకనియొగి కవి రుద్రకవిని రానిచ్చినదనవేరు దక్కదీనుతలంపుతో నాతని రాకను రాజుగారికి దెలియరానీక కట్టుబాటు చేసెను. రుద్రకవి కొంతకాలముట్లే కడపి సంస్థానమునం జొచ్చునుపాయయతోపక తుదకు రాజుగారిపంగలియగు కొండనినాశ్రయించెను, ఒకనాఁడు కొండడు వచ్చుట యాలస్యమయి రాజుగారు మరిచిపై కూరుచుండి యట్లే కూరుకు జెందిరి. నిదురపోవుచున్న రాజు కదలకుండ దనపని ముగించుకొని కొండడు అక్కడ నిలచియుండెను. ఒకటి రెండు నిమిషము యములకు రాజుగారు మేలుకని యెదుటనున్న మంగలివానిని “యేమిరా నేటింతయాలస్య,” మన. వాడు మహాప్రభూ నేనిటకు వచ్చుచుండగా ద్రోవలో లొకకవి తటస్థమయి “నేనిట నెలదినముల నుండి రాజదర్శనమునకై వేచియున్నాను, భద్రకవి యేకారణముననో నారాకను రాజుగారికి దెలియ నీయకుండ జేయుచున్నా” డని యేమేమో తనసంగతులు చెప్పికొనసాగెను. “అయ్యా! నేను త్వరిత ముగాఁ బోవలయునని చెప్పి వచ్చితి, ననిమనవిచేసెను. అందుపై ప్రభువు భద్రకవియంత యనూయా పరుఁడా చూచెదగాక! అనుచు ఓకీకొండా! “నీవని కానిమ్మననియెను” వాడు మహారాజా! అరగంట క్రిందనే యయినదని మనవిచేయుచు నద్దము నెదుట నిలిపెను. కొండని కాశల్యమునకు రాజుసంతసించి యోరీ! నీవేమి కోరెదవనగా నామంగలి “యయ్యా! తమయనుగ్రహము వలన నాకేమియుఁ గొదువ లేదు కాని రుద్రకవిని జక్కగా సన్మానింపుడని మాత్రము మిమ్ము గోరుచున్నాననెను.” వానిగుణ సంపద కాస్థానాధిపతి మెచ్చి వానికేదో బహుమానమొసంగి పంపివేసెను. రుద్రకవిని వెంటఁబెట్టు కొనివచ్చిన మంగలి కొండప్పును దూషించుచు తాతాచార్యులు.

“కం. ఎంగిలిమ్రుచ్చుకులమ్ములు, సంగతిగాఁగులము జెలుపజనుడెంతురయా, అనుటతోనేరుద్రక వి యింగితమెఱిగిన ఘనుఁడీ, మంగలికొండోజీమేలుఁమంతులకన్నకొ” అనిప్రశంసించెను.

భద్రమంత్రియను కవియొకడు రుద్రకవినిగూర్చి యిట్లు పద్యమును చదివెను,

చ|| జబగడ దష్టులణ్ణుశవః సరకఫయ్య రుభణ్ణటంచువా
జబజబలెలఁజేసియగఁ ♦ సాలల బేలల బోయపాలెపుం
బబువులగల్పి చేతగల ♦ పైఁముదోచుటగాదుద్రదనీ
డబడబ భద్రమంత్రి యెదు ♦ టం గొనసాగదు పొమ్ముపొమ్మికక,

చాటుపద్య మణిమంజరియందుగూడ నిట్లే “రుద్రకవి కృష్ణరాయల కాలమునాటి వాడు
రాయలయాస్థానమున కీయనను దత్తత్యులు మంత్రులు రానీయరైరి. రాయలసన్నిహిత భృత్యుడగు
మంగలి కొండోజిమను వానితోడపాటున రాయలసందర్శనము పొసగగా రుద్రకవి యీక్రిందిపద్య
మును జెప్పినాఁడు “క. ఎంగిలిముచ్చు.....మంగలికొండోజిమేలు మంత్రులకన్నకొ”
అనినట్లు వ్రాయఁబడియున్నది.

చాటుపద్య మణిమంజరియందుండిన “సీ. వరనిజకర్మధూఃర్వహతవిప్రులుమీరు” అనుపద్యమే
కించిట్లేదముగఁ జాటుపద్య రత్నాకరమునఁ గనఁబడుచున్నది. కానిభద్రమంత్రి యాసభయందే రుద్ర
కవిగారితోఁ బ్రసంగించినట్లేవ్వరును జెప్పియుండలేదు. వారిరువురికి వాదోపవాదమెప్పుడో జరిగినట్లు
మాత్రము విశదమగుచున్నది. “జబగడదష్టు” అనుపద్యమును జదువఁగానే కవిగారికిఁబ్రతిరువురిలోఁ
గొప్పిలు తిర్రురాంతకుఁడు.

క|| భద్రాశ్వాసము మొఱిగిన, రుద్రాంకిత జంగమయ్య ♦ రూఢికిఁగదువా
చిద్రాపుండయిన సాక్షా, ద్రుద్రుండయా కందుకూరి ♦ రుద్రుండుధాత్రికా.
అనుచుండ నాగళచిట్టపుయను రెండవకిఁఱుండు

క|| రుద్రకవి వాక్సటుత్వము, భద్రప్రదయుక్తిదనరు ♦ భాసురలీలక
రుద్రస్వరూపు నెదురను, ఘోరుతెదుర్కొనఁగఁగలరె ♦ కుంభినిలొనకా.
అని చదివెను. రుద్రకవి యావాదమునే విననట్లొకపక్కనున్న కోడినిజూచి యొకపద్యమును
జదివెను. కా|| రంతుల్ నేయకు కుక్కుటాధమదరి ♦ ద్రక్షుద్రకూద్రాంగనా
క్రాంతప్రాంగణమాల తండులకణ ♦ గ్రాసంబుచేఁగ్రొవ్విది
గ్గంతిసాల్లనకేపభీషణఫణాం ♦ తర్మాంససంతోషిత
స్వాంతుండైన ఖగేంద్రుచెంగటనునీ ♦ రుంఝూర్భటుల్ సాగునే.

ఇందన్యాపదేశముగలదు. రుద్రకవి పద్యమును వినినపిమ్మట భద్రమంత్రి మాటుమాటాడలే
దనియు, నంతటితో నాకథ విరమింపఁబడినదనియు వినికీ. ఈభద్రమంత్రి, అయ్యలరాజురామభద్రుఁ
డై యుండనోపు. రుద్రుండీపద్యమును జదువఁగానే తాతంభట్టు సంస్కృతభాషతోఁ బ్రసంగితమును
కొని హేగుణవన్ ! కాపల్లి? తేవర్ణః? కించనామ? వద. అనెను. ఈవాక్యములను పద్యముగా
వ్రాసినవారెవరో కాని యధార్థమునే తెలియఁజేయుచున్నది “క. ఆపలుకాలించి మహాకోపంబునఁ
దాతయార్య ♦ కోవిదుండనియెన్, కాపల్లితేవర్ణః, కోఁపితువదకించనామ ♦ గుణవన్ననితాన్”
రుద్రునినమాధానము. ఈ|| బంధురవప్రవిప్రగృహ ♦ భాసురగోపురసౌధవిధికా

బంధుతటాకూపపరి ♦ పక్వఫలాన్వితవృక్షవాటికా
గంధమదభ్రమద్రుమర ♦ గానవిహారికిఁ గందుకూరికా
సింధుపరీత భూములకుఁ ♦ జెప్పఁగనొప్పుగుసామ్యమబ్బునే.

అని పైనుదహరించిన సీసపద్యమును జదివెను. అందు 'సత్కవులలోనఁదాతయీ చార్యయేన,
రూఢికెక్కిన కందుకూర్ రుద్రకవిని' అనగానే తాతాచార్యులు గారికి గోపమువచ్చి 'నిషీద' అనఁగా
గూర్చునుమనుట రుద్రకవి 'ఎక్కడ' అనెను.

తాతాచార్యులు 'సమీచీనం అద్యసమస్యా ఇమావద' సరే సమస్య నిచ్చుచున్నాను. పూరింపు
మనుట. అని దుస్ప్రసములతోఁ గొన్ని సమస్యలనిచ్చెను. తాతంభట్టుగారి సమస్యయనిన నాటునూస
ములకైనను పూర్తికాదనుచుండెడువారు. అట్టిసమస్యల నవలీలబూర్చిచేసెను. వానినీదిగువ
నుదహరింతును శ్రీదిగవల్లి శంకటశివరావుగారు, మంగలికొండోజినిగూర్చి కొంతవ్యాసమును వ్రాసిరి
వారు కొండోజి, పుట్టలేదనినను రుద్రకవి రాయలకాలమున నున్నట్లు రూఢిపడుచున్నదిగా!
ఈకథయుఁ బద్యముగనే వ్రాయఁబడియున్నది.

సీ॥ ఆమాటతప్తలో ♦ హశలాకతోదీటు, గానాటిచెవిఁబుట్టు ♦ కతినబాధ
యిట్టట్టుగాఁజేయ ♦ నిట్టార్పునిగుడించి, యూరకేతలయూఁచి ♦ హుంకరించె
తాతయతానిషీ ♦ దేతివాక్కుడుగగా, రుద్రుఁడెక్కడయ♦నిరూఢిఁబలికె
నపుడు సమీచీనమద్య ♦ సమస్యాయి, మావదయని దుస్స ♦ మస్యలెన్నో
తే॥ యిచ్చెనన్నిటిఁబూరించె ♦ హృదయలసద, నూయఁదాతయజ్ఞైకవి ♦ ధేయుడైన
రాజుముందతి జడహోష ♦ రిక్తరూక్ష, వీక్షనీక్షించియిట్లనె ♦ దక్షుఁడగుచు.
(దుగ్ధపయోధి మధ్యమున దుమ్ములురేఁగెనదేమిచిత్రమా)

ఉ॥ స్నిగ్ధపువర్ణఁడీశ్వరుఁడు ♦ బిచ్చఅకంటను బంచబాణునిన్
దగ్ధముచేసెనంచువిని ♦ తామరసేక్షుఁబ్రమోలనున్నయా
ముగ్ధపులచ్చిమోదుకొన ♦ మోహనగంధము పిండిపిండియై
దుగ్ధపయోధిమధ్యమున ♦ దుమ్ములురేఁగె నదేమిచిత్రమా.
(వక్త్రంబుల్ పదికన్నులైఁదొకరముల్ వర్ణింపఁగావేయగున్)

కా॥ ఈక్తాప్రసము కప్తమాననుచు మీ ♦ రెంతేసివారాడఁగా
వాక్త్రాసంబిది సత్కవీశ్వరులతో ♦ వల్ గామినేఁజెప్పెదన్
దిక్తారాతికిఁ బార్వతీశ్వరులకున్ ♦ దిగ్మప్రభారాశికిన్
వక్త్రంబుల్ పది, కన్నులైదు, కరముల్ వర్ణింపఁగావేయగున్.
(అస్థిలత బ్రహ్మచారికార్దరుభార్యల్)

క॥ ఈస్థాప్రానముదుష్కర, మస్థలశతనీయఁదగునె ♦ యదినుకవులకు
సస్థలితలయి గుహుంగని, రస్థలితబ్రహ్మచారి ♦ కార్దరుభార్యల్.
(దుగ్ధసత్త్వంబునఁ జీమ తుమ్మెనహహా దిగ్గంతులలాడఁగన్)

మ॥ సదునీశోర్వి చలింపనిర్జరవరుల్ ♦ శంకింపభేదీనికా
యథమక్మరత నిద్రలేచి దశకంతా ♦ మర్త్యవిద్యత్పరీ
మృగసోదర్యుడులేచి రావ్యధయొన ♦ ర్చెన్నాసికాంతస్థమై
దుగ్ధసత్త్వంబునఁ జీమతుమ్మెనహహా ♦ దిగ్గంతులలాడఁగన్.

(దోగ్గి) ధేనువు గర్భమందుఁ బులికం * దుల్ పుట్టెను గ్రాకృతికా)

శా|| దేగ్గిశాంత తపోనిధిగుణ మహా * తేజస్విపాపాటవీ
దగ్గిక్షాన్తనలుండైన కశ్యపునకు * ద్యద్దస్వైయాగభు
గ్గిగ్గిశుల్ సుతులుగ్రైత్యులుబిడ * జాకల్లిరీక్షించితే
దోగ్గిధేనువు గర్భమందుఁ బులికం * దుల్ పుట్టెను గ్రాకృతికా.
(దంప్త)లమీద శంకరుడు తాండవమాడెను రాముకై వడికా)

ఉ|| రింప్త)మియేమిటంగఱచు? * ఋక్షములెక్కడనుడు? సంధకున్
సంప్త)నుఁజేసెనే విభుడ * సంతరమం దతఁడెమిచేసెఁ జే
రుంప్త)ఖిలాత్ముడైన లవు * రూపమదేగితినుండెఁ జెప్పమా
దంప్త)ల, మీఁద, శంకరుడు, తాండవమాడెను, రాముకై వడికా.
(తలలాక్ష్మీబది నాల్గు కానఁబడియెన్ దద్రౌరివక్షంబునకా)

మ|| లలితా కారుఁగుమారు మన్మథునిఁ దా * లాలించి చన్నిచ్చుచో
గళగల్గగ్రహరత్న వీప్తకళికా * గాంధీర్యహేమాంచితో
జ్వలరత్న ప్రతిబింబితాననములనే * శంభుండువీక్షింపఁగాఁ
దలలాక్ష్మీబది నాల్గు కానఁబడియెన్ * దద్రౌరివక్షంబునకా.
ఇట్లు పూర్తించి యాసనమొసంగమికిఁ గోపించి చెప్పినపద్యములు.

ఉ|| పండితులైనవారుదిగు * వందగనుండఁగ నల్పుడొక్కఁడు
ద్ద దతఁబీర మెక్కిన బు * ధ ప్రకరంబులకేమి యెగ్గగున్
గొండొక కోతి చెట్టుకొన * కొమ్మకునెక్కినఁ గ్రిందగండభే
రుండ మదేభసంహములు * రూఢిగనంతట నిండియుండవే.

ఈపద్యమును జనువఁగనే రాయలవారికిఁగూడ లజ్జయై వెంటనే యుచితాసనంబొసంగిన
సందాసీనుడై యాసభయందలి యనూ యాపరులగు పండితులనుగూర్చి యిట్లు పద్యమునుజదివెను.

ఉ|| కొందఱుపార్శ్వ లైక్కెములుఁ * కొందఱు కాలునివాహనంబులున్
గొందఱు ధైరవాశ్వములు * కొందఱు యీశ్వరవాహనంబులున్
గొందఱు కృష్ణజన్మమునఁ * గూసినధన్యులు నెంచిమాడఁగా
నందఱుకందకే మతియ * నందఱుకంద తెయందఱుకందకే.

రాయలుకవియయ్యను దుస్సాసముతోఁగూడిన సమస్యల నిన్నియిచ్చిన పండితులనేమి యనక
యూరకుండుటయు నిట్టి సమస్యల నిమిషమాత్రములలో నవ్యాహతముగఁ బూరించిన మహాకవిని సన్మా
నింపకయుండుటనుజూచి కోపించిచదివిన పద్యములు.

ఉ|| తిట్టదునా మహాగ్రతర * తీవ్రవచోవర గద్యపద్య సం
ఘట్టఘటఘట్టఘట్టవధ * గావిధిగాచిననైనమానినీ

పట్టణ వప్రసాధముణి ♦ బంధురసింధుర సైంధవాధ్యులన్
బట్టపురాజులన్ చొరల ♦ బండితులన్ దురహంకృతాదులన్.

ఉ॥ తిట్టుదునా భుజ గవిష ♦ దిగ్ధవానలధాగధైగచి
టిట్టటిటార్కటిప్రకట ♦ శీఘ్రమహోగ్రత దంతనిష్ఠురో
దట్టన విస్ఫులింగలయ ♦ కాణదాయుః లఘుబ్ధరా
టట్టణ గోపురధ్వజని ♦ పాతమాతాపూతిగాఁగనుద్ధతిన్.

ఉ॥ తిట్టుదునా మహోగ్రతరతీవ్రవచోవరగద్యపద్యసం
ఘట్టఘటింద్రకోటిఘన ♦ కంఠవిషాగ్నులరీతి మెట్టునన్
నెట్టనఁదాఁకఁగావలయు ♦ నిందయెనర్పక పద్యమిచ్చినన్
బట్టపురాజురీతిబహు ♦ భంగులలెన్న సుఖింపఁగావలెకా.

ఇట్లుసింహాలోకనముగాఁ బలుకరాయలు భయభ్రాంతచిత్తుడై మీసామర్థ్యము మాకుఁదెలియదాయె
ననిస్తుతించినత్కండించెను. తరువాతసీతాన్యసింహాసనా రూఢునిఁగావించెను. ఈ చరిత్రమునుబట్టియే
అష్టావధాని శ్రీ పింజల సుబ్రహ్మణ్యకవిగారు.

సీ॥ అశ్రాంతమును నిగ్ర ♦ హానుగ్రహప్రభా, వాఘ్యుండనని ధృతి ♦ నాడినావు
అమితదుష్కరసమ ♦ స్యలనెల్ల నవలీల, నింపుమీఱంగఁబూ ♦ రించినావు
కృష్ణరాయేంద్ర మె ♦ ప్పించియాశాన్యసిం, హాసనాఙ్గత్య ♦ మందినావు
కలుషాత్ములై నింద ♦ గావించు నావిప్ర, కవిముఖ్యులకు బుద్ధి ♦ గఱపినావు

తే॥ ఘనతరానేకసత్కృతుల్ ♦ గాంచినావు, నీదువిఖ్యాతినెట్లు వ ♦ ర్ణింపనేర్తు
ననుపమకవిత్య చాతుర్య ♦ వినుతధైర్య, యిద్దగుణధుర్య రుద్రక ♦ వీంద్రవర్య.

అని వర్ణించినారు. ఈశాన్యసింహాసనమునఁ గూర్చుండుట కీశ్వరుఁడువచ్చిననేతప్పు మానవులకు
సాధ్యముగాఁగూడదను తలంపుతో దానిని నిర్మించిరట. అంతకుము న్నే కవియైన సీతాన్యసింహాసన
మనిన శీరాజ్యమునైన వదలిపోయి ప్రాణములున్న బలునుమారదిని బ్రతుకుదుమనుచుండెడివారట.
అట్టిది నేఁడీరుద్రకవిగారికొసంగఁబడుట కాపండితులయొక్క కుట్రయే కారణము. అయిన సీతాన్య
సింహాసనము పాడువడకుండఁ జేయుట కవతరించినవాడెట్లు దానిని వీడును ! రుద్రకవి యీశాన్య
సింహాసనము నధిష్ఠించియు నేపాటి యాపద ననుభవించుకుండుటచే నితని నెంతయో గొప్పగఁజూచు
చుండెడివారు. రాయలకొకప్పుడు రత్నములు పాడువఁబడిన బంగారపు చిలుక (నాసికాభరణము)
దొరకినది. దానినొకసమస్యగాఁజేసి 'పచ్చని రాచిలుకమీఁదఁ ♦ బచ్చికమొలచెకా' అని కవులకీయ
నారంభించెను. దీనినెవ్వరును బూర్తిసేయకున్న రుద్రకవికిచ్చెను. అతఁడు వెంటనే.

క॥ పచ్చలు కెంపులు హేమము, నిచ్చలముగ విశ్వకర్మ ♦ నిర్మించెనయౌ

యచ్చలకొఱకై తాపిన, పచ్చని రాచిలుకమీఁదఁ ♦ బచ్చికమొలచెకా. అని పూరించెను.

వరకవి కొండయ్య యనువాఁడు రుద్రకవిగారి కవిత నాక్షేపింపఁగాఁ గొప్పపీలు త్రిపురాంతకుఁ
డీపద్యమును జదివెను.

క॥ విదితంబుగఁ గవిరుద్రుని, సదమలవాగ్జనితశాస్త్రం ♦ సంహితపదముల్
కుదిరిక తెలియక యూరక, వదరకురా వెఱ్ఱిముండ! వరకవికొండా!
నవఘంటసురతానను పండితునితో వాదించుచు శ్రీ కృష్ణరాయల కుగూర్చి రుద్రకవిగారి
శిష్యుఁడు త్రిపురాంతకుఁడు చదివినపద్యము.

చ॥ గడియకు నూలుపద్యము ల ♦ ఖండతర ప్రతిభకా ఘటింతునో
బడిబడి నూలుఘంటములఁ ♦ బద్యములకొ లిఖింతునూ పదం
పడి వివిధాంధ్రభాషలఁ బ్ర ♦ బంధములొక్కొక్కనాఁడు చేతునూ
యడుగుఁడి మీమనంబువకు ♦ హర్ష మెల్లర్పఁగ గృష్ణభూవరా.

చాటుపద్య మణిమంజరియందు 'ఇది కృష్ణరాయలఁగూర్చినది కామిస్పష్టము. మోచర్లదత్తప్రసాద
గారి నాదరించిన తెట్టాప్రభువు వేజండ్ల వేంకటకృష్ణరాజుగారింగూర్చి చెప్పఁబడినది కావగును' అని
వ్రాయబడియున్నది. ఇందు 'హర్ష మెల్లర్పగ' అనుచోట 'హర్షమువేంకట' అని మార్పిరే కాని
యర్థము సరిపడకున్నను యెట్లో సరిపుచ్చుకొని యిట్లువ్రాయట కచ్చెరువగుచున్నది. శ్రీ అ. తాతా
చార్యులొకప్పుడు రుద్రకవి కవితనుగూర్చి యిట్లు ప్రశంసించెను.

ఉ॥ వ్యగ్రకవిత్వ తత్త్వచతు ♦ రాస్యలు కైయటభావ్యఫక్తికా
నుగ్రహశక్తి కల్గిన ఘ ♦ నుల్ కవులెందఱుజేరు నీదుప్ర
త్యగ్రవచోధురీణకవి ♦ తల్ తగురా కవిరుద్రరుద్రభ
కాగ్ర సముజ్జ్వల స్ఫురిత ♦ హల్లులకున్ స్వరపాణికిజ్జలై.
కృష్ణరాయలొకప్పుడు పెద్దనార్యునితో నిట్లు వచించె.

ఉ॥ తాతలనాటనుండి కవి ♦ తావనితామణులకొ గణించు వి
ఖ్యాతియటుండ మావలనఁ ♦ గాలికి రత్నమయంపు నూపురం
బాతఱిఁగొంటివప్పుటికి ♦ నల్పవయస్కుఁడు రుద్రయాభి దుం
డాతఁడు విశ్వకర్మ ♦ యఖిలాగమజేత సమర్థుడన్నిటకొ.

అద్దంకి తాతయాచార్యులుగారికి కృష్ణరాయలును తదితర కవులును నమస్కరించుచుండిరి.
రుద్రకవి నమస్కరించువాడుకాడు. అట్టిమొద నాచార్యులుగారికిని రుద్రకవిగారికిని మతచర్చజరిగి
యందు గురుశబ్దమునిట్లు నిర్వచించినారు.

సీ॥ కుండలీస్థానమా ♦ కుంభినిచక్రంబు, గురుగూనిత్విన ♦ గురుఁడు గురుఁడు
మాతృగర్భములొన ♦ మారుతాత్మజనకు, గోవియొసంగిన ♦ గురుఁడు గురుఁడు
పాషాణమునఁ బర ♦ బ్రహ్మస్వరూపంబు, గుఱుతుమాపిన జగ ♦ ధ్గురుఁడు గురుఁడు
అలరాము కారార్ధి ♦ మభిని బంధించి, కోతులనడిపించు ♦ గురుఁడు గురుఁడు

సీ॥ వైరిసంహార జయమేళు ♦ వాహనాశ్రయ, విజయనదర్ప శ్రీమహా ♦ విశ్వకర్మ
గాకభుజములు చీములు ♦ గట్టఁగాల్చి, పరధనాపేక్షఁజెందెడి ♦ నరుఁడు గురుఁడె.
నాద పతివాదానంతరము రుద్రకవియే గెలుపొందెనని చెప్పదురు.

పండితుల యసూయ

రాజనరేంద్రుని కాలమున నన్నయభట్టు భారతమును దెనిగించుచుండ నధర్వణాచార్యుఁడంతకు మున్నె భారతమును సంపూర్ణముగా రచించి యా ప్రభువున కంకితమిరాఁగా నన్నపాఠ్యుఁడతఁడు బసచేసినయింటి నే యగ్నికర్పణము చేయించెను. అయ్యెడ నెనరో చదువుటకుఁ గొంపోయిన విరాట పర్వము మాత్రమే యిప్పటికి నిలిచియున్నది. అందలిపద్యము లివి.

కా. “తృష్ణాతంతునిబద్ధబుద్ధులగు రాధే ♦ యాదులంగూడి శ్రీ
కృష్ణం కేవలమర్హుఁగాఁదలంచి బం ♦ ధింపగ నువ్వోగవ
ర్ధిష్ఠుండయ్యెనుయోధనుం డకట ధా ♦ త్రీనాధ యోచింపుమా
యష్టివంబునఁగట్టవచ్చునె మద ♦ పూర్వోగ్రశుంఠాలముకా”

క|| శ్రీకంఠుఁడెదురునపుడు వ, నాకోధ్వజ మింద్రమకు ♦ ట మహ్మన తురగాసికము
దివ్యకృతాంగము, నాకవ్యడికబ్బియున్న ♦ నతఁడేమగునో.” అథ. భార.

శ్రీకృష్ణరాయల కాలమున దుద్రకవియే కాక 1525 పాఠ్యమున కవికర్ణ రసాయనమును వ్రాసిన టంకపాలస్థానిహాకవి తన మహాకావ్యమును రాయలవారికంకితమిరాగా నవటి పండితులును, మంత్రులును రాసీయరైరి. ‘పంచాననస్యనుకపేః గజమాఁదైర్వృషశ్రియా, పారణాజాయతే క్వాసినర్వ త్రైవోపవాసినః, అనినట్లు, కొంతకాల మాపట్టణమున నేయుండి తుట్టుతుదకు బత్తెమునకు నైతమిబ్బంది పడి వీధిలో నంగడివెట్టి పద్యముల విక్రయింప మొదలిడ నందొకపద్యమును గృష్ణరాయలవారి కొమార్తె 400-0-0 లకు కొనితెచ్చినది. తండ్రియును గూతురును జవరంగమాడు సందర్భమున నామె “ఉద్ధతులమధ్యమునఁజేద ♦ కుండఁదరమె” అనిన విని, అమ్మాయీ! పద్యమునంతయుఁజదువుచునఁగా “గీ|| హత్తికొనివచ్చుకటికుచో ♦ ద్బృత్తిఁజూచి వెలఁదితనుమధ్య మెచటికో ♦ పెడలిపోయె, సుండియున్నను గనుపడ ♦ కున్నెయహహ, యుద్ధతులమధ్యమునఁజేద♦కుండఁదరమె” అని చదువఁగా రాయలాశ్చర్యమునబొంది యీ పద్యమెక్కడిదని యడుగ నెవరో యొకకవి వీధిలో నమ్ముచుండఁ గొనితెచ్చితి ననెను. రాయలు విచారించఁగా మంత్రులును బండితులును నేకీభవించి చేసిన కుట్రయని తెలిసి వారలవైఁ గోపించి యమ్మాచోకవియున్న గ్రామమునకేగి, యయ్యా! మీరాకడ నాకుఁ దెలియదు. చాలపొరపాటు జరిగినది. మీరు రచించిన కవికర్ణరసాయనమును నాకంకితమొనర్పఁడన నతఁడు నేనప్పుడే విష్ణువునకంకితమిడితి ననుటతోనే విచారగ్రస్తుండై తనపట్టణమునకు వచ్చెను. చెన్నపట్టణములోను, నెల్లూరులోను టంకపాలవారివీధియని యీనాటక ప్రసిద్ధికలదు. ఆపంశీయు లీనాటికిని గలరు.

బొబ్బిలివారి సంస్థానములోను కొమ్మజు సోమనాథకవిగాఁని వంచింపఁబూనిన వారిగర్వము నడఁచి శ్రీ రాయఁడప్పు రంగారాయ ప్రభువు భయభ్రాంతుఁడగునట్లు ‘కాశీనీచ ప్రతాపమియ్యెడల నిఁకొంబొప్పు, నని పూనునరిగదా కవిశక్తి యెల్లరకు వెల్లడియైనది. ఈకవికృతముగు విచిత్రరామాయణము పండితాదరణీయమయ్యు నింతవఱకు ముద్రింపఁబడకుండుటకు ధనలోపమే కారణము.

ఇబ్రహీం పాదుషా సందర్శనము

ఇబ్రహీం పాదుషాకు ‘మల్కిభరాం’ అను నామాంతరముఁగలదు. ఇతఁడు తెలుఁగుకవిత్వము వందభిరుచి కలవాఁడును, సత్కవిశ్వధులయాశీర్వాదమునం దాసక్తి కలవాఁడును, అయియుండ నతని

పట్టునుపిషీ యాతనికాంక్ష తెలిసికొని యతనితో 'మీకీవాంఛతగదు' ఇందువలన నేదైన ముప్పు వాటిల్లుననిచెప్పినను వినకుండెను. అప్పుడు మచయ్యాస్థానమునకు వచ్చినకవిని వెంటనే 'కవీశ్వరుడవైతే చంకనాకేది' అని యడుగుము. అతఁడు సమాధాన మొసంగినట్లయిన 'ఎద్దుకవివా? గుఱ్ఱపుకవివా?' అని ప్రశ్నింపుము. అందుల కాతఁడెప్పుకవిననిన నుండుచునుము. గుఱ్ఱపుకవిననిన బొమ్మనుము. అట్టి యెడ నేనుగూడనుండి యాపద్యములను విడువనిపలికెను. ఆపలుకుల కానవాబు సంతసించి కమసన్నిధానమున కాగతులయిన కవులకుఁ దైవశక్తుల నిడుచుండెను. కొంచఱు 'చంకనాకుమనుచున్నాఁడీయన మరకేమియిచ్చునని యంతటితోనే మరలువారును' మఱికొందఱు మరికొంతసేపుండి యెద్దుకవివా? గుఱ్ఱపుకవివా? అనినప్పుడు తమలోదాము గుఱ్ఱము వడిగాబలుగెత్తును, ఎద్దు నెమ్మదిగా నడచును. అనుకొని నేను గుఱ్ఱపుకవిన, అనినపుడు సరే వెళ్లుమనుచుండెడివాఁడట. ఒకనాఁడీ రుద్రకవి ఇబ్రహీంపాదుషాగారి దర్బారునకుఁజని యచట దనపాండిత్యమును బ్రకాశింపజేయవలయునను తలంపుతో నేగ నచటివారయ్యా! తమరెవరన నేను రుద్రకవినని భీషణముగాఁ బలుక నారాజెప్పటివలెనే "కవీశ్వరుడవైతే చంకనాకేది" అనినాఁడట. కవి వెంటనే 'ఇగోనాచంకనాకు' అని చేయియెత్తి తనచేతనున్న తాళపత్రగ్రంథమును జూపెను. అనఁగా చంకకు + ఆకేది, చంక + నాకేది, అని యిందు రెండర్థములు గలవు. ఇగోనాచంకను + ఆకు, ఇగోనాచంక + నాకు అని యిందు రెండర్థములుగలవు. ఈపలుకులు వినుటతోడనే మల్కిభరామునకు సంతోషముదయించి, యెద్దుకవివా? గుఱ్ఱపుకవివా? అనినంతనే తనలో వృషభము శ్రేష్ఠమైనది. అశ్వము భారవాహుమే కాని యట్టిగౌరవము నందదగినదికాదు అనియట్లేజేసి, ఎద్దుకవినే అని వజ్రనిగోషభీషణముగాఁ బలికెను. అప్పుడు రాజు తనపురంద్రికిఁ గబురంప నామెకూడ నచటికివచ్చినతోడనే యిట్లు పద్యముఁజదివెను.

ఉ॥ ఏడుకులాద్రులెక్కి వెన ♦ నేడుపయోధులుదాటి లీలమై
యెడగుదీపులం దిరిగి ♦ యెన్నికతోఁ బ్రవహించుక్తి యీ
రేడు జగంబులందు నుతి ♦ కెక్కిన మల్కిభరామచంద్రుడే
యెడవచక్రవర్తి పదు ♦ నేడవ రాజు గరతలంబునకా.

ఈపద్యము పూర్తియగునప్పటి కాప్రభువు సింహాసనమునుండి క్రిందఁబడి మూర్ఛచెంద నారాజ్ఞి కవీశ్వరునితో బాబూ! నాపతి మూర్ఛిత్వి నాకు బురుషభిక్షుఁడైట్టవే యనవుడు రుద్రుండమూ! నేనేమిచేసితిని. దీవించితినిగాని తిట్టితినా? అనుచుండ నామె 'మీ శాస్త్రములయందేమి యుండెనో మీవాక్కున్ది మహత్త్వమెట్లగు? మముబోంట్ల కేమియెఱుక! ఇట్టిశక్తి మీకుఁగలదో లేదో తెలియుటకై మొట్టమొదటనే యెద్దుకవివా? గుఱ్ఱపుకవివా? అని యడిగితిమి. ఎద్దుకవినేయని యుంటిరికదా! ఎద్దు మేతమేసినతరువాత మూల నెమరువేయునుగదా? గుఱ్ఱమునకన్ననో నెమరు వేయుట యుండదు.' ఇట్లు నుడివిన యామె బుద్ధివిశేషమునకు, వివయోక్తులకు నచ్చెరువును, జాలియును గలవాఁడై మరల నీపద్యమును జదివెను.

చ॥ పొలుపుగ సంతరాశమున ♦ బూచిరపూవును, బూపులొనియెం
పలరినచెట్టా, చెట్టుచిగు ♦ రాకున బండినపండు, పండుపై
గొలకులపిండె, పిండెగల ♦ కొమ్మయు నీకుఁ గళావిభూతి ని
శృలకుభమాయువున్మతి నొ ♦ సంగును మల్కిభరామభూవరా.

అనినంతనే మల్కిభరాం ప్రభువు లేచి సింహాసనమున గూర్చుండెను. అంతట నిట్లు చదువ నారంభించెను.

రాయల నిర్మాణము (క్రీ. శ. 1530. కృష్ణరాయలెవరో యిచ్చిన యొక తామ్రశాసన పత్రముపై ‘రుద్రకవిగళు’ అని యానాటియునికిని చెబుచున్నది. ఇది 27-9-1915 సం॥ ప్రబోధనియంసు బ్రకటింపబడియున్నది. శ్రీ వెంకటనరసింహాచార్యులుగారు గత ముద్రితపీఠికయందు “ఇతఁడు గుంటు పల్లి భాస్కరుని కాలమువాడగుటచేఁ క్రీ. శ. 1620 ప్రా తమువాఁడని కవుల చరిత్రనుడువుచున్నది. అని వ్రాసిరి. కృష్ణరాయల కాలమున రుద్రకవికిని మరెవరిని పండితులకును వాదోప వాదములు జరిగినట్లును, రాయలవారివలనఁ గొన్ని బహుమానములనంది యీశాన్యసింహాసనమధి స్థించినట్లును, ఇబ్రహీం పాదుషావలన నగ్రహారమును బొందినట్లును స్పష్టముగాఁ దెలియుచుండ నిప్పటి ద్వితీయైన దనకుఁగల దుర్భిమాన దుష్పదగ్రత్వమునియే వచింకపతప్పదు. అనాఁడు తాతాచార్యులు గూడ రుద్రకవికి సమాధానము జెప్పఁబాలక “యూరఁజేతలయూఁచి హుంకరించె” నని ప్రతీతి కలదుగదా!

ఆంధ్రవాఙ్మయసూచికయందు ‘బలవదరీకతకము’ (క్రీ. శ. 1505 భక్తి అని వ్రాయఁబడి యున్నది. అప్పకవి పీఠికయందు “అప్పకవి 17 శతాబ్దారంభమున బుట్టియుండవచ్చునని వ్రాయఁబడి యున్నది. అతనికంటెఁ జాలపూర్వకడై ప్రసిద్ధికెక్కిన రుద్రకవి కృతకవ్యము నుదాహరించిన యప్ప కవికంటెఁ దరువాతివాఁడనుట యెంతవివేచితము.

ఈ కవి కృతగ్రంథములు

1. నిరంకుశోపాఖ్యానము. “చ. అనిముని ధర్మశీలవను ♦ ధాధిప మాళికి నేర్పుమించి చెప్పి నకథ బాల్యచాపలము ♦ పెంపున స్వామికి విన్నవించితిన్, అని కవియే చెప్పినాఁడు.
2. సుగ్రీవవిజయము (యక్షగానము)
3. స్మరదీపిక. (కామశాస్త్రము)
4. సరసజన మనూరంజనము, (ప్రౌఢకావ్యము)
5. రాష్ట్రాధిపవంశమహాకావ్యము (ఔత్తరేయరాజుల చరిత్రము)
6. బలవదరీకతకము (భక్తియతము)
7. గువ్వలచెన్నని శతకము (నీతియతము)
ఇది యేకారణముననో యాంధ్రవాఙ్మయ సూచికయందుఁ జేరలేదు?
8. జనార్దనస్తోత్రాష్టకము
9. శృంగారజనార్దనాష్టకము (గేయము)

గుల్బషా చరిత్రమనునొక గ్రంథముకలదు. అది రాష్ట్రాధిపవంశ మహాకావ్యమును వ్రాసినకవి గారియతని శిష్యుఁడగు నింకొకకవిగాని వ్రాసియుండెనేమో యనునట్లు గోచరించుచున్నదని కొందఱు పండితులభిప్రాయపడినారు.

మఱియు “తింత్రిజీపురవరాధ్యక్షా జగద్రక్షకా” అను గ్రామ్యపరిహాస శతకమొకటి కలదు. అది యేకవి రచించెనూ తెలియదు. తింత్రిజీపురము రుద్రకవిగారి గ్రామముకనుక మహాకవియైన తాను స్వగ్రామవాసుల నాశ్చర్యించుట యసంభవము. కృష్ణరాయలవారి సభలో “బంధురవిప్రవప్రగృహ” అను పద్యమును చదివెను. ఒకానొక బట్టుకవిమాత్రము రెంటిచింతలనుగూర్చి యీ శతకమును వ్రాసినట్లొక వదంతికలదు.

సుగ్రీవ విజయము

ప్రపంచమున యక్షగానములు లక్షలపక్షంతమున్నవి. అయినను సుగ్రీవవిజయ మన్నిటిలో నగ్రస్థానములంకరించినదని 1920 ప్రాంతపు సారస్వతసభలలో శ్రీ చింతా దీక్షితులు మున్నగువారిచే చత్వారిశస్త్రము విపులముగాఁ జర్చింపఁబడి పండితజనాదరణీయమై యలతారుచున్నది. అందలి యుష్టదేవతాప్రార్థనము.

॥ శ్రీవిభుఁగొల్పి శంకరు భ • జించి చతుర్ముఖుఁడొచ్చి ఛాన్దవీ
గ్రామనుతా సరస్వతులఁ • బ్రార్థననేసి గణేశపాద పూ
జానిధిసల్పి దేశికుల • సంస్తవనంచొనరించి కావ్యవి
ద్యావిదులన్నుతించి కవి • తాజడులన్నిరసించి వేడుకన్.

కథాప్రారంభమున

‘త్రిపుట’ ‘లలితగాత్రుఁడు శుభచరిత్రుఁడు దక్షతశక్తుఁడు సుజనమిత్రుఁడు నలిననేత్రుఁడు కందుకూరి జనార్దనుండు.’ 1

‘శౌదిరార్యుఁడు సాధువర్యుఁడు పృథులశౌర్యుఁడు మేరుధైర్యుఁడు నందితార్యుఁడు, కందుకూరిజనార్దనుండు.’ 2.

‘ధృతివికాటుఁడు గానలోలుఁడు దివిజసాలుఁడు ధర్మశీలుఁడు నతదయాళుఁడు కందుకూరి జనార్దనుండు.’ 3

వర్ణనము: “ముక్కులు చెక్కులు • మూపులు వీపుల్, ప్రక్కలు పిక్కలు • బదులును దరులున్.
స్వరములు శిరములు • జానులు వీనుల్, కరములు నురములు • కాళ్ళును ప్రేళ్ళున్,
ఎక్కువతక్కువ • లింతయులేకన్, ఒక్కరూపమున • నున్నవి చూడకన్”

ద్విపద.....నిఖిలేశుఁ, డగు కందుకూరి జ • నార్దనువేర, నంకింతంబుగఁ గాళి • కాంబాప్రసాద,
సంకలితకవిత్వ ! చాతుర్యధుర్య, తావర్య పెదలింగ • నార్యతనూజ,
కొవిర స్తవనీయ • గుణయద్రధీర, విరచిత సుగ్రీవ • విజయాభిధాన
కరుణభాసురయక్ష • గానప్రబంధ, మాచక్రవాళి • లావణియందు
నాచంద్రతారార్కమై యొప్పఁగాత.

ఈగ్రంథమిప్పుడు ముద్రితమైయున్నది. ఇందు త్రిపుట, జంపె, కురుచజంపెలు విశేషముగా నున్నవి. విశేషాంశములు వేతొ చర్చింపఁబడును.

స్మరదీపిక

స్మరదీపికను గుఱించి వాత్సర్యయన కామసూత్రములు సంగ్రహించి ముద్రింపించిన శ్రీ పంచాంగుల ఆదినారాయణ కాశ్మీగారి విజ్ఞప్తియందొట్టున్నది. “9. స్మరదీపిక: ఈద్రుద్రకవియవ్యసో యోజుఁగరాదు. కాని యీయన దాదాపు 200, శ్లోకములు గలుగునట్లుగాఁ తనగ్రంథమును రచించి నాఁడు. ఇందుఁగూడ మొట్టమొదట కొక్కొకపండితునివలెనే.

“స్వనారీరక్షణంపుంసాం శ్రీణాంచదనంతరం, బంధభేదేంగితజ్ఞాన మేచత్సలమ దాహ్మికమ్” అని కామకాశ్మీప్రయోజనమును వివరించుచున్నాఁడు. ఇంతయే కాక గ్రంథరచనమునకంతకుఁగూడఁ

గొక్కకవియే యీతనికి మార్గదర్శకుఁడు కాబట్టి యీయన చాల నవీనుఁడనియు 17 వ శతాబ్దము వాఁడై యుండుననియు ననుకొందును. ఈక్రిందిశ్లోక మితని రచనాశీతుల నొక్కింత తెలుపఁగలదని తలంచెదను.

“యానిర్లజ్జాకృతాగాఢం మదనేన మదేనచ, అభియాతిపతిసాభి, సారికాకథితాబుధైః,
భవేద్వాసకసజ్జా సా దూశీద్వారేణనిర్లజే, నిశ్చిత్వాగమనం భర్తర్వాతేక్షణపరాయణా; ప్రియైకవీతినీ
చోష్టా ధావత్యుస్మాదినితథా, తత్త్రైవావధితేకాంతే విరహోత్పంతితామతా.”

వాత్సల్యయననూత్రపీఠికయందు 17 వ శతాబ్దమువాఁడై యుండునని యూహించుటకుఁ బ్రబలనిదర్శనము లేవియులేవు కాని 14 వ శతాబ్దమువాఁడయిన కొక్కోక్తునితర్వాతివాఁడని యొప్పు కొనకతప్పదు. “నీ. ప్రతివార పంచాంగ పఠననీయుటమాని, కొక్కోక్తాశ్రుంబు గొణగఁదివిర” (నిరం) కొక్కోక్తుని తర్వాతివాఁడయిన మాత్రమున శతాబ్దమును నిర్ణయించుటకు వీలులేదుగదా! 16 వ శతాబ్దమువాఁడయినట్లు నిదర్శనములున్నవికదా.

సరసజన మనోరంజనము

ప్రహేల్యలిఖితపుస్తక భాండాగారములో సరసజన మనోరంజనములోని పద్యములు.

ఉ॥ ఎన్నఁడు నేరిచెక బెళుకు ♦ నీచెలి కన్నులు కారుకమ్మల
న్నన్నకురులో పిటుందుపటు ♦ వైపటువైఖరి గైకొనెంగదే
మొన్నగదమ్మ పిన్నమొల ♦ మొల్కలు నేడిదెవన్నెలాడిలేఁ
జన్నులు మిన్నలై పయఁట ♦ సందునదాఁగిలి మూతలదెడుక.

నీ॥ కొప్పునఁజాట్టిన ♦ గొజ్జంగివిరిదండ, నటనతోవిపున ♦ నాట్యమాడ
బటుజైన ముత్యాల ♦ పావదవిరజాజి, తీరుగాఁజెంపలఁ ♦ దిమరుగట్టు
ధగధగధగలచే ♦ దనరుకెంపులతాళి, సరులతోఁ బెనగొని ♦ చాకళింప
గట్టిగుబ్బలమీది ♦ కస్తూరి చెమటలఁ, గరఁగివాసనలచే ♦ గ్రమ్మకొనఁగఁ

తే॥ వింతమాటలఁదేటల ♦ విభునిఁగూడి, కాంతరతికేళిమిక్కిలి ♦ గారవింపఁ
దప్పితిరంగ నధరామృ ♦ తమనొసంగి, చంద్రబింబాస్యమగలాగు ♦ సలిపెనపుడు.

ఈపద్యములను ప్రాసుదొరగారుకూడ జాల ప్రశంసించిరి.

అక్షేపములకు సమాధానము

ఇందలి మొదటిపద్యమున ‘మొల్కలు’ అను ప్రయోగమునుగూర్చి వినుకొండలో గుంటుపల్లి భాస్కరయ్య గారి సముఖమున నొకకవి యిట్లు సమాధానమొసంగె.

శ్లో॥ వెలగకువెల్లయందు సర ♦ వికా జలికొండ నృసింహుఁడాడఁగా
మొలకకు మొల్కయందుఁ గవి ♦ ముఖ్యుఁడు రుద్రయపల్క దోసమే
భోభో మంచుటయై ప్ర ♦ బంధమునాజలరాశి యందుబా
పలనెరనుల్ గ్రహింతురె య ♦ పారముల మణులెన్నొయుండగక.
అప్పుకవి.

శ్లో॥ కొలఁదిగ మున్నుజెప్పఁ జలి ♦ కొండ నృసింహుఁడు వెల్లయందునీ
వల నగసారిరుద్రపను ♦ వాఁడును మొల్కలటంచుఁ గూరిచెక.

దెలియకకొందటిట్లు విక్య ♦ తింబదమధ్యమునకా లకాగరే
ఫలతలపై యకారమును ♦ బావుదురార్యులు నవ్వునట్లుగకా. అని వ్రానియున్నాడు.

లక్షణగ్రంథము వ్రాసినది విష్ణువీగు కవికి గోచరింపని ప్రయోగములన్నియో కన్పట్టుచున్నవి

1. నన్నయభట్టు: “చ. నిన్నునుం, బుడమిని తమ్ముగోల్పడిరి పొల్లిభవత్తులైన పాండవుల్” భారత. భారతవిన్నులింగములు ♦ పొడ్డుగనుగ్రవిషంబుఁ గ్రక్కుచుకా భార.
2. తిక్కనసోమయాజి: “చ...వెల్వెలబాతెడు మోముతోడవత్తునె” భార.
3. శ్రీనాథుడు: “ను. గణేతింపంగనితండు పొల్కడలికికా ♦ గారావుఁబుత్రుండు” శృ. నై. “వారిధితటి కాల్పట్టడాధిశ్వరున్” భీమఖండము.
4. బమ్మెరపోతన: “శా. వల్లంపుణ జెప్పిన మానఁడంగమునఁ బుత్త్రాకారతక వ్యాధిజన్మించెకా”
5. సింగయకవి: “శా. దీననో, రల్పపొల్పిటివంచు” ‘వల్లంపుణ్యో’ భాగ. (భాగ.
6. అల్లసానిపెద్దన: “ను. వెల్వెలఁబాతెదీపకలికా ♦ వ్రాతంబుకాతోడరీ” “చ...పొల్తుకాతెప్పలనప్పఁచుచుకా” స్వా. మ.
7. కంకంటి పాపరాజు: “చ. అయ్యనలముమంటజేసి చొరఁమంటిని దానిని దల్పరైగా” ఉ. రా.
8. రామరాజభూషణుడు: “ఉ. పొల్తుకయోమజితైలకన్యయో” వసు.
9. తెనాలిరామకృష్ణుడు: “ఉ. కాకమా, కావలిదావకీలలగు ♦ నాల్కలు ముంగల మొల్కలెత్త” “సీ. జనియించె నొక్క ప ♦ చ్చనిమొల్కయనుబుద్ధి” పాం. మా.
10. ముక్కుతిమ్మన: “చ. వెన్నెలలో, మొలచిన పాదుపొల్కడలి ♦ ముద్దలపట్టి” పాఠ.
11. కూచించి తిమ్మకవి: “సీ. నిక్కవంబుగఁ దూర్పు ♦ దిక్కువెల్వెలఁబాతె” రాజశే.
12. పిల్లలమజ్జి పినవీరభద్రుడు: “చ. ఉడుపది వంశకర్త మహిఁమోన్నతి కెయ్యది మేరనాడు పొల్కడలి జనించినప్పడు” శై. భా.
- కీ. శే. చెళ్ళపిళ్ళ వేంకటకాశ్రితాచార్య: “ఉ. తమ్ముని బిడలంచుఁదయఁదల్పడు” కీ. శే.
- కవిబ్రహ్మ యేటుకూరి వేంకటనరసయ్యగారు: “ఉ. ముత్తెముస్వాతి చిన్నులకు మొల్కలు తొల్కరి కుమ్మదమ్ములన్”
- శ్రీ సింగలి లక్ష్మీకాంతకవిగారును: కాటూరి వేంకటేశ్వరరావుగారును: “చ. మరువము మొల్కపుష్ప సుకుమారము నాతనువంచు భ్రాంతులై ♦ మురియుదురు” అప్పుకవి యితరకవుల నేమనఁజాలక యొకరుద్రకవిని నిందించుటనుగూర్చి:
- చ. అకలుష రుద్రుఁదిట్టంగ ర ♦ యంబునఁబూనితివం తెకాని యా నుకవిని రామకృష్ణకవి ♦ జూచియు నాతని మొల్కజంటలలో నొకటియు బైటబెట్టకయ ♦ యూరకయుంటివి తప్పటన్న నా నీక మొదలంటఁగోయు నొకా ♦ చెప్పనఁగొట్టునొ యంచుమాని శే. (అరుణోదయ)

తెనాలిరామకృష్ణనిపద్యము.

- చ. ఒకని కవిత్వమందెనయు ♦ నొప్పలు తప్పలు నాకవిత్వమం దొకనికేదప్పఁబట్టఁబని ♦ యుండదు కాదని తప్పఁబట్టినన్ మొకనుటుక్రిందుగాఁదిగిచి ♦ మొక్కలుపోయినయిన్నకత్తితో నీక మొదలంటఁగోయుదును ♦ జెప్పనఁగొట్టుదు మోముదన్నదుకా.

మఱియు నప్పుకవీయమున.

క. విరచించెను శ్రీనాథుండు, ధరణినిశ్చంగారనైవ ధంబునగుచ్చుం
డియొండొరుననికానక, పరరూపక్రియలఁ బ్రకృతి ధావముకలదే. అనుటకు.

మ. పగ శ్రీనాథునిఁదిట్టజూచెదవుగా ధల్పూటివాఁడౌట నా
నుగుణాధ్యుండు యధార్థవాది కుకవి ధస్తామానిలవ్యాభియుక్త
జగదాశ్చర్యకర్తప్రయోగరచనా ధసంపూర్ణుడౌ నందులొ
సగమా! పాతికయా! శతాంశమగునా! చర్చింప నీకావ్యముల్..

గీ. తొల పెనుచిన్న లెఱుంగఁబో ధరాడినావు, కందజాతుల రుచులెల్ల ధగాంచినావు
చిత్ర బంధాసుర క్తివై ధచెలఁగినావు, భావ రసహీనుడవెకా య ధభాగ్యముకవి.
(అరుణోదయ)

రాష్ట్రాధిపత్య మహాకావ్యము

అందలి యిప్తదేవతా ప్రార్థనము

శ్రీమాన్ భూతసమూహనిర్మితి విధా యః సంస్మృతోవేధసా
గోవిందేన చరాచగన్ధితి విధా యః సాదరం వందితః
యఃస్వాత్మస్యఖిల ప్రపంచవిలయే సంభావితః శంభునా
సోఽయంవిశ్వజనీన చారుచరితో లంబోదరః పాతు నః

శవిశాశైలి తెలియుటకై కొన్ని శ్లోకములిచట సుదాహరించుచుంటిని.

తదీయసూనుర్మహనీయ సేనః, పరాక్రమస్యక్క్రృత భీమసేనః
శతాసభూమిచుభ వీరసేనః, ప్రతాపసంశ్శిత వీరసేనః.

“స్వపేణతేనాజనికాంతి వీరః, ప్రచండమార్తాండకులైక వీరః
యాత్రానుపంక్షీకృత సింధునీరః, పరావలీదీపశిఖాసమీరః”

తేనాదభూదద్భుతభాగధేయః, శ్రీసాహసీయార్జున నామధేయః
నారీచకోరీనియనైకవేయః, క్షీరోదధేరిందురి వాప్రమేయః”

“సాదితాసురకదంబకీర్తియే, దేవరైత్యనరగీతకీర్తయే
కల్పితత్రిభువనైకపూర్తయే, మామికాప్రణతిరప్తమూర్తయే.”

“కాలాంతకాయకలికల్మష నాశనాయ, బ్రహ్మాదిదేవసుత పాదసరోరుహాయ
విశ్వేశ్వరాయ భవసాగరతారకాయ, భూస్మాణమధ్యనిలయాయ నమశ్శివాయ,
శంభవాయ చ మయోభవాయతే, శంకరాయ చ మయస్కరాయతే
శ్రీశివాయ సకలార్థదాయతే, సర్వదాశివతరాయతేనమః”

“భవసాగరస్యపరమంతరణం, కరణంసుఖస్యవిపదాంహరణం
వరణంవిముక్తిసదృశః శరణం, చరణంహరస్య కరవాణిచిరం”

“నమనీయపదాంబుజంసురైః. కమనీయం హిమశైలకన్యయా
భజనీయమనన్యచేతసా, మననీయం మునిభిఃశివంభజే”

“అనందసందోహ గలన్మరందే, కాలీచలాపాంగ మిలన్మిలిందే
సానందబృందారక బృందవంజ్యే, వందేమహాదేవ పదారవిందే”

“కాత్యాయనీ కేలివిలాసలోలం, సముల్లసత్కుంజర చర్మచేలం

వత్సస్థులవ్యాలసకావమాలః, చేతస్త్వరం చింతయ చంద్రమాసం
 'పంసారహరి సుఖకారి సుధానుసారి, శ్రీమస్తురారి పదవారినివారితారి
 గోదావరీ విమలవారి విపన్నివారి, శేయస్తనోతుమదనారి శిరోవిహారి'
 'రాష్ట్రేభక్షితిపాలవంశముకుటాలంకార చూడామణి
 శ్రీనారాయణశాహజీవన విధేః సత్కీర్తిముక్తావలీం
 విద్వత్కుండల భూషణాని వికదశ్లోకరగుంధస్థాని
 స్సార్థైఃపండితమండలాంబుజరవిఃశ్రీరద్రనామాకవిః'
 'నిస్సారీయతి శారికాపికకులం రంగీయతివ్యాకులం
 హంసాలిపరమానులీయతికుశీ మాలాపిమూకీయతి
 యామాకర్ణకీలాధరీయతి తరాంశూధారీ మాధురీ
 సేయంకాఽపిసరస్వతీరసవతీ రుద్రవ్యవిద్యోతతే'
 'శాశేభోగిశరాద్భి భూపరిమితే సంవత్సరే దుర్యుధే
 మాసేచాశ్వయుజేసితప్రతిపదిస్థానే మయూరాచలే
 శ్రీమల్లక్ష్మణ పండితోదితకథా మాకర్ణ్యరుద్రకవిః
 శ్రీనారాయణశాహకీర్తిరసికం కావ్యంవ్యధాన్నిర్మలం'

గ్రంథాంతశ్లోకము

శ్రీమద్వాసుల భూమిపాలితలక శ్రీశాహనారాయణ
 స్ఫుర్జితీర్తి చరిత్రచిత్రితపదే రాష్ట్రేభవంశాభిధే
 భవ్యస్కందపురాన్వయేన కవినా రుద్రణస్మప్తేమహా
 శావ్యేఽస్మిన్ కృతవైరపీరవిజయః సర్గస్తువింశోఽమత్'

కవి యిట్లే కడమయేకోసవింశతి స్వర్ణములయందును బహుచమత్కారముగ నీశ్లోకాంతిమ
 పాదమునఁ గథనుదెలియఁజేయుచు సర్గసంఖ్యను వివరించుచుఁ జీర్తించినాఁడు. ఇంతకుమున్ను గాని,
 యిటీవలగాని, యేకవియు నింతటి చాకచక్రముగా నాశ్లోకపాదము నిరువది విధములుగా మార్చి
 యుండలేదు. కావ్యనిర్మాణకాలమును దనవంశమును దన శక్తియును దెలియఁజేసిన శ్లోకములు
 గూడ నిందుఁ జూపఁబడినవి.

ఇవి కవివారివంశమున లభించిన తాళపత్త్యగ్రంథములందలి శ్లోకములును బొంబాయిలో
 ముద్రింపఁబడిన గ్రంథమునందలి శ్లోకములును, పరీక్షించి వ్రాయఁబడినవి. బరోడాలో ముద్రితమైన
 ప్రతియందుఁ జాలవ్యత్యాసములగపడుటయేకాక కవివ్రాయని గద్యమునుగూడ సృష్టించి యందుఁ
 దాక్షిణాత్యరుద్రకవీంద్ర విరచితే, అనినారు. ది 13-9-1940 వ తేదీన మాకు శ్రీ గైక్వాడ్లైబ్రరీ
 వారొసంగిన సమాధానము. “మాయొద్ద 60 పుటలుగల తాటియాకుల గ్రంథము మాత్రమున్నది.
 సమగ్రముగా లేదు. గ్రంథముయొక్క కడపట గద్యముగూడలేదు. ఇంక నెక్కడనైన గొప్పలైబ్ర
 రీలలో విచారించుడు”

బ ల వ ద రీ శ త క ము

బలవదరి! దరీకుహరభాస్వదరి! యదరీదరీహరి!

ఇందు కి. పద్యములు కీ. శే. వే. ప్రభాకరశాస్త్రిగారికిని 4 పద్యములు కీ. శే. పంచానన పత్రి
 కాధిపతులకును లభించినట్లు ప్రకటింపఁబడినవి.

చ. కలశపయోధిమీఁద దరఁ + గల్ మఱిహోయనిమోయ వేయుభం
గుల తలపాన్ము పాము బుస + కొట్టఁగ నేగతి నిద్రఁజెండదో
యలసతఁ దండ్రి చీమచిటు + కన్నను నిద్దురరాదుమాకు నొ
బలవదరీ! దరీకుహరభాస్వదరీ! యదరీదరీహరీ! 1.

చ. కలుష సరిత్తరీ! పుషిత + గంధకరీ! మహిభృత్కరీ! భవా
చలభిదురీ! దయారసవి + కాలఝరీ! నిగమార్థమాధురీ!
ఖలగజకేసరీ! విభవ + కంపితమేరుగరీ! లతాదరీ!
బలవదరీ! దరీకుహరభాస్వదరీ! యదరీదరీహరీ. 2.

చ. అలపగవానితమ్ముఁడు భ + యాతురుఁడై చనుదెంచినంతనే
బలిబలి వచ్చితివనుచుఁ + బట్టముఁగట్టనె లంకకప్పడే
కొలిచినన్ని కొల్వవలెఁ + గోరికలిచ్చిన నీవ యీవలెకా
బలవదరీ! దరీకుహరభాస్వదరీ! యదరీదరీహరీ! 3.

చ. వీలువని మాటికికా, వెతలఁ + బెట్టు ధరావరుఁడేలు వీటికికా
జలములులేని యేటికిని, సాకెకు బందుగులున్నచోటికికా
బలుపురతోడి పోటికి, నృ + పాలురపాటికిఁ బోవరాదయా
బలవదరీ! దరీకుహరభాస్వదరీ! యదరీదరీహరీ! 4.

గువ్వల చెన్నుని శతకము

రుద్రకవిగారు హంపీయాత్ర నొనర్చుసమయమున నచట యాదవకులన్కుండగు గువ్వలచెన్నుఁడు
కవిగారికి సహాయుఁడుగా నుండెనట. వీరు తిరిగి యింటికివచ్చునపు డతనికిఁ గొంతహక్కుమీఁదోగా
స్వామి! మీరు కవిత్వములు కనుక మీకు నేనుసాయముచేసినందులకు నాపేరువచ్చునట్లు కొన్నిపద్య
ముల రచింపుఁడని కోరఁగా నతనిని సంబోధించుచు నీశతకమును జెప్పెనని చెప్పుచుండురు. అందలి
పద్యములు నీతియుక్తములు.

క. కలిమిగల లోభికన్నను, విలసితముగఁబేదమేలు + వితరణియైనకా
జలధికిఁ జెలమేమేలగుఁ, గులపావనమూర్తివన్న + గువ్వలచెన్నా. 1.

క. సారాసారంబెఱుఁగని, బేరజమును మ దలింపఁ + బెద్దలవశమా
నీరెంతపోసిపెంచిన, కూరానానేలవేము + గువ్వలచెన్నా. 2.

క. గుడికూలును నుయివూడును, వడినీళ్ళను చెరువుతెగును + వనములుఖిలమా
చెడదని పద్యంబొక్కటి, కుడియెడమలఁ జూడకన్న + గువ్వలచెన్నా. 3.

క. కలవిద్య తెన్నియైనను, కులవిద్యకు సాటిరావు + కుంభినియందుకా
వెలకాంత రెందరైనను, కులకాంతకు సాటిరారు + గువ్వలచెన్నా. 4.

జనార్దన స్తోత్రాష్టకము

జనార్దనస్తోత్రాష్టకము కలదని వదంతికలదుగాని చాటుపద్య మణిమంజరియందు 'స్తోత్రపంచ
రత్నములు' అనియున్నారు. ఏవియైననీమి యిప్పటికి లభించినదొకటేపద్యము.

పంచమామరము. అనాధనాధనాగతల్ప ధి యజ్ఞకల్పమానిరం
జనాజనార్తినాశనాది ధి శాపతీవృధార్థ శా
సనాసనాతనాయనాది ధి సత్య కందుకూరి శ్రీ
జనార్దనాజనార్దనాస ధి సాహసారిమర్దనా.

శృంగారజనార్దనాష్టకము

చాటుపద్య మణిమంజరియందు ముద్రితమైనవి.

“సిరులుమించిన పసిమిబంగరు ధి జిలుంగుదుప్పటిజారంగా
చరణపద్మముమీఁద దేహము ధి చంద్రకాంతులుఁదేరంగా
మురువుచూపంగ వచ్చినాఁడవొ ధి మోహనాకృతి మీరంగా
గరుడవాహన దనుజమర్దన ధి కందుకూరి జనార్దనా” 1.

“అనపెట్టినరాకపోతివి ధి ఆయెఁబో అటుమొన్ననూ
వూనిపిలువంగ వినకపోతివి ధి పొంచిపోవుచుమొన్ననూ
నేనుజూడంగ గడచిపోతివి ధి నీటుచేనుకనిన్ననూ
కానిలేరా దనుజమర్దన ధి కందుకూరి జనార్దనా” 2.

“నిన్నరాతిరి చవికలోపల ధి నీవు చెలికూడుంటిరా
ఉన్న మార్గములన్నియును నే ధి నొకతెచేతనువింటిరా
విన్నమాత్రమే కాదురా నిను ధి నీధిలోఁగనుగొంటిరా
కన్నులారంగ దనుజమర్దన ధి కందుకూరి జనార్దనా” 3.

“దబ్బులన్నియుఁజెలునుకొంటిని ధి తప్పబాసలు నేయకూ
మబ్బుదేరడి కన్నుగవతో ధి మాటిమాటికిదాయకూ
ఉబ్బుచేనుక తత్తరంబున ధి నొడల్పిపైఁ జెయివేయకూ
గబ్బితనమున దనుజమర్దన ధి కందుకూరి జనార్దనా” 4.

“బిత్తరంబున మొలకకంపులు ధి పెదవివెవ్వతెయుంచెరా
గుత్తమైన మిటారిగుబ్బుల ధి గుమ్మయెవ్వతెమెచ్చెరా
చిత్తగించక జీరువారను ధి జెక్కిలెవ్వతె నొక్కరా
కత్తిగోరుల దనుజమర్దన ధి కందుకూరి జనార్దనా” 5.

“జంటనేత్రము లంటిచూచితె ధి జాజీపూపులు పూసెరా
మింటిత్రోవను జూచుచుండంగ ధి మేఘవర్షము గప్పెరా
కంటిలో నొక పండువెన్నెల ధి కాయుచున్నదియేమిరా
కంటిలేరాదనుజమర్దన ధి కందుకూరి జనార్దనా” 6.

“అండబాయక కూడియుంటిమి ధి ఆయబోయెనునాటికి
ఖండిమండిపడంగ నేటికిఁ ధి గదలు మెప్పుటిచోటికి
ఉండరా నీమాటలకునే ధి సూర్యజాలను మాటికి
గండిదొంగవు దనుజమర్దన ధి కందుకూరిజనార్దనా” 7.

“అలకలన్నియు దీట నివునా ధి అండకప్పుడు వస్త్రవి
పిలిచి నవరత్నాలసొమ్ములు ధి ప్రేమతో నెపుడిస్త్రవి

వలచి వలపించియును గూరిమి * వదలకెప్పుడు మెస్తివి
కలసి వేడుక దనుజువర్దన కంఠమూరి జనార్దనా” 8.

కావ్యప్రామాణికత్వము

ఉ. కోమలవర్ణధామయును. నిరం. ప్ర. 19 అని కవియే వచించియుండెను. విశ్వశ్రేయః
కావ్యమ్ అని జగత్ప్రసిద్ధియే కనుక ప్రామాణికత్వమును గుఱించి వేతెయిలాచింపఁదగినంతటి యగ
త్యములేదుగదా? కీ. శ్రీ. బహుజనపల్లి సీతారామాచార్యులుగారు తమ శబ్దరత్నాకరమున (మూడు)
అను శబ్దమును నిర్బంధకమని భ్రమించి వాదింప. (బ. భాగవతుల లక్ష్మీపతిశాస్త్రిగారు (శ్రీనూర్యో
రాయాంధ్ర నిఘంటు కావ్యస్థానసీతవిద్వాంసులలో నొకరు) స్వకీయ సంస్కృతాంధ్ర సంఖ్యాబ్ధి
బోధినియందు “క. వాఁడానాలుగు గడియలు, నేఁడాదిగగడిపి నూర్చుక * డిఁకఁ దూర్పునకున్,
రాఁడోయని విలపింపఁగ, మూఁడవజామయ్యై నంత * మోదమెలర్చుక” నిఁం. అని యద్దానుసార
ప్రాసముగల పద్యమునుదహరించి భారతకర్ణపర్వములోని “క. మూఁడవజామెలమియై” అను
పద్యమును, జైమినీభారతములోని “ఉ. వాఁడిమిలోడ వెండియు న * వారణవెంతయునాగ్రహించి
ము, మూఁడు శరంబులేయ” అను పద్యమునుదహరించి సార్థబిందుకముగాఁ దేటదెల్లమొనర్చి
యానిరాధారవాదమును మాన్పించుటయే కాక సంఖ్యాబ్ధిబోధకములగు “జతబారాపదిదచ్చియిత్తిగదుగా
చాంచతిచంచబాంకితినా నర్తకియంచు నాడెను భయాంగీకారమేపారగఁక” నిరం. ఇట్టి ప్రమా
ణముల నెన్నింటినోమాహుసి భాషాభివృద్ధికి దోడ్పడిరి. ఆంధ్రవాఙ్మయ నూచికయందు ముద్రపనిధ
కవులలో రుద్రకవిగారు చేర్చబడియుండుటయేగాక తద్విరచిత నిరంకుశోపాఖ్యానమును శృంగార
ప్రధానకావ్యమును, భక్తిరస ప్రధానముగు బలవదనీశతకమును, గూడఁ బ్రశంసించబడియుండెను. శ్రీ
నూర్యోరాయాంధ్ర నిఘంటువునందు గండుమూరి రుద్రయగారి నిరంకుశోపాఖ్యానము ప్రమాణ గ్రంథ
ముగాఁ గైకొనఁబడినది. శబ్దరత్నాకరమున కందని శబ్దములు నిరంకుశోపాఖ్యానమునఁ జాలకలవు.
కాని యేకారణమునో శ్రీ ఆచార్యులుగారికి మూఁడు పదమునకు సార్థబిందుత్వము గోచరింపనట్లే
నిరంకుశోపాఖ్యానముఁగూడ నగపడకుండుట కంతయు జిత్రము. మహాకావ్యములయందుఁ బ్రయో
గింపఁబడిన శబ్దజాలము నాధారముగాఁ జేసికొనియే నిఘంటువులు, వ్యాకరణములు సృష్టింపఁబడు
చున్నవి.

శ్రీ నూర్యోరాయాంధ్ర నిఘంటువునందలి యుదాహరణములు

ఇల్లటము— “నీ. అఖిలలోకాధీశు.....నిలిపె, నిరం. ప్ర. 6

చేల— “మ. హేమపుణ్ణేలల్ దిగజాఱు” నిరం. ద్వి. 69

గుదిగుంపులు— “క. అదిగనుక దివిజవేశ్యల.....గుదిగుంపులుజేసి” నిరం. ద్వి. 32

గుమగుమ— “క. గుమగుమనునిశోకవహ్ని గుబ్బుతిలంగఁక” నిరం. ద్వి. 99

చూఱపుచ్చు— “గీ. కటకటాచూఱవిడిచి” నిరం. ద్వి. 52

తురుఫీ— “ఉ. మందరధీరు.....తురుఫీలుకొన్ని” నిరం. చ. 63

చేర్వ— “నీ. చిచ్చుర్పఁగాఁబోవు చేర్వచుట్టములునా” నిరం. చ. 69.

ఆంధ్రవాచస్పత్యమునను 1089 వ పుటలో నుదాహరించిరి. గుదిగుంపులు చేయుట, జా. అవి
చ్చిన్నముచేయుట. “అదిగనుక.....మధింపడె” నిరం. శ్రీ శ్యామల కామశాస్త్రిగారి గ్రంథ
పీఠికయందు దాహృత గ్రంథములలో నిరంకుశోపాఖ్యానమును జూపకుండుట ప్రమాదవశమైయుండ
నోవునని యూహింపవలసి యున్నది.

కావ్యోత్కర్షము

“యేనామకేచిదిహసః ప్రధయంత్యవజ్ఞాః, జానంతి తేకిమపితాకా ప్రతివైషయత్నః
ఉత్పత్స్యతేఽస్తి మమకోఽపిసమానధర్మా, కాలోహ్యాయం నిరవధిర్విపులాచప్పద్ధ్యే”

వికాలమైన విశ్వమునందు దేశకాలపాత్రల స్థితులనుసరించి కావ్యములేర్పడుచున్నవి. వాని; గూడఁ జదువువారుందురు. సృష్టియందలి పదార్థములవలె వాఙ్మయప్రపంచమునందలి కావ్యములేదొ కొంత ప్రయోజనము నొడఁగూర్చుట నిశ్చయము. స్వల్పప్రయోజనము సమకూర్చెడు గ్రంథముల చిరంజీవిత్వములేక యంతరించును. మహాప్రయోజనమును సమకూర్చెడి సత్కావ్యములు చిరంజీవిత్వము గలిగి ప్రకాశించును. ‘చ. కుకవికృత ప్రబంధములు • కొంచెపు నూతులలోని నీళ్ళహో, లికవే కెక్కఁజాలక చ • లింపుచునుండు నిజస్థలంబులకా, నుకవికృత ప్రబంధములు • శోభిలు దివ్యనదీ రురంబులు, ట్లకలుచవృత్తిఁబూని మహి • యందు సమస్తజనుల్ నులింపఁగఁ’ రససిద్ధులైనకవులు చిరంజీవులు. జయంతితే నుకృతినోరస సిద్ధాః కవీశ్వరాః నాస్తి తేమం యశఃకాయే జరామరణజః భయమ్. కావ్యమునువ్రాయుట యనఁగాఁ బుష్పమాలనుగూర్చుటచంటిది. ఒకప్పుడు బాలుఁడైనను గావ్యమును వ్రాయఁగలుగును. ‘జన్మజన్మ యదభ్యస్తం’ అనివృత్తికారుఁడు. జన్మాంతరీయమైనసత్త్వముచే నట్టిప్రతిభ లభించుచున్నది. ఎవనికి నిపుణతాభ్యాసము లసంభవమైయుండెనో యతనికిజన్మాంతరీయమనియే చెప్పవలయును. ఈకావ్యమునుజూచి నామిత్రులు కొందఱు రుద్రకవి స్వానుభవముతో నిక్కావ్యమును వ్రాసియుండెనేమాయని శంకింప నేను చ. ‘అని మునిధర్మశీల వసు • ధాధిపమాళికి నేర్పమించి చె, ప్పినకథ బాల్యచాపలము • పెంపున స్వామికి విన్నవించితికా’ ఈపద్యమును చదివి మనకు వర్ణనాతీతముగఁ గన్నట్టుచున్నను బరమేశ్వరుఁడట్టిశక్తి యాకవికొసంగియుండెనని యు. 16. సం. వయస్సుగల నిడమర్తి నుబ్బారావు విచిత్రరత్నావళి వ్రాసియుండెనుగదా కొందఱు 60. సం. వయస్సుగలవారు నైతము అంతటి రసవత్తరముగ బద్యములను వ్రాసియుండలేదుగదా! అనిసమాధాన మొసంగితిని. కావ్యమనఁగా కర్మవాశోచం మానమిత్యాదివల్ కవేర్భావః కర్మవాకావమిప్రప్నోతి తత్కథం కావ్యమితి ‘కవిశబ్దస్య బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ గుణవచనబ్రాహ్మణాదిభ్యః కర్మణిచ’ అనుసూత్రముచేత ణ్యజ్ఞో విధానమువలనఁ గావ్యము అగును. సామాన్యముగాఁ గావ్యపదము సాధ్యమైనను దన్నిబంధనముల ననుసరించవలసి యున్నది. ఎట్లనఁగా సర్వదా అర్థగ్రంథానుసరణ మనాచిత్వ మనువాక్యమునుబట్టి రామాయణమునందును రామకృతమయిన వాలివధాదుల ననుగమింపఁదగదనియు, రావణకృతమైన శివపూజాదికమును గ్రహింపవలయుననియు, నిట్లు గుణవిశిష్టముగాఁ గావ్యములరారినఁగాని లోకకల్యాణము లభింపదు. శాస్త్రము రథగజతురగ ఖడ్గాదులవలె నలరు ఛందోవ్యాకరణాభిధాన కోశ కలాచతుర్వర్గ యుతమైనను గావ్యమునకు సరిరాదు. ఛందోవ్యాకరణాది విరోధాభావమాత్రగుణకపద్యములు గలది దానికంటె శ్రేష్ఠము. అంతకంటె దోషాభావగుణాలంకార విశిష్టమై రసోద్బోధ సమర్థమునై లక్ష్యవ్యగు కావ్యము శ్రేష్ఠము. కావున సామర్థ్యాధిక్యముచే రచింపఁబడిన కావ్యము సహృదయంగమమై నీతిదాహకమై, చిరంజీవియై ప్రకాశించును. అందువలననే శాస్త్రజ్ఞా

లు త్తేమనుభవమాధమకావ్యముల నిర్ణయించిరి. ఉత్తమకావ్యమునందును, ఉత్కృష్టత్వము, ఉత్కృష్ట తరత్వము, ఉత్కృష్టతమత్వము, అని మూడుభాగములుచేసిరి. వ్యాసమహర్షియు 'అదోపంగుణవ త్కావ్య మలంకారైరలంకృతం, రసాన్నితంకవిః కుర్యాత్ కీర్తింప్రీతించవిందతి' అనియుండెను. దోషయుక్తములైనవానికిని గావ్యత్వమున్నది. కాని దోషయుతములగు కావ్యములు కీటవేధగలరత్న ములవలె దూష్యములు. 'కీటానువిద్ధరత్నాది సాధారణ్యేన కావ్యతా, దుష్టేష్వపిమతాయత్ర రసా ద్యవగమస్సుటః' రత్నములకుఁ గీటవేధవలన జాతిత్వముపోనట్లే కావ్యమునకు వ్యంగ్యములేనందునఁ గావ్యత్వము పోదని కొందఱువచించిరి. 'గుణదోషాబుధోగృహ్య నిందుత్వేష్వావివేకస్వరః శిరసా శ్లఘ తేపూర్వం పరింకంశేనియచ్ఛతి' నూ. సం. అనగా గుణమును శిరసావహించి దోషమునువెలిబుచ్చు వలదనిరి. 'త్యజంతిహూర్వచద్దోషాక గుణాగ్యావ్యాంతిసాధవః దోషగ్రాహీగుణత్యాగీ చాలనీఇవ దుర్జనః' చాణ. స్వల్పలోపములున్నను వానినెంచక గుణములనే గ్రహించుట యుత్తమమనిరి. కాని దోషరహితమయిన రత్నముతో సమానముగఁ గీటవేధగలరత్నము గారవింపబడదుకదా! 'వాక్యం రసాత్మకంకావ్యం' ప్రస్తుతః నీరసమై యలంకారస్ఫుటమైనను గావ్యముకాదు. రసానుగుణ విశేష నిబంధనమలంకార రహితమునందును ఛాయాతిశయముచేత బోషింపవచ్చును. 'మునిర్జయతియోగీం ద్రో మహాత్మాకుంభసంభవః, యేనైకచులుకేదృష్టౌ దివ్యోత్తమత్స్యికచ్ఛసా' ఇచట నద్భుత రసాను గుణమేకచులుకమునందు మత్స్యికచ్ఛపదర్శనమును ఛాయాతిశయముచేత బోషించినాడు. నీరసము నందదిస్ఫుటాలంకారముకాదు. చమత్కారముతోఁగూడిననేకాని కావ్యముకాదనిరి. 'శబ్దచిత్రం వాచ్యచిత్ర మవ్యంగ్యమవరంస్మృతం' వ్యంగ్యహీనమున నధమకావ్యమగుచున్నది. కనుక సర్వేసాం ప్రాయశోఽర్థానాం వ్యంజకత్వమపీవ్యతే' అని చెప్పబడియున్నది. 'శబ్దార్థమూర్తి రాఖ్యాతో జీవితం వ్యంగ్యవైభవమ్' అనియు వివరించిరి. మహాకవియగు రుద్రయ్య తనప్రప్రథమ కావ్యమగు నిరంకుశోపాఖ్యానమున వ్యంగ్యమును జూపుటచేత నదియుత్తమోత్తమ కావ్యముగ గణింపబడు చున్నది. ఇంతేకాక 'ప్రతిపాద్యమహిమాన్విత ప్రబంధో హి మహత్తరః' అను వాక్యమునుబట్టియు నీకావ్యము శ్రేష్ఠతమమై యలరుచున్నది. అల్పజ్ఞులకీకావ్యములందలి గూఢభావములు తెలియకున్నను మహాకావ్యగుణములు మహాపురుషగ్రహింతురు. 'గూఢభావాస్పదత్వేన యదనాదేయవద్భవేత్, నజా నతే తత్కవయో గూఢంసారస్వతామృతమ్' అని కవిరాక్షనుడు. కావ్యము లోకోత్తరవర్ణనానిపుణ కవికర్మ. 'ఉ. వెం. నరసింహాచార్యులుగారు గత ముద్రితపీఠికయందు ఈతని కవిత్వము మిక్కిలి రసవత్తరమును, మృదుమధురపద భూయిష్టంబును, కైశికీవృత్తిప్రవిష్టంబును, ద్రాక్షాపాశోపశోభితం బును నైపతిత్వశ్రోతృజనంబుల హృదయంబుల మహానందాంబుధి నోలలాడించుచున్నది. ప్రాశంపద ప్రయోగమును, సమాససంవిధాన చాతుర్యమును, బట్టిచూడ నీతని వ్యాకరణశాస్త్ర పాండిత్యమపార మని తోచుచున్నది. వర్ణనాసందర్భములయందు సమయానుగుణముగఁ జక్కని లోకోత్తలనిమిడ్చి రసభావాదులఁ బోనాడక స్వభావోక్తిని వర్ణించుకవులలో నీతని నెవ్వరుఁబోలరనఁదగును. ఈ గ్రంథమున విటజనుల వేదభాషలును, వారిపై వేశ్యకాంతలు ప్రయోగించు మాయోపాయములును, నెంతముచ్చటగ నెంతరమ్యముగ వర్ణింపఁబడియున్నవో చూడుడు. ఈగ్రంథము నెట్టివేశ్యాలంపటం

డై.నను జక్కగఁ జదివి యర్థము గ్రహించినచోఁ దోడన వారియందాతనికి రోఁతజనించుట యబ్రము గాదు. ఈశ్వరి కవిత్వమును గుఱించి సక్రమముగ నెంతేని వ్రాయవలసియున్నను దీటికలేమిఁ గాలాంతరమున నగుఁగాక యని మండుకట్టుతి యొనర్చినందులకెంతయుఁ జింతగనే యున్నది' అనియుండిరి.

1901 న|| కాకినాడ బాలసరస్వతి ముద్రాక్షులకాలయందు ముద్రితమైన ప్రతియందు “ఈతని కవిత్వము మిక్కిలి రసవత్తరమై వినువారి చెవులకు జవులు లేల్పుచున్నయదికాని యచ్చటచ్చటఁ గొన్నిపద్యములు వ్యర్థపదభూయిష్టములై చప్పగానుండుటకుఁ గారణమూహింపరాదు. ఇందుగల స్థానిత్యములన్నియు యథామతినస్మదాస్థానకవులు శతావధానులగు బ్ర|| తిరుపతి వేంకటేశ్వరకవుల సహాయమున బరిష్కరించి సరస్వతియను మాసపత్రికలో ప్రచురించితిమి.”

కొ. రా. వేంకటకృష్ణారావు.

వీరి పరిష్కరణమునుగూర్చి ‘పూర్వముద్రణము - సవరణ, అనుపట్టిక చూచినఁ జాలును. కొన్నిపద్యములు వ్యర్థపదభూయిష్టములైనవనుట యెంతయుచిత్రము. కీ. శే చెళ్ళపిళ్ళ వేంకటకాశ్రి గారితో నీవిషయమునుగూర్చి నేను ప్రస్తావించగా సవరణవిషయమే నాకుఁ దెలియదనిరి.

ప్రయోజనము

కవి సమస్తధర్మముల నుపదేశింపనర్హుఁడు. “కవేర్వచః పరంకుచిమతంవిద్యాత్” మహాకవుల యొక్క సద్వాక్కులను శ్రవణానందముగా నాకర్షించి యందలి రహస్యములఁజెగినగాని కావ్యప్రయోజనముబోధపడదు. అది మూడు విధములు. 1. ప్రభువువలె కాసింఁచుట, 2. స్నేహితునివలె బోధించుట, 3. ప్రియురాలు మందహాసముచేతను, క్రోగంటిచూపులచేతను, కచకుచవిక్షేపములు మున్నగు విలాసములచేతను, ప్రియునిమనము నొవ్వనిరీతిఁ దన యిష్టమును దెలియఁజేయనట్లు కావ్యముఖమున మనోహరముగ నుపదేశించుట. దానినే పెద్దలు ప్రభుసమ్మితము. సుహృత్సమ్మితము. కాంతాసమ్మితము” అనిరి. విషయోపరక్తచేతన్ములకుఁ గావ్యశ్రవణానంతరమునఁ దన్మహిమవేద్యంతరమున నేమియుఁ బ్రకాశించదు. కావ్యశ్రవణానంతరమే వృక్షారోహణాదివద్దివేకముగల వాఁడగుచున్నాఁడు. సుఖలాలనులకు నీరసములైన నీతికాస్త్రములనుసరించి ప్రవర్తించుట యశక్యమైనను, అట్టివాని పైతము కావ్యము కాంతవలె సరసాపాదనముచేత నభిముఖులనుగా నొనర్చుకొని యుపదేశ మొనర్చుచున్నది. శిశువుల కావధమును మధురమిశ్రమముచే నొనంగినట్లు బోధించునది స్వాదుకావ్యము. “స్వాదుకావ్యం రసోన్మిత్రం వాక్యార్థముపభుంజతే, ప్రథమాలీదమధవః. పిబంతికటుభేషజమ్” కవి సమస్తమైనవారిని మెప్పింపకుండినచో యశము నార్జించలేఁడు. “కింకవేస్తస్యకావ్యేన కింకాంక్షేన ధనుష్కృతః, పరస్యహృదయేలగ్నం సమూర్ణయతి యచ్ఛితః” కవివాక్యము పరులయొక్క హృదయమునఁ దగిలి తలయూపింపనిది కవిత్వముకాదు. శత్రునియొక్క హృదయమును భేదించి తలయూపింపనిది ధనుస్సుకాదు. “ఇచ్ఛుచోకావ్యమాదికావ్యమగు రామాయణము పితృభక్తి యాశ్రితసంరక్షణము మున్నగునీతులనువలె లోకములో నెంతధనికుఁడైనను వేశ్యాలోలుఁడైయ్యోనేని నిష్కదరిద్రుఁడై

మహావమానమునంబడి చెడుననియు. షాన్ధ్యముచేతనైనను భగవద్భక్తి గలిగినచో దత్తాత్రేయదేవసుఁ ధగ వత్స-టాక్షంబున నత్యంతైశ్వర్య సంపన్నుండగుననియు. నిట్టిసీతుల నత్యంతమనోహరముగ నుపదేశించుచున్నది.” అని పూర్వపుష్పికలో శ్రీ ఊ. వెంకటసరసింహాచార్యులు గారిచే వ్రాయఁబడియుండెను. కావ్యములయొక్క శక్తిని విమర్శించువారుందురు. కళాప్రపూర్ణ శ్రీ కాశీనాథుని నాగేశ్వరరావు గారు తమ ఆంధ్రవాఙ్మయసూచికయందు “పెద్దనకావ్య నిర్మాణమునకుఁ బరమార్థమును గల్పించి యుండలేదు.” “వసుచరిత్ర హృద్యములైన పద్యములతో నిండియున్నను కావ్యప్రయోజనము సంకుచితమైనది.” “వేమనహస్తములయందాటవెలఁది యాటబంతియైనది” “కళాపూర్ణోదయము కళా పూర్ణమై ప్రకాశించుచున్నది.” అనియుండిరి. ఈప్రబంధమును 1914 సం॥ కాలేజీలలో బి. ఏ. తరగతికి పఠనగ్రంథముగా నియమించిరి. దీనినిబట్టియే చెళ్ళపిళ్ళవారి శ్రవణానందము, కాళ్ళకూరివారి చింతామణి, బహులాశ్వచరిత్రము, రంభాగర్వభంగమును సినిమాకథ. అవతరించినవి. “నిందతు నందతువాసన్న నూయరననూయ రత్రకింతేన యత్సన్మానస గమనాయైవేదం మమతుసత్యముపా దేయమ్”

వ్యాఖ్యాత.

కథాసంగ్రహము

ప్రథమాశ్వాసము

ద్వాపరయుగమునందు భూలోకములో మాణిక్యపురమును నగరరాజమొందు విలసిల్లుచుండెను. ఆ పట్టణమునందు బుద్ధివైభవమున బ్రహ్మచు బోలిన వాడగు సురశర్మయును బ్రాహ్మణుఁ డొక్కఁగుండు గలఁడు. అతడు నాలుగు వేదములను, ఆఱు శాస్త్రములను జదివి కావ్యనిర్మాణమునేయ సమర్థుఁడై, విష్ణుసేవా పరతఃత్రుఁడై యుండెను. అనుకూలురాలగు నాతని భార్యయుఁ బ్రతిదినమును భక్ష్యభోజ్యమునుచేసి యతిథులకుఁ బెట్టుచు భర్తయుం దానును వారి యాశీస్సు లందుచుండును. యెంత యైశ్వర్యమున్నను సంతానము లేనందున సురశర్మ సంసారము రాయంచలేని కాసార మయ్యెను. అతఁడు బిడ్డలకోసమై విష్ణుదేవుని ప్రార్థించుచుండెను. ఒకనాటి వేకువను శ్రీమహావిష్ణువు సురశర్మకుఁ గలలో నగవడి నీకొక కొడుకుదయింపగలఁడని యొక వండతనికిచ్చెను. ఆకల తెఱంగును సురశర్మ భార్యకుఁజెప్ప నామెయు సంతసించినది. ఇట్లుండఁ గొన్నాళ్లకాసతి గర్భవతియై యొక్క శుభదినమునఁ గుమారుని గనెను. అతనికి నిరంకుశుఁడని పేరువెట్టిరి. అన్నప్రాసన చొలోపనయనాడులుచేసి వేదశాస్త్ర ములు పఠింపించిరి. సంగీతము, కవిత్వముగూడ నేర్పిరి. వైదికకులావిరూపతయు, చక్కనిదియు, గుణవంతురాలునగు నొక్క కన్యనుదెచ్చి పెండ్లిచేసిరి.

ద్వితీయాశ్వాసము

నిరంకుశుఁడు విద్యాప్రభావమునఁ దనకీర్తి దిక్కుల వ్యాపింపజేయుచుండెను. ఇంతలో నాతనికి యశావనమంకురించినది. మన్మథుని సైతము తిరస్కరించునట్లాతని యందచందములు నిజ్యంభించెను. అట్టి పడుచుప్రాయమున నాతఁడు వైదికాచార మును గట్టిపెట్టి విటచర్యయందుఁ జిత్తముజేర్చెను. వాని వైదికవేషము మాటి శృంగార వేషముగాఁ బరిణమించినది. వాడు బ్రాహ్మణ స్నేహము మాని కాముకులతోడి సంగతమునకు దిగెను. వింత వింత విలాసములతో సాయంసమయముల, రాత్రుల వేశ్యావీధులఁ జరించుచుండును. వేశ్యాలోలుడగు నాతనికి గ్రమముగా గురు జనమునందును, సంఘానందనాది వైదికాచారములందును ఏవ జనించినది. వారవనితల స్తోనమై యింటఁగల ధనధాన్యములను, సొమ్ములను ఆతడు హరింపమొదలు పెట్టెను. నిరంతరము వేశ్యాంగవలందటిలో చంపకగంధి యెంతయు నచ్చినట్టిది. ఆమె సంగీత సాహిత్యముల సాటిలేనిది. విలాస విభ్రమముల దేవవేశ్యల ధిక్కరింప జాలునది. ఈ చంపకగంధి తల్లి విటుల ప్రాణములగొఱకు రాక్షసి.

నిరంకుశుడిట్లు పెక్కువత్సరములు దుర్వ్యాపార పరాయణుడైయుండ నాతని భార్యయోషికపట్టజాలక కొడుకునుమందలించుమని యత్తగారినిబ్రేరేపించెను. ఆతల్లియు నొకనాడర్ధరాత్రమున నింటికివచ్చిన సుతునికి నీతులుపదేశించి చక్కబడినాడని తలంచి, యలంకరించి కోడలి పడకటింటిలోని కనిపెను. నిరంకుశుని భార్యయు తన యదృష్టము పండినదని భావించి మడుగులు ధరించి, నగలువెట్టుకొని, పూవులుదాల్చి యాతనిని నమిపించెను. భర్త మాటాడలేదు. అయినప్పటికి నామె తాంబూల మీయబోయెను. ఆతఁడా వీడ్వమునుగూడ నొల్లక నిట్టూర్పుపుచ్చి మాటుమొగము వెట్టెను. ఆయిల్లాలును తన దురదృష్టమును నిందించుకొనుచు కొంగుపఱచుకొని యా గదిలోనే పండుకొనెను. వేకువజాముననే నిరంకుశుఁడు మేల్కొంచి, భార్యపైనున్న నగలు నల్లపూసాదిగా నొల్చుకొని వేశ్యావాటికేగెను. ఇట్లాతడు క్రమక్రమముగా నున్న సామ్యునంతయు చంపకగంధికి సమర్పించి దరిద్రుఁడాయెను. ఇంతలో చంపక గంధికి గర్భముగూడ వచ్చెను. ఈ దరిద్రునెట్టులయిన నిల్లు వెడలింపబూని వేశ్య మాత కాటులుప్రేలి యాతనిపై విశృంభించి, కూతును మందలించు నట్లామెను బెత్త ముతో మెత్తబోవ, నిరంకుశుఁడు దనకును నట్టి ప్రాయశ్చిత్తమగునని యెటకోపోయెను.

శ్రుతి యాశ్వాసము

ఆతఁడట్లు పోయిపోయి యొక భయంకరారణ్యమున పాడువడియున్న గుడిని, అందు స్వచ్ఛమై వెలుగుచున్న లింగమును గాంచి యా శివునితో సాగటాలాడ బూనెను. ఇరువురి పందెములును నిరంకుశుడే యాడుట. ఓడినవారు గెలువడికి లంజను వణముగా నీయవలయును. ఈ జూదములో శివుడే యోడెను. నిరంకుశుఁడు లంజగా రంభను దనకీయవలసినదని పట్టువట్టెను. తాముగూ శివుఁడు పలుకఁడాయెను. అంత నిరంకుశుఁడు తన యుత్తరీయమును లింగమునకుఁ జుట్టి పన్నిదమీయమని లొగ జొచ్చెను. సత్యవాక్కుగూ శివుఁడు వాని తెగునకు మెచ్చి వృషభవాహనారూఢుడై ప్రత్యక్షమాయెను. ఆయనవెంట బ్రహ్మ విష్ణుబ్రహ్మలును వచ్చిరి. నిరంకుశుఁడు వీరినందఱివిజూచి భయభ్రాంతుఁడగుచు మోక్షమిమ్మని శివుని గోరెను. శివుడు నీవుకోరిన రంభనే యిచ్చెదనని, యింద్రునితో నిరంకుశునికి రంభనిమ్మని జెప్పెను. ఆ యింద్రుడును రంభంగాంచి నిరంకుశునికి గౌగిలి నిచ్చిరమ్మని యాజ్ఞాపించెను. పిమ్మట రంభా నిరంకుశులు ఆకాంతారమున నభిమత సురతక్రీడాపరులైయుండ రంభ యాతని సురతకౌశలమునకుఁ దన్మయురాలై మన్మథ కేళికి “నీతో వలకూబరాదులు గూడ సాటిరావ”ని నిరంకుశుని మెచ్చుకొనుచుండెను. ఇట్లు వారొకరినొకరు పొగడి కొనుచు గొంతదూరము పోవునప్పటి కక్కడ నొక నగరము గానుపించెను. వారాపట్టణమున నింద్రభోగములఁ దేలుచు సుఖులై యుండిరి.

చతుర్థాశ్వాసము

ఒకనాడు రంభా నిరంకుశులూ పురము వెలుపలనున్న సుందరోద్్యానమునకేగి రతిక్రీడా పరాయణులై యుండిరి. ఆనమయమున రంభా నిరంకుశుని తన వయ్యెడఁగొంగుతో వీచుచు నాతని సురతకళాపాండిత్యమును మెచ్చుకొనఁచుండెను. అప్పుడే యాకాశ మార్గమునబోవు నారదుఁగాంచి, నిరంకుశుఁ డీతడెవ్వఁడని రంభను బ్రశ్నించెను. రంభ నారదుఁడు తన్ను గుర్తించునేమోయని నిరంకుశుని కన్నుగీటెను. అంతనాఁడుఁడు వీరిం గాంచి రంభా నిరంకుశులనుగా నెఱింగి, తనకు నమస్కరింపనండులకుఁ గోపించినవాఁడై యీ సంగతి నింద్రునితో జెప్పి రంభ గర్వమునఁజూపఁ దలచి స్వర్గమునకేగెను. రంభయు నిరంకుశునిగాంచి “నీ తెలివి యేమయ్యెను? నాలుకమీద నువుగింజయు నానని తగవులచూరిగదా యాతఁడు. అట్టి నారదుఁడు వినునట్లు నన్ను బేర్కొన వచ్చునా? ఈ విషయ మింద్రుడువిన్న మనకుఁ జేటురాదే?” యని మఁదలించెను. స్వర్గమునకేగిన నారదుఁ డింద్రునిగాంచి రంభ నిరంకుశునిపై గాఢానురాగముగలిగి యున్నదనియు, అంతఃబోక సురతనయుల సభోగమును సైతమాపె నిరసించుచున్న దనియును జెప్పి యింద్రున కాగ్రహము గలిగించెను. ఇంతలో కథయడ్డము తీచుగునని యూహించిన రంభ చెచ్చెట నింద్రుకడకువచ్చి నమస్కరించి, సిగ్గుపెంపుర దూరమున నిలిచియుండెను. నారదునిగాంచి యామె మనసట్టిట్టయ్యెను. అంత నింద్రుడు రంభం గాంచి యీ సాహసకార్యమునకు ఫలముగా నిరంకుశుఁడున్న పట్టణమున భయంకర పాపాణమవు కమ్మని శపించెను. ఆశాపమునకంతము శిల తుమురై పోవుట, ఇట్లు భయంకర శాపమునుబొందిన రంభ నిరంకుశునిజేరి యంగలారెన్ను. నిరంకుశుఁడామె నూటడించి శాపమోక్షము చేసెదనని యభయమిచ్చినాఁడు. రంభ శాపప్రకారముగా శతతాళప్రమాణమగు శిలయై పోయినది. అట్టి మహాశిలంఁగాంచి పోరులాశ్చర్యపడి యడియొక దుర్నిమిత్తమని భావించిరి. ఆపట్టణమునేలు నరిందముఁడను రాజు మంత్రి సామంతులతో నా పెనుశిలను జూడవచ్చెను. అద్దానిం జూచినంతనే రాజునకు జడుపుదయించినది. ఈ సందుగనిపెట్టి యక్కడి రావిచెట్టుపైనున్న బ్రహ్మరాక్షసుఁడు సరనాధు నావహించెను. బ్రహ్మరాక్షసుఁడవేసించినందున రాజుసర్వుఁజిచ్చి కళిన్నిన్ని గావు. కార్యము దప్పివచ్చినదని మంత్రులారతని నిఁటికిఁజేర్చిరి. చికిత్సలు ప్రారంభ మైనవి. భూతవైద్యులు, మంత్రగాఁడ్రు పలువురువచ్చి తమ సామర్థ్యమును బ్రకటించు చున్నారు. కాని భూతముమాత్ర మెవ్వరికిని లొంగుటలేదు. ఈ వార్త నెఱింగిన నిరంకుశుఁడు రంభ శాపమోక్షముఁజేయ నిదియ యదనని తలంచి, మంత్రులవద్ద కేతెంచి, తనకొక దైవశక్తిగలదనిచెప్పి యాపులించి దేవత యావేశించినవాఁడువోలె నటన మొనర్చి “ఇప్పుడు పుట్టిన పాపాణమును పగులగొట్టి పొడిపొడిచేసినచో రాజుఁ బట్టిన బ్రహ్మరాక్షసుని వదలు” నని చెప్పెను. ఆపన్నులగు మంత్రులును ఔగాములు

విచారింపక ఆ తాతని జూర్జము చేయించిరి. అందుండి రంభ వెలువడి నిరంకుశుని జేరి
కొంగలించుకొని, యాతనిం బలుంభగులఁ బొగడి స్వర్గమున కేగివచ్చెదనని పోయెను.
ఇంద్రుఁడీ వృత్తాంతము నెఱుంగనందున రంభనుగాంచి శాపము ననుభవింపజేసె వచ్చి
తివని కోపించినాడు. ఆమెయు నిరంకుశునిచే శాపమోక్షమైన విషయమును మనవి
చేసెను. ఇంద్రుఁడు నిరంకుశుని యుపాయశాలిత్యమున కచ్చెరువువడి, ఎంతవాడు
కాకున్న శివుని నెత్తమున గెలుచునా! యని సరిపుచ్చుకొని యైరావతమునెక్కి నిరం
కుశుంజూడ బయలుదేఱెను. ఆయనవెంట తమతమ వాహనములతో వేల్పులెల్లరును
వచ్చిరి. అట్లు తనకుఁ బ్రసన్నుడయిన యింద్రుని నిరంకుశుఁ డనేకభంగుల స్తుతింప,
సద్దేవతాసార్వభౌముఁ డభీష్టవరముం గోరుకొమ్మనియెను. అంత నాతఁడు రాజును గ్రహ
విముక్తునిచేయ ప్రార్థింప నయ్యింద్రుఁ డట్లుచేసి యొండొకవరము గోరుకొమ్మనెను.
నిరంకుశుఁ డో దివిజనాయకా! రంభపై నాకింకను మక్కువ తగ్గలేదు. కావున రంభ
నొసంగుమని ప్రార్థించెను. ఇంద్రుఁడును దివిజకాంతలు భూలోకమున నుండరాదు.
అయినను నీకోరికదీర్చ వచ్చుచుఁ బోవుచుండునని చెప్పి దిక్పాలాదులతో దివికేగెను.
అరిందముఁడును గ్రహ నిర్ముక్తుడై నిరంకుశుని సమ్మానించెను. రంభ నిరంకుశుననేక
విధంబులఁ బొగడి వచ్చుచుఁబోవుచుండునని దేవలోకమున కేగెను. ఈసంగతినంతయు
నెఱింగిన నిరంకుశుని తల్లిదండ్రులు సంతోషించి, పుత్రునిఁ గొంగలించుకొని యనేక
రీతుల నాతని సామర్థ్యమునగించిరి. నిరంకుశుడును తల్లిదండ్రుల సత్కరించి రంభ
యనుమతితో నిజభార్యయందు సీతీయుతులగు సుతులగాంచి ధన్యుడై యొప్పెను.

న తై న ప ల్లి

10—10—1951

ఖర, ఆశ్వయుజ మహానవమి

కొండూరు వీరరాఘవాచార్యులు

కార్యదర్శి

శిల్పకళా పరిషత్తు.

కావ్యమిమాంస

విశ్వశ్రేయోనిదానమైనది కావ్యము. ఇట్టి కావ్యగర్భాల్లో నాదికావ్యము వాల్మీకిరామాయణము. అది కవియగు వాల్మీకి మహాదాతృ నాయకులగు సీతారాములచరిత్రము సభివర్ణించి లోకమున కాదర్శమునుజాతినాడు. వాల్మీకిరామాయణముదయించిన పిమ్మట పురాణములును, భారతాదీతిహాసములును వెలసినవి. ఆ పురాణోతిహాసములయందెన్నికావ్యములుపాఖ్యానభూతములు లేకపోలేదు?

సహృదయులు వేదవాఙ్మయమును ఒరిగేలించినచో అందే కావ్యములనిచెప్పఁ దగిన—లేక, కావ్యలక్షణ లక్షితములైనకథలు, గాథలు, చరిత్రలు నెన్నియోకలవు. వానిలో పెక్కులు రసప్రచురములు, నువదేశప్రధానములునై కావ్యములనఁ జాలి యున్నవి. వేదములో కథోపాఖ్యానములేగాక, పెక్కువర్ణనలు, సౌందర్యోజ్యలము లగు సనేకశబ్దార్థాలంకార గుణాదులుగూడఁ గలవు. ఇట్లు కావ్యలక్షణములు బీజభూతముగా వేదమునందే యున్నను అయ్యది అతాకికమగుటచేత అలంకారికు లద్దానిని కావ్యముగా భావింపరైరి. మఱియు శబ్దప్రధానమగు నావేదము ప్రభుత్వల్యమగుట వలనను అలంకారిక సిద్ధిప్రకాశసిద్ధికి భిన్నము కావలసివచ్చినది. వేదము తగువాత పురాణాదుల సర్వప్రధానములుగా నెన్ని ఆవి స్నేహితునివంటివనినారు. ఇతరకావ్యమో, రసప్రధానమై సహృదయుల మానసముల ననిర్వచనీయానందము గలిగించుచు కాంతవలె స్వసౌందర్య గుణవిలాసములచేత హితాహితములను మృదువుగా బోధించుచున్నది. ఇట్లాలంకారికులు వేదపురాణాదులకన్న కావ్యమును ప్రత్యేకించి లక్షించినను పైగ్రంథములయందే యీకావ్యలక్షణములు లేకపోలేదు. ఉన్నను ఆలక్షణముల కందు సమగ్రతగాని, ప్రాధాన్యముగానిలేదు. వానియందానుషంగికముగా కావ్యధర్మమాభాసించిన నాభాసించవచ్చును. అందలి కథాంశమునుమాత్రము బంగారమువలెఁ గైకొని, దానిని కావ్యశిల్పముచే రమణీయమొనర్చి రసప్రచురముచేసినగాని అది కావ్యముగాదు. అనఁగా కావ్యమున శబ్దార్థములుగాని, గుణాలంకారరీతి వృత్తిపాకాదులుగాని రసప్రధానములు కావలయుననుట. కనుకనే—

“రసప్రధానాశ్శబ్దార్థగుణాలంకార వృత్తయః

రీతయశ్చై యతీ కావ్యప్రమేయం. శాస్త్రపద్ధతిః.

అనియు “సావాగ్ యారసవృత్తిః” అనియు లాక్షణికులన్నార. రసము నవ్యాహతముగా సాధించుటలోనే కవియొక్క కృతార్థత. పండితరాయలు రమణీయార్థమును బ్రతిపాదించినంతమాత్రముననే శబ్దము కావ్యవ్యవదేశమునందునని నుడివి యున్నాడు. ఈతనిలక్షణమునుబట్టి చూచిన వేదమునందెన్నియో కావ్యములను ఘనము గాంచగల్గుదుము. రమణీయార్థ ప్రతిపాదన కావ్యత్వసిద్ధికి లక్షణమన్న

పండితరాయలు పైతము రసవ్యతిరేకి కాడు. మహాకావ్యములో సాధ్యము రసమనుట నాతడును ప్రతిఘటించడు. కావున కవులకు రసము సాధ్యమనుట తథ్యము.

ఈదృష్టితోఁజూచిన నాదికావ్యముగు రామాయణమునందుఁగాని, భారతము నందుఁగాని రసమవ్యాహతముగా సాధింపబడినదని తెలియగలదు. వానియందనేక కథోపాఖ్యానములలో ననేకవిధముల నాయారసములు సాధింపఁబడి సహృదయుల మానసముల నలంకరించుచున్నవి. కావున కావ్యమునందు ముఖ్యధర్మమీ రసము సిద్ధించుట. రససిద్ధి నందని కావ్యము గుణభూతమగుట నుత్తమకావ్యము కాఁజాలదు. నానా రసోల్లాసియగు భారతములో శాంతరసమవ్యాహతముగా సాధింపఁబడినదని ఆలంకారికాగ్రగణ్యుఁ డానందవర్ధనాచార్యుఁ డబాధ్యమగు సిద్ధాంతము చేసినాడు.

కావ్యమున కాత్మర సము. (ధ్వని) అయినను అద్దాని శరీర మష్టాదశవర్ణనలతో నిండియుండవలయుననియు లాక్షణికులన్నారు. ఈపదునెనిమిది వర్ణనలును ప్రధానముగ కౌవ్యరసమును బరిపుష్టమొనర్చుటకే యుపయోగింపవలయును. గాని శాస్త్రకారుని లక్షణతా సిద్ధికోసము కారాదు. అట్లగునేని ఆకావ్యము సర్వాలంకార శోభితమగు చిత్తచుప్ర (చిత్రము) కాఁగలదు. చిత్రము చైతన్యరహితమయిన ట్లీ కావ్యమును జీవ రహితము. ఇట్టిది అధమకావ్యవర్ణమునకుఁ జేరును. అందుచే రసనివిష్టబుద్ధియగు మహా కవి రసోపనిబఁధనైకతానసహృదయుఁడై అంగభూతములగు గుణాలంకారముల సేబంధించుటయందేమి, అయ్యైవర్ణనలు సేయుటయందేమి ఔచిత్యమును బాటించును. కాళిదాస మహాకవి రఘువంశాదికావ్యములయందును, శాకుంతలాది నాటకముల యందును ఈ లక్షణమును మనము భూయిష్ఠముగాఁ గాంచగలము. కాళిదాసునికీఁ బిమ్మటివారగు మాఘ, భారవి, శ్రీహర్షాదులుకొందఱు శబ్దార్థాలంకారములకును, ఔచిత్యదూరములగు సుదీర్ఘవర్ణనలకును లోఁగితమకావ్యముల సౌందర్యమును గొంతఁ జేడఁగొట్టుకున్నా రనకతీతదు. ఈ రహస్యమును గమనించియే ఆనందవర్ధనాచార్యుఁడు కావ్యమున కాత్మ ధ్వనియని నిరూపించుచు “ఈ ప్రపంచములో నేటివఱకును మహా కవులనందగినవా రే యైదఱుగురో” అనినాడు. ఇట్టి వీరికావ్యములే దేశకాలభేదము లేక సాహిత్యపీఠమునం దుపాస్యములై యొప్పును. సంస్కృత మహాకావ్యముల స్థితియే యిట్లున్నప్పుడు తెలుఁగువానిమాట చెప్పెడిదేమి?

కావ్యప్రబంధములు

సంస్కృతములో రఘువంశాదులకు కావ్యములని వ్యవహారమున్నది. తెలుఁగు కవులకే తమకృతులను కావ్యములనియు, ప్రబంధములనియుఁ బిలుచుచువచ్చిరి. అష్టాదశవర్ణనములతోఁ గూడినది మహాకావ్యమని చెప్పకొంటిమి. కావ్యశబ్దముయొక్క పూర్వోత్పత్తిరసమును విచారించినచో, ఒకవిషయమును మనసునకెక్కునట్లు వర్ణించు వాఁడు కవియనియు, అట్టికవి చేయు రసప్రధానము రమణీయము సగుగ్రంథము కావ్య

మనియుఁ దెలియుచున్నది. అట్లే ప్రబంధమున్న కల్పనాత్మకముగా కథ. (ప్రబంధః కల్పనాకథా) యని తోచుచున్నది. వీని లక్షణములిట్లు ఇంచుక భిన్నముగా నగపడుచున్నను, సంస్కృతభాషలోనే వీనిని పర్యాయపదములుగా వాడినట్లు పెక్కుప్రయోగము లగపడుచున్నవి.

“ప్రబంధానాం ప్రబంధృణామపి కీర్తి ప్రతిష్ఠయోః

మూలం విషయభూతస్య నేతుర్గుణ నిరూపణమ్”

ఆంధ్రమునఁగూడ నీరెంటిని పర్యాయపదములుగనే వాడినారు. ఈరెంటికిఁ దోడు “కృతి” శబ్దముచుగూడ దెనుఁగుకవులు పర్యాయపదముగనే యుపయోగించిరి. తెలుగున కావ్యమును వ్రాసిన ప్రతికవియును వ్యవ్యంతుములయినపిమ్మట “అభ్యుదయ పరంపరాభివృద్ధిగా నా యొనర్పఁబూనిన...మహాప్రబంధమునకుఁ గథాక్రమంబెట్టిదనిన” అనుట సామాన్యమయినది. ఆంధ్రమున పెక్కుకృతుల నొనర్చిన శ్రీనాథుఁడు తన కాశీఖండమున “నాయొనర్పఁబూనిన కాశీఖండంబు” అనినాఁడు. ఆశ్వాశాంత మునమాత్రము తనగ్రంథ మే జాతిదో నూచించుటకుఁగాఁబోలు “కాశీఖండంబనుమహా కావ్యంబునందు” అన్నాఁడు. ఆతఁడే హరవిలాసములో “నాచెప్పఁబూనిన హరవిలాసంబను ప్రబంధమునకు” అనినాఁడు. అల్లసానిపెద్దనయు “స్వారోచిషమనుసంభవంబను మహాప్రబంధమునకుఁ గథాక్రమంబెట్టిదనిన” అనినాఁడు. తెనాలిరామకృష్ణకవి “నాయొనర్పఁబూనిన పౌండరీక మాహాత్మ్యంబునకుం గథావిధానం బెట్టిదనిన” అని ఆశ్వాసాంతగద్యమునకు ప్రబంధశబ్దమును వాడలేదు. కళాపూర్ణోదయములో సూరన తనది ప్రబంధమనియే చెప్పుకొనినాఁడు. వసుచక్రత్రకారుఁడును తనది ప్రబంధ మనియే చెప్పుకొనినాఁడు. రుద్రయ్యతనగ్రంథములో కృతి, కావ్యము, ప్రబంధము, అనుమూటిని బర్యాయపదములుగనే నుపయోగించెను. పైప్రయోగములంబట్టిచూడ కావ్యప్రబంధ శబ్దములలో లాక్షణికముగా నర్థభేదము కొంచెమున్నట్లు తెలియుచున్నను కవులు మాత్రము వానిని బర్యాయపదములుగనే భావించినట్లు తోచుచున్నది.

మొదటి ప్రబంధకర్త యెవఁడు ?

తెలుగులో తొంటి ప్రబంధకారుఁడెవ్వఁడను నదియొక ప్రశ్న. తంజనగరము తేవప్పగుమాళ్లయ్యగారు మనుచరిత్ర వీతికలో ప్రబంధమునగా కొంతకల్పనతో గూడిన కావ్యమనియు, నట్టి ప్రబంధములలో తెలుగున నవతరించిన మొదటి ప్రబంధము మనుచరిత్రమనియును వ్రాసినారు. దీనింబట్టి ప్రబంధమును మొదటగా నిర్మించిన వాఁడు పెద్దనార్యుఁడు గావలయునుగదా! ఇది సమంజసమా? ఆలోచించిచూచిన పెద్దనకుఁబూర్వండుగుశ్రీనాథ కవిసార్వభౌముఁడే “నైషధాది మహాప్రబంధములు పెక్కు”లు వ్రాసినవాఁడుగదా! ఆయనకించుక పూర్వండుగు నెఱాఁమ్రెగడ ప్రబంధరచనామూర్త

ములు వెలయించి “ప్రబంధపగ మేశ్వరుడని బిరుదమునుగూడ నందియున్నాడనుట నిర్వివాదము. ఈతని సృసింహపురాణము, రామాయణమును గావ్యములుగావా? సృసింహపురాణములో సీతఁడు “అట్లు మహాప్రబంధకల్పనాయ త్రంబగు చిత్తంబుతో”

ఉన్నత సంస్కృతాది చతుః ♦ రోక్తిపదంబులఁ గావ్యకర్తవై,
యెన్నికమైఁ బ్రబంధ పర ♦ మేశుడనంగ సరణ్యపర్వశే,
షోన్మయమంద్రభాష నుజి ♦ నోత్సవ మొప్పుగ నిర్వహించి యా,
నన్నయభట్టు తిక్కకవి ♦ నాధులకెక్కిన భక్తిపెంపునన్.”

“కావున ప్రబంధరచనా ప్రావీణ్యము నీకు సహజపరిణతసిద్ధియై వెలిసినయది.”
“అన్నదీయప్రబంధసామాగ్రివలన” అని ప్రస్తావించియు ప్రస్తావించబడియును నున్నాఁడు. కావున సీతఁడు ప్రబంధరచనకు మార్గదర్శకుఁడు కావలయుఁగదా? ఇంకను ఆలోచించి నచో కవిబ్రహ్మయగుతిక్కన మొదటి ప్రబంధకారుఁడు కాఁదగుననితోచును. ఆతఁడు తన భారతములో ననేకప్రబంధములున్నవని సూచించుచున్నాఁడు. నిజముగా నందనేక ప్రబంధములున్నవనుటయు రూఢియే. తిక్కన—

క॥ అని రచనాకాతుకమున,
మనమలరఁగ నీ ప్రబంధ ♦ మండలి కధినా
ధునిగను నే పురుషునిబే,
కొనువాడనో యను తలంపుఁ ♦ గూరినమదితోన్.

అనియును, “వ. అనిపూని యీ దృశ్యంబులగు పుణ్యప్రబంధములు దేవరసన్నిధిం బ్రసంసించుటయునొక్కయారాధన విశేషంబగుటంజేసి” అనియునుజెప్పి తనభారతమనేక ప్రబంధముల సమూహమని స్పష్టపరచినాఁడు. ఇంకను “ఏయ విన్నపంబునేయు తెఱంగుగా నంతస్పన్నిధి గలిగించుకొని యమ్మహాకావ్యంబు సర్ధంబు సంగతంబుచేసిక.” అని తనది మహాకావ్యమనియును నుడివినాఁడు. తిక్కనకుఁ బూర్వుఁడును తెలుఁగున నాదికవియని ప్రసిద్ధినందినవాఁడును నగు నన్నయభట్టుగూడ భారతరచన సందర్భమున “.....నానేర్చు విధంబున నిక్కావ్యంబు రచించెద.” నని తనది కావ్యమనియును జెప్పుకొనినాఁడు. ప్రబంధశబ్దమును మాత్రమీతఁడు ప్రయోగింపలేదు. అయినను సీతని భారతభాగమునందును కావ్యములని చెప్పుకొనఁ దగిన పెక్కు కథలు లేకపోలేదు.

కవిత్రయమును, సోమన శ్రీనాథులనుగూడ నటుంచిచూచిన మొదటిప్రబంధ కారుఁడుగా మనకుఁబొడకట్టువాఁడు కవిరాజశిఖామణియగు నన్నెచోడదేవ మహాకవి. ఈతని కాలనిర్ణయము వివాదాస్పదమైయున్నది. ఈతఁడు నన్నయకంటెను బూర్వుడని కొందఱు విమర్శకులు తలంచుచున్నారు. కాని ఆవాదనకు—

క॥ మునుమార్గ కవిత లోకం, బున వెలయఁగ దేశికవితఁ ♦ బుట్టించి తెను
గును నిలిపిరంధ్రవిషయం, బునఁ జనచాళుక్యరాజు ♦ మొదలుగఁ బలువుర్.

అను పద్యము విరోధముగానున్నదని కొందఱునుచున్నారు. ఈ దేశికవితబుట్టించిన ఘనులు రాజరాజులగుచో నన్నయ భారతమునకును, మఱి అధర్వణాచార్యుని భారతమునకును బిమ్మటి దీతని కుమారసంభవము కావలయును. కాని నన్నెచోడ కవి పై కవిద్యయమును బేర్కొనలేదు. కావున వాఁకిని బూర్వఁడా? ఎటుచూచినను నన్నెచోడఁడు తిక్కన్నకుఁ బూర్వఁడనుటలో నెట్టి విప్రతిపత్తులునులేవు. ఈకవి తిక్కన్నకుఁ బూర్వఁడనువాడను పెక్కురకు హితముగుటవలన నీతఁ డాంధ్రమున తొలి ప్రబంధ కర్తగాఁ బేర్కొనఁదగిన మహనీయుడగుచున్నాఁడు. ఈతఁడు తన కృతిని కావ్యమనియును, ప్రబంధమనియుచుజెప్పి కావ్యప్రబంధములు సమానార్థకములని భావించినట్లగవడుచున్నది.

ఉ॥ జంగమ మల్లిఖార్జునుని ♦ సర్గవిస్తవనీయసూక్తి యు.
క్తింగొనియాడి, సత్కవితఁ ♦ గేనములేకను రక్తయైన భా
షాంగనఁ దక్కనేలిన మ ♦ హత్వము లోకమునం బ్రసిద్ధిగా
భంగిగ విస్తరించెదఁ బ్ర ♦ బంధము సద్రస బంధురంబుగాఁ.

అనియు,

“రవికులశేఖరుండు గవిరాజ శిఖామణి కావ్యకర్త,
సత్కవి భువి నన్నెచోడుడటె, కావ్యము దివ్యకథం గుమార సంభవమటె.”

అనియును జెప్పినాఁడు. ఈతని కుమారసంభవ మష్టాదశ వర్ణనములతోడను నింక విశేషలక్షణములతోడను గూడియున్నది. తన కావ్యములో

క॥ వన, జలకేళి, రవి, శశి, తనయోదయ, మంత్ర, గతి, రత, క్షిత, పరిణాం
బునిధి, మధు, ఋతు, పురో, ద్వాహ, నగ, విరహ, దూత్యవర్ణనాష్టాదశముఁ.

అను సష్టాదశవర్ణనలు నున్నవనిచెప్పి యట్ల చేసినాఁడు. ఇంకను దన కావ్యము “దశప్రాణంబుల సప్రాణమనియు, నవరసభావభరితమనియు, షట్త్రింశదలంకార” ములుకలదనియును జెప్పుకొనినాఁడు, కవిత్వమునుగూర్చియు నీతనికి విశేషాభిప్రాయములుకలవు.

క॥ ముదమున సత్కవి కావ్యము, సదరఁగ విలుకానిపట్టి ♦ నమ్ముచుబర హృ
ద్బిడమై తలయూపింపని, యదికావ్యమే? మలరిపట్టి ♦ నది యుంగరమే?

ఈ పద్యమునకు సంస్కృత మూలమునుంగలదు. మొత్తముమీఁద నీతని కుమార సంభవ మద్భుతమైనకావ్యము. చిత్ర విచిత్రములగు వర్ణనలు, పాత్రల సంభాషణలు, కల్పనలు, సువిధానములుకలిగి యిది తరువాతి కవులకు మార్గదర్శకమైనది. తిక్కన, నాచన, సోమనాది మహాకవులే యీతని ననుసరించి తమ కృతులలో పెక్కు పద్యములను, గవితారీతులను జిత్రించుకొన్నపు డాతఁ డెంతవాఁడు కాఁడు? కాని ఆతని ననుకరించిన తిక్కనగాని, సోమనగాని వానిని బేర్కొనరైరి. ఇందుకీతఁడు బ్రాహ్మణేతరుడగుట కారణము కాఁబోలు. ఆహా! కులతత్వమహిమ! కావున తెలుఁగున మొదటి కావ్యకర్త, లేక ప్రబంధకర్త నన్నెచోడ మహాకవి. తరువాత నిర్వచనోత్తర రామాయణమును, భారతమును వ్రాసిన తిక్కన, పిమ్మట ప్రబంధ పరమేశ్వర, సోమన, శ్రీనాథాదులును ననుట సముచితమైయుండును.

ప్రబంధయుగము

ఇట్లాంధ్రమున తొలిప్రబంధము కుమారసంభవమైనను, తిక్కన, యెఱ్ఱన, సోమన, శ్రీనాథాదులు తరువాతి ప్రబంధ కర్తలైనను, విశేషించి యెఱ్ఱన ప్రబంధ పరమేశ్వరుడయినను, శ్రీకృష్ణ దేవరాయల యుగమునకే ప్రబంధయుగముని పేరువచ్చినది. “నన్నయ తిక్కనాదుల రచనలు పురాణేతిహాసముల కనువాదములగుటను, కథావస్తువుచూత్రము గైకొని స్వకపోలకల్పితములగు వర్ణనాదులతో కథలోమార్పులు చేర్పులుచేసి వ్రాసినకావ్యములు పూర్వము విశేషించిలేనందున కృష్ణరాయలకు పూర్వపు కాలము ప్రబంధయుగము కాలేద”ని కవిచరిత్రకారులు, నాంధ్రవిమర్శకులును వ్రాయుచున్నారు. వావిరిబుట్టురత్నములవంటి ఆద్యనాటకములు సత్కవి కల్పనా విశేషావహములై సానదీతీర జాతీరత్నములగుచున్నవని రామరాజభూషణుఁడు పల్కినాఁడు. ఈసానబెట్టుస్థితి పూర్తిగా కృష్ణరాయలయుగముననే జరిగినదనియు, సందు మొదటగా సానదీతీర జాతీరత్నము మనుచరిత్రమనియు తంజవరము తేనెపైఁమాల్లయ్యగారి మతము. రచనా వైచిత్రయోతయండినను, కల్పనానైపుణ్యములేని పూర్వవృత్తియు ప్రబంధముకాదని మనవాడుకొందఱు భావించినట్లగపడుచున్నది. వారి లక్షణముననుసరించి యట్టిది ప్రబంధము కాకపోయినను, మహాకావ్యముగుటలో నెట్టి విరోధమును లేదు. ఏకొంచెపాటి కల్పనమునో గైకొన్నమాత్రమున మనుచరిత్రము తొలిప్రబంధ మనుటయు సరసముగాలేదు. పెద్దనార్యుఁడు రచనా వైచిత్ర్యము, కల్పనానైపుణ్యము, వర్ణనవిశేషమును గలిగిన ప్రబంధమువ్రాసిన వ్రాయువచ్చును. అది యుత్తమ ప్రబంధమైనంగావచ్చును. కాని తొంటిప్రబంధయే ఆతఁడనుట యెంత యుక్తినహము? నవిమర్శముగాఁ జదివిచూచినచో పైలక్షణములు కుమారసంభవములో నద్భుతముగా నున్నవి. మహాకవులకు ననుసరణీయములైన కావ్యగుణములు, కవితావిశేషములు

నందెన్నియో కలవని మఱచిచేసియుంటిని. కావున మొదటిప్రబంధకారుడనుగౌరవము నన్నె చోడదేవునిదే యనియును, ఆతని కుమారసంభవమే తెలుగున తొలిప్రబంధమనియు నాకుఁ దోచుచున్నది.

ఇట్లు కృష్ణరాయల యుగమునకుఁ బూర్వమే ప్రబంధములు పుట్టినను, కృష్ణరాయలకాలము ప్రబంధయుగమునట తథ్యమే. ఆనాటికి పురాణాదులనూదితములైనవి. సాహితీసమరాంగణ సార్వభౌముడగు నాతనికాలపు కృతులన్నియు నించుమించు కల్పనామహితములును, వర్ణనప్రధానములును, రసబంధురములునగు ప్రబంధములే. పురాణేతిహాసములనుండి యేకథనోగ్రహించి, దానిని కవిప్రతిభావళిమున కావ్యగుణములాపాదించి సౌందర్యోజ్వలము చేయుట అనక్రియ ప్రచురముగా ప్రచారమునకు వచ్చినది రాయలకాలముననే. ఇట్లు నూతనప్రబంధముల రుచివిశేషమును గ్రహించి అనేక కావ్యములను వెలువరింప నవకాశము కల్పించిన ఆంధ్రభోజాష్టాధిపతుల కాచంద్రావతారాధనీయుడు. ప్రబంధముల రసమహత్తను గుఱ్ఱించి, స్వయముగా నాముక్తమాల్యదవంటి సత్ప్రబంధమును వ్రాసియు, పెద్దనార్యునిచే లోకోత్తరమగు మనుచరిత్రమును రచింపఁజేసియు, ముక్కుతిమ్మనచే ముద్దుపలుకుల పాణిజాతాపహరణమును వెలయింపఁజేసియు, పెక్కప్రబంధముల సఁకీతమందియు నానావిధముల నాంధ్రసరస్వతి నర్పించి వన్నెకెక్కిన యిమ్మహనీయుడు ఆంధ్రప్రబంధ యుగాచార్యుడు కాఁడా? “మనుచరిత్రం బందుకొనువేళఁ బుష్పమేఁగఁ బల్లకిఁ దనకేలఁ బట్టియెత్తి”న యిమ్మహాకవి స్రష్టప్రబంధకవితాశ్రీతి యెంత దొడ్డదోగదా!

రాయలయుగమున వెలసిన రసప్రబంధములలో మనుచరిత్రము మొదటిదిగా నగవడుచున్నది. కాని యిందు మూఁడుతరములవారి కథలు ప్రస్తావింపఁబడి చిట్టచివరకు మనుసంభవమయి కథాశ్రము ముగియుచున్నది. అయినను రసోత్తరమగు సుజ్వల ఘట్టము వహాధినీ ప్రవరులదే. స్వారోచిషమను వెల్లుపుట్టినను వానికథాంశము పాతకులను బ్రధానముగా నాకట్టుటలేదు. పెద్దన “కుమారసంభవము” ననుననించి తనగ్రంథమునకు “స్వారోచిషమనుసంభవ” మని వేరిడినట్లున్నది. అయినను కుమారసంభవములో కుమారునికథవలె నిందు స్వారోచిషమనువుకథ విస్తరింపఁబడి పాతకుల నాకర్షించుటలేదు. ఆకర్షించునది వహాధినీ ప్రవరులవృత్తాంతమే. మూఁడాశ్వాసముల వఱకునుకథ. వర్ణనాదులు, మహనీయముగా నడచిపోయినవి. తరువాత షఠసోత్కంఠ కలుగదయ్యెను. కవి కావ్యములోని ప్రధానకథ ననుననించి కావ్యమునకుఁ బేజ్జెట్టవలయును. అట్టి సముచిత నామకరణ మీ కావ్యమునకుఁ బొందుపడలేదు.

మనుచరిత్రము తరువాత కృష్ణరాయల ఆముక్తమాల్యద వెలసియుండును. ఇది యొక అనదృశ ప్రబంధము. ప్రాథపాకమున బడ్డప్పటికిని కావ్యగుణములు, విశిష్టాదైర్ఘ్యతమహిమము నిందు ప్రముఖముగా బ్రస్తావింపఁబడినవి. కావ్యముపదేశ బహు

ముగా నున్నదిగూడను. అట్లే తిమ్మనాచార్యుడుగూడ పారిజాతాపహరణములోఁ గృతకృత్యుడయినాడు. పెద్దన మనుచరిత్రమునవలెఁగాక తన కావ్యమునకుఁ దాను పెట్టుకొన్న పేరు సార్థకమగునట్లాతఁడు కృతిని సరసముగను, బొచితీయతముగను నిర్వహించుకొని ధన్యుడయినాడు. అట్లే రుద్రయ్య నిరంకుశోపాఖ్యానము, తెనాలికవి పాడురంగ మాహాత్మ్యము, సృసింహాకవి, కవికర్ణ రసాయనము, రామరాజభూషణుని వసుచరిత్రము, పింగళిసూరన్న ప్రభావతీప్రద్యుమ్నము, కళాపూర్ణోదయములుమున్నగు ప్రబంధములుగూడ రాయలయుగమున వన్నెకెక్కినవి వీనిలో కళాపూర్ణోదయ మాంధ్రమున ననన్వితమగుకృతి. అద్భుతకల్పనలతోఁ గూడిన ప్రబంధము. వీని విమర్శకిది తావుగామి విరమించి ప్రకృతము ననుసరింతును.

కల్పనాకథలు నింద్యములుకావు

“కేవలకల్పనా కథలు కృత్రిమరత్నము” లను నీసశింపు సమంజసముకాదు. కథ కల్పితమైతమాత్రమున కృత్రిమ రత్నమాః ఇట్లునుట మనవారికి ప్రాచీనవస్తువులయెడ గల భక్తిని, నవీనములయెడలగల విరక్తిని సూచించుచున్నది. సుస్మృతము లోని కల్పితములగు కాదంబరీ, - మాలతీమాధవాదుల కద్భుతమగు గౌరవమున్నది. అవి మహాకావ్యలక్షణ లక్ష్మితములు. కవిలోకమునకు గురుస్థానముగదా కాదంబరి! పైమాటనుబట్టి ఇంకను తెలుఁగులోని నిరంకుశోపాఖ్యాన, కళాపూర్ణోదయాదులును కృత్రిమరత్నములవలె నింద్యములు కావలసివచ్చునే. అట్లుకాక వానికి లోకమున సాటిలేని ప్రతిష్ఠయున్నదే! కథ ప్రఖ్యాతముగాని, కల్పితముగాని, మిశ్రముగాని కవి ప్రతిభాశాలి యగునేని దానిని తన కావ్యశిల్పముచే రమణీయమొనర్చి, సహృదయులకుపాదేయముచేసి కావ్యప్రయోజనమును సంపాదించఁగలడు. ప్రతిభలేనివాఁడు ప్రఖ్యాతవస్తువునుగూడ పాడొనర్చి భంగపాటునందును. కావున కావ్యవస్తువు కల్పితమైనను, ప్రఖ్యాతమైనను కవి కవితాకల్పనా శిల్పములను బట్టియే తత్కావ్యముపాదేయముకాని, అనుపాదేయముగాని కాఁగలదు. ఇట్టి కల్పితవస్తువుగల కావ్యములలో నగ్రేసరము కాఁదగిన కృతులలో నిరంకుశోపాఖ్యాన మొకటి.

నిరంకుశోపాఖ్యానము

ఇందలికథ పూర్తిగా కల్పితమే యనవలయును. ఇట్టి కథలు పురాణేతిహాసము లందు కొన్ని యగపడుచున్నవి. శ్రీనాథుని కాశీఖండములోని “గుణనిధి” కథయు, రామకృష్ణుని పాండురంగ మాహాత్మ్యములోని ‘నిగమశర్మ’ కథయునిట్టివే. శ్రీనాథుని గుణనిధి జూదగాండై, డబ్బుకొల్లవెట్టి దురాచారపరాయణుడాయెను. రామకృష్ణుని నిగమశర్మ వ్యభిచారియై కులముచెడి భ్రష్టుడగును. శివమహిమను బ్రకటించుటకు

గుణనిధికథ చెప్పబడినది. అతఁడు శివరాత్రినాఁడు శివాలయములో పక్కాన్నమును దొంగిలించి తలారులచే జంపబడును. శివరాత్రినాఁడన్నము దొరక్కైనను ఉపవసించి దొంగతనముకొఱకైనను శివదర్శనము చేసికొన్నాఁడు. గావున వానికి సద్గతికలిగినది.

నిగమశర్మ సృసింహతీర్థమున మరణించుటవలన తన్మహిమచేత వైకుంఠమున కేగినాఁడు. కావున ఆ కథలకు శివ కేశవుల మహిమను బ్రకటించుటతో సఫలత చిక్కినది. మన నిరంకుశుని కథకును, నిగమశర్మ కథకును మూలభూతము గుణనిధి కథ యనవచ్చును. నిగమశర్మ కథకు సంస్కృత స్కాందపురాణములోగూడ కథ యుండియుండును. దేవతాతీర్థముల మహిమలఁ బ్రకటించుటతో పైరెండు కథలును ముగియుచున్నవి. అందు కథానాయకుల శక్తిగాని, ప్రతిభాచాతుర్యముగాని వ్యక్త మగుటలేదు. అట్టి కథలను మూలముగా, గైకొన్న మనకవి నిరంకుశోపాఖ్యానమును లోకోత్తరముగాఁ జిత్రించినాఁడు. వేశ్యమాతచే వెడలగొట్టబడిన నిరంకుశునకింకను వెలయాండ్రమీఁద వ్యామోహము తగ్గలేదు. అందుకాతఁడొక ఘోరారణ్యములో శివునితో జూడమాడి గెలిచి రంభను తనకిమ్మని కోరినాఁడు. రంభనుబొంది దానితో దివ్యసౌఖ్యముల ననుభవించి కృతకృత్యుడైనాఁడు. ఇంతియేకాని నిగమశర్మవలె త్రాగుబోతై స్లవకన్యనుగూడి కులముచేడఁగొట్టుకొనలేదు. పైపెచ్చు రంభకు శాప మోక్షమును గూర్చుటలో తన తెలివి తేటల నగపఱచి, ఇంద్రుని మెప్పునంది వాని యనుగ్రహముచేత అరిందమునికీ బట్టిన బ్రహ్మరాక్షసునిగూడ వదలించి రాజనన్నా నమునొంది ప్రకాశించెను. ఈ విధముగ నిరంకుశుని కథ భూలోకమునుండి స్వర్గ లోకమువఱకు బ్రాకినది.

ఆంధ్ర ప్రబంధములు పెక్కులు కథావైచిత్రిలేనివనియు, నొక్కటి చదివినచో తక్కినవి చదువవలసిన యక్కఱలేదనియు నొకయప్రపథయున్నది. ఈమాట నన్యథా కరించు గ్రంథములలో నిరంకుశోపాఖ్యాన, కళాపూర్ణోదయము లగ్రేసరములు. కవి యీ నిరంకుశోపాఖ్యానమును “నమస్త రససి స్తంద్రంబు” గా రచింపఁబూనినాఁడు అనేకరసములు కథలోస్థిధి నందవలయునన్న ఆకథయోతయో పెద్దదైనట్లు యెన్నియో సన్నివేశములతో నలరారవలయును. ఆయా సన్నివేశములఁ గల్పించుకొని కథ నటునిటుమలిచి కవికృతకృత్యత సందేనాయనుటకుఁ దొలుత కథాసంవిధానాదికమును బరిశీలించుము.

కథాసంవిధానము.

ఈ కార్యకథకు నాయకుడు వేదాది విద్యలలో నిరంకుశుడగు నిరంకుశుడు. వైదిక శేఖరుడగు సురశర్మకును-ఉత్తమగృహిణియగు నాదర్శమాతకు లేకలేక కలిగిన యల్లారుముద్దుఁగొమరుఁడు. వేదములు, శాస్త్రములు చదివినవాఁడు. కవిత్వము వ్రాయఁగలవాఁడు. సంగీతము పాడఁగలవాఁడు. ఇఁక చక్కదనములతో చక్కెరవింటివాని నెకసక్కెములాడఁగలవాఁడన్న నొక్కమాటలలో సరిపోవును. ఇట్టి నిరంకుశునకు ఆకారసంపదువేతయగు కన్య భార్యయైనది. ఈతని విద్యా విశేషమును గాంచిన యానాటి పండితులీతఁడు సాక్షాత్తు బ్రహ్మయేకాని బ్రాహ్మణమాత్రుఁడు కాఁడని భావించినారు.

అసలే చక్కనివాఁడు. దానికిదోడు నవయావనము. ఇఁక నాతని యందచందము లెంతగా నాకర్షణీయములైయుండునో యూహింపుడు. సర్వానర్థములకు మూలమగు నాయావనములలో నిరంకుశుఁడు వైదికాచారముఁ గట్టిపెట్టి, శాస్త్రపురాణపరిశ్రమయు నిస్సారమని తలంచి విటచర్యకుఁ జిత్తము చేర్చినాఁడు. ఏమి! పడుచుఁదనపునుహిమ!! ఆతని వేషమంతయు మారిపోయినది. నీర్కావి ఖోవతులు గట్టుటమాని సన్నని చల్వఘోవతులు మరగినాఁడు. గోపించదనము దట్టముగా మొగమున మెత్తుటమాని కొనగోటితో తిరుమణి దిద్దమానినాఁడు. పచ్చడము వైనవేనుకొనుటమాని దుప్పట్లు, ఖండువాలు తాల్చుబూనినాఁడు. ప్రతిదినమును బంచాంగమును బఠించుటమాని కొక్కొకమును జనువ సాగినాఁడు. బ్రాహ్మణస్నేహముమాని కాముకులతోడి నేస్తమునకు దిగినాడు. సమిధలకటనట నరుగుటమాని లంజమందులకుఁ దిరుగబూనినాఁడు. నిన్నటివరకును సదాచారసంపన్నుడు. యావన భూతమావేశించి యా యాచారమును గూలఁద్రోసి కొత్తపిచ్చి రేకెత్తించినది. అయినను చూచువారేమనుకొందురు? అందుకే విటవృత్తిలోఁ దనచాతుర్యమును జూపుచు కొంతకాలమొదిగియొదిగి చాటు మాటుగఁ దిరిగినాఁడు. ఈ చాటుమాటు లెంతకాలముచెల్లును? ప్రజలు గుర్తింపరాయేమి? గుర్తించిన నేమి? కాముని ప్రభావమట్టిది. కాముకవృత్తి తనకు రాచబాటకాగా నిరంకుశుఁడు నానాటికి చవివిడిచి తిరుగఁజొచ్చినాఁడు.

ప్రతిసాయంకాలము నాతఁడు బాగుగా నలంకరించుకొని, చెరకువంటినిదాచి శరీరముతో మారుఁడు విహరించుచున్నాఁడా యనునట్లు వారవనితల గబ్బిగుబ్బలమీఁద చూపులు వొలయించుచు వీధికి వచ్చుచుండుచు రాత్రులయందు వేశ్యావీధుల జరించు నిరంకుశుని వేషమేంత నుందరమో! చూచుఁడు.

సీ॥ చల్లడమామీఁదఁ జలువఁబట్టిన దట్టి, దలిమంపుదుప్పటి దానిమీఁద
మొలజముదాళి చాయల పిడియంబుచే, బడగ సూరియుఁ జిల్లబలుపుచేతఁ
దనువున మించిగండము దానిపై గండ, వొడియందు మీద గప్పురపురజము
వలకారి సిగతాయెతులు వానిపై జాజి, విరులందువై నొంటిపార రుమాలు

గీ॥ మీర ఘనసార తాంబూల సారప్ర, వాహవనాగంధ వాహప్రదోహమోహ
వశవిశాలేక్షణా జనస్సాంతుడగుచు, రాత్రుల జరించుచుండునా బ్రాహ్మణుండు.

తెల్లవారు వఱకును వేశ్యాంగనలతో వివిధ సంభోగములదేలి ప్రభాతమున వీధికివచ్చు నీ విట శేఖరుని సొంపు బరికింతము.

నీ॥ జాతిన వెంతుకల్ నవరించికట్టిన, చుండివాతరుమాలు దుసికిలంగ
నిదురచాలమి మాండ్య మొదవజూచెడు కన్న, లరవిరికెందమ్మి విరులుదాల్చు
వాడు జూపినలేతవాతెరవలు దాకి, జిలుకుటెండల జిమచిమ యనంగ
వలిపెదుప్పటి వల్లెవాటాజాతియొయారి, చిటులుగందపుబూత చెలువమమర.

గీ॥ మారశాస్త్రాధికార దుర్వారవార, వారిజా స్వాతి సారస్యవచనరచన
శృతపరీరంభ నభోగకేళి దేలి, వీధికేతెంచు తేపటివేళనశడు.

ఇట్లు కామపరతంత్రుడైన నిరంకుశునికి పవలేమి, రాత్రియేమి తీయనిపని. వెలయాండ్రతో
పాచికలాడుచుండును. ఒక తరుణికి కన్తురితిలకము దిద్దును. ఇంకొకతెకు కొమ్ముడిలో పన్నీరువూలు
తులుముచుండును. వేటొకతెకు జక్కవలవంటి చన్నులమీద వోగములచిక్కలు సవరించును.
మరొకతెకు శరీరమున గప్పకగండమలందుచుండును. ఒకర్తకు చెక్కలమీద మకరికలు వ్రాయు
చుండును. ఒకతెకు జడబందులు చిక్కలుతీయును. అది యిది యననేల? ఆతడెప్పుడును మోవదరము
గాని కార్యభారముతోఁ గ్రుంగుచుండును.

ఇట్టివానికి కులాచారముపై మనసు నిలుచునా? వేదములు చెప్పిన గురువగపడిన కోపము, తీర్థ
యాత్రల కేగువారింగాంచిన మదిలోమంట, వైదికాచారపరాయణునిగాలచిన నేవగింపు, శమాన్విత
డగు సన్నాసింగాంచిన ఎన్నడునులేని కనరు, సంధ్యయన్న తలనొప్పి, విభూతిధారణయన్న తీరపము.
దేవపూజయన నేబ్రము. ఆహా! ఎంతటిమార్పు!

తన విటవ్యాపారము సాగుటకు చక్కదనము, ప్రాయము, మాటలుమాత్రము చాలవుగదా?
అదియు వేశ్యలతోడి పొత్తుగావున విత్తముకావలయును. తలదండ్రులకు నచ్చజెప్పి అతిధి సత్కార
మునకని కొంతధనమును గైకొనును. పొరుగుగూళ్ళలోని మాన్యములందు వచ్చు ధాన్యములమ్మి కొంత
సొమ్ము పడయును. ఇంటివారు పరాకుగానున్నప్పుడు ఆయాయివస్తువులు తీసికొనిపోయి యమ్ము
చుండును. ఒక్కనెల్లెండ్రను లాలించి వారిచ్చిన ధనముగైకొనుచుండును. ఇన్నిమాటలేల? బలపమును
గత్తినిబట్టి వాడు ప్రజలయిండ్లకు గన్నములు వేయలేదన్నమాటేకాని తక్కిన దుర్వృత్తులన్నియు
నేర్చి డబ్బు కొల్లవెట్టెను.

నిరంకుశుడు సంగీతసాహితీ విశారదుడు. కేవలము సౌందర్యమునకే విలాసవిభ్రమములకే
దానుండగునట్టివాడుకాదు. గుణములయందుగూడఁ బ్రేమమీతనికగ్గలము. కావుననే అఖిలవారాం
గనా మనోహర విహార నిరతుడైనను గాన విద్యలో సాటిలేనిదగు చంపక గంధీకేతడు మేటివాఁ
డయినాడు. చంపకగంధీమాత్రము సామాన్యరాలనుకొన్నారా? పురుషుల దైర్యసారమును డిందుపఱ
చుట కామెకు మన్మథుడుగాని, చంద్రుడుగాని, చల్లగాలిగాని ఇంకేయిదీపకములు నక్కరలేదట.
ఆమెకడకంటిమాపులలోనే యన్నింటి ప్రభావమున్నది.

క॥ మరుండేల చంద్రుండేటికి, మరుదంకురమేమి పసికి మనుజేశ్వరయూ
తరుణి కడకంటగాదె, పురుషులదైర్యంబులేదు పొమ్మనిపింపన్.

గాన విద్యావిశారదయగు నామె అమృతరసము బుట్టిపడునట్లు వీణవాయించుచు గీతముఁ
బాడుచో నెవ్వరికిఁగాని దమకము పుట్టకుండదు. ఎవనికేనిపుట్టచో! వాని హృదయముజ్ఞాయన్న
మాట! ఇన్నిమాటలెందుకు? అదిగనుక దేవవేశ్యలయిండ్లలో నున్నచో ముసుల తలంపులు గుది
గుంపులుచేసి నుధింపజాలును. ఇట్టి చంపకగంధీః

- సీ॥ వాలుఁగన్నలచేత వలలఁబెట్టుటెకాక, యభ్యసించినదొక్క యదలుఁజూపు
ముఖచంద్రుచులచే ముఖ్యువెట్టుటెకాక, సంతరించినదొక్క వింతనవ్వు
బలుపుగుబ్బలచేత బ్రమలఁబెట్టుటెకాక, సంఘటించినదొక్క జారుఁబైట
వెలిదొక్కు సిగ్గుచే వెతలఁబెట్టుటెకాక యలవరించినదొక్క కులుకుఁబలుకు.
- గీ॥ గాఢయావనమున గాసివెట్టుటెకాక, నేర్చుకొన్నదొక్క నెఱతనంబు
తరుణి విభ్రమంబుఁ దలపోయకక్యమే, ధాతకైన వాని తాతకైన.

నాయికావర్ణనమునేయు పట్టుల నిటీవలి కవులుకొందఱు ముక్కునకొకటి మోమునకొకటిగాఁ
బద్యములుచెప్పి తమ కావ్యముల నాచిత్యమును జెఱచుకొన్నారు. ఔచిత్యధర్మ మర్హజ్ఞాడగు రుద్రకవి
యాతెఱుపు ద్రొక్కక యొకటిరెండు పద్యములలోనే రసవంతముగాఁ దనపాత్రల గుణసౌందర్యములు
తల మున్నలగునట్లు వర్ణించును. ఈచంపకగంధి వర్ణనము అట్టిది. ఆతరుణి విభ్రమము తలపోయుటకు
భాతకు మఱి వాని తాతకుఁగూడ సాధ్యము గాదనుటలో దాని విలాసమహిమ మిన్నుల కంటిపోయినది.
ఇట్టి చంపకగంధికి విటుల నెలయించుట కనేకమార్గములున్నవి. సంగీతము, సాహిత్యము, వీణపాట,
సాగటాలాట, వింతమాటలు. ఓ! ఒక్కటేమి? ఇన్నింట నావెలఁది రసికురాలు. ఎంతగొప్పది!
ఇంతయే కాదు. తగవరి, మాటకారి, కంతుకేళిలో గడిచేసినజాణ రసజ్ఞుల మెప్పులనందినదిట్లు. ఇట్టి
సకల విద్యావికారద మనవానికి నచ్చుటలో వింతయేమి? ఈతఁడును సంగీతసాహితీ ధర్మమర్హజ్ఞుడును,
రతి కళాపండితుఁడునుగదా! పూర్తిగా చంపకగంధి కీతఁడమ్ముడుపోయినాడు. కాని చంపకగంధి
తల్లిమాత్ర మొకబ్రహ్మరాక్షసి. ధనముమీఁదికోరిక చేత నది యిప్పటికొక లక్షకాఁపురములు జెఱచి
యుండును. కుచేరకుమారుఁడైనను కాంచనభూషణాంబర నికాయములిచ్చి యా లంజతల్లిని మెప్పింప
లేడు. దాని యాశయట్టిది. ఇట్టితల్లియును, చంపకగంధియు నిరంకుశుని సర్వస్వము దోచినారు.
వారఁడుగుటయేతడ వీతనికీయరాని వస్తువేరేదు. అయినను చంపకగంధి చాలమంచిది. అడుగడుగాని
పాపము ప్రాణమైన నొసంగునట యీబాపఁడు.

ఇట్లు పెక్కుపత్నరములు నిరంకుశుని దుర్వ్యాపారము సాగిపోయినది. పాపమాతని భార్య ధైర్యము
వహించి యోషికపట్టినది. మగని నడవడిలో మార్పులేదు: తానేమి కుంటియా? కురూపియా?
త్రిభువనాశ్చర్యకర సౌందర్యగదా! తన సౌందర్య విలాసములు బుగ్గిపాలు కావలసినదేనా? పతి
ప్రతాధర్మమునకుఁ గట్టువడి తాను మిన్నకుండుటేటిపాడి? అయినను అది పతిప్రతాపక్షణముగూడ
కాదు. మగనిని మందలింపఁ దలచిన యీ పతిదేవత స్వయముగాఁగాక అత్తగారిచే నాపనిచేయింప
దొరకున్నది. ఈ యత్తయోగ్యత పాతకులెఱుంగుదురు. ఒకనాడీ కోడలు కన్నుల నశ్రువులుగ్రమ్మ
కరుణాయత్తయగు నత్తగారింగాంచి కొడుకు నడవడిమార్పు ప్రార్థించినది. కోడలిమాటల నేర్చునంద
ర్మమునకుఁ దగిన పలుకుల పొందికయందెంతయో సహజముగను, సముచితముగను గవి వర్ణించినాడు.
“అత్తా నీకొడుకు మాఘతమాన్వవమ్మా! ఆతడు రోతొత్తులమరియై యొకొకదానిని గుత్తగా నుంచు
కొని కోకలు, రూకలు నిచ్చుచున్నాఁడు. ఇట్టివానిని బరిభవంప కూరక చూచివిడుచుట మీకు న్యాయ
ముకాదు”

- ఉ॥ కోరికమీఱగాఁ గుడిచి, కుంకుమ సంకుమదాంకగంధ మొ
య్యారముగా నలందుకొని, యాకులుఁ బోకలుఁజాలునట్లు దు
ర్వారతరేచ్చ బుచ్చుకొని, వారలతాంగుల యిండ్లకేగఁగా
నూరక చూచుచుండెదర, యో యదలింపక మీరు మామయుకొ.

మగఁ డవ్యనాయికాసత్తుఁడగుటయే యిల్లాండ్రకుఁ దలనొప్పి. అట్టిసిథిలో నిరంకుశుని యీ చేత నామెయెట్లు సహించును? అందును దనకనుభోగ్యముకావలసిన వస్తువాయెను. ఆ భోగానుభవము లన్యాయకాంతమగుటనే వైపద్యము సూచించించుచున్నది. అతడింటిలో పైకితిగా “ముస్తాబై” తత్ఫలము నన్యలకందించుట కులసతికెంత విచారము. తనభోగముమాట యటుంచినను “ధరణీసుర గులాచారధర్మము చూపుచుచునును దుశ్చేష్టలారక చూచుచున్న పరువుకలలోటు తో నగుబాటు రాదా?” యని యామె భయపడుచున్నది. ఈమె వంశాచారపరాయణత మెచ్చఁదగినది. “మామ గారైనను, మీరైనను, వది నెయ్యెను కడకుఁ జుట్టుములైనను మందలించునెడల నాతడింత శిష్టేశ్వరాచార మునకుఁ బాలువడఁడు. అత్త! నన్నునేను పొగడుకొనుటకాదు. మగఁడు సంసారమునుజ్జగించి యిట్లు తిరిగినచో నేమగ నాలు సహించియుండును?” అని ఆ తత్తనపై నెఱపుపెత్తనముచుగూడ “అత్తవు నన్య లక్షణముగ్రగణ్యాభ్యుపన్నుదిట్టమన్మోతనెకాని నీకొడుకు మూఢతమానుపవేల” నని మెత్తగానెత్తి పొడిచినది. ఇట్లు హృదయములోని పరితాపమును వెడలఁగఁగి మనిలోని దుఃఖమాపలేక కన్నుల నీరు జలజలప్రవహింప వలవల యేడ్చినది.

ఆయు త్రమాంగన యాడిన పలుకులకు, ఆమెయేడ్పునకు అత్తమామలేకారు, ఎవరు కరఁగిపోయి? అత్తగారును “అమ్మా! ఎందుకేడ్చెదవు? నీమసూయ్యథ నేనెఱుగుదును. వానికర్మ మెట్లున్నదోకాని అణిముత్యము మసిబొగ్గయినది.” అని కొడుకు గుణమును, నేటి ప్రవర్తనను సూచించినది. అతనిదగు రీతి మందలించునన్నది.

నిరంకుశుఁ డర్థరాత్రమగుదాఁక వేశ్యలయిండ్ల విహరించి చంపకగంధియింటికిఁ బడుకకేగఁ దలంచి భోజనముతోనమై యింటికివచ్చినాఁడు. ఆతఁడెంత దుష్టుఁడైనను మాతృప్రేమ వొడ్డనికదా! అతల్లి కొడుకాఁకలిగొనెనని మిడుతఁడు మెత్తనిమాటలఁ బలుకుచుండ సిగ్గురియై దగ్గరకువచ్చినతనయున కన్నపానాదులూసఁగి పీతముపైఁ గూర్చుండఁజేసి వైదికధర్మ సమన్వితఁజేయఁ దలంచి తగురీతి మంద లించినది. “ఇంట నెప్పుడులేనియీహీనవిద్య యెన్నఁడభ్యాసమాయెరా కన్నతండ్రి!” అని ఒక్క మాటలో పూర్వగౌరవమును ఆతని చెడునడవడిని సూచించి—

శా॥ శ్రీరా భోగవరాయణుల్ జగతిలో, లీలావినోదంబుగాఁ
బోరా వేశ్యలయిండ్లకుఁ వివిధ నం, భోగాగ్ధులై గుట్టుతో
రారా వైదికధర్మమార్గ పథిక, పావీణ్యముం జూపరా
యేరాతండ్రి పరిత్యజింతురటరా?, యీరీతి సత్కర్మముల్?

అన్నది. ఇంటవైదికధర్మమును నెఱపుచు వేశ్యావాటికలో గుట్టుగా విటధర్మమును జఱపునుట యిచ్చట తల్లియుద్దేశ్యముకాదు. ఆమె సామాన్యముగానన్నది. “నాయనా యెందలు భోగాసక్తులు లేరు? వారుగుట్టుగా వేశ్యలయిండ్లకేగివచ్చి ధర్మము ననుసరించుటలేదా? ఇట్లు సత్కర్మములు వీటి పుత్తురా?” అని. ఈమందలింపుచేత ఆతనిలోగొంత మార్పువచ్చినచోఁ దరువాత ఒండు రెండుపన్యా సములలో వానిఁ జక్కఁజేయవచ్చునని యామె తలంపు. లేకపూర్తిగానిప్పుడే వేశ్యాసంగము మాను మన్న నాకామాంధుఁడు తనమాట నాలకింపడని యాతల్లి యీమార్గము త్రొక్కినది, ఇదియెంతయు నుచితము, ఈరహస్యమును గ్రహింపక అతల్లికొడుకును గుట్టుగా వేశ్యలయిండ్లకు బొమ్మనదని భావించుట సహృదయధర్మముగాదు.

. ఆమెయెన్నిమాటలు చెప్పినను గోడలిపై ననురక్తి గలిగించుట ప్రధాన ప్రయోజనముకావున ఆమె గుణశీల సౌందర్యములనుగూర్చి—

క॥ చక్కనిది కాదో, మదిమెం పెక్కినయని: కాదో, కులసమీహితకాదో,
 . యక్కట యిన్నిగుణంబుల, జొక్కటమగునతని విడువజూతురె తండ్రి!

క॥ రతిగదయాకృతి, మతిభారతిగద, హైమవతిగద నిరంతరసమ సం
 భృతి, పతియందు నరుంధతిగద యిన్నియునుగలవు తావకనతికి.

తగునీతిఁబొగడినది. “ఇది మొదలు వారకాంతాసదన వ్యాపారచింత చాలించి సంసారస్థితి వదలక వైదికమణివై చరియింపుచు”ని చెప్పి తనమంత్రము పాఠింపదనుకొన్నదా పిచ్చితల్లి. మొదట గుట్టుగా వేళ్ళలయిడ్లకు బోయిరారా యన్నయమె యిపుడు వారకాంతాసదన వ్యాపారచింతయే చాలించుచున్నది. ఆమె హృదయము నిపుడైనను మనము గ్రహింపవచ్చును. మాతృబోధనాలించిన నిరంకుశుఁడు ఆమెమాటల నంగీకరించిన వాఁడువోలే మనస్సులో చంపకగంధిని ధ్యానించుచు మానముపూసెను. అతల్లి యాతని నలంకరించి శోడలి పడుకటింటికిఁ దీసికొనిపోయి సంసారము జరుపుకొనుము నాయనా యనినది. నిరంకుశుఁడానాఁడు ప్రాద్దుపోవుటఁజేసి తలారులకు వెఱచి యెట్లో యింట సేయుండఁ దలంచినాఁడు.

కామాపవాసములచే కాగి కాగియున్న యాతని తరుణియు “జలకంబాడి మడుంగుగట్టి వరభూషాసంఘముల్ దాల్చి చెంగలువల్ గొప్పన గీలుగొల్చి” రతికాంతతోఁ బాన్పుకేరవచ్చినది. వచ్చినసేమి? మాటా? పలుకా? పాపమాయిల్లాలు లజ్జాభయాభిమానములు ముప్పిరిగొనఁ దాంబూల మియఁబోఁగా నాతఁడు దయావిహీనుఁడై యొకనిట్టూర్పుపుచ్చి యవ్వలిమోమయినాఁడు. అవును, వారాంగనాభోక్తకు కులసతులు రుచింతురామణి? ఇక నీగృహిణి యేమిచేయును? శోకాగ్నిగుబ్బి తిలఁగా కామకేళివాంఛ చాలించి, చంపకగంధిని మెచ్చుకొనుచు విధిని దూఱుచు పాన్పునకు దగ్గఱగా నున్న సేలపై వికలచిత్తమై పడుకొన్నది. అంతఁ దెల్లవారుజామున నిరంకుశుఁడు మేల్కొంచి భార్యవద్దకేగి మునుఁగుఁదీసి నల్లపూసాదిగా నామెనగలాల్చుకొని వేళ్ళవాటికేగినాఁడు. చంపక గంధికి రాత్రినడచిన తెఱంగెఱింగించెను. నిరంకుశుఁడిట్లు చంపకగంధికి దానుఁడై ధనమంతయుఁ గోలుపోయెను. చంపకగంధి చుట్టపక్కములుగూడ నీతని సర్వస్వమును దులిపివేసిరి.

సీ॥ అత్తవారిచ్చిన యపరజిగంటీలు, సంశయింపక వేగఁ జమగఁబెట్టె
 తండ్రిచేయించిన దర్బాగుళీయకం, బావృత్తిగాఁగఁ దానమ్ముకొనియె
 మేనమామ ప్రియంబుతో నొసంగినపైఁ, మొలత్రాడు ప్రాతయప్పలకుఁ గట్టె
 జననిచేయించిన జాళువతాయెతుల్, వడ్డిలెక్కకుఁ జిందువందుచేసె

గీ॥ తులసిపోగులు మొదలుగాఁ గలుగువెట్టి, చిక్కుబాకీలు పిదప నిశ్చేషవఱచె
 బ్రతిదినము దాని సంసారబాధలెల్ల, నెత్తుకెత్తుగ నడపె దుర్వృత్తి నతఁడు.

ఇప్పుడ్యమెంతయు హృద్యము. దీనినీనాటి కవులు కొందఱు పూర్తిగా ననుకరించిరి. ఇట్లు చేతికానెల్లఁడులఁజేసికొన్న నిరంకుశుని నింక వేళ్ళమాత చేరనిచ్చునా? ఆమెవానిని “జేపర మేకా” అనిపింపనెంచి తనయాధత్వమును జూపినది. ఈసందర్భమున నిరంకుశుని కనేక కపటనీతులు బోధించినది. విటవ్యాపారమువాఁడు ఎండటి నేడ్పింపవలయునో చూడుఁడు.

సీ॥ కడుఁ బిన్నప్రాయముప్పుడ తాళిగట్టిన, కులము నిల్లాలెంత కుండవలయు?
 పుట్టినిల్లని పెట్టుపోతలాసించిన, యక్కసెల్లెండ్రెంత యుడలవలయు?

తేనయుండు మాకు ముప్పునకందుననియున్న, తలిదండ్రులెంత చిఠిలెగవలయు?
అందఱిండ్లకు నానయైయుండు నితఁడని, నిక్కబందుగులెంత పొక్కవలయు?

గీ॥ చల్లగాఁ జేతికాసెల్లడుల్లి లొల్లె, కాడవై యిఁకనైన నీకాపురంబు
బ్రదుకు పని విచారింపకీపనికిఁ జొరఁగ, బడినవానికి నెక్కడి భారబుద్ధి.

విత్తముడివోయినందున నిట్టాయాకీతులు బోధించి చివరకన్నది—

గీ॥ జపతపంబులుగావు శాస్త్రములుగావు, వేదములుగావు సత్క్రియావిధులుగావు
వైదికపు బాపలేడ భూవరకుమార, యోగ్యసౌభాగ్యలగువార యుజతులేడ?

ఇట్లాతని మనస్సు నొవ్వనాడి తుదకు తన యభిప్రాయము తెలియపఱచినది—

గీ॥ చదువుకొన్నాడవటుమీఁద నరనముద్ర, కొంతయామీఁద భూసుర కులచరుండ
వయ్యయో నీవెఱుంగవే యర్థమీక, యూరకే పిల్చునే లంజవారి పడుచు.

అని వేశ్యమాలయాధత్వమును నిరంకుశుఁడు సహింపలేక పోయినాఁడు. మీదుమిక్కిలియామె
తన్ను కొట్టుననియు భయపడినాఁడు. అట్లు భయపడి పలాయనమంత్రము పఠించెను. ఇట్లు పర్యవ్రాజ్ఞ
యాతఁడు నాలుగుకానులు సంపాదించుకొని మఱల వేశ్యాంగనదరిఁ జేరునేమోయని మనము భావిం
తుము. కాని అట్లొనర్చినచో కథలో కల్పన లోపించినదగును. పాఠకులదృష్టిని కథ ఆకర్షింపలేని
దగును. కవి ప్రతిభ గాని, కావ్యనాయకుని చాతుర్యముగాని వ్యక్తముకానిదగును. అందుకని కవి
యీభూలోక వృత్తాంతమునకు స్వర్గసంబంధమును గల్పించి నిరంకుశుని కాముకతా ప్రాధిమ్యము,
లోకోత్తర ప్రతిభనుజాటుచు పాఠకుల నాశ్చర్యచకితులనొనర్చి తుట్టుతుదవఱకుఁ గథ చదువకుండ
వదలనట్లు చేయుచున్నాఁడు. ఈ ధలో నీకల్పన మద్భుతమైనది. కవి ప్రతిభకిది యొకపిడితాయి.
నిరంకుశునకు భోగలాలసత తగ్గలేదు. మాణిక్యపురమునఁ దనయాటలు సాఁగనందున నాతఁడీశ్వర
సంఘటనయుగా నెట్టి సహాయసంపదలు వెంటఁదీసికొనక యొక ఘోరారణ్యమున కేగినాఁడు. అట
నొక పాడుగుడి యగపడినది. అందొక శివలింగముం జూచినాఁడు. మన కావ్యనాయకుఁడు జారత్వము
లోవలె జూదమునందును మేటియే. కావున శివునేనే త్రమాడఁ బిలిచినాఁడు. ఇరువురి పంచెములును
దానయొడ్డుచు ఓడినవారు గెలిచినవారికి లంజనిచ్చు పన్నిదముతో ఆటకుఁబూనినాఁడు. దైవగతిచే
గెలుపు నిరంకుశునిజేయెనది. ఇంకనేమి? తానుజేసిన ప్రతిజ్ఞననుసరించి లంజనిచ్చుని పట్టుపట్టినాఁడు.
అయిననెవ్వతెయో యీవిటి? లోగడతాననుభవించినవారవనితలలోనొకటియా? లేకచ పకగంధియా?
ఇంకత్రొత్తపడుచా? భూలోకముననున్న విలాసవతుల శృంగారములు తనకుభుక్తప్రాయములే. అందును
సకలవిద్యావికారదయగుచంపకగంధిశృంగారమును జవిమూచిన తనకు పెఱవనితలనుచ్చుదురా! అదియుం
గాక తానిపుడు శివునంతవాని నోడించినాఁడు. మర్త్యాంగనలనిమ్మని యేల కోరవలయును? నాకవని
తలతోడి సౌఖ్యమెట్లుండునో ఈశరీరముతోన యనుభవింపవలయును. సముద్రమున మునిగి కాకి
చిప్పులేకుండు నీతియా? నవరత్నములను బొందుట లెస్సయా? అందుకని నలకూబరు నంతవాఁడేరి
కోరివరించినప్రతిభువనాశ్చర్య సౌందర్యవతియగురంభనిమ్మనికోరినాఁడు. పెద్దనగారిప్రవరుఁడుచేజిక్కిన
సశరీర స్వర్గమును గాలఁదన్నిన విరాగి. రుద్రయ్యగారి నిరంకుశుఁడు సశరీర స్వర్గముఖమును జవిమూడ
నిచ్చుగింపిన మహాభోగి. ఈ భోగవాంఛతో కథ స్వర్గమునకుఁ బ్రాకినది. నిజముగాఁ జెప్పువలయు
నన్న స్వర్గమునే భూతలమునకు దింపిదనవలయును. లేకున్న రంభాసంభోగమునకై నిరంకుశుఁ డేకామ
గమనమునోపొంది నాకమునకు నడువవలసివచ్చును. అట్లుచేసినచో రంభకు కాపమును, తద్విష్ణుక్తిని
గల్పించి నాయకుని మహిమను విస్తరించుటకు వీలుండదు. కావున నీమహాకవి యిమ్మార్గమును
దొక్కినాఁడు. నెభాస్ ! కల్పనయన్న నిట్లుండవలయును.

నిరంకుశుడైత మొత్తుకొన్నను శివుడు పలుకలేదు. చివరికాతడు మోటుడనమునకు దిగి తనయు త్రరీయుమును లింగమునకుజేసి లాంగబూనినాడు. సత్యశిలుండగు శంకరుఁ డీతని తెగువకు మెచ్చి వృషారూఢుడై దగ్ధునమిచ్చెను. ఆ యనవెంట బ్రహ్మ విష్ణ్వంద్రాదులును వచ్చిరి. ఈ దేవగణమునుగాంచి నిరంకుశుడు భయభ్రాంతుడై “శంకరా! లక్ష్మీపతి నేవ్యమానముగు నీయాపము గన్నంత నాపాపము లోపమైనది. కావున నీపదపద్మములయందు నన్నుజేర్చుకొని రక్షింపు” మన్నాడు. శివుడందు కంగీకరింపలేదు. నేనూషినదానినే యిత్తుగాని నొండీయననినాడు. నిరంకుశుఁ డందుకొప్పుకొనక తప్పెడిదేమి? అయినను యుక్తిగా “నిన్ను జూచినవీమ్మట మోక్షమున కనుమానమా?” యని పెక్కుభంగుల శివునిస్తుతించెను. అంత శివుఁడైదునితో జెప్పి నిరంకుశునికి రంభనిప్పించెను. ఇంద్రుడొకసారి విప్రునకు కాంగిలిచ్చిరమ్మని రంభకాజ్ఞ యొసంగినాడు. దేవతాగణ మంతర్ధానమైనది.

రంభా నిరంకుశు లావనములోనే విహరించుచుండిరి. నిరంకుశుని లోకోత్తర సంభోగకళాతి లేకమునకుఁ దనిసిన రంభ మనసుండఁబట్టలేక—

క॥ ఈతీరున సుతనయుల, చేతను దనియంగనేరఁ జెప్పెడిదేమీ

రాతిరి పగలై పగలే, రాతిరియై వెలయుచుండె రతిపరవశతన్.

క॥ మనసిజ కేలికి భూసుర, తనయా నీసాటిరాయ దలఁపఁగనేలా

యనరాదుగాని దానులు, వినుమీ నలకూబరాది విజయవిశాలుల్.

అని వానిం బొగడినది. ఆతడంత కామకళాపండితుడు గావుననే రంభను గోరినాడు. కొరి దాని మనస్సునాకర్షించికరగించినాడు. ఇట్లు దేవతరుణీలలామచేత మానవుల సురతకళాపాండిత్యము నగ్గింపజేసి కవి మనుష్యజగత్తునకు విశిష్టతను సూచించినాడు. అసలు ఒకజాతికి మఱొకజాతిమీఁదనే మక్కువయెక్కువగానుండునేమో! మానవశ్రీయగునహల్యగూడదేజేంద్రుడు తన్నుగలియవచ్చినపుడు దేవసంభోగ ప్రీతిచే లొంగిపోయినదని వాల్మీకి వ్రాసియున్నాడు. (మతించకారదుర్యేధా దేవరాజ కుతూహలాత్.) మనరద్రయ్య వాల్మీకి యభిప్రాయమునకుఁ బ్రతీకారముగా మనుష్యభోగముగూడ లెస్సయినదేయని నిరూపించుటకీ వర్ణనము చేసినాడో! ఎట్లయినను నిది ప్రశంసనీయమే. కళాపూర్ణోదయములో మణికంధరుని గలసినరంభ ఆతనిమది చివుక్కురుమరుసెట్లు “నలకూబర విడువిడురాయలసితినని” మస్త్రధవివశయై పలికినది. మణికంధరుని గలసికొన్నను నలకూబరుడే ఆమెచిత్తములో నున్నాడనప్పమాట. అతని సంభోగమే ఆమెకు ప్రీతికరమైనది కనుకనే సంభోగసమయమున దనకిష్టుడైన నాయకునే స్మరించినది. ఇక్కడనో, కవి నలకూబరాదులు దానులని ఆ నాలుకచేతనే చెప్పించి మానవజగమునకు వాటిల్లిన లోటును దీర్చినాడు.

ఇక నాయరణ్యములోనే వారిసుంచినచో రంభ కాకలిదప్పలు లేకున్నను నిరంకుశుని కున్నవి. కావున వారిసౌక నగరమునకుఁ జేర్చినాడు కవి. అది యుపమాహుస్త్రముగు నరిందమునిపురము. రంభమాత్రమపుడపుడు స్వర్గమునకుఁ బోవుచు వచ్చుచునే యున్నది. ఒకనాడు వీరిరువురు పురమునకు వెలుపలి యుద్ధానకుఁ బోయినారు. యిష్టభోగములఁ దృప్తులయినారు. తమచేతలకుఁ దామె నవ్వుకొనుచున్నారు. అపుడు రంభ—

ఉ॥ జారిన కుంతలంబులు పా, సంగఁగ దువ్వుచుఁ జల్వపయ్యెదన్

దోరపుఘర్మబిందువులు, దూలఁగ వీవుచు వీడియంబుక

ర్పూరపుపాననల్ దిశలఁ, బొల్పడనించి మనోభవాహవా

ధారకళా విశారదుడ, వాదుపురాయని తన్ను మెచ్చుచో.

నభోమార్గమున నేగు నారదుడు చూచినాడు, కామశేఖి పరతంత్రుడైయున్న నిరంకుశుని తెలివి కుంటువడ్డదిగాఁబోలు “రంభా! ఆకాశవీధి నేగునాతఁ డెవ్వఁడని” యడిగినాడు, అమాటచే నీవనితరంభ యనియువాఁడునిరంకుశుఁడనియుమానికెఁదెలియకుండునా? రంభ మాటాడవలదని నిరంకుశుని కన్నుగీటి పది, పైపెచ్చు నారదునికి నమస్కారములేదు, పురస్కారములేదు, ఆతఁడలిగి కలహభోజనుఁడు గావున నీసంగతి నింద్రునితోఁ జెప్పి రంభ మదమడంప తంత్రముదొరకినదని నాకమునకేఁగినాడు. ఇక్కడ రంభయు నిరంకుశుని మందలించి యిది యింద్రుఁడువిన్న చేటుమాడునని యెంచి తానును దేవలోక మునకేగి లజ్జాభయభక్తులతో నింద్రునికి నమస్కరించి యొదిగినిలిచినది. ఇతఁ ముందటికథ వినుటకుఁ బాఠకులెంతయుఁ దొందరించుచుండురు. కాపమువచ్చునని సామాన్యముగాఁ దెలిసియున్నను అజ్ఞాతి కాపమో, తన్నివృత్తియెట్లో, అది ప్రధానకథతో నెట్లుకలియునో యని మనకు వేగరపాఁటెక్కువగు చుండును. ఇంద్రుఁడును రంభను మందలించి—

ఆ॥ చంచలింపగిట్టి సాహసకృత్యంబు, చేసినావుగానోసి! పోయి

భయదరూపమైన పాపాణమెప్పుట్టు పల్లవుఁడు వసించు పట్టణమున.

అని శపించినాడు. కాపములు, వరములు, మహిమలు కథలు నడుచుటకును సంవిధానములు సృష్టించుకొనుటకును చక్కనియుపాయములు. వీనిసాయమున నెంతలేసి పడలయినను సాధ్యముల గునుగదా! సరే! ఈ కాపమున కంతమేమి? అది తుముచై ధరణిఁబడుట. ఇట్టికాపమున కంతముండదని రంభ తలఁచినది. తానొక పెనుగొండకావలయును. అది యెన్నటికిఁ బగులగొట్టఁబడి దుమ్ముగును? రంభ దుఃఖములుచుకొనలేక పోయినది. నిరంకుశునివద్దకువచ్చి సాలవక యేడ్చినది. ఆతఁడును రంభకు ధైర్యముచెప్పి నీవు తాయివగును. పైపని నేను చూచుకొందనన్నాడు. సరే. రంభ నూరుతాళ్ళ ప్రమాణమగు పాపాణమైనది. దానింజూడ పౌరులెల్లరు గుంపులుగూడి వచ్చిరి. ఇదియేదో కీడుమాడఁ జేయు దుర్నిత్యుని భావించిరి. కాకున్న, నిన్నటివరకేమియు లేదాయె, నేఁడిదియేమి వింత! ఆ వింతనుగాంచ మంత్రివర్గముతో రాజుగారుగూడ వచ్చినారు. పాపమా పిటికిరాజునకు పెనుకొను జూడఁగ నే జడుపుదయించినది. వెంటనే చేరువనున్న రావిచెట్టుమీఁది బ్రహ్మరాక్షసుఁడు సందు చేసుకొని భూపతి నాశేశించినాడు. కాపమోక్షమునకు మార్గమెట్లేర్పడుచున్నదో చూడుడు. మాంత్రులు వచ్చిరి. మంత్రములు ప్రయోగించిరి. భూతముమాత్రము వదలలేదు. అందఱిని దిట్టియుఁ గొట్టియుఁ బంపుచున్నది బ్రహ్మరాక్షసు. ఈ సంగతి నిరంకుశునికెఁ దెలిసినది. ఆతఁడు మంత్రుల వద్దకు వచ్చి తనకొక దైవలీలగలదనిచెప్పి, నిట్టూర్పుపుచ్చి ఆవులించి దేవతయాశేశించినట్లుభినయించి—

గీ॥ ఇపుడుబుట్టిన పాపాణమెల్లఁగొట్టి, తుమురుగాఁజేసి ధరణిపైఁ దూరుపెత్త

రాజుఁబట్టిన యాబ్రహ్మరాక్షసుండు, విడుచుఁగాని మరేమిట విడువఁడని” నాడు.

ఆపన్నులకాగాములు తోఁచవుగదా! మంత్రులట్లే చేయించిరి. కొండపిండియగునప్పటి కందుండి—

సీ॥ గబ్బిగుబ్బలమీఁది కస్తూరికాపంక, మాణిముత్రైపుసార్ల నంటుకొనఁగ
జాభివాబంగారు జలపోతకుచ్చుపై, నొడిదారములకాంతి జడికొనంగ
కులుకుఁజెక్కులలోన గురివెందతాటంక, రోచులు దాగిలి మ్రుచ్చులాడ
ఉడురాజుచెంగట నున్నరోహిణిమాడ్కి, మోముపై ముంగర ముత్యమలర

గీ॥ కాలఘనకల్ప కైశికా కల్పకల్ప, పుష్పగంధంబు దిక్కులఁ బుగులుకొనఁగ
ఫెలఁది పాపాణచూర్ణంబు వెడలి నాఁడు, కడలిలోపలఁ బుట్టినక్రమమున. , , ,

రంభయ్యదయించినది. ఇందు కవివర్ణించిన రంభ పాలుపద్యతము. రంభ కాపము తీసినది. మఱి రాజగతియో! కాపము క్రిందబొందిన రంభ నిరంకుశుని సంభావించి స్వర్గమునకేగినది. ఇంద్రుడు డామె కాపము ననుభవించలేదని తలంచి యాగ్రహించినాడు. రంభ గడచినవృత్తాంతమును వినిపించెను. ఇంద్రుడాశ్చర్యచకితుడై సాగటాలాడి హరుంజయించిన వానికిదియొక లెక్క కాదనిభావించి పానిరజాడ నైరావతమునెక్కి ధాత్రికేతెంచివాడు. ఆయనమెట దేవలోకముంతయుఁ గడలినది. ఇంద్రుఁడు నిరంకుశునిగాంచి మెచ్చుకొని వలసిన వరము వేడుకొమ్మన్నాడు. నిరంకుశుఁడు రాజును గ్రహనిర్ముక్తుఁడేమి వేఁడెను. అదంతపనియని యట్లచేసి యింద్రుడింకొకవరము వేడుకొమ్మనెను. సరదువొరకినదని సుతసించిన నిరంకుశుఁడు తనకు రంభమీద కామముచల్లారనందున నాసారసగంధినే తనకిమ్మని ప్రార్థించెను. ఇంద్రుడందుకు సమ్మతించి దివిజకాంతలు వసుధార్ధస్థి నుండరాదని సాకు చెప్పి వచ్చుచుఁ బోవుచునుండుననియు, పూర్వపురితినే భోగముఁ జేకొనుమనియు ననుగ్రహించెను.

కవి యిట్లు రంభకుఁ దగినకాపమును గల్పించి ఆ కాపమునకు విముక్తి సంపాదించ బ్రహ్మ రక్షస్సును సృష్టించియు, దానిని వదలించ యింద్రునే భూతలమునకు దింపియు నదృశ్యుడగు కల్పనా చాతురిం బ్రకటించినాడు. తుదకు నిరంకుశుని మఱల గృహగర్భమును నిర్వహింపఁజేసి సంతాన పేతు నొసర్చి యాదర్శమునుగూడఁ జూపెను.

ఒక్కయ సంగతి

ఇంత హృద్యమగుకథలో రమణీయమగు కల్పనలోనొకయసంగతి కన్పట్టుచున్నది. తృతీయాశ్వాసముచివర రంభానిరంకుశులు ఉపవసమును బోలినయొక కానలో విహారపరవశులై యుండిరని వర్ణింపఁ బడినది. ఆసమయముననే రంభ నిరంకుశుని సురతకళా పాండితికలరి “మననిజకేళికి భూసురతరయా నీసాటిరాదు.” అని ప్రశంసించినది. ఆమాటలు నారదుఁడు వినలేదు. తరువాతవారు ఆవిపులారణ్యము చెంగటనుపమాకూన్యమగు నొక పురముగాంచిరి. అదియే అరిందమునిపట్టణము. అటనుండి యొకనాఁడు తనతోఁగ్రడింప తిదివంబుననుండి వచ్చిన యనిమిసాంగనతోగూడి యాతఁడు పురము నకు వేటపలనున్న యొకయుద్ధానమునకు వచ్చెను. అప్పటి రంభానిరంకుశుల విహారములో రంభ కేమనోభవాహవాదార కళావికారదుఁడో? వాడువని నిరంకుశుని మెచ్చుకొన్నది. ఈమెచ్చుకొలును మీరిటనేగు నారదుడు విన్నాడు. నారదుడు విన్నప్పుడు రంభ నలకూబరాదులు దానులనియనలేదు. “కోఁగ నారదుఁడు సురపురికేతెంచి యింద్రునితో— “సురతనయుల సురభోగము నిరసంపగపింటి దాని నేమనఁగలమా సురనాథ” అనియు, “మననలకూబరాదు లవమానమునందదరంచు బల్కెనో యనిమివలోకనాథ, యదియాధరణీసుర పుత్రుతోడనాడిన వచనంబులెల్ల బ్రకటింపను వానినిలైటఁ బెట్టఁగా మునులకు మాకునేల” అనియు పలికినాడు. నారదుఁడీ మాటలెప్పుడు విన్నాడు?”

నారదుఁడు విన్నప్పుడుగూడ రంభ మఱల పూర్వపాతమునే యేకఱుపుపెట్టెనని సమాధానము చెప్పకొనవలయునా? నారదుఁడువిన్నప్పుడు రంభయన్నమాటమనమెఱిగినంతలో “మనోభవాహవాదారకళావికారదుఁడవోడు” వనునదియే కావున నీయసంగతిమాత్రము వారింపరాకున్నది. వారింపవలె నన్న పూర్వవచనము లన్నియు నామె యిప్పుడుగూడ నన్నట్లుహించుటకన్న గత్యంతరములేదు. ఇది యెంతవఱకు సమంజసము? అంతమాత్రముచేత కథాకల్పన లోపభూయిష్టమనఁగాదుగాని మహాకవుల విషయమున నట్టిపుండుట యోగ్యముగాదు. దీనికి “ఏకోపిదోషోగుణ సన్నిపాతేనిచుజ్జితందోః కిర జేష్యవాంకః” అనుకొందము.

కవి యీ కావ్యమును సమస్త రసనిస్తంద్రముచేయ నెంచివాడు. కాని అదియట్లు కాలేదు. ఇందుల్లభధానరసము శృంగారము, అది చంపకగంధి నిరంకుశులయెడను, అంతకన్న రంభానిరంకుశుల

విషయమునను సముజ్వలముగాఁ బరిపుష్టమయినది. ఈశ్వంగారమున కాలంబనములయిన యిరువురి నాయుకలలో రంభ అగ్రగేసర. ఈమెసంగతి తరువాత ముచ్చటించెము. రంభకుశాపము సంప్రాప్తమయి నప్పుడొకింత కరుణమును, తరువాత నొకింతయద్భుతరసమును నీకావ్యమునఁగలవు. నిరంకుశునిభార్యయగు కొలది కరుణము నగపఱచినది. నిరంకుశుఁడు సొగటాలాడి శివునిగేలిచి తన మనోరథమును బండించు కొనుటయు నద్భుతమే. అతని శివస్తుతిశాంతము ఇట్లటనటఁ బ్రసక్తములైన కరుణాద్భుతములు రెండును నంగభూతములై ప్రధానమైన శ్వంగారమునకే పరిపుష్టించినవనవలయును.

కవిత్వము

ఈకవి కృష్ణదేవరాయల యాస్థానములో నప్పదిగజములలో నొక్కరుఁడుగా నుండఁదగిన యర్హత సంపూర్ణముగాఁ గలవాఁడని ఈకావ్యముచెప్పచున్నది. దీర్ఘ దీర్ఘ సమాసములతోడను, అలఁడి యలఁతి పదములతోడను గూడ నీతఁడు కవిత్వముల్లి, సహృదయుల మెప్పించఁగలడనుట కిందనేక దృష్టాంతములున్నవి. అఖండమగు వ్యాకరణశాస్త్ర పాండితి యీకవికిఁగలదు. వేదశాస్త్రాదులఁగి దీతని కపారమగు ప్రవేశమున్నట్లు పెక్కుఁపుట్టములు సాక్ష్యమిచ్చుచున్నవి. శ్రీనాథునినాఁటి నుండియు తెలుఁగుకవిత్వము సంస్కృతభాషా ప్రచురమయినది. తిక్కయజ్ఞనాటి తెలుఁగు కులుకు తరువాతఁగానము. పోతన సోమనాథులు కొంత తెలుఁగుదనమును వెలయించిరి. కృష్ణరాయల ప్రబంధ యుగముగూడ మఱల సంస్కృతభూయిష్ట రచనకే పట్టాభిషేక మొనర్చెను. రాయలుమాత్రమాము క్త మాల్యదలొకఁ డెలుఁగుదనమును నింప యత్నించినాఁడు. రుద్రయ్యయు సమకాలీనప్రభావమునకు లొకఁక దప్పదయ్యెను అయినను తెలుఁగుపలుకుల కులుకును ఆవసరమయినపట్టుల నీతఁడువెలయించె ననుట కనేకపద్యము లుదాహరింపవచ్చును. తెలుఁగుసాగమును గుర్తించి దానినింపుమెయి కావ్య మున నిమగ్నుకొనకున్న నాకావ్యమును తెలుగుగబ్బుచునుట వింతగానుండును. తెలుఁగుదనములో హోయలగులుకు రుద్రయ్యపద్యములు 2 వ యాశ్వాసములో 10, 21, 74, 116, 128, 129 నాల్గవ యాశ్వాసములో 39 మొదలగు సంఖ్యలవిచూడఁదగినవి. శ్వంగారరసమును వర్ణించుచున్నట్లున్న దిగువ పద్యముల నుదాహరింపవలెఁదలము.

సీ॥ బొటబొటఁ గురియునో జుంటితేనియ మోవి, నొదవునో జాబిల్లి కొడను న్నదుట్లు
వినుదునో శ్వంగార రసపుష్టికొప్పున, దొలకునో యమృతంబు వలుకులందు
రాలునో కుముదపత్రిములు చూపులయందు, వెడలునో సింగిణి విండ్లుబొమ్మల
వెళ్లఁబెట్టునో పూర్ణవిధుకాంతి మొగమున, దిగఁబాటునో పైఁడితెలివిమేన
గీ॥ వెడలఁబొంగునొ చెక్కులవిమలరత్న. దర్పణద్యోత నిగనిగల్ తఱచుగాఁగ
జోడుకూడి చెలంగునోచూడఁ జూడ, గబ్బిగుబ్బులఁ గోడ జక్కపలకవలు.

ఇది కాపవిముక్తిగన్న రంభ చెలువమును వర్ణించుపద్యము. ఇందు తెలుగుసాగము పిక్కటిల్ల రంభ సౌందర్యము చవులూరించుచున్నది. ఇట్టిదే మతోక్కపద్యము.

ఉ॥ గుత్తపుగుబ్బలాడి, నుమకొమలి, ముద్దులగుమ్మ, మల్లెపూ
గుత్తి, మెఱుంగుదీఁగె, లతకూన, మనోజురవాళి, జాభువా
ముత్తెపుఁగోల, చంద్రకళ, మోహనమంత్రము, కాంతిరాశి యీ
పుత్తడి బొమ్మయేకరణి, బుట్టెనొకొయ్యవలంపుధూళిలో!

కాలిదాస మహాకవీంద్రుని “అనామృతంపుష్ప” మనుపద్యమువలె నిదియు ధ్వనిప్రధానమై రుద్రయ్యకవితా సామర్థ్యమునకు నికషోపలమై యొప్పుచున్నది. ఎంతటి దీర్ఘసమాసములనుగాని సృష్టించి, పద్యమునకు నగ్రమునకుఁ జెలువమును ఘటించి పఠితల నాకర్షించు నేర్పు కవికి వలసినంత యున్నది. ఇట్టి సంస్కృతభూయస్థ రచనకు ప్రథమాశ్వాసములోని 29, 44, 62, తృతీయాశ్వాసములోని 5, 52, చతుర్థాశ్వాసములోని 5, 7, 37 సంఖ్యలపద్యము లారయఁదగినవి. తెలుగునపెద్దన్నతోఁ బ్రారంభమయిన రతివర్ణనము నాయాకవీశ్వరులు ననుకరించి చేయుచు నేవచ్చిరి. రుద్రయ్యయు రతివర్ణనమును “వదనచత్వర విసృత్వర” అనుపద్యములో సంప్రదాయము చెడకుండఁజేసినాఁడు. మొత్తముమీఁద సీకవి యచ్చుతమగు కవితాప్రతిభ గలవాఁడు. ఔచిత్యమును గుర్తెఱిగిన యీకవి శబ్దారాలంకారాదుల సుపయోగించుటలో పిచ్చిపోకడపోఁడు. ఈతఁడుపయోగించిన యలంకారములు, ఉపమ, అతిశయోక్తి, అర్థాంతరన్యాసము, కావ్యలింగము, ఉత్పేక్ష, దృష్టాంతము మున్నగుప్రసిద్ధములు కొన్ని మాత్రమే. తనకృతికన్య “సముజ్వలాలంకరియాభిరామ”మని చెప్పకొన్నను ఈతఁడు మణుగులతరబడి సామ్యులతో నాకన్నెను వికృతమొనర్పలేదు. “ఔచిత్యం రససిద్ధస్య స్థిరం కావ్యస్యజీవితం” అన్న ష్టేమేంద్రుని నూక్షిని జీర్ణింపజేసికొన్న యీకవి వర్ణనాదులలో చక్కగా నాచితినిపాటించి ఆయా పాత్రములను బోషించినాఁడు. శృంగారానుగుణమైన కైకీపుత్రిలో ద్రాక్షాపాక శోభితమైన కవనమునల్లి, రసానుగుణరచనమునజేసి యీతఁడు కవులకు మార్గదర్శకుఁడాయెను. కావుననే తనకృతి “కోమలవర్ణధామయును కోవిదసంస్తవనీయ” అని యీతఁడు చెప్పకొగలిగెను. రుద్రుని కవితలోని వర్ణనములు నిజముగా కోమలములే. ఆతని కృతియును గోవిదసంస్తవనీయయె.

పాత్రచిత్రణాదులు

ఈ కవి కథాసంవిధానమునను గల్పించుటయందువలెనే ఆయా పాత్రలను జీతించి వారిస్వభావాదులను నిద్దితీర్చుటలోను, ఆయా సందర్భములందు రసభావానుగుణమగు వర్ణనలు వర్ణించుటలోను సిద్ధహస్తుఁడు. వర్ణింపఁబోవు కథకు బీజభూతములగు విషయములసీతఁడు మున్ముందుగనే నూచించి పాఠకులకుత్సృంతఁజెంచును. మాణిక్యపురమును వర్ణించునపు డీతఁడు వేశ్యలను వర్ణించినాఁడు. ఈవేశ్యావర్ణనము కావ్యమాత్ర సాధారణమైనను తన కృతిలోని నాయకునకు వారు పరమాదర పాత్రములుగావున వారిని రెండుపద్యములలో నింపుమీఱ వర్ణించెను. “చెక్కుటద్దములపైఁ జీటునవ్వుచినుకులు వాఱుమాచలించు పాటపలుకు” నా నెల వెలందులు “ఈచభార కుచభార కటిభారములచేత కాఠంబుత్తైభంగికంబుగాఁగ” నిలిచినారట. ఏమి యీ తైభంగికము సాంపు? వీరియందెంతగా నింపునా. పులు పొంపిరివోవకున్న మన నిరంకుశుఁడు వీరిని వదలకుండును? కవి యీ యొక్కపద్యముతో వారిని విడువడయ్యెను.—

ఉ॥ ఒక్కొక్క వేశ జేవపతియొద్దకు నారదుఁ డేగుదెంచి యా

జక్కెవగల్గిగుబ్బెతల చక్కదనంబును, నాట్యవిద్యయున్

మక్కువనేతలున్ విటులమర్మమెఱుగుటలున్ గణింపఁగా

గక్కునదేవలోక గణికల్ తలవంతురు సిగ్గుపెంపునన్

దేవవేశ్యలకుగూడ సిగ్గుగలిగించు వారుగావుననే యీ వేశ్యలను మఱగి నిరంకుశుఁడు భార్యానురాగమునుగూడ వీడినాఁడు కాఁబోలును. ఈ వేశ్యల వర్ణనలో నానదుని ప్రసక్తియేలనో? రానున్న కథలోఁగూడ నారదుఁడు స్వర్గమునకేగి రంభివృత్తాంతమును వినుచునుగావున కవివాని నిక్కడనే పాఠకుల దృష్టిపథమునఁ బడవేయుచున్నాఁడు. అట్లే నిరంకుశుని తల్లినిగూడ కవి ముందు

గనే పాతకులకు బరిచయముచేయును. ఈమె ప్రవరుని భార్యవలెనే ఆతిథిసంతర్పణ పరాయణ. ప్రతివారమును భక్ష్యభోజ్యముల నమర్చి వచ్చువారికి వడ్డింప నలసటలేని యిల్లాలు. ఇంకను గుటుంబములలోని కష్టసుఖములలో భర్తతో బాటుపంచుకొను నుత్తమాంగన. కావుననే కోడలిప్రేరేపణమునఁ గొడుగును చక్కఁగా మందలించినది. ఆ మందలింపుగూడ నెంతనుకుమారముగ! ఎంతసహజముగ! ఈమె కల్పితగుణములులేని సామాన్యసంసారిణి. ఈయత్తుకు దగినకోడలే దొరికినది. నిగమశర్మభార్యవలెఁగాక యీమె యాచియెఱింగి మగనిని సన్మార్గమునకుఁ ద్రిప్పకొని సంసారమును జక్కఁజేసికొనఁ బ్రయత్నించినది. అత్తగారిద్వారా కార్యము సాధింపఁజూచినది. కాని ఫలములేదు. ఈకోడలి పాత్రమును జీతించుటలో కవి కృతకృత్యుడయినాడనవలయును. పతివ్రతా భర్తను మగఁడెట్లు చేసినను మూగ మొద్దవలెనుండి కర్తవ్యమును విస్మరింపక యీమె తగురీతి నాడుట యెంతయొప్పియున్నది! ఈమె అంతఃకాగని, అంతఃకాగనికాక నేటి యిల్లాండ్రును నాదర్శభూతురాలయినదనవచ్చును.

ఈకావ్యములో వేశ్యమాతస్మృతి అద్భుతము— అసదృశమును. పాతకుల మనస్సులకు వేశ్యలపై రోఁతుబుట్టించుటకును, తన కావ్యకథానా యకునికి గలిగిన విఘ్నమును నిరూపించుటకును కవి దీనిని లోకోత్తరముగాఁ సృష్టించినాఁడు. ఆమె నేడెనిమిది పద్యములలో వర్ణించి యామె దుష్టత్వమును బెక్కుతెఱంగులఁ బ్రకటించెను. ఈదిగువపద్యము నొక్కదానిని గమనించినచో వేశ్యమాతల క్రూరస్వభావము నుష్ణప్రమగును.

సీ॥ కాలకూటమునందుఁగల మేలు వినమెల్ల, రాలలోఁగల్గు కార్మశ్యమెల్లఁ
బైశాచసమితిలోపలి వికారంబెల్లఁ, గపికోటిలోనుండు కాంక్షలెల్ల
సెలయేళ్లలోన నర్తలెడు వక్రతలెల్ల, మయశంబరులలోని మాయలెల్ల
ఛార్తరాష్ట్రులలోనఁ దనరు మత్సరమెల్లఁ, బంచపాతకులలో బాపమెల్ల

గీ॥ దీసి విటదోషరాశిచే ద్విగుణిఁజేసి, యన్యతవంకంబులోఁ గల్పి యశుచిభావ
రసముఁ జిల్కించి నిర్మించె బ్రహ్మకృపణ, తరుణహృద్భల్లియగు లంజితల్లిగాఁగ.

ఈమెను బ్రహ్మయెట్లు సృష్టించినను కవిబ్రహ్మమాత్రముదారుణముగనే సృష్టించినాఁడు. ఇది నిజముగా విటులప్రాణములుగొను రాక్షసియే. రంభనుచీర్చుటలోను, ఆమె యనురాగమును వ్యక్తపఱుచుటలోను గవికి ప్రత్యేకోద్దేశ్యమున్నట్లున్నది. నిరంకుశుని నురత చాతుర్యమునకు రంభలోబడి పోయినది. కావుననే యింద్రుఁడు ఒకసారి విప్రునికి కౌగిలిచ్చి రమ్యునిచెప్పినను చాటుగనోమాటుగనో “పడే పద?” యామె నిరంకుశునిగలయవచ్చి తుదకు భయంకర కాపమునకును గుఱియైనది. ఇట్లు చేయుట కామెకును నిరంకుశునకును శరీరములతో బాటు మనస్సులునుగలియుటయే కారణము. ఆసంగతి నామె—

“వనితకు నిన్నువంటి మగవాని కవుంగిలి గల్గుటల్ మనం
బునఁదలపోయఁ బూర్వకృతపుణ్య విపాకముగాక కొంచెమే.”

క॥ తనువుందనువుంగూడుట, ఘనతర సంసర్గఫలముగాదు తలంపన్
మనమున్ మనముంగూడుట, యనుపమ సంసర్గమహిమ యవని సుకేంద్రా!

క॥ అదిగాక మనకు మదియున్,
మదియుం గలసినది యింక మఱపులుగలవే ?

క॥ అనివలికి ధారణీసుర, తనయాగ్రణి! పూర్వమైనదయఁ దప్పకుమీ
నిను మఱవ నే నెవత్తున్, గనియుం గనకుండగా నొకానొక వేళన్.

ఆని వ్యక్తముచేసినది. రంభమరస్సు నింతగా ఓవి తనకావ్యనాయకునిపై ననురక్తముచేయుట జూడ మనస్సులుగలసిన ప్రేమయే మహనీయమనియు, సట్టిది సర్వసాధారణము కాదనియుఁ దెలుపెంచినట్లున్నది. నిరంకుశుఁడైతవఱ కనుభవించిన వేశ్యాసంగమనుభుము నిష్కళంకముగాదు. వా స్వార్థముతో నీతనిఁజేరఁబట్టిరి. ఇప్పుడు రంభయో యీతనిలోని విశేషమునెఱింగి నిర్వాఙ్మజమువీనిని ప్రేమించుచున్నది. కనుకనే వారికి మనస్సులును గలసినవి. దేవతలకంట దుష్టులైన అప్పడప్పుడు దాను దన నాయకుని గలయవత్తుననుట సామాన్యమామతి ?

ఈకావ్యమునకు మనుచరిత్రముతోఁ గొన్ని పోలికలున్నవి. కథలోగాకపోయినను పెక్కువి యముల దానిని మించవలయునని యీకవి తలంచినట్లున్నది. అట్టిప్రయత్న మికావ్యరచనముల నున్నదని నిరూపింపవచ్చును. మనుచరిత్రములోని స్వోచి మనోరమాదులగు మువ్వయ భార్యలతో విహరించునప్పుడు చక్రవాకదంపతులు వారిప్రేమనుగూర్చి చర్చించి తుట్టతుడకిట్లు తేల్చుకొన్నవి.

ఆ॥ తగులు సెవ్వఁడొక్కతరుణికి నొకనికి, మెలఁతవలచు నదియ మేలనంగ
వచ్చుఁగాని పెక్కువనితలపైఁగూర్చి, గలుగుననుట చొంకుగాదె తరుణి !

మను ఆ ౬. ప 28

ఒక్కస్త్రీయందనురాగము గలవాఁడును, ఒక్కపురుషునియందు ప్రేమగలదియు నగువా దివ్యనుభుమనుభవించుతురని ప్రేషద్యము తెలుపుచున్నది. కాని అట్టి నాయికానాయకులను సృష్టించునఁ కాళము మనుచరిత్రములో పెద్దన్నకుఁ జిక్కలేదు. ఆ కొఱత నీకవి యీకావ్యమున నిట్లు తీర్చినట్లు న్నాఁడు. మనసులు గలసిన యనన్యమగు నాయికానాయకులప్రేమ యిందిట్లు నిరూపింపఁబడినది కావున నిందలి రంభతీర్పు ప్రత్యేకత నందినదని నాతలంపు.

రుద్రకవి ఆయాసందర్భములను, పాత్రలను వర్ణించుటలోమేటి యనుకొంటిమి. రసమున భంగమునేయు ననుచితవర్ణనముల నీతఁడునేయఁడు. ఇటీవలి ప్రాబంధికులవలె అవయవమునొకటిగా, బద్ధముల సల్లుటయు నీతనికిఁ గిట్టనివని, నిరంకుశుని వర్ణించుటలో నీతఁడొకటిఁచెందు పద్యములన మాత్రమే వ్రాసినాఁడు. అందీపద్యము లొకొత్తరము.

ఉ॥ ఆతరుణావసీనుఁడొకప్పుడు వీధికి రా విలాసిని

వ్రాతకతోర దైర్యకుధరంబులు తుత్తుమురై చనం దయా
ద్రోతర వృత్తినేయు నతఁడొంటికిఁ బోవ నిరస్తచావుడై
చేతులు తీయఁగా మరుఁడు సెజ్జపయింబడు భూవరో తమా.

నిరంకుశుఁడు వీధికివచ్చినప్పు డొడలుతెలియక విలాసినులనేసిన మన్మథుఁడు అతడింటికినేగిన పిమ్మట తానుజేసినపనికి చేతులుతీయఁగా పెజ్జపయిఁబడుచున్నాఁడట! ఎంతయుదాత్తమయిన వర్ణనము! కావ్యనాయకుని సౌందర్యమెట్టిదో యీవర్ణనము తెలుపుచున్నది. అట్లే చంపకగంధిని వర్ణించునప్పుడును ఒక్కమాటలో నామె ప్రాభవమును జెప్పినాఁడు. రంభనుగూర్చి చెప్పినప్పుడును “త్రిభువనాశ్చర్య సౌందర్యరేఖ చంచలాలతాంగులకే యింతి మేలుబంతి” అని గంభీరముగఁ బలికినాఁడు.

వీలున్నను లేకున్నను కావ్యములో నప్టాదశవర్ణనము లానర్చి పాతకులను విసిగించు పాపము నీతడు కట్టుకొనలేదు. అపసరమైన చట్టుల సూర్యోదయాది వర్ణనములను చక్కగా సందర్భమును గుదుర్చుకొని చేసినాఁడు. నిరంకుశుఁడు వేశ్యావాటికలో సంచరించుట కనువు నేర్పఱుచుటకు సాయం సంఘాతవర్ణనము చేయఁబడినది. అతని కాముకత్వోద్వేగిష్టికి కామువీవర్ణనము, అతఁడారాత్రి నిద్రించి, తెల్లవారుజామున వేళ్ళయింటికేగు నపసరమున సూర్యోదయవర్ణనము, అట్లే కాననోద్యానవర్ణనాదులును సందర్భముద్ధిని బొసఁగించుకొన్నవి. లక్షణతానిద్దికోస మీత డే వర్ణనమునుగానిచేసి యాచిత్యమును జెడఁగొట్టలేదు.

వర్ణనీయమగు నేఘట్టమునుగాని రసోజ్వలము నేయట మహాకవిధర్మము. ఆఘట్టమున పాతకుల నాసక్తులనొనర్చి దానితోసహానుభూతిని గలిగించిననే కాని కవి చరితార్థుఁడుగాఁడు. ఈ శక్తి రుద్రకవి కవ్యాహతముగాఁగలదని యీకావ్యమునందలి ప్రతిఘట్టమును, బద్ధమును జాటుచునేయున్నవి. సంతానహీనుల దుఃఖము, పుత్రవంతుల సౌభాగ్యము ప్రథమాశ్వాసమున హృద్యముగా వర్ణితమయినది. “నుతహీనతపదించింతిలు పెంతవారు మానరునుమ్మా!” “పురుషుండాత్మజహీనుడై నుగతికింబోనేరఁ దువ్వీశ్వరా!” “పరసుఖకారణము తనూభవుఁడునువ్వె!” “కొడుకులుగల్గిన మనుజుఁడు బహుగైనను మేలు కుముద బంధుకులీనా!” వైపద్యపాదము లెంతమనోహరములు! వేశ్యాలాలసులకుఁ బాటిల్లు ననర్థములును వేశ్య మాతృముఖమునఁ గవిసుందరముగాఁ జెప్పించినాఁడు. అట్లే శివుఁడు ప్రత్యక్షమయినప్పుడు నిరంకుశుఁడొనర్చిన స్తోత్రఫణితి భక్తకోటికెల్లరకును ధ్యేయమై యొప్పుచున్నది. దిగుర పద్యములను జిత్తగింపుఁడు.

మ॥ అపరాధంబులు పెక్కుచేసితి మహాహంకార కామక్రియా
విపులాంభోనిధిఁగ్రుంకు వెట్టి జడతావేశంబునన్ మిమ్ము ది
వ్యపథోద్వృత్తిని గొల్పవైతిని మనోవాక్కాయకర్మంబులన్
జపలాత్మున్ననుబ్రోవ మీదయయకా సాక్షాత్కటాక్షేక్షణన్.

మ॥ నిలువంజాలను నీశివాఖ్యునిదిలో, నిక్కంబుగా నీకథల్
బలుకంజాలను వాక్కున్, వెలయనీపాదాబ్జ సునేవనల్
గెలువంజాలను దేహకర్మములు దుష్కృత్యాత్ముడన్ నా మన
శ్చలనంబుల్ దొలగించి ప్రోవవె శివా నద్భక్తరక్షాచణా!

సందర్భవశమున శతకఫక్కికంబోలిన యొండొక సుందరపద్యము నుదాహరింప కుండఁజాలను.

ఉ॥ ఆపదకై న బంధుజన, మక్కఱఁదీర్చు ధనంబు, రోగమున్
బాపఁగఁజాలు నొషధము, పాపవిముక్తినిఁ జేయు పుత్రుఁడున్
గోపమడంచు తెల్వి, బుధకోటికి మెచ్చగువిద్య, దీన నం
తాపముఁ జూడలేని దయ దైవ వశంబునఁ కాక కల్గునే.

ఈకవి కవనమేమి, వర్ణనలేమి మిక్కిలియు స్వభావోక్తి నుందరములు. స్వభావసిద్ధిని వర్ణించుటలో నీతఁ డందెవేసినచేయి. ఈయంశము ప్రతిపాత్రము విషయమునను, ప్రతిసందర్భమునను దేటతెల్లమగును. కాపమునుగన్న రంధ్ర దుఃఖఘట్టము, మాంత్రికులు బ్రహ్మరిక్షమును వదలించు నప్పుడు చేయుప్రయత్నములు, నిరంకుశుని మాతృబోధ మున్నగునవిందుకు దృష్టాంతములు. ఈస్వభావ వర్ణనములలో నీతఁడు ముద్దుముచ్చటలు గూర్చు లోకోక్తులను, జాతీయములను జక్కగా నిమిడ్చి నుందరతరము చేయును.

“కాదు లూటిపిటశూల రోకండ్లఁగాని” “ఆణిముత్యము మసిబొగ్గు నయ్యెనేడు” “పచ్చ పయికంబు గుఱ్ఱము చచ్చినదాఁకనెయటన్న సామెతవినవే.” “నాలుకపయి న్నుపుగింజయునాననట్టి,” “జగబిరుదుముండ మొట్టయు, అఱచేతంబండ్లువచ్చినప్పుడు మమ్ముంగఱచెదవుగాక, గుల్లగుట్టగదిను” “గుదిగుంపులుచేయు” అవశ్యంపితురాచారం, ఆకాపరమందుఃఖం, పృథ్వీతాడనాద్దంతపతిసం, మన సశ్శునాంఘృత మరోచకం” ఇట్టివీతని కవనమునకొక సాంపుగూర్చినవి. అదనెఱింగి వానినీకవి వాడి నాడు. “దుచింతురే కులసతుల్ వారాంగనా భోక్తకున్” “చపలాత్ముంగనిపెట్టి యుండుఁగదయస్సా పంబులై యాపదల్” ఇట్టి యర్థాంతరన్యాసముల నీతఁడు పాండికగానదికి మనము సంభాషణలో వాడుకొనుటకు నుపయోగించుచున్నట్లు చేసెను.

ప్రబంధాంతర సాదృశ్యములు

ఒకరి రచనమునకు మఱొకరి రచనముతోఁ గొన్నికొన్ని విషయములందు సాదృశ్యములుండుట సాహిత్యసాధారణమైన ధర్మము. పూర్వపూర్వకవుల రచనముల నుత్తరోత్తర కవులు చదువుచుండుట సామాన్యము కావున నాపూర్వకవుల రచనావిధానము లుత్తరకవులకృతులలో బొందుపడుచుండును. మఱియు నాయాసమానఘట్టములను, సమానాంశములను వర్ణించుచున్నచో పూర్వరచనల పరిచితి లేకున్నను విషయ సాదృశ్యమునుబట్టి యట్టి రచనారీతులు దొరలుచుండును. ఈధర్మము వేదకాలము నుండి వెలువడిన గ్రంథములయందునుగలదు. మొట్టమొదటిదగు ఋగ్వేదములోని రచనావిధానములు, వర్ణనాదులు తరువాతివగు యజుస్సామాధర్మములలో పూర్వరూపములతోడను, గ్రోత్తపరిణామముల తోడను నిరపుకొన్నవి. వేదవాఙ్మయమునందలి కొన్నివర్ణనలు బ్రాహ్మణారణ్యకములందు, మఱ నివృత్తయందును సదృశములైయున్నవి. ఆ ప్రాచీనవాఙ్మయములోని రచనారీతులు రామాయణ, భారతాదీతిహాసములయందును, బురాణములయందును వ్యాసపాల్మీకాది కవులచే ననుసృతములై యొక క్రొత్త వెలువమును నేకరించుకొన్నవి. తరువాత భాస, సామిల్లక, కాళిదాసాది సంస్కృతకవులు ఆర్షవాఙ్మయములోని సాగనులకు బుణికిపుచ్చుకొని కొన్నికొన్ని ఘట్టముల బూర్తిగా వ్యాసపాల్మీకాద్యల ననుకరించియు కావ్యసాహిత్యమును సృష్టించియున్నారు. అట్లే తెలుఁగులో నాదికవులని

చెప్పడగిన నన్నయ, నన్నెచోడకవుల రచనములను తరువాతి తిక్కన, సోమన, పోతన, శ్రీనాథాదులనుసరించినారు. ఎవరేయేసందర్భముల నెట్లునుకరించినదియు, ఏయేపద్యముల కెట్టిపద్యములను దమ కృతులలో తీర్చుకొన్నదియు నిక్కడ వివరింపఁజాలను. సమృద్ధివృద్ధితో సాహిత్యమును బరిశీలించిన వారికిది తెల్లముకాఁగలదు. పెద్దనార్యుఁడు శ్రీనాథుని కవితామార్గములను బెక్కింటి ననుసరించి తన మనుచరిత్రమును ముందరతరమొనర్చుకొన్నాఁడనుట మనమెఱుంగనిదికాదు. పెద్దన మనుచరిత్రములోని పద్యములకు, వర్ణనములను దరువాతివారగు రామరాజభూషణ, రామకృష్ణాదికవులు పెక్కెరనుసరించిరి. ఇంతమాత్రముచేత నీకవులను గ్రంథచార్యుడోషమంటఁగట్టఁ బూనుట సామాన్యము. ఎంత ప్రతిభాకాలియైనను పూర్వమార్గములపై నవ్యసృష్టిసేయఁజాలునే కాని సమస్తమును నూతనముగా సృష్టించి కృతార్థుఁడుకాలేఁడు. కావున పూర్వగ్రంథముల రచనావిధానాదుల ననుసరించినంతమాత్రమున నది కవులకపక్షాఙ్గాఁజాలదు. అట్లే యైనఁగానిదాసాదులే గణ్యతకు రాకపోవలసివచ్చును. ఈ రహస్యమునెఱింగియే పూర్వకవుల గౌరవమును గుర్తించిన కవికులశిరోమణి కాళిదాసుఁడు తనరఘువంశములో వినయనూచకముగను, కృతజ్ఞతాబుద్ధితోడను. “అథవాకృత వాద్వాకే వంశేఽస్మిన్ పూర్వసూరిభిః మణోవజ్రసముత్క్లిశ్నే మాత్రస్యేవాస్తిమేగతిః” అని పూర్వుల కంజలించినాఁడు, నిరంకుశోపాఖ్యానములో మనుచరిత్రను దలపించునంశము లలంతిగానున్నవని పూర్వమేచెప్పియుంటిని. సురశర్మవైదికప్రీతి, అతిథి సంతర్పణ పరాయణత, ఆతని గృహిణీ లలామయ యోగ్యత, భక్త్యభోజ్యములు వండిపెట్టు శీలము, ప్రవరదంపతులను దలపించుచున్నవి. సురతవర్ణనములో మనుచరిత్రమునకును దీనికిని సాదృశ్యమున్నదని యంటిని.

నిరంకుని కథతోఁ గొంతవఱకెక్కువ సాదృశ్యముగలది రామకృష్ణుని నిగమశర్మకథ. ఈ యిరువురి కథలలోను నాయకులు వేశ్యాలంపటులే. ధనమును కొల్లబెట్టువాళ్లే. అందుచేఁ బెక్కింటి సాదృశ్య మనివార్యము. నిగమశర్మకు ఆతనియక్క హితబోధ చేసినది. నిరంకుకునికిఁ దల్లి హితము చెప్పినది. నిగమశర్మ భార్య మాటపలుకాడని యమాయిక. నిరంకుకుని చెలువ నలుపులేని శీలముగలిగి, యుక్తిశక్తులతో వాచాప్రాగల్భ్యమును జూపి, యత్తగారిచేసెనను జెప్పించి మగనిని తనమార్గమునకుఁ ద్రిప్పకొనఁజూచిన నేర్పరి. ఈమె మనయింటికోడండ్రను బోలిన వధువు. ఇంతవరకే కథలో నాయకులకు సాదృశ్యము. ఈ యిరువురి బోధలైనపిమ్మట కథాంశములు భేదించుచున్నవి. వర్ణనాదులలోను. ఇతివృత్త నిర్ణయములోను ఎవరెవ్వరి కనుకరించిరోయని సిద్ధాంతీకరింపవలెనన్న నీకవుల పార్శ్వాపర్యమును మొదట గుర్తింపవలయును. ఏతద్రంథవ్యాఖ్యాతలు శ్రీ స్వర్ణ సుబ్రహ్మణ్యకవిగారు, రుద్రకవి శ్రీకృష్ణదేవరాయలు కాలమువాఁడని నిర్ణయించుచున్నారు. అనఁగా కృష్ణదేవరాయల కాలము నాటికితఁడు పిన్నవాఁడయి యుండవలయును. ఈ కృతిని తాను “బాల్యచాపలము పెంపున స్వామికివిన్నవించితి” ననుచున్నాఁడుగదా కవి ఈ కృతివ్రాసినపిమ్మట కృష్ణదేవరాయల యాస్థానమున “కేకనో, లేక యటకేగినపిమ్మట నీకృతిని రచించెనో ఎట్లయినను మనుచరిత్ర రచింపఁబడి ప్రసిద్ధి నందినతరువాతనే యిది రచితమైనదని నా యభిప్రాయము. ఈతఁడు కృష్ణరాయల యాస్థానముననే యున్నచో రామకృష్ణునికించుక పూర్వఁడు కావలయును. అప్పుడు పాండురంగకవియే యీతని ననుసరించినాఁడనవలసి వచ్చును. లేదా ఉభయులును సమకాలమువారైన నొకరిరచనము నొకరు చూచుకొనక యధేచ్ఛముగా వ్రాసికొన్నారన వలయును. దేశకాలముల భిన్నులైన కవులు సదృశ రచనముల నొనర్చుట వింతకాదనియు నేఁదలంతును. నిగమశర్మకథా సాదృశ్యము నటుంచి చూచి

నచో రంభావృత్తాంతమునుబట్టి కళాపూర్ణోదయము పోలికయు నిందుకొంచెముగ పడుచున్నది. అందును నీకవిని మూరనే యనుసరించెనో, లేక మూరన్ననే యీతఁడనుసరించెనో తేల్చవలయునన్న నిర్భాగముగా కాలనిర్ణయము గావలసి యున్నది. కీ॥ శే॥ వడ్డెపాటి నిరంజనకాశ్రి గారు బళ్ళారి జిల్లాలోని 'గినిగెర' యను గ్రామములో శ్రీ సాంబమూర్తి స్వాములవారియొద్ద నొక తామ్రకాసనమును గాంచితిమనియు, నందు నలుగురు మంత్రులతో రుద్రకవి కృష్ణరాయల సంతకములున్నవనియు వ్రాసినారు. ఆ కాసనము లభించినచో మన సందేహములన్నియును దీటును. అంతవఱకును ఎవ్వరెవ్వరి ననుకరించిరో సిద్ధాంతీకరించుట సాహసమేమో. ఏదియెట్లయిననుగూక. రుద్రకవి, పాండురంగకవుల రచనల సాదృశ్యములను దిగువ నుదాహరింతును.

“..... మీ బావయు”

నీరాకల్ మడిగోరు చంద్రుపాడు పున్నీరాకరంబుంబలెక.”

—పాండు.

క॥ నందను నిన్నుంగనుంగొను, నందనుకను నెదురుచూచు నకట నముద్రంబిందునకుఁబోలె జనకుఁడిందునకా నీ మహాత్మ్యమేమన నేర్తున్.”

—నిరం.

“కలదు లేదను వాదములకోర్చి మీను మీ

నముప్పంటి యొంటి జందెము మెఱవంగ” —పాండు.

“జాతినవెండ్రుకల్ నవరించికట్టిన, పసిడివాతరుమాలు దుసికిలంగ” —నిరం

“తలిదండ్రులకు సమ్మతంబుగా నతిధి న,

క్రియయటంచు నొకింత గిలుబునేయు” —నిరం

“దినవెచ్చమునకునై తన మేనంగలసామ్ము

కొడుకకబచ్చింటఁ గుదువ్వవైచు” —పాండు

“వృద్ధానుసారంబు విడిచి కొంచెపుఁగాని, నీతులుగై కొంటివే తనూజ” —నిరం

“పరమేష్ఠినుండి నీతరముదాఁక విశుద్ధ, తరమైన వంశంబుదలఁచవైతి” —పాండు

“లేరాభోగపరాయణుల్ జగతిలో లీలావినోదంబుగా” —నిరం

“కామవికార మాత్మనవగాఢతఁ దాల్చినయేచి” —పాండు

“కఠినకాకోలూకికావి లోకనసాధ్య, సాక్షిర్ణకోకిలాకోకిలంబు” —నిరం

“కఠినకంఠీరవాక్షత నఖక్షతజర, త్కరశ్శిరశ్శుక్తి శార్కరిలతలము” —పాండు

పై పద్యములెంతయు సాదృశ్యముగలవై యున్నవని. పాండురంగ మాహాత్మ్యములొకగూడ మనుచరిత్రలోని పద్యములం బోలినవి కొన్నిగలవు. కావున నీరెండు కృతులును మనుచరిత్రకుఁ

కావ్యగౌరవము

ఆంధ్రమునగల యుత్తమోత్తమ కావ్యములలో నొక్కటగు నీనిరంకుశోపాఖ్యానము వేక్యా సంగమముచే గలుగు ననర్థములను గంటగొట్టి చెప్పచున్నది. దీనిని బఠించిన వాఁడెట్టి కామియైనను తప్పక వెలయాండుర నేవగించుకొని గృహస్థధర్మపరాయణుఁ డగుననుట నిజము. ఈ కావ్యమున నుపదేశము కంటెను కావ్యశిల్పము, కథాకల్పనాపటిమ, రచనావైచిత్రి ఒకదానినొకటి మించి యున్నవి. ఇంత చిన్న కావ్యము నింత సహృదయ మనోరంజకము గా వ్రాసి సాహిత్యసేవచేసిన కవి తెలుఁగువారికి జగన్మరణీయుఁడు.

ఈ కవి చక్కని శీలముగలవాఁడుగను, వేదాది వివిధవిద్యావిసోదిగను నగపడుచున్నాఁడు. ఈతఁడు శివభక్తి పారాయణుఁడు. పెక్కు ప్రబంధకారులవలెఁ దనకావ్యము నేరాజునకో, రంగప్పకో యంకితమీయలేదు. దీనింబట్టిచూడ సీగ్రంథమును రచించునప్పుటి కీతనికెదగిన యార్థికపుష్టియు నుండే యుండునని యూహింపవచ్చును. తన యిష్టదైవమగు కందుకూరి సోమేశ్వరస్వామికే దన కావ్యకన్య నిచ్చి ధన్యుఁడాయెను. బాల్యకాలముననే యింతటి శివభక్తితత్పరుఁడగు నీతని తత్వదృష్టి యెంతగాఢ మైనదో. ఆ శివుఁడైనను దనకృతి కన్యం బరిగ్రహింప నర్హుఁడనా, కాదాయని యీ కవి శంకించి నాఁడు. “శూలినామ ధన్యుఁడర్హుండుకాఁడె మత్కావ్యమునకు” అనుట యెంతవంత! ఆతనికైనను స్వప్నములో నడిగించుకొని మఱియిచ్చినాఁడు. కావున నితనికి తన కృతిపై పవిత్రభావమగ్గలము.

గ్రంథపాతమా?

ఈ కావ్యము కవి వ్రాసినదన్నదున్నట్లు తోఁచుటలేదు. దిగువ పద్యములో—

క॥ అని యిట్లు దేవతా ప్రార్థన మాపాదించి, గురులఁ బ్రణమింపి పురా తన కవులనెంచి దుష్కవి జనపశువుల నోనరించి నమ్మద మొదవక.

అని దేవతాప్రార్థనము, గురుప్రణమి, పూర్వకవిస్తుతి, దుష్కవినెడ చేసినట్లు కవి కఠోక్తిగాఁ జెప్పినాఁడు. కాని గ్రంథములో దేవతాప్రార్థనాంతరము కవి ప్రస్తావనమాత్రమే యున్నది. గురు ప్రణమిగాని, పురాకవిస్తుతిగాని లేదు. ఆపద్యములు అచ్చుప్రతులందుగాని, వ్రాతప్రతులందుగాని యగుపడుటలేదు. దీనింబట్టి గ్రంథపాతమున్న దేమాయని నాయూహ. లేకున్న తానుజేయని గురు, పూర్వకవిస్తుతులనేల కవి యీపద్యములలోఁ జేసెనును? తాళపత్రలేఖకులప్రమాదము వల్లనో, ఒకటిరెండు పత్రములు జారిపోయి నశించినందుననూ ఆ స్తుతులుగల పద్యములు నశించియుండ వచ్చును. లేఖకులు విమర్శదృష్టిలేక ఉన్నవానినున్నట్లే వ్రాసికొనియుండవచ్చును. అట్లే లోఁగడ నేనుచూపిన “నారదుండు విననిమాటలిండ్రునితో” జెప్పినాఁడన్న” యసంగతిగూడ గ్రంథపాతమునకు సంబంధించియో లేఖకుల తాదమాలు వ్రాతలనుబట్టి గలిగినట్టిదై యుండునని నా యుద్దేశ్యము. లేకున్న కవియే యెఱిగి యెఱిగియు యిట్టి యసంగతినేల దొరలనిచ్చును? ఈ విధముగా నిరంకుశోపాఖ్యానము లేఖక ప్రమాదభూయిష్టమై పెక్కులపహతములతో నిండియున్నది. సమర్థులగు పండితు లద్దానిని జక్కఁగా బరిష్కరించి పరిశుద్ధమొనర్ప మొనమొన్నటివఱకును గృషిచేయలేదు. ఈసంగతి

నెటింగి, విచర్యకాచార్య బిరుదాంకితులగు శ్రీ స్వర్ణ సుబ్రహ్మణ్యకవిగారు బహుకాల పరిశ్రమచే పెక్కు సంస్కరణములుచేసి, సుధాతరంగణీ వ్యాఖ్యానమును వ్రాసి ముద్రించి యాంధ్ర సారస్వత సేవచే ధన్యులయినారు. ఆంధ్రశిల్పకళా పరిషత్సభ్యుడగు నీపండిత ప్రకాండుని సేవ నాంధ్రులు కొనియాడుదురని నమ్ముచున్నాను. ఈ కవిగారు శిల్ప సారస్వత కాఖిలలో బహుళకృషి చేసి యున్నారు. ఆ నేకగ్రంథములను కంఠస్థముచేసినబహుశ్రుతులు. ఇట్టివీరు నాయందలి సదభిప్రాయముచే నీ నిరంకుశోపాఖ్యానమునకు విచర్యయు, గఢాసంగ్రహమును వ్రాయవలసినదని కోరియున్నారు. పెద్దలయాజ్ఞమీఁది గౌరవముచేత నే నీ కావ్యమును యథామతిఁ బరికించి, నాకుఁదోచిన యభిప్రాయముల వెలువరించితిని ఈ కావ్యమునుగూర్చి సూత్రప్రాయముగా నేను కొంతవ్రాసితిని. ఇంకను బహుళముగా వ్రాయవలసిన విమర్శాంశములు లేకపోలేదు. అయినను గ్రంథము పెరిగిపోవునని విరమించినాఁడను. ఆంధ్రకావ్యములమీఁద సమగ్రమగు విచర్యలులేని లోపము చాలపెద్దదని నాయభిప్రాయము. ఒక్కొక్క కావ్యముపై నించుమించు ఆకావ్యములంత విరివిగల సద్విమర్శలు వ్రాసి ప్రకటింప వీలున్నది. ఇట్టి విమర్శలు పాఠకులకత్యంతోపకారు లగుటయేకాక, సాహిత్యలక్ష్మి యొక్క సర్వాంగసుందరతకును గారణభూతములగును. ఈ విధమగు నాయుద్దేశ్యమునెటింగి నన్నే యీపనికిఁ ప్రోత్సహించిన ఈ గ్రంథ వ్యాఖ్యాతలకు హృదయపూర్వక ధన్యవాదముల నర్పించుచున్నాను. సుధాతరంగణీ వ్యాఖ్యసమలంకృతమగు నీ నిరంకుశోపాఖ్యానమును శిల్పకళాపరిషత్పక్షమున నాంధ్రలోకమునకు సమర్పించుకొనుచున్నందుల కెంతయు సంతోషము.

న తై న వ ల్లి
భర, ఆశ్వయుజ విజయదశమి.
10—10—51

కొంఠూరు రాఘవాచార్యులు

కార్యదర్శి
ఆంధ్ర శిల్పకళా పరిషత్తు.

ని రం కు శో పా ఖ్యా న విషయసూచిక

ప్రథమాశ్వాసము	
ఇష్టదేవతాస్తుతి	1
విష్ణుస్తవము	3
బ్రహ్మస్తుతి	5
కాళికాప్రార్థనము	6
లక్ష్మీస్తోత్రము	9
పరస్వతీ ప్రార్థనము	10
కుకవిసూషణము	12
కృతి పశంస	14
షష్ఠ్యంతములు	21
ధన్వతీలుఁడు కొలువుఁడుట	25
ధన్వతీలుని సభకుఁ బులిహూమహర్షివచ్చుట	26
ధన్వతీలుని ప్రశ్నము	29
పులిహూని ప్రత్యుత్తరము	30
మాణిక్య పురవర్ణనము	33
బ్రాహ్మణవర్ణనము	39
క్షత్రియవర్ణనము	40
వైశ్యవర్ణనము	42
సూద్రవర్ణనము	44
వేశ్యాసమూహ వర్ణనము	43
పుష్పలావికా వర్ణనము	46
గజవర్ణనము	47
అశ్వవర్ణనము	48
సుగంధవర్ణనము	49
సుగంధగృహవర్ణనము	52
సుగంధగృహ సంతానహీనత్వచింత	54
సుగంధగృహ స్వస్థముని భగవంతుడు	56
సంతానమిలమునగుట	61
సుగంధగృహ తనస్వస్థముని భార్యకుఁజేప్పట	62
భార్యసంతానము కలుగునని నిర్ణయించుట	63
బ్రాహ్మణపత్ని గర్భమును గర్హించుట	67
బ్రాహ్మణునిభార్యకుఁబుట్టుఁడుదయించుట	70
సుగంధగృహ సుగురుకుఁ జాతికన్యకలబుడేయుట	71
సుగంధగృహ సుగురుకు నామకరణమునేయుట	73
అన్నప్రసాద చోలాపనయనములు చేయుట	75
సమస్త శాస్త్రములు నేర్పుట	76
ధన్వతీలుని ప్రశ్నము	76
అశ్వాసాంతము	77
ద్వితీయాశ్వాసము	
నిరంకుశుని విద్యావిశేషములు	82

నిరంకుశుని విటచర్య	90
నిరంకుశుని కాచారాదులయందసూయ	102
నిరంకుశుని గృహచార్యారంభము	103
నిరంకుశునకుఁ జంపకగంధియందసురాగము	105
చంపకగంధి వర్ణనము	106
చంపకగంధియొక్క విద్యాచాతుర్యము	110
వేశ్యామాతవర్ణనము	112
నిరంకుశుఁడు ధనవ్యయమొనర్చుట	122
నిరంకుశునిభార్యయత్నతోఁజెప్పివిలపించుట	123
అత్తతోదలి దుఃఖాపశమనమునకుఁ	124
బ్రయత్నించుట	133
సూర్యాస్తమయవర్ణనము	136
సాయం సంద్యాకాలవర్ణనము	138
చంద్రోదయవర్ణనము	139
చంద్రాకాశవర్ణనము	141
నిరంకుశుని వేశ్యావాటికా సంచారము	142
నిరంకుశుండు భోజనాగ్నిమింటికివచ్చుట	146
తల్లి కుమారునకు నీతులుబోధించుట	148
అతనిని వధూగృహంబున కనుపుట	153
నిరంకుశుని భార్య శయ్యదాళనకువచ్చుట	155
నిరంకుశుఁ డనాదరముతోనుండుట	156
భార్య తాంబూలమియఁబోఁగా	157
విముఖుఁడగుట	157
భార్య విచారపడి వ్యాకులముతో	159
నిగ్రించుట	159
నిరంకుశుండు పరితిపించుట	160
నిరంకుశుండు సతియాభరణముల హరించి	164
వేశ్యయింటికిఁగోరుట	164
ప్రాతస్సంద్యాకాలవర్ణనము	165
సూర్యోదయవర్ణనము	166
నిరంకుశుండు వేశ్యను జేరఁబోవుట	169
వేశ్యప్రశ్నించుట	170
నిరంకుశుఁ డాపెతో నారాత్రికభవెప్పట	171
వేశ్యయొక్క ధనాకర్షణచతురిమ	172
వేశ్యకు గర్భముగుట	173
వేశ్యమాతకు నిరంకుశుండు భయపడుట	175
అపె నిరంకుశుని దర్శితముగనిపెట్టుట	179
వేశ్యమాత నిరంకుశునకునీతులుబోధించుట	180
వేశ్యమాత నిరంకుశుని నిందించుట	183
వేశ్యమాత కూతురిని గొట్టఁబోవుట	188

శ్రీ యాశ్వానము

నిరంకుశుఁ డరిణ్యమునకేగుట	194
అచట శిథిలదేవాలయమును గాంచుట	197
నిరంకుశుఁడందలి శివలింగమును జూదమాడఁగోరుట	199
నిరంకుశుని పన్నిదపు వస్తునిర్ణయము	205
నిరంకుశు డుభయక్షయముల నాడఁబూనుట	207
నిరంకుశుని చూట గెలుచుట	209
నిరంకుశుఁ డా లింగముతో నాకు వేశ్య నిమ్మని కలహించుట	211
నిరంకుశుఁడు శివునిమాపించుట	213
ఈశ్వరుడు దేవగణముతోఁ బ్రత్యక్షమగుట	217
నిరంకుశుఁడు శివునిఁజూచి భయపడుట	220
శివుఁడు నిరంకుశుని భయమును దీర్చుట	221
నిరంకుశుఁడు శివునకు దండప్రమాణము లానర్చుట	221
నిరంకుశుఁడు మోక్షమిమ్మనుట	223
శివుఁడు నీవుకోరిన వేశ్యనే యిచ్చెదననుట	225
నిరంకుశుఁడు శివుని స్తుతించుట	225
శివుఁడింద్రునితో రంభనుబంప నాజ్ఞ యొసంగుట	230
ఇంద్రుఁడు రంభ కాజ్ఞయిచ్చుట	231
రంభానిరంకుశుల విహారము	232
రంభానిరంకుశుల సంభోగ వర్ణనము	233
రంభ నిరంకుశుని క్లాఘించుట	237
రంభానిరంకులొకపట్టణంబున నుండుట	240
ఆశ్వాసాత్మము	242

చతుర్థాశ్వానము

రంభానిరంకుశు లుధ్యావసమునకుఁజేరుట	245
రంభానిరంకుశుల సురతకేళివర్ణనము	247
నిరంకుశుఁడు నారదునిఁగాంచి రంభతోఁ బ్రశ్నించుట	250
రంభ నిరంకుశునకు పైగఁజేయుట	252
నారదుఁడీపె రంభయని గ్రహించుట	254
నారదుఁడు దేవలోకమునకేగుట	255
రంభ విచారపడుట	256
ధర్మశీలుఁడు ప్రశ్నించుట	258
పులహుని సమాధానము	259
నారదుఁ డింద్రసభకుఁజేరుట	260
ఇంద్రుఁడు నారదుని సమాచారముల నడుగుట	261

రంభ నారదునిఁజూచి భయపడుట	269
ఇంద్రుఁడు రంభను బ్రశ్నించుట	270
ఇంద్రుఁడు రంభకు శాపమిచ్చుట	271
రంభ యింద్రుని బ్రాశ్నించుట	272
ఇంద్రుఁడు శాపవిమోచన విధమానవిచ్చుట	273
రంభ నిరంకుశునికడకువచ్చి దుఃఖించుట	273
నిరంకుశుఁడు రంభతోఁ బ్రశ్నించుట	276
రంభ నిరంకుశునితోఁ చనశాస కనము జెనపుట	277
నిరంకుశుఁడు రంభనేఁదానిచ్చుట	278
రంభ శిలారూపమును దానిచ్చుట	279
శత్రుందముఁడు శిలను నొడిచినప్పుడు	282
బ్రహ్మరాక్షసుఁడు శత్రుందము నావేసించుట	283
మంత్రులతని సంతోషమునకు నేర్చుట	286
మాంత్రికుల రక్షించుట	287
మాంత్రికుల ప్రయత్నము నిష్ఫలమగుట	289
ప్రధానులు విచారపడుట	291
నిరంకుశుఁడా రాజుదగ్గర కుఁజనుట	292
నిరంకుశుఁడు నాకు దేవతావేశము కలదనుట	294
నిరంకుశుఁడు తిష్ఠింపగోరుమున నేర్చుట	295
మంత్రులు శిలను పిండిచేయుట	295
శిలారూపుమునుండి రంభ జనించుట	296
రంభ నిరంకుశునియొద్దను వచ్చుట	300
నిరంకుశు డుంత్తోపించుట	301
రంభ నిరంకుశుని జ్యోతంసించుట	301
రంభ స్వర్గలోకమునకుఁ జనుట	302
రంభ యంద్రసభకుఁ బోవుట	309
ఇంద్రుఁడు కోపించుట	310
రంభ తన శాపవిమోచనమును జెప్పట	312
ఇంద్రుఁడాశ్చర్యపడుట	313
ఇంద్రుఁడు భూలోకమునకు వచ్చుట	313
నిరంకుశుఁ డింద్రునిస్తుతించుట	314
నిరంకుశుఁడు రాజుపిచ్చి పోఁగోరుట	317
నిరంకుశుఁడు రంభ నిమ్మనుట	318
రంభనిత్యము వచ్చుచుండునట్లు వగమిచ్చుట	318
ఇంద్రుఁడు నివేశింపుట	319
నిరంకుశునకు రత్నాభిషేకమొనర్చుట	320
రంభ దేవలోకమునకుఁబోవుట	321
తలిదండ్రులు నిరంకుశుని గౌరవించుట	321
నిరంకుశుఁడు తనభాగ్యయందు సుఖులఁ గాంచుట	322

శ్రీ ర. స్తు

నిరంకుశోపాఖ్యానము

సుధాతరంగిణీవ్యాఖ్యానసమేతము

ప్రథమాశ్వాసము

—? ఇష్ట దేవతా స్తుతి ?—

శ్రీ భాషారమణీవిమృష్టపదరా + జీవోత్తమాంగార్చ్యుః డా
 ర్యాభామాపరిణేత సర్వజగదా + రాధ్యుండు మూర్తిత్రయీ
 శోభాకందము కందుకూరినగరీ + సోమేశ్వరిస్వామి లో
 కాభీష్టంబులొసంగుఁగాతఁ గరుణా + యత్తై కచిత్తంబునన్.

1.

రుద్రకవి యీ కావ్యమును బరమేశ్వరున కంకితముగా రచించువాడై “మంగళాదీని మంగళ
 మధ్యాని మంగళాంతాని కాస్త్రాణిప్రథంతే,” అనుప్రమాణము ననుసరించియు, శిష్టపరంపరాగత
 మయిన యాచారముంబట్టియు, నంతరాయములు దొల్లిగి యీ కావ్య మభివృద్ధి నొందుటకును, నాది
 యందు మంగళ మాచరింపఁబూని యదియు “అశీషమస్మిన్” వస్తునిర్దేశోవా 2-పితృస్మృతిః
 కావ్యారంభమున నాశీర్వాదమైనను, నమస్కారమైనను, వస్తునిర్దేశమైనను గావచ్చును, అని
 మూఁడువిధములగుటంజేసి యాచారాశీర్వాదరూపమంగళము నిందుఁ గల్పించెను.

అర్థము: శ్రీ భాషారమణి.....గార్చ్యుండు. శ్రీ-లక్ష్మీదేవిచేతను, భాషారమణి-సరస్వతి
 చేతను, విమృష్ట-పరిశుద్ధిచేయబడిన, పదరాజీవ-కమలములవంటి పాదములును, ఉత్తమాంగ-శీర్ష
 మును - అనఁగాముఖమును, శరీరమునఁగల యనయవములన్నింటిలో నుత్తమమైన దనిభావము. ని.
 ‘ఉత్తమాంగఃశరీరశీర్షం’ అను. ఇచట లక్ష్మీ రాజీవములయందుండునది కావునఁ బదరాజీవ మనియు
 సరస్వతి ముఖమందుండునది కావున నుత్తమాంగ మనియుఁ జెప్పఁబడినది. అర్చ్యుండు-పూజింపఁ
 దగినవాఁడును, ఆర్యాభామాపరిణేత. ఆర్యాభామా-సార్వత్రియొక్క, పరిణేత-నాథుఁడును, ‘వృత్తి.
 ఆరణీయా విలాసిని రభిగమ్యే త్యార్యా.ని. ఆర్యా పోదశవర్షాకు’ అను. అయియుండుటవలనఁ బది
 యాటువత్సరముల ప్రాయముగల జవ్వనికి మనోహరుఁడనియు భావము. సర్వజగదారాధ్యుండు.
 సర్వజగత్-సమస్తప్రపంచముచేత, అనఁగా నభిజగజ్జనులచేత ననుట. ఆరాధ్యుండు-సేవింపఁబడు
 చున్నవాఁడును, మూర్తిత్రయీ-శోభాకందము. మూర్తిత్రయీ-బ్రహ్మ, విష్ణువు, శుక్లేశ్వరుండు, అను

మూఁడురూపములయొక్క, శోభా-కాంతికి, కందుచు-దుంపయును, అనఁగా మూలస్థాన మనుట. అగు కందు.....స్వామి. కందుకూరినగరీ-కందుకూ రనుపట్టణమునఁగల, సోమేశ్వరస్వామి-సోమేశ్వరుఁడనుపేరుగలదేవుఁడు, కరుణా.....చిత్తంబునన్. కరుణా-దయపు, ఆయత్త-అధీన మయిన, అనఁగా దయతోఁగూడినయనుట. ఏక-ముఖ్యమైన, చిత్తంబునన్-మనస్సుతో, లోకాగాతన్. లోక-జనసమూహముయొక్క, 'ని. లోకస్తు భువనే జనే' అను. అభీష్టంబులు-కోరికలు, ని. అభీష్టే-భీష్మితం హృద్యందయితం వల్లభం ప్రియమ్'అను. ఒసంగున్ గాతన్-ఇచ్చును గాక, ఇందు'లోకాభీష్టంబు లాసంగుఁగాక.' అనుట నిరపేక్షత్వము. 'సర్వకర్మ జ్యోతి సదా కుర్వాణో మ ద్వ్యపాశ్రయః. మత్ప్రసాదా దవాప్నోతి. శాశ్వతం పద మవ్యయమ్, భగ. సమస్త కార్యములను నిష్కామముగా నెల్లప్పుడు నొనరించువాఁడు నాయందు నియమింపఁబడిన మనస్సుగల వాఁడై నాయనుగ్రహమువలన నిత్య మైనదియు, శాశ్వత మైనదియు నగు నాయొక్క ప్రాప్త్యస్థాన మను బొందుచున్నాఁడు. కాఁబట్టి 'విశ్వశ్రేయః కావ్యమ్, విశ్వమునకు శ్రేయస్సు నొఁడగూర్చుడి సత్ప్రబంధములు మాత్రమే కావ్యార్హములై చిరంజీవిత్వమునకు దగియుండు ననియు, బరమేశ్వరుఁడు భాషాప్రపంచమును గూడ నభివృద్ధి యొనర్చుఁ గాక యనియుఁగవిభావము. 'కందుకూరినగరీ సోమేశ్వరస్వామి' అనుటకు 'నూ. భవద్విరుదశబ్దేషు యధేచ్ఛం వర్ణకల్పనా గ్రామమానుష్యభిరుద శబ్దానా మపి సో మతః' 'నూ. గ్రామనామ్న స్సమాసేతు. వికారో-ఽపికవ్విచి ద్ధితః' 'కవ్విచి త్స్య దుత ఈసిచ్చి యజ్ఞాన్యస్మి న్నయన్మతః' స్వరూపత స్సమానస్యా ద్వికారస్య శ్రుతావపి, అధ. ఉదా'యాగంటిపట్టణమహేశ మహం భూమి, 'యాగంటిపట్టణంబున! నేఁగంటి నశేషదైవ తేశు మహేశున్, ఇంకను 'విరూపట్టణపతిన్-విరూపమందిరు జగద్విఖ్యాతకీర్తిశ్చరున్, పాం. మా. ప్రథమపాదమున శ్రీ భాషా.....ర్చ్యుఁడు, అనుటలో సరసయతి నెప్పఁబడినది. 'అ. నణలు నెల్లఁగమలక్ష్మినాభ యొందొంటికి, నయహ లానరఁ జెల్లుక్కుహస్తివరద, శషస లొందు నంద్రు చుభజర్జుంబులతోడ, సరసయతులు నాఁగక్కు జలధిశయన, అనం. చతుర్థపాదమున 'లోకాభీ... ..యత్తైక, అనుటచే స్వరప్రధానయతియు, ఉదా'తే. అతులనణధామ భానువంశాభిసోమ' అప్పు. పద్మాదియందు మగణము శ్రీప్రదము. "మోభూమి స్త్రిగురు క్రియం వితనుతే" "సర్వ మూలంతుమగణం ప్రాప్యసర్వేగణాశ్శుభాః" అని లక్షణము. మగణసగణములపొందిక యింకను శ్రేయోదాయకము, క'రసలుం జెప్పిన మేలగు. మసలుం జెప్పినను గర్తృమండల మేలున్, సుల. కనుకనే మగణసగణములపొందిక గలది యగుకార్దుల విక్రేడితవృత్తమును జెప్పినాఁడు. "సారాచార వికారదా యినయతిక్కుకార్దులవిక్రేడితా! కారం వైమసజమ్మలిక్కుగసతాక్కుగప్రాప్తమైచెల్వగు" సుల. కావ్యారంభమున శ్రీకారము సంపత్కరము 'క. శ్రీకారము కృత్యాదిని, బ్రాకటముగ నున్నఁ జాలుక్కు బహుదోషములం! బోకాన్ని శుభలాసఁగును, సుల. శ్రీకారము విధి యనియుఁ చెప్పఁబడు చున్నది. 'తే. వేదముల కెల్ల నోంకారక్కుమాదియైన' కరణిఁగృతులకునెల్ల శ్రీక్కుకారమాది! గానఁ గవి వరులెల్లనుక్కుదానిఁ దక్క! నితరవర్ణంబు లిడరు సక్కుత్కృతుల మొదల, అప్పు. సోమేశ్వరస్వామి యొక్క పాదపద్మములను లక్ష్మీయు, ముఖమును సరస్వతియును, బరిశుద్ధి యొనర్చుచున్నా రని చెప్పటలో వాణి సితాంభోజనివిష్టయై చిరస్థాయిగను, లక్ష్మీ పద్మానసాసీనయై చిరస్థాయిగను నుండు రనుభావప్రకటితముచే నీశ్వరునియొక్క సర్వోత్కర్ష వర్ణనమున నుదాత్తాలంకారము. 'క.

ప్రథమా శ్వాసము

విశ్వోన్నత మై చెలఁగెడు! నైశ్వర్యము గలుగువస్తువువభినుతి నేయన్! కాశ్యతమగుచునుదాత్తము' కా. సం. 'ఉదాత్త మృద్ధిభృరితంక్లాఘ్యం చాన్యోపపత్తణం' ప్రతా. మతియుఁ బద్యమునందలివిశేషణ విములవలనఁ బరికరాలంకారము 'అలంకారః పరికరః సాభిప్రాయవిశేషణైః' ప్రతా. ఇంకను 'క సాహిత్యము లై సఫలతః'చేకొన్నవిశేషణములుచెలఁగఁ బరికరంబై కృతుల జలయుచుండు మహా కవిసంస్తుత్య మగుచు' కా. సం.

ఇందు శంకరునకు గంగాపార్వతుల నిరువురినే చెప్పక త్రిమూర్త్యాత్మకునిగా వర్ణించి, యార్యా నాథుండనియు, అక్షీసరస్వతులచేత మిక్కిలినిర్మలముగాఁ జేయఁబడినచరణములును, ముఖమును, గలవాఁడనియుఁ, జెప్పటచేత నిమ్మనోకావ్యము శృంగారరసప్రధానము గలది యగుటయేకాక కథా నాయకుఁడు సమస్తవిద్యలయందు సంపూర్ణుఁడును, విశేషశృంగారలోలుఁడును, సర్వజ్ఞుఁడును, నగుచు ముఖ్యనాయిక పాణిగృహీత కులశీలాదులగలదియు, నొకనాయిక విద్యాకాశలము గలదియు, నింకొక నాయిక సమస్తసంపదలకు నిధియు, నైయుండుననియు, మరియు నార్యాసమేతుండనక నాథుఁ డను టచే ముఖ్యనాయికకు నాయికాప్రకాశత్వ మల్పమయ్యుఁ, గడమయిరువురు వారి నేర్పరితనమును వెల్ల డింపఁజేయుచుండురనియు, నీతీరున కావ్యము ప్రకాశించగల దని యిందు ధ్వనించుచున్నది. "మహా కావ్యమునకు ధ్వని ప్రాణమువంటిది. ఓజోమాధుర్యాగుణములు శౌర్యాదికములవంటివి. అలంకారములు హారములవంటివి. శబ్దార్థము అంగములు. రసము ఆంగి. మాధుర్యాదిగుణము లెప్పుడును రస మును విడువవు. రసముండినవోటనే యవియును, అవియుండినవోటనే రసమును, బుట్టును. అలంకారము అట్లుగాక యంగద్యారమునమాత్ర మొకానొకప్పుడు రసము నభివృద్ధిచేయును. గుణములు రసముయొక్కధర్మములుకాకున్నను రసములేనితావున నవియుండవు. అలంకారములు రసము నుత్పత్తి చేయకున్నను గుణములుమాత్రము రసమును బుట్టించును. రస మనునది కావ్యమున కాత్మయగును. ఉత్తమకావ్యమునకు ధ్వనిప్రధానము. ఎందువాచ్యార్థమునకంటె వ్యంగ్యార్థమెక్కువ రమణీయముగ నుండునో యదియే యుత్తమ కావ్యము. దీనినే గుణీభూతవ్యంగమందురు. ఇట్లులేనిది యధమకావ్యము. ఉపమాద్యలంకారము అన్నియు వాచ్యార్థమున సిద్ధింపవచ్చును. వ్యంగ్యార్థమున సిద్ధింపవచ్చును. మొదటిది యలంకారము. రెండవది ధ్వని." ఆం. వి. స. 'శబ్దార్థా మూర్తిరాఖ్యాతా. జీవితవ్యంగ్య జైభవమ్.' ప్రతా. 'క. తను వగుశబ్దార్థంబులు ధ్వని జీవ మలంక్రియావిష్కృతానమసామ్ముల్! దనరు గుణంబులు గుణములు! ఘనవృత్తులు వృత్తు లొరక్కావ్యోదిరకున్, కా. సం.

తా|| అక్షీజీవితే నిర్మలముగాఁ జేయఁబడినపాదములు గలవాఁడును, సరస్వతీజీవితే స్యచ్ఛముగాఁ జేయఁబడినముఖముగలవాఁడును. ఆర్యాజీవిని వివాహము చేసికొనినవాఁడును, పదు నాలుగు లోకలముచేఁ గొనియాడఁబడుచున్నవాఁడును, బ్రహ్మ విష్ణు మహేశ్వరులను మూఁడురూపము లకు మూలమైనవాఁడును, అగు కందుకూరి సోమేశ్వరస్వామి దయతో జనులకోరికలు నెఱవేర్చునుగాక.

—: విష్ణు స్తవము :—

సీ|| పక్కిరాతేజిపై ♦ నెక్కెడునభ్యాసి, చాణూరుఁ ద్రుంచిన ♦ సత్త్వరాశి
సీరిమనోధనము మ్రు ♦ చ్చిలినకన్నపుదొంగ, గొల్లచేడెలతోడు ♦ కోడెకాడు

భవనమంతయుఁ గన్న ♦ పుత్తుఁగాంచినతండ్రి, స్వర్ణాంబరముఁ గట్టు ♦ వన్నె బెట్టు
పొర స్త్యభోగిపైఁ ♦ బవళించునుఖనాహి, పరమపదం బేలు ♦ పాదుసాహి
తే॥ మానవులకల్ల నిజపద ♦ స్మరణమాత్ర, నైహికాముష్మికము లిచ్చు ♦ నట్టిదాత
కందపురజనార్దనుఁడుభీకరవిరోధి, మద్దనుఁడు భక్తలోకంబు ♦ మనుచుఁ గాత. 2.

అ॥ పక్కిరాతేజిపైఁ - పక్షులకు రాజయిన గరుడవాహనముమీఁద, ఎక్కెడునభ్యాసి - అలో
హించు నలవాటు కలవాఁడును, అనఁగా నున్నతస్థానాధిస్థాతయనుట. ఇటు గరుడునిపై
నెక్కుట దివ్యతరయోగాభ్యాసులకుఁ దక్క నొరల కసాధ్యము. ఏల యనఁగా యోగాఁగము లగు
యను, నియ, మానస, ప్రాణాయామ, ప్రత్యాహార, ధ్యాన, ధారణ, సమాధులం దధికుఁడైనఁగాని
భేదయఁ దగులైనతేయునిపై నెక్కఁజాలఁడు. అట్టియభ్యాసము మహత్తర మైనదిఁ నుకనే కవి యిందు
వర్ణించినాఁడు. 'ఎక్కెడు నభ్యాసి, యనుటకు నూ. "తద్ధగ్ధప్రథమేస్యాతాం గుడివర్ణాచనాంతకా" -
దోస్తుభేదకతాపిస్యాదితికిమించిదిరికెవలెద. ఇటు(అభ్యాసి, అనియున్ననుసమన్వయమేయగును)చాణూ
...రాశి. చాణూక - చాణూకుఁ డనుమల్లుని, త్రుంచినసత్త్వరాశి - చంపినట్టి బలమునకుఁ బ్రోవ
యినవాఁడును, 'ని. ద్రవ్యానువ్యవసాయేషుత్వం, అ. సిరి...దొంగ.సిరి మనోధనమున్ - అక్షిదేవి
యొక్కమనస్సనెడిసామ్యును, మ్రచ్చిలినకన్నపుదొంగ - దొంగిలించినట్టి కన్నులునెడి చోరుఁ
డును, ఇచ్చట మనోధనమొడలిపెనుండునగలవలెఁ గాక లోపలనుండునది కావునఁ గన్నపుదొంగయని
కవివర్ణించినాఁడు. ఇచ్చట 'మ్రచ్చిలిన, అనునొట నవర్ణకముకప్పుటకు 'నూ॥ భూతార్థానాంతునః
క్రియాణాంస్యాత్' శబ్దచిం. గొల్లచేడెలతోడు. తోడెఁగఁకు - గోపికాంగనలకుఁ జే కయైన యువ
కుఁడును. అనఁగా నెప్పుడును దాపుననుండెడివాఁ డనుట. భవ...తండ్రి. భవనమంతయున్ - ఈ
లోకమునెల్లను, కన్నపుత్రుక - పుట్టించినకొమరుని, కాంచినతండ్రి - కనిన జనకుఁడును, అనఁగా
బ్రహ్మచరమును నిర్మించినబ్రహ్మకుఁ దండ్రి యనుట. ఇది పురాణప్రసిద్ధము. స్వర్ణాం...బెట్టు. స్వర్ణాంబ
రమున్ - పసిడిపుట్టుమును, కట్టుపన్నెబెట్టు - తాల్చినట్టి కాంతియొక్కయతిశయము కలవాఁడును,
పొర...వాహి. పొరస్త్యభోగిపైఁ - మొదటిది యైనపాముమీద, అనఁగా నాదిశేషునిపై ననుట.
ఇచ్చట పొరస్త్యభోగియనఁగాఁబాలస్త్యనామకకుండలిపైననియుఁ జెప్పవోపు. 'రలయారభేదః,
అనుమాత్రముచేతఁ బొరస్త్యయనియున్ననుసహజమే 'యమకాదా భవేదైక్యం రలో ర్వభో ర్ద్వలో
స్తభా, సా, ద. పవళించునుఖనాహి - శయించునట్టినుఖానుభవముగలవాఁడును, అనఁగా శేషుఁడే
భోగానుభవమునం దధికుఁడు. అతనిపై శయించువాఁడగుటచేత నత్యధిక సుఖానుభవకాలి యని
భావము. పర.....సాహి. పరమపదంబున్. ఉత్కృష్టమైన స్థానమును, అనగా తైకుంతమును, ఏలు
పాదుసాహి - పాలించునటువంటి చక్రవర్తియును, ఇది హిందూస్థానిపదము. 'పాదుసా' కు
రూపాంతరము. మానవులకల్ల మనుజుల కందఱికిని, నిజపదస్మరణమాత్రక - తన చరణములపూజ
యొక్క తలంపుగల్గుటతోడనే, దిహికాముష్మికములు - ఇహలోక సంబంధ మగునుఖమును, బర
లోకసంబంధ మగునానందమును, ఇచ్చునట్టిదాత - ఓసంగునట్టి యుదారస్వభావముగలవాఁడును,
భీకర.....నాఁడు. భీకర-భయమును బుట్టించువారయిన, విరోధి - శత్రువులయొక్క, మద్దనుఁడు -
నలుపుటగలవాఁడు. అనఁగా బగతురజంపువాఁడు ననుట, (అయిన) కందపురజనార్దనుఁడు - కందు
మారసుగ్రామమునగల జనార్దనస్వామి, భక్తలోకంబుక - తనయొక్కభక్తులై నజనులను, మనుచుక

గారక - పోషించునుగాక. ఈపద్యమున 'కోడెకాడు, అనుటకు నూ॥ కాడు గాడు గృతే దీడురస్తీత్యా ద్వర్ధబోధకాః, ఏకత్వవాచకా త్పుంసిస్యా దాడు స్వవ్యథా మతః' అధ. ఉదా, చ.ధను అగుకోడెకాడ్రకును దంగటిజిన్నులు, రామాభ్యు. "ఐహికాముఖ్యము లిచ్చునట్టిదాత" అనుచోట ద్విత్వీయకు బ్రథమ చెప్పినందులకు "నూ॥ క్వచి దన్యవిభక్త్యర్థే ప్రథమాదిః ప్రదృశ్యతే" అధ. "నిరిమనోధనము మ్రుచ్చిలిన కన్నపుదొంగ" అనుచోట మిత్రసమాసము చేయుటకు నూ॥ సంస్కృతజైకృతశబ్దై ర్మిత్రసమాస స్సవీవ విజ్ఞేయః" నన్న. పద్యాంత సకారలోపమునుగూర్చి 'నూ॥ వాక్యావసానగన్య స్యాల్లోపో న ప్రాయశోఽత్రహి' అధ. 'కందపుర మనుటకు నూ॥ గ్రామశాస్త్ర స్సమానేతు వికారోఽపి క్వచిద్ధితః' అధ. 'మావపులకెల్లన్, ఆనుటలో మనవు లక్షణ + ఎల్ల - మావపులకెల్ల. అని సంగ్రహార్పగా ద్రుతము లోపించినది. 'నూ॥ అచాం సంగ్రా ద్రుతోఽదృశ్యధితోఽపి చ భవే త్పదా' అధ. ఇందలి కందపురజనార్దనస్వామియొక్క విశేష జను అన్నియు సుత్యృష్టకను బ్రతిపాదించుచున్న వగుటచే నుదాత్తాలంకారము 'ఉదాత్తం వస్తువః సంపత్. మహతాం చోషలక్షణమ్' కా॥ ప్ర॥ ఈపద్యమునం దంతట ననుప్రాసాలంకారము "వర్ణ సామ్య మనుప్రాసః" కా॥ ప్ర॥ "నిరిమనోధనము" రూపకాలంకారము.

తా॥ గరుడవాహనము నధిష్టించునలవాటుగలవాఁడును, చాణూరమల్లనిఁ జంపిన బలికాలి యును, లక్ష్మీదేవికి నత్యంతప్రియుఁడును, గోపికాంగనలను వెంటసంటియుండుయువకుఁడును, బ్రహ్మ దేవునకుఁ దండ్రయును, పసిఁడిపుట్టములు గట్టినవాఁడును, శేషునిపై శయనించినవాఁడును, నైకుఁడ మును బాలించువాఁడును, తన్నుదలంచినంతనే జనులందరికి నిహపరశ్రాభ్యుముల నొసంగువాఁడును, భయంకరు లైనశత్రువుల నశంపఁ జేయువాఁడును, అయిన కందుకూరిజనార్దనస్వామి దయతో భక్తుల రక్షించునుగాక.

—: బ్రహ్మస్తుతి :—

కం॥ శతకోటి కల్పవాటీ, శతకోటిద్యుతుల నవ్వు ♦ సలి గల్గిన యా
చతురాస్య నఖిలవిద్యా, చతురాస్య దలంతుఁ గావ్య ♦ సర్గంబునకున్. 3.

అ॥ శత.....తులక॥ శతకోటి-వజ్రాయుధముయొక్కయు, 'వృత్తి శతం కోటయో ధారా యస్య స శతకోటిః' 'ని॥ శతకోటి స్వయం శృంభో దంభోలి రశని ర్ద్వయోః' అక్ష॥ కల్పవాటీ-వేలుపుఁజెల్లు గలతోటయొక్కయు, శతకోటి-అనేకకోట్లయొక్క, ద్యుతులక॥-కాంతులను, నవ్వు సతి-పరిహాసముచేయునట్టిభార్య, అనఁగా మిక్కిలితెల్లగా నుండునది యనిభావము, 'శుభ్రాజిభారతీ ధర్మ శేషేశతరణేందవః.....రేణుశేతకఖర్జుర్యోకటాక్షహాసభస్మానీ' కా॥ క॥ ల॥ ఇందు 'శత కోటికల్పవాటి, అనునది ద్విపదేతరయోగద్వంద్వసమాసము. శల్గినయాచతురాస్యక॥-ఉండినట్టి శాలుగు మోములుగలవానిని, 'ని॥ వక్త్రాస్యవదనంతుండమాననంలపనంముఖమ్, అ॥ అఖిలవిద్యాచతు రాస్యక॥-అఖిల-సమస్తమైన, విద్యా-విద్యలయందు, చతుర-నేర్పుగల. అస్యక॥-వాక్యములగల వానిని, అనఁగా బ్రహ్మను, అనుట. 'ని॥ అస్యం వక్త్రే వక్త్రీభవే వక్త్రీభవే త్రిషు' నానా॥ కావ్య సర్గంబునకుక॥-శాస్త్రబంధముయొక్క నిర్మాణముకొఱకు, అనఁగా సర్వతోముఖపాండిత్యముతోఁ

గావ్యమును రచించునట్టి సామర్థ్యముకొఱకు, తలంతుఁ - స్మరించెదను, 'శతకోటి కల్పవాటిశత కోటి - చతురాస్య నఖిలవిద్యాచతురాస్యఁ, ఇవి పదయమకాలంకారము. 'యమకం పానరుక్తైశ్చ స్వరవ్యంజనయుగ్మయోః' ప్రతా|| 'అర్థేన తస్యర్థభిన్నానాం వర్ణానాం సా పునః శ్రుతిః' కా|| ప్ర|| 'శత.....ద్యుతులక' నవ్యుసతి, అనుటచే నుపమాంకారము "స్ఫుర్తే జయతిద్యౌష్టి ద్రుహ్యతిప్రతి గర్జతి ఆక్రోశ త్వవజానాతి కదర్థయతి నిందతి, తస్యచానుకరోతితి శబ్దాఃసాదృశ్యవాచకాః|| ఉప మాయామిమేప్రోక్తాః కవీనాంబుద్ధిసౌఖ్యదాః" కావ్యాద. మఱియు 'అఖిలవిద్యాచతురాస్యఁ దలంతుఁ గావ్యసర్గంబునకుఁ' అను వాక్యార్థమువలనఁ బరికరాలంకారము 'అలంకారః పరికరః సాభిప్రాయవిశేషణైః సుధాంశుకలితోత్తంసప్రాపం హరతు వక్ర్యుః' కుఁ|| 'విశేషణై ర్య త్సాక్షాత్తై రుక్తిః పరికరస్తు సః' కా. ప్ర. కావ్యనిర్మాణమునకుఁ జాతుర్య మవసరము కనుక నఖిల విద్యాచతురాస్యని స్మరించుచున్నా నని కవి వచించినాఁడు. అనందవర్ధనాచార్యుఁడు నిశ్చే స్తుతించినాఁడు, 'సరస్వతి ప్రసాదం మే స్థితిం చిత్త సరస్వతి, సరస్వతికురుతేత్రకురుతేత్రసరస్వతిఃదేవీ (ఓహద్దేవీ! నీయొక్కయనుగ్రహము బాగుగానుండనిమ్ము. తేత్ర మగుకురుతేత్రమున సరస్వతినది ప్రవహించినట్లు నాయొక్కశరీర మనుకురుతేత్రమునుండిహృదయసముద్రమువకు బ్రవహించి నిలుపుము నదులు సముద్రమునకుఁజేరుట యుక్తమేకదా : అనిభావము)

తా|| అనేక వజ్రాయుధములయొక్కకాంతులను, గల్పవృక్షములయొక్కకాంతులను, బరిహ సింపునట్టిస్వచ్ఛ మైనశరీర కాంతిగల సరస్వతితోఁగూడినవాఁడును, సమస్తవిద్యలయందు సమర్థుడగు వాక్కులు గలవాఁడును నగు నలుమోములవేల్పును మత్కావ్యనిర్మాణముకొఱకుఁ బ్రశంసించున్నాను.

—: కాళి కా ప్రార్థనము :—

సీ|| చంద్రరేఖానమాఃసంగరంగన్మౌళి, శోభితహారవక్షోజపాళి
శమదమాన్వితమనఃస్పృచుధూళినమదాళి, లసమాననానాకళాప్రతోళి
ప్రతివక్షరాక్షసః ప్రాణానిలవ్యాళి, దీప్రానుకంపారఃసప్రణాళి
రాజీవగేహనఃసరస్వతీముఖ్యాళి, నతజనవ్రాతమాఃసనమరాళి
తే|| రాజశేఖరచేతఃపయోజపాళి, నకలనిగమార్థ కునుమభాఃస్వస్థధూళిఁ
జిరక్తపాలోకపోషితఃసేవకాళిఁ, గాళిఁ బ్రణుతీంతు నుపదరింఃఘోళికొఱకు. 4.

అ. చంద్రరేఖా.....హాళిన్. చంద్రరేఖా - చంద్రునికళయొక్క, అనఁగా సన్ననిగీర వంటి చంద్రకలముతోననుట. 'ని. రేఖాస్వాదల్పకే ఛద్యన్యాభోగోల్లేఖయారపి' విశ్వ. సమా సంగ - మిక్కిలి కలయికతో, రంగత్ - ఒప్పుచున్న, హాళి - కిరీటుముగలదానిని. 'ని. చూడా కిరీట కేశాశ్చ సంయతా హాళయః కచాః, అ. హాళిః కిరీటేభ్యమ్మిశ్లే, విశ్వ. శోభి..... పాళిక. శోభిత - ప్రకాశించబడిన, ప్రకాశించుచున్నయనుట, నూ,, కర్పరికృ. హర - పేరులతోఁ గూడిన, వక్షోజపాళిక - సుసప్రదేశముగల్గినదానిని. శమద.....దాళిన్. శమ - ఓర్పుతోను, దమ - ఇంద్రియ నిగ్రహముతోను, అన్విత - కూడుకొనియున్న మనః - సుమధూళి=మనస్సనెడి

మకరందమునకు, సమదాళిక - సంతోషముతోఁగూడుకొనిన తుమ్మెదయైన దానిని, అనగా శమ
దమాన్వితులగు మహర్షులయొక్క హృదయమందుండుదానిని యనుట. ఇచట సంతోషార్థమున
మదకబ్బప్రయోగమును. గూర్చి, ని. మదో రేతసి కన్తూర్యాం గర్వే హర్షేభదానయోః, విశ్వ.
మతీయు, ని. గజదానం గర్వ హర్షదేవోమృగమదా మదాః నానా. అళికబ్బమునుగూర్చి, ని. ఆళి
ర్భృంగ శ్శిలీముఖః భ్రమర స్త్వబ్దో జ్ఞేయో ద్విరేఫశ్చ మధువ్రతః, ధనం. అసమా.....
తోళిక. అసమాన - ప్రకాశించుచున్న, నానాకలా - పలువిధము లగువిద్యలకు, ని. కలా స్యా
న్మూలైవృద్ధా, శిల్పదావంశమాత్రకే. పోడకాంశే చంద్రస్యకలనా కాలభేదయోః॥ విశ్వ.
ప్రతోళిక - రాజవీధియైనదానిని, ని. రధ్యాప్రతోళివిశిఖా, అ. ప్రతి.....వ్యాళిక. ప్రతిపక్ష
రాక్షస - శత్రులగు ననురులయొక్క, పాణినాల - అసువు లనెడు వాయువులకు, వ్యాళిక - సర్ప
మైనదానిని, దీపా.....గాళిక - దీప్ర - ప్రకాశించుచున్న, అనుకంపారస - దయారసమునకు,
ప్రణాళిక - ద్రవమార్గముగు కాండయైనట్టిదానిని, రాజీవ.....వ్యాళిక - రాజీవగేహ - కమలమే
యిల్లుగాఁ గలలక్ష్మీయును, సరస్వతీ - వాద్దేవియును, ముఖ్య - ప్రధానమయిన, ఆళిక - చెలికత్తెలు
గలదానిని, నత.....రాళిక - నతజనవారిత - నమస్కరించుచున్న జన సమూహముయొక్క,
ని. స్తోమానునికరవారిత వారసంఘాతసంచయాః, అ. మానస - మనస్సనెడి సరోవరమునకుః
మరాళిక - రాజహంస యైనదానిని, మానసము మానసరోవరము. హంసకు మానస సరోవర ముని
వాసమగుట నుప్రసిద్ధము, రాజ...హేళిన్ - రాజకేఖర - చంద్రుడే సిగయందుఁ గట్టఁబడిన పూల
దండగాఁ గలిగివునియొక్క, ని. రాజా నృపే తతాభేదే. పతాక్షత్రియచంద్రయోః, నానా.
చేతఃపయోజ - చిత్తమనెడి కమలమునకు, హేళిక - సూర్యుఁడైనదానిని, సకల.....ధూళిక,
సకల - సమస్తమైన, నిగమార్థ కుసుమ - వేదములయొక్క యర్థములనెడి పుష్పములయందు, భాస్వత్
మధూళిన్ - ప్రకాశించుచున్న మకరందమైనదానిని, చిర...కాళిన్. చిరకృపాలాక - ఎల్లప్పు
డునుదయతోఁగూడిన చూపులచేత, చిర - కృపా - అలోక. అనిపదచ్ఛేదము ని. అలోకాదర్శన
ద్యోతౌ, అ. పోషిత - రక్షింపఁబడిన, సేవకాళిక - ఊడిగముచేయువారియొక్క వరుసగల్గినదానిని
ని. ఆళి స్నేతు స్సఖీ పంక్తిః, నానా. కాళిన్ - పార్వతీదేవిని, ఇచట దీర్ఘచూహస్యమగుటకు
నూ. ఈదస్తాఇద్యదేవ కృతవ్రాస్వాః, నన్న. సుపదరింఛోళికాఽఽఽ - మంచితబ్బములయొక్క సము
దాయమునిమిత్తము. ప్రణుతింతున్ - స్తోత్రము చేయుదును. ఇందుఁ గవి సుపదరింఛోళికాఽఽఽ
గాళిక బ్రణుతింతు నని చెప్పట యుక్తమే. ఈ. పలుకునది భాగవతమట. పలికించెడువాఁడురామ
భద్రుండట నేఁ, బలిగిన భవహరమగునట, అనిన బమ్మెర పోతరామాత్ముఁడు సయితము, ఊ.
అమృతగన్నయమ్మ ముగ్ధులమ్మలమూలపుటమ్మ చాలపెద్దమ్మ సురారులమ్మ కడుక్లపారదీపుచ్చిన
యమ్మమిమ్మలో, నమ్మిననేలప్పుటమ్మలక్ష్మసునమ్మలసుండెడి యమ్మ దుర్గ మా, యమ్మ కృపాద్ధియావు
తమక్లహత్వకవిత్వ పటుత్వసంపదల్, అనిపార్థింగించియున్నాఁడు.

ఈపద్య మంత్యానుప్రాసాలంకారముతోఁ జేప్పబడినది. ప్రతిపక్షరాక్షసప్రాణానిలవ్యాళి,
ఇత్యాదులు రూపకాలంకారము. 'తద్రూపక మభేదో య ఉపమానోపమేయయోః, అతిసామ్యాత్
(అనపహ్నుతభేదయోః) అభేదః, కా॥ ప్ర॥ 'రాజీవగేహసరస్వతీముఖ్యాళి, అనుటచే సుదాస్తా
అలంకారము.

తా|| బాతచంద్రుని గిరిటమున భరించినదియును, స్తనములపై దివ్యమణిహారములు గలదియును, శమదభూన్వితులహృదయమున నుండునదియును, సమస్తవిద్యలకు వికాశమార్గ మైనదియును, శత్రుదానవృత్తిపాణముల హరించునదియును, దయారసము గలదియును, అక్షీ సరస్వతులే ముఖ్య స్నేహితురాండ్రుగాఁ గలదియును, నమస్కరించునట్టిభక్తులయొక్క హృదయములం దుండునదియును, ఈశ్వరునియొక్క మనస్సును వికాసము గలుగఁజేయునదియును, సమస్తవేదములయందుఁ బ్రకాశించుచున్నదియును, సేవించువారి నెల్లప్పుడును గాపాడునదియును, అయిన పార్వతీదేవిని నాకుఁ బరిశుద్ధమైనవాక్కుల నిచ్చుటకై ప్రస్తుతించెదను.

ఉ|| ఏలికసానియై యనిమి + మేందునిభాస్యల కాదరంబుతో

వాలికచూపులం బనుల + వైపులు దెల్పుననుస్తదేవతా

పాలికఁ జంద్రజూటకుల + పాలిక రాజదురోజపాలికం

గాళిక బాదసేవకళి + ఖావళికాళికఁ బ్రస్తుతించెదన్.

5.

అ|| ఏలికసానియై-దొరసానియై. అనిమి-మేందునిభాస్యలకుఁ - ఆత్మపాటులేనివారయిన దేవతా శ్రీలకు, 'ని|| సురమత్యావనిమిమే, అ|| అదరంబుతోఁ-గౌరవయుక్తమగుస్వభావముతో. వాలికచూపులఁ-చాలుచూపులతో, సోగయ్యినవీక్షణములతో, ఉదా-చ|| వనజదళాయతాక్షినిడు వాలికచూపు' వసు|| 'చ|| అవ్వనరుహనేత్ర కన్ముఁగవః వాలిక ఆత్మలఁగప్పి విష్ణుపు. వ్రాతప్రతియందు"వ్రాలికచూపులఁ, అనియున్నది. పనులవైపులు కార్యములయొక్క యుపాయములను, తెల్పుననుస్తదేవతాపాలికఁ-తెలియజేయునట్టి దేవతలందఱిని బాలించునట్టిదానిని, చంద్రజూటకుల పాలికఁ-కివునియొక్క భార్యయైనదానిని, 'ని|| కులశ్రీ కులపాలికా, అను|| రాజదురోజ పాలికన్-ఒప్పుచున్న సప్రదేశము గలదానిని, పాదసేవకళిఖావళికాళికన్ పాదసేవక-తనయొక్క-చరణములనుగొలుచుచున్న, కిఖావళిక-నెమిళ్ళయొక్క, అలికన్-చాలుగలిగినదానిని, అనగా గమన నైపుణ్యమును గాంచి నెమిళ్ళు పడసాన్నిధ్యమునకుఁ జేరినవనుట. కాళికన్-పార్వతిని, ప్రస్తుతించెదన్-స్తోత్రముచేసెదను, ఇందు "వాలికచూపులంబనుల, అనునొటబిందువునచ్చుటకు 'క|| నాంతము లైనపదంబుల, పొంతంబై యున్నకల్పములఁ గచటతపల్,దొంతి గజపదబ అగున,య్యంతన కారంబు గున్నః యభినవదండీ' అని కాశ్త్రుము. ప్రభుపాదమున స్వరియతి చెప్పఁబడినది. 'గీ|| ప్రాచీనిత్య సమాస శక్తిబ్రములుగాక, పెరపదంబులపై నచుక్కు పెనసినప్ప, డన్నియును స్వరయతు అగుక్కుసాంబ గురుఁడ,ఇంద్రుఁ డమరాన్వయాభిర్భాస్యలేందుఁ డనఁగ'అనం||'పనులవైపులుదెల్పు,అనునొటబిద్వితీయకుఁ బ్రభుచెప్పుబడుటకు 'నూ|| ఇతరత్ర చద్వితీయా తస్యాః ప్రభమాచ జడపదానాంస్యాత్' నన్న ఈపద్యమున ద్విప్రాసమును, పాలికన్-పాలికన్, పాలికన్-కాలికన్-కాలికన్ ఇవి యంత్యానుప్రాసాలంకారమును జెప్పఁబడినవి.

తా|| దివ్యలోకప్రభుత్వాధికారిజయై దేవతాశ్రీలకు గార్యముల నియమించి పనులనేర్పుచు సేనాధ్యక్షముగ గూర్తదృష్టియుంచి పాలించుచుండునదియును, ప్రకాశించుచున్న పక్షిస్థలముగలదియును, పరమేశ్వరునకు, బిడ్డయును, పాదము నాక్రయించియున్నవయూరసముదాయము గలదియును, అగు పార్వతిని స్తుతించుచున్నాను.

—లక్ష్య స్తోత్రము—

సీ॥ కొమ్ముపై నవతిఁ ♦ గై కొనినిల్చె నని నాథు, తొమ్ముపై నిల్చెనా ♦ రూఢిమహిమ
సఖిలలోకాధీశుఁ ♦ డగునాయకునిఁదెచ్చి, యిల్లటం బిచ్చిపు ♦ ట్టింటనిలిపె
దనపేరు మున్నుగా ♦ ననిమిషాదులచేతఁ, బ్రణుతింపఁగాఁ జేసెఁ ♦ బ్రాణవిభుని
వినమజ్జనులఁ బ్రోవ ♦ నొనరించె బతివాలు, గన్ను దామరలందుఁ ♦ గాఁచురంబుఁ
తే॥ జక్కదనమున నీరేడు ♦ జగములందు, సవతుగాంచనినుతుఁ గాంచె ♦ ధవునికరుణఁ
దలఁచఁ జెల్లదె గుణధన్యుఁ ♦ గలుషశూన్యు, సాధుమాన్యుఁగృహనన్యు ♦ జలధికన్యు. 6.

అ. కొమ్ముపై - భర్త తనయొక్క కొమ్ముమీఁద, సవతి - తనసవతి యైనభూదేవిని, గై కొనినిల్చె - గ్రహించి నిలుచుండెను, అని - ఇట్లుదళించి, యజ్ఞపరాహరూపమున విష్ణువు భూదేవిని గొమ్ముపై నిల్పివాఁ డనిభావము. అరూఢిమహిమన్ - నిశ్చయ మైనమాహాత్మ్యముచేత, నాథుఁతొమ్ముపైన్ - పెనిమిటియొక్క యురస్థులముమీఁద, నిల్చెన్ - ఉండెను, అఖిలలోకాధీశుఁడు. అఖిల - సమస్తమైన, లోక - జగములకు, అధీశుఁడు - ప్రభువు. అగునాయకుని - అయినట్టి తనయొక్క భర్తను, తెచ్చి - రప్పించి, ఇల్లటంబు - వరునికి శ్వశురగృహవాసము, అల్లుడు తనభార్యతో నత్తవారియంటనే కాపురముండుట. ఇచ్చి - నిర్ణయించి, ఇచట ఇల్లు - అట - ఇల్లటము. పుట్టింటన్ - తానుజన్మించిన గృహమునందు, నిలిపెన్ - నిలుకడయగునట్లు చేసెను, అనఁగా నెల్లప్పుడును బాతకడలియం దుండునట్లుచేసె ననుట. 'ఇల్లటంబుగఁ బుట్టి + నింట నిలిపె' అని వ్రాతప్రతి. ఉదా. 'గీ. ఆర్యపైఁ బ్రేమ యెట్టిదో + యుద్రియింట, నిల్లటంబుండెఁ ద్రిభువనాధీశ్వరుండు' హర. అనిమిషాదులచేతన్ - దేవతలు మొదలగువారిచేత, తనపేరు - తనయొక్క నామధేయము, మున్నుగాన్ - ముందువచ్చునట్లుగా, ప్రాణవిభునిన్ - తనయొక్కపతిని, ప్రణుతింపన్ గాన్ - స్తుతించునట్లుగా, చేసెన్ - చేసెను, అనఁగా లక్షి నారాయణ యనునట్లు చేసినదనుట తా నెల్లప్పుడును విమలకయుండుట చేతనే లక్షి నారాయణుఁ డనఁ దగియుండె ననియూహ్యము. వినమజ్జనులన్ - నమస్కరించుచున్నవారలను, ప్రోవన్ - రక్షించుటకొరకు, పతివారుఁగన్ను దామరలందున్ - పెనిమిటియొక్క వాలుచూపులు గలకన్నులనెడు పద్మములయందు, కాపురంబున్ - నివాసమును, ఒనరించెన్ - చేసెను, ధవునికరుణన్ - పతియనుగ్రహముచేత, చక్కదనమునన్ - సౌందర్యమునందు, ఇచట 'చక్కదనము అనుటకు' 'నూ. తనేవకుత్రచిదతో వికారాచ్చాపికేచన, అమిత్రేస్త్రీ సమాత్మేచిత్ ప్రయోగశ్చరణకవే' అథ. ఈరేడుజగములందున్ - పదునాలుగు భువనములయందును, సవతుగాంచనినుతున్ - సామ్యములేననుమారుని, 'ని. గీ. సవతు నాఁగ సమానము సామ్య మౌను' అం. ప. ని. ఉదా 'ప. సవతు లేని యభినవాకారంబుతోడ' భోజ. కాంచెన్ - కనెను, అట్టి గుణధన్యున్ - పుణ్యవంత మగుగుణములుగలదానిని, 'ని. ధన్యం పుణ్యవతి త్రిపు' మే. కలషకూన్యన్ - పాపరహితయైనదానిని, సాధుమాన్యున్ - సజ్జనులచేతఁ గొనియాడఁ దగినదానిని, కృపానన్యున్ - దయచేత ఆధికురాజగుదానిని, 'ని. అనోన్య భిన్న సమానయో' విశ్వ. జలధికన్యు - కడలిజ్ఞాతు రగులక్షి నేవిని, తలఁపన్ - చెల్లదె - స్మరించుట యొప్పుదా.

ఇందు 'గుణధన్య - కలుషశూన్య - సాధుమాన్య - కృపానన్య' అను శబ్దములను నాలుగుపాదములకుఁ గ్రమముగా నన్వయించఁబడి యుండుటచే యథాసంఖ్యాలంకారము. "యథాసంఖ్యంక్రమేనైవ క్రమికాణాం సమన్వయః" కా. ప్ర. లక్ష్మీదేవియొక్క సర్వోత్కర్ష వర్ణనముచేత సుదాత్తాలంకారమును, 'ధన్య - శూన్య - మాన్య - నన్య - కన్య' ఇవియును ప్రాసాలంకారమును 'అఖలలో.....నిలిపె' అనుటచే లక్ష్మీదేవిని స్వాధీనపతికగా వర్ణించినాఁడు. "వరుఁడు కైవసమైనవనిత స్వాధీనభర్తృక" కా. సం. ఏకాయత్తోఽనుకూలఃస్యాత్" అనియుండుటచే విష్ణువుననుకూలనాయకునిగను వర్ణించినాఁడు. 'శొమ్మపై.....మహిమ' అనుటచే దక్షిణ నాయకత్వము ఖండవికదమగుచున్నది. "తుల్యోఽనేకత్రదక్షిణః" ప్ర. తా. అయినను కవినమర్థనమే ముఖ్యమైనది.

తా|| తనసవతి యగుభూదేవిని విష్ణుమూర్తి యాదివరాహరూపముతోఁ దనకోఁటమీఁద నిలిపె, నని తానును గుణగిష్ఠయగుటచేఁ బరియెక్కుననే వసించినదియును, జగన్నాథుఁ డగుయజమానునిఁ దనపుట్టింటికి రప్పించి కాపుర ముండునట్లు వరించిన నిష్కళంకయును, దేవతలు మున్నగువారిచేఁ దనపేరు ముందుగా వచ్చునట్లు పతిని బిలువఁ జేసిన సజ్జనగణనీయుయును, నాయకుని నేత్రకమలముల యందుండి భక్తులను గాపాడుచున్న దయామయయును, పదునాలుగులోకములయందు సాటి లేని యందగాఁడగు కొడుకునుగనినదియును, అగు కడలిపట్టిని స్తుతించెదను.

—: స ర స్వ తీ ప్రార్థనము :—

శా|| భూషామాక్షికకాంతి దేహారుచితోఁ ♦ బోరాటమాడన్ మరు
ద్యోమారత్నకిరీటరూపనుషమా ♦ యోయుజ్యమానాంఘ్రి ని
శ్శేషశ్రీ విదమ్మిగద్దియ సమా ♦ శ్లేషింపఁ గొల్గుండు నా
భూషాదేవిఁ దలంచెదన్ రసలన ♦ దాభావిశేషార్థినై.

7.

అ|| భూషామాక్షికకాంతి. భూషా - ఆభరణములయందలి, మాక్షిక - ముత్యములయొక్క, కాంతి - శోభ, దేహారుచితోఁ - తనయొక్క శరీక కాంతితో, పోరాటమాడన్ - సాటిరావలయు నని ప్రయత్నించఁగా, (పాఠాం. పోరామిజాపన్ - స్నేహమును దెలియఁజేయఁగా) మరుద్యో... యోషశ్రీ. మరుత్ + యోషా - దేవతాశ్రీలయొక్క, రత్నకిరీట - మణిమయము అగుమకుట ములయొక్క, రూప - సమాహమయొక్క, 'ని. రూపము - స. సమాహమ' శ. చం. నుషమా - అధికమైన కాంతిని, 'ని. నుషమాపరమాశోభా' అమ. యోయుజ్యమాన - మిక్కిలి కూడుచున్న, అంఘ్రి - పాదములయొక్క, నిశ్శేషశ్రీ - సంపూర్ణమైనసంపద 'ని. విశ్వమశేషం కృత్స్నం సమస్తనిఖిలాఖిలాని నిశ్శేషం' అ. విదమ్మిగద్దియన్ - వికసించిన నీతపద్యప్రీతమును పుండరీకపీతమును, సమాశ్లేషింపన్ - మిక్కిలి కలియఁగా నుం. శ్లిషలలింకనే ఉదా. 'పతిం సమాశ్లేషదుపాంతిక్లష్టమ్' రావ. కొల్గుండునాభూషాదేవిన్ - కొలువుదీరియున్న సరస్వతీదేవిని, రసలనదాభావిశేషార్థినై. రస - శృంగారాది నవరసములచేత, లసత్ - ఒప్పుచున్న, భూషా - పలుకులయొక్క, విశేష - రమ్యమును, 'ని. విశేష నీలశ్చైవ్యతా ప్రతీకైత్యంతభేదశ్చ' విశ్వ. అర్థిన్ + వి-కోరుమాడనై, తలంచెదన్ - స్మరించెదను, ఇందు 'భూషా.....పోరాటమాడన్' అనుటచే

నుపమాలంకారము, “స్పర్శతేజయతిద్వేష్టి ద్రుహ్యతిప్రతిగర్జతి, ఆక్రోశత్యవజానాతి కదర్థయతినిందతి తస్య చానుకరోతితి శబ్దాః సాదృశ్యవాచకాః, ఉపమాయామిమేప్రోక్తాః కపివాంబుద్ధి సౌఖ్య దాః” అనిదండి. ‘విరిదమ్మి గద్దియ’ గూపకాలంకారము.

తా|| ఆభరణములయందలి మత్స్యములకాంతి శరీరచ్ఛాయతో సాటిరాఁ దలంచుచుండఁగాను, దేవతాస్త్రీలయొక్క పుకుటములయందుఁగూర్చబడిన వివిధములయొక్క కాంతులతోఁ గూడినపై పాదములసంపద పుండరీకాసనమునఁ గలియఁగాను, గొలుపుదీరియున్న వాగ్దేవతను నవరసపూరితములై మనోహరము లగు వాక్కుల నొసంగుటకొఱకుఁ బ్రబుధుఁడైనను.

ఉ|| చెక్కిటఁ బత్త్రవల్లరి నృ + జింపఁగఁబూని మనోజకేళి నా
యక్కఱ దీర్పవేయుచు + నక్షరపంక్తి లిఖింపఁగాఁ దద
న్యక్కుతకై తవంబు హృద + యంబున నారసి ప్రాణనాథుతో
నొక్కపిసాలినవ్వు సస + నొత్తఁగనవ్వెడువాణిఁ గొల్పెదన్.

8.

అ|| బ్రహ్మ అధ్యాహరణము. చెక్కిటన్-చెక్కిలియందు, పత్త్రవల్లరి-(కస్తూరితో) మకరికా పత్త్రములయొక్క-తీగలను, ‘ని|| పత్త్రావళిఃప్రత్త్రలతాపత్త్రభంగశ్చపత్త్రకమ్’ అను|| శే|| ని, ప్రతతి వల్లరి లతా! వల్లినామాని యోజ్యసి. ధనం. సృజింపఁగన్-లిఖించుటకు వ్రాయుటకు, పూని-కడంగి, మనోజకేళిన్-మన్మథక్రీడయందు, నాయక్కఱదీర్చుచే-నాపనిసవరించుచు, అనుచున్-ఇట్లు తెలియఁ జేయుచు, అక్షరపంక్తిన్-అక్షరములచాలను, లిఖింపఁగాన్-వ్రాయఁగా ‘తదన్యక్కుతకైవతంబు తత్ - అయొక్క, అన్యక్కుత-తిగ్గొరముగాని- ఇష్టమైనయనుట, కైతవంబు-మర్మమును, ‘ని కఃటోఽస్త్రీవ్యాజవః భోపథయశ్చన్యక్తైతవే, అ|| హృదయంబునన్-తనముననుస, అరసి-పరికిలించి, ప్రాణనాథుతోన్-తనవల్లభునితో. భర్తవంకఁజూచియనుట. ఒక్కపిసాలినవ్వు - ఒకసెవముతో గూడినవ్వును, ననలూత్తఁగన్-అచెక్కిలిపై వ్రాయఁబడిన చిగురుటాకులను ద్రోచునట్లు, నవ్వెడు వాణిన్-హాసముచేయుచున్న సరస్వతిని, కొల్పెదన్-నేమిచెదను, ఇందు ‘నవ్వుననలూత్తఁగనవ్వెడు వాణిన్’ అనుటకు “నూ|| ప్రసిద్ధాస్వా ద్విశేషస్య పునరుక్తిర్నదోషకృత్’ అథ|| గీర్వాణభాషయం దును. “వాచ మూచేసు ధాధారాంబుధురాం మధునూదనః, ఇత్యాదులుదాహరణములు. ఇచట ‘చెక్కి ట...దీర్చుచే, అని యత్సరములను లిఖించుటచే బ్రహ్మయనుకూలనాయకుఁడుగా వర్ణింపఁబడినాఁడు. “ఒక్క కాంతకే, వలచి గుణాభిరాముఁ డగువాఁ డనుకూలఁడు, తా|| సం|| ఉదా “లోలయన్మల కాప్రాస్తాన్ రచయన్ పత్త్రమంజరిః, ఏకాంవినోదయన్ పాతాంఛాయావదనుపర్రతే. సరస్వతియు “అన్యక్కుత...వాణిన్, అనుటచేఁబ్రియునిచేలా లింపఁబడుటవలన స్వాధీనపతికగా వర్ణింపఁబడినది. ‘ప్రియోపలాలితా నిత్యం స్వాధీనపతి కా మతా, ప్రతా. ఈభావముచే సరస్వతి స్వీయగా వర్ణింపఁబడి నది. పత్త్రవల్లరివ్రాయుచు నక్షరములలిఖించుటచేత నిచట బ్రహ్మకువిభ్రమమును చేష్టాభావముచెప్పుఁ బడినది. ‘త్వరయాహ్వ రాగాదే ర్దయితాగమనాదిభి, అస్థానభూషణాదీనాం విన్యాసో విభ్రమో మతః సా|| డ|| “క|| త్రపా|| సామగ్రిశీలార్జున కొమలకమనీయ స్వీయగుణములఁ జెలఁగన్, సరస. సరస్వతిని శృంగారప్రసంగావస్థలో నున్నట్లు వర్ణించుటచేతఁ దనకావ్యము శృంగారరస భూయిష్టమై ప్రకాశింపఁగల దనిభావము, ఈ కవియే మఱొకచోట “కల్యాణి చాణి కరవాణి తవాపికామం

దుర్వారజాడ్యహరణం చరణప్రణామం, ఏషానవీరచనా మమ యేన విద్య, శ్చేతశ్చమక్రూతికరీ ప్రసరీ సరీతి, అని ప్రార్థించినాడు.

తా|| బ్రహ్మ తనచెక్కిరియిందు మకరికాపత్రిములను వ్రాయుచు రథిక్షేళియందు నాశోక్తి దీర్పు మను నక్షరములను వ్రాయఁగా నది కనుగొని యందులకు సమ్మతించినభావముతో నేదియో యొకసేపమునఁ దనచెక్కిటఁగల మకరికాపత్రిములు ముడుపుకొనునట్లు నవ్వుచున్న సరస్వతీదేవిని నేసింఁచెదను.

—♦ కుకవిదూషణము ♦—

ఉ|| శుష్కవచశ్చిలాతతుల ♦ నూటిగఁ జూచి మహాకవిశ్రవ
శ్శుష్కులికావిదారణము ♦ నల్పఁగ నేర్చినజాణలార మీ
ముష్కరతానమున్నతికి ♦ మ్రొక్కెద నాయెడఁ జూపరాకుండి
దుష్కవులార సాధుజన ♦ దూషణభూషణ భూషితాత్ములై. 9.

అ|| శుష్కవచశ్చిలాతతులః. శుష్కవచః - శిలాతతులః - వర్ధిరమైనవాక్కులనెడు రాల యొక్క సముదాయముతో, నూటిగఁ - గుటిగా, చూచి - కనిపెట్టి, మహా.....ణము. మహాకవి - గొప్పకవ్వరులయొక్క, శ్రవఃశుష్కులికా - కర్ణరంధ్రములను, విదారణము - బద్దలుచేయుట, చల్పిఁగఁ - ఆచరించుటను, నేర్చినజాణలార - భ్యసించిన చాతుర్యముగల పురుషులారా, 'నూ|| అమస్త్రీణసుజనోస్తః క్రమేణచాదారదాగమావస్తే' శబ్దచి|| మీముష్కరతానమున్నతికిఁ - మీ మాధత్వముయొక్క యధికమునకు, ఇచట ముష్కరశబ్దమునుగూర్చి 'నూ - ఊషనుషిముష్క మధోరః, సిద్ధాం|| ఊషరః - సుషిరః - ముష్క - జ్జ్ఞః ముష్కరః మధు - మాధుర్యం మధురః, ఉన్నతిశబ్దమునుగూర్చి. 'నీ|| ఉన్నతి స్త్రాస్త్రదాశేషం. సమృద్ధాపునయేఽపిచ, విశ్వ. మ్రొక్కెదఁ - సమస్కరించెదను, దుష్కవులార - దుష్టత్వముగలకవులారా, దుష్కవులనఁగా నిషేధింపఁ దగినకవులు 'నీ|| దుర్నిషేధేచ కష్టేచ, మేది. సాధు.....లై. సాధుజన - మంచివారియొక్క - సజ్జనులయొక్క, దూషణ - నిందలే, భూషణ - ఆభరణముగా భూషణములుగా, భూషిత - ఆలంకరింపబడిన, అత్ములై - జేహములుగలవారై, నాయెడఁ - నాయందు, చూపరాకుండి - కనఁబఱచుటకుఁ బ్రయత్నింపకుండు, ఇందు 'శుష్కవచశ్చిలాతతు, అనుటచే రూపకాలంకారము. 'తద్రూపకమభేదోయ, ఉపమానోపమేయయోః అతిసామ్యాదభేదః. కా|| ప్ర|| 'మీకశోరవాక్కులచే మాత్రవణరంధ్రముల బద్దలుసేయుండు మీసంపూర్ణమాధత్వమునకు మ్రొక్కెద, ననుటచే వ్యాజస్తుత్యంకారము. 'క|| సతతంబు నిందచేతను స్తుతియొక్క మ్మతిచేత నిందఁ - చొప్పుడ వ్యాజి స్తుతి యై చెలువగు, నరస. కుమలయానందమునను 'ఉక్తి ర్వాగ్ని జస్తుతిర్నిందా. స్తుతిభ్యాంస్తుతినందయోః, అని వచింపఁబడియున్నది. ఉదా 'నీ|| ఏమహాత్ములు గల్గి భూమికసంధలఁగి గవులకు మిగులవిఖ్యాతిగల్గె, ఇది పైకిస్తుతిగా నున్నను నిజముగ నిందయే. దుష్కవులు ఘట్టుటవలననే కవులకు నుకవు అనుప్రసిద్ధి కలిగినదనిభావము. ఇచ్చుచోకవియే వేటోకచూట యొట్లుచెప్పెనో తిలకింపుడు 'సంత సమస్తనిగమాగమతత్త్వనిష్ఠః|| శ్రీ మత్ప్రజాపదిధయే కర ప్ర టోఽసా. ఏనం మమాభినవనిర్మిత మాదరేణ|| నిర్మత్పరేణ మనసా పరికిలయంతు, రాష్ట్రా.

పింగళిసూర నాద్యుడు శ్లేషకావ్యమును వ్రాయఁగలిగియు దుష్కృతుల నింత వృద్ధులుగాఁ దిట్టినేరక రాఘవపాండవీయమున 'క॥ ఈవిధి నభీష్టసిద్ధికి, దైవతకవి నుతియొనర్చితప్పొప్పుమదిన్, భావించి దిద్దకుండను, దేవానాంఘ్రియులమ్రొక్కితలకుఁ గుకవులన్' 'అనినాఁడు-బట్టుమూర్తిమాత్రము.

సీ॥ ఏమహాత్ములులుగల్గి ధూమికసభలలోఁ గవులకు నధికవి ధ్యాతిగల్గె
నేకృతార్థులుగల్గి నెల్లపామరులకు, గణనమీరుప్రబంధ కములుగల్గె
నేవాఙ్మధులుగల్గి నిరసొందురనీకుల. కమితలీలావినో దములుగల్గె
నేప్రవీణులుగల్గి నిలనలంకృతికృతో, ద్యములకుదోషుల క్షుములుగల్గె
తే॥ నేదయాశులుబుధులన్ పాతిచకిత, విసరదపకబద్ధభరణలా లసముఖాబ్జు
లట్టినిఖిలోప కారధీ రాత్ములయిన, సకల కవిధూర్యహంతునం జలియొకర్తన్ అనినాఁడు.

తా. మహాకవులచేవి స్తోత్రవంతనే కళోరములుగాఁ దోచునపకబద్ధముల నచ్చటచ్చట నేర్పు గాఁ గూర్చుచు సత్కృతులచే నెల్లప్పుడు నిందింపఁబడుచుండుటయే యలంకారముగాఁ గల యొ చెడ్డకవులారా! మీయొక్క యవివేకాతికయమునకుఁ గేలోద్భవులనైనను, మీఁతురతన మాత్రము నాచిత్తమునఁ జూపకుండు.

క॥ అని యిష్టదేవతాప్రార్థన మాపాదించి గురులఁ జ్రమింపించి పురా తనకవుల నెంచి దుష్కవి, జనపశువుల కోరిడించినమ్మదమొదలన్. 10

అ॥ అని=ఈప్రకారంబుగా, ఇష్టదేవతాప్రార్థనము-ఇష్టదేవతలనువేడుకొనుట, ఇచట'అని+ ఇష్టదేవత, ఈపదములకు సందిలేదు 'నూ॥ సందిరానోచ్యనుతః' నన్న. ఆపాదించి-చేసి, ప్రామాత్రము చేతనేయిచ్చట సందినిశ్యము, 'నూ॥ డుబ్బుహత్తుదానాంవా, నన్న! గురవన్-గురువులను, ప్రణమింపి- స్తోత్రముచేసి, పురాతనకవులన్-చునుపటికవిశ్వరులను-తోల్లీకటికవులను, ఎంచి-తలంచి, దుష్కవిజన పశువులన్, దుష్కవిజనపశువులన్-చెడ్డకవులయొక్క సమాహమనెడి పశువులను, అనఁగాఁ బశువులవంటి దుష్కవిజనులాయును ననుట. కోరిడించి - ఆపహసించి, 'కోరసించి, అనివ్రాత పత్రి, ఈపద్యమున, క్షార్థకపదప్రయోగములనుగూర్చి 'నూ॥ క్రియయా ఉపచారస్యాత్ ప్రథమా పదసంగతః, ఆకర్మకత్వం ప్రాయస్యా త్వరతోభయ సమ్మతిః' అథ, సమ్మదము - సంతోషము, ఒదనన్ - కలుగఁగా. ఇందు'దుష్కవిజనపశువులు, రూపకాలంకారము 'డించి-తించి- నెంచి-డించి, అను ప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఈప్రకారముగా నిష్టదేవత నర్థించి గురువులను స్తుతించి పూర్వకవులఁ దలంచి దుష్కవుల నపహసించి సంతసముతో.

ప॥ ఏ నొక్కమహాప్రబంధంబు నేయ నూహించియున్న సమయంబున. 11

అ. ఏను, ఒక్కమహాప్రబంధంబు - ఒకమహాకావ్యమును, చేయన్- రచించుటకు, ఇచట ద్వితీయకుఁ బ్రథమ చెప్పఁబడినది. 'నూ॥ ఇతగత్ర చ ద్వితీయా తస్యాః ప్రథమాచజడప దానాంస్యాత్' శబ్దించి. ఊహించి-ఉన్న సమయంబునన్ - భావించియుండిన కాలమునందు,

—♦ కృతి ప్రశంస —

సీ॥ శార్దూలచర్మమో ♦ జాభువాచేలయో, కాని నిద్దపుమేనఁ ♦ గట్టినాఁడు
కమనీయ భస్మమో ♦ గంధచూర్ణమొ కాని, వాసనల్ వెదఁజల్లఁ♦బూసినాఁడు
ధవళ భుజంగమో ♦ తారహారమొ కాని, మృదుతరగ్రీవ ధ ♦ రించినాఁడు
తతఃజటాజూటమో ♦ ధమ్మిల్లమో కాని, పాలుపార నొదలఁ♦బూసినాఁడు

తే॥ చంద్రఖండంబో పుష్పగు ♦ చ్చుంబో కాని, మూర్ధసీమ నతిప్రేమ♦ముడిచినాఁడు
జంగమొక్కండు నిర్జితా ♦ నంగమూర్తి, నిదురవోవంగ వచ్చి నా♦యెదురనిల్చె 12.

అ॥ శార్దూల చర్మమో - (పసుపు యెఱుపు నలుపు గూడిన మూఁడువన్నెలు గలిదియైన) నిద్దపులియొక్క యజినమో 'ని॥ 'అజినంచర్మకృత్తిఃస్త్రీ' అ॥ జాభువాచేలయో - అపరంజిత శ్రుమో, కాని - ఇదిసందేహార్థకము. 'ని॥ గీ॥ కాని కానీ యనంగ వికల్పమునకు, నెమటివాగ్విరుద్ధమునకు, ఆం. ప. ని. అంతటనిట్లెగపించునది. నిద్దపుమేనఁ - నున్ననిశరీరమున, కట్టినాఁడు - ధరించినాఁడు, కమనీయభస్మమో - మనోహరమైనభూతియో, గంధచూర్ణమొ - పరిమళముగల గంధపుఁబొడియో, కాని, వాసనల్ - పరిమళములు, వెదఁజల్లఁ - చెల్లాచెదరుకాఁగా, అంతట నిండఁగాననుట, పూసినాఁడు - రాచినాఁడు, ధవళభుజంగమో - తెల్లనినైనపామో, తారహారమొ - ముత్యములయొక్కసరమో, కాని, మృదుతరగ్రీవఁ - కోమలమైనకంఠమున, ధరించినాఁడు - తాల్చినాఁడు, తతఃజటాజూటమో - విస్తారముగాఁ జుట్టిన జడలయొక్కముడియో, ధమ్మిల్లమో - పూవులు మొదలగునవి చుట్టినముడియో, కాని, పాలుపారఁ - ఒప్పునట్లుగా, ఒదలఁ - తలమీఁద - నడితలను, పూసినాఁడు - తాల్చినాఁడు, చంద్రఖండంబో - చంద్రునియొక్కకళయో, పుష్పగుచ్ఛంబో - పువ్వులయొక్కగుత్తియో, కాని, మూర్ధసీమఁ - తలయందు, అతిప్రేమఁ - మిక్కిలి ప్రేమితో, ముడిచినాఁడు - అకుంచనము చేసినాఁడు, నిర్జితానంగమూర్తి - ఓడిపోఁగొట్టఁబడిన మన్మథుఁడు గలశరీరముతోఁ గూడినవాఁడు, జంగమొక్కండు - ఒకజంగముదేవర, ఇ చట 'ఒక్కండు, అనుకల్పమునుగూర్చి 'నూ॥ విశేషజానాంమహతో డుక్స్సాదుభయధాఽపిచ, క్వచిద్భుక్త్యాత్రకే స్సార్థవిశేషణ మిహోచ్యతే' అథ. నిదుర + పోవంగఁ - నేను నిద్రించుచుండఁగా' వచ్చి - అగతుడై, నాయెదురనిల్చెఁ - నామ్రాంతిఁబడెను, అనఁగా స్వప్నమునఁబ్రత్యక్షమయ్యెననుట. ఇందు 'నిదురవోవంగఁ, అనుటకు 'నూ॥ గపడదవా సుప్తిః ప్రథమమాత్రా దాత్మాస్మదో ర్విపై వేతే, నన్ను: 'ఏదురనిల్చె, అనుటకు 'నూ॥ ప్రకృత్యుక్తప్రకారేణ. రచనా రసరంజనీ, అథ. ఉదా. 'క॥ ఆమ్మనియెదుర నిలువ భయపడి, విష్ణు పు. ఇందు 'జంగమొక్కండు నిర్జితానంగమూర్తి' అనుటచే నిశ్చయంతసందేహాలంకారము. 'విషయే విషయా యత్ర' సాదృశ్యా త్కవిసమ్మతాత్ సందేహాగోచరా స్యాతాం సందేహాంకృతిశ్చ సా, ప్రతా "ససందేహస్తుభేదోక్తా. తదనుక్తాచ సంశయః, ఉదా 'ఇందుఃకింకవకంకః సరసిజమేతత్ కి మంబు కుత్రగతం. లలితవిలాసవచనై ర్మృఖ మితి హరిజాతీ నిశ్చితం పరతః, కా॥ ప్ర॥ 'క్రిమస్థి కాలాకిముకాస్తుభంవా, పరిష్క్రియాయాంబ చానున్యసేత్సం, కింకాలకూటః కిమువాయతోదాస్తన్యం తథ స్వాదురదప్రభో మే,

తా|| పులితోలువలువయో పసిడిదోవతియో కాని తననునుపైనమేనఁ గట్టికొనినాఁడు. ఇం పైనబూడిదయో మంచిగంధపుపకకమో కాని తావు లెల్లడ నిండునట్లుఁడుకొనినాఁడు. సర్పహ రమో ముత్తయములగరమో కాని కోమల మగుకంఠమున ధరించి నాఁడు. జడలను జూట్టియుండెనో పువ్వులు కుట్టి ముడివైచికొనెనో కాని కిరోమధ్యమున నొప్పునున్నది. బాలచంద్రుడొక్కఁడు పూగుత్తియో కాని తలయందు ముడిచినాఁడు. ఇట్టి సోయగముతో మన్మథునిఁ గలిచినయొకజంగముజేవర నేను నిద్రించుచున్నతఱి గ్వప్సమున సాక్షాత్కరించెను.

క|| నిలిచినఁ దచ్చరణాంబుజ, ములకు ననేకప్రణామ + ములు సేసి కృతాం జలివైన నన్నుఁ గని కో, మలవిరళగభీరధీర + మధురోక్తులచేక. 13

అ|| నిలిచినక - అట్లునిలువఁబడఁగా, తచ్చరణాంబుజములకు - ఆయనయొక్క కమలముల వంటి పాదములకు, 'ని|| పదంఘ్రిశ్చరణోఽస్త్రీయామ్. అ. అనేకప్రణామములు - అనేకములగు ననుస్కారములు, చేసి - ఒనరించి, కృతాంజలిక అందలిబద్ధుడను, ఐననన్నుక - ఆయన కట్టి నన్ను, కని - చూచి, కోమల.....లచేక. కోమల - మృదువైనట్టియు, విరళ - ఎడమై నట్టియు - నిలుపుదలగలిగినట్టియు, గభీర - గంభీర మైనట్టియు-అనఁగా విశేషభావముకలిగినట్టియు ననుట, 'ని|| నిన్నుం గభీరగంభీరం, అ. ధీర - ధైర్యముతోఁగూడినట్టియు, మధురోక్తులచేక - తీయనిమాటలతో, మీఁదిపద్యముతో నన్వయము. ఇట్లన్వయించుటకు "నూ|| పద్యంబులకుఁగూఱకం బగు" పా|| వ్యా|| ఇందుఁ బద్యాంతమున 'మధురోక్తులచేక, అనిద్రుతముతో నుండుటకు 'నూ|| పద్యభేదావసానేతు క్లిష్టతా నస్య కధ్యతే, అథ. ఉదా"క. ఏతాద్యకగుణమహిమ, ఖ్యాతాసమన మరవిధికిఁగరుణాంబుధికి, గీతపద్యాదులయందుమాత్రము నకారములోపించును, 'కోమల..... మధురోక్తులు, ఉపమాంకారము 'సాధర్మ్యముపమాభేదే, కా|| ప్ర|| భీరధీర, అనుప్రాసాలంకారము.

తా|| అట్టియెడ నాయెదుటనున్న యాశంకరునకు సాష్టాంగసనుస్కారములొనర్చి దోసిల్లాగ్గి యున్న నన్నుఁ జూచి మృదువైనతీయనిమాటలతో గంభీరభావమును జూపుమఁ దిన్నఁగా.

వ|| కపీంద్రా! ననుస్తరసనిస్తంద్రంబుగా నీవు సృజింపంబూనిన కావ్యకన్యాలలా మంబున కుంకువగా నాయురారోగ్య మహాభాగ్యంబు లొసంగెద నన్నుం బరిణేతం జేయు మనియానతిచ్చెఁ దదనంతరంబ. 14.

అ|| కపీంద్రా-కవులలో శ్రేష్ఠుడవైనవాఁడా, సమస్తరసనిస్తంద్రంబుగాక. సమస్తరస-సమస్త మయిన రసములచేత, నిస్తంద్రంబుగాక-ఏమటుపాటులేకుండునట్లు - జాగ్రతకప్పకుండునట్లు, నీవు, సృజింపఁబూనిన-నిర్మించుటకుయత్నించిన, కావ్యకన్యాలలామంబునకుక - ప్రబంధమనెడి శ్రేష్ఠమగు కన్యకు, 'ని|| అలామోఽస్త్రీలలామాపిప్రభావేపురుషేధ్వజే, శ్రేష్ఠభూమిపుండ్ర శృంగపుచ్ఛచిహ్నశ్చ లింగిషు, యా|| ఉంకువగాక-కన్యాశుల్కభవముగా. అనఁగా-చదువునకు పరుండిచ్చు ధనముగాననుట. ఉదా 'ఉ|| భవదీయకార్యమే. యుంకువచేసి కృష్ణపురుషుడై ముచేకొనిపొమ్ము, భాగ|| ఆయురారోగ్య మహాభాగ్యంబులక - ఆయుశ్యమును, ఆరోగ్యమును, గొప్పయైశ్వర్యమును, ఇది బహుపదేతలేతర యోగద్యంద్యసమాసము. ఒసంగెదక - ఇచ్చట భాగ్యము అనుకొనుము 'భాగ్యంబు, అనుటకు నూ|| సాక్షాదనుమాతాంబిధక్తసోక్తము, తదుపరి-పునర్ముఖప్రాచార్యునన్న. ఇచ్చెదను, నన్ను, పరి

శేతల్ + చేయుము - భర్తగానొనరించుము. అని యానతిచ్చెన్ - ఇట్లాజ్ఞయిసంగెను, తదనంతరంబు - అటుపిమ్మట, ఇచట 'కావ్య.....'లాసంగెద, అనుటచే రూపకాలంకారము.

తా|| ఓన్నుకేష్టుండా శృంగారరసప్రధానముగా నీవు సృష్టింపఁబెట్టించిన కావ్యమును శ్రేష్ఠ మైనకన్యకు శుల్కముగా నాయురాశోన్వేత్యర్థముల నిచ్చెద నాకొంగు మనినెలవిచ్చె.

క|| తలతల మనుచీకటితోఁ, దెలతెలవాఱంగ లేచి + తెలియఁగ నపుడా
కలచందము నామనమునఁ, గలచందము నొక్కటైనఁ + గడువేడుకతోన్. 15

అ|| తలతలమనుచీకటితోఁ - తళుకుతళుకుమును కాంతిగలతిమిరముతో, ఇది. తళతళమును టకు రూపాంతరము. ద్విరుక్తినిగూర్చి 'నూ|| క్వచిదర్థవిశేషేతు. పునరర్థసమాగమః, అథ|| ఉదా 'క|| ధళధళమని జలములలో, బలిపునక్రాయుధంబుప్రతిబింబింపన్' శృం|| నై|| తెలతెలవాఱంగ - తెల్లగాఁదెల్లవాఱగానే, ఉదా 'క|| తొలివేల్పుల మొగములు తెల, తెలవాఱంగఁ దెల్లవాఱఁ + దెలవలమాలి', ఆచ్చ|| తె|| రా|| లేచి - మేల్కొంచి, తెలియఁగన్ - తెలిసికొనఁగా, అపుడు - అసమ యమున. వచ్చినదైన, అకలచందము - అయొక్క స్వప్నము తెగఁగును, నామనమున - నాయొక్క హృదయమునందు, కలచందము - ఉన్నవిధమును, ఒక్కటైన - ఏకము కాఁగా, కడువేడుకతో - మిక్కిలికుతూహలముతో, ముందరిపద్యముతో నన్వయము. ఇందు 'అకలచందము నామనమునఁ గల చందము, ఇది పదయమకాలంకారము. యమకం పానరుక్త్యేతు. స్వరవ్యంజనయ్యుయోః; ప్రతా|| 'తలతల మనుచీకటితోఁ, దెలతెలవాఱంగ, అనుటచేత ననుప్రాసాలంకారము. 'వర్ణసామ్య మను ప్రాసః, కా|| ప్ర||

తా|| అచీకటియంతయుఁ బోయి తెల్లవాఱగానే యాకలతెరంగును, నాహృదయమునఁగల తెరంగును, ఏక మైనందున మిగులఁ గోరికతో.

ఉ|| ముంగలనిల్చి నర్వజన + మోహన దేహన వీనకాంతి మీ
రం గరుణానిరీక్షణప + రంబుగ నీగతిఁ బల్కినట్టియా
జంగమసౌర్యభౌముని భు + జంగమభూషణుఁ గా నెఱింగి యు
ప్పొంగి తరంగితప్రమద + పూరితమానసపంకజుండ నై. 16

అ|| ముంగలనిల్చి - నాప్రణామనిబంధుడి, సాక్షాత్కరించియునుట, ముందు + కలను ముంగల. ఇది ముంగడయొక్కరూపాంతరము. ఉదా 'ఉ|| మోదమునం దనూభవురి + ముంగలిగా నడపించుఁ దాను, నిరర్వి సర్వ.....'కాంతి. సర్వజన - సమస్తమైనమానవులకు, మోహన - భ్రాంతినిగలి గించునట్టి, దేహ - తనవ్రయొక్క, ననీన - నూతనమైన, క్రొత్తదియైనయనుట, కాంతి - శోభ, మిరన్ - అతి, శయించఁగా, కరుణానిరీక్షణపరంబుగన్, కరుణా - కృపతోఁగూడిన, నిరీక్షణ - చూపులయొక్క, పరంబుగన్ - ప్రధానముగా, 'ని|| పర స్సృ దత్తమానాశ్రయశ్రుతిరదూరేషు శేవలే, విశ్వ. 'పరంమా రాస్యముశ్చేయ. యా|| ఈగతి - ఈతీరున, పల్కినట్టియాజంగమసౌర్యభౌముని - సంభాషించినటు నంటి యాయొక్కజంగమలలో మిగులశ్రేష్ఠుఁ డయినవానిని, భుజంగమభూషణుఁగా - పాములే పొమ్మలుగాఁ గలిగివునిగా, ఎఱింగి - తెలిసికొనినపాఁడనై. ఉప్పొంగి - మిక్కిలి సంతోషించి

ఉద్భి+పాంగు-ఉప్పొంగు. తగ.....డనై-తిగంగిత - అలలుగాఁజేయఁబడిన, ప్రమద - సంతోషముచేత, పూరిత - నిండింపఁబడిన, మానసపంకజుండనై - పద్మమువంటి హృదయముగలవాడనై, 'ని|| సావంతంహృన్మానసంమనః, అ|| ఇందు 'ముంగల, అనుప్రయోగమునకు 'నూ|| అద్భుతసమాసంబులం దలచుగ వర్ణలోపాగమాదేశవికారంబులు నిత్యవైకల్పికములుగాఁ బెక్కులుగానంబడియెడి, ప్రౌ|| వ్యా. 'మానసపంకజుండను, ఇది యుపమానం కారము. 'మోహనదేవ, అను ప్రాసాలంకారము, జంగమసార్యభాముని భుజంగమభూషణు, యమకాలం కారము, 'ఎఱిగి-ఉప్పొంగి-తిగంగిత., పృత్తి 'నుప్రాసాలంకారము 'వర్ణసామ్య మనుప్రాసః. ఛేక వృత్తిగతోద్విధా, సోఽనేకస్య సకృత్సూర్యః. ఏకస్యాప్యసకృత్సూర్యః, మాధుర్యవ్యంజనై ర్వర్ణై. రుపనాగరికేవ్యతే, ఓజఃప్రకాశకైస్తైశ్చపరుషా, కోమలాపరైః, కా|| ప్ర|| ఉదా 'తతోఽరుణపరిస్పంద మందీశ్వరవపుఃశశి, దధే) కామపరితామ కామినిగండపాండుతామ, మ|| భార||

తా|| ద్రత్యక్షమై సమస్తజనులకు నాశ్చర్యమునుగలిగించునటువంటి యందముతోఁగూడిన శరీరముయొక్క ప్రకాశముగలిగి దయాదృష్టితో నిట్లాజ్ఞయొసంగిన యాజంగమశ్రేష్ఠుని గేనతి పరమేశ్వరుఁ డని తెలిసికొని సంతోషాతిశయ మనునలలతోఁ గూడిన హృదయకమలము గలవాడనై.

ఉ|| నామదీ నెప్పుడుంబ్రమథ + నాయకు నిష్ఠసుఖప్రదాయకుఁ
సోమశరీరు దానవన + మూహాశరారుఁ గృతీశుఁ జేయఁగాఁ
జేమజనించు నాదరణ + వేశలుఁ డమ్మహనీయమూర్తియే
మామకభాగ్యసంపద ను + మానముదంచితవామభాగుఁ డై.

17.

అ|| నామదిక - నాయొక్క-మనస్సునందు, ఎప్పుడుకొ-ఎల్లప్పుడును, ప్రమథనాయకుఁ - పారిషదులకు యజమానుఁ డైనవానిని, 'ని|| ప్రమథా స్ఫురః పారిషదాః, అను. ఇష్టసుఖప్రదాయకుఁ. ఇష్ట - కోరఁబడిన, సుఖ - సంతోషములను, ప్రదాయకుఁ - ఇచ్చునట్టివానిని, సోమశరీరక - పార్వతితోఁ గూడినమేను గలవాని, 'వృ|| ఉపయా సహ వర్తత ఇతి సోమః, దానవసమూహశరారుఁ - రాక్షసులను జంపువానిని, "ని|| 'శరారు ధ్వానుకోహింసః, అను. ఇచట వైకృత్యము. దానవులను, నిఃషాత్మజులను గలిపి యొక రాక్షసశబ్దముతోనే సమన్వయముచేయుట పరిధియైయున్నది. 'కమలాసంపదోః, కామ భవజే మకరమత్స్యయోః, దానవాసురకైత్యానా. మైశ్వమేవాభిసమృతమ్' కా. క. ల. మఱియు. దానవసమూహః - శరభ - దానవసమూహశరః, దానవసమూహశరారుఁ - అనఁగా 'అట్లువంటి. దైత్యులసముదాయమున కంగారకుఁడైనవానిననియుఁ జెప్పవచ్చును, ఇది యుపమానోత్తరపద కర్మధారయ సమాసము. అరుక - అంగారకుఁడైనవానిని 'ని|| అరః క్షీణితుతే లగ్నజే, విశ్వ. ఇచట వ్యస్తీకృత్యుపసమాసము అనఁగా రాక్షసుల సంచరించువాని ననుట, కృతీకుఁ - నాప్రబుధులకధిపతి; అనఁగా నచితమును బొందినవానినిగా, చేయఁగాక - ఓనరించుటకు, ప్రేమజనించుక - ఇష్టముకలుగుచుండును, అదరణ పేశబంధు. అదరణ - భక్తులు మొదలయినవారియందు దయగలిగియుండుటయును, పేశబంధు - నేర్పుగలవాఁడు, అమ్మహనీయ మూర్తియే - (అయినట్టి) గొప్పవాఁడయిన యామూల్యుఁడే. మామకభాగ్యసంపదక. మామక - నాయొక్క; భాగ్యసంపదక - పుణ్యముయొక్క యధికమునలన, ఉమాసము

దంచిత వామభాగుడై. ఉమా - హైనువతితో, సమదంచిత - ఒప్పుచున్న, వామభాగుడై - ఎడమవైపుగలివాడై, హైపద్యముతో నన్యాయము.

ఇందు ద్వితీయపాదమున 'సోమశరీరు దానవసంఘాహారారు, అని నిత్యసమాసయతి సెప్పం బడినది. సోమశబ్దమునందలి. 'ఉ, కారమునకును, సమాహాశబ్దగతమైన 'ఉ. కారమునకును యతియొప్పుచున్నది. "పుష్టి సహ్యక్ + ఊహ్యతే + ఏకత్ర + ఇతి - సమాహాః" 'గీ|| ఒక్కసమసనమున శబ్దాయుగము గూడి. పదము లేర్పాటుగాఁ గానఁ బడనిప్రాణ, సంధులను నిత్యసమసనఁ శ్రాంతులును నఁ ఖండివిక్రమములు ననఁ లేదుఁ జెల్లి, అప్పు. 'నాయకుఁ, దాయకుఁ, ఇత్యాదు అను ప్రాసాతింకారమును 'దానవ.....శరారుఁ, అనునొంట నుపమాంకారమును.

నా|| నామనమ్మన శిల్లపృథును గామితార్థప్రమఁడును, త్రిపురభ్యంసకుఁడును, పార్వతీ సహితుఁడును, అగు శంకరుని కంకితమియఁ గోరిక గలుగుమండఁగా నింకలో నాయదృష్టమువలన, దయామయుఁ డగు నామహానుభావుఁడే పార్వతీసహితుడై,

తే|| వచ్చి కృతికన్యకానముఁ ద్వాహమునకు, శుల్కముగ నాయురారోగ్య + సుప్రసిద్ధులిత్తు నని యల్లుఁ డగుటకు + నిచ్చగించె, నింతకంటెను సౌభాగ్యఁ మెందుఁగలచె? 18

అ|| వచ్చి - నాసమీపమున కాగతుడై, కృతికన్యకా సముద్వాహమునకుఁ. కృతికన్యకా - కాన్యమనెడు కన్యయొక్క, సముద్వాహమునకుఁ - కల్యాణమునకు. శుల్కముగఁ - పధవున కొసంగునట్టి ధనముగా - పెండ్లివారుఁ డిచ్చినట్టి సొమ్మునకు బదులుగా ననుట. ఆయురారోగ్య సుప్రసిద్ధులు - ఆయువ్యమును, ఆరోగ్యమును, ఆత్యంతప్రఖ్యాతియును, ఇత్తునని - ఒసంగెదనని, అల్లుఁడగుటకుఁ - నాకుజామాతయగుటకును, 'ని|| జామాతాదు హితుఃపతిః, అమ. ఇచ్చగించెఁ - సమ్మతించెను, ఇంతకంటెను - ఇంతకు మించినట్టి, సౌభాగ్యము - గొప్ప యదృష్టము, ఎందుఁ - ఎచ్చటనైనను, కలచె - ఉన్నదా - లేదనుట.

తా|| సాక్షాత్కరించి నా యీ కావ్యకన్యను బాణిగ్రహణ మొనర్చుకొనియుండునగా నాయురారోగ్య సత్కిర్తుల నిత్తు నని ప్రేమపూర్వకముగా నిష్ఠపడెను. ఇంతిక్కి గొప్పయదృష్ట మెంద యునఁ గలదా?

ఉ|| కోమల వర్ణధామయును + గోవిదనంస్తవనీయ లక్షణ

స్తోమఫలాభిరామయును + శుంభదలంకరణ ప్రసాధన

స్తోమయు నప్రతర్క్యగుణ + స్తోమయు నైన మదీయకావ్యక

న్యామణి నిచ్చి మంచుమల + యల్లుని నల్లుని గానొనర్చెదన్.

19

ఈపద్యమునఁ గావ్యమునకుఁ గన్యాత్వ మారోపింపి యర్థద్యయమునకు నభేదాధ్యవసాయముగాఁ జెప్పినాఁడు.

అ|| (కా) కోమల - వర్ణధామయును. కోమల - మృదువైన, 'ని|| సుకుమారంతు, కోమలం మృదులంమృదు, అ. - వర్ణ - ఆక్షరములకు - శబ్దములకుననుట, ధామయును - ఉనికిపట్టుయి నట్టి యును, (క) కోమల - సుకుమారమైన, 'పుష్టి కాన్యతే జనై రితి కోమలమ్, - వర్ణ - కంఠమున,

ధామయును - పుట్టుక, గలదియును, 'ని|| ధామ జన్మ ప్రభా స్థాన ప్రభావ సుఖసద్గుణ, నానా, (కా) కోవిద.....యును. కోవిద - విద్వాంసులచేత, సంస్తవనీయ - పొగడఁదగిన, లక్షణ-కవిత్వ లక్షణములయొక్క, స్తోమ - సమాహముయొక్క, ఫల - ప్రయోజనముతో, అభిరామయును - రమ్యమైనట్టియును. (క) కోవిద - తెలిసినవారిచేత, సంస్తవనీయ - మతింపఁదగిన, లక్షణ-శుభలక్షణములయొక్క, స్తోమ - సమాహముతోను, ఫల - భోగములతోను, 'ని|| ఫల మిచ్ఛగ్రే సస్యే ఫలకే జాతఫలే ధనే ఫారే. భోగదీక్షి లాభహేతుత్పన్నే ఫలీతు ఫలినీ స్యాత్, నానా, అభి గామయుక్ - మనోహరమైనట్టిదియును, (కా) శుభద.....మయుక్, శుభతో - ఒప్పుచున్న, అలంకరణ - ఉపమాద్యలంకారములయొక్క, ప్రసాధన - ఉపాయములందు, స్థేమయుక్ - సామర్థ్యముతోమైనట్టియు, (క) శుభతో - ప్రకాశించుచున్న, అలంకరణ - అభరణాదులుధరించుట యందును, ప్రసాధన-వస్తుమార్గాదుల నలంకరించుకొనుటవలన యొప్పిదమునందును-అనగా తేషమును ధరించినకాంతియందును, 'ని|| ఆకల్పవేషో నైపథ్యం ప్రతికర్మప్రసాధనమ్, అమ|| 'శేషస్థంతు ప్రసాధనే రఁగభూషావేషభేదే, హె|| స్థేమయుక్-శక్తిగలదియును, (కా) అప్రత...మయుక్. అప్రత్యగ్య-ఊహింపఁజాలని, గుణ - కావ్యప్రసిద్ధ మైనశేషప్రసాదాదిగుణములకు 'శేషప్రసాద స్సవతా మాధుర్యం సుకుమారతా అధ్యక్షి రుదార్యం తథాకాంతి రుదాత్రతా 'ఓజః సుశబ్దతా త్రేయా, నాటిత్య వధవిస్తరః సమాధి స్సౌత్తుగాంభీర్యే సంక్షేపా భావికంతథా' సమ్మితత్వం తథా ప్రాధీ రీతి రుక్తిర్గతి స్తథా చతుర్వింశతి రేతే స్యు ర్గుణాః కావ్యప్రకాశకాః' ప్రతా|| సీనయుక్-ప్రదేశమైనట్టియును, (క) అప్రత్యగ్య-ఊహింపఁదగని, గుణ-సద్గుణములకు, స్థేమయుక్-ప్రదేశమైనదియును, ఐనమదియు కావ్యకన్యాసణిక్ - ఆయినట్టి నాయొక్క ప్రబంధములెడి కన్యాకన్యమును, ఇచ్చి-దానముచేసి, కన్యాదానమొనర్చియునుట. మంచుమలయల్లునిక్ - హిమవంతునికిజామాత యయినశివుని, ఇచట 'మంచుమలయల్లుడు, అనుటకు 'నూ|| వస్త్రీభవద్విత్రియా తుల్యతత్పురుషసంస్థితా నామ్నమ్' నన్న. అల్లనిగా - నాయొక్కయల్లునిగా, ఒనర్చెదన్ - చేసుకొనెదను, శ్లేషాలంకారము 'క|| ప్రకృత మలప్రకృతః బులు, ప్రకృతాప్రకృత ములశబ్దపాటవమాత్ర, ప్రకటితసామ్యముఁజెందిన, నకలంకితశ్లేషమయ్యె, కా|| స|| 'జేషః పవాక్యేవకస్మిక్ యత్రానేకార్థభావతో, కా|| ౮||

తా|| పృథుపదభూయిష్ట మైనదియును, పండితులచేత బ్రహంసింపఁదగినలక్షణములతోఁ గూడి యిం పొలయునదియును, శబ్దార్థాలంకారములకు నిధియైనదియును, ఊహింపఁజాలని యొకో మాధుర్యాదిగుణములచే నలరారుచున్నదియును, ఆయిన నాయొక్క-శ్రేష్ఠ మైనకావ్యకన్యను బరమేశ్వరన కంకితముగా నొసంగి యంతటివాని నల్లునిగాఁజేసికొని యానందించెదను.

సీ|| తలపై వియద్గంగ ♦ గలుగునిత్యస్నాత, కైలాసగిరిదుర్గ ♦ మేలు నేత
త్రిపురంబు లొకకోలఁ ♦ ద్రెళ్లనేసినవాఁడు, కందర్పు గెల్చిన ♦ యందకాఁడు
పాఁపరాఁ దాల్చిన ♦ పరుఁడువిక్రమరంహుఁ, గరిదైత్యుఁబారిగాన్న ♦ పురుషసంహు
డంబుజాక్షికి దేహ ♦ మర్ధ మిచ్చినదాత, కలితసారుఁ గుమారుఁ గన్నతాత
తే|| మదవదరిదరిద్రాణదో ♦ గృండలాగ్ర, జాగ్రదసురాగ్రచరనిహిం ♦ ననవిశాల
శౌలరాజపరిష్కార్య ♦ శౌలి నామ, ధన్యుడర్హుండు కాఁడెమ ♦ త్కావ్యమునకు20

తా|| తలపైకొ-నెత్తివీచుచు, వియ్యదగ-మిన్నవాచక, కలుగునిత్యస్సాత - ఉండినయెడలెగని మజ్జనము కలవాడును, అనగా నిత్యస్సానముచేయువారలలో నెవ్వరును శివునివలె నాకాశగంగా జలములతో నెడలెగక చేయువారులే రనిభావము. కైలాసగిరిమర్గముకొ - వెండికొండమీదికొంటును, ఏలునేత - కాపాడునట్టిప్రభువును, అనగా నొకల కెవ్వరికి శక్త్యముగాని రజతాచల శిఖరమున దుర్గమునిర్మించుకొని యచ్చట బరిపాలన మొనర్చుచుండె ననిభావము. త్రిపురంబులు-దానవులజైన మూడునగరములు, 'నూ|| తద్ధితార్థోత్తరపదపమాహారేచ, ఇతిపమాహారసమాః. పాత్రాదిత్వాన్న పుంసకమ్. 'త్రయాణాంపురాణాంసమాహారః త్రిపురం, సిద్ధాంబికాకోలకొ-బిక్క-బాణముతో, తెల్ల నేసినవాడు-పడునట్లుగాఁ గొట్టినయెడలెగని అనగాఁ బూర్వ మొకప్పుడు దేవతలకు నోడి యనురులు మయునిశరణుజొచ్చిరి. దయామయుఁ డగునమ్మయుఁడు వారికి గగనమున వెండితో నొకపట్టణమును, బంగారుతో నొకపట్టణమును, ఇనుముతో నొకపట్టణమును, నిర్మించి యవియదృశ్యముగా సంచ రించునట్లునర్పించెను. అమరు లాపట్టణములచేఁ బోయి దేవాదులను బాధించుచుండగా బ్రహ్మ యును విష్ణువును మాకుశక్త్యముకాదనిరి. అప్పుడు దేవతలందఱును శివునిప్రార్థింప నతఁడు భూమి రథముగను, మహామేరువు విల్లంగను, విష్ణువుసాయకముగను, సూర్యచంద్రులు రథచక్రములుగను, బ్రహ్మ సారధిగను శేషుఁడు వింటివారిగను, వేదములను గుఱ్ఱములుగను, అమర్చికొని వారితో యుద్ధముచేసిచంపినట్లును, అపట్టణముల మూడింటిని దనయగ్ని నేత్రముచే నిర్మూలమొనర్చినట్లును, పురాణములయందుఁ జెప్పఁబడియున్నది. కనుక నట్టిజయశీలఁడనిభావము. కందర్పుకొ-మన్మథుని, గల్పినయందకాఁడు - జయించినట్టి సౌందర్యవంతుఁడును, అనగా నీ మూడులోకములయందును లోకోత్తరమందరుఁడు మన్మథుడుగనుక నట్టిగానినిజయించినవాఁ డగుటచే నిట్లువర్ణించినవాఁడు, పాఠశాలకొ-పాములకురాజయినశేషుని, తాల్చిన-చుఁడు - అభజనముగాధరించిన పరమాత్ముఁడును, ప్రపంచమున సహజముగా సగ్గుమును జూచి భయపడుచుండురు గదా. అట్టిసగ్గులకురా జగు శేషునిజూచి యెంతభయపడవలయును? అశేషునిసాములుగాధరించినవాఁ డెంతటిమహనీయుఁడో వర్ణించదరముగాదుగదా! అనిభావము. విక్రమరంపకొ-కౌర్యముయొక్క యధికముగలవానిని, కరిచైత్యకొ-గజాసురుని, పొరిగొన్న పురుషసింహుఁడు-నాశముచేసినట్టి పురుషశ్రేష్ఠుఁడును, ఇచట కౌర్యసమృద్ధిగలగజాసురుని సంహరించినసింహవిక్రమండరిభావము, అంబుజాక్షికొ-పార్వతీదేవికి, దేహముకొ-తనయొక్క-శరీరమును, ఆర్థము-గగపాలు, ఇచ్చినదాత - ఒసంగినయుదారస్వభావము గలవాఁడును, లోకమున దాతలు ధనమో ధాన్యమో యేవో యిచ్చుచుండురు. వారివలెఁగాక తనదేహములో సగ మిచ్చినవాఁ డగుటచే నితఁడేమహాదాతఁ డనిభావము. కలితసారుకొ-పొందఁ బడినబలముగలవానిని, కుమారుకొ-షణ్ముఖుని, కన్యతాత-కనినతండ్రియును, అనగా శివుఁడు పంచముఖుఁ డగుటచేఁ ధనకంటె నెక్కువశక్తి గలషణ్ముఖునిఁ గనినతండ్రి యనిభావము, మదన.....ధన్యుఁడు. మదనతో-అహంకారముతోఁగూడిన, అరి-శక్రువులయొక్క, దరిద్రాణ-అత్తిముగాఁజేయబడిన, దోర్లండల-భుజప్రదేశముగలవారిలో. అగ్ర-ముందర, జాగ్రత్-తెలివి గలిగినదిలపడుచున్న, అసుగ-రాక్షసులలో - అగ్రచర-ముఖ్యులైనవారిని, ఉదా 'గీ|| జాగ్ర దుగ్రప్రతాపుఁడీజనవిభండు. శృం నై|| నిహింసన - చఁపునట్టి. వికాల-విరివియైన. 'ని|| వికాలః పృథులేఽన్యవత్; విశ్వ. కూలరాజ-శ్రేష్ఠమైనకూలముతో, పరిష్కార్య-అలంకరింపఁబడిన, కూలి నామ - కూలముధరించువాఁడనుప్రసిద్ధిగల, 'ని|| నామ | పాకాశంపంబావంకుశా, బంధుగజును

విశ్వ. ఉదా 'హిమాలయోనామ నగాధిరాజః, కుమా. ధన్వంతరుః-పుణ్యవంతుః, మత్స్యము నకు-నాయోక్-ప్రబంధమునకు, అర్జుండుకాండ - తగినవాడు కాండ. ఇంతకంటె నెవ్వరుకల రనుట, ఈపద్యమునంద కాండ, అనుప్రయోగమునకు 'నూ|| కాండర్గాండుభవేదీడు. రస్త్రీ త్యాత్యధోధకాః. ఏకత్యవాచకాత్పుంసి. స్యాదాడు స్తవ్యభామతః అథ|| ఇందుఁ గృతిపతియొక్క శీల, సౌందర్య, పరాక్రమ, దాతృత్వాని సర్వోత్కర్ష వర్ణింపబడినందన నుదాత్తాలంకారము. పద్యమునం దంతట ననుప్రాసాలంకారము. 'కరివైత్య.....సింహుఁడు, ఇచట నుపమాలంకారము. మఱియుఁ గృతినాయకుని లక్షణముల వర్ణింపఁబడినవి. 'క|| కులము మహాభాగ్యము ను, జ్వలిత యుదారత మహావిశాలత ధర్మా, కలనయు చైద్యయు నన, నిలనాయకగుణము లమరు, నరస.

తా|| కిరమున నాకాశగంగను. ధరించి యెడతెగనిన్నైన మాచరించుచున్న పవిత్రుండును, వెండికొండవై బట్టణమును గట్టుకొని యందుఁ గాఁపురమునేయునుఁ ద్రిజగముల నెల్లప్పుడు నేలుచున్న భ్రువును, దానవులయొక్క మూఁడుపురముల నొక్కయొక్కవనే కూల్చిన పరాక్రమవంతు, డును, మన్మథుని జయించిన సౌందర్యవంతుఁడును, సర్పరాజగు శేషుని భూషణములుగా ధరించిన పరమాత్ముఁడును, గొప్పకౌర్యవంతుఁ డగు గజాసురుని సంహరించిన మహాబలశాలియును, హిమవత్పుత్రికకు సగముమేను నొసంగిన దాతయును, మిగులసమర్థుఁ డయిన కుమారస్యామిని గనెనతండ్రి యును, శత్రుబాహుబలమును దృఙ్ప్రాయముగాఁ జేయఁగల దానవులలో ముఖ్యులను జంపునట్టి త్రిశూలముతోఁ బ్రకాశించుచున్నకూలి యను ప్రసిద్ధనామముగలవాఁడును, ఆ గుళంకరుఁడు నాకావ్యమును గ్రహింపఁదగినవాఁడు కాక యింకెవ్వఁడగును?

వ|| అని యుద్దేశించి.

21

అ|| అని. ఈప్రకారముగా, ఉద్దేశించి - నామనస్సులో నిశ్చయించినవాఁడనై,

—మ. వ్యం త ము లు—

క|| దుస్సాధు ప్రథమసుధా, భిస్సాబలాతిరేక , భీదానునకు

నిస్సీమకామదోహిప, యస్సురధేనునకు నాశ్రి ♦ తాధీనునకు.

22

అ|| దుస్సా..... నకున్. దుస్సాధు. భరింపనలవిగానిదయిన. మహాభయంకరమైనదయిన నయనుట. ప్రథమసుధాభిస్సా - మొదటి యమృతాన్నముచేత, ప్రథమసుధయేనగా సముద్రమున ముందుపుట్టినది. ఉదా "నిర్మధ్యమానా దుదరేరభూ ద్విషా, మహాల్పణి హాహాలాహ్వా మగ్రతః, తదుగ్రవేగం దిశిదిశ్యపర్యథో. విసర్పదుస్సర్పదసహ్యమప్రతి, భీతాః ప్రజా దుద్రువు రంజసే శ్వరాః, అరత్యమాణాః శరణం సదాశివమ్" తతఃకరతలీకృత్య, వ్యాపిహాలాలంఛితం, అభక్షయ నృహదేనః. కృపయా భూతభావనః, భాగ. సం. కనుకహాళ చాలాన్నముచేతననుట, "ని|| భిస్సాస్త్రీ భక్తమఁగోఁన్న మోదనోఁస్త్రీసదీదివి, అ|| ఉదా"క. పరమాన్నభైక్ష్యభిస్సా, పరిపూర్ణతరంబుయిన పాత్రములయ్యె, పురు నిత్యంబు నివేదింతురు దల్లికిఁ గరముభక్తి లో వినయము నక, భార. అరిబల - శత్రువులయొక్క వైద్యమునకు, అనగా రాక్షససమూహమునకును, అభి

చేక — అత్యధికమయిన, 'ని|| అతిరిక్తః, సమధికః, అను|| భీ-భయమును, దానునకు — కలిగించిన వానికిని, నిస్సీ.....నకు. నిస్సీను — మేరలేని, కామ — కోరికలను, దోహి — ఓడుకుచున్న, పయః — పాలుగల, సురభేయనకు — వేల్పులయొక్క, -లేఁగఁగియావునకును, ఇచట దోహిశబ్దమును గూర్చి 'నూ|| అచః కర్మకర్తరి, 'మహాశ్చ, సిద్ధాం. ఉదా 'అ కారియత్రాతిథిపూజ సంఘనం మనో రషశ్చవ్యయమాలయోఽకృతః, అదుగ్ధధేనుః స్వయయాగతాంగనం. మృగీయథాఽదోహినిరీక్షకాబ కమ్' రావ అ. కామదోహిపయస్సురభేయనకు, అనుప్రయోగమున 'నూ|| లింగభేదోభవేదివ్య ఆరోఽయదివాదుః' అథ. ఆత్రితాధీయనకు — ఆత్రిత — ప్రాపుచేరినవారికి, అధీయనకు — వశమైనవానికిని, ఇందు 'నిస్సీనుకామదోహిపయస్సురభేయనకు, అనుద్రాటనపమాలంకారము.

క|| ధూపాయిత గోపాయిత, పాపాయిత తనుజ సుకృత ♦ భాసిత దనుజా
టోపున కగజాపున కగ, చాపున కానక్తభక్త ♦ నల్లాపునకున్. 23

అ|| ధూపా..... పునకున్. ధూపాయిత — తపింపఁజేయఁ బడినట్టియు, గోపాయిత — రక్షింపఁబడినట్టియు. పాపాయిత — పతనముగాఁజేయఁబడినట్టియు, ఇచట ధూపాయితాది శబ్దము లనుగూర్చి 'నూ|| గుహాధూపవిచ్చి పణితనిభ్య ఆయః, సిద్ధాం. ఉదా. ధూపాయతితేజ సా విపక్షం, గోపాయిత సారరత్న భాండం, రాఘ. తనుజ — సున్మధుఁడును, సుకృతభాసిత — పుణ్యముచేతఁ బ్రకాశింపఁబడినవారును, దనుజాటోపునకు — అసురులయొక్క గర్భమును, గలవానికిని, అగజా పునకు — పార్వతికి నాఘుఁడైనవానికిని, ఇచట 'అగజా + పః — అగజాపః, తెలుఁగునడుప్రత్యయ ముగాఁగానగజాపుఁడును. అగజాపునకు — కొండయే విల్లుగాఁగల వానికిని, ఆసక్తభక్త — అధిక మైన యాశతోఁగూడినభక్తులయొక్క, నల్లాపునకు — విహితమైన సలభాషణములు గలవానికిని, ఇందు మొదటిశబ్దములు మూడింటికిఁ గ్రమముగ నన్వయము వచ్చునట్లు మూడుశబ్దములను గూర్చు టచే యథాసంఖ్యలంకారము 'క|| సమముగ నేవగున బనా, ర్థము బుద్ధివృంబులయొక్క దగ నా పర్యా, యమున ననుద్దిష్టము లై, యమర యథాసంఖ్య మయ్యె, కా. సంః మఱియు 'యథాసంఖ్యం క్రమేనైవ. క్రమే కాణాం సమన్వయః, శత్రుం మిత్రుం విపత్తిం చ, జయ రంజయ భంజయ, చంద్రా. 'ధూపాయిత గోపాయిత పాపాయిత, ఇచట ననుప్రాసాలంకారము|| 'టోపున — జాపున, చాపున. లాపున, అంత్యానుప్రాసాలంకారము.

క|| రంగత్కరుణారసహృద, యంగమ భృంగారునకు ల ♦ తాంతాయుధఘా
సాంగారున కాశ్రితగిరి, శృంగారున కపరిమేయ ♦ శృంగారునకున్. 24

అ|| రంగత్క.....నకు. రంగత్ — ఒప్పుచున్న, కరుణారస — దయారసమనెడి రసమనకు, వృత్త — కుర్వంత్యాత్మాన మధీనమనేతీతికరుణా, రసశబ్దమునుగూర్చి 'ని|| శృంగారముఖ్య మధురాది సువర్ణరేతో, నిర్వాసరాగ గరళద్రవపారదేవు, అస్వాదనధ్వని సుధాంబుర సాఖ్యధాతు, వ్యిష్టోరపోఽధరసవాధరణీ రసాస్యాత్, నానా హృదయంగమ — మనోహరమైన, భృంగారున కు — సువర్ణ కలశమైన వానికిని, 'ని|| భృంగారః కనకాబుకే, విశ్వ. ఇచట దయకు సువర్ణకలశ కలశమును బోల్పినాఁడు. "ఉదా. "సాగరే మధ్యమానేతు. పీయూషాగ్ధం నురాసులైః. పీయూ షధారణార్థాయ. నిర్మితా విశ్వకర్మణా" కలాకలాస్తుదేవానా, మనితాసాః పృథక్ పృథక్.

యతః కృతాస్తు కలకా. సైతస్తే పరికీర్తితాః” కాళిపు. అనువాచ్యుః పురుగు. ‘భృంగార, మనకు
‘భృంగారుడు, అని దుప్రత్యయమునుజేయుటకు “నూ|| తత్రాను రంజనాతుఎంసాం. దుజ పృమ
హతో భవేత్” అథ, అతాం.....నకు. అతాంత - పుష్పములే, ఆయుధ - బాణములుగా
గల మన్మథుడనెడి, ఘోస - లేతపచ్చికకు, అంగారునకు - అంగార కగ్రహమైనవానికిని, ఆక్రి
తగిరి శృంగారునకు. ఆక్రిత - ఆక్రియంపఁబడిన వారలకు, గిరిశృంగారునకు - పర్వతశిఖరము
వలె భయరహితుడైన వానికిని, ‘గిరిశృంగ + ఆ + క్రి, అని పదచ్ఛేదము. దరిశేరిన వారలకు
కొండవలె నండయై భయమును బోగొట్టువాడని భావము. అపరిమేయ శృంగారునకు. అపరి
మేయ - మితి చెప్పకకృత్యముగాని, శృంగారునకు - నాట్యరస ప్రధానమైన వానికిని, ‘ని||శృంగారః
సురతే నాట్యరసేవ, మే, అనఁగా మహానటుడ నిభావము - ఇందు ‘కరుణా.....భృంగా
రునకు, రూపకాలంకారము, అతాంతాయుధ ఘోసాంగారునకు, ఉపమాంకారమును
‘సాధర్మ్యముపమా, కా. ప్ర.

క|| కటకాయితఫణిశి శిఖా, ఘటితామృతఘృణిశి నర్ధ + కాంతామణిశి
గుటిలాఖిల దనుజగజ, స్ఫుటనకళాస్ఫణిశి దేవ + చూడామణిశిన్.

25

అ|| కటకాయిత ఫణిశి. కటకాయిత - కంకణముగాఁజేయఁబడిన, ఫణిశి - సర్పము
గల వానికి, శిఖా.....ణిశి. శిఖా - సిగియందు, ఘటిత - కూర్చఁబడిన. పొందించఁ
బడిన యనుట, అమృతఘృణిశి - సుధాకిరణములుగల వాడయిన చంద్రుఁడు గలవానికిని, అర్ధ
కాంతామణిశి - సగము పార్వతిగలవానికిని - అనఁగా బార్వతితోఁగూడిన మేనుగలవానికిని,
‘శిఖా, తటశీలత ఘృణిశి భృతన తగ్రామణిశి, అని పాఠాం. కుటిలా.....ణిశి కుటిల-
కృత్రిమముగల, అఖిలదనుజ - రాక్షసులందఱిలో, గజ - గజాసురుని, స్ఫుటనకళా - భేరించు
నట్టి విద్యయనెడు, స్ఫణిశి - అంతుశముగలవానికిని, దేవచూడామణిశి - దేవతలందఱు కిరమున
దాల్చి రత్న మైన వానికిని, అనఁగా దేవతలలోశ్రేష్ఠుఁ డైనవానిననుట, ఇందు ‘దనుజ.....
స్ఫణిశి. దేవచూడామణిశి, ఉపమాంకారము.

క|| ప్రేయస్మితగల్లునకు, సాయకముఖ దళితరాత్రి + చరమల్లునకు
గాయజగురు భల్లునకు, మాయాభిల్లునకు మంచు + మలయల్లునకు.

26

అ|| ప్రేయస్మిత గల్లునకు - ప్రియతమమైన చెక్కిఁగ్కుగలవానికిని, ని|| ప్రేయః ప్రియత
రాఖ్యానం, దండిగల శబ్దప్రయోగమునుగూర్చి ‘నూ|| అతి ప్రయుక్తం దేశభాషాపదమ్, హాలా
శబ్దముదేశ్యమయిననుగానిదాన ప్రయోగమువలన సాధువైనట్లేగల్గి శబ్దమును మహాకవి ప్రయోగము
లచే సాధువుగా గ్రహింపఁదగినది. ఉదా ‘నీ|| అతిశయవంతియాష్టాంగగల్లచపేటము, స్వా. మ,
‘గల్లపాశీల సక్రామముద్రాంకురా, శృం. నై. ‘మళకీ మంగళగీతైః, మక్షికలలనారదత్తులై శ్వాపి.
మూషీగల్లచపేటైః, నిద్రాం నాట్యేతి కుంభకణ్ఠోఽపి, ప్రాస్తావికణ్ఠోకము. సాయక.....
నకు. సాయకముఖ - బాణములయొక్క అగ్రములచేత, దళిత - చీల్చివేయఁబడిన, రాత్రిచర
మల్లునకు - రాక్షసులయొక్క శిష్టిలుగల వానికిని, రాక్షసశ్రేష్ఠులుగలవానికి ననుట, ‘సాయకము
ఖదళిత. అని వ్రాతప్రతి, కాయజగురు భల్లునకు, కాయజగురు - విష్ణువే, భల్లునకు - బాణము

గాఁగల వానికిని, 'ని|| భల్లోభల్లీచ బాణేస్యాత్, విశ్వ, మాయాభిల్లనకుఁ - మాయచే బోయ వానివేషము ధరించిన శివునకును, మంచుమల యల్లునకున్ - హిమవతున కల్లుండైన వానికిని. ఇందు నాలుగు పాదములను. 'గల్లునకున్ - మల్లువకుఁ - భల్లునకుఁ - యల్లునకుఁ, అనుటచే, త్ర్యక్ష రాంత్యాను ప్రాసాలంకారము.

క|| కాశీపట్టణముఖ్యని, వేశున కవనీశసాధ + వేశునకు వియ
త్రేశునకుఁ గందపురసో, మేశునకుఁ బ్రభానిరస్త + హిమకాశునకున్. 27

అ|| కాశీపట్టణముఖ్యనివేశునకుఁ. కాశీపట్టణ-కాశియనుపేరుగలనగరమే, ముఖ్యనివేశునకుఁ - ప్రధానమైనవనశిగలవానికిని 'ని|| కాశీర్వరాణసీవారణాసీశివపురీతిసా, హేమ. ఇచటఁగాశినిగూర్చి 'అయోధ్యామధురామయా కాశీకాంచ్యపవంతికా, పురీద్వారవత్తిచైన సప్తతామోక్షదాయికాః, సాం||అ|| అవనీశసాధవేశునకుఁ. అవనీశ-రాజులయొక్కసాధ-మేడలయందు, వేశునకుఁ - నివాసముగల వానికిని, వియత్రేశునకున్ - ఆకాశమే సిగగాఁగలవానికిని, శివుఁడు వ్యోమకేశుఁ డగుటప్రసిద్ధము. ప్రభానిరస్తహిమకాశునకుఁ. ప్రభా-తనయొక్కకాంతిచేత, నిరస్త-తిరస్కరింపఁబడిన, హిమ కాశు నకున్ - మంచును, పూచినతెల్లను, గల వా ని కి ని, 'విభానిరస్త, అని పాఠాంతరము కందపురసోమేశునకుఁ - కందుకూరనుగ్రామమునం దుండిన సోమేశ్వరుఁ డనుదేవునకును, ఇందువత్సేవిభక్త్యంతముగలపద్యముల నాటిఁటిని జెప్పటకు 'నూ|| ద్వికం చతుష్కం పట్కం వా, పృష్ఠకం వా-త్ర విన్యసేత్, అవృత్తానా మధికతా త్వైచ్చిక్తి సమతా మతా, నైషం విషమ విన్యాసః, కర్తృనాయకయోర్నితః, అథ|| 'వేశునకుఁ - వేశునకుఁ - కేశునకుఁ - మేశునకుఁ - కాశు నకుఁ, అనుటచే, త్ర్యక్షరాంత్యానుప్రాసాలంకారము.

వ|| సముజ్జ్వలాలుం క్రియాభిరాముంబుగా నానమర్పింపంబూనిన నిరంకుశో
పాఖ్యానం బను కృతికన్యాలలామంబున కాజన్మకథ యెట్టిదనిన. 28

అ|| సము.....బుగాఁ. సముజ్జ్వల-మిక్కిలిప్రకాశించుచున్న, అలంక్రియా-ఉపమా ద్యలంకారములతో, భూషణాద్యలంకారములతోననిభావము. అభిరామంబుగాఁ - రమణీయమగు నట్లు, నానమర్పింపంబూనిన-నేతభక్తితోనీయఁగడఁగినటువ. టి, నిరంకుశోపాఖ్యానంబు అను కృతి కన్యాలలామంబునకుఁ-నిరంకుశోపాఖ్యాన మనుపేరుగల శ్రేష్ఠ మయినకావ్య మనెనుకన్యకకు, ఇచట లలామము, అను శబ్దము సూక్ష్మ నూ|| త్రిమూర్తిగేఘరమృస్వాన్మృఖ్యసామర్థ్యలక్షణు, అధ. ఈనూత్రము లలామకబ్దునునకే కాని 'లలామము' అనుశబ్దమునకన్వయింపఁబడలేదు. ఉదా|| రాముఁడు దేవలలామండు-భూమిజకాంతాలలామ - పక్షిలలామంబునెక్కు బలియునిదలఁతుఁ, కనుక లలా మము, అనుశబ్దమునుగూర్చి. 'ని|| లలామంచలలామచ, అను. ఉదా 'అత్కాంతాలలామంబు - రాజ సౌందర్యుఁడోరెకమణిలలామంబు, శృం|| నై||ఉదా 'కా-పాతివ్రత్యగుణాభిరామయగు నాభామాలలా మంబు, సాం|| మా||అజన్మకథ-పుట్టుక మొదలుగాఁగలవృత్తాంతము, ఎట్టిదనినక - ఎటువంటిదనఁగా- చెప్పఁబోవుచున్నాను వినుమనుట; ఇచటఁ గవి సాలంకృతకన్యాదాన మొనర్చుచున్నా ననివచిం చుచున్నాఁడు. ఈపకాంతంకారము.

-: ధర్మశీలుఁడుకొలుపుండుట :-

మ॥ అనహాయాపరిమేయదుర్జయబలా ♦ హంకారదుర్వారవై
రి సహస్రప్రతిఘనసమారణచణో ♦ ద్రేకాశివిద్యుత్సము
ల్లననానంతర జాయమానమహిత ♦ ద్రాఘిష్ఠగర్జ్వాఘ్రునుం
డసమానాకృతి ధర్మశీలుఁడనురా ♦ జత్యంతసంతుష్టుఁడై.

29

ఈ పద్యమున రాజానకును, మేఘమునకును, అభేదాధ్యవసాయముచేసి చెప్పినాఁడు.

అ॥ అను.....నుండు. అనహాయ-సహాయహితమైన, అపరిమేయ - మితిచెప్పనలవిగా
నట్టియు, దుర్జయ-గలువనశక్యమైనట్టియు, బల-శరీరపాటవముచేతను, అహంకార - మదముచేతను,
దుర్వార-నివారింపనలవిగాని, శైరిసహస్ర - అనేకశత్రువులయొక్క, ప్రతిఘనసమారణచణ - నిత్య
మును జంపుటయందు నేర్పుతోఁగూడిన, ని॥ ఘ్రాదివాహనీవాతుక్లీ బేషవసనానరా, అ॥ ఉద్రేక-
దుడుకుతనముగల, అనివిద్యుత్ - మెఱుపువంటి ఖడ్గముయొక్క, సముల్లసన - ప్రకాశముయొక్క,
అన-తర-పిమ్మట, జాయమాన-కలుగుచున్న, మహిత-గొప్పయైన, ద్రాఘిష్ఠ-అతిదీర్ఘమైన, 'ని॥
అతిశయేనదీర్ఘఃద్రాఘిష్ఠః, గురు. 'మా॥ ప్రియస్థిస్థిరీయ బహులగురువృద్ధతృప్తదీర్ఘబృందారకాణాం
ప్రథమశ్చపృష్ఠపాగర్వద్విత్రాస్తాః'మివృద్ధాః, అష్టా సిద్ధాం. (వ్యా॥ ప్రియాదీనాం క్రమాత్ప్రాయః
స్మరిస్తాదిభ్యఃప్రేష్ఠః. ణేష్ఠః. నేష్ఠః. పరిష్ఠః. బంహిష్ఠః. గరిష్ఠః. రద్విష్ఠః. త్రపిష్ఠః. ద్రాఘిష్ఠః. వృందిష్ఠః. ఏవమీయా
సుః. ప్రియోయబహులగురుదీర్ఘాణాం పృథ్వాదిత్యాత్ ప్రేమాదిత్యాది)గర్జ్వాఘ్రునుండు-గర్జకుఘ్రునుఁడయిన
వాఁడు, 'ని॥ గర్జితంబృంహితేమేఘభస్మానాతు మదద్విషే, నానా. ఇచట సీంహనాదముచేత
రాజాను,గర్జచేతమేఘమును, అనితెలియవలెను. ధర్మశీలుఁడు-ధర్మముగాఁ బ్రవర్తించుటయే స్వభా
వముగాఁ గలవాఁడగుటచే ధర్మశీలుఁ డనుసార్థక నామమును వహించినయారాజు, అసమానాకృతిఁ-
సమానములేని చక్క-దనముచేత, అత్యంతసంతుష్టుఁడై - అధికమైనసంతోషముగలవాఁడై, మీఁది
కన్వయము. ఇందుఁ బ్రథమపాదమున సరసయతి నెప్పఁబడినది. 'క॥ హయ లత్యమునకు శషసలు.
నయనర్తనచభజర్మలకు + నలి మధ్యమవ, ర్గయుతానునాసికము ని, శ్చయముగ ద్రుతమునకుఁజెల్లు.
సరసపభుజినన్, అప్పు. మఱియుఁ జతుర్థపాదమున 'సము, ల్లసనా.....
మహితః ద్రాఘిష్ఠ, అనుచోట వికల్పయతి 'గీ॥ వ్యాకరణరూత్రములసంఘటతుకునపుడు, రెండువిధ
ముల రూపంబుఁబుండెనేని,వకుధ నయ్యక్క-రములకః వ్యలవికల్ప, సంధి విరమణ మన రెండుః నాగు
చుండు, అప్పు. 'ఉదా 'గీ నందకుకుమార గూఢపాః నృదవివార, దలితశిశుపాల గోత్రభిః నృణివి
నీలి, నాగపర్వంకకాయీ సః స్తార్గయాను ధాతృయతనామ యోగివాంః నృధ్యధామ, మఱియు
'మ.ఒకనాఁ డిందుధరండుఁ బార్వతియు లీ.లోద్యానకేళీసరి, నికటానేకవనప్రదేశముల పైః
తేయేంద్రకన్యాప్సరో, 'నికురంబంబులు,అదిపు. ఇందు అల్లిప్తక్షేతలపరంపరిత రూపకాలంకారమును 'క॥
కాలతరతర విమతధ్వజి, నీ తత కాంతారతతిః+ నీచేతిమహా, హేతివజ్రజ్వలనోజ్జ్వలి, హేతిగుమియోబ
ధారుఃశీశ్వరనరసా, నరస. శ్లిష్ఠకేవలపరంపరితరూప కాలంకారమును. 'క॥ ఇల సంధిగూడిపదములు
నెలకొని యొకపదమురీతిః నిలిచినశ్లేషం, బలరు, నరస. 'నియతాలోపణోపాయః, స్యాదాలోప
పరస్యయః,కత్తిరంపరితంజ్జిషే + వాచకేభేదభాజివా, కా॥ ప్ర॥ ఉదా. 'విద్యనాక్షణసహంస. వెలి,

కమలా సంకోచదీప్తద్యుతే, దుర్గామారణనీలలోహితసమిత్ స్వీకారచైక్వానర, సత్యప్రీతివిధానదత్తు విజయప్రాగ్భవభీమప్రభో, సామ్రాజ్యంవరవీరవత్సరశతం వైరించము చైచ్ఛిక్రియాః' అనంగా అశ్లిష్ట శిష్ట కేవలపరంపరిత రూపకాలంకారమిత్రమని తెలియవలెను.

తా|| గెలువకక్యముగాని యసహాయకూరులగు శక్తురాజులయొక్క సమాహము నెల్లప్పుడును దునుమాడుటయందు గేర్పరితనమును దుడుకుతనమును గలిచంద్రహాసముయొక్క మెఱుపును పెంతునే యులుమువలె సింహనాదమును గలిపాడును, మిగులసుందరుడును, ధర్మమార్గము నించుక యైననుదప్పక ప్రవర్తించువాడును, అగు ధర్మశీలుండను రాజు మిక్కిలి సంతోషముతోఁ గూడిన వాడై.

—: ధర్మశీలునిసభకుఁ బులహమహర్షి వచ్చుట :—

క|| కొలువున్నయెడకుఁ దనని, ర్మలతేజము సూర్యుతోడ * మార్మలయంగాఁ బులహుఁ డనుమాని నిర్గత, కలహుఁడు చనుదెంచె శిష్య * గణనంపుతుండై. 30

అ|| కొలువున్నయెడకుఁ—అరాజు సభచేసియున్నచోటికి, తన నిర్మలతేజము—తనయొక్క—స్వచ్ఛ మైనప్రకాశము, సూర్యుతోడన—సూర్యుని కాంతితో, మార్మలయంగాఁ—ఎదురించివ్యాపించగా— అనంగా సూర్యుని కాంతిని బ్రతిఘటించునట్టి కాంతితోననుట. మాటు+మలయు—మార్మలయు, అగును. నిర్గతకలహుఁడు—పోగొట్టుబడినజగదులుగలిపాడు. అయిన పులహుఁడును పేరుగలిమహర్షి శిష్యగతిసంపృక్తుడై—తనయొక్క శిష్యులతోఁజుట్టుకొనఁబడినవాడై, చనుదెంచె—వచ్చెను, ఇందు 'తన నిర్మలతేజము సూర్యుతోడమార్మలయగా, అనుటచే నుపమానంకారము 'సాధర్మ్యముపమా ణేదే, కా|| ప్ర|| 'తమశ్వేత్యనుబధ్నాతి తచ్చీలంకన్నిషేధతి తస్యైవానుకరోతీతి శబ్దాః సాదృశ్య వాచకాః ఉపమాయా మిమేప్రోక్తాః కవీనాం బుద్ధిసౌఖ్యదాః' కావ్యాద.

తా|| కొలువుచేరియుండగా నచటికి శమదమాన్వితమనస్కుఁడును, సూర్యునితో సమాన మగు కాంతిగలవాఁడును, అయిన పులహమహర్షి తన శిష్యులతోఁగూడి వచ్చెను.

క|| చనుదేర నెదురుగాఁ జని, మునిసింహులి నర్మపాద్య * ముల సంతృప్తా త్మునిఁ, జేసి రత్నసింహా, ననమునఁ గూర్చుండనునిచి * నవిధక్షోణిన్ 31

అ|| చనుదేరక—వచ్చినతోడనే. ఎదురుగాఁజని, అధర్మశీల నృపాలుఁ డభిముఖముగాఁ బోయి, మునిసింహునిక—మునుఁజూతొ శ్రేష్ఠుండయిన యాపులహుని, 'ని|| స్యురుత్తరపదే వ్యాఘ్ర పుంగవ ర్షభమంజరాః, సింహ కార్దూత నాగాద్యాః—పుంసి శ్రేష్ఠార్థగోచరాః; అను|| అర్హత పాద్యములక—పూజార్థమయిన జలముతోను, పాదప్రక్షాళ నార్థమయిన జలముతోను, 'ని|| అర్హత స్నానార్థే పాద్యం పాదాయ చారిణి, అను|| 'అర్హతేజలే, అని రామోక్తమి. సంతుష్టాత్మునిక—సంతోషించుచుండిన మనస్సు గలిపానినిగా, చేసి, రత్న సింహాసనమునక—బంగారముతో సింహముఖ ముగాఁ జేయఁబడిన ముఱులు పొదువఁబడిన రాజపీఠమున, కూర్చుండనునిచి, —అసీనుఁ డగునట్లుచేసి, నవిధక్షోణిక—దాని నవిశాసభూమియందు. ముందరి వచనముతో నన్వయము—ఇచట రాజునుని

శ్రీమృత సర్వ పాద్యాదులతోఁ బూజించుటకుఁ గారణ మిట్లు చెప్పఁబడియున్నది. 'సాధూనాం దర్శనంపుణ్యం, తీర్థభూతాహిసాధనః, కాలేన ఫలతే తీర్థం, సద్యః సాధుసమాగమః, చాణి.

తా॥ ఇట్లే తెంచిన ఋషిశ్వురన కెచురేగి పాదములఁ గడిగి పూజించి మణిమయ మగునువర్గ సింహాసనమునఁ గూర్చుండఁజేసి యాసమీపమున.

వ॥ తాను నొక్కనముచితాననంబునఁ గూర్చుండి ప్రసంగవశంబుననిట్లనియె. రి2

అ॥ తానును - అధర్మశీల భూపాలుఁడును. ఒక్కనముచితాననంబునక - మిక్కిలి యోగ్యమయిన యొకపితమమీఁద, కూర్చుండి - కూర్చుండినవాఁడై, ప్రసంగ వశంబునక - మాటలయొక్క యధీనమున, అనఁగా వివిధవిషయములనుగూర్చి ప్రస్తావించుచు ననుట, ఇట్లనియెక - ఈ చెప్పఁబోవు ప్రకారముగాఁ బలికెను, ఇచటఁ బూర్వ వాక్యాంతమున భావ్యర్థ కథన ప్రారంభమున కర్థమగుచున్నది. 'నూ॥ ఇట్లనియె. అనిన భావ్యర్థకథనప్రారంభ పరిసమాప్తతం గ్రహంబుగ నగు.' ప్రా. వ్యా. 'ప్రసంగవశమున, అనుటకు 'నూతాఃపారాణికాః ప్రోక్తా మాగధావంశ కంసకాః, వందినస్త్య మలప్రజ్ఞాః, ప్రస్తావనద్యోక్తయః. అని కాశ్త్రముకనుక బ్రస్తావనమున నిట్లు వచించెనని యూహింపవలయును.

సీ॥ ఆఱుశాస్త్రములందు ♦ నడిగినతా వెల్ల, నిదమిత్థ మనితెల్పు ♦ నెవ్వఁడోపుఁ
దెలిసిధర్మాధర్మ ♦ ములు పాలునీరు నే, ర్పఱచిన క్లెవ్వఁడే ♦ ర్పఱవనేర్పు
నమరాది కమనీయ ♦ మగుతపసాన్రమాజ్య, వట్టంబు నెవ్వఁడు ♦ కట్టికొనియె
లోకంబునకు దురా ♦ లోకంబు బ్రహ్మవ, లోక మెవ్వఁడు నేయు ♦ లోకమందు

తే॥ మీరు దక్కంగ నోత్రిలో ♦ కీరహస్య, కర్మమర్మ వివేక జం ♦ ఘాలదృష్టి
ఫాలలోచనపరభక్తి ♦ పారవశ్య, దళితకామాదిరిపువర్గ ♦ కలహ! పులహ? రి3

అ॥ ఓత్రిలో.....కలహ. ఓ - సంబోధనము, త్రిలోకీ - మూఁడులోకములయొక్క - 'ఇచట 'త్రిలోకీ, అనునది ద్విగుసమాసము. 'త్రయాణాం లోకానాం సమాహారః = త్రిలోకీ, రహస్యకర్మ - దాఁచఁబడిన పనులయొక్క, "ని॥ రహస్యోపాంశుచాలింగే. రహస్యం తద్భవే త్రిమి" అ॥ మర్మవివేక - కపటమును దెలియునట్టి, జంఘాలదృష్టి - మ్మిలిపడిగానడచునటువంటి చూపుగల - అనఁగా ప్రసరించునటువంటియనుట, 'ని॥ జంఘాలాఽతిజన్తుత్యై, అమ॥ 'దృష్టృష్టి నేత్రలోచన చతుర్నయ నాంబశేక్షణాక్షీణి, హలా॥ ఫాలలోచన-నొసటకన్నుగలికివునియొక్క, పరభక్తి - శ్రేష్ఠమైన భక్తియొక్క, పారవశ్య - పరవశత్వముచేత, అనందాతిశయముచే మై మఱుచుటచేత, దళిత - భేదించఁబడిన, కామాదిరిపువర్గ - కామము కోర్కెము మొదలగు నరిషడ్వర్గముయొక్క, కలహ - జగడములుగలవాఁడా, పులహ - ఓపులహుఁడా లోకమందుక - ఈ ప్రపంచమునందు, మీరుదక్కంగక = మీరుగాక, మీకుఁదప్ప నెవరైన ననుట, అష్టశాస్త్రములందుక - షడ్శాస్త్రములయందును, అడిగినతావు + ఎల్లక - ప్రశ్నించినవోటు అంతయును, ఇదమిత్థము-ఇదియిట్లు, అనితెల్పక - అనితెలియఁజేయుటకు, ఎవ్వఁడోపుక - ఎవ్వఁడు సమర్థుడగును, తెలిసి - ఎఱిగియుండినను, ధర్మాధర్మములు - న్యాయాన్యాయములు.

అ॥ వ్యసనములలోనక-అత్యాసక్తిగల స్త్రీ దూతః పాన మృగయా వాద్దోష దండదోష నిగర్థకవ్యయము అనునేడింటిలో, ప్రథమవ్యసనము-మొదటిది యగువిచారము, సంభోగ కాంక్ష-స్త్రీసంగమవాంఛ, అది-అశోరిక, దోషమలీమసును-పాపముతోమాసినది. అనఁగా బాపమునెడు మలినముతో నిండినదగుటచే, నపక్వైయని తెలియవలెను. 'ని॥ మలీమసుంతు మలినం. కచ్చరం మల దూషితం, అమ॥ అనఁగక-ఇట్లుకమపంటిపెద్దలు చెప్పుచుండఁగా, విందుక్ వినియున్నాను. ఇచట దద్దర్థార్థకమున భూతార్థము స్ఫురించినది. 'నూ॥ తద్దర్థార్థకవిశేషణం బసహాయతం ద్రికావచి యగు.' ప్రా॥ వ్యా॥ అందుక- అట్టివ్యసనమునందు. ప్రసరించినవాఁడు - తనయొక్క-మనస్సును వ్యాపింపఁజేసినవాఁడు, ప్రవర్తించినవాఁడనుట, పాపభావ్యుఁడు-కలుచునుండి బహిర్గతుఁడైనవాఁడు, పాపవిముక్తుఁడైనవాఁడనుట, కలఁడే-లోకమునందెచ్చటనయిననున్నాఁడా? ఈపద్యమున 'విందుక్. అందుక' అను ప్రాసాలంకారము.

తా॥ స్త్రీలఁగోరుట, జూదమాడుట, కల్లుద్రాగుట' వేఁటాడుట, పరులనిందించుటయు, గొట్టుటయు, నిష్ప్రియోజనమగువ్యయము, అగు నీయేడింటిలో మొదటిది యగు స్త్రీవాంఛ పాపపూరిత మయినదని తమవంటిపెద్దలు చెప్పుచుండఁగావినియున్నాను. అట్టి వ్యసనమునఁ బ్రవర్తించి పాప విముక్తినిొందినవాఁడెచ్చటనయినను గలఁడా?

—: పులహుని ప్రత్యుత్తరము :—

క॥ నా విని మునిశేఖరుఁ డో, భూవల్లభ వెఱవనేల ♦ బుధసంస్తుత్యం
బీవాక్య మేమి యల్పమె, నీ వడిగినయంత మోహ ♦ నిర్దిడుఁడవే? 37

అ॥ నాక- అనఁగా ఇట్లుపలుకఁగా, విని-అకర్ణించినవాఁడై, మునిశేఖరుఁడు-ఋషులలో శ్రేష్ఠుఁడయిన యాపులహుఁడు, ఓభూవల్లభ-ఓరాజా 'ని॥ వల్లభోదయితే-ధృత్యై సల్లక్షణతురంగమే, మే. వెఱవక-+పిల-భయమును జెందుట యెందులకు, భయపడనక్క-అలే దనుట, బుధసంస్తుత్యంబు-పండితులచేత శెక్కు-కగా గణింపఁదగినది, అయిన, ఈవాక్యము-ఈమాట, ఏమి-+అల్పమె-స్వల్ప మైనదాయేమి, తృణీకరింపఁదగినది కా దనుట, నీవు. అడిగినయంతక-ప్రశ్నించినమాత్రముననే, మోహ నిర్దిడుఁడవే-వలపునందు జాగరూకతగలవాఁడవా, అడిగినంతమాత్రముననే నీ వట్టిభ్రాంఠిగలవాఁడ వని నేను దలంప ననుట.

తా॥ ఇట్లుడుగఁగా విని యాయతీంద్రుఁ డోరాజా! భయపడనవసరములేదు. పండితులచే మన్నింపఁదగిన యీవ్రశ్న యల్పమైనదికాదు. నీ విట్లుప్రశ్నించిన మాత్రముననే కామాతురుఁడ వగుదువా?

చ॥ అడిగిననేమి దోసమె న ♦ మస్తధరాతలనాథ! శోరిక
ల్పదుపులనున్నవే మనసు ♦ లోపలఁ గాక రతిప్రసంగము
ల్లడవనియంతమాత్రనె వి ♦ దారితమోహుఁడె యీ విచారముల్
విడుపుము వాగ్విశేషమును ♦ విశ్రుతవేషము మోక్షహేతువే? 38

అ॥ సమస్తధరాతలసాధ - ఈశుడమియంతటికినధిపతియైనవాఁడా, అడిగిననేమి-నీవు ప్రశ్నించిన మాత్రముననే యేమయినది, దోసమే - ఇదియొకనేరమా, కాదనుట, కోరికల్-మనుజులకుఁ గల యోషేక్షలు, మనసులోపలఁగాక-చిత్తమునందుఁగాకుండఁ నుడువులకై-మనము ప్రసంగించెడుమాటల లోనే, ఉన్నవే-ఉన్నవాడేమి, అనఁగా నన్నియు మనస్సునం దుండును గాని వాక్కులలో నేమిలే దనుట, రతిప్రసంగముల్-సురతసంబంధ మైనవాక్యములు, తడవనియంతమాత్రనే-విచారింపక యుండినంతలోనే, విచారికమోహుఁడై-భేదించఁబడినమోహము గలవాఁడా, అనఁగా మోహరహిత మైనవాఁడా యనుట, ఈవిచారముల్-ఈయాలోచనలు, విడువుము-వదలిపెట్టుము, వాగ్విశేషమును-మాటలయొక్కయధికమును-వాగాడంబరిమును, విశ్రుతవేషముకై-ప్రసిద్ధిగతి వస్తుభూషణా ద్యలంకారమును, మోక్షహేతువే-ముక్తికైగారణమా-కాదనుట, ఇందుఁబ్రథమపాదమున 'అడిగిన..... సమస్తధరాతలసాధ, అనునాట 'అ, కారమునకు మకారముతలపైఁగల 'అ, కారముతో' విశ్రమమునెప్పఁబడినందుకు 'అ॥ నాస్తియనక మహిన + నంతసంపదలు నా, రాయఁబుడోసంగు + రమ్యమగుర, సాయనంబు బుధులకతఁ డన నిత్యస, మాసయతులు రెంటి + నంటియుండు, అన॥ ఇందు 'విశేషము-వేషము, అంత్యానుప్రాసాలంకారము. కోరికలు మనస్సున నుండును గాని వాక్కుల యందుండునా? మాటబాడనియంతమాత్రమున మోహబుధవిమక్తుఁడగునా? వాచాడంబరమును, వేషభారిత్యమును, మోక్షహేతువులా? అనుటచే అర్థాంతరన్యాసాలంకారము 'సామాన్యం వా విశేషో వా తదన్వేన సమర్థ్యతేయత్రసోఽర్థాంతరన్యాసః. సాధర్మ్యేణేకరేణ వా, కా॥ ప్ర॥

తా॥ ఓరాజా! ఈయంశమునుగూర్చి నీవుప్రశ్నించినంతనే నేరముగాదు. మానవులకుఁ గోరికలన్నియు మనస్సులోనుండును గాని మాటలలోనుండవు. సంభోగసంబంధమయిన ప్రసంగములు బయటికిఁ గనుపఱచనంతమాత్రముననే స్త్రీవాంఛారహితుఁ డగునా? ఈయాలోచనల మానుము. అధిక ప్రసంగాడంబరమును, దాంభికవేషమును; మోక్షసాధనములు కావు.

క॥ కావున విచారమేటికి, భూవర విను నకలదోష + ములకు నిరాఘా

టావానవకానె శివకరు, ణావేశధురీణచిత్తుఁ + డైన ధరిత్రిన్.

39.

అ॥ కావునకై-అటులగుటంజేసి, కాఁబట్టియనుట, విచారము-అలోచన, ఏటికికై-ఎందునకు, భూవర-ఓరాటా, విను-అలకించుము, ధరిత్రికై-భూమియందు, శివకరుణావేశధురీణచిత్తుఁడు, శివకరుణా-అపరయేశ్వరునియొక్క దయతోఁగూడిన, అవేశ-ఓడలెఱుంగమియొక్క, ధురీణ-భారమును వహించిన, చిత్తుఁడు-మనస్సుగలవాఁడు: వినుకై-అయినయెడన, సకలదోషములకుకై-సమస్తమయినపాపములకు, నిరాఘాట+అవాసకానె-అడ్డములేని నివాసమగునా, 'ని॥ అఘాటస్తుఘటోఽవధిః. అంతే-వసానసీమాచ మర్యాదాపిచసీమని; హేమ॥ ఈపద్యమున 'విను, అనునాట. మధ్యమపురుషైకవచన మయినందున మువర్ణము రావలసియున్నను 'నూ॥ సార్థనార్థే ము లేకత్యేకధ్యతే మధ్యమార్థకః, విభాషాంతం వదం త్యేకే, న ప్రాణేతు కదాచన, అను సధర్వణవచనము వలన హల్లుపర మగుమండఁగా వైకల్పిక మువర్ణము రాదయ్యె. 'ఏటికికై, అనుప్రయోగమునకుదా 'వ॥ నీవితరులఁగొలువనేటికి, భార. మతేయు 'ఉ 'నీ, కింతభయంబులేకడుగ + నెల్లిద మైతిమి మాటలేటికిన్, సా॥ మ॥

తా|| కనుక దీనినిగుఱించి యాలోచింపవలసినపని లేదు. ధర్మశీలా! వినుము లోకమునఁ బరమేశ్వరానుగ్రహసమృద్ధిగల హృదయముతోఁగూడినవానికి శేలాటి కలుషములు నంటవుగదా!

చ|| కలరునుమీ మనోజశర ♦ కంపితధైర్యశరవృత్తై తలం
పుల వచనంబులం గ్రియల ♦ భోగవతీజనమంద యిచ్చ ని
చ్చలముగఁ బూని తక్కినవి ♦ చారము దూరము చేసినట్టిమొ
క్కలపుమనుష్యులుం బుధులు ♦ గాననిసద్గతిఁ గన్నవా రిలన్.

40

అ|| ఇలక-ధూమియందు, మనోజశరకంపితధైర్యశరవృత్తై. మనోజశర - మన్మథునియొక్క బాణములచేత, కంపిత-చలించబడిన, ధైర్యశరవృత్తై-ధైర్యమునెడిలక్ష్యముగలవారై, కామోదేవులై యనుట, 'ని|| అక్షం అక్ష్యంశరవృత్తం, అ|| వేద్యంఅక్ష్యంశరవృత్తం, హలా, ఉదా'వ|| కుసుమ బాణపరంపరా శరవృత్తంజైతనహృదయంబు, శృ|| నై|| తలంపులక - కోరికలయందును, వచనంబులక-పలుకులయందును, క్రియక-సమయందును, అనఁగా మనోవాక్కాయకర్మంబు లను మూఁడింటియం దనుట, భోగవతీజనమంద - భోగమురాండ్రయందే, ఇచ్చ - కాంక్షను, నిచ్చలముగ-స్థిరముగా, ఉదా 'ఉ|| నిచ్చలమమృతహేమలం ♦ నేత్రముశ్జము లొబ, కవిక. పూని-వహించి, 'భోగవతీజనసంగమేచ్ఛ, అని పాఠా|| తక్కినవిచారముక - శేషించినచింతను. దూరముచేసినట్టి మొక్కలపుమనుష్యులక - ఎడమచేసినటువంటిమాధూనపులు సైతము, బుధులుగాననిసద్గతిక-పండితులుగూడఁ గనుఁగొనలేని స్వర్గలోకసౌఖ్యమును, మంచిజ్ఞానము నయిం జెప్పవచ్చును, కన్నవారు-కనుఁగొనినవారు, కలరునుమీ-ఉన్నారచూచుమా, ఇందు 'మొక్కలపుమనుష్యులం బుధులుగానని, అనుటలో సరళమువకు వెనుక నున్ననకారము విందు వగుటకు 'నూ|| ఆద్యే తృతీయే చకపా స్తృతీయా స్తుః కపేతరే, ఆద్యే తృతీయే తుర్యే చ. ప్రాపునంతి నిమిత్తతామ్, అథ|| ఉదా 'ఉ|| ఎక్కడివాడో యక్షతన ♦ యేమ జయంతవంత కంతులిం, జక్కదనంబునం గెలువఁ జాలెనువాఁడు, స్వా|| మ|| ఇంకను 'చ|| మోతలు శైలరాక్షసు ♦ మేడిడియొత్తఁగఁ గూర్చు నిండు పె, న్నెలపొరపొడివ్యలున ♦ నిద్దపుగుల్బలవాలమం గళం, బలమును, వసు. ఇందు 'ఇచ్చ నిచ్చల-చారముదూరము, అనుప్రాసాలంకారము. బుధులనఁగాదేవతలు. వారికినివాసము నక్షత్రగమనముగలస్వర్గము. (ఆ కాశము) కనుక దివ్యులకు సయితము అభించనికాశ్యతపరమపదమును బొందినవారనిభావము.

తా|| ఈ పుడమియందుఁ గామవశులై నిరంతరము మనోవాక్కాయకర్మంబులం చేయుక కామజనమందే నిక్క మగుకోరికతోఁ బ్రవర్తించుమఁ గడమయాలోచనలను గడఁద్రొవినమోటు వాండ్రు సైతము విద్వాంసులకు అభించని మోక్షమును బొందిన వారున్నారు చూచితివా!

మ|| అది యాజన్మమునందుఁ జేసినవివే ♦ కాయత్తనద్వైతసం
పదకా దోసరపాల పూర్వకృత మా ♦ మాహాత్మ్యవిస్ఫూర్తి యెం
తదురాచారధురీణుఁ డైన నఘనం ♦ తాపంబు రాదేని య
మృదనారాతిక్సపావిపాక మని నం ♦ భావనంబు వాఁడేకిన్.

41

అ॥ ఓనరపాల-ఓ రాజా, ఆది-అట్టిపుణ్యఫలప్రాప్తి, ఈజన్మమునందుకొ-ఇప్పటిపుట్టుకయందు చేసినవివేక+అయత్త+సద్వృత్త+సంపదకాదు, ఆచరించినటువంటి జ్ఞానమునకభీనమయిన మంచి నడతయొక్కయతికయము కానేరదు, అమాహాత్మ్యవిన్నూర్తి - ఆ గొప్పతనముయొక్క సమృద్ధి, పూర్వకృతము - క్రిందటి జన్మమునజేయబడినది, ఎంత+దురాచార+ధురీణుడు+వినక - ఏలాటిచెడ్డపదకగలవాడయినప్పటికిని, అనుసంతాపంబురాధేని - పాపమువలని దుఃఖమురాకుండినట్లయిన, అది-అట్టిగొప్పయదృష్టము, అమృదనారాతికృపావిపాకము-అపరమేశ్వరునియొక్కదయవలన అభించినభాగ్యము, 'అనుసంతాపంబునుంజేందడ+మృదనారాతి, అని సాతాం. వాడు-అట్టిపురుషుడు, వీరికికొ-ఎవ్వరికైనను, సంభావ్యుండు-మిక్కిలి కొనియాడఁదగిన వాఁడు, ఈపద్యమున ద్వితీయ చతుర్థ పాదములయందు బిందుయతి సెప్పబడినది. అక్షణము 'క॥ పనిఁబూని నిజుఁడ దమతమ, యనునానికములకు బిందు+యతులను వెనుకకొ, గనుపట్టు నాల్గు లిపులను, బెనుసున్నలు దాసితమకుఁ బిఱుండఁ గదియునొన్, అప్పు ఁదా 'శ్రి॥ మనసిజాతాయ గోపడింభా యనంగ, దేనినే సులక్షణసారమున ననుస్వరయతి యని చెప్పఁబడియున్నది 'క॥ పంచమ వర్గాక్షరములు, పంచమవర్ణములఁ గూడి + పరఁగ నటించుకొ, వంచింపక పెరునాలుగు, నంచితముగఁ బిఱుండనున్న + అట్టివనొటకొ, ఁదా 'శ్రి॥ మాకు వడిసెల్లవిజితకం + బరుడనంగ, ఇందు 'అయత్త సద్వృత్త-దురాచారధురీ-కృపావిపాక, ఇవి యనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ పుడమిఁజేఁదా, అట్టి మహాభాగ్య మీజన్మమునఁ జేయఁబడినదాన యజ్ఞ తపోనియ మాదులవలన అభించునదిగాదు. పూర్వపుణ్యసాఫల్యము. ఏలాటిదుష్ప్రవర్తనము కలవాఁడయినను నతనికి బాపభార మంటనియెడల నది పరమేశ్వరానుగ్రహోత్కర్షము. అతఁ డెవ్వరిచేత నయినను స్తుతింపఁ దగినవాఁడునుమా !

వ॥ దీని కొక్కయితిహాసంబు కలదు. చెప్పెద సావధానంతరంగుడ వై విను మని యిట్లు చెప్పందొడంగె.

42

అ॥ దీనికికొ-ఈవిషయమునకు, ఒక్కయితిహాసంబు - ఒకపురాతనకథ, కలదు - ఉన్నది, చెప్పెదకొ - దానిని వచింపఁబోవుమన్నను, సావధాన+అంతరంగుడవై - ఎచ్చరికతోఁగూడిన మనస్సుగలవాడవై-క్రద్ధతోఁగూడినహృదయము గలవాడవై యనుట, వినుము- ఆజ్ఞింపుము, అని యిట్లు-అనియీప్రకారముగా-చెప్పఁబోవురీతిగా ననుట, చెప్పందొడంగెకొ-చెప్పటకు నారంభించెను,

—:♦ మాణిక్య పురవర్ణనము ♦:—

సీ॥ కమలాకరము లాట + కమలాకరము లాట, జలజాతవిన్నూర్తి + దేలియఁబడక రాజమండల మహాట + రాజమండల మహాట, కువలయప్రియవృత్తి + వివరపడక మాణిక్యచయ మహాట + మాణిక్యచయ మహాట, స్తోత్రడాలు సెలంగ + గుఱుతుపడక యమరద్విక లాట + యమరద్విక లాట, ఘనమహర్నాభతఁ + గానఁబడక

తే|| గోపురము తాటమణిమయ ♦ గోపురంబు, తాట గురునమున్న తిమెయిం ♦ దేటపడక
ద్వాపరంబున విలసిల్లు ♦ ద్వాపరంబు, గరిమండనరారుమాణిక్య ♦ పురమనంగ. 43

ఇందు మాణ్యపురమునకును, స్వర్గమునకును, అభేదాద్యవసాయము చేసి చెప్పినాడు

అ|| జలజాతవిన్నూర్తిక్-జలమునందు బుట్టబడినపద్మములయొక్క, ప్రకాశముచేత, 'ని||
వార్షావిజలమంభోఽంబు. కమల్లస్సలిలంపయః. శరంవనఽకుశంతోయం. నీరంజీవనమబ్ధిషమ్. తత్పర్యా
యోద్భవం పద్మం, ధనం. కమలాకరములొట-లక్ష్మీనివాసములగుటయును, 'ని|| లక్ష్మీప్రద్యాలయా
పద్మాకమలాక్రిర్ననిప్రియా, అను|| జలజాతవిన్నూర్తిక్ - జలసమాహముయొక్క పరిపూర్ణతచేత,
'ని|| జాతంజనిసమాహయోః, కాశ్వ. కమలాకరములొట-తఱుంగనిజలము గలవి యగుటయును 'ని||
సలిలంకులంజలమ్, అను|| తెలియఁబడక-బోధపడక, ఇచటఁ గమలములయొక్క శోభచేతఁ గమలా
కరసార్థకనామమును బొందినదియు నెఱుకపడక యనియుఁ జెప్పవచ్చును. 'ని|| సహస్రపత్త్రిం
కమలం శతపత్త్రిం కుశేళయమ్, అను|| కువలయప్రియవృత్తిక్-కలువలకు నిష్టమైనప్రవర్తనముచేత, 'ని||
సాద్వదత్పరింకువలయం, అను|| రాజమండలహాట - చంద్రునియొక్క చింబ మగుటయును, కువలయ
ప్రియవృత్తిక్-భూవలయమునందుఁ గలజనులకు సమృత్త మైనవ్యాపారముచేత 'ని|| గోత్రా కుః
పృథివీ పృథ్వీ, అను|| రాజమండల హాట-రాజుయొక్క సమాహము గలది యగుటయును, 'స్వా
స్థండలం ద్వాదశరాజకేచ, దేశేచ బింబేచ కదంబకేచ, విశ్వ. వివరపడక-విభజనము కాక, త్రొత్త
దాలునెలంగక్-నూతనమైనకాంతలతోఁ బ్రకాశించుచుండఁగా, మాణిక్యచయహాట-మాణిక్యముల
యొక్క సమదాయ మైయుండుటయును, ఇచట మాణిక్యములు దేవలోకములోనివిగ వర్ణింపఁబడు
టకు 'క|| ధరఁ బద్మరాగ మెందును, దొరకడు కలియుగమునందు, అని వచించఁబడియుండుటను
బట్టి దివ్యలోకముననే యుండు ననిగ్రహింపవలయును. త్రొత్త దాలునెలంగక్-నవీనమైన కోటబురుజు
లతో నొప్పచుండఁగా, మాణిక్యచయహాట - మాణిక్యపురజనమై యుండుటయును, అని చెప్ప
వచ్చును, గుఱుకుపడక-ప్రత్యేకము కాక, ఘనసువర్ణాబ్జతక్-అధికమయిన యపరంజితామరపూవుల
చేత 'ని|| స్వర్ణం నువర్ణం కనకమ్, అను అమరదీర్ఘికలొట - అకాశంగా ప్రవాహములగుటయును,
'ని|| స్వర్ణదీ సురదీర్ఘికా, అను|| ఘనసువర్ణాబ్జతక్ - గొప్పవైనమంచినన్నెలుగల పద్మములచేత, 'ని||
వర్ణో ద్విజాదిశుక్లాది. యశోగుణకథాసుచ, మే. అమరదీర్ఘికలొట-ఎన్నఁటికి నాశములేకుండునట్టి
గొప్పనడబావు లగుటయును. వృ|| అమ్రయం తీర్థమరః, 'ని|| వాపీకు దీర్ఘికా, అను|| దేవతలచేఁ
ద్రవ్యఁబడిన లోతయిన నడబావులగుటయు ననిచెప్పనొప్పును. కానఁబడక-అనవాలు తెలియక, గురున
మున్నతిమెయిక్-బృహస్పతియొక్క యతిశయముచేత 'ని|| గురుస్త్రిలింగాయం మహతి దుర్జరాల
ఘనోరసి, పుమాన్ నిషే కాదికరే. పిత్రాదౌ సురమంత్రిణి, మే. 'గురుస్త్రిగీష్వతౌ శ్రేష్ఠేగురౌపితరి
దుర్భరః, శబ్దా|| గోపురములొట-స్వర్గపట్టణము లైయుండుటయును, 'ని|| గౌః స్వర్గే వృషే రక్కా,
విశ్వ||. గురునమున్నతిమెయిక్-అధికమైన యాస్థిత్యముచేత, మణిమయగోపురంబులొట-రత్నములతోఁ
గూడినపట్టణద్వారములు గలిగియుండుటయు, 'ని|| పురద్వారంకు గోపురమ్, అను|| తేటపడక-
స్పష్టము కాక, ద్వాపరంబునక్-ద్వాపరయుగమునందు, విలసిల్లుద్వాపరంబుగరిమన్ - ఒప్పుచున్న సంత
యముయొక్క గొప్పతనముచేత, 'ని|| ద్వాపరా యుగసంశయా. అను|| మాణిక్యపుర మనంగ

మాణిక్యపుర మనునట్టిపేరుగల పట్టణము, తనరారు - ప్రకాశించుచుండెను, ఇందు 'బౌట, అను ప్రయోగమునకు 'నూ|| వాయి రవు ర్యక్రతహా, నన్ను|| పద్యమంతయును శ్లేషాలంకారము 'శ్లేషః స వాక్యే ఏకస్మిక్ యత్రానేకార్థతా భవేత్, కా|| ప్ర|| 'నానార్థసంక్రయశ్లేషః. వర్ణ్యావర్ణ్యభయా శ్రితః, సర్వదోషాధనః పాయా త్వయో గంగామదీధరత్, కవ. 'విలసిల్లుద్వాపరంబుగరిమ' ననుటచే శుద్ధసంజేహమును 'ససంజేహస్తుభేదోక్తౌ తదనుక్తౌచసంశయః కా|| ప్ర|| 'తే|| విషయ విషయంబుఁ గవిమతిఁ విహితసామ్య, దీప్తసంజేహమొంద సంజేహ మదియు, గరిమశుద్ధంబు నిశ్చయఁగర్భితంబు, నిశ్చయంతంబునగు, నరస. ఉదా 'పంకజం వా సుధాంశు ర్వే త్యస్మాకంతు ననిర్ణయః, చంద్రా.

తా|| ద్వాపరయుగమునందు సంపూర్ణజలముతోను వివిధపద్మసమృద్ధితోను లక్ష్మీనివాసములొ యనునట్టి పుష్పచున్న కోనేళ్ళును, భూజనులకిష్ట మైవ్యాపారముచేతఁ గువలయానందకరులన వెలయుచున్న రాజులును, నూతనము లగుకోటబురుజులతో మాణిక్యములవలె నలలారుచున్న పురజను లును, కర్పరవర్ణము లయినపద్మములతోఁ బ్రకాశించుచు నెడతెగని జలసమృద్ధిచేత నాకాశగంగ వలె నొప్పచున్నలోతయిన నడబావులును, మిక్కిలియెత్తుగలిగి బృహస్పతినివాస మయినదివ్యపురమో యనునట్లు దీపించుచున్నరత్నమయ మగుగోపురములును, గలిగి జేవమానబోకములం జేదియో తెలి యనితెలుగునఁ బ్రకాశించుచున్న మాణిక్యపుర మనునొకపట్టణము కలదు.

శా|| మాణిక్యక్రియమాణ సాధనుషమా ♦ మాయాసరిత్తృకు
మైశాక్షీసహభీతి సంభ్రమభర ♦ వ్యాలోకమానాభ్రగా
క్షీణానగ్రత హాసభా విదళిత ♦ స్థితాంధకారత్రియా
మాణాభూతసితాన్య పక్షతతికం ♦ బాపట్టణం బల్పమే.

44

అ|| మాణి.....కంబు. మాణిక్య-మాణిములచేత, క్రియమాణ-కల్పించఁబడుచున్న, సాధ-రాజధనములయొక్క 'ని|| సాధో-స్త్రీ రాజసదనం, అను. 'వృ|| సుధాయోగా త్సేషః, సుధయనగానున్నము. అదిగలది. సుషమా-ఎక్కువయినకాంతియును, 'ని|| సుషమాపర మాశోభా, అను|| వృ|| సుష్టుగమంసర్వమస్యాస్పృషమా, అంతటనుబాగుగా సమమైయుండునది, మాయాసరిత్-ఇంద్రజాలపునదిని, కృత్రిమప్రవాహముననుట, ని|| స్యాన్మాయాశాంబరీ. అ|| (ఇచట సూర్యునికాంతివలన నెండమావు లెల్లెర్పడుచున్నవో యటులే మాణిక్యకాంతులకు మాయాప్రవా హము లేర్పడుచున్న వని తెలియవలయును. తర్జుకాను-దాటనిచ్చుగించువారయిన. ఏజాక్షీ-లేడి కన్నులవంటి కన్నులుగల స్త్రీలయొక్క, సహ-కాంతముయొక్కయు, భీతి-భయముయొక్కయు, సంభ్రమ తొట్రుపాటుయొక్కయు, 'ని|| సుభ్రమస్త్వరా, అ|| భర-అతిక్రయమును, వ్యాలోక మాన-ఎక్కువగాఁజూచుచున్న, ఆభ్రగ-భేదరులయొక్క, ఆకాశమునదిరిగెడువా రయినదేవతల యొక్క, అక్షీణ-అల్పముగాని, అనగ్ర-అటంకములేని, హాస=నవ్వుయొక్క, భా-కాంతిచేత, విద లిత-పగులఁగొట్టఁబడినదయిన, స్థితాంధకార-అధికమైనచీకటికల, ఇచట హాసముచేతఁ జీఁకటి పోవు ననుటకు హాసము స్వచ్ఛమైనది కనుక నిట్లుచెప్పఁబడినది. 'శుక్లత్వం క్రిహాసాదా' కార్పణ్యం దుష్కీర్త్యమాదిషు, ప్రతాపే రక్తతోష్ణత్వే రక్తత్వం త్రోధరాగయోః, కా|| క|| ల|| 'ని||

‘ద్వాయామప్రహశేసమా, ఆ. నూ॥ ఆదంతయోరర్థయామయో ద్వివ్యవహారత్రియామా; అనితీర
స్వామి. త్రియామా-రాత్రులచేత, వ్యూ॥ త్రయోయామాః యస్యాంసా త్రియామా, యామమ
నంగా జాము, మూడుజాములగలిది. రాత్రియందుఁ బ్రభుయూమము చేష్టాకాలముగనుకను, అం
త్యయామము విబోధకాలము గనుకను. ఈరెండుయామములందు సగము దివససమానము గావున
త్రియామ, అనబడును. ఉదా. ‘కృచిదసమేత పరిచ్ఛదస్త్ర్రియామాం. అనికాలిదాసోక్తి.
అణూభూత-లేశముగాఁగాఁబడిన-అల్పముగా నయిన యనుట. సితాన్యపక్ష-శుక్లపక్షేతరముయొక్క,
అనంగాఁగొప్పపక్షమేయొక్క తేలికఁబు-సమూహముగలిది, అపట్టణంబు-అపురము, అల్పమే-సామాన్య
మైనదా, ఈపద్యముయొక్క ద్విత్వియపాదమున సమాసవశమున వచ్చినయైత్యమునందుఁ గలయైత్యము
నకును, సమాసగతదీర్ఘమునకును, యతిసెప్పఁబడినది. ఇది వృద్ధియతి ‘క॥ తలికట్టులపై సంస్కృత, ములఁ
గదియుపదాదివక్ర+ ములకు వరుసతో, నెలకొను వక్రతమఁబుల, కెలనుభయముఁ జెల్లించుండు, వృద్ధి
వశులనన్, అప్పు, ఉదా ‘ఉ॥ అకమలాక్షిరూపమహి+ మాతిశయంబు మనోహరంబు భో, గైక
పరాయణుల్ : పురుషు+ లంగఙ్ఞుఁడత్రతిమానచేష్టిత, స్వీకృతలోకుఁ డట్లుగుటఁ జేటుపురంబున
వారికెమ్మెయిన్, గాకెటులండు నిట్టియడఁ గాధపుఁబొత్తు మనంగవచ్చునె, భార. కృతీయపాద
మున శలయుక్తయతి చెప్పఁబడినది. ‘క॥ తెలయఁగ సంయుక్తాక్షర, ములలో నెద్దానినైన+ మును
కొని వడిగా, నిలుపందగుఁ బాదంబుల, నలఘుగుణాన్వితుఁడ లేఁ+ యనదృశదానా, సుల. చతు
ర్థపాదమున స్వరయతి ‘గీ॥ ప్రాదినిత్య సమాసక+బుములు గాక, పెరపదంబులపై వచ్చు+ బెరసి
నప్పు, డన్నియును స్వరయతులగు+ సాంబగురుఁడ, యింద్రుఁడవరాన్యయాధిభూ+ త్లేందుఁ డనఁగ,
సుల॥ ఇందు మాణిక్యకాంతులచే మాయాప్రవాహ మేగ్పడిన దళులచే విశేషాలంకారము ‘అధార
రహితాధేయ, మేకంచానేకగోచరం, అశక్యవస్తుకరణం. విశేషాలంకృతి స్త్రీధా, ప్రతా. ఆమా
యాప్రవాహమును దాటుటకు స్త్రీలు భయపడుచున్నారనుటచే భ్రాంతిమదలంకారము. ‘క॥ అల
యుపమేయము ఛన్నత, నలరఁగనారోప్యమాణ+ మగునుపమానం, బిల నెఱుకపడఁగ భ్రాంతిమ,
దలంకరణ మయ్యె. కా॥ సం॥ ప్రతాపరుద్రీయమునను ‘కవినమృతసాదృశ్య విషమే పిహితాత్మని,
అరోప్యమాణానుభవో, యత్రసభ్రాంతిమాన్మతః, అని చెప్పినాడు. ఉదా ‘కపాలేమారాః
పయశ్చితికరాకలోధి శశిన, స్తరుచ్చిద్రప్రోతాన్ బిసమితి కరీ సంకలయతి, రతాంతేతల్పస్తాన్
హరతి వనితాపవ్యంశుకమితి, ప్రభామత్రశ్చంద్రో జగదిదమహో విభ్రమయతి, కాఙ్గ. మఱియు
“అత్రే నీమంతచిహ్నేమరకతిన్గృహే హేమతాటంకపత్రే, లుప్తాయాం మేఖలాయాం రుప్తితి
మణితూలాకోటియుగ్మే గృహీతే, శోణంబింబోష్ఠకాంత్యా త్వదరిమృగదృశా మిత్యరిణామరణ్యే,
రాజన్ గుంజాఫలానాం ప్రజగతి శబరా నైవహరం హరంతి, ఖండ. గగనచరులహాసము చీకటినిఁ
బోఁగొట్టుచున్న దనుటలో హాసముతెలుపు గనుక కవినమయము. ఇచట నధికాలంకారము ‘అధారా
ధేయయో రాను రూప్యాభావో 2ధిశో మతః, ప్రతా. కూచించి తిమ్మకవియు నిట్లే వర్ణించి
నాడు. ‘మ॥ శశికాంతోపలజాలనిర్మితమహా+ సౌధాగ్రభాగ్లోలన, ద్విశదాబ్జరిముఖీనాంచితముఖా+
విరూఢతమందస్మితా, తిశయప్రస్ఫుటకామదీముదితహృ+ ద్దేకానిశోద్యచ్ఛో, రశకుంతావలియై
తనర్పుఁ జెలువా+ రందతురం బెంతయున్, భల్లా. రుద్రకవి సంస్కృతమున మయూరాచలము
నున్నతమైనదానినిగా నిట్లువర్ణించెను. ‘యత్తుంగశృంగస్థలనప్రసంగ, ప్రకామసంభావితధంగభీత్యా.
దినేశ్వర ప్రార్థితవిశ్వకర్మా, చక్రే నిజస్యందన మేకవక్రమ్, రాష్ట్రా.

తా|| అందుఁ గలవ్యవృత్తి మైనసాధములయందు మాణిక్యములయొక్క కాంతులు సమృద్ధిగాఁ బ్రసరించుటచే నేర్పడినమాయాప్రవాహము నప్సరాంగన లిది నిజమైనయొకనది యని దాఁటనిచ్చ గించి వెంటనే భయమును, తొట్రుపాటును, నిదానమును గలిగి పెనుకకుఁ దగ్గుటనుజూచి, యీపాటి మాయను దెలిసికొనఁజాలక యిన్నియవస్థలకు లోనైతి రని పకపకనవ్వునున్న వియచ్చురల నవ్వుల యొక్క తెల్లనికాంతులచేతఁ బోఁగొట్టఁబడిన కృష్ణపక్షము గలదియగునాపురి సామాన్యమయిన దని వచింపఁగలమా.

సీ|| వై డూర్య కల్పితఁ ద్వారదీప్తులు పువ్య, రాగకవాటజఁ ప్రభలఁబెనువ
మరకత కద్య సంఁ పాతదీధితి మహా, నీలవేదిక్రికిఁ నెనరుఁ జూపఁ
బద్ధరాగోజ్జ్వలఁ ప్రాసాదరుచి విద్రు, మస్తంభకాంతులఁ మమతఁ బ్రోవ
వజ్రకుట్టిమశోభఁ వర్తమాక్తికస్యంద, నచ్చాయకేప్రాద్దుఁ నట్టునేయ
తే|| దీప్రగోపురగోమేధిఁ కప్రకాశ, మనుదినంబును దనకుఁ దోఁడభిలషించు
నిఖిలమణిసంపదలు నందుఁ నెరయుకతన, మఃశిపురంబగద్రు దానినాఁ మమున్మపాల 45

అ|| నృపాల. ఓరాజా, వైడూర్యకల్పితద్వారదీప్తులు-వైడూర్యములచేతఁ జేయఁబడిన ద్వారములయొక్క కాంతులు, పువ్యరాగకవాటజప్రభలక - పువ్యరాగములయొక్క తలపులయందుఁ బుట్టినప్రకాశమును. పెనుపన్క-వృద్ధిచేయఁగా, అనఁగాఁబువ్యరాగము చకచకాయమాన మగు చిత్రకాంతిగలది వైడూర్యము తెరబారనది కనుక బ్రకాశమధికమైనదనుట, 'క|| మరకరందనిదుఁగమరుచి, బ్రకటం బగుఁ బువ్యరాగరత్నము, అనియును 'అ|| పగలు గొండిఁ గానఁబడెడువిదాళంబు, కన్నుబోలె వెల్లంగల్గినాలు, దిరుగునట్లుమీఁదఁబెరబారు వైడూర్య, రత్నమునకు దీప్రయత్నమునకు, అనియును, రత్నప. మరకతకుద్యసంపాతదీధితి - మరకతపుగోడలమీఁదనుండి నక్కఁగాఁబడిన కిరణప్రసారము, నీ|| సంపాతఃపతనేవేగే ప్రవేశభేదనందితోః శబ్దా|| మహానీలవేదిక్రికిఁ-మహానీలపుటరుంగు నందలిసంపదకు, నెనరుఁజూపక-ప్రేమను గనుపఱచఁగా, అనఁగా మహానీలమునలుపు మరకతము పసరఁచాయగలది. కనుక నీరెండికిని జతకూర్చఁబడినది. 'క|| కప్పెసఁగుకెన్నకెదిరికి, బుచ్చురనన్నియకు సవతుఁ బోలుననఁగా, ముప్పాతికరంగులతో, నొప్ప మహానీలము, అనియును. 'క|| దినకరనకెదురుబెట్టిన, ఘనముగ నిరుదెసలనిగుడుఁ కాంతుల నిచ్చుక, గనకమణిపుటపటాదులఁ, దనవన్నెకుఁ దెచ్చు మరకఁ తము శుద్ధ మిలన్, అనియును. రత్నప, మరకతము విషహరమనియుఁ జెప్పియున్నది. 'విషతోగోపకమనే, కర్మస్వాధర్వజేషుఁ, శంస్యతేమనిభిగ్మస్మా, దయం మరకతో మణి, రత్న, పద్మరాగోజ్జ్వలప్రాసాదరుచి. పద్మరాగఁ+ఉజ్జ్వలఁ+ప్రాసాదరుచి-పద్మరాగములచేతఁ బ్రకాశించుచున్నరాజగృహములయొక్కశోభ, 'నీ|| హర్యాదిర్ధనిసాంవాసః ప్రాసాదోదేవధూభుజాం, అ|| విద్రుమస్తంభకాంతులక-పగడపుస్తంభములయొక్క ప్రకాశమును, మమతఁప్రోవక-ప్రేమాతిశయములతోఁ గాపాడుచుండఁగా, అనఁగాఁ బ్రవాళము లెఱ్ఱనివియైనను వానికంటెఁ బద్మరాగములకుఁ గాంతియధికము. 'సీ|| ఉదయార్క-బింబసఁ మజ్జ్వలప్రభ గల్గి, కరమొప్పుఁ బద్మరాగంబు, అని రత్నప. వజ్రకుట్టిమశోభ-రవలతో నిర్మింపఁబడిన కట్టడపు నేలయొక్క వెలఁగ, 'నీ|| కుట్టిమో2క్రీనిబద్ధభూః. అ|| వరమాక్తికస్యందనచ్చాయకుక-శేషమయిన ముత్యములతోఁ గల్పించు

చఁబడిన రథములయొక్క ప్రకాశమునకు, ఏప్రాద్దుక్-ఎల్లప్పుడును, నట్టునేయిట్-నిలుకడయగునట్లు సేయఁగా, అనఁగా ముత్యములు వజ్రములు తెల్లనివైనను రవలకే తేజసుధికము. 'క॥ ఒప్పెనఁగఁ బలుచెఱంగులఁ, జిప్పలలో స్వాతివానఁచినుకులుమున్నే, చొప్పునఁబడునప్పురుసున, నొప్పొదవును మాత్రికంబుఁ లొక్కొకభంగి' 'క॥ రూపాదవి చులుకనై మెఱు, కేపారఁగ వానిధారఁ లెని మిదియగుచుక, దాపొల్పు మూల లొత్తై, చూపట్టుట వజ్రమణికి, శుద్ధగుణంబులొ, అనిరత్నప. దీప్ర గోపురగోమేధిక ప్రకాశము-రాజద్వారమునందలి గోమేధికములయొక్క తేజస్సు, అనుదినంబుక- పృతిదినమును, తనకుక-తనకు, తోడభిలషించుక-సహాయము నక్షేపించుచుండును, అనఁగా గడమ రత్నములన్నియు జతయ్యెను. నాకుఁ దోడులేకుండెను గదా యనట, గోమేధికము గోమూత్రిచ్చా యగలది 'క॥ గోమేధిక వఃజిర్రల, గోమూత్రిచ్చాయఁజాలఁగొనునై, అనిరత్నప, నిఖిలవఃజిసంప దలు-సమస్తమైనరత్నములయొక్కసమృద్ధులు, అందుక-అనగరమున, నెరయుకతనక-వ్యాపించు టచేత, దానినామముక-దానియొక్కపేరును, వఃజిపురంబండ్రు-వఃజిపురమనిచెప్పదురు, 'పురంబు, అనుటకు 'నూ॥ స్వా దమహతాం విభక్త సోశ్చ ము తదుపరి పునర్మబూ ప్రాచామ్, అని నన్న. 'అండ్రు, అనుటకు నూ॥ నాత్పరస్య భవే ద్దస్య డాదేశో వారువర్ణకే, అథ. ఇందు వైడూర్య

చెనువ, ఇట్లునాలుగుపాదములయందు క్షేప్రఁబడియుండుటచేతనిది తద్గుణాలంకారము "సమత్స్రజ్య గుణంయోగా. దత్తుజ్జ్వలగుణస్య యత్, వస్తు తద్గుణతా మేతి, భణ్యతే సతు తద్గుణః" కా॥ ప్ర॥ ఉదా 'విభిన్నవర్ణగరుడాగ్రజేన, నూర్యస్య రథ్యాఃపరితః స్ఫు రంత్యా, రత్నైః పునర్యత్రచారచంస్వా, మానిన్యికేనంశకరీరసీలైః, మాఘ. వఃజియు ఉ॥ కానల కేగి నీవిమతఃకాతరలోచన ప్రాణినాథుఁడుం, దాను భుజంపఁగా ఫలవిఃతానముఁ గోనెద నంచుఁ బోయి నా, నానిరవద్యకోకనద + నర్మసఖాంగుళిపాటలాంశుకే,ఖానిబిడంబు లైనకను + కాయలె కోయు నృసింహభూవరా, కా॥ సం॥ దీనినే యనుగుణాలంకార మనికొందఱు 'ప్రాక్సిద్ధస్యగుణో త్కీర్తయో, 2-నుగుణః పరసన్నిధేః. నీలోత్పలని దధతే, కటాక్షై రతిసీతాం. చంద్రా 'క॥ స్వగుణము విడిచి యొకటియ, న్యగుణంబుం గొనినఁ దద్గుణాలంకృతియో, మగువకు ముంగల యధరపు, జిగిచేతం బడసెఁ గెంపుఁసింగారంబుక. అని. అల॥ సా॥ సం॥ ఇట్లుండుటంబట్టి తద్గుణాలంకార మనుటయేసమంజసము. ఆపట్టణ మమూల్యరత్నముయ మైనదని వర్ణించుటచేత సుదాత్తాలంకారము. 'ఉదాత్తంవస్తునఃసంపత్, కా॥ ప్ర॥ ఇటదీప్రగోపురగోమేధికప్రకాశ, మనుదినంబును దనకుఁ దోడ భిలషించు, అనుటచే నీ కావ్యమునఁగలప్రధాననాయిక నిరంతరముఁ దనవతికై యభిలషించుచుండు ననియు నూచించుచున్నది. వైడూర్యము సువర్ణచ్చాయుష దాదాపుగ నుండును. తదితరరత్నములకు దోషము లుద్దేశింపఁబడినవిరత్నా నా మిహసర్వేషాః దోషాఃసామాన్యతో నన, కేఖా బిందుఃకలంకశ్చ. కాకాఘ్రి శ్చతథాశయః. తుషార త్రాస రంధ్రాణి. యత్నా ద్రత్నేషు వర్ణయేత్, కేఖా బిందుః కలంకంచ, త్రాసః కాకపదం శ్చతం, ఖద్యోతో మక్షికాఘాయా, భేదాః సంధి తుషారకే, నిమృ మస్తకతా చేత్రీ దోషా రత్నభవాస్తథా, క॥ ర॥ గోమేధికమున కీక్షేప్రఁబడినదోషము లేవియు నుండ వని రత్నములఁ బరిక్షించువారు చెప్పచుండుటయే కాక రత్నపరిక్షయందు గోమేధికమునకు దోషములు వివరించియుండలేదు. కనుకనే కవి ద్వి రిరి. 'తే॥ నలుపు నాకేయెడలనైనఁ, చెలువఁ గలచె, అనువాక్యముతో సనుస్యత మగునట్లొనర్చినాఁడు.

కవిసార్వభౌమఁడును జాలవఱకుశ్రవపడి వర్ణించెను గాని యింతటిమనోజ్ఞత్వమురాదయ్యె.

శీ॥ రమణీయహక్తిక + రచికసౌధంబులు, మేలైనవారినిల + జాలకములు
విమలచంద్రోపల + వేదికాస్థలములు, గురుతరాంబుజరాగ + కుడ్యములును
గురుచిరవైడూర్య + సోపానవిత్తులు, బాటింపవజ్రక + వాటములును
బటుపుష్కరాగం + ఘటితార్గళంబులు, భూదిగారుత్మత + ద్వారములును
తే॥ శుంభదున్నతవిద్రుమ + స్రుతభములును, గలిగినంతతత్వంగాఁగరిమతోడఁ
బాలుపుమీఁదెడుభృణ + పురవరంబు, దగఁ బ్రవేశించె నగ్గజ + వైత్యమారుడు, రాజ.

ఇంకను

శీ॥ చాలుచాలునఁజాల + నీలంపుఁబగడంపుఁ, గంబములోమితిలేని + కాంతిదనర
గారుత్మతపురుణుల్ + గదియించినట్టిమే, లేడగోడలుసాంపు + మీఱి యలర
నిందు కాంతములఁ బా + ల్పొంద నొనర్చిన, సోపానములు వింత + శోభితఁగ
వెలలేనివజ్రంపు + వేదికల్ చెలువార, గోమేధికపుగవా + తులు చెలఁగ

తే॥ నతులవైడూర్య పుష్కరాఁగాదినిల, రత్నవస్తువు లెంతయు + రమణమెఱయఁ
గొల్తములైపుఁబాత్తులు + కొమరుమిగులఁ, గొలుపుకూటమునందునఁ + గూర్చితోడ, రాజ.

శ్రీనాథుఁడును మాణిక్యముతోఁ దాంపూతపుఁబెట్టెను జేయించినట్లు వర్ణించినాఁడు 'తే॥
మలఁచి యే కాండముగనొక్కఁమానికమున, వేడ్కనెద్దానినిర్మించెఁ విశ్వకర్మ, యట్టి జేవేంద్రదత్త
మహర్షి నూత్న + వీటి కావేటి మామ భూఁ విభున కొనఁగొ శృం॥ నే॥

తా॥ నవరత్నములు; మైనయాపట్టణమునఁ గల మీడలయొక్కద్వారబంధములు వైడూర్యము
లతోఁ జేయఁబడిప్రకాశించుచు బుష్కరాగములచే నిర్మించఁబడినతలుపులయొక్క కాంతులను వృద్ధి
చేయుచున్నవి. గరుడపచ్చలతోఁ జిత్రించినగోడలయొక్కశోభ యింద్రనీలములతో నమర్చబడిన
యరుఁగులతేజమును బెంపొందించుచున్నది. పద్మరాగములతో సృజించఁబడినరాజభవనములయొక్క
దీప్తి యచటఁగల పగడపుస్తంభములయొక్క కాంతులనభివృద్ధియొనర్చుచున్నది. వజ్రములతో రచించఁ
బడిన శిరోగృహముయొక్కప్రకాశ మచ్చటఁగల్గియున్నతైపుఁదేరులయొక్కతేజస్సు నతిశయింపఁజేయు
చున్నది. పట్టణద్వారమున నున్న గోమేధికములు తమ కీడయినరత్నములు దొరకనందున నిజగుణము
తోనేవిరాజిల్లుచున్నవి. ఇట్లు నవరత్నములచేత నొప్పుచుండుటం గని దానినిమణిపురమనిపిలువసాగిరి.

—[బ్రాహ్మణవర్ణనము]—

క॥ గురుతరము తత్పురాంతర, ధరణీసురశాస్త్రోవి + దత్వం బాహా
గురుతరముగాదు నారద, గురుతరముంగాదు వారి + గూడివచింపన్.

46.

అ॥ తత్పు.....త్వంబు. తత్పురాంతర-అపట్టణములోనున్న, ధరణీసుర-బ్రాహ్మణుల
యొక్క, శాస్త్రోవిదత్వంబు-శాస్త్రములన్నింటియందుఁ గలసాండిత్యము, గురుతరము-అధికమ
యినది, ఆహా-ఔరా. ఇదిప్రశంసార్థకము. వా॥౬-ఆవిద్యాంశులను, కూడివచింపఁకలసిప్రసం
గించుటకు, గురుతరముగాదు-బృహస్పతికిని శక్యముగాదు, అనఁగాబృహస్పతికి గీవృత్తి యనుప్రసిద్ధి

యొందినను అతనికంటె మించినప్రాజ్ఞులనుట. నారదగురుతరముగాదు-నారదునకుఁ దండ్రీయగు బ్రహ్మదేవునకు నలవిగాదు, అనఁగా బ్రహ్మదేవుఁడు చతుర్గామ్యుఁ డయినను అతనినిగూడ లెక్క నేయనిపాఁడితీధురంధరు లనుట, ఇందు 'గురుతరము-గురుతరము, యమకాలంకారము. భేదాతి శయోక్తి. 'క॥ సాధారణమగుదానిక, సాధారణతోక్తిభేదః కాతిశయోక్తిక, అతి॥ సా॥ సం॥ 'గురుతర మగువారికాశ్రుతోవిదత్వము గురుతరముగాదు; అనుటచేవిరోధము. బృహస్పతితరముగా దనునర్థాంతరములచేఁ బరిహారము. కావునవిరోధాలంకారము. 'క॥ అమరవిరోధం బాఖా, సము గాఁగ విరోధమయ్యె॥ జగతి నదియునుం, గ్రమమున జాత్యాదివిభే, దముల బహుత్వంబుఁజెంది తగు నెట్లన్నుక. సరస. 'విరోధః సోఽవిరోధేఽపి విరుద్ధత్వేన యద్వచః, జాతి శ్చతుర్భి ర్జాత్యాద్యై. ర్విరుద్ధా స్యాద్గుణత్రిభిః, క్రియాద్వాభ్యా మథద్రవ్యం. ద్రవ్యేజై శ్చేతి దశ, ఉదా 'గిరయోఽప్యనన్నతియుజో, మరుదప్యచలోఽభ్యయోఽప్యగంభీరాః, విశ్వంభరాఽప్యతిథుః, ర్నరనాథతవాంతిశ్చనియతమ్. కా॥ ప్ర॥

తా॥ అపురియందుఁ గలభూసురులయొక్క-పాండిత్యమునకుఁ జూడ సురగురు వగుబృహస్పతిని, చతుర్గామ్యుఁ డగుబ్రహ్మను, గెలుతు రనుటలో సంశయము లేదు.

—క్షు త్రి య వ ర్ణ న ము—

సీ॥ అత్యంతబాల్యంబు ♦ నందవిశ్వామిత్రు, లాశ్చర్యమొందు శౌ ♦ ర్యంబుఁ జూపి యుజ్జ్వలకాంతిచే ♦ సుగ్రధర్మమడంచి, మహిజనాశ్రయనత్వ ♦ మహిమఁబొంది యాజనమానిత ♦ మగుమహావని నెల, ర్పుచు నమున్నతమకాని ♦ రూఢిఁ జెలఁగి యతులగంభీరత ♦ సంభోధి లంఘించి, గరిమ నలంకార ♦ కలితులగుచు

తే॥ స్వప్రగల్భతః పాలస్త్య ♦ జయముఁ గాంచి, కుజనవారణలీలఁగై ♦ కొని యయోధ్య బలనమగ్రతచేఁ బట్ట ♦ భద్రులైరి, రామవిభు లౌర యప్పరి ♦ రాజవరులు. 47.

ఈ పద్యమున నాపట్టణమునఁ గలరాజకుమారులకును, రామునకును, ఆభేదాధ్యవసాయము చేసి చెప్పచున్నాఁడు.

అ॥ అప్పరిరాజవరులు-అనగరమునఁగలరాజశ్రేష్ఠులు, అత్యంతబాల్యంబునంద-మిక్కిలిపిన్న వయస్సుననే, విశ్వామిత్రులు-సమస్తమైనశత్రువులు. ఇచట 'విశ్వ+అమిత్రులు-విశ్వామిత్రులు, అని పదచ్ఛేదము (రామా) విశ్వామిత్రులవారు, ఋషివాచకమునందు మిత్రశబ్దపరమయిన విశ్వశబ్దమునకు దీర్ఘమువచ్చును. 'నూ॥ మిత్రేచక్షో, సిద్ధా. వ్యా. మిత్రశబ్దేపరేవిశ్వస్యదీర్ఘఃస్యాత్, ఋషేవాచ్యేఇ త్యర్థః, ఉదా నూ॥ "విశ్వస్యవసురాటో-మిత్రేచక్షో" సిద్ధాం 'విశ్వామిత్రాదివిప్రయోక్తే, రావ. అశ్చర్యముక-అద్భుతమును, ఒందుకార్యంబుక-పొందునట్టికూరత్వమును, చూషి-కనఁబఱచి, ఉజ్జ్వ లకాంతిచేక-శృంగారప్రకాశముచేత, 'ని॥ శృంగారశ్చుచిరుజ్వలః, అను॥ 'ని॥ కాంతిశ్చోభాభిలా షయోః, విశ్వ. (రామా) ప్రకాశించుచున్నయధిలాషచేత, ఉగ్రధర్మముక-భయమును గలుగఁజేయు నట్టిస్వభావమును (రామా) శివునియొక్క-విల్లును, అడంచి-కాంతింపఁజేసి, మహిజనాశ్రయనత్వ

(రామా) నశింపజేసి, మహిషనాశ్రయసత్త్వమహిమకా. మహిషన-భూజనయొక్క, ఆశ్రయ-ఆశ్రయించుటకు, సత్త్వమహిమకా-శ్రేష్ఠమైనస్వభావమును, 'ని సత్త్వం గుణేపికాచాచా, బలేద్రవ్యస్వభావయోః, మే. పాండి-కలిగినవారై, (రామా) మహిషన-నీతయొక్క, ఆశ్రయ-దాపుచేరుటగల, సత్త్వమహిమకా-బలమయొక్క-సమృద్ధిని, పాండి-కలిగినవారై, యాజనమానితము - యజ్ఞమునుజేయుచుటచేత గౌరవింపబడినది. ఆజనమానితము - ఆచారమునాచే మన్నింపబడినది, అనియుఁజెప్పవచ్చును. అగుమహా-అవనికా-అయినట్టి గొప్పదయిన భూమియందు, (రామా) యాజనమానితము-యజింపజేయుటచే మన్నింపబడినది, అగుమహా-వనికా-అయినట్టిమహారణిమునందు, ఎలర్పుచుకా-సంతోషించుచు, సమన్నతము-ఆశీశము, ఔనిరూఢికా-అగునట్టిప్రసిద్ధిచేత, చెలంగి-ప్రకాశించి (రామా) సమన్నతహానిరూఢికా-అధికమయినబుష్పిశ్యముచేత, చెలంగి-బిప్పి, ఆతులగంభీరతకా-అసమానమయినగంభీరస్వభావముచేత, 'గాంభీర్యంహర్షపర్వాదివ్యంజకవికారకూర్యత్వం. సా|| ర|| అంభోధిలంఘించి-సముద్రమునత్రిక్రమించి, (రామా) ఆతులగంభీరతకా-సమానరహితమైన యుదారస్వభావముచేత అంభోధిలంఘించి-సాగరమునుదాటి, గరిమకా-గొప్పతనముచేత, అలంకారకలితులు-వస్త్రభూషణాద్యలంకారములుగలవారు, (రామా) గరిమకా-గొప్పతనమునకగా, 'గరిమ-అనకా, అనివకచేసెను. అంకారకలితులు. అంకా-అంకయొక్క, రః-నాశనముతో, 'ని రః పుమాకా పావశేకామే. క్షయే నశ్రేణ్యే ఋతే, నానా. కలితులు-మాడినవారు, అగుమకా-అయి, స్వప్రగల్భితకా-స్వకీయ మగు మంచిబుద్ధిచేత, (రామా) తనయొక్క-ప్రాధత్యముచేత, పాలస్త్యజయముకా-కుజేరునియొక్క-గోపును-ఆనకగా గుజేరునిజయించుటను, (రామా) రావణునియొక్క-జయించుటకును, కాంచి-పాండి, కుజనవారణలీలకా. కుజన-కుత్సితజనులను, 'ని కుః స్త్రీభువికుపాపేతల్పే. కుత్సా యావాచకేత్యయం, నానా. వారణ-వారిచుట, లీలకా-విలాసముగా, కైకాని-పాండి, (రామా) కుజకా-నీతను, ఆవారణలీలకా-అడ్డులేని విలాసముచేత, కైకాని-గ్రహించి, అయోధ్యబలసమగ్రతకా-జయింప నలవిగాని సామర్థ్యముయొక్క సమృద్ధిచేత, 'ని బలంకకై బలేనైన్యః, యా. (రామా) అయోధ్యకా-అయోధ్యానగరమునందు, బలసమగ్రతచేత - చతురంగబలమయొక్క సమృద్ధిచేత, పట్టభద్రులైరి-పట్టమును గట్టికొనినవారైరి, రామవిభులు-మనోహరమైనరాజులు, (రామా) రామకడనుపేరు గలరాజులు, ఔర-ఇదియాశ్చగ్ర్యుచుచెలుపును. ఇందు రామపక్షార్థమున విశ్వామిత్రుడనుటకు బహువచనమైనది. నూ|| క్వచిత్సృభవేత్సేస్తా రుచిస్సాస్య ద్యది మానసే, అథ|| ఉదా 'ఉ|| నాకులజైవతుంబులలి నాకులభూషణ ముపాతంగి మే, నాకులభూషణేంద్రులయ నాకుల నిర్మలభాగ్యరాశి మై, నాకులముద్దుకూతురు పి నాకులకోడలబుచ్చుచు చెల్పినా, నాకులపాలిక ల్వాగడ నాకుల మొక్క-గల బుచ్చె గన్నియన్, వసు|| మహిషనాశ్రయ. అనుచుట ప్రాస్వమగుటకు 'నూ|| ప్రాస్వా దీర్ఘసమాసేపి. క్వచిద్దీప్ర ప్రయోగతః, అథ. ఉదా 'చ|| నదిమతగురు కర్ణశల్యః నాగపురిశుత్, ఇంకను 'చ|| నలినసరస్సుగంధి యనునానది కుంగతరంగ సంగతా, నితి శిశిరస్థలాంతరవి నిర్మిత నిర్మల హర్మ్యైశ్చలకా, ఈపద్యమునక బ్రకృతా ప్రకృత క్లేషాలంకారము. 'ప్రకృతా ప్రకృతోభయ ముక్తంచే చ్చుద్దిమాత్రసాధర్మ్యం, క్లేషో 2యం క్లిష్టత్వం సర్వత్రాద్య ద్యయే నాన్వే, ప్రథా|| "ఉదా. ఉదయమయలేది జ్యోతిన్యంనిరాకురు తేతరాం, నయతినిధనం నిద్రాముద్రాం ప్రవర్తయతి క్రియాః, రచయతితరాం నైరచార ప్రవర్తనకర్తనం. బతబతసత్తేజః పుంజో విభాతి విభాతరః" కా|| ప్ర||

తా|| ఆపట్టణమున నున్నరాజకుమారులందఱు మిక్కిలినిచ్చితనమునందే శత్రురాజులు విభ్రాంతినిొందునట్టి పరాక్రమముగలవారును, యౌవనారంభమున శృంగారాతిరేకముచే భయంకరస్వభావమును మఱుగుపఱచి భూజనులందఱు దాపుచేరునట్టి బలసంపన్నులై ప్రపంచమునఁ గల యెల్ల వారలచే నస్మానింపఁబడిన ప్రదేశమున నుండి యాత్మున్నతు లనుప్రఖ్యాతివహించి గముద్రునికంటె గంభీరత్వమును బొంది ఘనతగలరాజునిహ్నుముల ధరించి ప్రతిభావిశేషమునఁ గుచేరునిమించినవా రై దుష్టుల నరికట్టుచు నత్యంతబలసమృద్ధిచే రాజ్యాభిషేకమునుబొంది పూర్వపురామునివలెఁ జరిత్రాత్మక పునీధిపురుషులను నట్టొప్పుచుండిరి.

—♦వై శ్య వ ర్ణ న ము♦—

క|| ఇచ్చెద నని సురశైలముఁ, దెచ్చియుశోధించి విలువఁ ♦ దీర్పఁగ నడుగఁ
బుచ్చుకొనఁ దిరుగ నమ్మఁగ, నచ్చటఁగలవైశ్యులందు ♦ నధముఁడె చాలున్. 48.

అ|| ఇచ్చెదనని-అమ్మచున్నానని, సురశైలముఁ-దేశతలకు నివాస మయిన బంగారపుగొండను సైతము, తెచ్చియుఁ-తీసికొనివచ్చి, శోధించి-పరీక్షించి, విలువఁదీర్పఁగఁ-జెలఁచు జక్కపఱచుట కును, అడుగఁ-ఇంకొకరు తెచ్చిరేని కొనుటకై యడుగుటకును, పుచ్చుకొనఁ-తీసికొనుటకును, తిరుగఁ-మరల, అమ్మఁగఁ-విక్రయించుటకును, అచ్చటఁ-అపురమునందు, కలవైశ్యులందుఁ-ఉం డిన వణిగవ్యాపారులలో, అధముఁడె-అల్పుఁడైనను, చాలుఁ-తగియుండును, గొప్పధనవంతు లన నరములేదనుట. ‘కృషివిక్రయములయందు సువర్ణపర్వతము వైన సరకునేయనివారును నాపట్టణ మున నల్పధనవంతులే, అనుటచే. అతిశయోక్త్యలంకారము. ‘నిగీర్వాణధ్యవసానంతు. ప్రకృతస్య సమే నయో, ప్రస్తుతస్య యదవ్యత్యం. యద్యోధోక్తా చ కల్పనమ్, కార్యకారణయో ర్యత్స, పౌర్వాపర్య విపర్యయః. విక్షీయాతిశయోక్తిః సా, కా. ప్ర.

తా|| అనగరియందుఁ గలవైశ్యులలో నల్పుఁడైనను బంగారపుగొండను దెచ్చి దీని వమ్మెద నని సరిచూచి యింతజెల యనినిర్ణయించుటకును, మఱియొకరు తెచ్చినప్పుడు కొనుటకును, దాని నెవ్వరైన నడిగిరేని మరల విక్రయించుటకును దగియుండును.

—♦శూ ద్ర వ ర్ణ న ము♦—

క|| అం దరుదారుజఘన్యజు, లందఱు దారుణబలాధ్యు ♦ లగుదురు ధృతిచే
మందరములయ్యుఁ దెలియ న, మందరము ల్వింతగాదె ♦ మహిమండలిలోన్. 49.

అ|| అందుఁ-అపురియందు, అరుదారుజఘన్యజులు-వింతగలకూద్రులు, పుష్టి|| బ్రహ్మణఃజఘన్యాంగే జాతాః జఘన్యాః, బ్రహ్మయొక్క యల్పావయవమునఁ బుట్టినవారు. అందఱుఁ-ఎల్ల రును, ఇదినిత్య బహువచనాంతము ‘నూ|| అందఱాదులు నిత్యబహువచనాంతములు’ ప్రా|| వ్యా. ఇచట శకట శేషాదేశమునుగూర్చి ‘నూ|| అంతాదులకు వారుపరంబగునా వాకులొపంబును, రుర లకులు అలాదేశంబునగు’ ‘వాలోపంబుతఱివాని తకారంబునకు దకారంబగు’ ప్రా. వ్యా.

దారుణబలాధ్యులు-భయంకర మయినశరీరపాటవముయొక్క సంపన్నతగలవారు, అగుదురు-అయి యున్నారు, ధృతిచేత-ధైర్యమునందు, మండరములయొక్క-మందరపర్వతముతో సమానులైనప్ప టికిని, తెలియక-చూడఁగా, మనుష్యులయొక్క దృష్టికిమాత్రము, అమందరముల్-మందరగిరివంటి యాకృతి కలవారుకారు, ఇట్లు కనఁబడుట. మహిమండలిలోన్-భూమియందు, వింతగానె-అచ్చె రవు గాదా, ఈపద్యమున 'అందరు.....అందఱు, మందరము...మందరముల్, ఇవియమకా లంకారము. ద్విపాసమును జెప్పఁబడినది. భేదాభేదాతిశయోక్తియు. వ్యతిరేకాలంకారమును 'వ్యతి రేకో విశేషశ్చే దుపమేయోపమానయోః, చంద్రా. 'ఉపమానా ద్య దన్యస్య వ్యతిరేకః స ఏవ సః, హేతోర్వి రక్తా వనుక్తిసాం. త్రయే సామ్యే నివేదితే, శబ్దార్థాభ్యా మభాషిస్తే. క్లిష్టే తద్వ త్త్విరప్యసః, కా. ప్ర. ఉదా. "అఖండమండలః శ్రీమాన్. పశ్యేషపృథివీపతిః, ననికాకరవజ్జాతు. కలాజైశద్యమాగతః"

తా|| అపట్టణమునఁ గలశూద్రులు బలమువండును ధైర్యమునందును మందరపర్వతమువలె నొప్పుచుందురు. అకృతియందు మాత్రము సామాన్యమానవులే.

—♦వే శ్వా స మూ హ వ ర్ణ న ము♦—

సీ|| చెక్కుటద్దములపైఁ ♦ జిలునవ్వు చినుకులు, వాఱ మోచిచలించు ♦ పాటఁబలికి
కనుతెప్ప లరవంచి ♦ కర్ణాంతములు దాఁట, నలుసాల నృత్యంబు ♦ దొలుకఁ జూచి
కొదముజక్కవవంటి ♦ గుబ్బుచంటికెలంక, గానరా జిలుగుచెం ♦ గావి గప్పి
కచభార కుచభార ♦ కటిభారములచేతఁ, గాయంబు త్రైభంగి ♦ కముగ నిలచి

తే|| ప్రియవయస్యాభుజానమ ♦ ర్చితక రాజ్ఞ, లగుచుఁ దమయింద్ల ముంగిల్ల ♦ నప్పురమున
విటులతో మాటలాడెడు ♦ వెలవెలందు, లన్యవేశ్యలకుఁ గొలందు ♦ లాజయింప. 50

అ|| అప్పురమునక-అపట్టణమున, చెక్కుటద్దములపైక - అద్దములవంటి చెక్కిళ్ళమీఁద, వి చిలునవ్వు-చుందహాసము, చినుకులుపాటక-భారలుగావ్యాపించగా, మోచిచలించు పాటక-పెద కదలునట్టిగాననును, పలికి-వీణాదిస్వరయుక్తముగాఁబలికి, కర్ణాంతములు దాఁటక - చెవులయొక్క తుదలు అతిక్రమించునట్లుగా, కనుతెప్పలు-అరవంచి కంటితెప్పలు రెండును సగముమూసి, అనఁగా నేత్రము అర్ధనిమిష మొనర్చి, 'సస్మితా చ భవే త్తరా, కించి దుస్మృషితా పుటా, స్యా దర్థముకుశాదృష్టి, శ్చానందాహ్లాదగోచరా, అభి|| ద|| నలుసాలక-చుట్టుకొల్లారుగా వేయఁబడిన చావడియందు, 'నాలుగు + సాల-నలుసాల, మఱియు 'నలుపు + సాల-నలుసాల, ఈయర్థమువలన నొప్పిద మైనచవికయం దనియుఁ జెప్పవచ్చును. నృత్యంబు-శరీర హస్త నేత్రాభినయములచేతఁ బాడునట్టి పాటయొక్క భావమును జెలియంజేయుచు నాడెడునాటను, తొలుకఁజూచి-చర్చించునట్లు చూచి, అనఁగా నాట్యమును దట్టముగాఁగనఁబఱచియునుట, 'రసభావవ్యంజకాదియంతం నృత్య మిత్తిర్యతే, అభి|| ద|| రసము, భావము. అభినయము, ఈమూఁడును గూడినదియే నృత్యము. 'ఖడ్గ కండుకపస్త్రాది దండి కా చామరస్రజః, వీణాదిధ్వత్వాయత్కుర్వ్యం నృత్యంతద్దేశికంభవేత్, నృ|| స||

శుభకార్యాదులయం దీనృత్యమును జూడవలయు నని శాస్త్రప్రసిద్ధము. 'నృత్యం తత్రసరేంద్రాణాం, మాభిషేకమహోత్సవే, యాత్రాయాం దేవయాత్రాయాం, వివాహే ప్రియసంగమే, నగరాణామగారాణాం, ప్రవేశే పుత్రజన్మని, శుభాక్షిః ప్రియోక్తవ్యం, మాంగళ్యం కర్వకర్మసు, అభి|| ద|| కొదమజక్కవవడి గుబ్బచంటికలంకు - చక్రవాకఃక్షయొక్క పిల్లలవంటి వట్టువస్త్రములయొక్కపార్శ్వములు, కాన రాజ-అగపడునట్లు, జీలుగుచె-గావి - వివిధకర్ణములతోజిత్రరపు వ్రాయబడిన కుంకుమవంటి యెఱ్ఱనివస్త్రమును, కక్షి-అచ్చాగనమొనగ్ని, కచభార కుచభార కటిభారములచేతక- కొప్పు యొక్కయు, క్షముయొక్కయు, పిలుగులయొక్కయు, బరువులచేత, కాయంబు-మేను, త్రైభంగికముగక-మూడువంకలుగా, నిలిచి-నిలువబడి, ఆనంగాగనకటిభారములూక వైపునకును, కుచభార మొకవైపునకును, వంచుచుండుటచేత శరీరము మూడువంకలు గలదయ్యె ననుట, ఇట్టిసౌందర్యముల నెల్లోరాదిగుహలయందుఁ జిత్రింపబడియున్న శ్రీప్రతిమలను నాట్యభినయములయందు నేర్పగులై యెయోముగానిలచిన యందగతైలను జూచిననే తప్ప వినినమాత్రమున సంపూర్ణముగా విశదముకాదు. ఇచటఁ గనుచు భారములనుగూర్చి 'పుష్పాక్షీ కేశహీనాచ, పీనోష్ఠీ లంబకస్తనీ, అతిమూలా పృథీకృతా, పృథ్యుచ్ఛాపృథివామనా, కుజ్జాచ క్వరహీనాచ, వేద్యా నాట్యవివర్జితా, అని చెప్పబడియుండుటచే. కేశహీన, అతికృశ, లంబకస్తనీ, మున్నగువారు నాట్యమున కుపయోగింప రనితెలియుటయే కాక 'తన్వీ రూపవతి క్యామా పీనోన్నతపయోధరా, ప్రగల్భా సరసా కాంతా, కుశలా గ్రహమోక్షయోః, చారుతాళలయాభిజ్ఞా మండలాస్థానపండితా, హస్తాంగస్థాననిపుణా, కరణేషు విజాసిని వికాలలోచనా గీత, వాద్యతాళానువర్తినీ, పరార్థభూమిసంపన్నా, ప్రసన్నాఖంసకజా, నాన్ధూలా నాతికృతా, నాత్యుచ్ఛాప నాతివామనా, ఏవం విధగుణోపేతా, నర్తకీ సముదాహృత' అ|| ద|| ఇట్లు సర్వాంగసౌందరి యొనంగాని నాట్యశ్రీగాఁ బరిగణింపబడ దని వచి-చియుండుటనుబట్టి శరీరసౌష్ఠవముతోఁ గూడిన త్రైభంగికత్వము వర్ణించినాడు. (ప్రియవయస్యా భుజాసవర్పిత కరాజ్జలు, ప్రియవయస్యాతమ నెయ్యపుఁజెలిక తైలయొక్క, భుజా-బాహువులయందు, 'నిద్రోద్దోషా బాహు బాహుః, భుజాభుజఇతి రితః, ధనం. సమర్పిత-ఉంచబడిన, కరాజ్జలు-సర్పకులవంటి హస్తములుగలవారు, అగుచుక-అయి, ఇది వర్తమానార్థకముకనుక. చు, వచ్చును. నూ|| చురితిక్రియాపదానాం సర్వేషాంవర్తమాన కాలే స్యాత్, నన్న|| తమ యిండ్లముంగిళ్ళక-వారివారి గృహ-గణలులయందు, విటులతోక-కామకులతో, మాటలాడెడు శైలశైలందులు-సంభాషించుచున్నటువంటి గణికాంగనలు, అన్యవేశ్యలకక-ఇతరవారకాంతలకు, జయింపక-గెలుచుటకు, కొలించులా-శక్యమగుదురా, ఈపద్యమున 'చెక్కుటద్దము, అనుటకు 'నూ|| సమానాధికరణ్యేషా దంతానాం టుగాగమో చిన్యాత్, శబ్దచిం|| 'ఇండ్లక, అనుటకు 'నూ|| సలలో ర్పిందుయోతో దుర్వా యోలలః, అనియును 'నూ|| ఉల్లగపి తయోః పరతః, అనియును, నన్న. 'ముంగిళ్ళక, అనుటకు 'నూ|| డలటా ముదితాం తస్యచ వాలుక, శబ్దచిం|| ఈపద్యంత గీతముయొక్క కడపటిపాదమున 'అన్యవేశ్యలకుఁ గొలందులూ జయింప, అనునొటఁజుతయతి నెప్పబడినది. 'క|| పలుకులతలఁ గలవాలకు, వలనగున్దొఁ బుతమునిలిపివానికి రెండుక, వళ్ళలుగఁ జెప్పినగావ్యం, బుల నదికాకుస్వరంబుఁజుతవలియు నగుక, అన్న|| ఉదా 'మ|| అనుమానింపక తోడఁబుట్టులనె కాదా తున్నీ తూటాడె, భార|| 'శైలశైలంబు లన్యవేశ్యలకుఁ

గొలందులా, అనుటచే. అంత్యానుప్రాసాలంకారము. 'చెక్కుటద్దములు-కొదమజక్కవవంటి గుబ్బుచంటికెలంకు, ఇత్యాదులుపమాలంకారము. పద్యమంతయు స్వభావోక్త్యలంకారము, అన్యవేశ్యలకుఁ గొలందులా, అనుటచే నతిశయోక్త్యలంకారము. 'క॥ ఉపమేయ మింతదడవర, యుపమానమె నుడువనతిశయోక్తి' కా. సం. "స్వభావోక్తిరసాచార. యథావద్యస్తువర్ణనమ్" ప్ర. తా.

తా॥ ఆపురమునఁ గలవేశ్యలు తమనిద్రంపుచెక్కిళ్ళయొక్కప్రకాశము నతిశయింపఁ జేయునట్టి లేగపుతోఁ బెదవిగదల్చిపాడుచు మిగులగొప్పవైననేతములు నగముమాసి చతుశ్చాలయం దధికముగా నాట్యముచేసి చక్రవాకపోతములవంటి వట్టువస్త్రములయొక్క ప్రక్కలగపడునట్లు చిత్రలేఖనము గలచెంగవివలవను గప్పికొని కేశబంధములయొక్కయు, జన్నులయొక్కయు, బిటుదులయొక్కయు, భారములచేత నొడలు మూడువంకలుగాఁగ నిలిచి తమగృహంగణములయందలి చెలికత్తెలయొక్క భుజములమీఁదఁ బద్యములవంటిహస్తములను వైచి సోయగనుగఁ గోడెగాండ్రతో ముచ్చటించు చున్న వెలయాండ్ర ఇయింప నికరవేశ్యలకుఁ దరమగునా?

ఉ॥ ఒక్కొక్కవేశ దేవపతి + యొద్దకు నారదుఁ డేగుచెంచి యా
జక్కవగబ్బిగుబ్బెతల + చక్కదనంబును నాట్యవిద్యయున్
ముక్కువసేతలున్ విటుల + మర్క మెఱుంగుటలుం గణింపఁగా
గ్రక్కున దేవలోకగణి + కల్తలవంతురు సిగ్గుపెంపునన్.

51.

అ॥ ఒక్కొక్కవేశ ఒక్కొక్కసమయమున, దేవపతియొద్దకు - ఇంద్రునిదగ్గఱకు, నారదుఁడు-నారదమహర్షి, ఏఁగుచెంచి-పోయి, ఆజక్కవ గబ్బిగుబ్బెతలచక్కదనంబును - చక్రవాక పక్షులవలె గుండ్రములై బిగువైన గుబ్బుచనులు గల యావేశ్యలయొక్క సౌందర్యమును, గుబ్బు + ఎత్తుగుబ్బెత, గుబ్బులాడి, నాట్యవిద్యయున్ - నృత్యవిద్యయును, మక్కువసేతలున్ - ప్రేమను గనఁబఱచుచేష్టలును, విటులమర్క మెఱుంగుటలున్ - వ్యభిచారపురుషులయొక్క రహస్యములను చెలిసికొనుటయును, గణింపఁగా-పొగడుచుండఁగా, గ్రక్కున-వెంటనే, దేవలోకగణిత-స్వర్గలోకమునం దుండెమరంధ మొదలుగాఁగలవేశ్యలు, సిగ్గుపెంపున-అజ్ఞయొక్క యధికముచేత, తలవంతురు-తలవంచుకొనెదరు, ఇందు 'జక్కవగబ్బిగుబ్బెతల చక్కదనంబును, అనునొటం గేవలః ప్రపదములతోఁ గూడినసమాసము 'నూ॥ కేవలవికృతిపదై ర్య ససహసకం తిం బ్రువన్తి వాక్యజ్ఞాః, నన్న॥ 'గణిత తలవంతురు, అనునొట సమాసగతపూర్వపదం బగు జహువచనమున కుత్తరపద మగునేకవచనముతో నన్వయమగుచున్నది. 'నూ॥ ఒక్కొక్కచో సమాసగత పూర్వ పదంబు వ్యవహితోత్తరపదం బొంటితోడను వానిపెక్కింటితోడను నన్వయించెడి, ప్రా॥ వ్యా॥ ఉదా 'క॥ నాయొంటం బదిగడఁత, నేయఁ బెరుంగు బాలుఁద్రావె, నీప్రియతనయుండు, హరివం॥ 'క॥ ఒక్కొక్క కన్నును జెవియును, జెక్కును జనుబొడ్డు మూఁపుఁ జెలవగుచేయున్, బ్రక్కయుఁ బిటుదును గాలును, నక్క-జముగ మనుజుకల + మపు డుదయించెన్, భా॥ మర్క మెఱుంగుటలుంగణింపఁగా, అనునొట సరళాక్షరమును బొందినద్రుతము బిందువగుటకు 'నూ॥ లుగ్వాద్రుతప్రకృతికా త్వరత స్సగతే, స్థితేచనస్య స్యాత్, అలకిచసంక్షేపస్స్యాత్ బిందుం ప్రవ దన్తి తం క్వచి త్కే చిత్' శబ్దచింత ఉదా॥ ఉ॥ ఇంతి ఝరిం గిరిం బొడను + నే యనిపల్కిరి, వసు॥

ఈపద్యమన 'వేళ్ళుగజముల కల్గించినంతనే దేవవేళ్ళలు తలలువంతురనుటచే అగంబంధ సంబంధాతి కయోక్తి ఉదా|| 'చ|| చందనశైలిసానువులఁజాలఁజెలంగుభుజంగబాలికా, బృందము శ్రీ నృసింహ విభుఁజేర్చివిపాడఁదదీయగానని, వ్యందములానువేడ్కు-చెరఁయంగఁగురంగతురంగమేగమిక, మందగతిగ్రంగములుమానవు దక్షిణగఁదవామానులో|| నరస.

తా|| ఒక్కొక్కసమయమున స్వర్గలోకమునఁ గలయంద్రసభకు వారసుం డరిగి యాడుణిపురము నం దుండినవేశ్యాఁగనలయొక్క సొంపును, నాట్యవిద్యానిపుణత్వమును, కలపును గలుగఁజేయు వ్యాపారములును, కాముకులయొక్క రహస్యముల నెఱుంగుటయును, పొగడినతోడనే దేవలోక ముననున్నరంధ్రమున్నగువేళ్ళలు సిగ్గుతోఁ దలలువంచికొందును. అట్టివెలయాండ్ర వర్ణింప నెవరితరము.

—: పుష్పలావికావర్ణనము :—

ఉ|| దండకు నేగుదెంచి విరి ♦ దండకు విల్వయొనంగి పుష్పకో
దండనిశాతమార్గణ వి ♦ దారితభావముఁ జెందలే మయో
దండకు నీకు నోయబల ♦ దండము దండము దండ మంచు దో
ర్దండము లెత్తి మొక్కుదురు ♦ స్రక్కరిఁ గన్గొని పౌరపల్లవుల్.

52

అ|| పౌరపల్లవుల్-అనగరమునఁ గలవిట కాండ్రు, స్రక్కరిఁ-పూదండ ల మౌడుపడుచు అను, కన్గొని-పీక్షించి, దండకుఁ-వారిసమీపమునకు, ఏగుదెంచి-పోయి, విరిదండకుఁ-పూలగరము నకు, విల్వయొనఁగి-జెలయిచ్చి, పుష్పకోదండ నిశాత మార్గణ విదారిత భావముఁ, పుష్పకోదండ-మన్మథునియొక్క, నిశాతమార్గణ-వాఁడియైనబాణములచేత, విదారితభావముఁ - భేదిచఁబడినచిత్త మును, చెందలేము-పొందియుండఁజాలము, అయో-ఇది సంతాపమును చెలియఁజేయును. ఓయబల-ఓచిన్నదానా, దండకుఁ-ఈపుష్పహారమునకును, నీకుఁ-నీకును, దండము దండము దండమంచుఁ-మరలమరల ననుస్కారములనుచు, దోర్దండములు-దండములవంటి తమబాహువులను, ఎత్తి-మీది కెత్తి, మొక్కుదురు-నమస్కరించుచుదురు 'పౌరపల్లవుల్, అనువోటఁ గడపటియు కారలోపము నకు 'నూ|| పదాంతంబులై యసంయుక్తంబు అయిన సుబురులయుత్పంబునకు లోపంబు బహుళంబుగ నగు' బా|| వ్యా|| ఇందు 'దండకు, అనిపలుమారుచ్చరింపఁబడుటచే వృత్త్యనుప్రాసాంతంకారము. పుష్పలావికలను సమీపించి పూదండకు వెలయిచ్చి గ్రహించునంతలోనే విటులు కామోద్రేకు లగుదు రనుభావముచే విభావనాలంకారము. 'విభావనా వినాఽపీస్యా త్కారణం కార్యజన్మచేత్', హేతునా మసమగ్రత్వేకార్యోత్పత్తి శ్చ సా మతా, కుమి|| క్రియాయాః ప్రతిషేధేఽపి ఫలవ్యాప్తి ర్విభావనా, కా|| ప్ర|| ఉదా 'దీపమపుష్పయతావా మాకల్ప మనల్పగుణగణాయేషాం, రమయంతి జగంతిగిరః కథమివ కవయో నలే వంద్యాః, రుద్ర.

తా|| అపురమునఁ గలజారులు పూవులమౌడుయొనకులం గని వారిసమీపించి యొకపూదం డకు జెలయిచ్చి దానిం బట్టికొనయత్నింప వాఁడియైనమన్మథబాణములు విశేషముగా మేనఁసోకు టచేఁ గలిగినమనోవ్యాకులములను నైచుకొనలేక యోకాంతా! నీవిరుదండకును నీకు ననేకదండము లనికేల్లోడ్చి యూరకపోవుచుందురు.

—: గజవర్ణనము :—

తే|| ప్రకటకటకంబుఁ బాదవి ♦ భ్రాజితంబు, నైనయగసంఘ మనిచూచి ♦ యచల భావ, హైన్యమున నాగసంఘాత ♦ మండ్రు సుకపు, లచటిమదకుంజముల నే ♦ మనినుతింతు.

53

ఇందుఁ బర్వతములకును, గజసమాహమనకును, ఆభేదాధ్యవసాయము చేసి చెప్పినాఁడు.

అ|| సుకపులు-గొప్పపండితులు, ప్రకటకటకంబుఁ-స్ఫుటమైనదంతములయొక్క యలంకారమును 'ని|| ప్రకాశంప్రకటంస్ఫువ్త్వం. విశదంస్ఫుట ము ల్పణమ్, యా|| 'ని|| కటకం వలయే సానా. రాజధానీ నితంబయ్యాః, సామద్రలవణే దంత. మండనే దంతినా మపి' విశ్వ. (పర్వ) ప్రకటకటకంబుఁ-చున్నమైనపర్వతసానువులను-అనఁగా విభజింపఁబడిన కొండచరియల ననుట. 'ని|| కటకం ౭ శ్రీ నితంబో ౭ ద్రేః' అను. పాదవిభ్రాజితంబుఁ-పాదములయొక్క ప్రకాశమును, (పర్వ) కొండగమింపమనందుఁ జాట్టువాఱు నుండెడుచిన్నతిప్పలప్రకాశమును, 'ని|| పాదాః ప్రత్యస్తపర్వతాః, అను. ఐన+అగసంఘము-అయినట్టి కదలకయుండు సముదాయము, (పర్వ) ఐన+అగసంఘము-అయినట్టి కొండలయొక్కగుంపు, 'పున్రి నగచ్ఛంతీత్యగః, అని-అనుకొని, చూచి-బాగుగాఁబరిశీలించి, అచలభావహైన్యమునక-చలింపనిస్వభావముయొక్క లేమిచేత, అనఁగాసంచరించుచుండుట చేతననుట, నాగసంఘాతము-ఏనుఁగులయొక్క-గమూహము, (పర్వ) నాగసంఘాతము-అగమలయొక్కగుంపుగాదు, అనఁగా బర్వతములయొక్క-సముదాయము కాదనుట. ఆండ్రు-అనిచెప్పదురు, అచటిమదకుంజరములక-ఆపురియందుఁ గల మదపుటేనఁగులను, ఇచట కుజరశబ్దమును గూర్చి 'నూ|| ర ప్రకరణే ఖ ముఖ కుజ్జేభ్యశ్చపసంఖ్యానమ్, (నీర్ధాం. వా) ఖరః, ముఖరః, కుజ్జో హస్తీహనుః కుజ్జరః, ఏమనినుతింతుఁ-ఏవిధముగా వర్ణింపఁగలను, ఇచటఁబాదములును, దంతములును, గనఁబడుటచేతను, నడచునట్టిస్వభావముచేతను, గుర్తించుటయే కాని లేకుండిన బర్వతములనియే చెప్పవచ్చుననుటచే నసంబంధ సంబంధాతికయోక్త్యలంకారమును, క్లేపాలంకారమును, మరియుఁ బర్వతములకు జలనముండినగాని కుజరములనుబోల వనునర్థముచే. ప్రతీపాలంకారమును. "అక్షేప ఉపమానస్య ప్రతీప ముపమేయతా, తస్యైవ యది వా కల్పవృత్తిరస్కారనిబంధనమ్, కా.ప్ర.

తా|| అపురమనందలి గొప్పయేనుఁగులు దంతములతోఁ బ్రకాశించుచు జక్కఁగా నడచుచుండఁ బాదములు గలపర్వతములవలె నుండెను. అదిచూచి తెలిసినవారు వానిని నాగము అనివ్యవహరింపసాగిరి. అట్టివానిని నే నేమనివర్ణింపఁగలను.

—♦ అశ్వవర్ణనము ♦—

క|| మనసైన నీడుగుట్టముఁ, గనుఁగొనలే రచటిఘోట ♦ కములకు భువిలో

మనసైన నీడుగాదా, యనిశ నిరాఘాటజవన ♦ మగ్రతచేతన్.

54.

అ|| అచటిఘోటకములకుఁ-అపురమనఁగల గుట్టములకు, అనిశనిరాఘాటజవనమగ్రతచేతక. అయొక్క, అనిశ-ఏడతెగని, నిరాఘాట-అనర్థమైన, అడ్డములేని, జవసమగ్రతచేతక-శిఖ్రము.

యొక్క-సమృద్ధిచేత, మనసైనకొ-మనోవేగమయినను, ఈడుగాదు-సమానము కానేరదు, ఇచట 'ఈడు, శబ్దము నిత్యైకవచనాంతము, 'నూ॥ సమాసార్థకములయిన యాడెనసరిసాటిలోనగు దేశ్య విశేషణ శబ్దములును" ప్రౌ, వ్యా. భువిలోన్-ఈపుడమియందు, మనసైనకొ-మదిలోవాంఛగల్గినను, ఈడుగుఱ్ఱముకొ-ప్రాయపువారువమును, కనఁగొనలేదు-చూడఁజాలరు, ఇందు 'మనసైన-మనసైన, యమకాలంకారము. వానివేగమునకు మనోవేగముకూడఁ జాల దనుటచే భేదాతిశయోక్త్యలంకారము, "క॥ సాధారణ మగుదాని క, సాధారణతోక్తి భేద. కాతిశయోక్తికొ" అలం. సా. సం.

తా॥ ఆనగరియందలి యశ్వములయొక్క యధిక మైనగమనవేగమునకు మనోవేగమయినను సమముగాదు, ఇకకఁ బ్రాయపుగుఱ్ఱములఁ జూడవలె నన్నసీద్రవంచమనం చెప్పరికిని వలనుపడదు.

క॥ ఒకకొన్ని మదికిఁదోచినఁ, బ్రకటించితిఁ గాని యచటి ♦ బహువస్తుసమృద్ధిత శతపత్త్రసంభవు, నకునైన గణింపరాదు ♦ నరనాథమణి. 55.

అ॥ నరనాథమణి-రాజులలో శ్రేష్ఠుడవైనవాఁడా, 'మదికికొ-నామనమునకు, తోచినకొ-స్ఫురించఁగా, ఒకకొన్ని-కొన్నింటినిమాత్రమే, ప్రకటించితికొ-వివరించితిని, కాని-ఇదివర్తమాంతార్థకము, అచటిబహువస్తుసమృద్ధిత-అపురమునందలి యనేకము లగు వస్తుపూయొక్క సంపూర్ణత్వము, శతపత్త్రసంభవునకుకొ-బ్రహ్మదేవునకైనను, గణింపరాదు-ఎంచనవి కాదు, ఇందు 'ఒకకొన్ని, అనుటకు 'నూ॥ ఒకశబ్దం బొక్కనొ నల్పార్థకం బగు, పౌ॥ వ్యా॥ ఉదా "ను॥ ఒకమున్నూలు గదల్చి తెచ్చినలలాఁ బోగ్రాతుచాపంబు, భాగఁ 'ఒకనూతఁడులో, మార్కం. 'కొన్ని, యనుటకు 'నూ॥ జడతావాచకత్వేకు స్వయంతతాతద్రవ్యశ్యతే" అధ. అచటిబహువస్తుసమృద్ధిత శతపత్త్రసంభవునకునైన గణింపరాదు, అనుటచే నతిశయోక్త్యలంకారము:

తా॥ రాజా! నాకు జ్ఞాపకమున్నవఱకే కొన్నింటిని మాత్రము చెప్పితిని గాని యాపురమునఁ గల వివిధవస్తుసమదాయమును వర్ణింప బ్రహ్మదేవునకైన శక్యము కాదు.

—♦ సు ర శ ర్మ వ ర్ణ న ము ♦—

క॥ ఆపురమునందుఁ జేయుం, గాఁపురము నమస్తజనులు ♦ గణుతింప బుధత్వాపతి మతిరెండవభా, పాపతి సురశర్మ కర్మ ♦ సౌవ్యవగురుఁ డై. 56.

అ॥ ఆపురమునందుకొ-ఆనగరమున, సమస్తజనులుకొ-మనుష్యులందఱును, గణుతింపకొ-స్తుతింపఁగా బుధత్వాపతి-పండితులలోరాజయినవాఁడును, అనఁగాఁ విద్వాంసులలో శ్రేష్ఠుడనుట. మతికొ-ప్రజ్ఞయందు, 'ని॥ ధీః ప్రజ్ఞా శేముషీ మతిః, అమ॥ రెండవభాపాపతి-ద్వితీయుఁడైన చతుర్ముఖుఁడును, అగు సురశర్మ-సురశర్మ యనుపేరుగలబ్రాహ్మణుఁడు, కర్మసౌవ్యవగురుఁడై-సత్కర్మములను జక్కఁగాఁజేయుటయందధికుఁడై, 'కాపురముచేయుకొ-నివాసముచేయుచుండెను. ఇందు 'కాపురము, అనుపదమునుగూర్చి 'నూ॥ పురవర్ణకంబు కాఁచుఁ దాఁచుఁ దాయ్యాదులకగు, పౌ॥ వ్యా. 'ఆపురమునందుఁ జేయుం గాఁపురము-బుధత్వాపతి మతి రెండవభాపాపతి, ఇవియను ప్రాసాలంకారము. 'మతి-రెండవభాపాపతి, అనుటచేత నుభయతాద్రూప్తరూపకాలంకారము.

తా|| ఆమణిపురంబునందుఁ గల ప్రజలందఱిచే నుతింపఁబడుచుఁ బండితశ్రేష్ఠుఁడును, ప్రజ్ఞ యందు బ్రహ్మదేవునిబోలినవాఁడును, సత్కృత్యముల నొనర్చుచుండువాఁడును, అగుసురశర్మయను భూసురోత్తముఁడు నివసించుచుండెను.

శా|| చాతుర్వైద్యపరాయణుండు బహుశా ♦ శ్రుగంధనిర్ణేతి
ఖ్యాతాచారధురంధరుండు హరిపా ♦ దాంభోజసేవాకళా
సాతత్యప్రథితుండు లక్షణవిరా ♦ జత్కావ్యసర్గక్రియా
ద్వైతీయీకసరోజసుతి యతఁడే ♦ తన్మాత్రుండే భూవరా.

57

అ|| భూవరా-ఓరాజా, చాతుర్వైద్యపరాయణుండు- నాలుగువేదములనుజదివినవాఁడును 'చతురోవేదానధీతే' చతుర్వేదః. స ఏవచాతుర్వైద్యః, "నూ|| చతుర్వేదస్యోభయపదవృద్ధిః, గణనూత్రము. బహుశాశ్రుగంధనిర్ణేత-అనేక మయినశాస్త్రములను, ప్రబంధములను, నిర్ణయము చేయువాఁడును, విఖ్యాతాచారధురంధరుండు-ప్రసిద్ధిగల మంచినడవడికయొక్క భారము వహించినవాఁడును, అనఁగా సత్ప్రవర్తనము గలవాఁడనుట, హరిపాదాంభోజసేవాకళాసాతత్యప్రథితుండు- హరిపాదాంభోజ-క్రిమిహావిష్టుమార్తియొక్క పద్మములవంటి చరణములయొక్క, సేవాకళా-పూజించుట యనెనువిద్యయందు, సాతత్యప్రథితుండు-ఎవతెగకయుండెడు ప్రసిద్ధుఁడైనవాఁడును, లక్షణ.....నూతి. లక్షణ-కావ్యములకు వలయులక్షణములతో, విరాజిత్-ప్రకాశించుచున్న, కావ్యసర్గక్రియా-ప్రబంధములను రచించునట్టి పనియందు, ద్వైతీయీకసరోజసుతి-ద్వితీయుండుగానయ నబ్రహ్మ గలవాఁడు, అనఁగా బ్రహ్మదేవునికంటె శ్రేష్ఠుఁడనుట, "నూ|| తీయాధీశస్వాతేవావాచ్యః, ద్వైతీయీకః, ద్వితీయః, సిద్ధాంత, ఆతఁడు-అబ్రాహ్మణుండు ఏతన్మాత్రుండే-ఈపాటి ఆపాటి వాఁడా, సామాన్యమానవులవంటివాఁడు కాఁడనుట, ఇందు 'లక్షణ.....నూతి, అనుటచే నధికతాద్రూప్యరూపకాలంకారము, 'అతఁడేతన్మాత్రుండే, అనుటచే భేదకాతికయోక్త్యలంకారము. సామాన్యమునేయసామాన్యమునుట భేదకాతికయోక్తి యనిశాస్త్రప్రసిద్ధి,

తా|| నాలుగువేదములఁ జదివినవాఁడును, వివిధశాస్త్రములను, ప్రబంధములను, ధ్రువపఱచువాఁడును, సత్ప్రవర్తనమునం దధికుఁడును, క్రిమిహావిష్టువుయొక్క పాదకమలములను నిరంతరము సేవించువాఁడును, లక్షణయుక్తముగాఁ గావ్యములసృజించుటయందు బ్రహ్మదేవునికంటె మిన్న యైనవాఁడును, అగు నాసురశర్మ మానవమాత్రుడని యెట్లు చెప్పఁగలము.

క|| పరకాంతాముఖదోషా, కరకాంతిస్పర్శనమునఁ ♦ గడుమొగుచుచునా
ధరణీసురునేత్రంబులు, సరసీజము లన్నమాట ♦ సహజముగాదే.

58

అ|| పర.....నమునక. పరకాంతా-ఇతరస్త్రీలయొక్క, ముఖదోషాకరకాంతి-వదనమనెడుచంద్రునికాంతియొక్క, స్పర్శనమునక-తగులుటచేత, (క్లేషార్థము) పరకాంతాముఖ-అన్యస్త్రీలముఖముయొక్క, 'ని|| ముఖంతు వదనే ముఖ్యే ద్వారేతారాభ్యుపాయయాః, యా. దోషాకర-పాపములకునివాసముయన, 'ని|| దోషః స్యాద్దూషణే పాపే. దోషా రాత్రా భుక్తిః ౭౩వ, 'మే.

దా. దోషాపిహాన మహిమౌ శురసాకలేతి. వ్యాకోచకోకనదతాం దపదే నలిన్యః? మాఘ.

కాంతి-కోటికయొక్క 'ని|| కాంతిశ్శోభాశీలాషయోః విశ్వ. స్పర్శసమునక్' - సోఁకుటచేత, కడు మొగుడుచుకొని - అధికముగా ముకుళించును, అధఃపాదమున నేత్రంబులు - అబ్రాహ్మణునియొక్క - కన్నులు, కరణీజములు - తామరపూవులు, ఆన్నమాట - ఆనునట్టివాక్యము, సహజము కాదే - న్యాయమేకదా, పరాంగనలను జూచుటతోనే యతని నేత్రములు చిమీలనము అగు ననుటలోఁ గలములకుఁ జంద్రునిప్రకాశము విరుద్ధమైనందున ముకుళించుటయే కాక శ్లేషానుప్రాణితమై చంద్రునకు దోహకరత్వము వివక్షితమైనందునఁ బరాంగనా ముఖద్వారము పాపములకు నివాసమైనకోరికలను బుట్టించునది కనుకఁ దద్దర్శన మెఱుంగఁ జూచునపుడు నిరుక్త్యలంకారము 'క|| యోగముచే నామములకు, బాగుగ నన్యార్థక్షప్తి పరఁగునిరుక్తిఁ. ఈగతి వేఁపురు పిచ్చుని, యోగుల దోహకరాఖ్యం యొప్పవె నీకుఁ, అలం, సా. సం. సురశర్మ పరశ్రీమఖనుచు జూడఁ జూటను గూర్చి "మాతృవ త్వరదారాశ్చ, పరద్రవ్యాణి లోష్టవత్, అత్యుత్పన్నభూతాని, యః పశ్యతి స పండితః, చాణ.

తా|| అబ్రాహ్మణునియొక్క - కన్నులు చంద్రునివంటిముఖము గలపరశ్రీలదర్శనముచేత మిక్కిలి మూఁతలుపడును, కనుక సతనినేత్రములు పద్మము అనిచెప్పట యుక్తమే కదా.

శా|| శిష్టత్వంబున వేదశాస్త్రసవన + శ్రీచేత నాధాతకుం
దృష్టింపంగ నశక్యుడైన ధరణీ + దేవోత్తముఁ శ్రౌతని
ద్విష్టాచారధురంధరత్వమున నా + ద్విజ్యంబు నల్పంగ న
గ్నిష్టోమాదులు సేసె నాతఁడు భువిఁ + గీర్వాణసంతుష్టిగన్. 59.

అ|| శిష్టత్వంబున - సద్ధాచారసంపన్నత్వమునను, వేదశాస్త్రసవన శ్రీచేత - వేదములను, శాస్త్రములను, చదువుటయొక్క - సమృద్ధిచేతను, ధరణీదేవోత్తముఁ - బ్రాహ్మణులలో శ్రేష్ఠుఁ డయిన యాసురశర్మను, దృష్టింపంగ - చూడఁగా, పరిశీలించఁగాననుట, అధాతకుఁ - అయొక్క - బ్రహ్మదేవునకు సైతము, ఇచట ధాతృకబ్బలులనుగూర్చి 'నూ. డాబవిభాత్రాదేరుః, 'తస్యచవా, 'తాపుభౌరమేశసహ, అనుసూత్రములచేత ధాత, యగును. అశక్యుడైనఁ - సాధ్యముకానివాఁ డైనప్పటికిని, అతఁడు - అబ్రాహ్మణుఁడు, శ్రౌతనిద్విష్టాచారధురంధరత్వమునఁ - శ్రౌతనిద్విష్ట - శ్రుతులనుండి నిర్ధారణచేయఁబడిన, అచారముంచినవడికయొక్క, ధురంధరత్వమునఁ - భారమును వహించుటచేత, అద్విజ్యంబు - యజ్ఞకర్మమునందుఁ గర్తచే ధనముపుచ్చుకొనియజ్ఞమును జేయుచునట్టివనిని, సల్పంగఁ - అచరించుటకుఁ గాను, ఇచట 'చలుపు - నలుపు, అను రెండురూపములు కలవు. భువిఁ - భూమియందు, గీర్వాణసంతుష్టిగఁ - వేబులకు సంతోష మగునట్లు, అగ్నిష్టోమాదులు చేసెఁ - అగ్నిష్టాధానము మున్నుగాఁగలవి చేసెను. అనఁగా వసంతకాలమునం దైదుదినములలోఁ జేసి ముగించెదయోగము మొదలగునవి యాచరించె ననుట. 'అగ్నిష్టోమ, మనుటకు 'నూ. అగ్నేః స్తుత్యోమసోమాః. సిద్ధా. వ్యా|| అగ్నేః పరేషామేషాసస్యదఃస్యాత్ సమాసేఽగ్నిష్టోమ - అగ్నిష్టోమః - అగ్నిష్టోమా - అగ్నిష్టముతో, ఉదా 'అగ్నిష్టోమచ్ఛామయా త్వం పఠిత, స్తాపహ్లాదా శత్రుమిత్రేకేహుత్వం - అగ్నిష్టోమద్వేషివా, రావ. ఇందుఁ తృతీయపాదమున నిరుక్త్యలంకారమునందు ములతో యతి సెప్పఁబడినది. 'అ|| ఒకటి రెండు జకాయెదురగును. విశపరముః ఇతిచే

యశల దాని కెట్లదైన సయ్యత్రివి, శ్రావసంక్షేపేణ బోగం గుచుచు, అప్పు, 'అథాతకు-
దృష్టింపంగ నశక్యండు, అనుటచే. అసాధారణోపమాలంకారము.

తా|| ఆతడు విధివిహితకర్మాచరణమునందును, వేదశాస్త్రపఠనమునందును, బ్రహ్మదేవునకు
నైతను సాధ్యముకానివాడయినప్పటికిని, వేల్పులకుసంతోషముగునట్లగ్ని స్తోమాదియాగములనొనర్చెను.

ము|| ఆతిభక్తి గృహిణీరోవణిపద + వ్యాసంగచంగాత్మయై
ప్రతివారంబును భక్త్యభోజ్యములు సం + పాదించి వడ్డింపంగా
నతిథుల్ భోజనమాచరించె నుఖులై + యాశీర్వదించంగ నా
చతురాస్యాన్వయవార్ధిచంద్రమునకుఁ + సంతోష మెంతోయగున్. 60.

అ|| గృహిణీరోవణి-గృహస్థురాండ్రలో శ్రేష్ఠురా లయినయతనిభార్య, ఆతిభక్తి-ఎక్కువ
వినయముతో. 'ని|| భక్తిన్ని పేవతోభాగే-రచనాయాం, శబ్దా. పదవ్యాసంగచంగాత్మయై. పదవ్యా
సంగ-అతనిపాదముల నాశ్రయించుటయందు, చంగ-శోప్పరితనముగల, అత్మయై-మనస్సుగలదియై,
ప్రతివారంబును-నిత్యమును. భక్త్యభోజ్యములు - పిండివంటలును, అన్నమును, సంపాదించి-నమ
కూర్చి, వడ్డింపంగా-అన్నము మొదలగువానిని హస్తముంచుచుగా, అతిథి-భోజనార్థమింటికి
వచ్చివారు, అతిథి-అస్థితి-ఒకచో (స్థితి) నిలకడలేనివాడు. కావున అతిథి యని మనుస్మృతి. ఆత
థాతువునకు సత్కరియని యర్థము కావున (ఒకచో నిలువక) నిరంతరము నిరుగుచుండువాడు. అతిథి
యని శబ్దశాస్త్రజ్ఞులు వ్యుత్పాదించుదురు. 'ని|| స్యాదావేళిక ఆగంతు రతిథిర్నాగృహగతః, అ. అతిథి
లక్షణము. 'యస్య నష్టాయతే నామ, న చ గోత్రం న చ స్థితిః, అకస్మాద్భూతా మాయాతః, సోఽ-
తిథిః ప్రోచ్యతే బుధై.' మను|| 'అజ్ఞాతకులనామాన మన్యతస్సముపస్థితం. పూజయేదతిథింసమ్యజ్ఞైక
గ్రామనివాసినం, సం. విష్ణు. తనయొక్క-వంశము, నామధేయము, ఆధికారము, మున్నగునవి తెలియ
నీయక తటాలన గృహమునకు వచ్చినవాడే యతిథి యని చెప్పబడుచున్నాడు. భోజనాపేక్షచే
దనకులనామప్రతిష్ఠాద్యుత్కర్షణములను దెలియజేయఁగూడ దనికూడ మనుస్మృతియందే వచింపబడి
యున్నది. అతిథికి భోజనమును బెట్టవలయునా? అనురక్షకు 'దూరాగతం పథిత్రాంతం, వృథా
చ గృహమాగతః, అనర్చయిత్వా యో భృంక్తే, చై చందాల ఉచ్యతే' చాణ. భోజనమాచరించి-
అపదార్థములనుభుజించి, సుఖులై-ఆనందముగా నుండినవారై, ఆశీర్వదించంగ-దీవించుచుండగా,
అచతురాస్యాన్వయవార్ధిచంద్రమునకుఁ-బ్రహ్మవంశమునెనుసముద్రమున - జగద్గునివలెబుట్టినవానికి
'ని|| అన్యవాయోఽన్యయోవంశో గోత్రంచాభిజనంకుమే, హహ. 'ని|| హిహంశుశ్చంద్రమాశ్చంద్రః,
అ|| సంతోషము-ఆనందము, ఎంతోయగు-ఎక్కువగాఁ గలుగుచుండును. ఇందు నాల్గవపాదమున
సరసయతి నెప్పబడినది. 'గీ|| నణలు నెల్లం గలుక+నాభయొండొంటికి, నయహ లూనరఁజెల్లం హస్త
వరద, : శవనలొందు నండ్రం+చళజరుంబులతోడ, సరసయతులు నాంగ+జలధిశయల, సుల||
'చతురాస్యాన్వయవార్ధిచంద్రముఁడు, అనుటచే సుపమాలంకారము. 'గృహిణీరోవణి,
అనుప్రసాసాలంకారము.

తా|| మిక్కిలి శ్రేష్ఠురా లయినయతనిభార్య నిత్యము సతిభులకుఁ బిండివంటలును, భోజనమును,
బరిశుద్ధము గాఁ దయారుచేసి వడ్డించినంత వారు భుజించి యానందముతో నాశీర్వాదము లొసంగు
చుండగా నాబ్రాహ్మణున కెంతయో సంతోషము గలుగుచుండును.

ఉ॥ ఎంతకృపా విపాకభరః మెంతనిరంతరదైర్య మాదరం
బెంత వివేకమెంత భయః మెంత ససమ్మదభావమెంత యా
శాంతమనస్కమాళికి నిః శాంతమునక ధరణీసుపర్వ ల
శాంతము భోజనోత్సవము యల్పతీక్షణ గణనాధికబుగన్.

61.

అ॥ అశాంతమనస్కమాళికిఁ ఓర్పుగలవారిలో శ్రేష్ఠుఁ డయిన యా బ్రాహ్మణునకు, నిశాంత
మునక-తనయింటియందు, ధరణీసుపర్వలు-పుడమికి వేలపు లైనవారు, అనఁగా బ్రాహ్మణులు,
అశ్రాంతముక-ఎల్లప్పుడును, గణనాధికబుగక-లెక్కకుమించినవారై, భోజనోత్సవము-భుజించు
టవలనిపండుగను, యల్పతీక్షణ-చేయునట్టి సమయమున, ఎంతకృపావిపాకభరము-ఎంతటిదయయైనను
భాగ్యముయొక్క భారము, ఎంత నిరంతరదైర్యము-ఎంతటి యెడతెగనిధీరత్వము, అదరంబెంత-ఎం
తటిగొరవము, ఎంతవివేకము-ఎటువంటిజ్ఞానము, భయమెంత-ఎంతటిభీతి, అనఁగా నతిథుల శ్రేష్ఠి
లోపముజరుగునో యనుభయము, ససమ్మదభావమెంత-ఏలాటిసంతోషముతోఁగూడినభావము, ఈ
చెప్పినగుణము లన్నియు నతనియందు దధికముగ నున్న వనుటచే ద్వివేకముచ్చయాలంకారము. ఇందు
‘ఎంత-ఎంత, అని పలుమారుచ్చరింపఁబడుటచేత ననుప్రాసాలంకారము. ‘శాంతమనస్కమాళికి
నిశాంతమునక, అనుప్రాస యమకాలంకారము.

తా॥ మిక్కిలియోర్పుగలవాఁ డయిన యా బ్రాహ్మణుఁడు దనయింట మితిమించిన బ్రాహ్మణ
సంఖ్య భుజించుచుండునమయమున నానందమును దయయును గొరవమును ధీరత్వము గనఁబఱచును.
జ్ఞానసంపత్తితో మెలఁగుచుండును గాని యేపాటిగృహమును జెందఁడు.

—సురశర్మ గృహవర్ణనము—

సీ॥ అభ్యాగతారాధః పాద్యమానార్హ్య, పాద్యపాద్య పూరః పంకిలంబు
భోజనానంతరః భాజనస్రుతేఘృత, స్వచ్ఛమధుద్రవః పిచ్చిలంబుఁ
బరిశీలితాగమోః పన్యాసపరశిష్య, బృందవాక్సందర్భః తుందిలంబుఁ
గాంచనవేద్యలంః కారచూర్ణాయిత, ప్రకటితకర్పూరః సికతిలంబు

తే॥ దేవపూజావసరము ధీప్యమాన, చారుమణిరంగవల్లికాః శర్మరిలము
మహిషానుతిసేయజెల్లదేయహరహంబు, నాతనిగృహంబునకలభాః గ్యావహంబురి2

అ॥ మహిష-ఓరాజా, అభ్యా.....కిలంబుక. అభ్యాగత-అతిథులు గావచ్చువారిని.
అరాధన-పూజించుటకు, ఆపాద్యమాన-ఏర్పడుచున్న, అర్హ్య-పూజార్హమయినయుదకముయొక్కయు
పాద్యపాద్య-పాదోదకముయొక్కయు, పూర-ప్రవాహముచేత, ఇచట ‘అర్హ్యపాద్యశబ్దములకు
‘సూ॥ పాదార్హ్యాభ్యాంచ, సిద్ధాంతపాదార్థముదకంపాద్యం. అర్హ్యం. పంకిలంబుక-బురదగా,
జేయఁబడినదానిని, ‘అతిథింతత్రసంప్రాప్తం పూజయేత్ స్వాగతాదిహ, అర్హ్యసనప్రదానేన పాద
ప్రత్యక్షేన చ శ్రద్ధయాచాన్నదానేన, ప్రియప్రశ్నోత్తరణచ, గచ్ఛంతంచానుయానేన, ప్రీ

ముత్యపదయేద్గమి" పరా. భోజ.....చ్చిలంబుక, భోజన-భుజించుటయొక్క, అనంతర-తరువాత, భాజన-విస్తృతమన, 'నిలి' భాజనయోగ్యపాత్రయోః, విశ్వ-స్మృత-కాఠిని, 'ని' స్మృతి రీతిం ప్రతం ప్రతే. అ|| ఘృత-అశ్యమతోఽగూడిన, స్వచ్ఛ-నిగ్మలమయిన, మధుద్రవ-తీపదార్థములయొక్క రసముచేత, ఇచట మధుశబ్దమునకు తీర మనియర్థమును జెప్పట యుక్తము "ని" మధు యేదో జలే తీరే. మద్యే పుష్పరసే మధుః" విశ్వ|| పిచ్చిలంబుక-పేరుడుగలదానిని, అనగా జిడ్డుతోఁ గూడినదాని ననుట, పరి.....దిలంబుక. పరిశీలిత-అంతటను పెదకఠిని, అగమకాస్త్రమలయొక్క, ఉపన్యాస-విస్తరించి చెప్పటమందు, పర-ఉత్కృష్టమైన, కిష్యబృంద-ఛాత్ర సమూహమయొక్క, వాక్-పలుకులచేత, సందర్శ-అనుకూలమైన, 'ని' సందర్శము-అనుకూలము, అం. దీ. తుందిలంబుక-పెద్దబాజ్జలుగలవారు కలదానిని, ఇచట తుందిలశబ్దమునుగూర్చి 'నూ|| తుందాదిభ్యఇలచ్చ, ఉదా. 'సాతుందిలంసిద్ధులమాత్మ కాయం, రావ. కాంచ.....తిలంబుక! కాంచన వేది - బంగారపుటరుంగునందు' అంతర-శృంగారముగ, చూర్ణాయిత-పిండిగానయిన, ప్రకటిత-ప్రసిద్ధమయిన, కర్పూర-కప్పురమయొక్క, నీకతిలంబుక-ఇసుకగలదానిని, దేవ.....రిలముక. దేవపూజా-దేవతార్చనయొక్క, అవసర-సమయమున, సమస్తీప్యమాన-మిక్కిలిప్రకాశించుచున్న, చారుఃశి-సుందరమయిన తత్వములయొక్క, రంగవల్లి కాశర్కరిలముక-మ్రుగ్గుల నెడు మొరముగలదానిని, మొరము, అనగా గండ్రయిసుక. ఇచట 'నీకతిలము-శర్కరిలము, అనుశబ్దములనుగూర్చి 'నూ|| నీకతా శర్కరాభ్యాంచ, సిద్ధాం. నైకతో ఘటః శార్కరః. 'నూ|| దేశేలబలచాచ, సిద్ధాం. చాదణ్మితవచ నీకతాః సంత్యస్మిన్దేశే నీకతాః-నిలితిః నైకతః, నీకతావాక్. ఏవం శర్కరేత్యాది. శబ్దరూపరహస్యాదర్శమున శర్కరిలః-శార్కరిలః, అనిరూపద్వయమగుపడుచున్నది. 'జప్యం దేవార్చనం హోమం స్యాధ్యాయంచైవమభ్యసేత్, ఏకద్విత్రిచతుర్విప్రాక్ భోజయేత్ సన్నత కాక్ ద్విజః, పరా. ఆహారహంబుక-ప్రతిదినమున, సకలభాగ్యావహంబుక-సకలభాగ్య-సమస్తమయిన సంపదలను, ఆవహంబుక-కలిగించునట్టిదానిని, అతనిగృహంబుక-అవిప్రునియొక్కనివాసమును, సుతి నేయఁ జెల్లజేస్తాత్రముచేయుట యొప్పుదా, అనగాఁ బ్రశంసింపఁ దగిన దనుట, ఈపద్యముతయు సంత్యాస పాస్రముగఁ జెప్పఁబడినది. 'అతనిగృహంబు సకలభాగ్యావహంబు, అనుటకు. " స్వర్ణస్థితానామిహ జీవలోకే, చత్వారి చిహ్నాని వసంతి గేహే, దానప్రసంగో మధురా చ వాణీ, దేవార్చనం బ్రాహ్మణకర్మణం చ, చాణ. ఏగృహమునందు దానము, మధురవాక్కులు, దేవతాపూజనము, బ్రాహ్మణులను తృప్తిపఱచుట, కలదో యది స్వర్గముతో సమానము. 'న విప్రపాదోదకకర్దమాని, న వేద కాస్త్రధ్వనిగర్జితాని, స్వాహాస్వధా కారవివర్జితాని, శృణానతుల్యాని గృహాణితాని, చాణ. ఏగృహములయందు విప్రపాదమును గడుగతుండుట, వేదకాస్త్రములఁ బఠింపకుండుట, స్వాహాస్వధా, అనుశబ్దములు విసఁబడకుండుట, కలదో అగృహములు శృణానముతో సమానములు. 'యథామాతరమాక్రిత్య సర్వేజీవంతిజంతవః, వర్తంతేగృహీణంతద్వ దాక్రిత్యేతర అక్రమాః, మన. ఇందు 'కాంచనవేది - చారుఃశిరంగవల్లి కాశర్కరిలము, ఇత్యాదులచే నుదాత్తాంతరము. 'ఉదాత్తంవస్తునఃసంపత్, కా. ప్ర. ఉదా' ముక్తాఃశీలి. వినూత్రహరగలితాః సమార్జస్థానిభిర్వృతాః, ప్రాతఃప్రాంగణిమ్నిమంధరచ తద్బాలంఘ్రిలాత్పరుణాః, దూరాద్వాడిషబీజశంకితధియః కర్నంతిశీతశ కాః, యద్విద్యదృశనశేష భోజనృపతే స్వత్వాగలీలాయితమ్."'

తా|| ఆతిఘోరబ్రాహ్మణునిపాదోదకముయొక్క ప్రవాహముచేత బురదయైనదియును, బ్రాహ్మణ సముదాయమంతయు భుజించినవెనుక తీసివేయబడుచున్న విస్తృతముండి గ్రవించుచున్న నేతితోఁ గూడిన వధురపదార్థముయొక్క జిడ్డుకలిదియును, సమస్తకాస్త్రములఁ బరిశోధించి యుపన్యసించు చున్న శిష్యగమూహముయొక్క పలుకులు విని సమృద్ధించిన పెద్దబాజ్జుగలవారు కలిదియును, పసిండియరుఁగనం దలింకారముగా నమరినకప్పురపుఁబిండి కలిదియును, దేవతార్చనాసమయ మున మిగులఁదేజిల్లుచున్న చక్కనిరత్నముయొక్కముగ్గులు గలిదియును, నిరంతరము సమస్తగంప దలు గలిదియును, ఆయినయాబ్రాహ్మణునియెల్లు పొగడ్డుకుఁ దగినదిమహా;

క|| అలరెండువేలజిహ్వలు, గలవానికినైనఁ దరమె ధ గణుతింపఁగఁ ద

జ్జలజాసనకులజాచ్ఛిత, కలమాన్నసమోదవేద ధ గర్భశ్రేణిన్.

63.

అ|| తజ్జల.....శ్రేణిన్. తత్ - అయొక్క, జలజాసన - బ్రహ్మదేవునియొక్క, కలజ - వంశమునం దుబుట్టినవాడయిన యాబ్రాహ్మణునిచేత, అర్చిత - సమర్పించఁబడిన, కలమాన్న - వరియన్నముచేత, ని|| కాలయఃకలమాద్యాశ్చ పక్షికాద్యాశ్చ పుంస్యమి. అ|| సమోద - సంతోషమతోఁగూడినవార యైన, వేదగర్భశ్రేణిన్ - గర్భమనందు వేదములుగలవారి గమూహమును. అనఁగా వేదములను జక్కగాఁజదివినవారి సముదాయముననుట. గణుతింపఁగ - వర్ణించుటకు, అలరెండువేల జిహ్వలుగల వానికిన్ - అయొక్కద్విగ్రహసంఖ్యతోఁగూడిన నాలుకలుగలశేషునకు, ఐన - ఆయినప్పటికిని, తరమే - కశ్యమగునా : కాదనుట. అతిశయోక్త్యలంకారము. 'జలజాసనకులజాచ్ఛిత కలమాన్నసమోద వేద, అను ప్రాసాలంకారము.

తా|| ఆబ్రాహ్మణునియింటికి నిత్యము నతిథులుగా వచ్చి భుజించి సంతోషపడుచుండెడు వేదాధ్యయనపరులగు బ్రాహ్మణులసంఖ్యను వర్ణింప రెండువేలనాలుకలు గలవాడయిన శేషునకు పైతము సాధ్యముగాదు.

—: సురశర్మకు సంతానహీనత్వచింత :—

క|| అది యెంతైననుగలదో, కదనజయాధార తజ్జ ధ గన్నతమహిమా

స్వదచితుఁడు సుతహీనత, మదిఁ జింతిలు తెంతవారు ధ మానరునుమ్మి. 64.

అ|| ఓకదనజయాధార - యుద్ధమనందు గెలుపునకు మూలమైనయోరాజా, అది - ఆప్రళంస, ఎంతైననుగలదు - చాలఁగలదు, తజ్జగన్నతమహిమాస్వదచితుఁడు. తత్ - అయొక్క, జగన్నత - ప్రపంచమునఁ గలిజనులందఱిచేఁ బొగడఁబడిన, మహిమా - మహాత్మ్యమునకు, అస్పద - నివాసమైన, చరితుఁడు - చరిత్రముకలివాడు; సుతహీనత - బిడ్డలులేకపోవుటచేత, మది - మనస్సునందు, చింతి లుట - విచారపడుట, ఎంతవారు - ఎంతటిదైర్యముగలవారయినను, మానరునుమ్మి - విడువరునుమా, సంతానము లేనప్పు డెవ్వరయినను వ్యసనపడుదు రనుట, అర్థాంతరన్యాసాలంకారము.

తా|| ఓరాజా! ఆ బ్రాహ్మణునియొక్క ప్రసిద్ధిగల వర్తనమునుగురించి యెంతయైనను జెప్ప వలసియుండును. అదినుట్లుంచి యతనికి సంతానములేనందున మనస్సులో విచారపడుచుండెను. అలాగున విచారపడుట లోకమునం దెవ్వరికైనను గలిదుగదా?

తే॥ విప్రుడింటికివచ్చిన ♦ విమలభక్తి, నన్నపానాదు లొసగి నెఱియ్యమునఁ జేరి
యయ్యపుత్రులుమీకెందఁజనుటకాని, యితర మేమియునడుగఁడాఁక్షి తిసురుండురీతి

అ॥ అక్షితిసురుండు - ఆబ్రాహ్మణుండు, విప్రుడు - ఒక బ్రాహ్మణుండు, ఇంటికి - తన
యొక్క - గృహమునకు, వచ్చిన - వచ్చినట్లయిన, రాఁగానేయనుట, విమలభక్తి - పరిశుద్ధ
మైన భయముతోఁగూడిన స్నేహముతో. అన్నపానాదులు - భోజనమునిడుట మన్నగునవి, ఒసగి -
గమర్పించి, నెయ్యమున - ప్రేమతో, చేరి - ఆతనిని సమీపించి, అయ్య - ఆయ్య. ఇది
గౌరవము చెలియఁజేయు సంబోధనము. మీకు - తమకు, పుత్రులు - కొడుకులు, ఎందఱు -
ఎంతమంది కలరు, అనుటకాని - అనుటయేతప్ప, ఇతరము - ఇంకొకటి, ఏమియు - ఏమాట
యును, అడుగఁడు - ప్రశ్నించఁబోడు,

తా॥ ఆవిప్రుడు తనయింటి కొకయతిని వచ్చెనేని భక్తియుక్తముగా భోజనాదుల నిడి
యతనిచెంకకుఁ జేరియయ్యః మీకుసంతాన మెందఱని యడుగుటయేతప్పకుఁజియొకమాటయడుగఁడు.

సీ॥ నందనుం డాత్మభి ♦ నందనుండై ముద్దు, మాటలఁ గరఁగింప ♦ మలయువారిఁ
దనయుండు నముదంచి ♦ తనయుండై చదువనా, గమపురాణాదులు ♦ గఱపువారి
సూనుండు వాక్యప్ర ♦ సూనుండై పెద్దలఁ, బూజింప వేడుకఁ ♦ బొందువారి
నాత్మజుం డధికరూ ♦ పాత్మజుండై భార్యయును దాను మెలఁగంగఁ ♦ దనరువారిఁ

తే॥ జూచి హాకృష్ట ! బ్రహ్మాది ♦ సుతులఁగాంచి, నట్టిత్రైలోక్యగురుని దే ♦ వాధినాథు
నిన్ను సేవించువారికిఁ నిస్తనూజ, భావమా ? యంచుఁ జింతించుఁ బ్రాహ్మణుండు. రీతి.

అ॥ బ్రాహ్మణుండు - ఆమరశర్మ, నందనుండు - కుమారుండు, ఆత్మభినందనుండై -
మనస్సునకు సంతోషమును గూర్చువాడై, 'ని. నందనోహర్షకేనుతే, విశ్వ. ముద్దుమాటలక -
ముచ్చటయిన పలుకులచేత, కరఁగింపన్ - హృదయమును ద్రవముగాఁజేయఁగా, -సంతోషపెట్టఁగా,
మలయువారిన్ - సంపదించునట్టివారిని, తనయుండు, పుత్రుండు, సముదంచితనయుండై - ఆత్మం
తముగాఁ బ్రకాశింపఁబడిననీతి గలవాడై, చదువన్ - పఠించునట్లు, ఆగమపురాణాదులు - శాస్త్ర
మలును, పూర్వపు చరిత్రములును, మొదలగునవి, కఱపువారిన్ - బోధించువారిని, అధ్యాపింపఁ
జేయువారిననుట. సూనుండు - కొమరుండు, వాక్యప్రసూనుండై - సద్వాక్యము అనెడుపుష్పములు
కలవాడై, పెద్దలక - తెలిసినవారిని, పూజింపక - సేవచేయఁగా, అనఁగాఁ బెద్దవారియెడ
వినయభావజనులతోఁ బ్రవర్తించువాండు కాఁగాననుట, వేడుకక - వినోదమును, పొందువారిన్ -
కూడినట్టివారిని, అత్మజుండు - కొడుకు, అధికరూపాత్మజుండై - ఎక్కువయిన చక్కఁదనముతోఁ
గూడిన మన్మథునివంటివాడై, భార్యయును - తయినల్లాలును, తానక - ఆతఁడును, మెలఁ
గంగక - ప్రవర్తించుచుండఁగా, తనరువారిక - ఒప్పుచున్నవారిని, చూచి - వీక్షించినవాడై,
హాకృష్ట - ఓకృష్ట, ఇది శోకమునుచెలియఁజేయు సంబోధనము, 'ని. హా విషదేవ శో కేచ,
అను. - బ్రహ్మాదిసుతులక - బ్రహ్మాదేవుఁడు మొదలగువిత్తలను, కాంచినట్టి త్రైలోక్యగురునిక -

కనీసవాడ వైనటువంటి మూడులోకములకుఁ దండ్రీవైనవానిని. దేవాధినాథుఁ - వేల్పులకుఁ బ్రభువైనవానిని, నిన్నున్ - నిన్ను, సేవించువారికి - పూజించునట్టివారికి, నిస్తనూజభావమా - సంతానములేని మనోవికారమా, అంచుఁ - ఇట్లుపలుకుచు, చింతించుఁ - తనమనస్సులో విచార పడుచుండును, ఈపద్యమునఁచుద్దుమాటలఁ గరఁగి - పక్ష, అనుటకు దా “ఏ, గీ. ప్రథమ సురతంబు గంధర్వపతిఁ గరంచె” స్వా. మ, “నందనుం డాత్మాభినందనుండై” ఇట్లు నాలుగు పాదముల యందును యమకాలంకారము. “యమకం పానయత్యేతు, స్వరవ్యంజనయ్యుగ్రయోః” ప్రతా. ఇట్టి చోట్ల వే. వెంకటరాయశాస్త్రిగారు శబ్దావృత్తి లాటానుపాసమనియు, వృత్త్యనుపాసమనియు వ్రాసిరి. ‘పలయములవియోజనములయ్యెక్క’ శృం. నై. ‘బ్రహ్మోని సుతులఁ గాంచిన త్రైలోక్యగురుని నిన్ను సేవించువారికి నిస్తనూజభావమా, అనుటచేఁ బరికరాలంకారము. “విశేషతై ర్య త్సాక్షాతై రుక్తిః పరికరస్తు సః” కా.ప్ర.

తా|| ఆవిప్రుఁడు దనయూరివారిలోఁ గొడుకు తండ్రికి సంతోషమునుగలిగించు ముద్దు మాటలతోఁ దిగుగుండువారిని, దిడ్డఁడు మిగులనీతిపరుడై చదువున ట్టితిహాసములు బోధించు వారిని, సుతుఁడు వినయభాషణములం దధికుడై కలకాంతతోఁ గాఁపురముసేయుచుండ నెలయు వారిని, గాంచి హాస్త్రిహరి బ్రహ్మయలఁ గనిననీపంటి ముల్లోకజనకుని సురనేతను సేవించుచున్న నాకు సంతానములేకుండుటయా! అని తనమనస్సులో విగారపడుచుండును.

ఉ|| ఏమిజపంబుఁజేసిరోకో ♦ యేమితపంబొనరించిరోక్కో యే

మేమినపర్య లార్హతతి ♦ కిచ్చిరోకో జగదేకపూజ్యులై

తాముఁ దనూజరత్నములుఁ ♦ దామరతంపరయై చెలంగువా

రీమహిఁ దొల్లి యంచు నుతి ♦ యిచ్చు మహీశురుఁ డాత్మలోపలక.

67.

అ|| మహీశురుఁడు - ఆబ్రాహ్మణుఁడు, ఆత్మలోపలక - తనమనస్సునందు, ఈమహి - ఈ భూమియందు, జగదేకపూజ్యులై - లోకమున ముఖ్యముగాఁ పూజింపఁదగినవారై, తాము - వాసు, తనూజరత్నములు - వారియొక్క శ్రేష్ఠ లయినకుమారులును, తామరతంపరయై - అభివృద్ధితోఁ గూడిన వారై, ఉదా ‘వ|| తామరతంపరైనచెలులుఁ జుట్టలుఁ గలసి, భార. చెలంగుచున్నవారు - ఒప్పుచున్న వారందఱును, తొల్లి - పూర్వజన్మమున, గత కాలమున. ఏమిజపంబు - ఎంకటియుత్కృష్టమైన మంత్ర పతనమును, చేసిరోకో - ఆనేకపర్యాయములుచచ్చరించినారో కదా, ఏమితపంబు - ఏయొక్కకష్ట తరమైనతపస్సును, ఒనరించిరోకో - ఆచరించివారోకదా, ఆర్యతతి - సెప్పఁబయొక్క సమదాయము నకు, ఏమేమిసపర్యలు - ఏయేఘనమైనపూజలు, ని|| పూజనమస్యాపచితిః సప్రయోగైర్నాఽర్హజాః సమాః, అ|| ఇచ్చిరోకో - అర్పించియుండిరోకదా, ఇచట ‘ఏమిజపంబు, అనుటకుదా ‘క|| ఏమి తపంబొనరించితి, భూమిశ్వర భార, అంచు - ఇట్లు తలంచుచు, నుతియిచ్చు - పొగడుచుండును. ఇచట ‘నుతించు. ననుట కికారాదేశంబగుటచుగూర్చి ‘నూ|| లక్ష్మీకాక్షరపూర్వక్రియాన్తిమస్యాన యోభవేదీద్వా’ శబ్ద చిం|| ఇందుఁ గడపటిపాదమున భిన్నయతి సెప్పఁబడినది. ‘తే|| గుడుసుపైఁ గ్రియనడును నాగుడుసువచ్చి, భిన్నయతి యగు రానినొ. బెఱుయి యగు, నెనను అచ్చిని హరిధరి యించె ననఁగ, రిపుతనెల్లను బోరహరించెననఁగ? అప్పు ‘క|| అంచితకముకొంధ, రించెననక

జగజుమధ్యశ్రేణ విరతియే, యంచితతలకము హరి ధరి, యించె ననన్ భిన్నవడికినిత్వము వచ్చున్
అనన్ 'చేసికొని' ఇత్యాదులు ప్రయోగించుటను గూర్చి 'మా|| ఆన్యే ప్యర్థవిశేషే న్యురంతే శ్రుతి
మనోహరః' అధ|| అతఁడు సత్సంతానయుతులఁ జూచి వీర లేమహాపుణ్యఫలప్రాప్తిచే నిట్లుసంతాన
ముతోఁ దులఁదూఁగుచుండినో? అటులఁ గానినో వీరి కీమహాన్నతదశ యెట్లులభించును? అను
టచేతఁ గావ్యలింగము. 'కావ్యలింగం హేతోర్వాక్యపదార్థతా' ఉదా|| వపుః ప్రాదుర్భావా దను
మిత మిదం జన్మని పురా, పురాచే నప్రాయః క్షణమపి భవంతం ప్రణతవాన్, నమస్కృతః సంప్ర
త్యహ మతసురగ్రేష్ఠనతిభాన్, మహేశతంత్రవ్యం తదిద మపరాధవ్యయమపి' కా||ప్ర||

తా|| ఆవిప్రుఁడుప్రపంచమునఁ బుత్రపౌత్రాభివృద్ధిగ నున్నకుటుంబములఁ జూచి తనమనస్సులో
వీరలు పూర్వజన్మమున నేలాటిగొప్పమంత్రముచు జపించినో, యేకనితర మైనతపము నాచరించినో,
యేవిధముగాఁ బెద్దల బూజించినో, యని స్తుతించుచుండును.

ఉ|| ఓరమణీమనోభవ న + మున్నత దుష్కృత దావపావకా
సారము పుత్రుఁడై పుత్రవన + చైత్రుఁడు గల్గమి సంచలేనికా
సారమువోలె నాసరసి + జప్రభవాన్వయవార్ధిచంద్రనం
సార మసారమై మిగుల + నన్నుతి కెక్కపోయె దుస్థినిన్.

68.

అ|| ఓరమణీమనోభవ-సుందరలైలీ శ్రీలక్ష్మమన్మథునివంటివాఁడా, సమున్నతదుష్కృతదావ
పావకాసారము. సమున్నత-అధికమయిన, దుష్కృతదావపావక-పాపమ నెదుదవానలమునకు, దవా
నలమనఁగానడవిగాల్చుకాటుచిచ్చు. 'ని|| దావస్తు, దవోవనహుతాశనః, అ|| దావశబ్దమునకువనమని
నను వనవహ్నియేయగును 'ని|| వనేచవనహ్నాచ దవోదావఇహేష్యత, యా, అసారము-ఎడ
తెగనివర్షమైనవాఁడు, అనఁగా జడివాన యైనవాఁడనుట. "|| ధారాసంపాత అసారః" అను.
"పు. అసమంతాత్ గరతీ త్యాసారః" అంతటను వ్యాపించునది. పుత్రుఁడు-కుమారుఁడు, ఆప్తవన
చైత్రుఁడు-కొరిక యనునట్టియడవికి చైత్రమాస మయినవాఁడు, అనఁగా వసంతర్తు లైనవాఁ డనుట,
"ని|| ఆప్త సృత్యే హితే లధే, విశ్వ.కల్పవి-పుట్టుకుండుటచేత, ఆసరసిజప్రభవాన్వయవార్ధిచంద్ర
సంసారము. అ-అయొక్క, గరసిజప్రభవాన్వయవార్ధి-బ్రహ్మరంజనుసాగరమునకు, చంద్ర-చంద్రుఁ
డైనవానియొక్క, సంసారము-కుటుంబము. అంచలేని కాసారమువోలె-హుసలేకుండినకొలనువలె,
మిగుల-ఎక్కువగా, అసారమై-సారములేనిదై, "పు.నవిద్యతే సారో లస్యేత్యసారం" దుష్టిని
తి-నిషేధింపఁబడినయునికిచేత, ని|| దుష్టిచే ధే చ కష్టేచ," మే. అనఁగా. "అపుత్రస్య గతి
ర్నాస్తి" అని చెప్పఁబడియున్నది కనుక సంతానహీనునకు బుణ్యలోకప్రాప్తి లేదు. కావుననే
"పు. పుంనామనరకా త్రాణా త్పుత్రః" నన్నుతికె. సక-శ్రేష్ఠులయొక్క "ని|| సక సత్య
విదుషి శ్రేష్ఠే సాధా భవతి చ త్రిషు" నానా. నుతికె-పొగడ్తన, చక్కనిస్తోత్రమునకు ననియుఁ
జెప్పవచ్చును. ఎక్క-కపోయె-ఇష్టము కాకపోయెను, ఇక్కడఁ జంద్రుఁ డనిచెప్పటలో 'సంసా
రము-నిండనివశక్తియగును. "ని|| సార శ్రేష్ఠే బలే విత్తే శ్లేశ జలచరస్థితే" ధనం. అసారమై-హీ
నమై, అనఁగాఁ గృష్ణపక్షమునందుఁ జంద్రుఁడు క్షిణించుటచే ననుట. దుష్టిని-కూడనియునికి
యందు, అనఁగాఁ గృష్ణపక్షచంద్రుఁడు శుభ కార్యములయందు నిషేధింపఁబడువాఁడని తోర్చి

శ్వాస్త్రప్రమాణప్రసిద్ధము. సత్-రక్షత్రములయొక్క, 'ని|| సత్ క్షీబమృతేచ' నానా. సుతిక్ - స్తాత్రమునకు. ఎక్కకపోయె-పనికిరాకపోయెను, ఇందు ద్విప్రాసము చెప్పబడినది. మఱియు. 'సార-సార, అని పెక్కుమాటు లుచ్చరింపబడుటచే వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము. 'దుష్కృతదావ పాపకాసారము-అంచలేని కాసారము, ఇవియుపమాలంకారము. 'చంద్రుఁ డనిచెప్పి సన్నుతి కెక్క కపోయె ననుటచే శ్లేషాలంకారము. పొగడ్త కెక్కకపోయె ననుటకు "అపుత్రస్య గృహం శూన్యం దిశః కూన్యా స్వబంధవాః, మూర్ఘస్య హృదయః శూన్యం సర్వశూన్యం దరిద్రతా, చాణి. మఱియు, "నతజ్జలంయన్న సుచారుపంకజం నపంకజంయద్యదలీనపట్నవం, నపట్నదోఽసౌకలగం జితోనయః,నగుంజతతన్నజహరయన్తనః"భట్టి. పుత్రుఁడులేనిసంసారము నిసార్ మైయంచలేని కాసార మునలె లెక్కకురాకపోయె ననుటచే అచారుతావినోక్త్యలంకారము. "వినోక్తిః సా వినాఽన్యేన, యత్రాన్యః సన్న సేకరః" కా. ప్ర. ఉదా "అరవి ర్నిశయావినాశశీ,శశినా సాఽపి వినా ఘహ త్రమః, ఉభయేనవినా మనోధన, న్నుభింశనైవచ కాస్తి కామినోః" మూర్తికవియునిట్లె, క. సంబంధి బాసి మఱియుక, సంబంధికి జారుతయు సంచారుయు బ్రా, ప్రబుగఁ బ్రజ్ఞాధికులను, తంబున నదియును వినోక్తి" అనినాఁడు. ఉదా. "క|| కవిలేనిరాజుకీర్తియు, రవిలేనిసభంబు రూపరసభావ ములం, జవిలేనిభాషపొందును, రవలేనివిభూషణంబుగరహి నరసింహ" కా. సం.

తా|| చక్కనివాఁడ వైనయోరాజా ! దవానమునంటి సంతానహీనదుఃఖమును నిర్మూలింపఁ దగినజడివానను బోలినవాఁడును, కోరికల నెడువనమును జగిరింపఁజేయుటకు వసఁతర్జువువంటివాఁడును, అగుసుతుఁడు జనింపకుండుటచే నతనిసంసారము సారములేనిదై లోకమునఁ బూజనీయుఁడైనను గణ్య తికెక్కకయుండెను,

మ|| నరలోకంబునఁగల్గు తీర్థముల మా + న్యప్రక్రియంగుంకని
నరకశ్లేశనివారకంబు లగు నా + నాక్షేత్రముల్ మెట్టనీ
యురరీకారముతోడ యజ్ఞములు వే + దోక్తంబుగాఁ జేయునీ
పురుషుం డాత్మజహీనుడై సుగతికిం + బోనేరఁ డుర్విశ్వరా. 69.

అ|| ఉర్విశ్వరా-ఓపుడమితేఁడా, పురుషుండు-మానవుఁడు, నరలోకంబున-భూలోక కమున, కల్గుతీర్థముల- ఉండినపుణ్యనదులను, మాన్యప్రక్రియ- గౌరవింపఁదగిన శ్రేష్ఠమయిన కార్యములతో, క్రుంకనీ-మునుంగనిమ్ము, నరకశ్లేశనివారకంబులు. నరకశ్లేశ-దుర్గతివలనిదుఃఖములను, నివారకంబులు-రానీయక యడ్డగించునవి, అగు నానాక్షేత్రముల్-అయినట్టి యనేకపుణ్యభూము లను, మెట్టనీ-త్రొక్క-నిమ్ము, సంచరించనిమ్ము, ఉరరీకారముతోడ-జనాంగీకారముతో, మనుజు లందఱికి సమృత్తిగా ననుట. యజ్ఞములు-యోగములు, యజ్ఞము అనఁగా దేవతలకుఁ బ్రీతికొఱకుఁ జేయఁబడునవి, వేదోక్తంబుగా-వేదములందుఁ జెప్పఁబడినట్లుగా, చేయనీ-చేయనిమ్ము, ఆత్మజ హీనుడై-కొడుకులులేనివాడై, సుగతికై-పుణ్యలోకమునకు, పోనేరఁడు-పోఁజాలఁడు, మాన వుండు పుణ్యకార్యము లెన్నిచేసినను సంతానహీనుడైనదా స్వర్గపాప్తిలే దనుటకుప్రమాణము. 'దుర్గతిః కథితా పూర్వమపుత్రాగ్రణాం చ పాపినాం,పుత్రిణాం ధార్మికాణాంతు, న కదాచి త్తగేశ్వర" పుత్రిజన్మాహోధస్సాన్యి ద్యది కేవాపి కర్మణా. తదా కశ్చిదుపాయేన, పుత్రోత్పత్తిం

ప్రసాదమేత్” హరిశంకరభాం శ్రుత్వా. శతచంఢీవిధానితః. శక్త్యాక్రికమారాధ్య, పుత్ర) ముత్సాదమే త్సుధీః, పుత్సామేన చ కా ద్యస్మా, త్వితరం త్రాయతే సుతః, తస్మా త్పుత్ర) ఇతి ప్రోక్తః, స్వయమేవ స్వయంభువా,, ఏకో ౭పి పుత్రో ధర్మాత్మా, సర్వం తారయతే కులం, పుత్రేణ లోకాన్ జయతి, శ్రుతి రేవా సనాతనీ,, ఇతి జేతై రపి ప్రోక్తం. పుత్ర)మాహత్య ముత్తమం, తస్మాత్పుత్ర)ముఖింద్యస్త్యై, ముచ్యతే పైతృకా దృశాత్,, పాత్ర)స్య స్పర్శనా న్యర్హ్యో. ముచ్యతే చ ఋణత్రయాత్, లోకానత్యే ర్దివఃప్రాప్తిః, పుత్ర)పాత్ర)ప్రపాత్ర)క్తః,, గద. పుత్ర)ులేనివా రెన్ని సత్కర్మముల నాచరించినను స్వర్గప్రాప్తి తే దనుటచేత నప్రస్తుతప్రళంసా లంకారము. “ఆప్రస్తుతప్రళంసా యా,సా నైవ ప్రస్తుతాక్రయా” కార్యేనిమిత్రే సామాన్యే, విశేషే ప్రస్తుతే సతి, తదన్యస్య వచస్త్యే, తుల్యవైకేతి శంకభా” కా॥ ప్ర॥ ఉదా “అదాయవారి పరితః సరితాం ముఖేభ్యః,కిం తావదాక్షిత మనేనదుర్జ్జనేన,షోరికృతం చ బడబాదమానే హృతం చ, పాతాళకుక్షిగుహరే వినివేశితంచ,, భట్టేం.

తా॥ ఓధర్మశీలా! మనుజుల జీవోకమునఁ గల పుణ్యనదు అన్నింటి లో మునిగినను, పాప రహితము లగుననేక పుణ్యభూములఁ దిరిగినను. ఎల్లవారును మెచ్చునట్లు యజ్ఞములు వేదోక్తముగా నాచరించినను, సంతానరహితుఁ డైనవాఁ బుణ్యలోకమునకుఁ బోఁజాలఁడు.

సీ॥ సిద్ధాంజనము వేతె + సిద్ధింపవలయునే. పుత్రుండు గల్గిన + భూవరేణ్య
సురమహీజము వేతె + దొరకంగవలయునే, తనజుండు గల్గిన + మనుజునాథ
యమరరత్నము వేతె + సమకూరవలయునే, తనయుండుగల్గిన + ధారుణీశ
దైవధేనువు వేతె + దక్కంగవలయునే, సూనుండు గల్గిన + మానవేంద్ర

తే॥ సుతుఁడుగల్గినఁ బరలోక + సుఖముఁగాంచు, నాత్మజుఁడుగల్గఁగులమెల్ల + సతిశయిల్లుఁ
గొడుకుగల్గినఋణశుద్ధిఁ + బడయవచ్చు, బరమసుఖ కారణముతనూ + భవుఁడునువ్వె.

అ॥ భూవరేణ్య-ఓరాజా, పుత్రుండుగల్గినకా-కొడుకుపుట్టినట్లయిన, సిద్ధాంజనము-ఓషధుల యొక్కశక్తి తోను, మంత్రములయొక్క సామర్థ్యచ తోను, మహాయోగీశ్వరుల చేతఁజేయఁబడిన కాటుక. ఇది నేత్రములకుసోఁకినమాత్రముననే స్వర్గమర్త్యపాతాళలోకములలోని నిధి (ద్రవ్యాదులు తఱుగ కుండునట్టిగని) నిక్షేపము (పాతిపెట్టఁబడినధనము) మున్నగు రహస్యములుసయిత మెఱుకపడును. అది వేతెసిద్ధింపవలయునే-విభజనగా దొరకవలెనా, దొరకినట్లేయునుట. మనుజునాథ-ఓన్నపాలా, తను జుండుగల్గినకా-నుతుఁడుగలిగినని, “సీ॥ స్త్రియామూర్తిసమస్తనూః” అమ॥ సురమహీజము-దేవ లోకముననుండెడుకల్పవృక్షము, ఇది యెల్లపుడును అమృతఫలఁబులా సంగుచుండును. ఈ ఫలముల భుజించినవారికే నాఁటికినిమృత్యువురాదు. అట్టిది వేతె దొరకంగవలయునే-ఇంకొకవస్తువుగా అభించ వలయునా, లభించినట్లేయునుట ధారుణీశ-ఓపుడమితేండా, తనయుండుగల్గినకా - కొమరుండు జన్మించెనేని, అమరరత్నము-స్వర్గలోకముననుండెడు చింతామణి, ఇది తోరినవానినెల్ల నెడతెగక యిచ్చునది. అలాటిది వేతెసమకూరవలయునే - విడిగాప్రాప్తించవలెనా, ప్రాప్తించినట్లేయునుట. మానవేంద్ర-మనుజులకుఁ బలియైనవాఁడా,, నూనుండుగల్గినకా - బుడుతఁడుద్భవించినట్లయిన, డైన

ధేనువు-దేలోకమనను దెడుపాడియావు (కామధేనువు) ఇది యెల్లప్పుడును తీరమునిచ్చుచుండును అటువంటిది నేతల దక్కంగవలయునే ప్రత్యేకముగా బ్రాహ్మించి యనుభవయోగ్యమై యుండవలయునా, నొరకియనుకూలమైయుండినట్లేయవలె. సుతుడుగల్గినకొ - పుత్తుండు సంభవించినయెడల, పరలోకముఖముగాంచుకొ - పుణ్యలోకమునందుగలయోనందమును బొందును, ఆత్మజుడుగల్గెకొ - కుమారుడు జన్మించినకత్తుమన, కలమెల్లనలెక్కెల్లకొ - కలకమలయోను వృద్ధిబొందును, కొడుకు కుమారుడు, ఇచట డుప్రత్యయముతో గూఢకుండటన గూర్చి “నూ॥ హితాప్రత్యయభేదేన, శబ్దావీకారవాచకాః” అధ॥ కల్గినకొ - కలిగెనేని, ఋణశుద్ధికొ - శిశ్నాణివిముక్తిని, పడయవచ్చు - పొందవచ్చును, పరమసుఖకారణము - ఉత్పన్నవయినయనందమునకమూలము, కుమారపుండ్రుమైకొడుకు సుమా, ఇందు ‘మవ్వె, ఆనందయోగమునకు “నూ॥ చంద్రోవధ్యమాశ్చేతు ప్రార్థనే నుమ్ముడుతో న్నితః, ఏది వాంతో ప్రాస్పదీర్ఘాద్విత్వ మూదంతా క్వచిత్” అధ॥ ఉదా ‘ఉ॥ సంపదచేతః గాని కొనసాగవు నువ్వె గృహధర్మమల్” పా॥ మా॥ “శిశ్నోక్షీడనక్షాశ్చ కలాలాపైరపిశ్రుతిః, వపురంగరజోభిశ్చే న్నాకులజగదక్షం” హరి.సు. ఇందు ‘పరమసుఖకారణము తనూ భవుండు నువ్వె, ఆనటచే. ఆప్రస్తుతకళంసాలంకారము. “నచంద్రశ్చంద్రమాపుత్రిం, చంద్రమాచుర్రసీషిణః. దృష్టేస్పృష్టేశ్రుతేహస్తే ప్రాతేయత్రేంద్రయోత్సవః” హరి. సు.

తా॥ ఓధర్మశీలా గృహస్థునకు గొడుకుజన్మించెనేని సిద్ధాంజనము, కల్పవృక్షము, చింతామణి, కామధేనువు, ఇదియన్నియు లభించినట్లే. స్వర్గలోక సౌఖ్యమనన, వంశాభివృద్ధిని, విశ్వాణి విముక్తిని, సుతుడే మూలముగదా! అటు అగుటచేతనే పుత్తుండు పరమానందమునకు గారణభూతుండు సుమా.

అ॥ కొడుకులు లేనిమనుష్యుండు, విడిముడి గలఁడైనకంటె + విశ్వములోనక

గొడుకులు గల్గినమనుజుండు, బడుగైనను మేలు కుముద + బంధుకులీనా. 71.

అ॥ కుమదబంధుకులీనా - తెల్లకలవలకుమిత్రుండయిన చంద్రునివంశమునఁబుట్టిన యోరాజా. విశ్వములోనక - ప్రపంచమునందు, కొడుకులు లేనిమనుష్యుండు - సంతానహీనుండయినమానవుండు, విడిముడిగలఁడైనకంటెకొ - ధనముగలవాడయినదానికన్న, ఉదా ‘క॥ కొడుకులు పుట్టనిమానిసి, తొడుకులు బల్మియునుండిండ్లు దొడవులు మావుల్, పుడమియు నెక్కుడు మెకములు, విడిముడియుం జుట్టములును, వితగాఁదలఁతున్” అచ్చ॥ తె॥ రా॥ కొడుకులుగల్గినమనుజుండు - సంతానయుతుండయిన మనుష్యుండు, బడుగైనను - ఆశక్తుండయినప్పటికిని, ఉదా ‘మ॥ అడుగెనిన్ను వరంబు నేగమమునా ల్యాజార విచ్చేయునా, కుడురాజాధివిభూషణుండు, వరమీశున్నా డుయుమ్మొద్రపుల్, బడుగుల్ వాంఛితమీస మర్థలె” కాశీ॥ మేలు - యోగ్యము - ఇదిప్రళంసార్థకము. ఇందు “సంతానహీణగుఢనవంతునికంటె సం తానయుతుండగు దరిద్రుఁడే శ్రేష్ఠుండు. అనునర్థముచే, ఆప్రస్తుతప్రళంసాలంకారము. “ఆప్రస్తుతప్రళంసాయా సానైవ ప్రస్తుతాశ్రయా కాశ్యే నిమిత్రే సామాన్యే విశేషే ప్రస్తుతే సతి, తదవస్థస్య వచస్తుత్యై కుత్యస్యైవే పంచదా” కా॥ ప్ర॥ ఉదా “సుహృద్వధూబాష్పజలప్రమార్జనం, కరోతి హైరప్రతియాతనేనయః, సవినపూజ్యః స పుమాక స నిశిమాక, సుజీవితంతస్య సభాజనం క్రియః”

“పుంనామ్నోనరకాదేవపుత్రా నత్రాణికారిణః, విస్మరయంతి శ్రీజ్ఞాంచ సరక్లేకమప్యహి”
“బాలైఃపరిహృతంవేశ్య నశ్మకానాద్విశిష్యతే,యత్రస్థాదేహినోనిత్యందహ్యం తేగతచేతనః” వారి.ను.

తా|| సంతానహీనుఁ డగుమానవుఁడు సంపద్యుక్తుఁడయినను వానికం తె సంతంగల్గినచునుష్ఠుఁడు బీదవాఁ డయినను శ్రేష్ఠమే.

క|| కావునఁ దనయావాప్తికి, భావంబున నమ్మహాను ♦ భావుఁడు ధరణీ
దేవుఁడు నతగతి శ్రీయో, మావల్లభు దూఱ నతని ♦ స్వప్నమునందుక. 72.

అ|| కావునక-కాబట్టి, అమ్మహానుభావుఁడు-అయొక్క-గొప్పసామర్థ్యముగఁజూపఁడు, ధరణీ దేవుఁడు-పుడమికిఁజేలు పయినసురశర్మ, తనయావాప్తికిన్ - పుత్తులను గాంచుటకు, భావమ్మునక-తన మనస్సునందు, శ్రీయోమావల్లభుక-అత్మీదేవికి నాథుఁడగువిష్ణుమూర్తిని, నతగతిక-నచుస్కార రీతిని, దూఱక-నింఁగించఁగా, ఆతనిస్వప్నమునందుక-తనయొక్కకఱలో, మీఁదిపద్యముతో నవ్వయము. “నూ|| పద్యంబులకుఁ గులకం బగు” ప్రా|| వ్యా|| కులకం బనఁగాఁ బద్యమునకుఁ బద్యాంత రముతో నవ్వయము. ఇందు ‘భావమ్మున నమ్మహాను-భావుఁడు ధరణీదేవుఁడు - నతగతి, వృత్త్య నుపాసాలంకారము.

తా|| కనుక నామహానీయుఁడు తనకు సంతు లేమికి మనస్సున భగవంతుని దీనత్వముతో నిందింప వారంభించఁగా నొకనాఁటిరేయి, దనకలలో.

—: సురశర్మకు స్వప్నమున భగవంతుఁడు సంతానఫలమొనఁగుట :—

ఉ|| ఓనియమానుషంగ భవ ♦ నోన్నత భాగ్యతరంగ దీనర
తూనిపుణాంతరంగ సుతుఁ ♦ గాంచెడు చంచదుపాయశాలి భా
మానతసర్వచాలి హిత ♦ సారసహేళి నటించు నిందిరా
ప్రాణసఖుం డొనంగె ఫల ♦ రాజము నద్భుతదివ్య తేజముక. 73.

అ|| ఇందిరా ప్రాణసఖుండు-అత్మీదేవికి నాథుఁడగు విష్ణువు. ఓనియమానుషంగ-ఓన్రతనిష్ఠ అతోఁగూడినవాఁడా; భవనోన్నతభాగ్యతరంగ, భవన-గృహమునందు, ఉన్నత-ఆతిశయమైన, భాగ్య తరంగ-పుణ్యములనెడు తరంగములగఁజూపఁడా, అనఁగానతితల నెడతెగని పుణ్యములయొక్కపరం పరలుగఁజూపఁడునుట. దీనరతూని పుణాంతరంగ. దీనరత్న-దిక్కులేనివారిని గాపాడుటయందు, నిపుణ-నేర్పరితనముతోఁగూడిన, అంతరంగ-మనస్సుగఁజూపఁడా, చంచదుపాయశాలిక-ప్రకాశించుచున్న చాతుర్యముతో నొప్పుచున్నవానిని, భామానతసర్వచాలిక. భామా-వాక్కులయందు, నత-నంగిన, సర్వచాలిక-సమస్తజనులకు శిరోభూషణమైనవానిని, హితసారసహేళిన్-మంచివార నెడుపద్యము లకు సూర్యుఁడైనవానిని, సుతుక-ఒక కుమారుని, గాంచెడు-కనియెదవపు, అటంచున్-ఇట్లుపలుకుచు, అద్భుతదివ్య తేజమున్-అశ్చర్యకరమైనట్టిచునోవారమైన కాంతిగఁజూపఁగాని, ఇందుఁదేజశ్శబ్దమునకు సకారములోపించుటనుగూర్చి “నూ|| సాస్తా దపయః ప్రభృతే స్తోమః” నన్న. ఫలరాజమున్ - శ్రేష్ఠ

మ యినవండును, ఒసంగెన్-ఇచ్చెను, ఈపద్యమున 'సుతుఁ గాంచెను, అని ప్రయోగించుటకు 'నూ|| భావిక్రియాను యస్య స్యా దేత్వమేన ప్రయోగకః, దుఁడ్యాదివర్ణే భూతార్థే చాపి తద్వద్భవేత్సన్యా' అధికడపటిపాదమున నణలకు మైత్రిఁగూర్చినందులకు 'నూ|| అంద్రపద్యావశో స్రాసం. వైవ్రతీయాకం తథా ౭౭దిమం, వళిం తన్నియవస్థానే తద్ధి తన్నియతః విదుః' అధ|| ఉదా. 'క.పోనుద్యోగము చేసిన, ప్రాణంబా యింకనీకు' మధుసే. '౩|| విను మతిగుహ్యము వారా, యణకవచకము' శృం|| ప|| ఇందు 'అనుషంగ-తరంగ-అంతరంగ, 'శాలి-హాలి-హేలి, 'రాజమున్ - తేజమున్, ఇది యంత్యాను ప్రాసాలంకారము. 'కాంచెను-చంచను, ఇది వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము.

తా|| శ్రీమనోహరుఁడు ప్రతనిష్ఠలతోఁ గూడినవాఁడవును, గృహమునం దాడతెగని సుకృతములు గలవాఁడవును, బీదల రక్షించువాఁడవును, అగు నో బ్రాహ్మణుఁడా! మిక్కిలి యుక్తి గలవాఁడును, సమస్తజనులచే నెన్నఁదగినమాటలు గలవాఁడును, సజ్జనులకు సంతోషమును గూర్చు వాఁడును, అగు పుత్రునిఁ గనియెదవని యొక్కవప్రకాశముగల యొకశ్రేష్ఠ మైన ఫలమునొసఁగెను.

వ|| ఇట్టిచ్చిన.

74.

అ|| ఇట్లు - ఈప్రకారము, ఇచ్చినక - ఇయ్యఁగా.

—: సురశర్మ స్వప్నవృత్తాంతము తనభార్యతోఁజెప్పుట :—

మత్తకోకిల|| లేచి యంతకుమున్నె మేల్కొని + లీల నాస్యపదద్వయీ
సేచనాదులు దీర్చి ధౌతపుఁ + జీరఁ గట్టి రయంబ కా
లోచితం బగుగేహకృత్యము + లోలిఁ జేయుసతీమణిన్
జూచి యిట్లును వింటివే యొక + చోద్యపుంగల యంగనా.

76.

అ|| లేచి - నిద్రనుండి మేలుకొనినవాఁడై. అంతకుమున్నె - అంతకుఁబూర్వమే, మేల్కొని- మేలుకాంచి, లీలక - విలాసముగ, అస్యపదద్వయీసేచనాదులు. అస్య - ముఖమును, పదద్వయీ - రెండుపాదములును, సేచనాదులు - కడుగుట మొదలయినవి, తీర్చి - చక్కఁబఱచుకొని, ధౌతపుఁజీరక - ఉతికిన పరిశుద్ధమైనకోకను, 'ని. ధౌతముద్గమనీయంస్యాత్' హలాకట్టి - ధరించినదై, రయంబ - శీఘ్రముగా, కాలోచితంబు - సమయమున కనుకూలము, అగుగేహకృత్యములు - అయినట్టి యింటియొక్కపనులు, 'ని. కృత్యాక్రియాదేవతయోః కార్యే శ్రీకృపితే త్రిపు, య. ఓలిక-వరుసగా, చేయుసతీమణిక - చేయుచున్నట్టిశ్రేష్ఠురాలయినతనభార్యను, చూచి- వీక్షించి, ఇట్లునుక - ఈవిధముగాఁబలికెను, అంగనా-ఓచక్కనిదానా, ఒకచోద్యపుంగల-అశ్చర్యమైనయొక స్వప్నమును, వింటివే-విన్నానా, ప్రభావతీప్రవృత్తుమునందుఁకూడనిట్లై 'చ. కమలదళాక్షిలో వినవు'గా'కలయొక్కటి గంటి వేకువక' అనియున్నాఁడు. ఇందు 'తీర్చి, అనుటకు 'నూ|| చారే రుపధాత్మనశ్చ లుగ్వా. స్యాత్' నన్న. స్వభావోక్త్యలంకారము. 'స్వభావోక్తిగపాచారు యథావద్వస్తు వర్ణనమ్' ప్రతా.

తా|| అతనికంటె మనుషే మేలుకాంచి కాలునేతులుమొగము గడిగికొని యుద్ధికినవీగను దాల్చి యాసమయమున కనుకూల మగునింటిరనులను జక్కబెట్టుకొనుచుండిన తనభార్యనుజూచి యోకాంతా: నా కొకచోద్య మయినకల వచ్చినదిగదా యనెను.

ఉ|| ఓకలకంతకంటి జల + జోదరుఁ డాదరపూర్ణచిత్తుఁడై
నాకలలోన వచ్చి నలి + నప్రభవాన్వయ చింతయేటికిన్
నీ కొకపుత్తుఁ డార్యమహా + నీయచరిత్రుఁడు గల్లు నంచు ల
క్షీకుచగంధలిప్త మగు + చేత ఫలం బొకటిచ్చె నావుడున్. 77.

అ|| ఓకలకంతకంటి - కొజెలవంటి కంతస్వరముగలదానా, జలజోదరుఁడు - కమలనాభుఁ డయినవిష్ణువు, నాభియుదరమునఁగలదియే కనుకనిట్లు ప్రయోగించినాఁడు. ఉదా 'ఎ. గీ. అంబుజో దరు దివ్యపాచారవింద" భాగ. మఱియునుదా "ఉ.....దీనతబొందుదురంబుజోదరా" భార.ఉద్యో. ఆదరపూర్ణచిత్తుఁడై-దయతోనిండినమనస్సుగలవాఁడై. నాకలలోనక - నాయొక్క స్వప్నమునందు, వచ్చి-ప్రత్యక్షమై, నలినప్రభవాన్వయ-బ్రహ్మయొక్కవంశమునందుఁబుట్టినవాఁడా, చింతయేటికిన్-నీకువిచారమెందులకు, వలదనుట. నీకున్-నీకు, ఆర్యమహానీయచరిత్రుఁడు-పూజింపఁ దగినగొప్పచరిత్రముకలవాఁడు, ఒకపుత్తుఁడు-ఒక్కకొడుకు, కల్లునంచున్-పుట్టుచుచెప్పుచు, లక్షీ కుచగంధలిప్తము-లక్షీదేవియొక్క స్తనములయందలి పరిమళద్రవ్యముతోఁబూయఁబడినది, అగుచేతన్- అయినట్టి తనహస్తముతో, ఫలంబొకటిచ్చెన్-ఒక్కపండునుదానముచేసెను, నావుడున్-ఇట్లు చెప్పఁగా, స్వప్నమునందలివృత్తాంతమునంతయుఁజెప్పఁగాననుట. ఇందు "లక్షీ కుచగంధలిప్త మగు చేత ఫలం బొకటిచ్చె" ననుటచేత నుద్భవించుచున్న నిరంకుశునియొక్క శృంగారప్రధాననాయక త్వము ధ్వనించుచున్నది. 'జలజోదరుఁ డాదర, అనుప్రాసాలంకారము 'పుత్తుఁడు-చరి త్తుఁడు, అంత్యానుప్రాసాలంకారము.

తా|| ఓకాంతా! శ్రీపతి దయాసమృద్ధుఁడైనాయొక్కస్వప్నమున సాక్షాత్కరించి యోబ్ర హ్మవంశజా! నీవు విచారపడవలదు. నీకుఁ బెద్దలచే స్తుతింపఁదగిన గొప్పచరిత్రము గలయొకపుత్తుఁ డుదయింపనున్నాఁడనిపల్కుచు లక్షీవత్సస్థలమునందలి సుగంధముతోఁ గూడినయొకఫలము నొసంగె ననిచెప్పఁగా.

—♦ భార్యసంతానముకలుగునని నిర్ణయించుట ♦—

క|| మనపాలిటనున్నాఁ డా, వనరుహలోచనుఁడు లోక + వంద్యుఁడు లేకుం
డిన వచ్చునె దయ నిట్టి, చ్చునె వక్ష్వంబైనఫలము + సుతేఫల మనుచున్. 78.

అ|| లోకవంద్యుఁడు-ప్రజలందఱిచేసమస్కరింపఁదగినవాఁడు, 'ని'లోకస్తుభువనేజనే, అను|| ఆవనరుహలోచనుఁడు-పద్మములవంటికన్నులుగల యావిష్ణువు, మనపాలిటన్-మనపక్షమున, ఉన్నాఁ డు-కలఁడు, లేకుండినన్-అటులఁగానియెడల, వచ్చునె-సాక్షాత్కరించునా, దయన్-కరుణతో, సుత ఫలమున్-పుత్తులయొక్కలాభమునుగలిగించుదానిని, 'ని|| ఫలంబొకటిఫలేనస్య హేతుత్వేత్వస్త్రిలాభ

అ॥ ఓనిర్మలాత్మ - ఓపరిశుద్ధమైన మనస్సుగలవాడా, అనప.....జాతున్. అనపత్య-
సంతానములేమియొక్క, దురితమస్పృహసమీర - పాపములనెడు ఓర్పుకొనఁదరముగాని వాయు
పులయొక్క, సముదయ - సమాహముచేత, ఉద్ధూత - బాగుగాఁ గదలింపఁబడిన, చేలొంబు
జాతున్ - చిత్తమునెడు కమలముగలవానిని, బుధవిసీతున్ - విద్వాంసులలో వినయముగలవానిని,
మిమన్ - మిమ్ము, కావకున్నన్ - రక్షించనిపక్షమున, సనుస్తజనులు - మనుష్యులందఱును,
అన్నచేఁబరిభూతుఁడు - అగ్రజానిచేత దిరస్కరింపఁబడినవాఁడు, అగువైత్యున్ - అయిన దాన
పుని, అనఁగా విభీషణుని, కాచిన శరణాగతత్రాణపరిచయంబు - రక్షించినట్టి శరణుజొచ్చిన
వారిని గాచినటువంటి స్నేహపూర్వకవిశ్వాసమును, మకరపీడితము - మొసలిచేత బాధింపఁబడినది,
ఐనవదదంతిన్ - అయినట్టి మదపుటేరుఁగును, ప్రోచినయార్తరత్నాసముద్యమనిరూఢి - కాపాడి
నట్టి దుఃఖమునొందినవారిని రక్షించుటయొక్క యత్నమునందలి నిశ్చయమును, “ని॥గురణముద్యమే,
అ. తృడినిష్పంధింపన్-జనకుఁడు బలవంతపెట్టఁగా, తనయున్-కొడుకును, రక్షించిన భక్తలోకాధీన
భావరేఖ-పాలించినట్టి భక్తులయొక్క సమాహమున కధీనమయిన యభిప్రాయముయొక్క సాష్టవమును,
రారాజువలనన్-దుర్యోధనునుండి, ధర్మజాన్-యమునికిఁ గొడుకైనధర్మరాజును, ‘ని॥ ధర్మరాజః
పితృపతి స్సనువర్తీ పరేతరాట్’, అను. ఉద్ధరించినయాత్రితపక్షపాతానువృత్తి-వైశిలేవదీసినట్టి దాపు
చేరినవారియొక్క ప్రక్కనుండివారి ననుగరించి నడచెడువ్యాపారమును, ‘ని॥ పక్షపార్శ్వగదత్
సాధ్య సహాయబలభిష్టు, కేశవ. ‘పక్షఃసహాయేఽపి, అ. మఱచెఁ గాఁబోలున్-విస్మృతిఁ జెంది
యుండెనేమో, అనుచు నవ్వఁ-అని హేళనముచేయరా, ఈపద్యమునమియు, అను బహువచన
ప్రయోగమునకు “నూ॥ స్వాత్మాజ్యత్వవివేకాయాం మహతాం బహుతా మతా” అధ. ఎత్తుగీతి
యొక్క ప్రథమపాదమున రేఖదయమైత్రిఁగల్గించుటకు “నూ॥ కశ్చిద్వదతిసాంగత్యం. యతాశ్చ
వానయో స్తథా, అవదచ్చుత్రసాంగత్యం, ప్రాసేష్వపిచకశ్చన” అధ. ఉదా “క. పురసతులవిలో
కనములు, సరసాలాపములు నర్మ + సంభోగంబుల్, మఱిగి హరిమనల నొల్లఁడు, నరవయ లోయన్ము
నూతనప్రియులు గజే” భాగ. పెద్ద వామాత్యుఁడును “ర॥ సురపొన్నక్రొన్ననల్సాచ్చి నలుగడ
వెదకు, తఱుంగదందులతావి + తండంబుక్రొవ్వెనకు” స్వా. మ. బట్టుమూర్తియు “గీ॥ వేణ వివరిం
పనేల బంగారమునకు” అనియును, “శా, శ్రీరంగప్రభుతిమ్మకారిభుజకా + తేయంబుచే నాజులకా,
వీరారాతులఁ ద్రుంపనాక్షితిపతుల్ వేవేగమూర్తాండునిం, దూఱంబూఱ” అనియును. నరస.
కూచినుంచి తిమ్మకవియు “చ. సురచిరవల్లపప్రకట + చూతలతాస్థిత కోకిలావళు, ల్వరుసఁజెలంగ
మాధవుఁడు + వావిరినవ్వనత్మీకంతయుఁ, గుఱుకుగఁ బ్రేమతోడుతను + గూర్చియొసంగిన వోణ
నీరజ, స్ఫురదసితోత్పలఘములు + పొల్పుగుమాలికలో యనంగడుక” చ. పురములు వాహనం
బులునుభూషణముల్ ధనధాన్యముల్ నవాంబరములుఁ బాడిధేనువులుఁ బ్రార్థనసేయకజంగమయ్య
యే, లెఱఁగునవేళ్యఁ గోర” రాజ. కూడదనిన యప్పకవియును దప్పించుకొనలేక “సీ. అట్టడి
కాకునూరి పెద + రంగయ” అని యప్పకవీయమునను బ్రయోగించియుండిరి. ఇందు “అనపత్య...
జాత, అనుటచే సావయవరూపకాలంకారము. ‘జాతుఁ - నీతుఁ - వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము.
నీను సంతాన మియవన్నచో వార్తరత్నణపరాయణత్వ మతనియందు లేదనిలోకులు నవ్వెద రను
టచే, నీకువరమిచ్చినాఁడు. అర్తరత్నణపరాయణత్వ మాయనయం దున్నది. అనుభావ ముత్పన్న
మైనది. వాక్యాల్ల హేతుకకావ్యలింగము. “కావ్యలింగం. హేతోర్వాక్యకవ్యపదార్థతా” కా. ప్ర.

తా|| ఓపరిశుద్ధమైనమనస్సుగలవాడౌ సంతానహీనత్వమువలని పాపముచే వికలమనస్కుడౌ జైననిస్సుం గావనినొక బ్రహ్మచర్యమున గలజనులెల్లరును, అన్నదూషింపఁగావచ్చినవిభీషణుని రక్షించుటయును. మొసలిబాధింపఁగాఁ బ్రార్థించినయేనుఁగును గాపాడుటయును, తండ్రియగుహిరణ్యకశిపుడు కష్టపెట్టఁగాఁ గొడుకగుక్రష్ణమనిఁ బాలించుటయును, దుర్యోధనునిబారినుండి ధర్మరాజు నుద్ధరించుటయును, మఱచియుండనేమో యని యొకతాళిచేయరా?

క|| అక్కమలూక్షుం డాద్యుడు, దక్కగఁ బోషకులు గలరె + తలపోయంగా

నిక్కల నిక్కల నందియ + మొక్కింతయు లేదు కోర్కు + లొనఁగూర్చుఁజుడి. 80.

అ|| తలపోయంగా - అలోచింపఁగా, ఆద్యుడు - మొదటివాఁడు, ఈప్రపంచమునకు మూలమయినవాఁడనుట. అక్కమలూక్షుండు - పద్మములవంటి కన్నులుగలవాఁడగు విష్ణువు, తక్కగన్ - కాకుండ, ఇదివివార్థకము. పోషకులుగలరె - రక్షించువారులేరు, కనుక. ఇక్కల - ఈస్వప్నము, నిక్కల - కన్నదియసభవమునకుఁదెచ్చెడుకల. నిక్కము - కల - నిక్కల. ఉదా. “క. నాకలనిక్కలమయ్యెడు + శోకింపకుమమ్మ” భార. సందియము - సంశయము, ఒక్కింతయు లేదు - కొంచమైననులేదు, కోర్కులు - మనకుఁగలవాంఛలు, ఒనఁగూర్చుఁజుడి - అభింపఁజేయును నుమా, ఇందు ‘నిక్కల’ అనుటకు “నూ. నిక్కలామలు యథాప్రయోగంబుగ గ్యాహంబులు, బా.వ్యా. ‘నిక్కలనిక్కల’ ఇది యమకాలంకారము.

తా|| మనోహరా! ఈచతుర్దశభవములకుఁ గారణభూతుఁ డయినపుండరీకాక్షుండు గాక మనల రక్షించువా రింకొకరున్నారా? కనుక నీస్వప్నము నిశ్చయముగ ఫలము నొసంగునదియేకాని జేటుకాదు. ఇంచేమాత్రము సంకయంపఁ బనిలేదు.

చ|| అని యనిరోధబోధమహి + మాన్వితమానస యైనయాదళ

ద్వనజదళాక్షి భర్త గల + వాక్కులనంబునఁ దేచ్చి మించి య

త్యనుపమితాన్నదానవిభ + వాతిశయంబున విప్రకోటులక

దనువుచు నెప్పట్లు నము + దగ్రత నుండఁగఁ గొన్నినాళ్ళకు.

81.

అ|| అని - ఇట్లుచెప్పి, అనిరోధబోధమహిమాన్వితమానస. అనిరోధ - అటంకములేని, బోధమహిమా - తెలియఁజెప్పనటువంటి మాహాత్మ్యముతో, అన్విత - కూడుకొనియున్న, మానస - మనస్సుగలిగినటువంటిది, ఐనయాదళద్వనజదళాక్షి - అయినట్టి వికసించుచున్న తమ్మితేకులవంటి కనులు గలజైనయాదళభార్య, భర్త - తనయొక్క పెనిమిటిని, కలవాక్కులనంబునక - మధుర భాషణంబుల పొందికచేత, తీయనిమాటలయొక్క పొంకములచేత ననుట. తేచ్చి - స్వస్థపఱచి. నిలుకడ కలవానినిగాఁ జేసి యనుట. మించి - అతిశయించి, అత్యనుపమితాన్నదాన విభవాతిశయంబునక. అత్యనుపమిత - బొత్తిగానమానములేని - ఏమాత్రము పొటిరానియనుట, అన్న... బునక. అన్నదానవిభన - అన్నదానమనెడుసంపదయొక్క, అతిశయంబునక - ఎక్కువచేత, విప్రకోటులక - మితిలేనిబ్రాహ్మణులగుంపులను, తనువుచుక - తృప్తిపఱచుచు. ఎప్పట్లుక - ఎప్పటివఱకే, యథాప్రకారముగానే యనుట. సముదగ్రతక - ఒప్పిదముగా, ఉండఁగక - ఇట్లుం

డంగా, కొన్ని నాశ్వుక - కొంతకాలమునకు, వైపద్యముతో నన్వయము. ఇందుఁగడపటిపాదమున నిత్యఁగమనయతి నెప్పఁబడినది. 'తే|| ఒక్క సమసనమున శబ్ద యుగము గూడి, పదము లేర్పాటుగాఁ గానఁ బడనిప్రాణ, సంధులకు నిత్యసమసన ఁక్రాంతులును నఖండవిశ్రమములునన ఁరెండుఁ జెల్లు' అప్పు. ఉదా. ఉ. మానుగ విశ్రమాత్మరస ఁమంచితమై స్వరమూచినం దదీ, యానుగుణాత్మరంబుఁ గొని ఁయైనను జెప్పఁగనొప్పు నీక్రియక, భానుసూత్రభాసి వృష ఁభాధిపుఁడన్నటు అర్థయుక్తమై, పూనిననొ నఖండయతి ఁపొల్గు నాదికవిప్రణీతమై' కవిజ. ఇందు 'దశ ద్వనజదశాక్షి' ఉపమాలంకారము. ఇందు 'అదశద్వనజదశాక్షి భర్తృగలవాక్కలనంబునఁజేర్చి' యనుటకు గృహీణినిగూర్చి యిట్లుచెప్పఁబడియున్నది. "తపత్యుపరింసార దుఃఖసంభారభాస్వతి, పూర్వపుణ్యతరుచ్చాయా సాధ్వీజాయా సుజన్మనః" వారిను. సంసారభారదుఃఖమునుండి తపించు సజ్జనునకు సాధ్వీయగుభావ్య పూర్వపుణ్యమను వృత్తముయొక్క నీడయనిభావము. "సుకృతేనసతీ భార్యా" వారి. సు.

తా|| హితవాక్యమలను ధారాశముగాఁ జెలిజఁజెప్పనట్టి నేర్పుకలది యైనయతనిభార్య మృదుమధురభావణంబులతోఁ బూర్వోక్తప్రకారంబుగా నాధునకుఁ జెప్పి యతనిని మనశ్శాంతిగఁజేసి వానినిగా నొనర్చి తా నెప్పటివలెనే యధికమైనయన్నదానముతో బ్రాహ్మణసముదాయములను దృష్టిపఱచుచు నుండఁగాఁ గొన్నిదినంబులకు.

— :బ్రాహ్మణుని గర్భమునుధరించుట:—

క. శరణాయిత భరణాయిత ఁకరుణారతుఁడైనదనుజ ఁఘస్మరుకృపచేఁ దరణి భరియించుప్రాగ్దిశ ఁకరణిక్ భూసురునితరుణి ఁగర్భముదాల్చెక్. 82.

అ|| శతణా.....తుఁడు. శరణాయిత - రక్షణముకొఱకు సిద్ధముగానున్నవారిని, భరణి - భరించుటకు, అనఁగా భారమునువహించుటకనుట. అయిత - విస్తారమయిన, కరుణారతుఁడు - దయతోఁ గూడినవాఁడు, ఐనదనుజఘస్మరుకృపచేక్ - అయినట్టి అసురుల సంహరించువాఁడయిన విష్ణువు యొక్కయనుగ్రహముచేత, 'ని. భక్షకోఘస్మరోఽద్యురః' అ. తరణిక్ - నూర్చుని, 'పుష్ట. తరం త్యనేనతను ఇతి తరణిః' అంధకారము నితనిచేఁ దరింతురు. "ధాత్వశ్చా ప్లవనతరణియోః" భరియించుప్రాగ్దిశకరణిక్ - గర్భముననుంచుకొని మోయుచున్నట్టి తూర్పుదిక్కువలె, భూసురుని తరుణి - అబ్రాహ్మణునియొక్కభార్య. గర్భముఁదాల్చెక్ - గర్భమునుధరించెను, ఇందు 'శరణాయిత భరణాయితకరుణారతుఁడు, ఇది వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము. "ఏకద్విప్రభృతినాంతు వ్యంజకానాం యథాభవేత్, పునరక్తి రసౌ నాను వృత్త్యనుప్రాస ఇన్యతే" ప్రతా. 'తరణి భరియించుప్రాగ్దిశకరణిక్ భూసురునితరుణిగర్భముదాల్చెక్' అనుటచే నుపమాలంకారము. 'సాధర్మ్యముపమా' కా. ప్ర. వాక్యగతపూర్ణార్థియని తెలియవలయును.

తా|| దాపుచేరినవారిని గాపాడునట్టిదయామయుఁడయిననారాయణునియొక్క యనుగ్రహముచే నాబ్రాహ్మణునిభార్య నూర్చుని గర్భమునందుఁ దాల్చిన తూర్పుదిశవలె గర్భమునుధరించెను

క॥ నలుపెక్కెం జనుముక్కులు ♦ తెలుపెక్కెం జెక్కులారు ♦ తీరు వహించెన్
బలిసె నునుగొను శశికళ ♦ గెలసెన్ నెమ్మేన గమన ♦ భేలన మొలసెన్. 83.

అ॥ చనుముక్కులు - ప్రసములయొక్కచివరలు, నలుపెక్కెం - నల్లనయ్యెను, “అట్లేష్ట తా ప్రసాపీనా నుందరాకృష్ణమాచూకా” బా. చెక్కుల - గండస్థలములు, చెక్కిళ్ళు తెలుపెక్కెం - తెల్లనయ్యెను, అరు - నూగారు, తీరు - చక్కఁగఁడుట, గెలించెన్ - పూనెను, నునుగొను - నున్ననినడుము, బలిసెన్ - ఆధికవయ్యెను, నెమ్మేన - నయ్యెనై యొడలియందు, నెట్టి మేను నెమ్మేను. శశికళ - చంద్రునియొక్క కాంతివఁటిప్రకళము, గెలసెన్ - విజృంభించెను, గమన భేలనము - నడకయొక్క క్షీణత్వము, అనఁగామాంశము. బలిసెన్ - బిచ్చెను, గర్భలక్షణము “తామతాగరిమాకుక్షేర్మా రాష్ట్రధిరోచకం, జృంభాప్రసేకః సదనం రోమరాజ్యాః ప్రకాశనమ్” బా. ఇది స్వభావోక్త్యలంకారము. “స్వభావోక్తి రసా చారు, యథావ ద్వస్తువగ్గనమ్” ప్రతా. “బలిసె-గెలసెన్-మొలసెన్” అనుప్రాసాలంకారమును.

తా॥ గర్భవతి యైనయాబ్రాహ్మణునిభార్యకుఁ గచాగ్రములు నల్లఁబడెను, చెక్కిళ్ళు తెల్ల నయ్యెను. కన్నులు వికలములై నూగారు చక్కఁబడెను. నడమ పెంపొందెను. మేను చెల్లగాఁ జంద్ర కాంతివఁట నొప్పెను. నడకనుందగించెను.

తే॥ వామలోచనమధ్యంబు ♦ లేమిచేతఁ, బాలకృశమై రమామన ♦ స్వామినరుణ
గలిగినప్పుడెయభివృద్ధిఁ ♦ గనియెనార, హరికటాక్షేక్షదాద్ర్య ♦ హరణదీక్ష. 84.

అ॥ వామలోచనమధ్యంబు - మంచికనులుగలదయిన యాస్త్రీయొక్కనడుము, లేమిచేతఁ - బీదతనముచేత, చాలకృశమై-విస్తారముగాఁజిక్కినదై, సన్నగిలినదైయనట. రమామనస్వామికరుణ - లక్ష్మీదేవికి హృదయేశ్వరుఁడగువిష్ణువుయొక్క యనుగ్రహము, కలిగినప్పుడె - ప్రాప్తించినంతనే, అభివృద్ధిగనియెన్ - సంపదవృద్ధినిబొందెను, అనఁగాఁ బెంపుగల దయ్యెననట. కనుక దాద్ర్య హరణదీక్ష - బీదతనమును బోగొట్టునటువంటి నియమముగల, హరికటాక్షేక్ష - వారాయణుని యొక్క శ్రేగంటిచూపు, ఔర - ఔరా, ఇదియాశ్చర్యమును పెంచుటను తెలియఁజేయును. ఇందు ‘కటాక్షేక్ష - దీక్ష’ అంత్యానుప్రాసాలంకారము. ‘అస్త్రీయొక్క కృశించిననడుము హరి కటాక్షవీక్షణమున నైశ్వర్య ముప్పొంగెనోయనునట్లప్పుడే యభివృద్ధియయ్యెను, స్వరూపోత్పేక్షా లంకారము. “యత్రాన్యధర్మసంబంధా దన్యత్వే నోపతర్కితమ్, ప్రకృతం హి భవే త్రాన్జ్ఞాస్తా ముత్పేక్షాం ప్రచక్షతే” ప్రతా. “సంభావన మథోత్పేక్షా ప్రకృతస్యసమేన యత్” కా.ప్ర. హరికటాక్షవీక్షణము లేమిని బోగొట్టునది గనుకనే కృశించినమధ్యము పెంపనే యభివృద్ధినిందినది. కావ్యలింగము “క. హేతువు వాక్యార్థంబై, యాతతవిన్నూర్చితోఁ బ ార్థంబును నై, భ్యాతిఁ గనఁ గావ్యలింగం, వై తను” నరస. “కావ్యలింగంహేతో ర్వాక్యపదార్థా” కా. ప్ర.

తా॥ అస్త్రీయొక్కనడుము బీదతనముచేఁ జిక్కిలక్ష్మీపతియొక్కదయగలిగిన పెంపనేసంపదలు పొంగిపెంపొందెను. ఔరావిష్ణువుయొక్క యనుగ్రహదృష్టియందలిలేమినిబోగొట్టునియమసంపన్నత.

అ॥ పొలతులెల్ల మెచ్చ ♦ భూమిభృతానంబు, సంగ్రహించె విప్ర ♦ సారసాక్షి
యద్దిరయ్యవిత ♦ యాడురాజర్కంబు, నిర్వహించె సతుల ♦ ఖర్వమతులు. 85.

అ॥ విప్రసారసాక్షి - అబ్రాహ్మణునియొక్కపత్ని, పొలతులెల్లమెచ్చ - స్త్రీలంగణును క్లాఫించునట్లు, భూమిభృతానంబు - భూమివలనభరింపబడుచున్న సత్తువను, సంగ్రహించె - సంపాదించెను, భూమిభృతానంబుగా రాజులయొక్కనాయకునిభావము. “ని. సారోబలేస్థిరాం కేచన్యాయేక్షీతేతిషుపుమా” అను. సంగ్రహించె - స్వీకరించెను, అడురాజర్కంబు - స్త్రీ ప్రభుత్వమును, నిర్వహించె - సమర్థించెను, అద్దిరయ్య - ఔరా, వింత - ఆశ్చర్యము, ఇచట ‘అద్దిరయ్య’ అనుప్రయోగమునకు “నూ. ప్రాప్యవ్యస్త త్రికంబుమింది విపుల ద్విత్వంబునగు” ప్రా. వ్యా.ఉదా. “అద్దిరావగలు” శకాం. సతులు - ఆడువారు, అఖర్వమతులు - విస్తారమైనబుద్ధిగలవారు, ఇందు ‘భూమిభృతానంబుసంగ్రహించె, అనుటచే క్లేషాలంకారము. “నా నార్థసంశ్రయశ్చేషో వర్ణ్యైకత్వోభయశ్రితః చంద్రా.

తా॥ అబ్రాహ్మణునిభార్య వంటిపెళ్ళలను దిననారంభించెను. అదిచూచువారలకు భూమి భృతానమును గ్రహించి స్త్రీప్రభుత్వమును నిర్వహించు నేమో యనునట్లుండెను. ఇదియేవోద్యము. కనుక స్త్రీలు విస్తారమైన బుద్ధిగలవారు సుమా!

మ॥ హృదయేశప్రమదంబుతోఁ గుచయుగీ ♦ హేరాశీలత్వసం
పదతో నాననపద్మపాండిమముతోఁ ♦ బ్రస్తూయమానాంగరా
గదుకూలాదిజుగుప్సతో జడిమితోఁ ♦ గార్భ్యబుంతోఁ బ్రావృడం
బుదకల్పాలక గర్భ ముద్ధురథురా ♦ పూర్ణత్వముం జెందెగఁ. 86.

అ॥ ప్రావృడంబుదకల్పాలకగర్భము. ప్రావృడంబుద - వర్షర్తువునందలి మేఘముతో, కల్ప - సమానమయిన, ఇచటఁ గల్పశబ్దమునకు “ని. కల్పస్తు ప్రళయే న్యాయే కాస్త్రే బ్రహ్మ దినే విధౌ, సురద్రుమే వికల్పే చ ప్రత్యయశ్చేత్సమార్థకః” నానా. ఈశబ్దము వ్యాకరణకాస్త్రమున విధింపబడినకల్పప్రత్యయ మాయెనేని సమానార్థకము. అనఁగా “ప్రభాతకల్పరాత్రిః-ఆగ్ని కల్పశ్శత్రుః” ఇత్యాదిస్థలములయందుఁ బ్రాతఃకాలసమానము రాత్రియనియును, ఆగ్నితుబ్యండు శత్రువనియును, తెలిసికొనునది. ఉదా. ‘చ. అలబడిబొందఁగాఁదగనియట్టిది .ద్రాపదిమేరుకల్పలం. గొడుకుల’ భార. అలక - ముంగురులుగలదయిన యావిప్రునిభార్యయొక్క, గర్భము - చూలు, కడుపులోనిపిండము, ‘ని. గర్భఃకుక్షిస్థజంతుః’ ‘గర్భ్యైఽపరకేఽన్నేఽగ్నౌ సుతే పవనసంకటే, కుక్షేకుక్షిస్థజంతౌచ,యా. హృదయేశప్రమదంబుతో - తనభర్తయొక్క సంతోషముతోను, ‘ని. హృదయంతీవితేచిత్రే వక్షస్యాకూత వృక్కయోః’ శబ్దా. కుచయుగీ హేరాశీలత్వసంపదతో. కుచయుగీ - స్తనములజంటయొక్క, హేరాశ - అధికమైన, నీలత్వగంపదతో - నలుపుయొక్కసమృద్ధితోను, అననపద్మపాండిమముతో - అననపద్మ - తామరపూవువంటిముఖముయొక్క, పాండిమముతో - తెలుపుతోను, ప్రస్తూ.....పుతో. ప్రస్తూయమానస్తోత్రముచేయఁబడుచున్న, అంగరాగ - మేననలందికొనునట్టి సుగంధద్రవ్యములయందును, దుకూలాది

వెలిపట్టువస్త్రము మొదలగువానియందును - నన్ననివస్త్రములు మొదలగువానియందును, జుగుప్స తోన్ - అసహ్యముతోను, ఆవాదరముతోను, జడివతోన్ - మాంద్యముతోను, కార్మ్యంబు తోన్ - చిక్కుటతోను; కృశత్వముతోను, ఉద్ధరధురాపూర్ణత్వముకా. ఉద్ధర - భరింపశక్యము గాని, ధుర - భారముయొక్క, ఆపూర్ణత్వముకా - మిక్కిలినింజారుటను, చెందఁగక - పొందఁగా, నవనూసములు పూర్తి కాఁగాననుట. ఇందు 'అననపద్మపాండిమముతో' ఉపమాలంకారము. స్వభావోక్త్యలంకారము. 'స్వభావోక్తి రసా చారు యథావద్వస్తువర్ణనమ్' : ప్రతా. "ప్రమదఁబుతో - సంపదతో" ఇత్యాదు లంత్యానుప్రాసాలంకారము.

తా|| ఆ బ్రాహ్మణుని భార్య గర్భమునుధరించి యిది తనపతికానందము కలిగించుచును మిక్కిలి నల్ల నగుచున్న చనుదోయితోను, ముఖపద్మముయొక్క తెలుపుతోను, ప్రకృంధనాది పరిమళవస్తువులయందును, నన్ననివట్టుచీరలు మొదలగువానియందు ననాదరముతోను, మాంద్యముతోను, కృశించుటతోను, మోయలేకరిపుగఁదియై వృద్ధి నొందెను. తరువాత.

—: బ్రాహ్మణుని భార్యకుఁబుత్తుఁడుదయించుట :—

క|| అమృతపయోధిలలామం , ఒవృతకరం గాఁచినట్లు ♦ హరికృపవలనకా
సుముహూర్తంబున భూసుర , రవణీరక్ష (ఒపుత్త్ర) ♦ రక్షమఁగాఁచెకా. 87

అ|| భూసురతరుణీరత్నంబు - శ్రేష్ఠరాలయిన యాబ్రాహ్మణుని భార్య, 'ని. రక్షంశ్రేష్ఠే మణావపి' అను. హరికృపవలనకా - పాపములను బోగొట్టువాఁడయిన కిగవాసయొక్కడయనన, సుముహూర్తంబునకా - శుభకరమయిన యొకఁగ్నమన, 'ని. ముహూర్తమప్సకాలేస్యాన్వటి కాద్విలయేఽపిచ' శబ్దా. అనఁగాఁ బదియవమాసమన 'శ్రు. దశమేమాసి సూతవః' అమృతపయోధిలలామంబు - శ్రేష్ఠమయిన పాలకడలి, అమృతకరకా - సుధాకిరణములుగలచంద్రుని, కాంచినట్లు - కనినవిధముగా, పుత్త్రీరత్నముకా - శ్రేష్ఠుఁడయినకొడుకును, కాంచెకా - కనెను, ప్రసూతియయ్యెను. ఇందుఁరమణీరత్నంబు పుత్త్రీరత్నమఁగాంచెకా - అనుటలో మహత్తి మహాచ్ఛబ్దములపైఁ గలరత్నశబ్దమునుగూర్చి "నూ. కృచిదర్థ విశేషేతుః క్లితేతూభయరూపతా" అధ ఉదా. "క. సీమాలుదల్లి త్రిభువన ♦ భామారత్నంబు" హరివం. "వ. అదియట్లుండె వినుము గృహస్థరత్నంబు" స్వా. మ. ఇచట క్షీరకముద్రము చంద్రునిఁ గనినవిధమున నాబ్రాహ్మణుపత్ని కళానిధియగు నిరంకుశునిఁ గనె నతులుచే నుభయత్ర సమానధర్మము గనుక నుపమాలంకారము. "సాధర్మ్య ముపమా" కా.ప్ర. వాక్యగతపూర్ణార్థి.

తా|| ఆబ్రాహ్మణుని భార్య భగవానునిదియవలన శుభప్రద మైనయొక వేళయందుఁ బాలకడలి చంద్రునిగనినవిధమున శ్రేష్ఠుఁ డయినయొకకొడుకును గనెను.

క|| వైదికశేఖరునకుఁ బు ♦ త్రోదయకాలమ్మునందు ♦ సుదూభతము లా
మేదురపులకాంకురములు ♦ మోదారంభంబునకును ♦ మొలకలువోలెకా. 88

అ॥ వైదికశేఖరునకు - వేదమునభ్యసించినవారిలో శ్రేష్ఠుడయినయాసురశర్మకు. పుత్రో
దయకాలమ్మునందు - కొడుకుపుట్టినట్టిసమయమున, ఉద్యాతములు - పుట్టినవి, జౌ-అయినట్టి,
‘మేదురపులకాంకురములు - దట్టమయినగగుర్పాటు యొక్క మొలకలు, ఉదా. ‘వ. మేనంబులకలిపన్
డుంబాడమెడు’ స్వా.మ. మోదారంభంబునకు - సంతోషముయొక్క మొదలికి, మొలకలు
వోలె - అంకురములాయనునట్లుండెను. ఈపద్యమున ‘కాలమ్ము’ అనుప్రయోగమునకు “నూ.
స్వాదమహతాంఘ్రివిభక్తాసోశ్చు. తదుపరి పునర్ముబాప్రాచాం’నన్న. “నూ. ముర్వనాదికశద్దేభ్యో
ముబాస్యాతాంచతత్పరం, బాపరేమస్యబిందుస్సాస్య స్థాపరేమేళనంభవేత్” అధ. “మొలకలు
వోలె” అనుప్రయోగమునకు “నూ. క్వచిత్సాదృశ్యశబ్దస్య తదుత్క్రన్నేవ్యవస్థితిః” అధ. ఉదా.
‘ఎ. గీ. కమలషండంబు నాగలో + కంబుదలిరు, బాన్సుకల్పంతమునజము + బానసంబు, నింటి
లోపలవోలె” నిర్వ. “ధవుఁగూర్చిఁ గొసరుచున్నవివోలె” స్వా.మ. ‘జౌ’ అనుటకు “నూ.
వాయి రవు ర్వక్రతహా” శబ్దచిం. ఇందు ‘పులకాంకురములు మోదారంభమునకును మొలకలు
వోలె” అనుటచేనుశ్రేష్ఠతలంకారము. “సంభావనమథోత్తేజః ప్రకృతస్యసమేనయత్” కా.ప్ర.

తా॥ వేదాధ్యయనపరులలో శ్రేష్ఠుడయినయాసురశర్మకు సుతుఁడు జన్మించినకాలమునఁ
బుట్టినగగుర్పాటు దనయానందమున కంకురమువలె నుండెను.

—: సురశర్మ సుతునకు జాతకర్మంబు సేయుట :—

వ॥ ఇట్లుపరిమితసంతోష సంతర్పితాంతఃకరణుండును, సంభృతసమయసమా
నేయ సముపరతకరణుండును, దనయొత్పన్న సమాలోకనోత్సాహ సాహచర్యసమా
యాత సమీపగ్రామ సకలగోత్రామరసన్నిధి సంకల్పితహరిప్రసాద ప్రసంగుండును,
గలిత కర్పూర తాంబూలదాన సంతోషస్వాంతసీరధ్రపురంద్రీ జగవరంపరా నిరా
ఘాట కోలాహల శ్రీప్రసాదిత గృహంగణరంగుండును, భూరిదానచంగుండును, నై
పెన్నిధానంబుఁ గన్నవేదచంద్రున మేఘోదయంబుఁ గాంచినమయూరంబుకరణి,
గోమలవలాహకంబుం గనుంగొన్నచాతకంబుకైవడి, హరిప్రసాదవిధంబు నాలోకించు
యోగీశ్వరునిపోలిక, నభినవభానుబింబంబు వీక్షించుకమలాకరంబు విధంబునఁ, బూర్ణ
చంద్రుని దర్శించుకలశాంబుధితెఱంగున, సరోవరంబు నిర్వర్ణించు తర్లకునిమాడ్కి,
ఫలితసహకారంబు నిధ్యానించు రాజకీరంబువడుపునఁ, బ్రియనందన సందర్శనానంద
కందళతుందిల హృదయారవిందుడై, యావిజ్ఞానస్వచ్ఛందుండు జాతకర్మంబు యథా
శాస్త్రంబుగా నిర్వర్తించి తదనంతరంబ.

89.

అ॥ ఇట్లు-ఈప్రకారముగా, అపరి.....డును. అపరిమిత-అధికమైన, సంతోష-అనం
దముచేత, సంతర్పిత-మిక్కిలితృప్తిఁజెందబడిన, అంతఃకరణుండును-మనస్సు గలవాఁడును, సంభృ...
డును, సంభృతసమయ-చక్కగాభింపఁబడినకాలమును, సమానేయ, సరిమాఁపఁగలిగి, సముపరతకర
ణుండును - నిలుపుదల చేయుటగలవాఁడును, తన.....డును. తనయ - కుమారునియొక్క,
ఉత్పన్న-జాతకర్మమహోత్పన్నమును, - అనఁగా జాతకర్మమునువేడుకను, సమాలోకన - చూచుటను.

ఉత్సాహ-ఉద్రేకముతోను, సాహచర్య-కూడఁదిరిగిడుమైత్రితోను, సమాయాత-రాఁబడిన-వచ్చిన, సమిప్రగామ-చెంతనుండిన యూశ్మయ-దుఁగల, సకలగోత్రామర-సమస్తమైన విప్రులయొక్క, సన్నిధి-దాపున, సంజలిత-విస్తారముగాఁజెప్పఁబడిన, హరిప్రసాద-నారాయణుని యనుగ్రహము యొక్క, ప్రసంగుండును-ప్రశంసకలవాఁడును, మాట్లాడుటగలవాఁడును, కలి.....డును. కలిత-పొందఁబడిన, కర్పూరతాంబూల-కప్పురపు తమలముయొక్క, దాన-ఈవివలన, ఇచ్చుటవలన, సంతోషిత-అనందమునుజెందఁబడిన, స్వాంత-చునస్సుగల, సీరంద్ర-విడములేని, పురంద్రజనపరం పరా-కుటుంబముగల ముత్తైదువలవరుసలయొక్క, నిరాఘాట-అటంకములేని, కోలాహల-కలకల ధ్వనియొక్క, బహుజనమువలనఁబుట్టిన గొప్పధ్వనియొక్క, “ని! కోలాహలఃకలకలః” అను|| శ్రీ-సంపత్తిచేత-అధికముచేత, ప్రసాదిత-సంతుష్టము కాఁబడిన, గృహంగణరంగుండును - ఇంటి ముంగిలి ప్రదేశముగలవాఁడును, భూదానచంగుండును - విస్తారమైన యీవుయందు నేర్పుగల వాఁడును, ఇచట. ఈవులనుగూర్చి “దేవాశ్చ పితర శ్రైర పుత్రే” జాతే ద్విజన్మనాం, అయాంతి తదహ స్తస్మా త్పుణ్యం పూజ్యం చ సర్వదా” తత్ర దద్యాత్పువర్ణం తు, భూమిం గాం తుగం రథం, చత్రం ఛాగం వస్త్రమాశ్లే శయనం చాసనం గృహమ్” ఖలయజ్ఞే, వివాహే చ సంక్రాంతౌ గ్రహణే మృతౌ, పుత్రే జాతే వ్యతిహతే. దత్తం భవతి చాక్షయమ్” వాక్యమ్. యత్తు శుమార ప్రసవే నాభ్యా మచ్చిన్నాయాం గుడ, తిల, హిరణ్య, గో, ధాన్య, వాసః, ప్రతిగ్రహే ష్వదోష ఇతి” శంఖ ‘పుత్రీజన్మనియజ్ఞేచ, తథాచాత్యయకర్మణి రాహోశ్చదగ్ధనేదానం ప్రశస్తం నాన్యథానిశి, పరా. వి-అయియుండి, పెన్నిధానంబు-ధనముగల పెద్దపాఠఱును, కన్నపేదచందంబు-చూచినలీదవానివిధమానను, మేఘోదయంబు-మొయిశ్యయొక్కపుట్టుకను, కాంచినమయూరంబు కరణి-కనుంగొనిన నెమిలితెఱంగునను, కోమలవలాహకంబు-మృదువైనమబ్బును, కంసుగొన్న చాతకంబుకైవడి-వీక్షించిన వానకోయిలవలెను, హరిప్రసాదంబు-భగవంతునియొక్కకృపను, ఆలోకించుయోగిశ్వరునిపోలిక-నిరీక్షించుచున్నట్టి ఋషీశ్వరునిపగిదిని, అభినవభానుబింబంబు-క్రోత్తదియైన సూర్యచండలమును, వీక్షించు కమలాకరంబువిధంబున-దృష్టించునట్టి తామరపూవు లకు నివాసమయిన కొలనుపోలికను, పూర్ణచంద్రుని-నిండుచందరుని, పున్నమనాఁటి చంద్రుని, దగ్ధించుకలకాంబుధి తెఱంగున-విలోకించునట్టి పాలకడలిరీతిగాను, ఇచట. కలకాంబుధినిగూర్చి ‘సాగరే మధ్యమానేతు, పీయూషార్థం సురాసురైః, పీయూషధారణార్థాయ, నిర్మితా విశ్వకర్మణా” కలాః కలాస్తు దేవానా మనీతా స్త్రాఃపుథక్ పృథక్ యతః కృతాస్తుకలకా, స్తతస్తేపరిక్షిరతాః” కాలి. పు. కలకము పాలకడలియొక్క యమృతమును బోసియుంచుటకై విశ్వకర్మచేసృజింపఁబడిన యమృతఘటము. దానికిసంబంధించినది గానఁ గలకాంబుధియనుప్రసిద్ధి నొందినది. గరోవరంబు-సర్పమును, మడుఁగును. నిర్వర్ణించుతర్లకునిమాడ్కి-వీక్షించునట్టి దాహముగొన్నవానిసరణి, ఫలిత సహకారంబు-పండితయ్యమామిడిచెట్టును, నిధానించురాజకిరంబు వడువున-అవలోకించునట్టి క్రేష్టమైన చిలుకవలెను, (ప్రియ.....దుండై. (ప్రియనందన-ఇష్టముగల తనకుమారుని, సందర్శన-వీక్షించుటవలని, అనందకందశ - సంతోషముయొక్క-వికాసముతో, తుందిల-పెద్దదియైన, హృదయారవిందుండై-కమలమువంటి మనస్సుగలవాడై, అవిజ్ఞానస్వచ్ఛాదుండు-శిల్పకాస్త్రాది జ్ఞానము నందు స్వతంత్రుడగునాసురశర్మ, “ని! విజ్ఞానం శిల్పకాస్త్రయోః” అనుజాతకర్ణంబు - జాత

కర్మమనెడు సంస్కారమును, అనగా విడుపుటైనప్పుడు చేయునట్టివేదవిహితక్రియననుట. యథా శాస్త్రంబుగాఁ - శాస్త్రమునందుఁజెప్పఁబడిన ప్రకారముగా, 'ని యథాసాద్యత్యయోగ్యత్వవీప్సా స్వర్థానతిక్రమః, యా నిర్వర్తిం చి - నైతజ్ఞే, తదనంతరంబ - అటుతరువాత, ఇందు 'భూరిదాన చంగుండునునై, ఇత్యాదులద్రుతముమీఁదద్రుతము చెప్పఁబడుటకు "నూ|| ద్రుతాద్భుతఃక్యచిచ్ఛత్రే ద్యక్యతేకవిభాషితే" అభ|| 'నూ|| కొన్నియెడలద్రుత - బుమీఁద నకారంబుగానంబడియెడి' బా||వ్యా. ఇందు'సంతోష - సంతృప్తి, సీరంద్రపురం ద్రీ - సంతోషితస్వాంత' ఇవిచే కానుప్రాసాలంకారము 'అంతఃకరణండును, కరణండును - ప్రసంగుండును - రంగుండును - చంగుండును, ఇవి యంత్యాను ప్రాసాలంకారము "సందగ్ధవానంద కదళతుందిలహృదయారవిందుండై యావిజ్ఞానస్వచ్ఛందుండు" ఇది వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము. "పెన్నిధానంబుగన్న పేదచందంబున" ఇత్యాదిబహువచనముల చేతనభిన్నధర్మమాలోపమాలంకారము. "సాధర్మ్యముపమా" కా|| ప్ర|| తత్రతత్రోపమాయత్ర ఇవ శబ్దవ్యధర్మము, నిరు.

తా|| ఈవిధముగా మితిలేనియానందముతో నిండినమనస్సుగలవాఁడును, ప్రసవవేదనాసమయమును జక్కఁగా బరిశీలించి యున్నవాఁడును, కొడుకుపుట్టినకాలమున జరుపువేడుకను జూచుటకు సంతోషముతో స్నేహమువలనఁ జెంతగ్రామమునుండి కచ్చినబ్రాహ్మణులందఱియెదుట భగవానునియొక్కయనుగ్రహమునుగూర్చివిశేషముగా స్తుతించుచున్నవాఁడును, కుటుంబినీసమాహమనకుఁ గప్పరపుఁదాంబూతముల నొసంగ సంతోషించి మంగిలుగిలించి యొకరితోనొకరు పెద్దదగ్గనిగాఁ జూచెడిందుచుండుట గలవాఁడును, విస్తారముగా దానములనొసంగినవాఁడును, అగునాబ్రాహ్మణుండు ద్రవ్యముతఱుగనియొక పెద్దపాఠశాలకు గనినపేదవానివలెను, మొయిళ్ళపుట్టుకను గనిన నెమిలినలెను. మృదుజైన మబ్బునుజూచిన వానకోయిలవలెను, భగవదనుగ్రహము నిరీక్షించు యత్తిశ్చరునివలెను, నూతననూర్చుబింబమును గాంచుపద్మాకరమువలెను, నిండుచందురుని జూచుపాలవెల్లివలెను, మడుఁగును గనుఁగొన్న దాహతురునివలెను, పండితయ్యమామిడిని గనినచిలుకవలెను, తన యింపయిన కుమారుని గనినసంతోషముతో వికసించినమనస్సుగలవాఁడై శిల్పశాస్త్రాదులయం దధికుఁడైన యతఁడు శాస్త్రము నతిక్రమింపక జాతకర్మ మహోత్సవ మొనర్చినతరువాత.

—: సురశర్మ సుతునకు నామకరణము సేయుట :—

తే|| పదిదినంబులు సూతక + ప్రాప్తిగడపి, పదునొకండవనాఁడఘా + పమాజలాభి
షేకమొనరించిబాంధవనైకపరివృత్తాత్మకుడైయుండునతనిలో + నవనినురులు. 90.

అ|| పదిదినంబులు - పదిరాత్రులు, సూతకప్రాప్తి - జాతాశోచమునుబొందియుండుటను, కడపి - పోఁగొట్టి, అనగాఁ బురిటిమొలనుబోఁగొట్టియనుట. "అశోచేత్యతిక్రాంతే నామకర్మ విధియత్" కం|| పదునొకండవనాఁడు - ఏకాదశదినమున, అమాపమాజలాభిషేకము - పాపములను బోఁగొట్టునదయిన మంత్రపూర్వకముగా జలమునుబ్రోక్షించుకర్మమును, అనగా వైవాదికర్మ ప్రారంభమున మంగళార్థముగాఁచుత్యావమను శబ్దమును ముమ్మారుచ్చరించునది కనుక నద్దానినే యనుట. ఒనరించి - ఆచరించి, బాండవనైకపరివృత్తాత్మకుఁడు. బాండవ - చుట్టునున్న

అనేకులతో, 'ని. ఏకోమఖ్యాన్యకేవలాః' అ. 'ఏకోఽన్యార్థే ప్రథానేచ ప్రథమేవలేఖితాసా ధారణేనమానేఽత్మే సంఖ్యాయాంచప్రయుజ్యతే' విశ్వ. ఇట నష్టాంకు 'తత్సాదృశ్యమభావశ్చ తదన్యత్వం తదత్వతా అప్రకస్తి ర్విరోధశ్చ నష్టార్థాః పట్టప్రకీర్తితాః' అనికాత్రము. పరివృతా త్కుండు - చుట్టుకొనబడినవాడు, ఐముండునతనితో - అయినట్టి యాసురశర్మకు, అవని మురులు - బ్రాహ్మణులు, మీఁదిపద్యముతో నవ్వయ్యును. ఇట్లు పైపద్యముతో నర్థమునుజెప్పటకు 'నూ. క్వచిత్కులకసంబంధోఽప్యత్ర నాపితకృద్భవేత్, ఆధ్యాహరన్య సంయోగ స్వత్ర నైవ ముఖావహః' అధ. ఇందు 'ఆత్మక' శబ్దమునకు డుప్రత్యయము కల్పించుటకు 'నూ. ఆత్మన ఇమ నస్తానాం డా వా' నన్న. 'నూ. ఆత్మేమనిజంతంబులకు నాంతము అగు మరుజసంజ్ఞలకు స్త్రీత్వంబు బహుళంబుగా నగు' బా.వ్యా.

తా|| పదిరాత్రులు జాతాశౌచమును జెల్పించుచి పదునొకండవదినంబునఁ బుణ్యాహవాచ నమును జేయఁగా నతనిబరిశేష్టించియున్న బంధువులందఱు నాసురశర్మతో నిట్లు చెప్పిరి.

మ|| అశేనప్రగ్రహదానధర్మ సురశః ♦ ర్మా కర్మసంపన్న పం
చశరాకారుండు నీకుమారుండు వచః ♦ సంభారదుర్వారుండై
విశదానర్గళశేముషీమహిమచే ♦ వేదాదివిద్యానిరం
కుశుఁ డౌనన్న నిరంకుశుండై యనియెక ♦ ఊజీసురుం డాఖ్యాయన్. 91.

అ|| ఆశేనప్రగ్రహదానధర్మ - అన్నార్థలైవచ్చినవారలకు ఈవులనిచ్చుటయు సత్కార్యము అనుజేయుటయుఁగలవాఁడా, కర్మసంపన్న - సత్కర్మములయొక్క సమృద్ధిగలవాఁడా, సురశర్మా - సురశర్మయను శేరుగలవాఁడా, పంచశరాకారుండు - మన్మథునివంటి చక్కనివాడు, నీకుమారుండు - నీయొక్కపుత్రిండు, పచసంభారదుర్వారుండై. వచః - వాక్కులయొక్క, సంభార - సమృద్ధియందు, దుర్వారుండై - నివారింపనలవిగానివాడై, విశదానర్గళశేముషీమహిమచేక. విశద - స్వచ్ఛమైన, అనర్గళ - అడ్డములేని, శేముషీమహిమచేక - ప్రజ్ఞయొక్క యుగముచే, వేదాది విద్యానిరంకుశుండు - శ్రుతులుమున్నుగాఁగల విద్యలయందసాధ్యమయినవాడు, ఔనన్నక - కాఁగలడనిచెప్పఁగా, ఊజీసురుండు - అబ్రాహ్మణుండు, అఖ్యాయక - అపిల్లవానికిఁబేరును, అనఁగా నామకరణసమయమునఁ బెద్దలుచెప్పఁగా విని యాప్రకారముగాజేయుట. నిరంకుశుండైయని యొక - నిరంకుశుండైయని నామకరణమొనర్చును. "ప్రజాభివర్ధనాత్పుంసో జాతకర్మవిధీయతః" మను. ఇందుఅనియెక, అనుటకు 'నూ. య స్యాద్దేశ్యక్రియాంతే తు భూతఏకత్వవాచకే, ఇత ఏవ పరస్మి సస్య దిద్భవే న్నాంతకా త్పరే' అధ. 'పంచశరాకారుండు' ఉపమాంశకారము. 'ధర్మః శర్మ' 'కారుండు - మారుండు' అంత్యానుపాసాంశకారము.

తా|| అన్నార్థలైవచ్చినవారలకు దానములొసంగుచు సత్కార్యములజేయుచున్నవాడవును విధ్యక్షకర్మంబులనన్నింటిని విధావక యాచరించుచున్నవాడవును. అయినయోసురశర్మా! నీకుమారు. మన్మథునివంటి కుందరుండును, అటంకపటుపనలవిగాని వాక్సమృద్ధితోను, ప్రకటమైనప్రజ్ఞతోను, శేషములు మొదలగు విద్యలయందు నిరంకుశుఁ డగుననఁచా నాతండును నిరంకుశుండై యనిపేరిడెను.

క. ఈరీతి నమ్మహీనురు ♦ డారూఢచరిత్రపాత్రు ♦ డగుపుత్త్రినకుఁ
బేహసఁగె నాణిముత్యైపుఁ ♦ బేహసఁగినకీర్తి బుధులు ♦ పేరుకొనంగన్. 92.

అ॥ అమ్మహీనురుఁడు - అవిప్రుఁడు, ఆరూఢచరిత్రపాత్రుఁడు. ఆరూఢ - ప్రసిద్ధమైన, చరిత్ర - మంచినడతలు దెలియఁజేయు గ్రంథమునకు, పాత్రుఁడు - అర్హుఁడు; తగినవాడు, అగుపుత్త్రినకుఁ - అయినట్టితనకుమారునకు, అణిముత్యైపుఁబేహసఁగీర్తి - గుండ్రని ముత్యములయొక్క చోరమును మెడలోవైచినంతటిసొంపుగా, బుధులు - తెలిసినవారు, పేరుకొనంగఁ - స్తుతించఁగా ఈరీతిఁ - ఈవిధముగా, పేహసఁగెఁ - నామకరణమొనర్చెను, ఇందు 'చరిత్రపాత్రుఁడగు పుత్త్రిఁడు' అనుప్రాసాలంకారము 'పేహసఁగెనాణిముత్యైపుఁబేహసఁగినరీతి' యమకాలంకారము. పునరుక్తవదాభాసాలంకారము.

తా॥ అబ్రాహ్మణుఁడు ప్రఖ్యాతిగలచరిత్రార్హుఁడయినతనకుమారునకు మంచిముత్యములపేరును మెడలోవైచినంతటి యలంకారముగా నుండె ననిపెద్దబుక్లామీయచున్నట్లు తగినపేరునుబెట్టెను.

—: అన్నప్రాశన చౌలోపనయములు చేయుట :—

క॥ అన్నప్రాశనచౌలము, లున్నతిగావించెఁ జేసె ♦ నుపనయనము వి
ద్యన్నతులెనఁగఁ దనూజున, కన్నలినానకులీనుఁ ♦ డాగమనరణిన్. 93.

అ॥ అన్నలినానకులీనుఁడు - కమలమీయాసనముగాఁగల బ్రహ్మవంశమునఁబుట్టిన యాచార్యుఁడు, తనూజునకుఁ - తనకుమారునకు, విద్యన్నతులు - పండితులయొక్కపొగడ్తలు, ఎనఁగఁ - విప్లవంట్లు, అగమనరణిఁ - కాస్త్రోక్తప్రకారముగా, అన్నతిఁ - అధికతరముగా, అన్నప్రాశనచౌలములు - అన్నమునుదీనిపించుటయును, పుట్టినవాటివెంట్రుకలు దీయుటయును, కావించెను - చేయించెను, "మాదాకార్యాద్విజాతీయాం సర్వేషామేవధగ్రతః ప్రథమేఽభ్యేత్యతీయేవా కర్తవ్యా శ్రుతిహోదనాత్" మను. ఉపనయనముఁ - వదుగుతు, చేసెను. 'గర్భాష్టమేప్రకుర్వీతబ్రాహ్మణస్యోపనాయనమ్' మను. ఈపద్యమున 'అన్నలినానకులీనుఁడు' అనుటలో దీర్ఘమునకు హ్రస్వము వచ్చుటనుగూర్చి "నూ. ఇదమరసేతద్యతచ్ఛబ్దా శబ్దాంతరాన్వయే బహుళం ప్రాప్యం ప్రపద్యదీర్ఘా ద్విత్వముపర్యక్షరస్యజనయంతి"శబ్దచింతెను. "నూ. ఉష్మరేఘాన్వి నాద్విత్వప్రయుక్తస్యహలోమతమ్" అధ.

తా॥ అవిప్రుఁడు బుధుజనులు మెచ్చునంతటి కాస్త్రోక్తముగాఁ దనసుతున కన్నప్రాశనమును, కేశఖండనమును, ఉపనయనమును చేసెను.

—: సమస్తశాస్త్రములు నేర్పుట :—

మ॥ చదివించెంద్రయివాక్యముల్ గఱపెశా ♦ శ్రుంబుల్ పఠింపించె సా
మృదవిష్టప్రతిభం గవిత్వము రచిం ♦ పంజేసె గానక్రియా
విదురుం గా నొనరించె వైదికకులూ ♦ విరూఢ నాకారసం
పదుపేతఁ గుణధన్యఁ గన్యఁ గరమొ ♦ ప్పంజేసె నుద్వాహమున్. 94.

అ॥ శ్రయవాక్యమల్ - ఋగ్వజ్ఞాస్సామకేదమలమూడింజయొక్క మంత్రములను, “వృత్త శ్రయోవేదా ఆవయవాః ఆస్యాఇతి శ్రయా” మూడి వేదములయొక్క యవయవములగులగా, ఇది వింశతి - పతింపజేసెను, “వేదానధీత్యవేదావా. వేదంవాఽఽయథాక్రమం. ఆవిష్టప్రహ్లాచర్యో గృహస్థాశ్రమమాశ్రయేత్” మను. శాస్త్రుంబుల్ - వేదాంత, వైశేషిక, భాట్ట, ప్రాభాకర, పూర్వోత్తరమీమాంసాది సమస్తమయినశాస్త్రములను కఱపెక్ - బోధించెను, సామ్యదవిష్టపతి భక్. సామ్యత్ - సమానముగాఁజేయఁబడుచున్న, ఆవిష్టప్రతిభక్ - స్వచ్ఛమయినబుద్ధివిశేషమును గూర్చి. పతింపించెక్ - కొన్నిగ్రంథములను చదువునట్లుగాఁజేసెను, కవిత్వము రచింపజేసెక్ - ప్రబంధములు వ్రాయునట్లునరించెను, గానక్రియావిదురక్గాక్ - సంగీతమునుబాడుటయందుఁజెలి సేవవానినిగా, ఒనరించెక్ - చేసెను, వైకకక్షలాఽర్యుతక్ - వేదములనుజదివినవారివంశమునందుఁ బుట్టినదానిని, ఆకారసంపదుపేతక్ - చక్కఁదనముయొక్కసమృద్ధిశోఁ గూడినదానిని, గుణ ధన్యక్ - సద్గుణములయందు సంపన్నురాలయినదానిని, కన్యక్ - ఒకచిన్నదానినిగూర్చి, కర మొప్పక్ - యోగ్యమగునట్లు, ఉద్వాహమక్ - వివాహమును, చేసెక్ - చేసెను, ‘గురుజ్ఞా నుమతస్సాన్నిత్యాగమావృత్తీయథావిధి ఉద్వపేతద్వి జోభార్యాంసవర్ణాంలక్షణాన్వితాం’ మను. ఇందుద్వితీయపాదమున ననుస్వారయతి సెప్పఁబడినది. ‘పంచమరగ్గాత్రములు, పంచ మనర్గములఁ గూడి + పరగవటింపుక్, పంచపకపెటనాలుగు, సంచితముగఁబఱుడనున్న + లంటిననొటక్’ ఉదా. “గీ. మాకువడిసెల్లు విజితశం + బరుడనంగ” సుల. ‘పతింపించె’ అనుటకు “నూ. క్షాభూతయోః క్రియాంతస్యేత్” శబ్దచిం. “అనిర్భూతక్-ఉపేతక్-గుణధన్యక్-కన్యక్” ఇవి యంత్యానుప్రాసాలంకారము.

తా॥ తదుపరి మూడివేదములయొక్క మంత్రములను, సమస్తశాస్త్రములను వేర్చి కావ్య ములనువ్రాయునంతటి ప్రజ్ఞావంతునిగను, సంగీతమును బాడుటయందు నిపుణునిగను, చేసి వేదములఁ బఠించువారియొక్కకుటుంబమునఁ బుట్టినదియును, అందక తైయును, గుణవంతురాలును అగు కన్యను దెచ్చి యోగ్యముగాఁ గళ్యాణమొనరించెను.

—: ధర్మశీలునిప్రశ్నము :—

తే॥ అనినవిని ధర్మశీలుఁ డో + మునివరేణ్య, విప్రతనయుండు వేదాది + విద్యలందుఁ జతురుండై మించె నట్టిశైశవమునంద, యద్భుతంబందె దద్వార్త + లానతీవె. 93.

అ॥ అనినక్ - ఇట్లుచింపఁగా, విని - ఆకర్ణించినవాడై, ధర్మశీలుఁడు - ధర్మశీలుఁడను రాజు, ఓమునివరేణ్య - ఓమహర్షులలోశ్రేష్ఠుఁడయినవాఁడా, ‘ని. ముఖ్యవర్ణవరేణ్యాశ్చ’ అ. విప్ర తనయుండు - అబ్రాహ్మణునియొక్కకుమారుఁడు, అట్టిశైశవమునంద-అంతటి బాల్యప్రాయము ననే, ‘ని. శిశుత్వంశైశవంబాత్మం’ అ. ‘నూ. ప్రాణభృజ్జాతివయోవచనోద్గాతాదిభ్యోఽఞో శిశో రాభవశ్చైశవమ్’ సిద్ధాం. వేదాదివిద్యలందుక్ - వేదములుమున్నుగాఁగల విద్యలలో, చతురుండై మించెక్ - నేర్పుగలవాడైయతిశయించెను, అద్భుతంబందెక్ - నామనమున కచ్చేయరయ్యెను, తద్వార్తలు - అటుతరువాతి సమాచారములు, అనతీవ - సెలవిచ్చు, ఇందు ‘అనతీవ’ అనుటకు “నూ. ఏదోతావ్యతీరేకాదపిసంప్రార్థన పరాక్రియాణాంస్తాః” నన్ను.

తా॥ ఇట్లుచెప్పగా విని యాధర్మ్యలభ్యపాలఁ జోవహన్! అబ్రాహ్మణసుతఁ డంకటి
సిన్నకయన్సునఁదే వదవలను, కాత్రుమలను, మొదలగునన్నివిద్యలయందు నిపుణుడైయుండుట
నాకు మిగులనాశ్చర్యవయ్యెను. కడనఁతఁడను జరిగినకథ యంతయు సవిస్తరముగా నెలవిప్పునెను.

—: ఆశ్వాసాంతము :—

తా॥ గంధర్వీకృతశృంగిణీశ శశిరే ♦ ఖానద్ధకేశా నువ
గ్గంధర్వీకయశోవిపాక కరుణా ♦ ధన్యానలోకా లన
త్కంధిస్థాపితకాలకూట వినమ ♦ దైత్యాఁగూట ప్రమా

దాంధంభావుకసింధురామరరిపు ♦ ప్రాణోపహారాస్పదా.

96.

అ॥ గంధర్వీకృతశృంగిణీశ - వాహనముగాఁజేయఁబడిన అఁబోతుగలవాఁడా, ఇంట శృం
గిణీ+కృతశృంగిణీశ యగును. 'ని. వ జవ హర్వగఁధర్వ వ యస్యై ధవక్షయః' అను. 'ని.
మాహేయీసారథేయి గౌరుస్రామా తాశ్చర్యణి అర్జునస్మూర్తరోహిణి' అను. 'ని. ఈశఃప్రభా
మహాదేవ' మే. కొంఁటు 'శృంగిరాజి ఆగిరిద్దిరికాని వ్రాతఁడ్రతియం దిట్లే యున్నది.
శశిరేఖానద్ధకేశా. శశిరేఖా - చంద్రకళఁకేత, నద్ధ - కట్టుబడిన, అనఁగా అటంక
పఱుపఁడిన యనుట, కేశా - తలవెండ్రుకలు గలవాఁడా, 'ని. నద్ధోబద్ధేభోద్వృత్తే బంధస్యా
దాచబంధనే' మే. 'సుఁగంగానద్ధకేశా' అనిపాంతాఁతరము. నునద్ధంధర్వీకయశోవిపాక, నువత్ -
స్తోత్రముచేయుచున్న, గంధర్వీక - గంధర్వస్త్రీలగులిగిఁటి, యశః - కీర్తియొక్క, 'ని. యశః
కీర్తిఃసవజ్ఞాచ' అను. విపాక - పరిణామముగలవాఁడా, కరుణాధన్యానలోకా - అనుగ్రహమునందు
సమృద్ధియైన దృష్టిగలవాఁడా, అకత్కంధిస్థాపితకాలకూట. లనత్ - ప్రకాశించుచున్న, కంధి -
కంఠమునందు, 'ని. కంఠోమ్ముసుఖేక్షీబం తత్రైవచకమవ్యయమ్' నానా. తత్పర్యాయనామము
అతోఁగూడిన 'ధి' శబ్దము కంఠమునకు నామమగుచున్నది. 'కంధి - కిరోధి' స్థాపిత - ఉంచబడిన,
కాలకూట - కాలకూటమును విషముగలవాఁడా, విషము తొమ్మిదివిధములు. 'ని. కాశాల,
కాలకూటహాలాహలాః, సారాష్ట్రీకశ్చాస్త్రికేయో బ్రహ్మపుత్ర్యః ప్రదీపనః దాగ్ధో
వత్సనాభశ్చ, విషభేదా అమీనవ' అను. 'వృత్. కాలస్యకర్ణకూటః - కాలకూటః
నలుపురంగయొక్కప్రోగు. వినవదైత్యాఁగూట. వినవత్ - ననుస్మరించుచున్న, దైత్యాఁగి -
విష్ణువుయొక్క, ఘాట - పెడతలగలవాఁడా, అనఁగా సాష్టాంగసమస్కారమొనర్చునప్పుడు తల
వెనుకభాగమే కనఁబడుచుండును. కనుక విష్ణువుయొక్క దండప్రణామముల నందుచున్నవాఁడా
యనుట, ప్రమాదాంధంభావుకసింధురామరరిపు ప్రాణోపహారాస్పదా. ప్రమాద - హెచ్చరిక
తప్పటచేత, అంధంభావుక - చీఁకటినిగలిగించుచున్న, సింధురామరరిపు - గజాసురునియొక్క,
ప్రాణోపహార - ఆయుష్యమనెడుకానుకకు. అస్పదా - స్థానమైనవాఁడా, ఇందుఁజతుర్ధచరణమున
సమాసగతిస్వరములకు యతిసెప్పఁబడినది, 'వృత్. ప్రకర్షణేన అనఁత్యనేనేతిప్రాణః' ఇచట ప్ర+
అర్థించి. ఉపకర్షణయతిస్వరము వచ్చినది. ప్ర+అన. అనువిభాగముచే నుపకర్షణ వైస్వరయతివికల్ప
ముగారావచ్చును. ఉదా "గీ అడిగినప్పుడయిత్తునేఁబ్రాణమైన" నీ. హరికల్పవృక్షంబుఁ + బ్రార్థిం
చిననుగోరి" శృం.నై. ఈయాశ్వాసాంతపద్యము కృతికర్తకు సంబోధనములతోఁ జెప్పఁబడినది.

“నూ. అవంతఃకథాస్థాన విక్రంత్యా క్వాగత్యతే, ప్రత్యంతపూరణం భిన్న వృత్తై ర్జడదీ రితైః” అధ. ఇ ట్లంతట నెఱుంగవలయును. ఇందు ‘ఈశ-కేశ’ ‘యశోవిపాక - ధన్యావళోక’ ‘కాలకూట - దైత్యారిఘాట’ ఇవి యనుప్రాసాలంకారము.

శా|| కార్ణీ బంధురకంత మన్మథదిధ ♦ త్పాదక్షపీతా శిఖా

తార్వజ్యులదంబకజ్వలనసి ♦ ధ్యత్వాదనేవా కళా

తార్వాద్య స్తవగమ్య వాంఛితనితాం ♦ తస్మాంతమందారకా

పారిసానవిభాసమాన మధుహ ♦ బ్రహ్మాదిబృందారకా.

97.

అ|| కార్ణీ బంధురకంత - నలుపుచేతరహ్యమైనకంతముగలవాఁడా, మన్మథరిధత్పాదక్షపీతా - మన్మథునిదహింప నిచ్చగలనేర్పుతోఁగూడిన, దృష్టిగలవాడా, శిఖా...నేవా. శిఖా - అగ్నిజ్వాలలయందు, తార్వ - ఇచ్చచేత, వ్యజ్వలత్ - అధికముగాఁ బ్రకాశించుచున్న, అంబక - నేత్రమునందలి, జ్వలన - అగ్నిహోత్రునిచేత, సిద్ధ్యత్ - లభించుచున్న. పాదనేవా - పాదములనుబూజించుటగలవాఁడా, అనఁగా నగ్ని నేత్రముచేత జడలయందున్న గంగయుష్పాగి యాయుష్లోదకము పదమంతైఁబడుచున్నదనిభావము. కళాతార్వాద్య - విద్యలయందలి కోరికలను మొదటివాఁడా, స్తవగమ్య - స్తోత్రములకు నివాసమయినవాఁడా, వాంఛితనితాంతస్మాంత మందారకా. వాంఛిత - కోరిఁబడిన, నితాంతస్వాంత - అతిశయమయినచిత్రముగలవారలకు మందారకా - కల్పవృక్షమయినవాఁడా, పార్ణి.....రకా. పార్ణిసాన - కాలియొక్క చీలమండకు దిగువభాగమున, అనఁగాఁబాదములయొక్కగమిషమున, విభాసమాన - ప్రకాశించుచున్న, మధుహ - విష్ణువును, బ్రహ్మ - బ్రహ్మాయాను. అది - మొదలుగాఁగల, బృందారకా - దేవతలుగలవాఁడా ఇందు ‘దిధత్పాదక్షపీతా’ ఛేకానుప్రాసాలంకారము. ‘నితాంతస్వాంత’ అనుప్రాసాలంకారము.

క|| కవిత్వముఖకేళివన నం, భవిత్వవచఃకుసుమపూజ్య ♦ పదయుగ దమున

స్పృశిత్యహరిణాంకలోచన, భవత్ప్రసాహరణచణ కృ ♦ పాపరిపూర్ణా.

98.

అ|| కవిత్వ.....యుగ. కవిత్వ-కవిత్వముతోఁగూడిన, ముఖ-చదనమనెడు, కేళివన-ఉద్యానవనమునందు, సంభవిత్వ-కలుగునట్టి, వచఃకుసుమ-వాక్కులనెడు పువ్వులతో, ని|| శ్రీయః కుసుమసంపుష్పం ప్రసూనం కుసుమంకుసుమే, అ|| పూజ్య-పూజించదగిన, పదయుగ-చణద్వంద్వము గలవాఁడా, దమున-స్పృశిత్యహరిణాంకలోచన, దమునః-అగ్నిహోత్రుఁడును, ‘ని|| సప్తార్షిర్దమనా శ్చుక్రః, అమ|| “వృ. దామ్యతిగ్లాపయతీతిదమునాః, గవిత్వ-సూర్యుఁడును, హరిణాంక-చంద్రుఁ డును, లోచన-కన్నులుగాఁగలవాఁడా, అనఁగా శివునకుఁ జంద్రసూర్యార్షిగ్గులు మూఁడునేత్రము లనుట, భవత్ప్రసాహరణచణ, భవత్ప్రసా-సంసారబంధమనెడు దప్పిని, హరణచణ-నాశమొనర్చుట యందు నేర్పరితనముగల, కృపా-దయారసముయొక్క, పరిపూర్ణా-సమృద్ధిగలవాఁడా, ఈపద్యము తోన్పిప్రాసమంతెప్పఁబడినది. ఇందు ‘కవిత్వముఖకేళివనసంభవిత్వవచః కుసుమపూజ్యపదయుగ, అనుటచేత, ఏకదేశవర్తినావయవరూపకాలంకారమును, పార్ణిసానవిభాస.....బృందారకా, అనుటచే నుదాత్తాలంకారమును ‘ఉదాత్తంపస్తనఃసంపత్, మహతాంచోపలక్షణమ్, శా|| ప్ర||

పంచచామరము॥ చరాచరాదరానుషక్త ♦ సాధులోకవజ్ర పం
జరా జరానిరాసిదేహ ♦ సత్యనిత్య నాక్రియం
కరా కరాళరాక్షసాప ♦ కారకాహవక్రియా
పరా పరాశరాదిహాని ♦ భక్తియు క్రితత్పరా.

99.

అ॥ చరాచరాదరానుషక్త. చర-తిరిగెడునునువ్యవశుత్వదులయందును, అచర-కదలని వృత్తు పర్వతాదులయందును, అదర-దయతో, అనుషక్త-సంగతమైనవాఁడా, సాధులోకవజ్రపంజరా. సాధులోక-సజ్జనులయొక్క సమూహమునకు, వజ్రపంజరా-వజ్రముతో నిర్మించబడినకులాయమైన వాఁడా-జరానిరాసిదేహ. జరా-ముదిమియొక్క, నిరాసి-నిరసనముగల, దేహ-శరీరముగలవాఁడా, అనఁగా నిరంతరమయోవనముతోనే యుండువాఁడాయనుట, దేవతలకు సహజముగా (త్రిదశులు) ముప్పదివత్సరముల వయస్సుగలవారనిప్రసిద్ధి. సత్యనిత్యనాక్రియంకరా. సత్య-నిజమైనట్టియు, నిత్య-కాశ్యతమైనట్టియు, వాక్-మాటలచేత, క్రియంకరా-ఇష్టమునగు లిగించువాఁడా, కరాళరాక్షసాప కారకాహవక్రియాపరాకరాళరాక్షస-భయంకరులైన యసురులయొక్క, అపకారక-క్షిదుచేయు నటుపంటి, అపవక్రియా-యుద్ధకార్యమునందు, పరా-ఉత్కుప్తుడైనవాఁడా, పరాశరాదిహాని భక్తియుక్తితత్పరా. పరాశరాదిహాని-పరాశరుఁడు మొదలగు ఋషులయొక్క, భక్తి-విషయముతోఁ గూడినసేవతో, యుక్తి-కూడుటయందు, 'ని॥ యుక్తిర్నాయేచయోజనే, విశ్వ.తత్పరా-అసక్తిగల వాఁడా, ఇందు 'చరాచరాదరానుషక్త-సత్యనిత్య-భక్తియుక్తి, ఇవి యనుప్రాసాలంకారము. 'సాధు లోకవజ్రపంజరా, ఉపమాంకారము. ఈపద్యము ముక్తపదగ్రస్తముగాఁ జెప్పబడినది.

గద్యము. ఇది శ్రీమత్కృతీవరప్రసాదలబ్ధ లబ్ధవర్ణవర్ణనీయ కవిత్వతత్త్వ ధౌరేయ, పెదలింగనార్యగర్భాల్లవపూర్ణిమాత్రేయ, గురువరాచార్యపదారవింద మిళిందాయమానమానసాశ్రేయ, పండితమృన్మేతరాజేయ, సకలవిద్యజ్ఞనవిధేయ, గుద్రయనామధేయ, ప్రణీతంబయిననిరంకుశోపాఖ్యానంబనుమహాప్రబంధంబునందుఁబ్రథమాశ్వాసము.

అ॥ ఇది. శ్రీమ...లబ్ధ. శ్రీమత్ - సంపద్యుక్తమైన, కాలీవరప్రసాద - కాలికా దేవియొక్క-యష్టముతోఁగూడిన యనుగ్రహముచేత, 'ని॥ దేవాద్యుత్తేవరః శ్రేష్ఠీత్రిమూర్తీభే మనా మనాక్రియే. అ, ప్రసాదో-నుగ్రహే కావ్యః పాణిన్యాస్థప్రసక్తిః మే. లబ్ధ-పొందబడినట్టియు, లబ్ధ వర్ణ వర్ణనీయ-లబ్ధవర్ణ-పండితులచేత, వర్ణనీయ - గుణలక్షణాచలను బ్రశంసించఁదగినట్టియు, కవిత్వ తత్త్వధౌరేయ - కవనముయొక్క-స్వరూపమనెడు భారమునువహించినవాఁడును, పెదలింగనార్య గర్భాల్లవపూర్ణిమాత్రేయ. పెదలింగనార్య - పూజ్యుడయిన పెదలింగనయొక్క, గర్భాల్లవ - గర్భ మనెడుసముద్రమునకు, పూర్ణిమాత్రేయ - పున్నమనాటిచంద్రుఁడును, గురువరాచార్య...విధేయ. గురువరాచార్య - విద్యనుపదేశించినట్టి వేదమంత్రాద్యుపదేశకునియొక్క, పదారవింద - తామర పూవులవంటిపాదములకు, మిళిందాయమానమానస - తుమ్మెదగాఁజేయఁబడుచున్న మనస్సుచేత, అశ్రేయ - ఆశ్రయింపఁదగినవాఁడును, పండితమృన్మేతర - నేనేపండితుడనని పొగడికొననట్టి విద్వాంసులకు, అజేయ - గెలువనశక్యమైనవాఁడును, సకలవిద్యజ్ఞనవిధేయ - సమస్తయునపండి తులయొక్క సమూహమునందు, విషయముగలిగినవాఁడును, గుద్రయనామధేయ - దుద్రయ్యయను పేరు గలవాఁడును, అయినకవిచేత. ప్రణీతంబు - రచింపఁబడినది, అయిన నిరంకుశోపాఖ్యానంబు- అయినట్టి నిరంకుశోపాఖ్యానము, అనుమహాప్రబంధంబునందుకా - అనునట్టి మహాకావ్యమునందు, ప్రథమాశ్వాసము - మొదటిదయినపరిచ్ఛేదము. ఇందు 'పెదలింగనార్యగర్భాల్లవపూర్ణిమాత్రేయ, అనుటకు, ఈకవియేసుగ్రీవవిజయమున 'న్న.....కాలికాంబాప్రసాద, సంకలితకవిత్వచాతుర్య

ధుర్య, తావ్యపెదలింగనార్యతనూజ, కోవిదప్రవసియగుజరుద్రధీర, అనినాడు. కవిధర్మకాస్త్ర ములయందుఁగలనియములే పాటింపవలయునుగాని యన్యథా ప్రవర్తింపఁగూడదను సిద్ధాంతము కలవాడగుటచే నిట్లువ్రాసియుండె పూజ్యతయందుఁ దల్లియధికురాలు కనుకనే 'మాతృదేవోభవ పితృదేవోభవ, ఆనవలసినచున్నది. వ్యాకహారికమనందుఁ దండ్రియే కాని తల్లియవలయులేదు. కనుకనే బమ్మెరపోతన, అల్లసాని పెద్దన, కూచిపూడితమ్మయ, వెన్నెలకటిసారన, మున్నగ వారందఱు పితృనామమునే వ్యవహరించిరి కాని మాతృనామమును వ్యవహరించుచుండలేదు. కొందఱు పితామహునిగూడఁ జెప్పుచువచ్చిరి. మిఁదమిక్కిలి గర్భార్థవృత్తి మాత్రేయ, అనినాడు అయినను.

“క॥ పుత్రోత్సాహముతండ్రికి, పుత్రుఁడుజన్మించినపుడె + పుట్టుజనులూ పుత్రునిగుణములఁబొగడఁగఁ, బుత్రోత్సాహంబునాడె + పుట్టరసుమతీ.”

“క॥ కొఱగానికొడుకుపుట్టినఁ గొఱగామియెగాదుతండ్రి + గుణములఁజెలుచుకొ జెఱుకుదుదెన్నుపుట్టినఁ, జెఱుకునదీపెల్లఁజెలుచు + సిద్ధముసుమతీ.”

అనియును దండ్రికిప్రాధాన్యత్యమియఁబడినదిగదా! తండ్రిని జెఱుకున బుత్రుని వెన్నుగను బోల్పుటకును దీక్షితభేదమును వర్ణింపుఁడు. తండ్రిగర్భమునుండి తల్లిగర్భమునకువచ్చి వృద్ధియై తదుపరి భూపతప్రాప్తియగుచున్నది. “అంగాదంగాత్సంభవసిహృదయాదధిజాయతే, అత్యవైపుత్రానామాసి, పోడశకకాన్తితుండగు చంద్రునియుదయముననే సముద్రునకు సంతోషమతిశయించుచున్నది. ఇతఁడును సర్వవిద్యాసంపూర్ణుడై తండ్రిహృదయమునానంగమును గలిగించినాడు. తన విద్యావిశేషమును తెలియఁజేయుటకై ‘పూర్విమాత్రేయ, అని ప్రయోగించినాడు. దీనింబట్టిమాడఁదనతండ్రికి దానోక్కఁడేపుత్రుఁడనికూడ ధృనించుచున్నది. “ఏకోఽపిగుణవాత్పుస్తోనిర్గుణేశశతైరపి, ఏకచంద్రప్రకాశేననక్షత్రైఃకింప్రయోజనమ్” చాణ. చంద్రుఁడు అబ్బుఁడు” జలమునందుఁబుట్టినవాఁడు అయినను సముద్రమునఁబుట్టెననియే ప్రసిద్ధిగదా! గతము ద్రితీతీకయందు “శ్రొల్లిటికపుల్లెఱమాతృగర్భమునర్థవమునకుఁబోల్చి తాముచంద్రులమని చెప్పియుండిరే కాని యీలాగునఁజెప్పలేదు” అనియున్నది. వీరువ్రాసినట్లేచుట్టనిో యొకవోటనున్నను “వశపయోపావారరాకాసుధాకర” అని విశేషముగా జెప్పుచుందురు. కొందఱు ‘మాతృనామమునజెప్పి ‘గర్భశక్తిమక్తాయమాన, అనుచువచ్చిరి. మాతృనామమునే చెప్పుకొనవలసిన భినుకవిసైతము “మ. ఘనుండకావేములవాడవంశజుడద్రాక్షారామభీమేశ్వర, దనుడకా” అనియే వచ్చించియున్నాఁడు. తుదకు మొల్లకూడ తల్లిపేరు, చెత్తుకుంటే బాగుండదని తలంచియే కాఁబోల్చితండ్రినే వ్యవహములొనికిచెప్పినది. ఇచ్చటఁబెదలింగనార్యునకు సముద్రమునకు నుపమానోపమేయములు సరిగానుండి నందున నలంకారకాస్త్రములకు సమృతమై యలరారుచున్నది. అయ్యలభాస్కరకవులు నిట్లే ప్రయోగించిరి.

ఉదా. భుజం॥ ‘మరాటాగవంగాంధ్రమత్స్యత్రిగర్భాధిరాష్ట్రీశసంస్తుత్యతేజోయశస్సుస్థిరైశ్వర్యకాండాజాతిశ్రుక్షమాభ్య, ద్వరేణ్యముగ్ధగర్భా వారాశిచంద్రా” ఎ.గి. “అతఁడుకొండాజాతిశ్రుక్షమాభ్యపరివరేణ్య, తనయపెద తిమ్మరాజవశంసగర్భ, వార్ధిచంద్రుఁడు సత్కులంకరమందు, సతతవిభవుండు వేంకటఁత్వవిభుండు” రె. కా. ‘పెద.....’త్రేయ, రూపకాలంకారము. వర్ణనీయ,ధారేయ, అత్రేయ, అత్రేయ, అజేయవిధేయ, నామధేయ, ఇవియంతాన్యనాపాఠంకారము,

ఇది కీర్తిమణ్యానుక్రి విరాడ్విశ్వకర్మ వరప్రసాదజనిత కవితామృత రసపాత్ర, అహభూన సగోత్ర పవిత్ర, అచ్చమాంబా వేంకటేశ్వరపాత్ర; లక్ష్మణంబా కోటిశ్వర నుధిమణిపుత్ర, శిల్పవాస్తు జ్యోతికాస్త్రాగ్రవివిధవివాదప్రవీణ, పరవాక్యప్రమాణ నిధాన, విచర్యకాచార్యశిల్పకళాకోవిద్యోగి తిరుద నిరుపమాన, బుధారాధన విరాజమాన, సుబ్రహ్మణ్యభిధాన్, విరచితంబైననిరంకుశోపాఖ్యాన సుధాతరంగిణీ నాఖ్యానముఁ బ్రపంచాన్వితము.

శ్రీ ర మ్మ

నిరంకుశోపాఖ్యానము

— ❦ —

సుధాతరంగిణీవ్యాఖ్యానసమేతము

— ❦ —

ద్వి తీ యా క్వా న ము

శ్రీపతిసాయక సుమన, శ్రీపద నిర్ధూతశమన ♦ సింధురవరదై

త్యాపహ హిమవద్భూభృ, ద్భూపాల మహేశ కంద ♦ పురసోమేశా. 1.

అ॥ శ్రీపతిసాయక, శ్రీపతి - లక్ష్మీదేవికి నాడుండైన విష్ణుజే, సాయక - జాణముగాఁగల వాఁడా, సంపదల కధిపతియగువానిని జేపట్టినవాఁడాయని భావము. సుమనః - సుమనః - దేవతలయొక్క, మంచుననుగలవారియొక్క, శ్రీ - సంపదను, పద - రక్షించుటగలవాఁడా, 'ని. పదంశదేవవాక్యేచవ్యవసాయపదేశయో, పాదపచ్చిన్నయోస్థాన త్రాణయో రంకవస్తునోః, విశ్వ. నిర్ధూతశమన. నిర్ధూత - దృఢముగా భయపెట్టబడిన, శమన - యముఁడుగలవాఁడా, 'ని. నిర్దిశ్చయనిషేధయోః' అ. 'భూశంతుకంపితేభర్తృతేత్రిశ్చ' మే. ఇచట చంపబడిన యముఁడుగల వాఁడా అనియుఁజెప్పవచ్చును. సింధురవరదైత్యాపహ. సింధురవరదైత్య - శ్రేష్ఠుఁడయిన గజా సురుని, అపహ - తొలగించినవాఁడా, అనఁగా యుద్ధమునసంహరించినవాఁడా, యనుట. హిమవ ద్భూభృద్భూపాల. హిమవత్ - చుంచుతోఁగూడియున్న, భూభృత్ - పర్వతముయొక్క, భూ - ప్రదేశమును, 'ని. భూఃపృథివ్యాస్థానమాత్రే' విశ్వ. పాల - కాపాడుచున్నవాఁడా, మహేశ - మహాప్రభువైనవాఁడా, ని. ఈశఃప్రభౌళంకరేస్వాత్' విశ్వ. కందపురసోమేశా - కందుకూరిపట్టణమునఁగల యోసోమేశ్వరస్వామి, అని యాక్వాసారంభమునఁగ్రతిపతికి సంబోధనము. ఇచట 'సోమేశా' అనిదీర్ఘమునవుటకు 'నూ. సంబోధనేవాదీర్ఘస్వాన్తి త్వయోగస్యతథాగతేః భజే దత్రాదితామేవ దీర్ఘత్వంప్రకృతేశ్యుజే' అధ. 'శ్రీపతిసాయక' అనుటచేఁ జరికరాంకారము, 'విశేషణై ర్య త్యాకూతై రుక్తిఃపరకరస్తు సః' కా. ప్ర.

తా॥ విష్ణుజే జాణముగాఁగలవాఁడవు, మంచుననుగలవారికి సిరులిచ్చి కాపాడునట్టి వాఁడవు, యముని దండించినవాఁడవు, గజాసురుని రూపుహాసినవాఁడవు, హిమవత్పర్వత ప్రదేశమును బాలించుచున్న ప్రభుఁడవు, నగు కందుకూరి శ్రీ సోమేశ్వరస్వామి !

గీ॥ అవధరింపుము తత్త్వవి ♦ ద్వావివేక, దళితకామాదిరిపునగ్గ ♦ కలహుఁడైన పులహుఁడిట్లుచివలికెనా ♦ భూవరేణ్య, శేఖరునితోడవచనవై ♦ చిత్రిమెఅయ. 2.

అ॥ అపధరింపుము - వినుము, తత్త్వ.....కలహుండు. తత్త్వవిద్యా - వేదాంతశాస్త్రము నందలి, వివేక - జ్ఞానముచేత, దళిత - భేదించబడిన, కామాదిరిపువర్గ - కావక్రోధాదులగు నతి వడ్డ్యులముయొక్క, అనఁగాఁగాముము క్రోధము లోభము మోహము మదము మత్సరము అను నీయాటనుట. కలహుండు - పరస్పరవివాదముగలవాఁడు, అనఁగా వీనిని జయించినవాఁడనుట. వినపులహుండు - అయినట్టిపులహుండును నామధేయముగలబ్రహ్మ, ఆభూవరేణ్యశేఖరునితోడక - రాజానితోడఁగలయున యాధర్మశీలునితో, వచనవైచిత్ర - వాక్యములయొక్కయచ్ఛతము, మెరియన్ - ప్రకాశించఁగా, ఇట్లని - ఈవిధముగానని, పల్కె - చెప్పెను, అనఁగా వత్సవమాత ప్రకారముగావదించెననుట. ఇట్లుభవిష్యద్ధర్మముగఁజెప్పటనుగూర్చి 'నూ. ఇట్లనియె, అనినననిభావ్య ర్థకథన ప్రారంభపరిగమపులు క్రమంబుగనగు' ప్రో. వ్యా. ఇందు 'కలహుండు, పులహుండు' అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ వేదాంతవిద్యయంతలి జ్ఞానపరిపూర్ణముచేతఁ గామ క్రోధ లోభ మోహ మద మత్సరము అను జయించిన యాపులహుహర్షి ధర్మశీలప్రభువున కిట్లు నెప్ప నుపక్రమించెను.

—: నిరంకుశుని విద్యావిశేషములు :—

క: వినుభూపాల ధరామర, తనయునిమహిమంబు లెన్నఁ + దరమా విద్యా వననిధి హరివరలబ్ధుం, డనఘాత్మ్యుండు తొల్లిజన్మ + మం దనితెలియున్. ౩.

అ॥ భూపాల - ఓరాజా, విను - ఆకర్ణింపుము, ఇచట ముకారములోపించుటకు 'నూ. ప్రార్థనార్థమేకత్యే కథ్యతేమధ్యమార్థకః విభాషంతవదంత్యేకే నప్రాణేకుదాచన' అధ. ధరామరతనయునిమహిమంబులు - అబ్రాహ్మణకుమారునియొక్క మాహాత్మ్యములు, ఎన్నక - గణించుటకు, తరమా - నాకుశక్యమా, కాదనుట. విద్యావననిధి - విద్యతయందునముద్రనివంటివాఁడు, హరివరలబ్ధుండు. హరి - విష్ణుమూర్తియొక్క, వర - ప్రసాదమువలన, లబ్ధుండు - లభింపఁబడిన వాఁడు, అనఁగా విష్ణువుయొక్కవరమువలనఁబుట్టినవాఁడనుట. ఇచట విద్యాసముద్రమానుహరివరమువలనఁ బొందినవాఁడనియు నర్థమగుచున్నది. (ఆతఁడు - ఆకుజ్జవాఁడు,) తొల్లిజన్మమందుక - పూర్వపు పుట్టుకయందు, అనఘాత్మ్యుండు - పాపములేనివాఁడు, పుణ్యపురుషుండు. 'ని. ఆఘంబురితముఃఖయోః' విశ్వ. అనితెలియుక - అనివిశదమగును, ఇందు 'ధరామరతనయుని మహిమంబు లెన్నఁ దరమా' అనుటచేత నతిశయోక్త్యలంకారమును, 'విద్యావననిధి' ఉపమానంకారమును.

తా॥ ఓరాజా వినుము: అబ్రాహ్మణకుమారుని గొప్పతనములను వర్ణింప నాతడముగాడు. సమస్తవిద్యలయందు సముద్రనివంటివాఁడు. అతనిజూచినచో గతజన్మమున గొప్పపుణ్యవంతుఁ డగుటవలననే యిట్లు జన్మించియుండె నని తెల్లమగును.

నీ॥ వేదముల్ ద్రుహిణానానోదయం బగునాఁటి, కొదువఁ దీర్చుకొనుట + కొఱకువచ్చె నన శాస్త్రములు వానిఁ చెనువెంట నంటుచు, నందింతుంబులు దీర్చుకొందుమంతు

వచ్చెనో యనఁగను + వానివీకనె పురా,ణములును సంశయాంశములు వీడ
వచ్చెనారా యనఁవరగుణప్రాధిమ్య, తావచ్చి ప్రాథగాఁడలఁచె ననఁగ

తే|| జదునఁ జూడఁగ విన మదిఁకొందువునంత, వేదశాస్త్రపురాణాదివిద్యలెల్లఁ
దనఁహరిలబ్ధ మగునట్టిజననమహిమ, వానికేమిటఁ గొదువెన్నఁ + వశమెభూప. 4.

అ|| భూప - ౬ పుడమిఁజేడా, హరిబ్రహ్మ - నారాయణునివలనఁ బొందఁబడినది, అగు
నట్టి జననమహిమ - అయినటువంటి పుట్టువుయొక్కగొప్పతనముచేత, ద్రుహిణాననోదయంబు -
బ్రహ్మదేవునియొక్క ముఖముకలననత్పన్నము, అగునాఁటికొందువఁ - అయినట్టి యప్పటిలోతక్కు
వను, తీర్పుకొనుటకొఱక - చక్కఁబఱచుకొనుటకు, వచ్చెనవఁ - వచ్చినేమాయననట్లు, వేద
మల్ - ఋగ్యజుస్సామాధ్వజములను వేదములును, ఇచట 'కొదువలైతీయటకొఱకువచ్చె' నని
వ్రాతప్రతి. వానివేనవెంట - ఆవేదనులకుమిక్కిలి వెంటకా, అంటువఁ తాకుచు. సంది
యంబులు - సంశయములను, తీర్పుకొందుము - గరిచేసికొనియెదము, అంచు - అనుకొనుచు,
వచ్చెనో - వచ్చినవేమో, అనఁగను - అనునట్లుగా, శాస్త్రములును - తర్కవ్యాకరణాది శాస్త్ర
ములును, వానివీకనె - ఆశాస్త్రములవలెనే, సంశయాంశములు - సందేహములుగలభాగములు,
వీడ - విడిపోవుటకు, వచ్చెనారా - వచ్చినవినుమా, అనఁ - అనుకొనునట్లు, పురాణములును,
మత్స్యకూర్మవరాహద్వైపాదక పురాణములును, ఆనఁగాఁ బూర్వపుకథలును, పురాణమున కైదు
లక్షణములు. 'పురాణంపంచలక్షణమ్' అవియేవియనఁగా 'సర్గశ్చ ప్రతిసర్గశ్చ వంశో మన్వంతరాణి చ,
వంశానుచరితం చేతి లక్షణానాం తు పంచకమ్' అ. వరగుణప్రాధిమ్య. వరగుణ - క్రేష్టమయిన
యభ్యాగముతోఁగూడిన, ప్రాధిమ్య - నేర్పు, ఇచట ఇమన్ప్రత్యయము మృగ్యమనునామనోక్తి
ననుసరించి కి) వేదం వేంకటరాయశాస్త్రిగారు తమ శృంగారనైషధవ్యాఖ్యానమున దీనిని ప్రయోగా
నర్హముగా భావించియుండిరి. 'ని. ప్రాధిమ్య' సం. వి. న్. నేర్పు. (యా. ప్రాధిమ్యము) శ. ర.
మఱియు 'ని. ప్రాధి. గం. వి. అ. శ్రీ' ప్రాధిమ్య. గం. వి. న్. పుం. ప్రాధిమ్యము. సం. వి. అ. పుం.
సామర్థ్యము. ఆం. వాచ. శబ్దార్థపండికయందును శబ్దరత్నాకరమున నున్నట్లేయున్నది. సంస్కృత
ప్రయోగములును గలవు. ఉదా. "ఇంధానే భవవీతిహోత్రనిశతో కర్మాఘచండాశిత, ప్రాధిమ్య
బహుళీకృతే నిపతితం సంతాపచింతాకులం, మాత శ్చాం పరిషించ కించి దమలైః పీయూష
వరై రివ, కిరీకామాక్షీ తవ స్మితద్యుతిగణై శ్చైశ్చైశ్చరీలాకణైః" మూక. ఇట్లుండుటచేతనే కవిసార్వ
భౌముఁడు 'శో. సత్కారంబొప్పుఁగ గారించి పలికె + గంభీరవాక్ప్రాధిమ్య' అని శృంగార
నైషధమునందును 'మ. దరహాసంబుల భూలతానటనచే + తక విభ్రమప్రాధిమ్య' అని హరవిలా
సమునను బ్రయోగించియుండెను. రామరాజభూషణుఁడును "శా. నిర్వక్రప్రాధిమ్య విన్నవించు నని
వాఁగ్వాచిత్రితో నిట్లనె" వను. పెద్దనామాత్యుఁడును "మ. నాళికపత్తాక్షులుత్సవముప్పక
విహరించుచుక గరనవా + చాప్రాధిమ్యో మీఱఁగ" మను. ప్రయోగించియున్నారు. తత్త్వబంధ
వ్యాఖ్యాతలను వానిసంగీకరించియుండిరి. తావచ్చి - తానువచ్చి; ప్రాథగాఁడలఁచెక - యావ
నముగలదియగుట కాలోచించెనేమో, అనఁగ - అనునట్లు, చదువక - పఠించుటకును, చూడక -
చూచుటకును, విరక - విరుటకును, మదికొందువునంత - మనస్సునకునమృద్ధియగునంతటి, వేద శాస్త్ర పురా
ణాదివిద్యలు, వేద - చతుర్వేదములును, శాస్త్ర - వేదాంతములును, పురాణ - ఆష్టాదశపురాణములును, అది -

మున్నుగాఁగల, విద్యలెల్లక - సమస్తమయినవిద్యలును, తనకై - ప్రకాశించెను, వానికిక - అనిరంకుశునకు, ఏమిటక - ఎందునను, ఇదిజేశ్యము. 'నూ. అంద్యాదీనాః శక్తిమన్మాత్రతాపి క్వచిదివ్యతే' అధ. కొడుక - కలుగు, వెలితి, ఎన్నవకమె - ఎంచుటకుఁదరమగునా, 'వాసికే మిటఁగొడు పెన్నవకమె' అనుటకు 'నూ. అభ్రష్టాహ్లాపిసాధు స్యాద్విద్యచేతస్సుఖావహః' అధ. అనిరంకుశునకు విద్యలన్నియు నప్రయత్నముగనే లభించె ననుటకు "జలే తైలం ఖలే గుహ్యంపాత్ర దానం వనాగపి, ప్రాణే కాస్త్రం న్వయం యాతి విస్తరే వస్తశక్తిన్" చాణ. 'వేదమర్... వచ్చె' ఇచట నుత్పేక్షాఽంకమును, 'వాసికేమిటఁ గొడు పెన్నవకమె' అనుటచే నతిశయోక్త్యలంకారమును.

తా|| ఓరాజా: అతఁడు విష్ణువరమవలన జన్మించినవాఁడగుటచేతనే బహ్మదేవుఁముఖమనఁ బుట్టికలొకత్కలన జక్కఁజనుకొనఁటకు వచ్చినవేమో? యననట్లు వేదములును, వానినివెంబడించుచు సంశయములను దీర్చుకొనవచ్చినవేమో? యనునట్లు కాస్త్రములును, వానివలెనే సంచేహములను దొఁతఁగించుకొనఁదలఁచి పురాణములను వచ్చివ. వానికిఁ దగినట్లు విద్యాభ్యాసము యొక్కనేర్పకూడ వచ్చి యుక్తవయస్సు కలదయ్యె నేమో? యనునట్లు చదువుటకును, జూచుటకును, వినుటకును, వనస్సున కానఁదము కలుగునట్లు సవస్తవిద్య లతనియందుండెను.

క|| అదిగనుక నన్నివిద్యలు, పదఁపడి చతురత్వ మొందె ♦ బాల్యమనఁదే
మొదల హరిమహిమ వానికిఁ, బిదపన్ హరిజన్మబలము ♦ పెనఁగొనె నటులన్. ౧౪

అ|| అదిగనుకక - అటులయియుండుటవలన, బాల్యమనఁదే - చిన్నతనమననే, అన్ని విద్యలు - సమస్తమయినవిద్యలును, పదఁపడి - తరువాత - చతురత్వము - నిపుణతయును - నేర్పరితనమును, పెందక - పొందెను, కలిగెను, వానికిక - అనిరంకుశునకు. అటులక - అప్రకారముగా, మొదలక - ప్రథమమున, హరిమహిమ - విష్ణుమూర్తియొక్క మాహాత్మ్యమును, పిదపక - అటుపిమ్మట, హరిజన్మబలము - గతజన్మఫలమును, వృత్తి. హరితీరిహరిః. అనఁగా హరింపబడిన జన్మమనుట. 'పెనఁగొనెక' - చుట్టుకొనెను, విద్యలభించుటకు మార్గములు. "గురుశుక్లావయా విద్యా పుష్కలేన భగవతా, అభవా విద్యయా విద్యా చతురే నోపభవ్యతే" అని చెప్పఁబడి యుండుటచేత నతనికి గతజన్మసంస్కార మనియొక్కయభిప్రాయము. "జన్మజన్మ య దభ్యస్తం" అని వృత్తికారని వాక్యము.

తా|| అతఁడు విష్ణువరమవలనఁ బుట్టుటచేతనే చిన్నతనమనఁదే సమస్తవిద్యలును చాతుర్యమును, లభించినవి. వానికి మొదట విష్ణుమహిమయును, వెనుక గతజన్మఫలమును బెనఁపైకొనినవి.

శ్లో|| ఉడువతిజాట జూట నరికిదుద్యదభంగతరంగచిన్ననా
జడిమ పరాభవిష్ణుతరఃశబ్దసమగ్రత నాటుశాస్త్రముల్
తడయ కుపన్యసింప విబుధప్రకరంబులు వచ్చి సందియం
బడుగ్నూటికు ధీకృతికినర్హులె యేరు ధరాతలంబునన్.

అ॥ ఉడుపతి.....సమగ్రతక్. ఉడుపతి-నక్షత్రములకు రాజయినచంద్రుడు; జాట-జడగలవాడయిన శివునియొక్క, జాట-జడముడియందుగల, రిత్-అకాశగంగా ప్రవాహముయొక్క, ఉద్యత్-ఒప్పుచున్న, అభంగ-నాశనములేని ఎడతెగని, తరంగ-అలయొక్క, నిస్సన-ధ్వనితోగూడిన, అజడిమ-జేగమును, ఇచట 'అజడిమ-గట్టితనమును, అనియుఁజెప్పవచ్చును. 'జడిమ, శబ్దమునుగూర్చి 'నూ॥ వర్ణద్వైధాదిభ్యఃస్యఞ్చ, సిద్ధాం, పరాభవిష్టుతర-తిరస్కారము చేయుచున్నవియైన, శబ్ద=కాస్త్రశిక్షితమైన వాక్కులయొక్క, సమగ్రతక్-సంపూర్ణము చేత, అఱుకాస్త్రులు-ఉచ్చాస్త్రములను, తడయక-అలస్యముచేయక, ఉపన్యసింపక - విస్తరించి చెప్పుచుండగా, ఇచటసంధినిగూర్చియుదా "చ. అపరిమితానురాగసును 'నోలసయై చిగురాకు చేతులం, దళసిని గొగ్గిలించు టుచి తుదెకదాయననవై రంభమున్' స్పా.చు. విబుధప్రకరంబులు-తెలిసినవారియొక్క-సమాహారము, 'ని॥ ప్రకరఃక్షిప్తప్రస్పదాసంహతౌ, హేమ.వచ్చి-ఏతెంచి, సుదియుంబు-ఒక సంశయమును, అడుగనలేదు-ప్రశ్నింపఁజాలకు, దీక్షతిక్-అతనితోఁ దర్కించుటకు, ధరాతలంబునక-ఈభూమియందు, ఏరుక-ఎవ్వరైనను, అర్హులె-తగుదురా. అనఁగా సేవ్యయనులేరనుట. ఇచట 'అర్హులె, యనుటకు "నూ. ఏవారౌ ప్రశ్నలక్షణోభవతః" నన్న. ఇందుసంశయములే యగునువారు లేరుతర్కింప నెరుగుదురు లనుటచేత గావ్యాధా పత్యులంకారము. "ఏకస్య వస్తునో భావా ద్యత్ర వస్తస్య దాపతేత్, కైకుత్యవ్యాయతః సా స్యా దధాపత్తి రలంక్రియా" ప్రతా. 'క॥ వరుస నొకానొకవస్తువు, గిరికొన వస్త్రులంతరంబుకిముతవ్యాసు, సుగీతం వై చనుదేజంగ, ధర నర్థాపత్తి యయ్యె" నరస. 'జాటజాట - అభ గతరంగ, అనుప్రాసాలంకారమును. 'గంగానదీ జేగమును ధ్వనిని బరాభవించునంతటి శక్తి)ముగను శబ్దకాలముతోను, ఉపన్యసింశెను, అనుటచేత సుపమా లంకారముచు. "స్పర్శజే జయతి ద్వేష్టిద్రుహ్యతి ప్రతిగర్హతి, అక్రోశ త్యవజానాతి కదర్హయతి ని.దతి, తస్య చానుకరో తీతి శబ్దాః సాదృశ్యశాచకాః, ఉపమాయా విమే ప్రోక్తాః. కపి నాం జుద్ధిసౌఖ్యదాః" దండి.

తా॥ శివునితలనుండి ప్రవహించుచున్న యాకాశగంగయొక్క యెడనితెగని యలతో, గూడినజేగమువలె ఉచ్చాస్త్రముల సుపన్యసించుచుండగాఁ బెద్దలనేపలు వచ్చి వినుచుందురేకాని యిచ్చట నొకసందియంబు కల దనిప్రశ్నించువా రొక్కరును లేరు, ఇంక నీపువమియం దతనితోఁ దర్కింపఁ దగినసమర్థులెవరు గలరు.

క॥ ఈరీతి నతఁడు విద్యా, పారీణత సంగ్రహించి ♦ బాల్యమునందుక
జారుతరక్తిర్ది దిక్కుల, నారూఢిగఁ బర్వజేయ ♦ నాసమయమునన్. 7.

అ॥ అతఁడు-అనిరంకుసుఁడు, బాల్యమునందుక-చిన్నతనమునందే, ఈరీతిక-ఈవిధమున, విద్యాపారీణత-విద్యయొక్క పారంగత్యము. అవలిదరివఱకు ననుట. సంగ్రహించి-తెలికొన్న వాడై, చారుతరక్తిర్ది-ప్రళంపించఁదగినక్తిర్ది, ఇచట క్తిర్దినిగుఱించి 'దానాదిప్రభవా క్తిర్దిశా ర్యాది ప్రభవం యశః, మాధవి. (రాధాకాంతధృతము) దిక్కులక-దిశలయందు, అరూఢిగఁ-నిశ్చయముగ, పర్వజేయక-వ్యాపించునట్లు చేయఁగా, అసమయమునక-అట్టి కాలమున,

తా|| అనిరంకుశుఁ డిట్లు చిన్నతనమననే సంపూర్ణ వయఁనొద్యమ సంపాదించి తనకీర్తి దిశలై నిండింపఁజేయ నయ్యెడ.

ఉ|| భూవలయంబునం గలుగు ♦ భూసురసంఘము లేగుదెంచి వి
ద్యావిభవంబుఁ జూచి యితఁ ♦ డంబురుహాసగమూర్తి గాక భూ
దేవకుమారుడే యని మ ♦ దిం దలపోయఁగ నంతలోపలన్
యావన మంకురించె వసు ♦ ధాధిప విప్రకుమారమాళిక్.

8.

అ|| వసుధాధిప - ఓపుడమితేఁడా, భూవలయఁ బడన్ - ఈయవనీచక్రమనందు, కలుగు భూసురసంఘములు - ఉన్నట్టి బ్రాహ్మణులయొక్క - సమాహమలు, ఏగుదెంచి - వచ్చి, విద్యా విభవంబున్ - అశనికిఁగల చదవుయొక్క - సమృద్ధిని, చూచి - పిట్టించి, కనగొని, ఇతఁడు - ఈ నిరంకుశుఁడు, అంబురు హాసగమూర్తిగాక - బ్రహ్మదేవుఁడుగాక. భూదేవకుమారుడే - బ్రాహ్మణునికొడుకా, అని - ఈప్రకరమగా, మదిఁదలపోయఁగన్ - వరివరి వనస్సులలో నాలోచించుకొనుచుండగా, అంతలోపలన్ - అకాలమునకలొఁగా, విప్రకుమారమాళిక్ - ప్రేమఁడయిన యాబ్రాహ్మణుఁడునకు. 'ని|| చూడఁకీటం శేకాశ్చరయత మాశ్చయస్త్రీయః' అ. 'నూ. లింగభేదోభవేద్విప్ర లోకే'యనివచ్చి. అధ. యావనము - పరియాతేండ్లవయస్సు, మంచిప్రాయము. అంకురించెన్ - పొడచూపెను. ఇందు 'ఇతఁడంబురుహాసగమూర్తి గాక భూదేవకుమారుడే, ఇట్లుపఁజేయ మగత్యము చేసి యుపమానము సత్యముగా నిలఁకఁబడుటచేత నపహ్నవాలంకారము. "ప్రకృతం య నిషిద్ధ్యాన్యత్ సాధ్యతే సాత్యః" కా. పృ. "క. ఉపమేయము గాదని యిది, యుపమానమే యఁగ నెంతయు నడవ్వున మా" కా. సం.

తా|| ఈత్రపంచమున నున్నబ్రాహ్మణు లందఱును వచ్చి యశనివిద్యాసంపత్తినిఁ జూచి శేవలము బ్రహ్మదేవుఁ డిట్లనఁగిరిఁచియుండును గాని యితఁడు బ్రాహ్మణకుమారుఁడైన అంతమాత్రము కాఁడనుకొనుచుండ నింతలో నావిప్రకుఁడునకు యావన మంకురించెను.

—: నిరంకుశుని యావనారంభము :—

గీ|| బాల్యసంపూర్ణభావంబు ♦ పాయఁబాయఁ, దరుణయావనలక్ష్మీన ♦ ర్తనమునూపె
నధికతర మైనతెర దీసి ♦ నంతలోనె, బిత్తరముఁ జూపుపాతర ♦ కత్తై వోలె. 9.

అ|| బాల్యసంపూర్ణభావంబు. బాల్య-చిన్నతనముయొక్క, సంపూర్ణ-నిండారిన, భావంబు- నిజమైనగుణము, "ని|| భావఃశత్రాస్యభావాభి ప్రాయశ్చేష్టాజన్మను" అ. పాయకపాయక- లొంగుచుఁదొంగుచునుండగా, అధికతరము-అతిశయము, పినతెర-అయినట్టి అడ్డముతట్టినపరచాను, దీనినంతలోనె-ఒకప్రక్కనుఁ దొంగించుచుండఁగనే, బిత్తరముక - శృంగారేష్టలతోఁ గూడినటనావిశేషమును, చూపుపాతరకత్తెవోలె - కనఁబఱచునట్టి నాట్యస్త్రీయో యనునట్లు, ఇచట 'పాతరకత్తెవోలె, అనుటకు 'నూ|| క్వచి తస్యశక్యోద్వన్యతదుత్కర్షే వ్యవస్థితిః, అధ. తరుణయావనలక్ష్మీ-క్రొత్తదియైనయావన ముగిడినపద, 'ని. తరుణ స్వాన్నితే, యూని క్షణ

పుష్పరుబూకయోః, విశ్వ. నర్తనమునూపెక్-నాట్యమును గనఁబఱచెను, ఇందు 'చిత్తరము, అనుటకుదా 'ప|| వెన్నెలపులుగులమొత్తంబు చిత్తరంపుంబనులకు మెత్తనడి' నీలా, ప. ఈపద్యమునఁ పాయఁబాయక, అనుటకు 'నూ. అద్రుతానామజాడీనాం ద్విరుక్తావంత్యలోపితా, అన్యేషాంచ ద్విరుక్తాస్యర్పచులోపాగమామతా' అధ. 'తరుణయావనలక్ష్మీ. రూప కాలంకారము, 'చిత్తరముఁ జాపుపాతరకత్తెవోలె, అను వాక్యమును గూర్పఁగా నర్తనమున కుపమానము సిద్ధించినదికనుక నుప మాంకారము. వాక్యగతశ్రౌతి. కవి వర్ణించిన యీనాట్యమును వీధినాటకములందుఁ గననగును.

తా|| బాల్యము యొక్క నైర్దిశ్యస్వభావము తొలఁగుచుఁ దొలఁగుచు నుండఁగాఁ దెరఁదీయఁ గనే నాట్యముచేయు నటియో యనునట్లు యావనలక్ష్మీయొక్క సంపద పాడనూపెను.

—(1) నిరంకుశుని సౌందర్యవర్ణనము (1)—

సీ|| తొలుతఁ దుమ్మెలతోఁ ♦ దులఁదూగుఁనెఱికురు, లేరీతి నుండుఁ గౌ ♦ మారవేళ
మునుపు తామరలకు ♦ మొనఁజూపు తెలికన్ను, లేవిధంబున నుండు ♦ యావనమున
మొదలఁజందుచునందుఁ♦గొదువలెన్నెడునాన్య, పద్మమేగతినుండుఁ♦బ్రాయమునను
మున్ను బంగారుపెం ♦ పుహసించుదేహ మే, వైఖరి నుండు మే ♦ ల్వయనునందు

తే|| నీవె తలపోసిచూచుకొ ♦ మ్మావివేక, శీలు నే వర్ణనమునేయఁ ♦ జాల వాని
మహితసౌందర్యలీలల ♦ మన్మథుండు, యక్షరాజాత్మజుండుజ ♦ యంతఁడందు.10.

|| తొలుతఁ-మొదట. తుమ్మెలతోఁ-తేంట్లరమూహముతో, తులఁదూగునెఱికురులు-సమానమగుచున్న తలవెండ్రుకలు, కామారవేళఁ-చయస్సువచ్చినప్పుడు, ఏరీతినుండుఁ-ఏవిధముగా నుండును, ఇద్దిప్రక్కార్థకము. నాలుగు పాదములనుకునిట్లే. మునుపు-పూర్వము, తామరలకుఁ-తెల్ల బామరపువ్వులకు, మొనఁజూపు తెలికన్నులు - కొననుగనిపింపఁజేయుపట్టి స్వచ్ఛమైననేత్రములు, యావనమునఁ-(ప్రాయమునవచ్చినప్పుడు, ఏవిధంబునఁ-+ఉండుఁ-ఏతిరుగానుండును, మొదలఁ-అదియందు, చందుననందుఁ-పూర్ణచంద్రునియందు, కొదువలు - లోపములను, ఎన్నెడు+అన్య పద్యము-ఎంచుచున్న కమలమువంటిముఖము, 'నూ|| తద్ధర్మప్రథమేస్యాతాం డుడివర్ణాచనాంతకా దోస్తుభేదకతాపిస్యాదితికేహించిదీరితమ్' అధ. ప్రాయమునను - ఈడువచ్చినసమయమున, ఏగతి నుండుఁ-ఏలాగుననుండును. మున్ను - క్రిందటి కాలమున, బంగారుపెంపుక - శ్రేష్ఠమైన సువర్ణము యొక్కగౌరవమును, ఇచట 'బంగారు, శబ్దము నిత్యైకవచనాంతము. 'నూ||లోహవాచకశబ్దములును, ప్రా. వ్యా. హసించుదేహము-గేలిచేయునట్టియొకలు, మేల్వయనునందుఁ-నుంచి తరుణావస్థయందు, ఎఱైఖరినుండుఁ - ఏక్రమముననుండును, నీవె - ఒకరుచెప్పకుండ నీయంతటనీవే, తలపోసిచూచు కొమ్ము-అలోచించి పరిశోధించుకొనుము, అవివేకశీలఁ-తెలివితోఁ గూడినస్వభావముగలవాఁడైన యానిరంకుశుని, ఏక-నేను, వర్ణనముచేయఁజాలక-గుణితజ్ఞుడగుటను విమర్శించిచెప్పటకు నాకు శక్యముగాదు, మహితసౌందర్యలీలక. మహిత-ఎక్కువైన, సౌందర్య - చక్కఁదనముయొక్క, లీలక-రీతులచేత, వానిక-అతనిని, మన్మథుండు-విష్ణువుకొడుకగు మన్మథుండనియును, యక్ష రాజాత్మజుండు-ఈ దేవునియొక్క సుతుండగు నలకూబరుండనియును, జయంతుఁడు-ఇంద్రునికుమారు

రుండగు జయంతుండనియును, అందుకొంచెప్పుదును, ఇందు ఆవివేకశీలు నేవర్ణమునమునేయజాల, ననుటచేత నతికయోక్త్యలంకారమును మహితసౌందర్యలీలల మన్మథుండు, యక్షరాజాత్మజుండు, జయంతు, 'డండు' అనుటచేత నపహ్నవాలంకారమును. 'క|| ఉపమేయముగాదనియిది, యుపమానమెయనఁగనెంతయునపవహ్నవహా' కా. సు. ఇచట సౌందర్యమునఁ బ్రసిద్ధినిందినవారలలో శ్రేష్ఠులను విచారించుట ముఖ్యమైయున్నది. "ఉ|| ఇందునిభాస్య వాఁడనఁగనింద్రుండొ, చంద్రుండొ, యాయుషేంద్రుండొ, స్వా. మ. ఇందు ఇంద్రుండు చంద్రుండు విష్ణువు యీశువృరు వర్ణింపఁబడినారు. మఱియు 'క|| చంద్రుండొ యుషేంద్రుండొ కంతుండొ జయంతుండొ యని గంఠయం బందుచు, శృంగి నై||ఇచట నిరంకుశుండు తరుణవయస్వి కావున వయోధికులగు నింద్రచంద్రో పేంద్రుల మాని సమానవయస్కులగుమన్మథజయంతనలకూబరాదులను బోల్చుటయుక్తవనికవిభావము.

తా|| బాల్యముననే తుమ్మెదలతో సమాన మైనకురులును, తెల్లతామరపువ్వులకు వల్లువలే దని చూపించునట్టి స్వచ్ఛమైననేత్రములును. చంద్రునియందుఁ గళంకముగల దని నిందించునట్టి పద్మమవంటిముఖమును, మన్మథముయొక్క కాంతిని బరిహసించునట్టి దేహమును, గల యానిరంకుశుండు యౌవనదశయం బెట్లుండునో వర్ణించు నాతరము గాదు. నీవే యాలోచించుకొనుము. ఆతనిని జక్కఁ దనమున మన్మథుండనియు, నలకూబరుండనియు, జయంతుండనియు, జెప్పుదును.

ఉ|| ఆతరుణావనీసురుండొ * కప్పుడు వీధికిరా విలాసిని
 వ్రాతకతోరధైర్యకుధ * రంబులు తుత్తుమురై చనం దయా
 ద్దేతరవృత్తి నేయు నతఁ * డింటికిఁ బోవ నిరస్తచాపుఁడై
 చేతులు తీయఁగా మరుండు * సెజ్జవయిం బడు భూవరోత్తమా. 11.

అ|| భూవరోత్తమా - రాజాల్లో శ్రేష్ఠుండయినవాఁడా, ఆతరుణావనీసురుండు - యౌవన వంతుండయిన యాబ్రాహ్మణుండు, ఒకప్పుడు - ఒక్కసమయమున, వీధికిరా - బజారునకు రాఁగా. మరుండు - మన్మథుండు, విలాసినివ్రాతకతోరధైర్యకుధరంబులు. విలాసినివ్రాత - శృంగారచేష్టలగల స్త్రీలసమూహముయొక్క, కఠినమైన - గట్టియైన, ధైర్యకుధరంబులు - ధీరత్వమునడి పర్వతములు, 'ని. గోత్రా కుః పృథివీ పృథ్వీ' అ. భూపర్యాయశబ్దములతో 'ధూ. భృతోధర' ఈశబ్దములుచేరినపుడు పర్వతమున కర్థమగును, తుత్తుమురైచనక - పిండిపిండియైపోవునట్లు, దయా ద్దేతరవృత్తిక. దయార్థి - దయారసమునకును, ఇతర - వేఱయైన, వృత్తిక - వ్యాపారముతో. అవఁగా నిస్కరుణ్యముతోననుట. 'ని. అర్థం సార్థం క్లిన్నం తిమితం స్థిమితం సమున్న ముత్తంచ' అ. ఏయొక - ప్రయోగించును, అతఁడు - ఆనిరంకుశుండు, ఇంటికిక - తనగృహమునకు, పోవక - పోయినతోడనే, నిరస్తచాపుఁడు - తీసివేయఁబడిన ధనువుగలవాఁడు, వి - అయి, 'ని. ప్రత్యా దిప్త నిరస్త స్యా త్రప్రత్యాఖ్యాతో నిరాకృతః' అ. చేతులుతీయఁగాక - చేతులనొప్పిపుట్టఁగా, 'సెజ్జ వయంపడుక' - అలసటనొందినవాఁడై తనశయ్యమీదఁ బడియుండుచు, ఈపద్యమున 'ఇంటికిక' అనుటకు 'నూ. బౌపదిభక్తి కసంజ్ఞా వర్ణా ప్రింట్యాడయో భవనీహ రుల్వాదే రాక్షమాం శుక్ర స్తే నీ. విభక్తా సమానే చ' నన్న. 'చనందయాద్దేతర' అనునొక ద్రుతము పూర్ణబిందువగుటకు 'నూ. అల్పాచనంద్యస్సస్మృత్ బిందుండ్రవంతి తంక్వచిత్కచిత్' శబ్దచిం. "నూ, అద్వైతత్వరేచక

పాస్త్యతీయాస్య. కపేతరే, అద్యేత్యతీయేతుశ్చేచ ప్రాప్తువంతినిమిత్తతామ్” అథ. ఇందు నాయకునియొక్క లోకోత్తరసౌందర్యాతిశయము వ్యక్తికరింపఁబడినది. “నిరంకుశుఁడు వీధికిరాఁగానే మన్మథుఁడు కామినీసమాహమును బువ్వబాణముతోఁ గొట్టును” అనుటచే విభావనాలంకారము. ‘క. కారణము లేక కార్యము’ ప్రారూఢం బైన నదివిభావన” కా. సం. “హేతూనా మసమగ్రత్వే కార్యోత్పత్తి శ్చ సా మతా” ఖర.

తా|| ఓరాజా! యావనవంతుఁడైనయాబ్రాహ్మణుఁ డొకప్పుడు వీధికి రాఁగానే మన్మథుఁడు శృంగారచేష్టలుగలశ్రీలను నిర్దయుఁడై తనపూవుటబుఁగులతోఁ గొట్టి యతఁడింటికిఁ బోయిన తోడనే తానును వెళ్ళి యంబులను విల్లును నొకచోటఁ బాటవైచి యలసి శయ్యపైఁ బడియుండును.

ఉ|| చక్కనివాఁడు నై మిగుల ♦ సన్నుతికెక్కిన యావనంబు నై
దిక్కులఁ బిక్కిటిల్లుజగ ♦ తీసురతేజము నై తలంప నే
యక్కఱి లేనికాపురము ♦ నై నధరామరసూనుఁ డెంచఁగాఁ
జక్కరవింటివాని నెక ♦ సక్కెము లాడఁడె భూవరాగ్రణీ.

12.

అ|| భూవరాగ్రణీ - రాజులలోశ్రేష్ఠుఁడైనవాఁడా, చక్కనివాఁడునై - సౌందర్యముకల వాఁడై, మిగుల - ఆత్యంతముగా - ఎక్కువగా, సన్నుతికె - ఎక్కిన - యావనంబు - బ-
హుగడ్డకవచ్చిన యెలజవ్వనముకలవాఁడై, దిక్కుల - అన్నిదిశలయందును, పిక్కిటిల్లు - నిండు నట్టి, జగతీసురతేజము - బ - అబ్రాహ్మణునియొక్క ప్రకాశముకలిగి, తలంప - కోరుటకు, ఏయక్కఱ - ఏయవసరమును, లేనికాపురము - లేనట్టి సంసారస్థితికలిగి, అనఁగా సమస్తము కలిగియుండు, ఐనధరామరసూనుఁడు - అయినట్టి బ్రాహ్మణుని కొడుకైన యానిరంకుశుఁడు, ఐన విలాసవిభాసమానతేజ, అనియొకపాఠము. చక్కరవింటివాని - తీయవిల్కాడయినయామన్మథుని, ఎకసక్కెములు - అడఁడె - అపహాస్యములుపలుకఁడా, అనఁగా సొగసు, లేఁబ్రాయము ప్రఖ్యాతి, సంపద, మన్నగునన్నిటియందు లేక మైనను గొఱత లేనియ్యెడ మన్మథునిపైతము వేశాలోళము లాడఁడాయనుట. ఇచట ‘దిక్కులఁ బిక్కిటిల్లు జగతీసురతేజము, అనితెలుఁగున సంస్కృతమును కలిపి సమాసముచేయుటకు ‘నూ|| స్వ స్వ విభక్తి వికారై శ్చ బహుశ్చ యథా కథమ్ సమస్యస్తే” శబ్దవిం. ‘అమరసూనుఁ, డనుసాధర్యముచేత సమాసగతప్రార్థాత్థి. “త్రా త్యగ్ధీ చ భివే ద్వాక్యే సమాసే తద్ధితే తథా” కా. ప్ర. ‘మఱియు సుందరుఁడును, యావనవంతుఁడును, ఇత్యాదులచే సముచ్చయాలంకారము. ‘క|| పాయక ఖలేకపోత, న్నాయమున ననేక కారణము లొకకార్యం, బేయెడ సాధింపఁగ నుత, మై యివరసముచ్చయ్యాఖ్య + మగు” కా. సం. ‘తత్త్విద్ధి హేతా వేకస్మిక్ య త్రాన్య తత్కరం భవేత్, సముచ్చయో ౭ సౌ” కా. ప్ర. “కుఠ ముసులినం భద్రా మూర్తి ర్మతిఃశ్రుతికాలినీ, భుజబలమలిం స్థితాలక్ష్మీః ప్రభుత్వ ముంఘడితం, ప్రకృతిసుధగా శ్శ్యోతే భావా అమీభి రయం జనో, వ్రజతి శుతరాం దరప్సం రాజం స్త ఏవ తవాంకుశాః” ర. గం.

తా|| ఓరాజా! చక్కఁదనమును, ప్రసిద్ధిగల యావనమును, ప్రపంచమునం దంతట వ్యాపించిన ప్రభావమును, సంపదమును, గలిగి యెండున నేమాత్రమున కొఱతలేని యానిరంకుశుఁడు మన్మథునిఁ దిరస్కరించుటలో నతిశయోక్తి యుండదుగదా.

—♦ నిరంకుశుని విటచర్య ♦—

ఉ॥ ఆరమణీయయానన వః యోపరిపాటి సతండు వైదికా
చారముఁ గట్టిపెట్టి బహుఁ శాస్త్రపురాణపరిశ్రమంబు ని
స్సారముగాఁ దలంచి విటఁ చర్యకుఁ జిత్తముఁ జేర్చి దుస్త్రియఁ
శూరత కిట్టివార లెడఁ సాచ్చుటఁ గంటిమొ వింటిమో నృచా.

13.

అ॥ నృపా - ఓరాజా, అతండు - అనిరంకుశుఁడు, ఆరమణీయ.....పాటికా.
అ-అయొక్క, రమణీయ - మనోహరమైన, : 'ని' వల్లు వామం హరి శాలి రమణీయః మనోరమమ్,
అ. యావనవయః - ప్రాయపునయస్సుయొక్క, పరిపాటికా - ఋజుత్వమున, అనఁగాఁ బదియా
తేండ్లు మిగిలినవయస్సుయొక్క చక్కదనము వలన ననుట. వైదికాచారముకా - వేదసమ్మతమైన
మంచిప్రవర్తనమును, కట్టిపెట్టి - మూటగట్టి యొకనొంటునుంచి, అనఁగా నిశ్చేషముగాఁ ద్రోచివైది
యనుట. ఉదా. "ప. సు, వ్రతములు గట్టిపెట్టి గరువంపుతపంబు వీటియచ్చి" విష్ణుపు. బహు
శాస్త్రపురాణపరిశ్రమంబుకా - బహు - అనేకమయిన, శాస్త్ర - శాస్త్రములయొక్కయు, పురాణ-
పురాణములయొక్కయు, పరిశ్రమంబుకా - అభ్యాసమును, అనఁగా ననేకశాస్త్రములను, పురాణము
లను, బఠించునట్టి యలవాటుననుట. నిస్సారముగాకా - సారములేనట్లు - నిరుపయోగములుగా,
తలంచి - గణించి, విటచర్యకుకా - జారప్రవర్తనమునకు, చిత్తముకా - తనయొక్క మనస్సును,
చేర్చుకా - పొందించెను, అనఁగా వ్యభిచారమునకలవడెనుట. దుస్త్రియాశూరతకుకా. దుస్త్రి-
యా - చెడ్డపనులయొక్క - పాపపుకార్యములయొక్క, శూరతకుకా - సాహసమునకు, ఇట్టి
వారలు - ఇంతటిగొప్పవారు, ఎడసాచ్చుట - మధ్యప్రదేశమునఁబ్రవేశించుట, కింటిమొ - ఎన్నఁ
డైనను జూచితిమా, వింటిమొ-ఎప్పుడైననువినియున్నామా, అనఁగా నెన్నఁడును గని విరియెఱుంగ
మనుట. ఇందు 'కంటిమొ వింటిమా, అనుటకు "నూ. వర్ణాగమో విశేషః పురుషే వ్యర్థం చాపి
వచనేషు" నన్ను. "నూ. ఏదో తావ్యతిరే కాదపిసంప్రార్థన పరాక్రియాణాంస్తః" అభి. సమస్త
శాస్త్రములను జదివినవా రిట్టిదుర్బుత్తికి లోనగుట యెన్నఁడైనను గని విని యుండుమా? అనుటచేత
ససంభవాలంకారము.

తా॥ ఓరాజా! అనిరంకుశుఁ డట్టియావనమున వైదికాచారము నంతయుఁ ద్రోసిపుచ్చినానా
శాస్త్రపురాణవశనము నిరుపయోగముగా నెంచి వ్యభిచారవృత్తికి నవలంబించెను. ఇంతటిప్రాహ్లా
లిట్టిచెడుపనులకుఁ బాల్పడుట యిదివల కెచ్చటనైనను మనము కని విని యెఱుంగుదుమా.

క॥ రాజా! యేమనిచెప్పుదు, నాజగతీసురునిమొదలి ♦ యణఁకువకును ధా
ప్రీజనులు రోయునప్పటి, యోజన కాశ్చర్యమయ్యె ♦ నొకపర్వతమై.

14.

అ॥ రాజా-ఓతేదా, అజగతీసురునిమొదలియణఁకువకును. అజగతీసురుని-ప్రాయపురాఁడ
యిన యాబ్రాహ్మణునియొక్క, మొదలియణఁకువకును-మునుపటిదయినవినయమునకును, ఇట్లు సమా
నముచేయుటకు "నూ. న్య న్య విభక్తివికారై శ్చ బహవశ్య యశ్చాశ్చ సమవ్యస్తే" నన్నుధాత్రి

జనులు-పుడమియందుఁ గలవనజు లందఱును, శోయ + అప్పటియోజనము - నిందించుచున్నటు
వంటియా కాలమునందలి యాసంఘటనమునకు, అప్పుడు తానుండినస్థితిని, “ని॥ యోజన. సం. వి.
అ. శ్రీ. రూ. యోజనము. కూర్పు. (చూ. సంధానము) అం. వా. ఒకపర్యంతమై-ఒకపెద్దకొండవలె
మిక్కిలిభారముగలవై, అశ్వర్యము + ఆయ్యె - వోద్యము కలిగెను, ఇందు ‘శోయనపుటి, అను
ప్రయోగమునకు దా “ఉ. క్రూరతతోర్చి యిందుకయ్యుశోయక” భార. అతఁడు పూర్వ మెంతటి
యున్నతస్థితియందుండెనో యిప్పుడంతసీచస్థితుఁ డయినాఁ డనుటచేఁ బర్యాయోక్త్యంతకారము.
“ఏకస్థి న్య దనేకం వా పర్యాయ సోఽపి సమృత్తిః, అథనా పులిసం తత్ర యత్ర ప్రోతః
పురాజని” చంద్రా. “ఏకం క్రిమేణానేకస్థిక్ పర్యాయః అన్యత్రోఽన్యథా” కా॥ ప్ర॥

తా॥ ఓరాజా ! అబ్రాహ్మణకుమారుఁడయొక్క బాల్యదశయందలి వినయమును యుక్తవయస్సున
లోప అసహ్యపడునట్టి దుష్ప్రవర్తనను జూడఁగా నెంతో యాశ్చర్యముగా నుండెను.

చ॥ ధరణిసురాత్మజుండు గుణ + ధన్యుండు వీఁ డని పెద్ద లెన్న నా
దరణముతో నుతింప నము + దంచితకీర్తినమ్మద్ది సంతశే
ఖర మగు పెల్ల సంతఘన + కల్పవృత్తికిఁ దెచ్చెఁ జూడుమా
పురుషులభాగ్యమున్ జిగురుఁ + బోలులచిత్తము నెల్లు మాటునో. 15.

అ॥ ధరణిసురాత్మజుండు-అబ్రాహ్మణుఁడొకడైన యానిరంకుశుండు, వీఁడు-ఈచిన్నవాఁడు,
గుణధన్యుండు-మిక్కిలి బుద్ధిమంతుఁడు, అని పెద్దలు + ఎన్నక-ఇట్లు తెలిసినవారు సంభాషించుకొను
చుండఁగా, అదరణముతో-గౌరవముతో, నుతింపక-పొగడఁగా - సమదంచితకీర్తినమ్మద్దిక,
సమదంచిత - మిక్కిలిప్రకాశించుచున్న, కీర్తి - యశస్సుయొక్క, సమృద్ధిక-పరిపూర్ణత్వముతో,
ఖ్యాతియొక్క యశిశయముతో, అంతశేఖరము - శిరోభూషణముః - అంతటిశ్రేష్ఠత్వము,
అగుట + ఎల్లక - కలిగియుండుటయ్యుత్తయును, అంతఘనకల్పవృత్తిక, అంత - అంతటి,
ఘన - యెక్కువయైన, కల్పవృత్తిక - పాపపునఃపడికకు, అనఁగా బూర్వ మెంత
యున్నతస్థితియందుండెనో యంతసీచమైన యనుట. తెచ్చెక - తెచ్చిపెట్టెను-తీసికొనివచ్చెను,
పురుషులభాగ్యముక-మానవులయొక్కయదృష్టమును, అనఁగా బ్రారంభము ననుట. చిగురుఁబోలుల
చిత్తముక-శ్రీలయొక్కచునస్సును, ఎల్లు మాటునో-ఏవిధమైన విరుద్ధరూపమును దాల్చునో,
చూడుమా-కనుగొనుము, ఇచట ‘అ’ వచ్చుటకు ‘నూ. ఏదాతొప్రశ్నలక్షణోభవతః’ నన్న.
అనఁగా బురుషులయొక్క ప్రారంభమును యువకులయొక్క చిత్తమును బరిశీలించుట కసాధ్య
మనుట. “అశ్వపుత్రం వాసవగర్భితం చ శ్రీకాం చ చిత్తం పురుషస్య భాగ్యం, అవర్షణం చా
ప్యతిరర్షణం చ దేవో నజానాతి కుతో మనుష్యః” నీతి. ఇందు ‘చిగురుఁబోలి’ అను ప్రయోగము
నకుదా. ‘ఎ.గి. మేటిరతులను నుగవాతాణిమించుచోణి, శకాం. ‘అనుపెల్లక’ అనుటకుదా ‘చ. నా
వలు విదియొకట్టుకొనవచ్చునె దానవి’ భాగ. ‘ఇంద్రిక్షణ’ కళా. ‘ధరణిసురాత్మజుఁ’ డనుటకు ‘నూ.
ఈవస్త్ర ఇవ్వజీవకృత ప్రాప్యః, దీర్ఘాణాం ప్రాప్య స్సాస్యతో’ నన్న. “ప్రాప్యో దీర్ఘసమాసేఽపి
కృచ్చి దీప్తఃప్రయోగతః” ఆధ॥ ఉదా. ‘చ. నదిసుతగురుకర్ణశల్కనాగపురిశుల్, భార. అధర్వణోక్తి

యందలి యశోబ్ధముచేత నజరములకును వ్రాసెను “అ. చెలువపేరుగాని + స్త్రీలింగము లకు. వి. శేషజనులుగా ర+చించుపదము, లొక్కరూపయ్యుక్తి+నుభయలింగత పెల్లు, నుష్టయుల్కయుల్క+యుష్ట మన(గ)” కవించి. ద్వితీయపాదమున నిత్యసమాసయతి చెప్పబడినది. “కులకాంత గుండరియు, నుశీలయు, నైనను నిరంకుశుడు వ్యభిచారమునకుఁ గడంగె ననటకు “అ. ఆలు రంభ యైన+నతిశీలవతి యైన, జారపురుషుఁ డేల+బాడవిడుచుఁ, బాలుద్రాగుకుక్క+బడుగుకుఁ బాటదా” వేమ॥ “అంతిశేఖర వగుపెల్ల నంతఘనకల్మషవృత్తికిఁబెచ్చె, అనుటచేత. పర్యాయోక్త్యలంకారము. “క. ప్రస్తుత కార్యస్తుతిచేఁ, ప్రస్తుత కారణము దోష+బర్యాయోక్త౯, ఒస్తోః సుః వికావ్య, ప్రస్తుత మెచెలఁగుచుండు” నరస.

తా॥ అనిరంకుశునిఁ జూచినపెద్దవా రందఱును వీఁడు చాలగుణవంతుఁ డనిచెప్పకొనునట్టి ప్రసిద్ధి యెంత లోకమున వ్యాపించినదో యంతటి నీచవృత్తికి వచ్చెనుగదా! ప్రపంచమునఁ బురుషుని యదృష్టమను, స్త్రీచిత్తమును, ఎంతవిగద్ధరూపమును భరించునో చూచితివా !

సీ॥ వదులునీర్కావిదో + వత్తులుగట్టుట మాని, వలిపెఁపుఁజల్పదో + వత్తులు మరగె దళముగా గోపించు + దనము పెట్టుట మాని, తిరుమణి కొనగోర + దిద్దఁ జొచ్చె గడితంపుమేలుప + చ్చడముగప్పటమాని, దుప్పట్లు సాకాలుఁ + గప్పఁ దొడఁగఁ బ్రతివారపఁచాంగ + పఠననేయుట మాని, కొక్కోకశాస్త్రంబు + గొణగఁగదిపెరే తే॥ బ్రహ్మకులవర్యసాహచ + ర్యంబు మాని, చేరి కాముకసంసర్గ + సేయఁ బూన నమిధలకునేడకేడకేఁజనుటమాని, తొడఁగెనేప్రాద్దులంజమం+దులకఁదిరుగ. 16.

అ॥ వదులునీర్కావిదోవత్తులు. వదులు - గట్టికేకుండఁగట్టికొనెడు, నీర్కావిదోవత్తులు - నీళ్ళలోనానబెట్టియుతుకుటచేతఁ గొంచెమెట్టుదాకులుగలిగి కట్టికొనెడివస్త్రములు, కట్టుటమాని - భరింపకవిడిచి, వలిపెఁపుఁజల్పదోవత్తులు - చలవఁజేసియుదికి మడతగుపెట్టఁబడిన నన్ననివస్త్రములను, మరగెక - కట్టుకొనుటకలవాటపడెను, అనర్తుడయ్యెననియుఁ జెప్పవచ్చును. ఉదా. ‘క. ఎలమి మెయిల మరగె నొక్కయిడిగదానికొ, భల్ల. ఇచట. ‘వలిపెము. వలిపె - వలిపము, అని మూఁడురూపములుగలవు. దళముగాక - మందముగా, గోపించదను - పసుపు కావితాయించాదనగంద మును, పెట్టుటమాని - మొగుమనఁ బూసికొనక పరిత్యజించి, తిరుమణి - తిరుమణిమార్గమును, కొన గోరక - గోటియొక్క చివరతో, దిద్దక + చొచ్చెక - నన్న గానవరించుటకు మొదలుపెట్టెను, గడితంపు మేలుపచ్చడము - మదుగుగలిగిన చిత్రలేఖనము గలమప్పటి, ఇది పండితులు మున్నగువారు పైనవేసి కొందురు, గడితమునకు ఉదా. “సీ. గడితంపుపెలుంగుతోలోకప్పినొప్పారు, బలకేరు వేయిమా + వ్రలు వహింప” హరివం. పచ్చడము ప్రచ్చదశబ్దభవము. కప్పటమాని - అచ్చారనముచేసికొనకవిడిచి, దుప్పట్లు - ఉత్తరీయములును, ఇది ద్విగతీశబ్దభవము. చాకాలు - చిన్నకండుచాళును, అనఁగాఁజదరముగా నుండుతుండుగుడ్డలు. ఇచట ‘చాకములు’ చాకాలనుటకు “నూ॥ అసంబుద్ధభవద్భావప్రస్థిర్యాం ల్యావినర్ణకే, ప్రాయశోజైకృతపదేలోపొద్ధిర్లక్ష్యమారతః” ఆధ. కప్పక + తొడంగెక - ఒడలిపైఁ గప్పికొననారంభించెను, ప్రతివారపంచాంగపఠన. ప్రతివార - నిత్యమును, పంచాంగపఠన - పంచాంగ

మును జదువుట, చేయుటమాని-అచరింపకవిడిచి, కొక్కొక్కకాస్త్రములు - రతిరహస్యములను చెలియఁజేయునట్టి కామకాస్త్రమును, గోణగణ + తివిరణ - శృంగారవికార మగపడునట్లు చనువ నారంభించెను, 'గోణగణ నేర్చు' అనిపాఠాం. బ్రహ్మకులవ్యసాహచర్యంబు. బ్రహ్మకులవర్య-బ్రాహ్మణవంశమున శ్రేష్ఠులైనవారియొక్క, సాహచర్యంబు - కూడి తిగిడిమైత్రిని, మాని-వదలి, చేరి-సమీపించి, కామకసంసర్గ-సంభోగేచ్ఛ గలపురుషులతోడి సంబంధమును. "ని. విలాసీ కామకః కామి శ్రీపగో రతిలంఛః" శబ్ద-చేయక + పూనక - చేయునుమృత్తుండయ్యెను, సమిధలకు - వేలిమికి వలయుపుల్లలకు, "ని. ఇథనం శ్రేష్ఠ ఇథ మేధ స్సమిత్ శ్రీయాం" అ. ఏడవదశక - ఎక్కడికక్కడికైనను, 'ఏడ' యను శబ్దమునకుదా 'ఉ. ఎక్కడియజ్ఞకర్మ మింక నెక్కడియూన్న? యేడజీవనం, బెక్కడికక్కడంచు' విష్ణువు. "ఏనేడ నింద్రాదులేడ" భార, చనుట-పోవుట, మాని-డినివాడై, ఏప్రాద్దు - ఎల్లప్పుడును, లంఛనంబులకు - శ్రీవశీకరజోషకులకు, అనఁగా మందుచెట్లకునుట తిరుగక - సంఛరించుటకు, తొడఁగక - ప్రయత్నించెను, 'దోవతులుకట్టుట' ఇట్టివాల్ల ద్వితీయకుఁ బ్రథమ చెప్పఁబడినందుకు "నూ. ఇతరత్ర చ ద్వితీయా తస్యాః ప్రథమా చ జడపదానాం స్యాత్" నన్న. పద్యమంతయు స్వభావోక్త్యలంకారము. "క. సమాదయహృదయంగమ మై, మహి నున్నదియున్న యట్లఁమాటలతేటల్, బహుళంబులుగాఁ జెప్పిన, మహితోక్తియై జాతి యయ్యె" కా. సం.

తా. ఆతఁడునీరుకావిదోవతులువములుగాగట్టుటమానిసన్ననిచలవదోవగులుగట్టవారంభించెను. మఁదముగా గోపించదనము పెట్టుటనిషేధించి నూత్నముగాఁ గానగోటితోఁ దిరుమణి పెట్టు మొదలిడిను. ముతకవచ్చడమును గవ్వటవిడిచి సన్ననియొత్తరీయములు కండువాలు వేయ నారంభించెను. నిత్యమును బంచాంగమును జదివి యొరులకుఁ జెప్పట వదలి రతిరహస్యములను చెలియఁజేయుకామకాస్త్రములఁ జదువ నుద్యమించెను. బ్రాహ్మణులలో నుత్తమలగువారితో సహవాసముచేయుట వీడి వ్యభిచారులతో సాంగత్యమున కుపక్రమించెను. నిత్యమును వేలిమికి వలయుచిరుగులకుఁ బోవుట పరిత్యజించి శ్రీవశీకరజోషకులకుఁ దిరుగుమండెను.

సీ॥ అటునంటివాఁడు గాఁ ♦ డతఁ డంచుఁబరు లెంచ, నెఱుంగరాకుండఁగఁ ♦ దిరిగితిరిగి
వినఁగలఁ డీమాట ♦ యనుచు సం దేహింపఁ, గడల సంశయముగా ♦ నడచి నడచి
కాఁబోలు నని విన్న ♦ కన్నవా రెన్న నే, ర్పనఁ గని యానలు ♦ వోయి పోయి
తప్ప దాతఁడు విట ♦ ధర్మంబువాఁ డనఁ, జతురకామువృత్తి ♦ జరపి జరపి

తే॥ చలి విడిచినాఁడునాటికిఁజగమెఱుంగ, నతఁడుమెలఁగంగఁదొడఁగెనాఁరాయనంగ
శాస్త్రపారీణతాసముజ్జ్వలభుజంగ, తత్త్వ మితనికి ఘంటాఘటంబనంగ. 17.

అ॥ ఆతఁడు - ఆవిప్రుఁడు, అటువంటివాఁడు - అట్టి తుంటివాఁడు, కాఁడు - కానేరఁడు, అని - ఈప్రకారముగా, పరులు - ఇతరులు, ఎంచక - తలంచునట్లు, ఎఱుంగరాకుండఁగక - ఎవ్వరికినిచెలియనట్లు, తిరిగి తిరిగి - బహుకాలముసంఛరించి, ఈమాట - ఈచెప్పికొన్నవాక్యమును, వినఁగలఁడు - వినియేనుకొనునో, అనుచుక - ఇట్లుహించుకొనుచు; సందేహింపక - సంశయముకలుగునట్లు, కడలక - ప్రక్క-ప్రక్కలుగా - దూరస్థలయములందు, సంశయ

ముగా - ఆనుమానకరముగా, నడచినదని - పెద్దకాలముప్రవర్తించి, కాక్ + పోల్ - అయి యుండవచ్చును, అని - ఇట్లుతలంచి, విన్నకన్నవారు - వినినవారును చూచినవారును, ఎన్నె - గణించగా, నేర్పుకొ - సమర్థతతో కని - వీక్షించి, అనలు + పోయిపోయి - శిష్యులందఱే యును జాలకాలము గతించజేసి, 'నూ|| శబ్దశబ్దవక్రిముల కొన్నిద్విరుద్ధములగునొ సుప్తరపదంబు పూర్వాయవంబునకు లోపంబు విభాషనగు.' ప్రా. వ్యా. అన యనగా నొట్టుపెట్టుకొనుట. 'దేవునితోడు, మొదలగునవి. 'వినాహకాలే రతిచంద్రయోగే, ప్రాణాత్మయే సర్వభవాపహరే, విప్రస్య చాక్లే హ్యన్యతం వచేత, పంచాన్యతా న్యామల రహిత కాని' మ. భార. "౨. వారిజాత్మ లందుఁజైవాహికములందుఁ, బ్రాణనిత్రమాన + భంగమందుఁ. జటులగోక్షలాగ్ర + జన్గరక్షణమందు, బొంకవచ్చు నభుముఁపొంద దధిప" భార, మానభంగము కనుక శపథమును దెట్టికొనినను దోష ములేదని తెలియుచున్నది. ఆతఁడు - అనిరంకుశుఁడు, విటధర్మంబువాఁడు - జాతప్రవర్తముగల వాఁడు, తప్పుడు - ఈమాటలొకఁడు, నిజమేయనుట. అనక - అనునట్లు, చతుర కాముకవృత్తి - జాణతనముగల వ్యభిచారపునడవడికను, జరపిజరపి - కాలముగతించునట్లుచేసి, ఆనఁగాఁగాలమును వెళ్లఁబుచ్చియునుట. నాటికిక - అదినమునకు, జగ మెఱుంగక - లోకమంతటికిని చెలియునట్లు, కాన్త్రుపారీణతా సముజ్జ్వలభుజంగతత్వము. కాన్త్రుపారీణతా - కాన్త్రుముల నన్నిటిని దుదముట్టు నేర్చిన, సముజ్జ్వల - విక్లి - ప్రకాశించుచున్న, భుజంగతత్వము - సర్పమువంటిస్వభావము, "దుర్జనః పరిహర్తవ్యో విద్యయాలంకృతోఽపి సః, మణినా భూషిత స్సగృహః కి మసౌ న భయం కరః"భర్తృ. "గీ|| విద్యచే భూషితుం డయిఁజెలయుచున్నఁ, దొడరివల్లెంప నగుఁబుమిఁ దుర్జనుఁడు, చారుమాణిక్యభూషితఁ శస్త్రహస్త, కం బయినపన్నగము భయం + కరము గాదె" ఇతినిక - ఈ నిరంకుశునకు, ఘంటాపథంబు - పదిబారలువెడల్పుగల రాజమార్గమే, ఘంటాపథము. "సశధన్వం తరో రాజమార్గో ఘంటాపథః స్పృశః" కాటి. ఉదా "ఎ. గీ|| తరుణిన్దీయాన ఘంటాపథంబు మాకు" శృం. నై. అనక + కక - అనునట్లు, చలి విడిచినాడు - లోకు లేమనియెదరో యనుభయ మును సిగ్గును వదలినాడు, 'నూ. శబ్దకత్వాపరిపాప్త సర్వత్రాలోపిగృహ్యతే' ఆధ. "అథా తురాణం నగురు ర్నబంధుః, విద్యాతురాణాం న సుఖం న నిద్రా, భోజ్యాతురాణాం నయచి ర్న పక్వం, కామాతురాణాం న భయం న లజ్జా" నీతి. అతఁడు - అవిప్రమతుఁడు, ఘోరా - విక్లిలి యాశ్చ ర్యపడుట. అనక + కక - ఈతీరుననమకొనునట్లు, మెలంగకకక + ప్రవర్తించుటకు, తొడఁ గెక - ఉద్యుక్తండయ్యెను. ఇందు 'విన్నకన్నచా'రనుటకు 'నూ. ద్వంద్వంబునంబూర్వపదాంత్యా వయవంబునకు లోపంబొందెనగు' ప్రా. వ్యా. 'నూ, క్వచిత్సమాసాంతగస్త్య శబ్దస్యాదావ పిన్ధిః" అధ. ఉదా "విన్నకన్నది" విష్ణువు. ఇదివిశేషణోభయపద కర్మధారయము. "నూ. అయిత్యాదిఘటితంబులు విశేషణోభయపద కర్మధారయంబులు." ప్రా. వ్యా. 'తిగిగిరి' ఇత్యాది ద్విరుక్తములనుగూర్చి. 'నూ. క్వచి దర్థవిశేషేతుపున రర్థసమాగతః" అధ. ఉదా 'మ్రానిమ్రానికి నరిగియరిగి' భార. సుప్రసిద్ధమునకు "హ. నిత్యే స్మరే, ఇనిత్యాక్లే ద్విర్యాభరః" సిద్ధాంతం. ఉదా. "ఖిన్నఃఖిన్నః శిఖరిషా పదం న్యస్తగంతాని యత్ర, క్షిణఃక్షిణః పరి లభ్యుపయః సోతసాం చోప భుజ్య" మేఘ. అటువంటివాఁడు గాఁడతఁడనుటసంధియందుఁ బూర్వస్వరమునకుఁ బరస్వరా దేశ మయినది. 'నూ. అద్యంతవర్ణయో రైక్యంసంధి రి త్యుచ్యతే బుధైః, పూర్వస్య పరదూపశ్చ మత్తైవ ని యతం భవేత్" అధ. స్వభావోక్త్యలంకారము. "స్వభావోక్తి రసౌ చారు యథావ

ద్వస్తువర్ణనమ్” ప్రతా. ‘కాశ్రు.....బసఁగ’ ఉత్పేక్షాంతరము. ఇచట నిరంకుశుఁడు సఁ
పూర్ణవిద్యగలవాఁడయ్యుజ్ఞానశూన్యుఁడయ్యె ననుటకు “పతంతి చతురో వేదాన్ ధర్మశాస్త్రా
న్యైకేశః, ఆత్మానం నైర జానంతి దర్శి పాకరసం యథా” చాణ.

తా|| లోకు లెతనినిజూచి యతఁ డటువంటివాఁడు కా దనునట్లు కొన్ని వాక్కులను ఇప్పుడు
మనము చెప్పికొనుచున్న యతనిసంబంధ మయినమాటలు వినునేమో కదా యని తలంచునట్లు
ప్రజలకు నందేహము గలిగించుచుఁ గొంత కాలమును, ఇతనినడత వినినవారును, కనుఁగొనినవారును,
అయిన నయియుండవచ్చు నేమో యనుచుండ నే నెఱుంగ నని యొట్లుపెట్టుకొనుచుఁ గొన్నిదినము
లును, ఆతఁడు నిక్క ముగా వ్యభిచారవృత్తి కలవాఁడే యనునట్లు కొడె కానిజాణతన మగఁగ
చుచుఁ గొండొక కాలమును, గడపి తుదకుఁ బ్రపంచమంతటికిఁ బెరియునట్లు చలి విడిచి తిరుగ
నారంభించెను. ఇది చూచినవా రందఱు నితఁడు కాశ్రుముల నన్నియుఁ జదివినగర్వముచేతనే సర్వ
మపరి మహాభయంకరముగ నంచరించుచుండె ననుచుండిరి.

చ|| పరువడి మిత్రసంతతికిఁ ♦ బంచశరోపని వద్రహస్యముల్
నిరతముఁ దెల్పుచుండుఁ గమ ♦ నీయతరస్వరమాధురిక్ సవి
స్తరసురతాగమైకపథ ♦ చారి యనన్ విటుఁ డయ్యు మేలుగా
ధరణీసురాత్మజుండు నిజ ♦ ధర్మముఁ దప్పఁ డొకింత యేనియున్. 18.

అ|| ధరణీసురాత్మజుండు-అ బ్రాహ్మణునిపుత్రుఁడు, నిరతముక్-ఎల్లప్పుడును, మిత్రసంతతికిఁ-
స్నేహితులయొక్క-గమూహమునకు, చెలికాండ్రగుంపునకు, పరువడిక్-ఆత్మ్యంతముగా, క్రమముగా,
పరుపు + వడి-పరువడియగును. పంచశరోపనివద్రహస్యముల్, పంచశరోపనిపత్-శ్రేష్ఠమయిన కామ
కాశ్రుమునందలి, రహస్యముల్-మర్మములను, సవిస్తరసురతాగమైకపథచారి, సవిస్తర-విస్తారముతో
సహితమయిన, సురతాగమ + ఏక + పథ - సంభోగకాశ్రుమునెడి ముఖ్యమైనమార్గమునందు, ‘ని||
ఏకోమఃఖ్యాన్యకేవలాః’ అ. చారి-సంచారముగలవాఁడు, తిరుగుచున్నవాఁడు, అనన్-అనఁగా,
కమనీయతరస్వరమాధురిక్ - కమనీయతర - శ్రవణానందమైన, వీనులకింపుఁగూర్చుచున్న, స్వర
మాధురిక్ - కతస్వరమయొక్క వధురస్వభావముతో, తెల్పుచుండుక్ - బోధించుచుండును,
ఆతఁడు, విటుఁడయ్యుక్-వ్యభిచారవృత్తి కలవాఁడయినను, మేలుగాక్-శ్రేష్ఠముగా, నిజధర్మముక్-
తనకులధర్మమును, అనఁగానితరులకుబోధించునట్టి బ్రాహ్మణధర్మముననుట. ఒకింతయేనియున్-కొంచె
మైనను, తప్పఁడు-వదలినవాఁడు కాఁడుగదా నిజధర్మముదప్పఁడులేక మేనియున్, పాఠాం. ‘ధరణీసుర’
శబ్దమునందలియాకారముప్రాప్తమగుటకు “నూ, ప్రాసోవిద్ధి సమానేఽపి కృచిచ్ఛిః ప్రయోగతః”
ఆధ. బ్రాహ్మణుండుస్వధర్మమునుబరిత్యజించి తనచెలికాండ్రకు విటధర్మమునుపడేశిండుటవరోధము.
ఉపనిషద్రహస్యములను జెప్పవలసినవాఁడు పంచశరోపనివద్రహస్యములను జెప్పుచున్నాఁడను
టచే నిందలియుపనిషచ్చబ్రమువలన విరోధ మాఖాస మైనది. కావున విరోధాలంకారము, “అభూ
సత్వే విరోధస్య విరోధాలంకృతి ర్మతా” ప్రతా, ‘క, అమర విరోధం బాభా, సముగాఁగ
విరోధమయ్యెఁజగతి నడియును, గ్రమమునజాత్యాదివిధే, దముల బహుత్వంబుఁ జెందితగు నెట్లున్నట్’
ఉదా. “సీ. ధారాధరంబయ్యుఁ + దనరునికాక్షేసు, మనకవాహినికజీ + వనదమయ్యె” కా.సం.

మమ్మటాచార్యుడును విరోధాలంకారమే యనినాడు “విరోధఃసోఽవిరోధోఽపి విరుద్ధ
త్వేనయద్యచః, జాతిభిన్నాభి ర్జాత్యాద్యై ర్విరుద్ధాస్యా న్నజన్త్రీభిః, క్రియాద్వాభ్యాముఖ
ద్రవ్యంద్రవ్యేనైవేతితేదశః” కా||ప్ర||

తా|| ఆనిరంకుశుడు తనచెలికాండ్రదటికిఁ గామాస్త్రమునందలిమర్మములను విస్తారముగాఁ
జెప్పటలో సంభోగశాస్త్రమనవాఁతీరినవాడనునట్లు పీఠలకింపుగలిగించునట్టిమధురస్వరముతోఁజదివి
బోధించుచుండును, వ్యక్తిచారయైనను దనబ్రాహ్మణధర్మము నించుక యేనినతిక్రమించఁదాయెనుగదా,

ఉ|| చూపులు వారకామినుల ♦ చొక్కపుగుబ్బలపై దువాళపుం
గోపులు సూప రూపమునఁ ♦ గోయిలమూఁకలఁ బచ్చువెల్లుఁ బూఁ
దూపులు దాచి దేహలత ♦ తో విహరించెడుమారుఁడో యనఁ
మాపులు గాఁగ భూసురకు ♦ మారుఁడు నిచ్చలు వచ్చు వీధికిఁ.

19.

ఆ|| భూసురకుమారుఁడు-బ్రాహ్మణునికొడుకైన యానిరంకుశుఁడు, చూపులు-తనయొక్కపీఠ
ణములు, వారకామినుల-చొక్కపుగుబ్బలపైఁ-కామమగలవేశ్యలయొక్క చక్కఁగస్తనములమీఁద,
‘ని|| వారస్త్రీ గణికా వేశ్యా పణ్యస్త్రీ రూపజీవినీ, శబ్దా. దువాళపుంగోపులు-ప్రకాశించుచున్నట్టి
యందమును, చూపఁ-కనఁబడుచుండుగా, గోయిలమూఁకలఁ-గోజెలయొక్కగుంపును, పచ్చువెల్లుఁ-
పచ్చగానుండెడిచెఱుకువిల్లును, పూదూపులుఁ-పుష్పబాణములును, దాచి-అవృత్యముచేసి-ఆగపడ
కుండునట్లునరించి, రూపమునఁ-శరీరముతోఁగూడినవాడై, అనఁగా మన్మథుఁడనంగుండు కావున
నిప్పుడు రూపముధరించి యనుట. దేహలతతోఁ-తీఁగవంటితనపుతో, విహరించెడుమారుఁడో-
తిరుగుచున్నమన్మథుఁడేమో, అనఁ-అనునట్లు, నిచ్చలుఁ-ఎల్లప్పుడును, ఇదియవ్యయము. బహువచన
సమానముగానుండుటకు “నూ. కొన్నియవ్యయంబులు బహువచనాంత్యంబులు నగు” ప్రో.వ్యా.
“నూ. బహుత్వంకృతిచేత్యం బహుత్వప్రత్యయేకృతిత్” ఆధ. చూపులుగాఁగఁ-సాయంకాల
మగుటతోనే, వీధికిఁ-బజారునకు, వచ్చు-వీతించుచు, భూసురకుమారశిఖామణి వచ్చు వీధికిఁ,
పాఠాం. ఈపద్యమున ద్విప్రాసము చెప్పఁబడినది. ‘దేహలతతో విహరించెడిమారుఁడో, అను
నప్పుడది కాభేదగుణస్వరూపోఁ త్రేప్తాలంకారము “సంభావన మథోఽత్రేప్తాః ప్రకృతస్య సమేన
యత్” కా. ప్ర. ‘దేహలత, ఉపమాంకారము. ‘నిచ్చలువచ్చు, అను ప్రాసాలంకారమును.

తా|| ఆతఁడు నిత్యమును సాయంసమయమున నందకత్తెలయిన బోగమురాండ్రవంకఁ జూచుచు
వీధి కేతెంచుచుండఁగా గోయిలగుంపులను జెఱుకువిల్లును దాచి యాకారముతో వచ్చిన మన్మథుఁడో
యనునట్లుండెను.

సీ|| చల్లడ మామీఁదఁ ♦ జలువఁ బట్టినదట్టి, దలిమంపుడుప్పటి ♦ దానిమీఁద
మొల జముదాళి చా ♦ యలపిడియంబు చేఁ, బడగనూరియుఁజిల్ల ♦ బలుపు చేతఁ
దనువున ముచిగం ♦ దము దానిపైగండ, వొడియందుమీఁదఁ గ ♦ వ్వరపురజము
వలకారి సిగతాయె ♦ తులు వానిపైజాజి, విరు లందుపై నొంటి ♦ పొరరుమాలు

తే|| మీఱ ఘనసారతాంబూల ధ సారభప్ర, వాహవహగంధవాహప్ర ధ రోహమోహ
వశవిశాలేక్షణాజనస్వాంతుండగుచు, రాత్రులంజించుచుండనాబ్రాహ్మణుండు 20.

అ|| అబ్రాహ్మణుండు - ఆనిరంకుశుడు, చల్లడము - సగముతోడవలకుదొడిగడు గుడిగి,
అనఁగాఁగులుచలాగు ఆమీదక-దానిపైన, ఇచట 'మీఁచు, శబ్దమునకు. 'స' చేరి మీదక, అయి
నది. "నూ. కేహించిదుదంతానాం నేవిభక్తాపునోల్కస్యాత్" నన్ను. చలువఁబట్టినదట్టి-చలువఁజేసి
యొడికినదీకట్టును. 'దట్టి-దట్టి, అని రెండురూపములుగలవు. దానిమీదక-అపైన, దలిమంపు
దుప్పటి-సన్ననివస్త్రమును, ఇదిదడిమయొక్క-రూపాంతరము. ఉదా. "క. ఎలకాగయొద్దదలి
మపు, పదలిపంబులుగట్టనిచ్చె" యీయా, మొలక-నడుమునందు, జముదాలి-అయోధవిశేషము. ఇది
జముదాదీరూపాంతరము, ఉదా. "నీ|| జనుదాడి గెల్పునాజనుదాడి" రామా, చాయలపిడి
యంబు-కాంతులతోఁగూడినబాతును, అనఁగాఖడ్గముననుట. ఉదా. "చ. చ. ల్లడములుపూనిమీదఁ
బదితంబుగఁగట్టినమట్టైకానెలక, బిడియలులంటదోఁపి" స్వా. మ. చేక - చేయించు, పడగ
నూరియుక - పడగగలిగినచూకత్తియును, ఇది చురకత్తియొక్క రూపాంతరము. పడగ + నూరి
పగడనూరి అగును. ఇచట 'నూరి-చూరి, ఈరెండురూపములుగలవు. "ని, నూరి త. కత్తి. ఛురిక
శ. చం. చేతక-హస్తమునందు, చిల్లిబటువు-విన్నయంగరమును, అంగుళీయకమును, తనువునక-
ఒడలియించు, మంచిగందయుక-చందనపుపంకమును, 'దానిపైన్-అందుమీద, గందవొడి = పరిమళ
ముగూడినగందపుబుక్క-యును, ఇచట 'గందవొడి' యటటకు 'నూ. ఆచ్ఛికనమాసంబులం దట
చుగ వర్ణలూపాగ మాజేకవికారంబులు నిత్యజైకల్పికములుగాఁ బెక్కులు గానంబడియొడి, ప్రా.వ్యా.
ఉదా. "పుడుకు మల్లనగందవొడికి నీప్రేంకణము" స్వా. మ అందుమీదక-అపాడిపైన, కప్పు
రపురజము - కర్పూరపుపిండియును, వలకారిసిగతాయెతులు - మోహమునుగల్గించునట్టి జాట్టుముడి
యందలితాయెతులును, ఇచట 'వలకారి' యనుటకు దా. 'నీ. పలుమాటుఁ దనమ్రాతఁకలికినేతల
కోడి, వలకారితనమున వన్నెఁబెట్టు, పుష్ప, ఇచట 'తాయెతు' అనుటకు 'నూ. ధోలా
ధూమోత్తరీయాజి వినైత్వంనాస్తీచధ్యయః' అథ. వానిపైన్-అతాయెతులమీద, జాజివిరులు - జాజి
పువ్వులును, అందుపైక-అపువ్వుములమీద, ఒంటిపారదుమాలు-ఒక్కపారతోఁగప్పఁబడిన రేసు
గుడ్డయును, మీఱన్-అతిశయించఁగా, ఘనసారః.....స్వాంతుండు. ఘనసార-కర్పూరముతోఁ
గూడిన, తాంబూల - తమలముయొక్క, సారభ-సువాసనయొక్క, ప్రవాహ-పరంపరను, వహ-
వహించుచున్న, గంధవాహ-వాయువుయొక్క, ప్రరోహ - మొలకలచేక-అంకురములచేత. మోహ
వశ-వలపునకులోఁబడిన, విశాలేక్షణాజన - పెద్దకన్నులుగలకాముకిజనముయొక్క, స్వాంతుండు-
ఘనస్సుగలవాఁడు, అగుచుక-అయి, రాత్రులక-రాత్రులయందు, చరించుచుండుక-తిరుగుచుండును,
ఇందు విటునియొక్క స్వాభావిక వేషమును వర్ణింపఁబడియుండుటచే స్వభావోక్తిలంకారము.
"స్వభావోక్తి స్తు డింభాజేఃస్వక్రియారూపవర్ణకమ్" కా. ప్ర.

ఉదా. "పశ్చాదంఘ్రిప్రసార్య త్రికనలివితతం ద్రాఘయిత్వాఽంగమువైః
అసజ్యాభగ్గుకంఠో ముఖమరసిసటాః ధూలిధూన్మోవిధూయ
ఘాసగ్రాసాభిలాసా దనవరతచలత్ప్రిభతుండాతుంగో
మందం కద్రాయమానో విభిత్తికయనా దుత్తితః క్షౌం ఖురేణ."

నుతియు విటవేషమునకు గండమొక్కటియే చాలు నని యిటీవల కొందఱు వదించియున్నారు. “క. కుందనపుసామ్మ తేటికి, నెందుకునుటివెండిసామ్మ” లెందు కతడే, కుందము మనుజునిమేనికి, గండమురా కుందవరపుకవిచాడప్ప” క. చా. ఇచట నాయకుడు ధగలలితుడుగా వర్ణింపఁ బడినాడు. “వీరశృంగారప్రథానో ధీరలలితః” ప్రతా.

తా|| ఆనిరంకుశుఁడు కుటుచలాఁగును, దానిపైఁ జలవఁజేసిన నడికట్టును, ఆమీఁద నన్న నిదోవతియును, నడుమునఁ గత్తియును, తళతళలాడెడి పెద్దబాఁతును. కరమునఁ బారకత్తియును, ప్రేలికి నుంగరమును, మేన గండపుఁబూతయును, దానిపై నువాసనగలబుక్కయును, అపొడి మీఁదఁ గర్పూరపు చూర్ణమును, జాట్టుమాడియందుఁ జక్కనితాయెత్తుటను, వానిపై జాజిపువలను, ఆమీఁద నొంట్టిపారరమాలును ధరించి కర్పూరపుతాఁబూలముయొక్క పరిమళము నన్న గాలిమొల కలతోఁగూడిసోఁ కుటవలనఁగామినులు మోహపరవశులగుచుండఁగా రాత్రుయందుఁదిరుగుచుండును.

సీ|| జాతినవెండ్రుకల్ + నవరించికట్టిన, పసిండివ్రాతరుమాలు + దుసికిలంగ
నిదురచాలమి మాంద్య + మొదవజూచెడుకన్ను, లరవిరికెందమ్మి + విరులుదాల్చు
వాడుజూపినలేత + వాలెఱవలుదాఁకి, జిలుగుపెండలఁజిను + చిమయసుంగ
వలిపెదుప్పటివల్లె + వాటుజాతీయొయారి, చిటులుగందపుఁబూత + చెలువమమర
తే|| మారళాస్త్రాధికారదు + స్వారవార, వారిజాస్యాతిసారస్యవచనరచన
కృతపరీరంభసంభోగ + కేళిఁదేలి, వీధికేతెంచు తేపటి + వేళనతఁడు. 21.

అ|| అతఁడు - ఆనిరంకుశుఁడు, జాతినవెండ్రుకల్, ముడిపిడిపోయినకిరోజములు, నవరించి-
చక్కఁగాఁజేసిముడివేసికొని, కట్టిన - తలకుజాట్టుకొనినట్టి, ఉదా. ‘సీ పొగగాదనుచుంఁపాక
పాలుఁడుగట్టె, తెంగావిసరించు + జగిరుమాలు’ పాంచా. ప. పసిండివ్రాతరుమాలు - బంగా
రపుచిత్తరువువ్రాయఁజేసిన రేనుగుడ్డ, దుసికిలంగక - జాటుచుండఁగా, ఉదా. ‘గీ అట్టివేసవిబెడి
దంపుఁజెట్టకతన, హస్తముచెమర్చిసారెకులప్రకంబు, దుసికిలంగఁగాఁజ నవరింపవశముగాక, పుష్ప
బాణునిచెఱకువిల్పుడమిఁబడియె’ ఆము. నిదురచాలమిన్ - నిద్రతక్కువయగుటచే, మాంద్య
మొదవన్ - అలగ్యతకలుగునట్లు, చూచెడుకన్నులు - పీక్షించుచున్న శేత్రములు, ‘నూ. డోస్తు
భేదకతాపిస్యా దితికేషాంచిదీరతమ్’ అథ. అరవిరికెందమ్మివిరులు - సగమువికసించిన యొట్టిబామ
రలయొక్క వికాసమును, తాల్పన్ - ధరించఁగా, వాడుజూపిన - కనులినట్టి, లేతపాతెఱ -
కిరమకుయినపెదవి, పలుదాఁకి - దంతములుతెగిలి, ఇచ్చట ‘పల్లు’ అనుటకు ‘పలు’ అనిప్రయోగింపఁ
బడినది, ‘నూ. అద్విత్యంశభవేద్విత్యం దీర్ఘప్రాస్యస్యకేషుచిత్’ అథ. జిలుగుపెండలన్ -
దట్టమైన యెండలవలన, జిలుగు + ఎండ - జిలుగుపెండ, అగును. ‘నూ. సామానాధికరణ్యేషా
దస్తానాంటుగాగమోచిసాత్’ నన్న. చిమచిను + అనంగన్ - చిమచినుయని చుంటువుట్లు
చుండఁగా, ఉదా. ‘సీ. మొనపంట మొనసిసోక్కిననొక్కచేఁగెంపు, టధరంబుచినుచిమయనిన
యట్లు’ అనిరు. వలిపెదుప్పటి - సన్ననితెల్లవస్త్రము, ఉదా. ‘సీ. వలిపెంపుఁజెంగావిఁవలునగప్ప
చకోరి’ కృం. వై. వల్లెవాటు - మెడవట్టును దిప్పివేయఁబడిన, జాజీదిగఁజాటి, ఒయారిచిటుల

గండపుబూత-చక్క-గాఁజిట్టుచున్న మేనఁబూసినగండము, శరీరమునకు లేపనముచేసినచందనపుపం-
కము, వెలువము + అచరన్ - అంద మతిశయించుచుండఁగా, మార.....కేళిన్. మారకాస్త్ర -
కామకాస్త్రముయొక్క, అధికార - క్రభుత్వమునందు, దుర్వార - వారింపనలవిగాని, వారవారి
జాస్య - పద్మములవంటి మోములుగలవేళ్ళయొక్క, అతిసారస్య - మిక్కిలి రసయుక్తమయిన,
వచనరచన - మాటలయొక్క పొందికచేత, కృత - చేయఁబడిన, పరీరంభ - అలింగనమువలన,
సంభోగకేళిన్ - రతికేళియందు, తేలి - ఈడినవాడై, తేపటివేళన్ - ప్రాతఃకాలమున,
ప్రాద్దుటిపూట, ఇచట 'తేపు-రేపు' అనిరెండురూపములుకలవు. 'రేపుచక్కలఁజూ-
చుచుమాపుతిమిర, వెరిఁజూచుచుసంధ్యవార్వంగవలయు' విష్ణుపు. వీధికిన్ - బజారునకు, ఏతెం-
చున్ - వచ్చుచుండును, 'నిదుర... కందమ్మి విరులుదాల్చు' అనుటచే నుత్పేక్షలంకార
మును, కడమపద్యమంతయు స్వభావోక్త్యలంకారమును, 'మారకాస్త్రాధికారదుర్వార వారవారి
జాస్యాతిసారస్య' వృత్త్యనుప్రాసాలంకారమును. 'వచనరచన' అనుప్రాసాలంకారమును.

తా॥ అతఁడు కామకాస్త్రమునందు గడితేటిసభోగమురాండ్రయొక్క రసయుక్త మైనపలు
కులపొందికచేత సంభోగకేళిఁ జేలి నూర్యోదయ కాలమున వీధికి వచ్చుచుండఁగా ముడిపడినశృంగు
కలు చక్కఁగా ముడిచి తలకుఁ జుట్టినబంగారుజరీరుమాటు జాటుచున్నది. నిదుర చాలకుండుటచేఁ
గన్నలు మూతపడుచు గగనుముడిచిన యెఱ్ఱదామరపువ్వులవలె (బ్రకాశించుచున్నవి. దంతక్షత
ములవలనఁ గమలినపడవి జిలుగుపెండలకుఁ జీమచిను యనుచున్నది. గన్ననియుత్తరీయపు వల్లెవాటు
జాతి మేనఁ గలగండపుపగుళ్ళు కనుపించుచున్నవి.

ఉ॥ చూపరపుట్టు నప్రమిత + శోభిత మాక్తిక పద్మరాగముల్

తాపనఁ జేసినట్టిజగి + దంతపునుద్దియలందు నక్షువి

ద్యావటిమంబు సూపు వెల + యాండ్రును దాను వినోదలీల బా

రా వది దచ్చి యిత్తిగ దు + గా యని పన్నిద ముగ్గడించుచున్.

22.

అ॥ చూపర.....రాగముల్. చూపర + పుట్టు - చక్కఁదనముగా నుండునటువంటి,
అప్రమిత - మితములేని, శోభిత - క్రకాశింపఁబడిన, మాక్తిక - ముత్యములును, పద్మరాగముల్ -
నూర్చునికాంతివంటి కాంతికల కెంపులును, తాపన - స్థాపించుటను, చేసినట్టి జగిదంతపు మిద్దియ
లందున్ - ఒనరించినటువంటి యేనుగుదంతములతో రచింపఁబడిన చంద్రకాలయందు, వెలయాం-
ద్రును - వేశ్యంగనలును, ఇచట. అలశబ్దబహువచనము 'అండ్రు' అగుటకు 'నూ. నిత్యండారా
దేశ్యస్యాల్లలయోరు రౌచతక్రస్తః' శబ్దచిం. తానును - అనిరంకుశుండును, వినోదలీలన్ - కాల
యాపనము కొఱకయిన విలాసముగా - ప్రొద్దుపుచ్చుకొనుటకై వేడుకగా, బారా - పదిరెండు,
తది, దచ్చి - ఎఱమిది, దలట + చవుకము - దచ్చి, అగును. ఇత్తిగ - అటు ఇరు + తిగ - ఇత్తిగ
ఉదా "ను. దచ్చౌకచౌవంచయి, త్తిగబారాదుగయంచు" కళా. దుగా - రెండు, ఇచట
'దుగ' కు దీర్ఘము వచ్చుటకు 'నూ. ఒకచో హ్రస్వంబు దీర్ఘంబగు' ప్రా. వ్యా. అభర్యణాచార్య
లును. "హ్రస్వస్యాద్విరు సుప్రతిః" అనియున్నాడు. అని - ఈవిధముగాఁ బలుకుచు. 'వన్ని

దమున్ - పంచమును, ఉగ్గడించుచున్ - పెద్దగాఁజెప్పుచు, అక్షవిద్యాపటిమఁబున్ - జూదము నందుచువకుఁగల గట్టితనమును, చూపున్ - ఆగపఱచుచుండును, ఈపద్యమున నాలుగవపాదము వఁగాకుస్వర యతిద్వికముగాఁ జెప్పఁబడినది. అప్పుకవిదీనినిబిల్లుతయుగయతియని వర్ణించినాఁడు. ఉదా “ఉ|| శ్రీగజగామినీమణిని + సీతనుగా నిరపాయగాఁ ద్రిలో, కీగృహమేధిఁగా గరుడశక్త నుఁగా భవరోగవైద్యుఁగా, నాగురువాన నిన్నె మణిసమ్మితి వేటొకవేల్పుఁ గొల్వనీ, వే గతి కావవే యుపతి శరణాగత వజ్రపంజరా” వజ్ర. శ. స్వభావోక్త్యంతంకారము. “స్వభావోక్తిరసాచార. యథావద్యస్తు వర్ణనమ్.” ప్రతా,

తా|| మత్త్యములు కెంపులు స్థాపించఁబడి ప్రకాశించుచున్న యందమైన దంతపుమేడలయందు వేళ్ళలును చానును వినోదముగా జూద మాడుచుందురు.

సీ|| కొదమచందురువంటినుదుటఁ గన్తునినామ, మొఱపుమించఁగ దిద్దునొక్కరితకుఁ జిమ్మచీకటిగ్రమ్ము + కొమ్ముడి గొజ్జంగ, లొనరఁగాఁదుఱుము వే + టొక్కరితకు జక్కవకవవంటి + చన్నులహారంబు, లొయ్యఁగాఁ దీర్చునొం + డొక్కరితకు మించుచీకఁగకు మించు + మేనఁ గప్పరగఁద, మొప్పుగా నలఁదు మఁటొక్కరితకు తే|| నొకతె చెక్కలపై మకఁదికలు వ్రాయునొక్కతెకు మెల్ల జడతీలు + చిక్కదీయు నొక్కవని యెప్పుడునుగల్గియుఁడుఁగార్యభరములేదనఁగూడదా + బ్రాహ్మణునకు 23.

అ|| అబ్రాహ్మణునకున్ - అవిప్రునకు, కార్యభరము - పనియొక్క యధికము, లేదనిన్ + కూడదు - లేదనిచెప్పుటయొప్పుదు, ఒక్కరితకున్ - ఒక కామినికి, ఇచట తకారమువచ్చుటకు ‘నూ. తవర్ణకంబుస్త్ర్యర్థకంబగు, ‘అయ్యది యేకత్యంబున సమాసగత షష్ఠ్యంతయత్కివర్థకా త్రైకార్థక శబ్దంబుల పయినగు’ ప్రా. వ్యా. కొదమచందురువంటి నుదుటన్ - బాలచంద్రునిఁబోలిన నొసటియందు, కన్తురినామమున్ - కన్తురిలికమును, ఒఱపుమించగన్ - అందమతిశయించునట్లు, దిద్దున్ - సవరించును, వేటొక్కరితకున్ - మఱియొకకాంతకు, చిమ్మచీకటి - వెదఁజల్లనట్టి స్వభావముగల గాథాంధకారము, ఉదా. “ద్వి. వివరింపుమిదెపాద్దు + వేగుజామయ్యె, గవిసినచిమ్మ చీకటివెల్లఁబాటె” ద్వి. హ. క్రమ్ము - వ్యాపించునట్టి, క్రొమ్ముడిన్ - నూతనమయిన కేళబంధమునందు, ధమ్మిల్లమునందు, గొజ్జంగలు - పన్నీరుపూలు, ఒనగన్ గాన్ - ప్రకాశించునట్లు, తుఱుమున్ - గుచ్చును, ఒండొక్కరితకున్ - వేటొకముదికకు, జక్కవకవవంటి చన్నులన్ - చక్రవాకపక్షులయొక్క జంటనుబోలిన స్తనములయందు, హారంబులు - పేటలు, ఒయ్యఁగాన్ - మెల్లఁగా, తీర్చున్ - చక్కఁబఱచును - సరిచేయును, మటొక్కరితకున్ - ఇంకొకయువనికి, మించుచీకఁగకున్ - విద్యుల్లతకు - మెఱుఁపుచీకఁగకు, మించు - అతిశయించునట్టి, మేనన్ - ఒడలియందు, కప్పరగందము - కర్పూరపుబురదను, ఒప్పుగాన్ - అందముగా, అలఁదున్ - పూయును, ఒకతె చెక్కలపై - ఒకనుండరియొక్క చెక్కిళ్ళమీఁద, ఇచట ‘ఒకతె’ అనుటకు “నూ. తవర్ణకంబుస్త్ర్యర్థకంబగు” - దానియత్యంబున కిత్వైశ్వంబులు పర్యాయంబుననగు. అదేకాత్యంబుమీఁది దాని కెత్యంబురాదు.” ప్రా. వ్యా. మకరికలు - మకరి కాపత్త్రములు, వ్రాయున్ - లిఖించును, ఒక్కతెకున్ - ఒకతనికి, మెల్లన్ - తిన్నఁగా, జడతీలు - జడయొక్కపాయలు, చిక్కన్ + తీయున్.

చిక్కునడినవానిని విడదీయును, కరుక. ఎప్పుడును - ఎల్లకాలమును, ఏసమయమందును, ఒక్క-
పని - ఏదోయొకపని, కల్గియుండున్ - ఉండనేయుండును, ఇందునిరంకుశుని దక్షిణవాయకునిగా
వర్ణించినాడు. “చ॥ చెలంగుబహుప్రియా సదృశఃశీలుఁడు దక్షిణుఁడు” కా. సం. “ఏషత్సనేకమ
హిశాసమరాగో దక్షిణశక్తిః” సా. ద. ‘శౌదమచంద్రమవఃటిరుదుట - జక్కవకవంటిచన్నుల-
మించుదీగేకు మించుమేన, ఇత్యాదు లుపమానికారము ‘ఒక్కపని యెప్పుడును గల్గియుండు’
ననుటచే నతిశయోక్త్యలంకారమును. “కార్యభరములేదనఁగూడదాబ్రాహ్మణునకు” అనుటచే వ్యాజ్య
త్యలంకారమును. ఇచట నిరంకుశుఁడు వేశ్యాలోలకను దృష్టిజెందకుండుటను గూర్చి “దిశేష
జీవితవ్యేష, శ్రీపుచాహరకర్మను, ఆత్మసాప్రాణిసస్పర్శే, యాతా యాస్యంతి యాచి”చాణ.

తా॥ అనిరంకుశుఁడొకచంద్రమఖికి నొకటం గన్తూరితిలకమును బెట్టును. మఱియొక యలి
వేణికిఁ గ్రొమ్మడియందు గొజ్జంగపువ్వులు దులుమును, ఒకచక్రవాకస్తనికిఁ జన్నులపయినున్న పేరలు
చిక్కుదీయును. ఒకలతాంగికి మేనఁ గర్పూరపుపంక మలండును. ఒకకామినికిఁ జెక్కిళ్లపై
మకరికాపత్రములను రచించును. ఒకయువతికిఁ జల్లఁగా జవసాయలు చిక్కుఁ దీయును ఇట్లెల్ల
ప్పుడు నేదోయొకపని చేయుచునే యుండునుగాని విసుకుఁ జెందఁడు.

క॥ వారాహము వారణగిరి, వారాన్నిధి వారణాసి + వారణవరదున్
వారాంగనాజనస్మర, వారూఢి నృబవఁ డాతఁ + డనఘుఁడువోలెన్. 24.

అ॥ ఆతఁడు - అనిరంకుశుఁడు, అనఘుఁడువోలెన్ - పుణ్యపురుషుఁడోయనునట్లు, వారాం
గనాజనస్మరణారూఢిన్. వారాంగనాజన - అందగతైతయిన వేశ్యలగుంపుయొక్క, స్మరణ -
తలంపునందలి, అరూఢిన్ - నిశ్చయముచేత, వారాహమున్ - వారాహపురాణమును, వారాహ
మనఁగా నష్టదశపురాణములలోనొకటి. “మద్వయభద్రయం చైవ బ్రతయంచతుష్టయం, అనాప
లింగకూస్మాని పురాణానిపృథక్ పృథక్, అష్టదశపురాణాని కృత్వాసత్యవశీసుతః, భారతాఖ్యా
నమతులం చక్రేతదుపబృంహితమ్” (స్కాం. మా. అ.) మద్వయం - మాత్స్యమార్కం డేయ
ములు, భద్రయం - భవిష్యభాగవతములు, బ్రతయం - బ్రహ్మాండ, బ్రహ్మ బ్రహ్మజైవరక్షులు,
చతుష్టయం - వామన, వైవస్వత, వైష్ణవ, వారాహములు, అ.నా.ప.లింగ.కూ.స్మ.ములు-
‘అగ్ని.వారద.పద్మ.లింగ.గరుడ.కూర్మ.స్కాందములు’ అనితెలియవలయును. వైవస్వతపురాణ
మధర్వణభారతమువలె గనుపడునన్నను “వైవస్వతపురాణే శత్రురాధేష్ఠణవతితమోఽధ్యాయే కృష్ణ
భీమసంవాదే” అనియొకయధ్యాయము కనబడుచున్నది. “ఇతిశ్రీమహాపురాణేవైవస్వతే శత్రురాధే
కృష్ణభీమసంవాదే మయకృతసప్తర్షి కాపవిమోక్షకథాయాం శ్రీవిశ్వకర్మస్తోత్రం నామషణ్ణవతిత్
మోఽధ్యాయః” ఇట్లుకొన్నిగ్రంథములందుఁజూచుచున్నాము. బ్ర. వేదం వేంకటరాయశాస్త్రిగారు
వైవస్వతపురాణస్థానమున వాయుపురాణమునుజేర్చివారు. ‘వాయుపురాణము వారుణపురాణము’
ఇవియుపపురాణములలోనివైయున్నవి. వారణగిరి - కరిగిరిని - అనఁగాఁగాంచిపురమును, దీనినే
కంచియందురు. ఇచట వరదరాజస్వామి ప్రతిష్ఠింపఁబడియుండెను, వారాన్నిధి - శ్రీరసమద్ర
మును, వారణాసి - కాశీక్షేత్రమును, ‘ని. వారణాసి-స.కాసి’ క. చం, “వారణాసి. సం. వి.
ఇ. పుం. కాశి” ‘వారణా+అసి’ అను ఛెండుపదములు కాశికి చెందువైపుల బ్రవహించును

గంగలోగలియును ఆరెండునదులమధ్య నుండుటచే వారణాసి అయినది" అం. వా. ఉదా. "ప. ముక్తితేత్రంబగు వారణాసి" శృం. నై. హేమచంద్రుండు 'వరాణసీ వారాణసీ' అని రూప ద్వయమునే నిర్ణయించుటకుఁ గారణములెలియదు వ్రాతప్రతియందు 'క. వారాహమువారాన్నిధి, వారాణసివారణాద్రి' అనియున్నది. వారణవరదుక్ - కరికవరమొసంగినవిష్ణువును, శ్రీకాళహస్తీ శ్వరసనియుఁజెప్పరచ్చును. మఱవఁడు - మఱపుఁజెందఁడు, వారాంగనాధ్యానమును నిరంతరమును మఱవకుండుటచే వారాహపురాణము మున్నగువాని నెన్నఁడునుమఱవఁడు. ఆనుటచే వేళ్ళలోలునికెఱువరాణాదులయందు శ్రద్ధయుండుటవిరోధము. 'వార' శబ్దము మఱవకుండుటచే విస్మృతిఁజెందకుండె ననునర్థముచే నాఖ్యానము. కావునవిరోధాలంకారము. "ఆఖ్యానత్యేవిరోధ్య విరోధాలంకృ తిర్మతా" ప్రతా. "విరోధఃసోఽవిరోధోఽపి విరుద్ధత్యేనయద్యదః, జాతిశ్చతుర్థిర్జాత్యావైర్వి ర్యురథాస్యాద్గుణప్రీతిః, క్రియాద్వాఖ్యానభద్రవ్యం ద్రవ్యేనైవేతితేదశః" కా. ప్ర.

తా|| అతఁడు నిరంతరము వారాంగనాధ్యానచిత్తుండగుటచే వారాహపురాణమును తిరుమల తేత్రమును, శ్రీరసమద్రమును, కాశీతేత్రమును, భగవంతుని మఱవకుండెను. అలోచింప నతఁ డొక పుణ్యపురుషునివలె నగపడుచున్నాఁడు.

—: నిరంకుశున కాచారాదులయందసూయ :—

సీ|| నిగమశాస్త్రంబులు + నేర్పినగురువుఁ గ, న్గొన నెన్నఁడును లేని + కోప మెత్తుఁ దీర్థయాత్రాపరా + ధీనులఁ గనుఁగొన్న, మది నెన్నఁడును లేని + మంట వుట్టు వైదికాచారప్ర + వర్తిష్టు నీక్షింప, నిల నెన్నఁడును లేని + యేవ గలుగు శమదమాధికుడైన + సన్యాసిఁగనుఁగొన్న, మునుపెన్నఁడునులేని + కనరుదోఁచు తే|| సంధ్యయన్న శిరోవ్యధ + సంభవించు, భస్మధారణమన్నఁదీ + వరము వూడము దేవపూజావిధానంబుఁదీర్చుమన్న, నేట్రముదయించు నాట్రహ్మణ్యబ్రువునకు 2గ.

అ|| అబ్రాహ్మణ బ్రువునకు - జాతిమాత్ర బ్రాహ్మణుడై ద్యుతవృత్తిచారాది నింద్యప్రవ ర్తనడైన యానిరంకుశునకు, నిగమశాస్త్రంబులు - వేదములును శాస్త్రములును, నేర్పిన గురువున్ - అభ్యసించఁజేసినగురువును, కన్గొనన్ - చూచినట్లయిన, ఎన్నఁడును + లేనికోపము - ఇదివఱకప్పు డునులేనట్టికోపము, ఎత్తుక్ - అధికమగును, తీర్థయాత్రాపరాధీనులక్ - పుణ్యతేత్రములనుజూచుటకై బయలుదేలుటయందాసక్తులైనవారిని, కనుఁగొన్నక్ - వీక్షించినంతనే, మదికి మనస్సునందు, ఎన్నఁ డును - ఇంతకుముందెప్పుడును, లేనిమంటపుట్టుక్ - ఎఱుంగనికరీరమువందలి యొకరీతిబాధకలుగును, అనఁగాఁగోపపాదకమగుననుట. ఇది దేశ్యము. ఉదా. "తే. పావకుండును గపటంపుభూవరుండు, దమ్ముఁగడుఁజేరిమందెమేలమ్ముతోడ, నున్నవారికిఁగడుచేయుదురు వారి, కంచితన్నేహమున మఱుఁ అధికమగుచు" విష్ణుపు. వైదికాచారప్రవర్తిష్టుక్ - వేదవిహితమైనసత్ప్రవర్తనమునందు మెలఁగుచున్న వారిని, ఈక్షింపక్ - కాంచినతోడనే, ఇలక్ - ప్రదమియందు, ఎన్నఁడును - అంతకుఁబూర్వమెప్పు డును, లేనియేవకలుగుక్ - ఎఱుంగనియనవ్యమేర్చుడును, శమదమాధికుఁడు - అంతరిందియబ్రాహ్మణి

యనిగ్రహమునందుగొప్పవాడు. ఐనసన్యాసికా-అయినట్టియతిశ్యురని, కనుగొన్నకా-చూచినప్పుడే, మునుపు-గతించినకాలమున, ఎన్నడును-ఏకాలమునందయినను, లేనికనరుతో-చున్ - లేనటువంటి యహితముకలుగును, సంధ్య-ప్రాతఃకాలమునను మధ్యాహ్నకాలమునను సాయంకాలముననుజేపెడి గాయత్రీయుపాసన, అన్నన్-అప్రసావనవచ్చినవెంటనే, శిరోవ్యధసంభవించున్-తలనొప్పి పుట్టును, భస్మధారణము+అన్నన్ - విధూతినిబూసికొనుటయనగానే, తివగము+పాడమున్ - తొందరకలుగును, దేవపూజావిధానంబున్ - దేవతలనుబూజించునట్టి క్రమమును, తీర్చునున్నన్ - చక్క-జేయుమనగా, ఏబ్రము+ఉదయించున్-రోతపుట్టును, ఇటదేవపూజనుగూర్చి “స్వయంయజితేద్దేవ ముత్తమాసోదరాత్మజైః, వశ్యమాయాజయేద్భృత్యైరథమాయజనక్రియా” శ్లో. ఇందు ‘కన్గోనన్’ అనుచోటను కారములొపించుటనుగూర్చి ‘గీ. కాంతచగ్గవచతుగవశాశ్చైపులు, కారుమెలుపులు’ అప్పు. ‘మంటపుట్టున్’ అనుటలోబ్రథమమిందిపరుషమునకు సరళాదేశమునుగూర్చి ‘గీ. సంధి గూర్చు-గం బ్రథమాంతశబ్దవితతి, పైఁ గచటపలకు వికల్పంబునెల్లఁ, గాకుసంబోధనావ్యయోకర్మ ధార, య-బుల నచేతనంబులనబ్బనాభ’ అని అక్షణము. “నూ. పరుషాస్వరూపేణ ప్రథమాంతో పరిస్థితాః, కాకాసంబోధనేచాపి వ్యవ్యయేకర్మధారయే, అచేతనార్థకేబ్బితిశ్యంగాభూషణాః” అధ. ఎత్తుగీతియందు ద్వితీయపాదయన నభేదయతి నెప్పుఁబడినది. “క. వబయారభేదమనియెడి, నెప మున పభబభు వాకానేర్పనవడిగా, నుపక్రమింపవచ్చుగృతులందుపనిషదుచితార్థనూత్తూహనసిన చోటన్” సుతి. ఉదా. ‘చ. నుతజతప్రారితంబులగునూతులు నూటిటికం బెనూన్పుత, వ్రతయొకబావి మేలుమఱిబావులునూటిటికం బెనొక్క-సత్క్రతువదిమేలు’ భార. స్వభావోక్త్యంతకారము. “స్వభావోక్తిరసాచారయథావదన్యస్తువర్ణనమ్” ప్రతా.

తా|| నామమాత్రబ్రాహ్మణుఁడుగా నుండి వ్యసనాసక్తుఁ డయినయానిరంకుశునకు వేదకాస్త్రాదులు బోధించినగురువును జూచినతోడనే శోపమువచ్చును. తీర్థయాత్ర లాచరించువారిం గనినంతనే మితిలేనికొఱకొఱలు పుట్టును. వైదికాచారనిమగ్నులను జూచినంతలోనేరోతకలుగును. జితేంద్రియఁ డగుసన్యాసి పాడకట్టినవెంటనే వెగటుకలుగును. సంధ్యవార్షటయనినఁ దలనొప్పిగా నుండును. భస్మచూఢించుట యనిన వేగముగలుగును. దేవునిఁ బూజించుట యనగానే రోతగానుండును,

—♦ నిరంకుశుని గృహచౌర్యారంభము ♦—

సీ|| తలిదండ్రులకు నమ్రతంబుగా నతిథిని, త్రియ యటంచు నొకింతగిలుబుఁజేయుఁ బొరుగూళ్లఁ గలమాన్యభూముల ధాన్యంబుఁ, గ్రయపెట్టి విడుచుఁబరిశ్రేయంబుఁ దనపైఁ బరామర్శ ♦ దప్పియుండు పెరింగి, దొడ్డసా మ్మేమైన ♦ దొంగిలించు నప్పచెల్లెండ్రపై ♦ నాదరంబులు సూపి, యరణముల్ గొనిపోయి ♦ యపహరించు తే|| బలవమును గత్తియును బూనిప్రజలయిండ్లఁ, గన్నపెట్టని దొక్కశేకానికొదవ కడమదుర్బుత్తు లన్నియుఁగఱచె నతఁడు, లంజతల్లులచేతి ముల్లటకుఁ గాంగ 26.

అ|| అతఁడు - ఆబ్రాహ్మణుఁడు, లంజతల్లులచేతి ముల్లటకున్ + కాన్ కన్ - శృంగారనాయికలయొక్క తల్లులవలనిబాధలకుఁ గాను - వేళ్ళమాతలయొక్క పోదనుబడలేకయునుట, ఇవట

‘తంజతల్లంచేతి మల్లట’ అనుటకు ‘నూ. సమాసయుగ్మతేరాద్య ఆత్మాదిగవిభక్తిగః’ అధ. ‘మల్లట, మల్లాట, అని రెండురూపములకలవు. తలిదండ్రులకున్ - జననీజనకులకు, ఇదిదన్వన్వసమాసము. కనుకద కారదేశమయినది. ‘నూ. పరుషాణాంగసడదవాన్యః పదాద్వంద్వే’ కబ్బచిం. ‘తల్లి’ అనుశబ్దములకారద్విత్వములేమికి ‘నూ. ప్రథమలుగపి ద్వినుల్వోః’ నన్న. సమృశంబుగాన్ - అనుకూలముతోనే, అతిథిసత్క్రియ - ధర్మార్థమింటికి వచ్చిన యాచకులకు మర్యాదలనిమిత్తము, అటంచున్ - అనిపల్కుచు. ఒకింత - కొంచెము, గిలబున్ + చేయున్ - ఆపహరించును, పారు గుళ్లన్ - సమీపగ్రామములయందు, కలమాన్యభూములధాన్యంబున్ - ఉండినదానభూములలోని వడ్లు మున్నగుధాన్యములను, క్రయపెట్టి - అమ్మి, పరశృశంబున్ - నూటికంటెనధిక సంఖ్యగల ధనమును, విడుచున్ - పోగొట్టును, తనపైన్ - దనమీఁద, పరామగ్న - పరామరిక, తప్పియుండుట - లేకుండుట, ఎటింగి - తెలిసికొని, అనఁగాఁ దననుగనిపెట్టియుండని యదనులోననుట. దొడ్డసామేయ మైనన్ - ఏదైననొకపెద్దయాభరణమును, దొంగిలించున్ - చౌర్యముఁజేయును, అప్పచెల్లెండ్రవైన - తనతోఁబుట్టువులయందు, ఇది దన్వంద్వసమాసమయినను ద కారాదేశము కాలేదు ‘నూ. కొన్ని యెడలదన్వంద్వంబునం బదఁబుమీఁది చరపలకునదవలుగానంబడవు.’ ప్రా. వ్యా. అదరంబులు + మాపి - గౌరవములు కనఁజబి, అరణుల్ - తనకుమర్యాదగా నిచ్చినధనమును వస్తువులను, కొనిపోయి - తీసికొనివెళ్ళి, అపహరించున్ - మోసపుచ్చి తీసికొనిపోవును, బలపమును - ఖటికశిలను - బలపమును పేరుగలయొక నొరసాధనమును, ఉదా ‘క. బలపముఁగన్న పుఁగత్తియుఁ, దలముక్కును జొక్కునీలి + దట్టియిసుముఠీ, మలక్రోలుగద్దగోరును, ములుబంతియుఁగత్తెయును + మొదలగువానిన్’ ౧౮, వి. కత్తియును - కన్నమునేయునట్టి కత్తియును, పూని - విహించి, ప్రజలయింద్లన్ - లోకులయింద్లకు, కన్న పెట్టనిది - గోడలకుఁ దూట్టుబేయుకుండుట, కన్నము + పెట్టు - కన్న పెట్టు. అగును. ‘నూ. ఆచ్చికసమాసంబులందలచుగ వర్ణలో పాగమాదేశవికారంబులు నిత్యవైకల్పికములుగాఁ బెక్కులుగానంబడియెడి’ ప్రా. వ్యా. ‘కన్న పెట్టు’ అనియును రూపముకలదు. ఉదా. “ఉ. నానాధనసంపదాధ్యసదానంబులు నిత్యముఁగన్న పెట్టుఁగన్” పర.వి. ‘నూ. ప్రతిషేధవాచినానిః’ నన్న. ఒక్కటే - ఒక్కటిమాత్రమే, కొదవ - తక్కువ, కాని - అయినప్పటికిని, అభ్యనుజ్ఞానార్థకము. కడమమర్పిత్తులు - మిగిలినచెడ్డపనులు - శేషించినదురభ్యాసములు, అన్నియున్ - సమస్తమును, కలచెక్ - అభ్యసించెను, ‘ప్రజలయింద్లఁ గన్న పెట్టనిదొక్కటే కానికొదవ’ అనుటచే న్యూనాభేదరూపకాలంకారము, “తద్రూపకమభేదోయ ఉపమానోపమేయయోః, అతిసామ్యాదభేదః” కా, ప్ర.

తా|| అనిరంకుశుఁడు వేశ్యమాతలపోరుఁ బడలేక తలిదండ్రులకు సమృతముగానే యతిభులకు సత్కారమునిమిత్త మని కొంతధన మవహరించును. ఇతరగ్రామములయందలి మాన్యపుభూములలోని ధాన్యము నమ్మి కర్షుపెట్టుకొనును. ఇంటిలోనివారు తననుగనిపెట్టుక పరామగా నుండెడివేళ నేదైన నొకవస్తువును దొంగిలించును. తోఁబుట్టువులను మర్యాదగాఁజూచి వా. రొసంగినధనమును వస్తువులను దీనికొనిపెల్లి వేశ్యలకిచ్చును. ఇన్నియేల పారుగిండ్లగోడలు త్రవ్వుట యొక్కటికప్పఁ గడమచెడుపనులన్నియు నొక్కటికలుగులేకుండ వర్ణసించెను.

అ॥ మఱియున్-ఇంకను, ఒక్కవిశేషంబు-ఒక్కయతికయము, 'ని. విశేషాఽ-కయశ్చేదశ్చేద
ద్రవ్యవ్యోత్రమనస్తుని, శబ్దా. కలదు-ఉన్నది, అకర్ణింపుము-వినుము,

—: నిరంకుశునకుఁ జంపకగంధియందనురాగము :—

గీ॥ అఖలవారాంగనామనో ♦ హరవిహార, నిరతుండౌ నైన నందులో ♦ నిరుపమాన
గానపరిణత చంపక ♦ గంధి యనెడి, వాలుఁగంటికి మిక్కిలి ♦ మేలువాఁడు. 28.

అ॥ అతఁడు. ఇదియధ్యాహరము. అఖల.....నిరతుఁడు, అఖల-సమస్తమైన, 'ని. విశ్వ
మశేషంకృత్స్నం సమస్త నిఖిలాఖిలానినిశ్చేషమ్' అ. వారాంగనా-అందకత్తెలైనవలయాండ్రకు 'ని.
విశేషాః కామినీ కాంతాభీయర్షింబాధరాంగనా, శబ్దా. మనోహర-మనస్సునకింపుగలుగునట్లు, విహార-
సంచరించుటయందు, నిరతుఁడు-ఎడతెగని కాలముగలవాఁడు, ఔను-అగును, ఐనన్-అయినప్పటికిని,
అనఁగాముందుచెప్పినదానికి వేఱొకయభిప్రాయమును చెలియఁజేయుట, ఉదా. 'గీ. నీవుచతురమతివి
నీకునిక్కన్నియ, నప్పగింపనేతఁడైననాదు, హృదయమలరుదీనియొడఁగడునార్ద్రమై, యుండుఁగానఁ
జెప్పఁకుండరాదు' భార. అందులోన్-అవేశ్యయందు, ఇది దేశ్యము. 'నూ.వ్యతిరక్తా స్సప్రదాయ
తోవేద్యాః' నన్న. సాశ్రయానాశ్రాయాపిస్యా త్రత్రార్థగతసప్రమి' అధ. సాశ్రయ సప్రమియగును.
నిరుపమానగానపరిణతచంపకగంధి, నిరుపమాన-సమానరహితమయిన, గాన - సంగీతముయొక్క, పరి
ణత + చంపకగంధి - పరిపాకముగల సంపెంగపువ్వులవంటిపరిమళముగలది, అనెడివాలున్ + కంటి
కిన్ - అనునట్టిసార్థకనామముగల నిడుదలైకన్నులుగలదానికి, మిక్కిలిమేలువాఁడు-అత్యంతమగు
వలపుగలవాఁడు, చంపకగంధిశబ్దమునుగూర్చి. 'నూ. గంధస్యదుత్పాతిమరభిభ్యః' సిద్ధాంత. ఉదా.
"ప్రియాసుపాదగ్రద్దదీసురూపా, సుగంధి నీలోత్పలగంధివక్త్రా" రావ. ఇంచునాయకుని వేశ్యా
లోతకంటె విద్యావైశద్యముద్యోతముచేయఁబడినది. సంగీతఫలితార్థముట్లుచెప్పఁబడియున్నది. "ప్రివర్గ
ఫలదా స్సర్వేదానయజ్ఞజపాదయః, ఏకంసంగీతవిజ్ఞానం చతుర్వర్గఫలప్రదమ్" హాశీకాదీస్తుతౌ ధర్మో
ధనకామౌ నృపాదితః, నిష్కామ సైదనుష్ఠానా న్మోక్ష మాప్నోత్ త్ర్యంశయః" సం. వి. ర.

తా॥ అనిరంకుశుఁడు వేశ్యలందఱియందు నిష్ఠముగనే తిరుగుచుండును గాని యందులో
సంగీతమును బాగుగా బాడనేర్చిన చంపకగంధి యనెడివేశ్యయందే మిక్కిలి మరులుగలిగియుండును.

—(చంపకగంధివర్ణనము) —

క॥ మరుండేల చంద్రుండేటికి, మరుదంకుర మేమిపనికి ♦ మనుజేశ్వర యా
తరుణికడగంటఁ గాడే, పురుషులదైర్వంబు లేదు ♦ పో మ్మనిపింపన్. 29.

అ॥ వసుజేశ్వర - ఓరాజా, పురుషులన్ - మగవారిని, ధైర్యములేదుపొమ్ము - మీకుధిర
త్వములేదుగదా, అనిపింపక-అనునట్లుచేయుటకు, మరుండేల-మన్మథుఁడెందులకు, చంద్రుఁడు +
ఏటికి - పార్వతీచంద్రుండేమిచేయుటకు, మరున్ + అంకురము - మందపవనము, సన్ననిగాలి,
ఏమిపనికి - ఏమిచేయుటకు, ఈనూఁడు నవసరములేదనుట, అతరుణికడగంటఁ + కాడే -

అచంపకగంధియొక్క క్రేగంటిమాపుతో గాదాయేమి, 'కాదే' అనుటకు 'నూ. ఏదాతా ప్రశ్నలక్షణ భవతః' నన్ను. ఇచట నావేశ్యయొక్క దృష్టి తగుబటతోడనే పురుషులు కామోదేకు లగుచు రనుటకు "తావదేవకృతినా మపి సుగర త్యేషనిర్మలవివేకదీపకం, యావదేవ న కురంగచక్షుషాం, తాద్యతే చటులలోచనాంచలైః" భర్తృ. 'క. నీలొత్పలనయనాతర, భాలోకనమాతులసోఽఙ్గు + నంతకుఁజెలుగుక, ధీలితసుజనవిమలా, ద్వేలాతిస్ఫుటవివేక + దీపమునెమ్మిక్' బుద్ధికాలురైనవారికిఁగూడ నిర్మలమయిరజ్జునదీపము నుండరాంగుల ప్రణయంపుచూపులు తగులకుండునంతవఱకే ప్రకాశించును. కాని యవితగిలెనా ప్రకాశించనేరవు. కామినీ నేత్రముల కిట్టిశక్తియుండు ననిపూర్వకవులుగూడ వర్ణించిరి. "దృశ్యాదగ్ధం మనసిజం జీవయంతి దృశ్యైవ యాః, విరూపాక్షస్యజయినీ స్తాస్తుమా నామలోచనాః" విద్ధ. శివునిచూపువలన నశించినమన్మథుఁడు చంచలనేత్రలచూపువలన నవతరించుచున్నాఁడు. కనుక నట్టిస్త్రీలను స్తుతించుచున్నా ననిభావము. కామిరీబిక్షుణమువలనఁ జలించినమనస్సును స్థిరపఱుప నేయాధమునకునుశక్తి చాలదనియువచించిరి. "వ్యాధీర్ఘ్నేణ చలేనక్రగతినా లేజస్వినా భోగినా, నీలాబ్జద్యుతినాఽహినా వర మహం దష్టోఽతచ్ఛత్రుషా, దష్టేసంతి చికిత్సకా దికిదికిప్రాయేణ ధర్మార్థినో, ముగ్ధాక్షీక్షణవీక్షితస్య నహి మే వైదోఽనవా ప్యోషభవో" భర్తృ. ఇచటఁగార్యసాధనమున నుపమానములయిన మృగాదులకు వృథాత్వముఁజెప్పుట చేతఁ బ్రతిపాఠంకారము. "అక్షేప ఉపమానస్య ప్రతిపముపమేయతా, తస్యైవ యసివాకల్యప్తిరస్మారనిబంధనమ్" కా. ప్ర. ఉదా. "లావణ్యోకసి సప్రతాపగరిమ జ్యగ్రేసరే త్యాగినాం, దేవ త్వయ్యవసీభరక్షమభుజే నిష్పదితే వేధసా, ఇందుః కిం ఘటికః కిమేషవిహితఃపూషా కి ముత్సాదితం, చింతారత్న మభోమదైవ కిమమీ సృష్టాః కులక్షౌభ్యతః" ఖండ. "క. ఉపమేయమె చాలాకాధర, మపమానం వేల యనఁగ + నొనరుఁ బ్రతిపంబు" కా. సం. "అక్షేప ఉపమానస్య కైమధక్నేన కథ్యతే, యద్యోపమేయభావస్త్వా త్తత్ప్రతీపముదాహృతమ్" శ్రతా. ఇందుఁబురుషుల ధైర్యమును బోగొట్టఁదగినసాధనములు లేకుండనే కార్యమునఫలమగుననునర్థముచే విభావనాళంకారమును. "అభారరహితాభేయ మేకంచానేకగోచరం, ఆశక్యవస్తుకరణం విశేషాలంకృతిస్త్రీభావ" శ్రతా. మమ్మటాచార్యుఁడును "క్రియాయాఃప్రతిమేధేఽపి ఫలవ్యాప్తిర్విభావనా" అనినాఁడు. "క. కారణములేక కార్యము, ప్రారూఢంబైనదివి + భావన" కా. సం. కొందఱుకవు లీకడఁగంటి చూపుతోఁ గూడ నవసరములేదు ముఖావలోకన మాత్రముననే పురుషులు కామోదేకు లగుదురని వర్ణించిరి. "గీ. ఉత్పలాక్షులవదనచం + ద్రోదయమున, నహహ పురుషావతంసుని + యంతరంగ, చంద్రముఃకాంతసాషణ + సమితి గరుగు, దివిజగయానలార సం + దియములేద" విష్ణుమి.

తా॥ ఓరాజా పురుషులకు ధీరత్వము లే దనిపించుటకు మన్మథుఁడును, చంద్రుఁడును, మంజూ నీలమును, అవసరములేదు. అచంపకగంధియొక్క క్రేగంటిమాపు మాత్రమే చాలును.

చ॥ అమృతనరంబు లుట్టివడ + నాలతిఁజేసిన వీణలోపలన్
దుమదుమగా వచోమహిమ + దోఁపఁగ గీతముఁ బాడుచున్న న
క్కమలదళాయతేక్షణ + ఖంబులఁ గిన్నర మ్రోయఁ జేసినన్
దమకము పుట్లకుండ జన + తాహ్వాదయంబులు తాతఁజేసినే.

అ॥ అక్కమలదళాయతేక్షణ - తమ్మికేకలకంటి వికాలమయినకన్నలుగలయావారకాంత,
అమృతరసంబులు-వధురరసంబులు, 'ని. శృంగారాచా జలే వీర్యే నువర్ణే విషశుక్రయోః రిక్తాదా
వమృతే చైవ నిర్వాసే పారజే భవనా, అస్వాజే చ రసం ప్రాచూః' శబ్దా. ఉట్టిపడక - అక
స్మాత్తుగా లభించునట్లు, అతితాచేసినక - రాగము నాలాపమొనర్చినను, వీణలోపలక -
వల్లకియందు, 'ని. వీణా తు వల్లకీ విపచీ సా తు తంత్రీభి. సప్తభిః పరివాదిన్' అ. ఇచట 'లోప
లన్' అనుటకు 'నూ. లోపలనిర్దాగోద్భవా వస్త్రీ, శబ్దచిం. దుమదుమగాక - జనులహృదయము
ద్రవించునట్లు, వహ్నిమహిమ - పలుకులయొక్కయధికము, తోపకగక - న్నునించగా, గీత
ముక+పాడుచున్నన్ - పాటనుపాడుచుండినను, నఖంబులక - గోళ్ళతో, కిన్నరక-తంత్రీవా
ద్యమును, మ్రోయక+చేసినక - మ్రోగించునప్పుడును, తమకము+పుట్టుకుండక - వలపుజనించ
కుండునట్లు, జనతాహృదయంబులు - జనసమూహముయొక్క మనస్సులు, 'ని. హృదయం వత్ససి
స్వాంతే' అ. తాతక+చేసెనే - తాతితోసృష్టించినాఁడాయెమి, అనగా మానవహృదయములు
కరగయుండవనట. కనుకనే 'వీణా వేణు మృదంగ తాళ సహితం కిం లేన కంతం విసా' అని
చెప్పినారు. గంతస్వరము వధురముగా నుండనిచో నితరవాద్యము లన్నియు వ్యర్థములుగదా; అట్లే
కంతస్వర మత్యంతవధురముగా నుండె ననిభావము. ఈపద్యమున 'అక్కమలదళాయతేక్షణ' అను
చోట ద్విత్వము వచ్చినందుకు 'నూ. ఉష్మరేఫా నిన్వా ద్విత్వ మయుక్తస్య చాలోమతః, ఋకా
రం చా విమచ్య స్వాత్మాణానాం ద్విత్వసంగతిః' అధ. 'దుమదుమగాక' అనుప్రయోగము
న కుదా "క. తమపాటలనుకుచినుకుల, దుమదుమగాఁడడిసినట్టి+ దువ్వలువలతో" కళా. 'గీతముఁ
బాడుచున్నదమకముపుట్టుకుండ జనతాహృదయంబుల తాతకజేసెనే' అనునప్పుడు "కిశుర్యేత్తి పశు
ర్యేత్తి తేలి గానరసం ఫణి" అను శాస్త్రవచనము ననుసరించి శృంగారరసముచే జనులహృదయ
మును గరగించిన దనిభావము. "రాజేఽస్ఫుటే తథా వీరే పుంరాగేణ ప్రగీయతే, శృంగారహాస్య
కరుణాః శ్రీరాగేణ ప్రకీర్తితాః, భయానకే చ భీభత్సే కాంతే గేయో నపుంసకః" శోహభుండు.
అతిశయోక్త్యలంకారము. "నిగీర్వాణ్యవసానకుప్రకృతస్య సమేన యతో ప్రస్తుతస్య యదన్యత్వం
యద్యోక్తా చ కల్పనమ్, కార్యకారణయో ర్యక్ష్య పౌర్వాఽర్యవిపర్యయః, విక్షేయాతిశయోక్తిః సా"
కా. ప్ర. కవిసామర్థ్యము ననుసరించి యతిశయోక్తు లనేకవిధములుగా నుండును. "హృదయ మధిస్థిత
మాదా మాలత్యాఃకుసుమచాపబాణేన, చరమం రమణీవల్లభలోచనవిషయం త్వయాభజతా" కుట్టి.

తా॥ ఆచంపకగంధి వధురముగా రాగాలాపమొనర్చుచుండినను, జనులహృదయములు కరగను
నట్లు వీణయందుఁ బలికించుచుఁ బాడుచున్నప్పుడును, తనగోళ్ళతోఁ గిన్నరమీటుచున్న సమయము
నను మనుష్యులకుఁ వలపుజనించకుండుటకు బ్రహ్మదేవుఁడు వారిహృదయమును గతిన
మయిన తాతితోఁ జేయలేడుగదా.

చ॥ పలుకక యుండె నేని సిత ♦ పంకజలోచన యాదరంబు వైఁ
జిలుకక యుండె నేని విట ♦ శేఖరులన్ గరుణావిదూరు డైఁ
యలుగులపాలు నేయు విష ♦ మాన్తుఁడు తత్తరుణీలలామ లో
నలుగుట కాదు ప్రాణముల ♦ కల్గుట దేహవిసర్జనార్థమై.

అ॥ సితపంకజలోచన - తెలివెమ్మిపువ్వులవంటి కన్నులగళయవేశ్య, విటకేఖరుక్ - ముఖ్యులైన వ్యభిచారపురుషులను గూర్చి, ఇచట 'కేఖర' శబ్దము ను గూర్చి. నూ. లింగభేదోభవేదిష్ట ఆరోపేయదివారుచి॥ ఆధ. పలుకకయుండెనేని - సుభాషించని సమయమునను, అదరంబు - మర్యాద, పైక - యిలుకకయుండెనేని - తనమీదవ్యాపింపజేయకుండినప్పుడును, విషమాస్త్రిండు - చేసినసంఖ్య గలపంచబాణములను ధరించినవస్త్రధుండు, కరుణావిదూరుడై - దయను బొత్తిగాఁబరి త్యజించినవాడై - కేవలము దయలేనివాడై, ఆలుగులపాలు + చేయొక - తనయొక్క శరములకు లోబడజేయును. అత్తరణీలము - యావనపువ్వువేశ్యలొ క్రేష్టురాలైన యాచంపకగంధి, ఇచట 'అలాను' శబ్దమునుగూర్చి "నూ. క్రిష్ణలింగేషు రవ్యస్యాస్య స్త్రీఖ్యసావర్ణ్య తత్త్వము" ఆధ. లోక - తనకునస్సులో, ఆలుగుటకారు - కోపమునహించుటయేరదు, దేహవికర్షనార్థమై - విట కాండ్రయొక్క శరీరమును విడచివెట్టుటకొఱకును ప్రాణములకా - వారయొక్క యనువులకొఱ కును, అల్లుట - అలగఁబూనుట, అనగా వేశ్య యలగఁబూనఁ దనప్రాణములు పోక విటుల ప్రాణములు పోవు ననిచెప్పటచేత, ఆలగత్యంకారము. "భిన్నదేశకల్యాణకల్యణం కార్యకారణ భూతయోః, యగపద్ధ్యయో ర్యత్ర ఖ్యాతీ సా స్యాదనఁగతిః, కా. ప్ర. "క॥ నేరువుతోఁ గార్యంబును, గాఁజనును క్షిన్నదేశగళములుగాని, ధారణిలోన నఁగఁగతి, యై రంజిలనంద్రు నుకవులది యెట్లన్నక" ఉదా. "క॥ అనిలోన నీభుజాగ్రంబుపమ తరవారిధారనందిన నేలా, యనయంబుఁ దాము నడచుదు, రంతరల శ్రీసృసీహ యతిలసిఁచ" కా. సం. మఱియు నాయితాసామాన్యతయు వర్ణింపఁబడినది.

తా॥ అవేశ్య తనవిటులతో నొకనొకప్పుడు పలుకకుండినను, గౌరవముఁ జూపకుండినను, మన్మథతాప వధికమగును. అది యలిగెనేని విటలప్రాణము లవహరించుటకే కాని నేటుకాదు.

క॥ అది గనుక దివిజవేశ్యల, సదనంబుల నున్న మాని ♦ సంతతితలపుర

గుదిగుంపులు చేసి మధిం, పదె యవకాశంబు గలుగ ♦ స్వర్గమునందుక. 32.

అ॥ కనుకక - కాఁబట్టి, అవక శంబుకలుగక - స్థానము దొరకినట్లయిన - పిలుగలిగినట్లయిన, అది - ఆచంపకగంధి, స్వర్గము నందక - దేవలోకమున, దివిజవేశ్యలగదనంబులక - దేవలోకమునఁబుట్టిన రంభాద్యస్వరసలయొక్కయిండ్లయందు, ఉన్నక - ఉండెనేని, మానిసంతతితలపుర - ఋషిమూఁకల యొక్కకోరికలు, గుదిగుంపులు - గుదిగా గ్రుచ్చినగుంపులుగా, దట్టమైన వరుసలుగా, 'ని. గుది గుంపులు, గుదిగాగ్రుచ్చినగుంపులు, గుదిగుంపులుచేయు, గ్రుదిగుచ్చు, నూ. అం. ని. చేసి - కూర్చి, మధింపదె - అల్లకల్లోల మగునట్లుత్రచ్చదా, 'రంభాద్యస్వరోగన లింకటివిలాసినులు కాకుండుటచే స్వర్గమున మహర్షు లుండఁగలిగిరి, గాని చంపకగంధికే స్వర్గమున స్థానము లభించునట్లయిన వారి హృదయముల నెప్పుడో మధించియుండెడిది మహా! అనుభావముచేతఁ గార్యకారణరూపాతి కయోక్త్యంతంకారము "క. ఉపమేయ మింత దడవక, యుపమానమె నుడువ నతిశయోక్తి కవిమహా, నిపుణోక్తిమూలమై తగు, నవధిమితప్రాధి నదియునైదువిధములై" కా. సం.

తా॥ అవేశ్యకు దేవలోకమున వసతి లభించినట్లయిన నచటిమునిమూఁకలకోరికలనెల్లఁ ద్రోవుచేసి త్రచ్చునుమా!

సీ॥ వాలుఁగన్నులచేత ♦ వలలఁబెట్టుట కాక, యభ్యసించిన దొక్క ♦ యదలుచూపు
ముఖచంద్రరుచులచే ♦ ముఖ్యపెట్టుట కాక, సంతరించిన దొక్క ♦ వింతనవ్వు
బటువుగుబ్బలచేత ♦ బ్రమలఁబెట్టుట కాక, సంఘటించిన దొక్క ♦ జాటుపైఁట
వెలిదొక్కుసిగ్గుచే ♦ వెతలఁబెట్టుట కాక, యలవరించిన దొక్క ♦ కులుకుపలుకు

ఆ॥ గాఢయావనమున ♦ గాసిపెట్టుట కాక, నేర్చుకొన్న దొక్క ♦ నెరతనంబు
తరుణివిభ్రమంబు ♦ దలపోయ శక్యమే, ధాతకైన వాని ♦ తాతకైన. రిరి.

అ॥ ఆచంపకగంధిఅధ్యాహరము. వాలుఁగన్నులచేతకా - వికాశముయిననేత్రములతో. నత
లకా + పెట్టుటకాక - తనమాయలోఁ బడవేసికొనుటయే కాకుండ, ఒక్కయదలుచూపుకా - ఒక
బెదరుచూపును, అభ్యసించినది - ఆలవణముకొనినది, ముఖచంద్రరుచులచేత - చంద్రునివంటిముఖము
యొక్కకాంతిచేత, ముఖ్యపెట్టుటకాక - బంధించుచుండుటయే కాకుండ, ఒక్కవింతనవ్వు - ఒక
యాత్సర్యకరమైన పరిహాసమున, సంతరించినది - ధరించినది, ఉదా, 'సీ. లీతదుద్రాక్షమా ♦ లిక
దక్షిణాక్షన - శృహ-లీఖయందు, సంతరించి, కాశీ. బటువుగుబ్బలచేతకా - బలిసినస్తనములతో,
బ్రమలకా + పెట్టుటకాక - భ్రాంతులగలిగించుటయే కాకుండ, ఒక్కజాటుపైఁటకా - కొంచెముక్రిందికి
జాటుచున్నపైఁటను, సంఘటించినది - సమహరించినది, వెలిదొక్కుసిగ్గుచేత - వెలులకునటించుచున్న
లజ్జతో, వెతలకా + పెట్టుటకాక - మనోవ్యధలు కల్పించుటయే కాకుండ, ఒక్కకులుకుపలుకుకా -
కొంచెముశృంగారవికార మగఁగఱచునట్టిమాటలను. అలవరించినది - ఆలవాటుచేసికొనినది, గాఢ
యావనమునకా - దృఢమైనయన్నుచేత, గాసి పెట్టుటకాక - బాధించుటయే కాకుండ, ఒక్కనెర
తనంబుకా - ఒకచక్కదనమును, నేర్చుకొన్నది - అభ్యాసముచేసినది, తరుణివిభ్రమంబుకా - యావన
పంతురాలైనయావేశ్యయొక్క విలాసమును, ఇచట విభ్రమమును, గూర్చి 'స్త్రీదా మాద్యంతప్రణయ
వచనం విభ్రమోహి ప్రియేషు' మేఘు. 'విభ్ర'మః. విలాస'వీప్.....స్త్రీదా మేషస్వభావో య
ద్విలాసైరేవ రాగప్రకాశనం నకు కంఠతః, మల్లి. వ్యా. 'అత్రాంతరే కిమపి వాగ్విభవాతివృత్త,
వైచిత్ర్య ముల్లసితవిభ్రమము ముత్పలాత్మ్యః, తద్భూరిస్వాతివికార మపాస్త దైగ్య, మచార్యకం
విజయి మార్కఢమావిరాసీత్' మాల. మా. వీనింబట్టిచూడ ననురాగమతోఁ గూడినచూడ్కి యని
విశద మగుచున్నది. తలపోయకా - వర్ణించుటను, ధాతకైనకా - మనలసృజించిన బ్రహ్మదేవునకయినను
వానితాతకైనకా - ఆతనినిబుట్టించిన నారాయణునికైనను, శక్యమే - తరమా, కాదనుట. ఇచట వేశ్య
యొక్క బెదరుచూపు, వింతనవ్వు, జాటుపైఁట, కులుకుపలుకు, వర్ణింపఁబడుటచేత గామినీలక్షణములు
గోచరమగుచున్నవి.

"ఓష్ఠఃప్రస్ఫురతీక్షణే విచలతః కూపోదకే మత్స్యక, ధృమిల్లః కుసుమాంచితో రగభి
ప్రాప్తోఽపి బంధం పునః, ప్రచ్ఛన్నా ప్రజితస్తనా ప్రకటతాం శ్రోణీతటం దృశ్యతే, నీపీ చ స్థలతి
స్థితాపి సుదృఢం కామేంగికం యోషితామ్" రతి.

"చ॥ పెదవిగదల్పించు గన్నుఁగఁగఁపెంపెనలారఁ బిలుందుఁజూచుఁ బ, య్యదవిదిలించుఁజన్నులుబం
యల్పదఁ గొప్పుననున్నకొవ్వెరులో, చెదరినబల్లరుందుఁబునుఁ ♦ శెక్కునఁజెప్పుటజీరినంచుఁగ,

ట్టదరినఁజక్కఁగట్టఁ జవలాక్షి మనోహరమూర్తిఁజూచినకామ, 'మఖచంద్రరుచులు, ఉప
మాంకారము. ద్విత్వీయసముచ్చయాలంకారము. 'క. మిగుల గుణక్రియ లెయ్యెడ, యుగపత్రా
ప్రంబులుగ నఁముచ్చయము కృతిం, బొగడఁ దగుక ద్వివిధంబై, యగణితకవిమిత మగుచునది యెట్లు
న్నకా' 'క॥ పాయక ఖలేకపోత, న్న్యాయమున ననేక కారణము లొకకార్యం, బేయెడ సాధింపఁగ
నుత, పై యపరగముచ్చయాఖ్యవగు' కా. సం 'తరుణివిభ్రమంబుఁ దలపోయెకన్యమే, అతికయోక్తి
యును' భాతకైనతాతకైన, ఆనుప్రసాసాలంకారమును.

తా॥ అవేశ్య విటలఁ దనమాయలొక ఒడవేసికొనుటకుఁ దనవికాలమయినకన్నులు చాలక
బెదరుచూపులు గూడ నేర్చినది. జారులనాకర్షించుటకుఁ దనచంద్రునివంటిముఖము చాలక చోద్య
మగుచిఱునవ్వును గూడ నభ్యసించినది. కాముకులకు భ్రాంతిగల్గించుటకుఁ దనబలిసిన స్థనములు చాలక
జాటుపయ్యెదను గూడ నలవఱుచుకొన్నది. కోడెగాండ్రకు మనోవ్యధగల్గింప సిగ్గునుజూపుట చాలక
ఛలోత్తులనుగూడ నేర్చుకొన్నది. జారులను వయస్సుచే గాసిఁజెందించుట చాలక యొకచక్కఁదన
మును గూడఁ దెచ్చుకొన్నది, దానివిలాసమును వర్ణింప నెవ్వరికిని దగముగాదు.

—: చంపకగంధియొక్క విద్యాచాతుర్యము :—

సీ॥ సాహిత్యమార్గంబు ♦ చాకచేసిననాఁడు, సంగీతమునఁ బ్రీతి ♦ నల్ప నేర్పు
సంగీతవైఖరి ♦ సమ్మతించనివేళ, నింపుగా వీణవా ♦ యింప నేర్పు
వీణావిరావంబు ♦ వెగటుదోచినయడ్డు, సాగటాలవేడుక ♦ చూప నేర్పు
సాగటాలపైఁగోర్కి ♦ సుదకువచ్చినయంత, వింతమాటల గార ♦ వింప నేర్పుఁ
తే॥ జదువఁ బాడంగ సంతంత ♦ చతుర గాదు, వీణవాయింప సంతంత ♦ జాణ గాదు
జూదమాడంగసంతంత ♦ జూట గాదు, ప్రతిభవల్కుంగ సంతంత ♦ ప్రాధగాదు. 34.

అ॥ ఆబోగముది. అధ్యాహారము పదురక - చదువుటయందును, పాడంగక - పాడుట
యందును, ఇంతంతచతురగాదు - ఇంత, అంత. యనిపరిమితి చెప్పఁదగిన చాతుర్యముగలది కాదు,
వీణవాయింపక - వీణను మ్రోగించుటయందును, ఇంతంతజాణగాదు - ఇంతయంతయని నిర్ణయించు
టకుఁదగిన నేర్పుగలది కాదు, ఇచట 'జాణ' శబ్దము. మహతీవాచకమగుటకు 'నూ. కొన్నిమహతో
మహతీవాచకముల కేకరూపముల కానఁబడుచున్నది' ప్రో. వ్యా. జూదమాడంగక - పాచిక
లాడుటయందు, ఇంతంతజూటగాదు - ఇంత యంత యనుప్రమాణము నెన్నఁదగినమోసకత్తై గాదు,
ప్రతిభవల్కుంగక - నవనవోన్మేషకాలి ప్రజ్ఞతో సంభాషించుటయందు - అప్పటికప్పుడు వికసిం
చెడు బుద్ధివిశేషముతో మాటాడుటయందు, 'ని॥ ప్రత్యుత్పన్నమతిత్వం ప్రతిభా, తమక్తం, 'స్మృతి
రవ్యతీరవిషయా మతి రాగామిగోచరా, బుద్ధి స్తాత్కాలికి జ్ఞేయా ప్రజ్ఞా త్రైకాల్పిగోచరా,
ప్రజ్ఞాం నవనవోన్మేష కాలిసీం ప్రతిభాం విదుః' ఇంతంతప్రాధగాదు - ఇంత యంత యని యొప్పు
దగిననిపుణతగలది గాదు, అనఁగా సమస్తవిద్యలయందు సంపూర్ణమయినసామర్థ్యము గలది యనుట.
శిలుఁడు, అధ్యాహారము. సాహిత్యమార్గంబు - పాండిత్యముయొక్కపద్ధతిని, చాకచేసిననాఁడు -

విలువచేయనిదినమున, సంగీతమునక - పాటచేత, ప్రీతిగల్గునేర్పుక - ప్రేమను బుట్టించగలుగును, 'ని|| గీతం గాన మిమే సమే' అ. 'సమ్యగ్గీతం తు సంగీతం. న్యాయారంభే ప్రసిద్ధకే, తోర్యాణాం త్రితయే చాపి, శబ్దా. సంగీతశ్చ ఖరిక - గానముయొక్కప్రముఖము, సమ్యుతింపనివేళక - ఇష్ట పడనిసమయమున, ఇంపుగాక - అనందమగునట్లు, వీణవాయింపనేర్పుక - వల్లకినిమ్రోగించగలుగును, ఇచట వాద్యభేదములు నాలుగువిధములు. 'ని|| తతం వీణాదికం వాద్య మానందం మరజాదికం, వంశాదికం తు సుషిరం, కాంస్యతాలాదికం ఘనమ్, చతుర్విధ మిదం వాద్యం. వాదిత్రం తోద్యమానకమ్, అ, వీణావిరావంబు - వల్లకినాదము, శెగటు + తోచినయెప్పు - శెక్కసమయిన సమయమున, సొగటాలవేడుక - జూదమునందలినినోదమును, చూపనేర్పుక - కనఁబఱచగల్గును, సొగటాలపైక - జూదపుఁగాయలిమీఁద, కోర్కి - అభిలాష, సుదకువచ్చినయంతక - తీసిన తోడనే, వింతమాటలక - చోద్యమును గలిగించునట్టి పలుకులచేత, గారవింపనేర్పుక - ప్రేమను జూపుచుండును, ఇందు నాలుగుసీసపాదములకుఁ గ్రమముగా నాలుగుగీతపాదములయొక్క భావములు చెప్పఁబడినందున యథాసంఖ్యాతంకారము. "క|| సమముగ నేవరుఁడ బదా, ధ్ధము బుద్ధిష్టంబు లయ్యెఁదగ నాపర్యా, యమున ననుద్దిష్టములై, యమర యథాసంఖ్య జయ్యె" నరస.

తా|| ఆశలయాలు పొండిత్యమునందును, సంగీతమునందును, మితిమించిన చాతుర్యముగలది, వీణావాదనమునం దపరిమిత మగునేర్పుగలది. జూదమునం దసమానమయినజాటనము గలది. సమయానుకూల సంభాషణములయందు మిగులనిపుణత గలది. ఒకటి యననేల యన్నిటియందును మెచ్చుకొనఁదగిన జాణితయే. కాముకుఁడు సాహిత్యమును జాలకఁగాఁజూచేనేని సంగీతమునం దిష్టమును బుట్టించును. గాన మింపుగలగనియెప్పుడు చక్కఁగా వీణవాయిచును. వీణపాటయందు రుచితగ్గినసమయమున జూదమాడి వినోదమును జూపును. పాచికలాటయందు దిచ్చదీటెనేని చోద్యప్రసంగములతోఁ బ్రయోమును గలిగించును.

చ|| తగవరి మాటకారి నయ + ధన్య పదార్థముపట్ల మిక్కిలిం
దెగువరి కంతుకేళి గడి + దేవనజాణ రసజ్ఞకోటిచే
బొగడతఁగాంచినట్టిగుణ + భూషణ ముద్దులగుమ్మ దానికిం
దగనిది చేసె నానలువ + దారుణనిన్వనర్పిల్లఁ దల్లిగన్.

తీర్.

అ|| తగవరి - తీర్పరియును - అనఁగా వ్యవహారములను బరిష్కరించునది యనుట. తగవు + అరి - తగవరి. మాటకారి - పదుగురులో నిర్భయముగాఁ బ్రసంగమును జేయునటువంటిదియును, నయధన్య - నీతియొక్కసమృద్ధికలదియును, పదార్థముపట్లక - వస్తువులయొడల, మిక్కిలిక - ఎంతయును, ఎక్కువగాననుట. తెగువరి - ఉదారబుద్ధికలదియును, కంతుకేళిక - సంభోగమునందు, గడిదేతినజాణ - అరితీరిననేర్పరియును, రసజ్ఞకోటిచేక - కృంగారరసానుభవముగలవారియొక్క సమాహమచేత, బొగడతక - స్తుతిని, కాంచినట్టిగుణభూషణ - పొందినదియైన సద్గుణములనియొడి సొమ్ములుగలదియును, ముద్దులగుమ్మ - ముద్దులమూటగట్టుకట్టి యందగఁతైయును, ఇచట 'ముద్దులగుమ్మ, అనునది లుక్పూసయ. 'సూ. ద్రువస్య సక్రూత లుక్పూసేష' శబ్దవిం. అయిన. దాని

కిక్ - ఆచంపకగంధికి. నలువ - నాలుగుమోములుగలవాడయిన బ్రహ్మదేవుడు, ఇచట నలువ మునుటకు “నూ. క్వచి దంతిమవర్ణస్య సమాసాంతత్వమిష్యతే” అధ. తగనిది - కూడనిదానిని, దారుణనిస్వనర్పిల్లిక్. దారుణ - భయంకరమైన, వ్యు. దారయతి చిత్త మితిదారుణం, నిస్వన - ధ్వనియందు, ర్పిల్లిక్ - ఈపురుగుయినదానిని. తల్లిగక్ జననియగునట్లు, చేసెక్ - పుట్టించెను, ఇందు ‘మిక్కిలిక్’ అనటకు “నూ. నామ సర్వనామలబులకుఁ గళలగు నవ్యయంబులకును గడపల నముచ్చయార్థ విశేషపాదపూరణంబులయందు ను కల్పంబుకలదుగ నగు. క కలగు ననుదంతకల్పంబుల మీఁద నయ్యది యువర్ణపూర్వకంబుగ విభాషనగు మఱియు నది శేషవృద్ధియందు యొక్క లోపించి నపుడు లాగమాంత బహువచనంబు మీఁదను సముచ్చయమునంజూపబైడు. ప్రా. వ్యా. ఉదా. “చలి భాసిలఁడత్పురికింట మిక్కిలిక్, మహిమను”కళా. “కలి ఏనొకటి విన్నవించెద, దానవకుల మధన పెద్దకడవున నుండిం, బూని వినిపింపఁగలపని” ఉ. హవం. “మ.....లాతిరాజులకు మోచ్చే యివ్విధం బిట్టిదిం, గలదే” భార. ఇచట నింతగాధ యనవసరము. “నూ. గ్రుతోపజీవిన శృబ్దావః శీచిత్సుకవిచన్ముతః” అధ. ఉదా ఏడైటన్ - క్రమృటక్ - గ్రమృ - నక్ - అంతక్ - మిక్కిలిక్ - మిగులక్ - చెచ్చెరిక్ - తద్దయుక్ - ఇంకక్ - ఇత్యాదులు. ఇందు. అశేష్యయొక్క సౌందర్యమునే కాక యనేకగుణములను వర్ణించియుండుటచే సముచ్చయాలంకారము “తత్త్విద్విహేతా వేకస్త్రిక్ యత్రాన్య త్రత్కరం భవేత్, సముచ్చయోఽసౌ” కా. ప్ర. “కలి పాయక ఖలే కపాత, న్యాయ మన ననేక కారణము లొక కార్యం, చేయెడ సాధింపఁగ నుత, మై యిపరసముచ్చయోఘ్న మగు పెట్టన్నక్” వరస. అవిడను సహస్రగుణసంపన్నురాలినిగ వర్ణింపఁబడియుండుటచేత నాయికాత్మ జములతో నొప్పుచున్నదని భావము. “రూప యావనలావణ్య లజ్జా మాధుర్యకాలినీ, సాభాగ్య దార్యసంపన్నా నాయికా సా పునస్త్రీధా” సాహి. చిం. విత్తిమాత్రోపాధే స్సకలపురుషభిలాషిణి సామాన్యవనితా” ప్రతా.

తా|| వ్యవహారములయందుఁ దీర్పుకత్తెయును, పడుగురులో జంకులేకమాటలాడునదియును, ప్రకంపింపఁదగిననీలి గలదియును, ఈవియందు మిగులఁడెంపుగలదియును, రతులయం దారితీరినదియును, రసికులచే మెప్పువడసిననుగుణసంపత్తి కలదియును, మిక్కిలిచక్కనిదియును, అయినయాచంపకగంధికి బ్రహ్మదేవుఁ డొక పనికిమాలిదానిని దల్లిగాఁ బుట్టించెను.

—♦♦ వే శ్యా మా త వ ర్ణ న ము ♦♦—

గీ|| ఆవధూమణి కాశించి ♦ యరుగుదొంచు, విటులమర్దించుకాంక్ష న ♦ వ్యేలఁదిమాత వరనిధానగ్రహార్థులై ♦ నచ్చువారి, దుస్సహాటోపమున మొత్తు ♦ దుర్గవోలె. 36.

అ|| అవ్యేలఁదిమాత - ఆచంపకగంధియొక్కతల్లి, ఆవధూమణికిక్ - ఆయెలజన్మనికిక్, అశించి, అపేక్షపడి, అరుగుదొంచువిటులక్ - చేరినవారులను, మర్దించు కాంక్షక్ - నలమీదేముఁ ట్టికోరికయందు వరనిధానగ్రహార్థులు, వరనిధాన - శ్రేష్ఠ మైధనముకలుగఁగండనుండెడి సాతము, వరనిధానమనియుఁ జెప్పవచ్చును. నిధులలో వరనిధిగొప్పది. “మహాపద్మశ్చ పద్మశ్చ శంఖో మకరకశ్చపా, ముహుఁడ, కుండనీలాశ్చ వరకశ్చ నిధయో నహ” గ్రహార్థులు ♦ వి. పుష్టుగోనఁ బుష్టుంచినవారి వరుచారిక్ -

వచ్చినట్టివారలను, దుస్సహాటోపమునకా, దుస్సహ-రవరాని, అటోపమునకా-గర్వముతో, దుర్గ
వోలె-కాలికాశక్తివలె, మొత్తుకా-హింసించును, ఇచటఁ గాలికాశక్తి మణిభద్ర యనురూపముతో
నిధులను గాపాడునని కాస్త్రము. 'మొత్తుకా, అనుట కుదా. "ఉ. దేవకికా, ముందలపట్టి వంచి
తెగఁమొత్తఁగడంగినఁగంను" భాగ. "అవేశ్యకొల కరుదెంచినవిటులను దానితల్లి నిధిసమీపమున
నున్న కాలికాశక్తివలె బాధించును, అనుటచే గుణస్వరూపాత్మేక్ష, "యత్రాన్యధర్మసంబంధా
దన్యత్వే నోపతక్కితమ్, ప్రకృతం హి భవేత్ప్రాజ్ఞా స్థాయిత్రేక్షాంప్రచక్షతే" ప్రతా. "మన్యేకంకే
భృగంప్రాచానానాన మిత్యేవమాదిభిః, ఉత్పేక్షావ్యజ్యతే శబ్దైవశబ్దోఽపి తాదృశః" కావ్యాద.

తా|| అవేశ్యతల్లి తనకూతు రగుచంపకగంధిపైఁ గోరికతో నేతెంచుజారులను నిధిరక్షకురా
లగుకాలికాశక్తి ధనముదొంగిలింపవచ్చినవారిని హింసించునట్లు బాధించును.

క|| తుదినుండి మొదటిదనుకం, గొదవలె పచరించు సాధు ♦ గుణ మింతయు లే
దది చెఱచినకాఁపురములు, పదిలక్షలు గలపు సొమ్ము ♦ పైఁ గోరికచేన్. 97.

అ|| అవృద్ధవేశ్య. తుదినుండి-చివరనుండి, మొదటిదనుక-మూలమువలకును, కొదవలేపచ
రించుకా-లోతక్కువలేపకటించును, 'పచరించు, ననుటకుదా. "ద్వి. హరివద్దనడచినయవ్వార్తలెల్లఁ,
బచరించి" విష్ణుపు. సాధుగుణము-మంచిబుద్ధి, ఇంతయులేదు-కొంచెయిననుతేదు, అది-అముదుసలిది,
సొమ్ముపైకా-కొరికచేకా-ధనముమీఁదియాశచేత, చెఱచినకాఁపురములు - చెడగొట్టినసంసారములు,
పదిలక్షలుగలపు-వేలకువేలున్నవి, అతిశయోక్త్యంతకారము.

తా|| అముదుసలిది యెల్లప్పుడును విటకాండ్రయందు నేరములాగోపించుచుండునేకాని మంచి
గుణము దానికి లేనేలేదు. అది ధన కాంక్ష చే వేలకుటుంబములను బాడుచేసినది.

క|| లక్షయొసంగిన నది నిర, పేక్షతవిహరింప దర్థ ♦ మిమ్మునక దయా
దాక్షిణ్యంబులు పూజ్యము, రాక్షసిపుట్టినది విటుల ♦ ప్రాణములు గొనన్. 98.

అ|| అది-అవృద్ధవేశ్య, లక్షయొసంగినకా-లక్షయూపాయలనొసంగినను, అర్థముకా-ఇమ్ము+
అనక-ధనమును దెచ్చియిమ్మనియడుగక, నిరపేక్షతకా-అకపడకుండునట్టి యుద్దేశముతో, విహరింపదు-
ప్రసరించదు, దయాదాక్షిణ్యంబులు-కనికరమును మోమోటమియును, పూజ్యము-నున్న - లేననుట,
విటులప్రాణములు-మిండగాండ్రయొక్క- యనువులు, కొనకా-అపహరించుటకు, రాక్షసిపుట్టినది-
రక్కసియే మనుష్యజన్మమెత్తినది, లక్షయొనిచ్చిన నది నిరపేక్షతవిహరింపదు, అనుటచే స్వభావోక్తి
యును. అతిశయోక్తియును. 'రాక్షసి పుట్టినది విటులప్రాణములు గొనకా, అనుటచే నపహ్నవా
లంకారము, "ప్రకృతం య న్నిషిధ్యాన్యత్ సాధ్యతే సాత్వపహ్నుతిః" కా. ప్ర.

తా|| దానికిఁ గోడిగాండ్రైతధరమొసంగినను మరల డబ్బులెమ్మనక మానదు. కనికరమును
మోగమోటమును దానియొద్ద లేవు. అది కేవలము - జారులప్రాణముల నపహరింపభూమిపైఁ బుట్టిన
ప్రత్యక్షరాక్షసి యనఁదగు.

క॥ ఆకంబుకంఠిఁ జూచిన, నేకొలఁదులవారికై న ♦ నించుక మోహా
ద్రేకంబు పుట్టుటరుదా, భీకరవర్తనులనుఖము ♦ పెడతలఁ బట్టున్.

39.

అ॥ ఆకంబుకంఠి - శంఖమువంటి పెడగలదయిన యాచంపకగంధిని, చూచినకాంచిన తోడనే, ఏకొలఁదులవారికై + వినక - ఏపాటివారికైనను, ఎంతటిమనస్సునిబ్బరముగ అవారికయినను, ఇంచుకమోహ + ఉద్రేకంబు - కొంచెముకాముమయొక్కయుపొంగుట, పుట్టుట + అరుదా - కలుగుటయాశ్చర్యమా - కాదనుట. భీకరవర్తనులనుఖము - భయంకరమయిన ప్రవర్తనముగలవారియొక్క యభివృద్ధిపైతము - పెడతలక + పట్టుక - తలవెనుకటిభాగముననంటును, అనఁగా ధీరోత్తములునయితము కామాద్రేకు లగుదురనుట. ఉదా. “గీ. ఉవిదలకు బుద్ధి పెడతలఁనుండుఁగాడె” పాం. మా. సంబంధాతిశయోక్త్యంతకారము “సంబంధాతిశయోక్తి స్సాన్య దయోగే యోగకల్పనమ్, యోగే వ్యయోగోఽసంబంధాతిశయోక్తి రితివ్యతే” కువ.

తా॥ ఆశక్యమ పీఠించినతోడనే యొకటినిశ్చలచిత్తుల కయినను తగులము పుట్టకయుండదు. మహాధీరులు నయితము లొంగవలసినదే.

ఉ॥ కాంచనభూషణాంబరిని ♦ కాయము నిచ్చలు నిచ్చియైన మె
ప్పించుకొనంగలేడలకు ♦ బేరతనూభవుండైన నెల్లి చె
ల్లించెద నన్నబోవిడదు ♦ లేఖకులాధిపసూనునైన న
త్యంచితశక్తి నేవగిది ♦ దానిజయింతురు తోడెకాండ్రొగిన్.

40.

అ॥ ఆమడుసలిదానికి. అధ్యాపకము అలకు బేరతనూభవుండ + వినక - ధనపతియగు కుచేరుని కొడుకయినను, కాంచన భూషణాంభరిని కాయముక, కాంచనభూషణ - బంగారపు సాముల యొక్కయు, అంబర - వీరలయొక్కయు, ని కాయముక - సమాహమను, నిచ్చలు + ఇచ్చి + వినక - ఎల్లకాలమును సమర్పించుచున్నప్పటికిని, మెప్పించుకొనంగలేడు - దానికనుగ్రహముగలుగునట్లు చేసి కొనఁజాలఁడు, అత్యంచితశక్తిక - మిక్కిలిప్రకాశించుచున్న సమర్థతతో, లేఖకులాధిపసూనునైనక, లేఖకుల - దేవతలయొక్క సముదాయమునకు, “ని. గేహే దేహే జనపదే సజాతీయగణే న్యయే కులమ్” నానా, అధిప - ప్రభువగునింద్రునియొక్క, మానుక + వినక - కుమారుడగు జయంతుని నైనను, ఎల్లి - తేపు, చెల్లించెదను + అన్నక - ఇచ్చెదను అనఁగానే, పోవిడదు - పోనీయదు, దానిక - ఆవృద్ధవేశ్యను, ఏవగిదిక - ఏవిధముగా, జయంతురు - గెలువఁగలరు, జయంతురశక్యమనుట. ఇందు నాలుగు గవపాదమున నఖండయతి నెప్పవడినది. “తే. ఒక్కసమసమాన శబ్దాయుగము గూడి, పదము లేర్పాటుగాఁ గానఁబడనిప్రాణి, సుధులకు నిత్యసమసనఃక్రాంతులును నఖండవిక్రమములు ననఁ రెండుఁజెల్లు” అప్పు. ఉదా. “చ. నుగ్గరదురుపీతిహోత్రుని సమజ్జ్వలమేరుసమానగాత్రునికా” శ్రీ. మా. దీనిని ప్రాణయతి యనిచెప్పదురు. “క॥ ప్రపరావసమసుప్ర, త్యపినిద్దురధిస్త్వపాభ్య + దాబ్జ్యత్యత, పర్యవసగ్గవింశతిక, కృపరస్పరయోగమైన + సుభయముచెల్లున్” కవిగ. ఉదా. “ఉ. ప్రాంతనిరంతరాన్వితన + మస్తదురంతపరాక్రమంబు న త్నోతనపాపతోభనమ + పాయముపాయము వీక్షణంబు + ప

త్యంతమభీష్టమవ్యయము + స్వంతము నీతము నంచితంబు ప

ర్యంత మనంగ సంధులఁ ది + రంబగు రెంటను బ్రాదు లమృతాః

కోడెకాండ్రు, అనుటకు 'నూ. శ్రీయా మాడి బహుత్వే స్వా త్పుంసి దీర్ఘాన్నిరుచ్యతే, ఉతో లోపశ్చ లలయోస్తయోః పుంసి రుకా మతో' అధ. అసంబంధసంబంధాతిశయోక్త్యలంకారము. "సంబంధాతిశయోక్తి స్వాస్య దయోగే యోగకల్పనమ్, యోగే ప్యయోగోఽసంబంధాతిశయోక్తిరి తీవ్యతే" చంద్రా.

తా|| ఆజఙ్గికి దేవలోకమునుండి నలకూబరుఁడు వచ్చి బంగారునగలును జలతారుచీరలును నిత్యము నొసంగినను మెప్పులేదు. జయంతుఁడయినను నాయొద్దపైకము లేదు తేపు తెచ్చియిచ్చెద ననినఁజోసీయదు. అట్టిదానిని బడుచువాం డ్రెట్లుజయింపఁగలుగుదురు.

సీ|| నిర్ణీద్రదారిద్ర్య + నిరుపాధియుతపిదగ్గ, సంజాతహృద్భల్లి + లంజతల్లి
కామితార్థవిత్తి + కర్ణాయమానవ, ల్లవలోకవటర్పుల్లి + లంజతల్లి
నిజశాసనోల్లంఘ + నజిఘృక్షుకామిలో, లకురంగచయభిల్లి లంజతల్లి
శాంబరీచంగ భు + జంగ కృత్యవివేక, పింజభూరుహవల్లి + లంజతల్లి

తే|| ఒహవిధోపాయచణపంచ + భద్రభద్ర, కుంజరమృగాధిపమత్తల్లి + లంజతల్లి
నిఖిలవిటజనారంభముత్ + నేలఁ గలవ, నంజ కరుదెంచుపెనువెల్లి + లంజతల్లి. 41.

అ|| నిర్ణీద్ర.....దృల్లి. నిర్ణీద్ర - జాగరూకమయిన, దారిద్ర్య - బీజతనముచేత, నిరుపాధి-
కుటుంబపోషణరహితమతో, యుత-కూడిన, పిదగ్గసంజాత - జారపురుషుల సముదాయముయొక్క,
హృత్-మనస్సులకు. భల్లి-బాణమైనది, "ని. భల్లా భల్లీ చ సాయకే, నానా. ఉదా "తే. గీ. విపుల
భుజగర్వదర్పితవిమతరాజ, రాజహృద్భల్లి" శృం. కా. లంజతల్లి-కామితా.....ర్పుల్లి కామిత +
అర్థ-కోరఁబడినధనమును, విత్తి-ఇచ్చుటయందు, కర్ణాయమాన - కర్ణండుగానగుచున్న, పల్లవలోక
వట-విటసమూహమనెడు మట్టిచెట్టుకు, ర్పుల్లి-కూడఁగివేళ్ళనునైతము నిర్మూలనముచేయునట్టి యీ
పురుగయినట్టిది "ని. భృగారీచీరు కాచీరిర్పుల్లికాచనమాఇమాః" ఆ. లంజతల్లి. నిజశా.....భిల్లి.
నిజశాసన-తనయొక్కయజ్ఞును, ఉల్లంఘన-తీరస్కరించుటయందు, జిఘృక్షు - ఆపేక్షగల, కామి
లోతురంగ-చయ-విటులనెడి కదలుచున్న లేళ్ళగుంపునకు, భిల్లి-బోయిదియైనట్టిది, లంజతల్లి. శాంబ...
వల్లి, శాంబరీచంగ-మాయయందలిసేర్పుచేత, భుజంగకృత్య-విటులయొక్కచేవృత్తను, వివేక-తెలిసి
కొనునట్టి, పింజభూరుహవల్లి-బలమయిన యోషధీలతయైనట్టిది, లంజతల్లి, 'ని. పింజంతుబలే క్షీబం
వధేపుమాన్, హర్షిదాతూలయోః శ్రీ స్వాదాకులే త్వభిధేయవతో' నానా. ఇచట భుజంగశబ్దము
నకు సర్పమనియు విటుఁడనియు రెండర్థము లుండుటచే గారడీవాండ్రు సర్పవశికరణమునకుఁ జెల్ల
యీసర నెట్లుపయోగింతురో యట్లే తనమాయ వారలపై నుపయోగించుచుండు నని భావము. 'ని.
భుజంగః పిదగ్గసర్పయోః, విశ్వ. బహు.....తల్లి, బహువిధ-అనేకవిధములయిన, ఉపాయ-
యుక్తలయందు, చణ-సేర్పుగల, పంచ-అయిదింటిచేత, అనఁగా మిత్రభేదము, మహృల్లాభము,
పంధివిగ్రహము, అభ్యుప్రకాశా, సంప్రేక్ష్యకారిత్యముఅనునైదుతంత్రములచేత ననట. భద్ర-సుఖమును

బొందునట్టివారైన, భద్రకుంజర-పట్టపుకేసుగుళుకు, మృగాధిపముత్తి-శ్రేష్ఠమగుసింహమైనట్టిది, బహు విధోపాయచరణుల నెడిపించవర్తకృత్తుభద్రకుంజరములకు సింహమైనట్టిది యనియుఁ జెప్పవచ్చును. లంజ తల్లి. నిఖిలవిటజనారంభముల్ - జారులందఱియొక్క ప్రయత్నములను, నేలన్ - కలపన్ - భూమిపాలు చేయుటకు, రూపుమాపుటకు, నంజకున్ - నాటువేసినమాగానిమీఁదకు, అరుదెంచుపెనువెల్లి-వచ్చుచున్న ప్రళయకాలమందలి యేకార్థవమయినట్టిది. పెనుపు - వెల్లి. ఉదా "వ. అపెనువెల్లియల్ల నడంగిపోవఁదొడంగునెడ" భార. లంజతల్లి, కూచివంచితమృకవియునిట్లే వర్ణించినాఁడు.

నీ॥ పల్లవవ్రాతంబు + పాలిజల్ రాకాసి, ప్రకటితోద్యమ్య ద్య + పాననిరత
గురుతరానేకదు + దుర్గగణాలంకార, సకలమాయావాద + జననసీమ
భూరితోపవికార + పూరితనిజచిత్ర, కళినవాక్యక్రియా + గ్రధితరసన
భరసనీతులకెల్ల + గుఱుతమీఱినతావు, దానభర్తృదయా వి + ధానహీన
తే॥ కాకినీ భూరితేతాళ + సమదత్తెత్త, భీకరాకారనిలయగం + భీరనినద
సుమళరారావమార్గభా + నురగమగ్ర, లగ్నకంఠకయుతవల్లి + లంజతల్లి. రాజ.

ఈపద్య మనుప్రాసాంత్యప్రాసములతోఁ జెప్పఁబడినది. మాలారూపాలంకారము.

"మ॥ అలసంచేహముమాడ్కిఁ గాక నుబమే + యందెన్న నశ్శున్న మై
యలఘాత్మేక్షయు నా నభిన్నమతిజం + బైయుండ కారోప మిం
పలరంగాఁ బ్రకృతోఁయోగి పరిణా + మాహోఽతుల్యంబుగా
కలయాహోపిత మిందు రంజనముసే + యన్ రూపకంబై తగున్. నరస.

"అహోఽవిషయస్య స్యా దతిరోహితరూపిణి, ఉపరంజక మాహోప్యమాణం తద్రూపకం నుతిష్ఠ" ప్రతా. "మాలా తు పూర్వవత్" కా. ప్ర.

తా॥ అముసలివేళ్ళ యెడతెగని దరిద్రమతో జీవయాత్రఁ గడపఁజాలని వ్యభిచారులమనస్సులను బాణమువలెఁ గలఁచును. అది కోరినవస్తువులన్నియుఁ గడ్డనివలె నొసగుచుండుచిటులను మహా వృక్షమునకు వేళ్ళనుగొట్టివెనునట్టియాలపురుగువలె దురాలోచన చేసి నాశముచేయును. తనయాన దాఁటినడువఁబూనుమిండగాండ్రను లేళ్ళనుబోయదానివలెఁ బట్టును. కాముకులమాయలన్నియు నిమిషములోఁ గనిపెట్టి వారి నసియాడనీయుతుండును. ఎన్నియుక్తులవారివైన మిగులనేర్పుతోఁ బట్టును. వా రెన్నిప్రయత్నములుచేసినను అవియన్నియు తెప్పపాటులో విఘ్నముచేయును.

నీ॥ పిడుగుచందమ్మనఁ, బడిమోదు తెరువాటు, కాని కై న నొకింత + కరుణా పుట్టు
బహుధనాపేక్షచే + బాధించునృపతి కై, నను జనించు నొకింత + కనికరంబు
చేరికన్నడభూమిఁ + జెలువట్టుపాశ్చాత్య, నృపతి కై న నొకింత + కృప దలిచ్చు
నతిపాతకులనొంచు + యమకింకరుల కై నఁ, గందఱించు నొకింత + కారుణికత

తే॥ యసమసాయకనమరక + ర్మాంతరాయ, కరణపారీణవాక్కియా + గౌరవమున
నఖిలవిటకోటిధనమెల్ల + నవహరించు, లంజతల్లికి దయలేదు + లక్ష యైన. 42.

అ॥ పిడుగుచందమ్మనక - ఇంద్రునిచేతనుండెడి వజ్రాయుధమువలె, పడి - పైనఁబడి, పాదు తెరువాటువానికైనక - కొట్టుచున్నచారులుగట్టి కొట్టెడు దొంగవానికైనను, ఒకింత కరుణ.

పుట్టా - కొంచెమయినను దయగలుగును, బహుధనాపేక్షచేత - ధనమనందలి యధికమయిన
 యాశచేత, బాధించునపుటికైనను - కష్టపెట్టుచున్న రాజానకయినను, ఒకింతకనికరంబు - ఇంచుక
 యైననుకృప, జనించుక - పుట్టును. కన్నడభూమి - కర్ణాటరాజ్యమనందు, చేరి - ప్రవేశించి,
 చెఱవట్టు పాశ్చాత్యవృత్తికై - యుద్ధములోబలాత్కారముగాఁబట్టికొనివచ్చి నిర్బంధించునట్టి
 పడమటిజేశమువాఁడయిన తురుష్కప్రభువునకయినప్పటికిని, ఒకింతకృప - కొలఁదియక్కఱికము,
 తలిర్చుక - కలుగును. ఇతఁడు గర్భిణీశ్రీలను విడ్డకల్లులను నైతము పాపమనియొందక ఘోరదర్శన
 ముగా నఱికించినట్లు చరిత్రములు చెప్పుచున్నవి. కృష్ణరాయలకుఁ బూర్వము తురుష్కప్రభువు
 లాంధ్రదేశముపైకి దండెత్తివచ్చినప్పుడు జరిగినదుర్ఘటమిందు జ్ఞప్తిచేయఁబడినది. చాటుపద్యంబి
 మంజరిలో నీవాక్యమునకు సమన్వయముచేయఁబడక యీకవి కృష్ణరాయల యనంతరమువాఁడయి
 యుండనోపు ననివ్రాయఁబడియున్నది. “అనెగొందిపై తురుష్కులదండయాత్ర క్రీ. శ. 1334. సం॥
 తుంగభద్రానదికి నుత్తరపుటొడ్డున గలయానెగొంది దుర్గమనందున్న జఁబుకేశ్వరునిపైనిఁ దురుష్కు
 చక్రవర్తి ఢిల్లీనండి యసంఖ్యాకములైన నైన్యముతో దండెత్తి వచ్చుచుండ గవిలిఖోటసమీపమున
 జఁబుకేశ్వరుఁ డెదురించుటయు మఱియొకమాటు ఢిల్లీతురుష్కులకును, అంధ్రకర్ణాటులకును. ఘోర
 యుద్ధముజరిగెను. ఈయుద్ధము తనకుఁ బ్రతికూలముగాఁ బర్యవసితమగు ననియూహించి తురుష్కుల
 వలన స్వకుటుంబమునకు మానభంగ మగునేమో యనుభయముతోఁ దనశ్రీలనెల్లర నగ్నిప్రళేశమగు
 నట్లు చేసి రాజాశక్తువును మార్గొని పొరుషముతోఁ బ్రాణములున్నంతవఱకుఁ బెనఁగి తుదకు వీర
 స్వర్గమునే చూడఁగలిగెను. అనెగొందిదుర్గము తురుష్కులవశ మయ్యెను” అం. చరి. 3. భా. 9. పు.
 “విజయనగరవైభవమును బలువురు కలువిధములఁ గొనియాడుచుండ మహమ్మదును చెవులకా పలు
 కులు ములుకులై నాటుచుండెను. క్రీ. శ. 1366 సం॥ నైన్యముల సమూహముకొని వీరబుక్కభూపా
 లునిపై కండయాత్ర పెడలివచ్చెను” అం. చరి. 3. భా. 358 పు. ఇతఁడు 1375 మొదలు, 1375
 వఱకు రాజ్యపరిపాలన మొనర్చెను. మహమ్మదీయచరిత్రకారులలో ముఖ్యుఁడగుపెరిస్తా తనగ్రంథ
 మున “తురుష్కులు చెలరేగి తారసించినయెల్లరను నఱికివైచుచుండిరి. గర్భిణీశ్రీలను నైతము వదలి
 పెట్టక మాతము చేయుచుండిరి. విడ్డల తొమ్మిలమిఁదనుంచుకొని పెనఁగులాడుచున్న తల్లలనుండి
 విడ్డలను లాగి విడ్డలను కల్లులను గూడ నఱుకుచుండిరి” అనియున్నది. కావున క్రీ. శ. 1478 లో
 అగ్రహారాదిసత్కారము లందినకవి క్రీ. శ. 1334, 1336 సం॥ నాటిచరిత్రమునకుఁబట్టింపుట సమంజ
 సమేకదా. శ్రీనాథుఁడును “కా. కుల్లాయించితిఁ గోకజాటిని నేఁగూర్చాసముక దొడ్డిలికా,
 జల్లాయంబలిద్రావిలికా రుచలు దోఁసంబందుఁ బోనాడిలికా, జల్లులిం దింపివట్టమున్ మెనవిలిన్
 విశ్వస్త వడ్డింపఁగా” దల్లి కన్నడరాజ్యముక్తి దయలేదా నేను శ్రీనాథుఁడన” అనియూనాటికే
 తురుష్కువేషమును వర్ణించియున్నాఁడు. రామరాజభూషణుఁడును “నీ॥ చిర్లకర్ణాటలక్ష్మీపుత్ర
 సన్నిపిఁ నెన్వానిలోకేశ్వరత్వము పొసంగు” నని వర్ణించియున్నాఁడు. కనుక రాయలకుఁబూర్వమే
 కన్నడరాజ్యము తురకలవశమై మరలజయింపఁబడినట్లు విశదమగుచున్నది. “అలిషాతకులన్ - ఆధిక
 మైనపాషాత్తులను, నొంచుయమకింకరులకైనన్ - నొవ్వజేయుచుండిన యమనియొక్క దూతలక
 యివ్వెను - ఒకింత కారుణికత - కించిత్పాత్రముకనికరము, ఇగుమఁతదయ, కందలిం చున్ - అంకురిం
 చును - “ని. కందళం తు నవాంకూరే కలధ్వనా” హేమ, “కందళం త్రిపు కపాలే పుష్పరాగే

దుమ్మగొట్టి త్రాళ్లతోఁగట్టి యనుకింకరులు మధరములతోఁ గొట్టుచుందురు. అబాధముఁగూడ నోర్వజాతిక వారేడ్చుచుందురు. యమభటులు కొందఱు పాపులను అంపములతోఁ గట్టులగోయు నట్లుగోయుచుందురు. కొందఱిని భూమిమీఁదఁబరుండఁజేసి గొడ్డల్లతో ముక్కలుచేయుచుందురు. కొందఱిని మొలపఱకుభూమిలోఁ బాతిపెట్టి బాణములతో శిరములు ఛేదించుచుందురు. కొందఱిని చెఱుకుగడవలె గానుగలోఁబెట్టి త్రింపుచుందురు. కొందఱిని నిప్పులలోనుంచి యినుముకాల్చికొట్టి నట్లు సమ్మెటలతో సాగగొట్టెదరు. సతసల కాగునేతిలోఁ గొందఱిని నూనెలోఁగొందఱిని బడచైచి వేఁపుచుందురు. కొందఱిని గాడ్చేతులుగట్టి బోరగిలఁబరుండఁబెట్టి యేనుఁగులచేఁ ద్రొక్కించుదురు. కొందఱిని నూతులలోఁ బడద్రోయుదురు. మఱికొందఱిని బర్వతాగ్రములనుండి క్రింకిగెంటివేయుదురు. కొందఱిని బురుగులగుఁటలోఁ బడగెంటుదురు. అపురుషులు పాపాత్ముల ననేకవిధములగా హింసించుచుందురు. వజ్రపుముక్కు గలబొంతకాకులు శిరస్సులమీఁదను కండ్లలోను నోళ్లయందును పొడిచి మాంసమును పీకుకొనితినుచుండును. యమభటులు పాపులశిరములను ముక్కలుముక్కలుగా ఖండించివేయుదురు.” అసను.....వసునన్. అసనుసాయక - సమానములేని సంఖ్యయగు బాణములుగఁవాడయిన మన్మథునియొక్క, సమరకర్మ - యుద్ధకార్యమునకు - సంభోగమునకు, అంతరాయ - విఘ్నమును చెఱుపును, శరణ - చేయుటయందు, పారీణ - అనలిదరివఱకుఁగఱ - కడపటివఱకుఁగఱ, వాక్ + క్రియా + గౌరవమునన్ - మాటలయొక్కయు, చేష్టలయొక్కయు, అధికముచేత, అఖిల.....నమున్. అఖిల - సమస్తమైన, విటకోటి - జారలఁకమానాము యొక్క, ధనమున్ - ద్రవ్యమును, ఎల్లన్ - అంతయును, అపహరించు తంజకల్లికిన్ - అక్రమముగా స్వాధీనముచేసికొనునట్టి ఆశేశ్యయొక్కమాతకు, లక్షయైనన్ - ఒకనూలువలెరూపాఁనిచ్చి నప్పటికిని, దయలేదు - కనికరముండదు. “వేశ్యాయాశ్చ కుతః స్నేహః?” నీతి. ఇందు ‘బాధించుట’ సాధర్మ్యము. బహూపమానములతో నతిశయోక్తి చెప్పఁబడినది. ఏ కానేకగోచరాలంకారమునకు సమముగానున్నది. ఎన్ని బాధలయినఁ బడఁగఱముగాని వృద్ధవేశ్యబాధ పడలే మనినచో నీయతంకారము నిధించెడిదే.

“నీ || దారుణాఖండమా + ర్తాండమండలము ను, ప్పొంగిగుటుక్కున + మింగవచ్చు
గంభీరఘమఘుమా + రంభిసంరంభ దు, గృహయోధి చంగున చాటువచ్చు
జండికాజానేయ + గండప్రకాండము, ల్వీకజరాలున + వ్రేయవచ్చు
గుటిలోగ్రళతకోటి + కోటిసంఘాటము, ల్కినిసి ఘణిల్లనఁ + దునుమవచ్చు
లే || గానిపశ్యదలీకభి + కరద్యుగ్ర, జాగ్రదనలోజ్జ్వలజ్వాల + జాఞ్జటితి
గురుభుజాకౌర్యునినుఁజెన్కఁ + దరమెయ్యల, కాబలేంద్రున నారసిం + హక్షితింద్ర. కా. సం
‘పిడుగుచందమున్’ ఉపమానంకారము.

తా || పిడుగువలెఁ బైఁబడికొట్టు దారిద్ర్యంకయినను కొంచెము దయయుండును, మితిమించినధనాపేక్షచేఁ గట్టపెట్టురాజునకైనను కొంచెము కృపయుండును, కర్ణాటకరాజ్యమునఁ జొచ్చి ప్రజలనిర్బంధించునట్టి పడమటిదేశపురాజునకైన నుత కరుణయుండును, మహాపాపులను వేధించు యమదూతలకయిన నించుక కనికరముండును, కాని మిండగాండ్రసామెల్ల నపహరించు వృద్ధవేశ్యకు మాత్రము శోకులేలిచ్చినను దయయుండును.

సీ॥ కాలకూటమునందుఁ ♦ గలమేలువినమెల్ల, రాలలోఁ గల్లుకా ♦ ర్మశ్య మెల్లఁ
బైశాచసమితిలో ♦ పలివికారం బెల్లఁ, గపికోటిలో నుండు ♦ కాంక్ష లెల్ల
సెలయెల్లలోన వ ♦ ర్తిలెడువక్రత లెల్ల, మయశంబరులలోని ♦ మాయ లెల్ల
ధార్తరాష్ట్రులలోనఁ ♦ దనరుమచ్చర మెల్లఁ, బంచపాతకులలోఁ ♦ బాప మెల్లఁ
తే॥ దీసి విటదోషరాశిచే ♦ ద్విగుణిఁ జేసి, యశ్రుతపంకంబులోఁ గల్పి ♦ యశుచిభావ
రసముఁ జిల్కించినర్పించె ♦ బ్రహ్మకృపణతరుణహృద్భల్లియగులంజ ♦ తల్లిగాఁగ43.

అ॥ బ్రహ్మ-సృష్టికర్తయగు బ్రహ్మదేవుఁడు, కాలకూటమునందుఁ-కాలకూటమును పేరుగల
మహావిషమునందు, ఇచట విషములు తొమ్మిదివిధములు ని. కాకోల-కాలకూట హలాహలా, సౌరా
ష్ట్రీక శృంగిళేయా-బ్రహ్మపుత్ర ప్రదీపన, దారదో వత్సవాభశృంగిళేయా అమీనవ, రామాశ్రీ
కలమేలువినమెల్లఁ - ఉండిన శ్రేష్ఠమయిన విషమునంతయును, నికరమైన గరళమునంతయును,
రాలలోక-తాశ్యయందు, కల్లుకార్మశ్యము + ఎల్లఁ-పుట్టిన గట్టితనమంతయును, ఏర్పడిన కఠిన
స్వభావమంతయును, పైశాచసమితిలోపలివి కారంబు + ఎల్లఁ-పిశాచములగుంపుయొక్క మనస్సుల
నొండెడు నసహ్యపుఁజేయునన్నియును, కపికోటిలోక - కోతులగుంపునందు, ఉండు కాంక్షలెల్లఁ-
ఉన్నట్టియాశలన్నియును, సెలయెల్లలోనఁ-పర్వతములవలనఁబుట్టిన ప్రవాహములయందు, వర్తి
లెడువక్రతలెల్లఁ - ఉండునట్టి కుటిలప్రవర్తనములన్నియును, మయశంబరులలోని మాయలెల్లఁ-
మాయను సృష్టించినవారైన మయూనియందును శంబరునియందును గల యంద్రజాలవిద్య
లన్నియును. “య త్రించి డింద్రకాలాది ♦ మూఢదృష్ట్యైవ వర్తతే, తత్పఠః సర్వథా నాస్తిఃసా
మాయా మయనిర్మితా, న సత్యత్వం మానవపన్నుషు సా మయశిల్పవత్, త్తతే త్తతేచ య చ్చిత్తం నానా
రూపాకృతిక్రియం” సుం. పద్మ. ధార్తరాష్ట్రులలోనఁ - దృతరాష్ట్రునియొక్క సంతతియందు,
తనరుమచ్చరము + ఎల్లన్-ఒప్పువన్నమాతస్వర్యమంతయును, పరుకమేలునోర్వలేక పోవుట యంతయును,
పంచపాతకులలోక-మహాపాపులయందుఁగల, పాపమెల్లఁ-కలుషమునంతయును, తీసి-చేకొని, విట
దోషరాశిచేక-వ్యభిచారదోషమనెడిప్రాగుచేత, ద్విగుణిన్ + చేసి - రెట్టింపుగాసమకూర్చి, అనృత
పంకంబులోక-అబద్ధమనెడిబురదలో, కల్పి-పాకముచేసి, అశుచిభావసరముఁ-మలినస్వభావమనెడి
ద్రవమును, చిల్కించి-ప్రోక్షించి-చిలుకరించి, కృపణతరుణహృద్భల్లి, కృపణ - కుత్సితబుద్ధిచేత,
తరుణ-యౌవన పురుషులయొక్క, హృత్-మనస్సులకు, భల్లి-బాణమైనట్టిది, అగులంజభల్లి-అయినట్టి
జేశ్యామాతయగునట్లు, నిర్పించెక-పుట్టించెను, ఈపద్మకున ‘రాలలోన్’ అని ప్రయోగించుటకు
“నూ, కేసుంచి ద్యోతకశబ్దానాం లులౌ స్వాతాం యథోచితం, క్వచి త్తాదేశ ఏవ స్వా త్కృచ్చి
నైవ ప్రయోగతః” వల్ల స్వాంత్యస్య లోప స్వాస్య ల్లలయోః ప్రాయశః క్వచిత్”
అథ. బ్రహ్మదేవుఁడు ప్రపంచమునఁ-గలదప్పదార్థముల నన్నింటిని గలిపి యావృద్ధవేష్యగా నిర్పించె
ననుటచే సందేహతరము “న సందేహ స్తు భేదోక్తా తదనుక్తా చ సంశయః” కా. ప్ర. భేదా
నుక్తిః ఉదా. “అస్యాః సర్వవిధా ప్రజాపతి రభూ చ్చంద్రో న కాంతిప్రదః, శృంగారైకరసః
స్వయం నై వుదనో మాసో న పుష్కరః, వేదాభ్యాపజనః కథం న విషయన్యవృత్తకామాహలా,
నిర్మాతం ప్రభవే నృసోహర మిదం రూపం పురాణో మునిః” సుం. విక్రమ. దండ్యాచార్యుని

మతమున నిది యుత్పేక్షాలంకారము. “మన్యే కంకే ధ్రువం ప్రాయో నూన మి త్యేవమాదిభిః, ఉత్పేక్షావ్యజ్యతే కృతై రివశబ్దోఽపి తాదృశః” కావ్యాద. వృద్ధవేళకు మాయాకౌచనిర్దయాదులను వర్ణించుటనుగూర్చి “ఽన్యతం సాహసం మాయామూర్ఖత్వ మతిలోభతా, ఆకౌచం నిర్దయాత్వం చ శ్రీణాం దోషాః స్వభావజాః” చాణి.

తా|| పరమేష్టి యాబోగముదానిని సృజింపఁనలఁచి కాలకూటములోని సత్తువను, జాతయందలి కఠినమును, పికాచములలోని రోతచేష్టలను, శోతులలోని శోరికలను, నెలయేళ్ళయందలి కుటిలతను, మయశంబురులయందలి గారడీవిద్యను, భృతరాష్ట్రసంతతియందలి యోర్యలేనితనమును, పంచమహాపాపాత్ములయందలి పాపమును, తీసికొని వ్యభిచారదోషమునురాశిలో సమానముగాఁగలిపి యబద్ధమనెడిబురదలోఁగలిపి మలినస్వభావ మనురసమును జిలుకరించి నీచబుద్ధిచేఁ గాముకుల మనస్సునువేధించుబాణముగా దానిని బుట్టించెను.

అ|| వేము పండకున్న విషనమావిష్టంబు, మడ నేని మధుర + ఫలయుతంబు
పండ్లు రాలునపుడు + వజ్రవృద్ధవిషంబు, వేశ్యమాతవిషము + వేమువిషము. 44.

అ|| వేము-వేపచెట్టు, పండకున్న-కాయలుపరిపక్వమునకురానియెడల, విషనమావిష్టంబు-చేదుతోఁ గూడియుండును, అనఁగాఁ గేవలవిషమైయుండును. “శర్కరామధుమధ్యే చ నింబవీజం ప్రతిష్ఠితంక్షీరై ర్వర్ష సహస్రాణాంనిః బః కిం మధురాయతే” నీతి. పండనేని-పరిపక్వమైనట్లయిన, మధురఫలయుతంబు-తీయనిపండ్లతోఁగూడియుండును, అనఁగా వేపచెట్టు పండ్లురాలునపుడు తీసికొని యగుననుట. పణ్యవృద్ధ-ముదుసలితంజ, పండ్లురాలునపుడు-దంతము లూడిపోవునట్టి కాలమున, విషంబు-విషస్వభావముగలది, వేశ్యమాతవిషము-లంజతల్లియైనదానియొక్క విషస్వభావము, వేము విషము-వేపచెట్టువంటివిషము, ‘వేము.వేశ్య, ఈశబ్దములయందలి ప్రథమాక్షరములనుజుట్టి యొకటే జాతిగవర్ణించుచు నుభయత్ర పండ్లురాలుకాలము సమానధర్మముగ నుపమించుచున్నాఁడు. వేపచెట్టు తీసికొని యగుచుండఁగా వృద్ధవేశ్య మహావిషముగలది యగుచున్నది. కనుక వేపచెట్టుకంటె నధికముగావిషముగలదని భావము. వ్యతిరేకాలంకారము. “క. ధర నుపమానముకన్నను, అరుదగునుపమేయ మధికమా నన సాధ్యం, బురుధేన కారణంబై, యిరవుగ వ్యతిరేకమయ్యె” కా. సం. “భేద ప్రధానసాధర్మ్యముపమానోపమేయయోః, అధిక్యాల్పత్వకథనాత్ వ్యతిరేక స్స ఉచ్యతే” ప్రతా.

తా|| వేపచెట్టు మిక్కిలిచేదుగలదియయ్యు ఫలప్రాయమునకు వచ్చినప్పుడైనఁ దీసికొని యగును, పండ్లుండిపోవునపుడు వేశ్యమాత మహావిషప్రాయముగా నుండును.

తే|| లంజతల్లులరీతి యీ + లాగు వింటె, తలవ నది లంజతల్లిమా + త్రంబ కాదు
కవటతరవృత్తిఁబ్రత్యక్షకాలకూట, మాజుఱికుఁతుఁ దగిలినాఁడాఘనండు. 45.

అ|| ఓరాజు. ఆధ్యాపారము. వింటె-అలకించుచున్నావా, లంజతల్లులరీతి-వేశ్యమాతలయొక్క విషము, ఈలాగు-ఇట్లుండును, తలఁపఁక-విచారించఁగా, అది-ఆమెసలిది, లంజతల్లిమాత్రంబకాదు-

వేశ్యమాతమాత్రమే కాదునుమా, కపటతర్కవృత్తి - మోసముచేయునట్టి వ్యాపారమునందు, ప్రత్యక్ష కాలకూటము - ఎదుటబడియున్న కాలకూటమునుమహావిషభేదము. అజలభిక్షాతు - అముసలిబోగము దానియొక్క కొమరితను, జలభిక్షమునకుదా. “ఉ|| ఒలపుగఁ దత్క - కేబరముఁ నొందిన యుగ్రపు భూత మప్పుడా, జలభిక్షి కిక్కినీయుగఁజియ్యన ముక్కునసాముమోడుగాఁ, గఱచిన” పోడ. కు. చ. అఘనుండు - దుర్వృత్తియందు నిపుణుడైన యానిరంకుశుండు, ఇది సీచార్థమును స్ఫురింపఁ జేయుఘనవాక్యము, ఇంతకుమున్నీ తనిప్రవర్తన వంతయుఁ జెప్పఁబడియుండుటచే నిదిగ్రాహ్యము. తలినినాఁడు - పొందియున్నాఁడు, ఈపద్యమున ‘కూతు, అనుప్రయోగమునకు “నూ. ఏకత్వే చ భవే ద్వాదు ప్రథా తా చ భవేత్ క్వచిత్” అధి. అది లంజతల్లిమాత్రము కాదు కపటవృత్తియందుఁ బ్రత్యక్షకాలకూట మనుటచేత నపహ్నవాలంకారము. క. ఉపమేయము గాదని యిది, యుపమా నమె యనఁగ నెంతయు నపహ్నవమా, నపుడదిప్రాకారోపము, నపహ్నవారోపమును ఛాలాదియు నయ్యె” కా. సం, “ప్రకృతం యన్నిషీద్ధాన్యత్ సాధ్యతే సాత్వపహ్నతిః” కా. ప్ర. ఉదా. “అతాప్తః ప్రాగల్భ్యం పరిణతరుచః కైతనయే, కలంకో నైవాయం విలసతి శకాంకస్య వపుషి, అమస్వేయం మన్యే విగత దమృతస్యందశిశిరే, రతిక్రాంతా శేతే రజనిరమణీ గాఢమురసి” కా. ప్ర.

తా|| ధర్మపాలుఁడా! వేశ్యమాతలనడవడికల నెల్లను విశదీకరించితిని గదా, అదిమాత్రము సామాన్యవృద్ధవేశ్యలవంటిది గాదు. పుడమిపై స్త్రీరూపమతో జన్మించి మనకుఁగనుపడుచున్న కాలకూట మనుమహావిషము. అలాటిదానికూతును మనఘనుండు చేపట్టినాడు.

—◆ నిరంకుశుండు ధనవ్యయమొనర్చుట ◆—

సీ|| ఒలపాయెఁ జలువన ◆ న్నరుమాలు సొబగంచు, వివరింప నిదెవట్టు ◆ అవిక కనును జెలువాయెఁ గొత్తనం ◆ దులవస్త్రమునియెంచి, కొననిదే వయ్యంట ◆ కొనమనును సొగసాయె నునుఁజెంప ◆ సిగవట్టుబొం దంచు, దలపింప నిదె జడ ◆ త్రాటి కనును బాగాయెఁగునుమంపుఁ బసిమిదుప్పటియంచు, గనుఁగొన్ననిదెకొమ్ము ◆ కాసెకనును తే|| వజ్రవైడూర్యవరసీల ◆ వనజరాగ, వార మది వానికెంతో త ◆ తొనర మంతె ప్రాణమైన నొనంగు నే ◆ పాటియైన, నడుగనిదె పాప మాధవ ◆ భాయతాక్షి. 46.

అ|| అధనకాయతాక్షి - వికాలమయిన తెలికన్నలు గలయావేశ్య, చలువనన్నరుమాలుసొబగు - ఉదివనసన్ననిరేసుగుడ్డయొక్క చక్కఁదనము, చలువఁజేసియుండుటకు యనఁగా వస్త్రమును శుభ్ర పఱచుటలో గలభేదము. ఒలపాయె - మనోహరముగానుండెను, అంచువివరింప - అనివిమర్శించి తెలియఁజేసినంతనే, ఇది - ఇదియే, పట్టుబివికకు - అనును - పట్టుబివికకువయోగించు కొనుటకుఁదీసికొను మని చెప్పెను. కొత్తనందులవస్త్రము - కాలెలుగలనూతనమైనయుత్తరీయము, వెలువాయె - సొబగుగానుండెను, అనియెంచికొన - ఇట్లుదలంపగానే, ఇది - ఇదిగో, వయ్యంటకొనము - నీయొక్క పైఁటనిమిత్తము, అనును - ఈప్రకారముగాఁబలుకును, ‘కొనము’ అనుటకుదా “ఉ. భూసుతకొన మేఁగమకఁబొంతిసేనియ్య” ఉ. రా. నునుఁజెంపసిగవట్టుబొండు - నన్నుచెంపసిగవట్టుగట్టిన పట్టు

దారముయొక్క మొత్తము, ఇందునునుపుకబ్బము మీదివర్ణములోపించినది. నునుపు + చెంప - నునుఁ జెంప, అగును. సాగసాయెక్ - సాంపుగానుండెను, అందుక్ + కలపింపక్ - అనిజ్జప్తికేదేగానే, ఇదె జడత్రాటికి + అనును - ఇదియేనీజడయందు జేసికొనునట్టి బొందుగానుపయోగించుకొనుమనును, కునుమంపుఁబనిమిదుప్పటి - పువ్వులుజేసి కట్టఁబడిన యెఱుపుగల పసుపువన్నె యుత్తరీయము, బాగాయెక్ - చక్కగానుండెను, అందుక్ + కనుఁగొన్నక్ - అనిపలుకుచుఁజూచినంతనే, ఇదె - ఇదియే, కాసెకుక్ - జెనుకదోఁపుకొనెను కోకఁజెఱుగునకు, కొమ్ము - జేసికొనుము, అనును - ఇట్లు చెప్పెను, వజ్ర.....వారము. వజ్ర-రవలును, వైడూర్య-వైడూర్యములును, వరసీల - శ్రేష్ఠమయినసీలములును, వనజరాగ - పద్మరాగములును, అనువానియొక్క, వనజమనునదిపద్మమునకుఁ బర్యాయనామము. వారము - సమాహము, అదివానికఁతో - అతనికిపాటిగానుండునో, తత్సారము + అంతె - అతఁడనుభవించుఫలితమును అతీరుననేయుండును. అతఁడుయీవియందెంతతెంపుగానుండునో సౌఖ్యముగూడ దానిననుసరించియే యుండుననిభావము. ఇచట 'విటకానియీవి మెంతో' అంజవపుగూడనంతే' అను లోకోక్తి యనుసరణీయము ఏపాటి + వివక్ ఎంతమాత్రమయినను - కొంచెమైనను, అడుగనిదె పాపము - ఇమ్మనియడుగుఁడుటయేలోపము, అనఁగా నది కోరినపస్తువు నిరభ్యంతరముగాఁ దత్తము జమే యిచ్చుననుట. ప్రాణము + వివక్ - తనయనువును సైతము, ఒసంగుక్ - ఇచ్చివేయును, 'ఇందుఁ గునుమంపుఁబనిమిదుప్పటి, అనుటకు 'నూ. సామావాధికరణ్యే తు బహుత్వాధే పరేఽపి చ, ముబోవ్య ధృతేతాం పుంస్వాఖ్యా వాదేశా ప్రత సర్వదా' అథ. స్వభావోక్త్యలంకారమును "స్వభావోక్తి రసౌ చారు యథావ దస్తువర్ణనమ్" ప్రతా. అంత్యానుప్రాసాలంకారమును.

తా|| ఆచలయాలు నిరంకుశుఁడుధరించిన వానినిజూచి యీచలువఁజేసినరేసుకండువా చాలా బాగుగానున్నది. అనిహెచ్చరించినంతనే యిది నీజవికకొఱకే తెచ్చితిని తీసికొనుమనును. జాలెల్ల గల శ్రొత్తయుత్తరీయమును గాంచి యిది సాగసుగానున్నదనినతోడనే యిది సీతైఁటనిమిత్తమే తెచ్చితి నని యిచ్చును. చెంపసిగకుఁగట్టిన పట్టుదారపుగుత్తినిజూచి యిది చాలా సింగారముగా నున్నదనివెంటనే యిది నీజడబొందునకే సంపాదించితి ననియొసంగును. పూజావేషికట్టిన యెఱుపు పసుపురంగులయుత్తరీయమును బరికిలించి యిది మురువుగా నున్నదను చుండఁగనే యిదిసీపరికిణీపై జేసికొను కాసెగుడ్డుకుఁ గొనుమనును. మఱియు వజ్రవైడూర్యాది నవరత్నములతో రచింపఁబడిన నువర్ణా భరణాదులతో నెంతతెగువగా నిచ్చుచుండునో యంతసౌఖ్య మనుభవించుచుండును. ఆవిడ యేమాత్ర మయిన నడిగినఁజాలును దనప్రాణమును సైతము నొసంగుననుటలో సందియములేదు.

—: నిరంకుశునిభార్య యత్తతోఁజెప్పి విలపించుట :—

క|| ఈరీతి నతఁడు దుర్వ్యా, పారంబున సంచరింప ♦ బహువత్సరముల్
ధీరమతిఁ జూచిచూచి య, వారితదుఃఖావ్రసన్న ♦ వదనాంబుజయై. 47.

అ|| అతఁడు - అనిరంకుశుఁడు, ఈరీతిక్ - ఈప్రకారముగా, దుర్వ్యాపారంబునక్ - దుష్ప్రవర్తనమునందు - చెడ్డనడతయందు, బహువత్సరముల్ - అనేకసంవత్సరములు, సంచరింపక్ - తిరుగుచుండఁగా, వైవచనమందలి యతనిభార్య యనువాక్యముతో నన్వయము. ధీరమతిఁజైర్యముతోఁ

గూడినచిత్తముతో, చూచిచూచి-చాలకాలము నిరీక్షించి వినువుజెంది, అవారితదుఃఖాప్రసన్న పడనాంబుజయై. అవారిత-అడ్డగింపకకృమగాని, అటంకపటుపరివిగాని, దుఃఖ-శోకముచేత, అప్రసన్న-సంతుప్తముగాని-వికసింపజేసి, కడనాంబుజయై - మఖశర్మముగలదియై, తనపతి జేశ్యా లోలఁడై చరించుచుండ ఒమకాలము చూచిచూచి దుఃఖించినదనుటచే నిందు విరహావస్థ వర్ణింపఁ బడియున్నది. “కాలక్షేపే తు సంప్రాప్తే కార్యా ద్వాప్యపారతంత్రతః, ఏకగ్రామ స్తయోర్యానోర్వి రహ స్సోఽభిధీయతే” సాహి.చిం. నాయక ప్రాప్తితథర్థక, “తే.అనుశయముఁ జెందుగతి కలఁచూత రితని, జేశుఁడు విజేశగతుండైనగృతఁదాల్చు, నదివ ప్రాప్తితపతిక కాంతాభిసరణ, శీల యభిసారి కాఖ్యయైఁచెలుపుపెరియు” కా. సం.

తా|| అనరంభశుఁడీవిధముగాఁ జేడునడఁయఁజుఁచిరకాలము మెలంగుచుండుటచే నాతని కులగతి కొంత కలమనకైన నావగని కీదరభ్యాసము పోకుండునా యనుధైర్యముతోఁ జూచి చూచి యాటంకపరుడరాని దుఃఖముతోఁగూడిన మఖావంధము గలదియై.

ప|| ఒక్కనాఁడు త్రిభువనాశ్చర్యకరసౌందర్యయగు సతనిభార్య కరుణాయత్త చిత్తయగున త్తముండఱునిలిచివాసరారంభసముజ్జ్వలభమాణ శతపత్రిపత్రిజైత్రంబు లగు నేత్రంబుల సశ్రువులుగ్రమ్మఁ గరణంబుగా నిట్లనియె. 48.

అ|| ఒక్కనాఁడు-ఒకదినమన, త్రిభువనాశ్చర్యకరసౌందర్య-త్రిభువన-స్వర్గమర్త్యపాతాలము లనెడిమాఁడులొకముతయందుఁగలవారలకు, అశ్చర్యకర-చోద్యమునుగలిగించునట్టి, సౌందర్య-చక్కఁ దనముతోఁగూడినది, అగు-అతనిభార్య-అయినట్టియానిరంకశునియిల్లాలు, కరుణాయత్తచిత్త-కరుణా-దయకు, అయిత్ర స్వాధీనమయిన, చిత్త-హృదయముగలది, అగు-అత్తముండఱు - అయినట్టి తన యత్తగారియెదుట, నిలిచి-నిలువఁబడి, వాసరా.....త్రంబులు. వాగర-అరంభ-ప్రాతఃకాలమున, సముజ్జ్వలభమాణ-సమధికముగా వికసింపుచున్న, శతపత్రి-తామరపూవులయొక్క, పత్రి - తీపు లను, జైత్రంబులు-జయించి నట్టివి, అగునేత్రంబుల-అయిన తనకన్నులయందు, అశ్రువులు-కన్నీరు, క్రమ్మక-వ్యాపింపఁగా, కరణంబుగాక-దయకలగునట్లు, ఇట్లు-అనియె - ఈప్రకారముగాఁ బలికను. ఇందు ‘అనియె’ అనఁబ్రయోగమునకు “నూ. ఇక ఏవపరస్సస్యా దిద్భవేన్నాంత కాత్పరే” అథ. “నూ. అద్యఃక్రియానుధూతార్థద్యోతనమాద్యగంవిశాసర్యః” నన్ను. ఇందు అశ్చర్య దర్య-భార్య-అయిత్రచిత్త-పత్రిపత్రిజైత్రనేత్ర, పృత్యసప్రాసాలంకారము, ‘అరంభ సముజ్జ్వలభ’ అను ప్రాసాలంకారము. ‘శతపత్రిపత్రిజైత్రంబులు, ఉపమాంకారము. ‘తమన్వేత్యసు బద్ధాతితచ్ఛీలంతన్నిషేధతి, తవ్రైవానుకరోతి శబ్దాఃసాదృశ్యవాచకాః, ఉపమాయా మిమే ప్రోక్తాః, కవీనాంబుద్ధిపాఖ్యదాః” కావ్యాద. ఇందు శోకమనుస్థాయిభావముకలదు. “క. హితజన విరహావ్యధచే, నతిశయమైజనులమానసాంభోజమునక, బ్రదికినము వొడచుదుఃఖం, బలిధూమి వహింపశోకమగు” సరస.

ఉ|| అత్తపు నత్తలక్షణన + మగ్రగుణాధ్యపు నన్నుఁ దిట్టనుక మొత్తనె కాని నీకొడుకు + మూఢత మానుపవేల పాడురో

తోత్తమో మారి యై గృహముః † ద్రోక్కకయోక్కోకదానిః బూనికన్
గుత్తకు నఁచు నఁచుకొని † కోకల రూకలు జోక నీయఁగన్.

49.

అ॥ అత్తవు - నాభర్తకుఁడైవైనదానవు, గత్తలక్షణగతగ్రగదాధ్యవు, గత్తలక్షణ - సాత్త్వికస్వభావవ తోగూడిన, గతగ్రగణ - నిఁదారినగుజమయఁడు, అధ్యవు - సంపన్నురాలవు, నన్నుక - నన్నమాత్రము, క్షేపక - శకించుటకున, మొత్తమెకాని - కొట్టుటకేకాని, నీకొడుకు - నీకుమారుఁడు, మాధుర్య - ఆహారము చేతఁజేయిచేత, గృహము త్రోక్క - ఇంటిలోనడుగుకెట్టక, పాడు + రోతోత్తమః + వి - చెడబద్ధిగల పడుపుఁగలైయిండ్లకిఁబోవు స్వభావముగలవాడై, పూనిక - పట్టదఁతో, క్కోకదానిక - క్కోకబోగముదానిని, గుత్తక - మొత్తముగా, గుత్తయఁగా నొకసాత్తనఁదలి ఫలమునుభవించుటకు నాసాత్తగఁవారికిఁ దప్పిలార్థముగఁ దగినధనమిచ్చి తనయనభవమునఁచుకొనట, అచుక - అనిచెప్పుచు, ఉంచుకొని - తానఁచుకొని, జోకక - బాగుగా, కోకలక + రూకలక - చీరలను రొక్కచును, ఈయఁగ - ఇచ్చుచుఁడఁగా, మానఃపు + వల - ఎందుకఁబోగొట్టవు, నీచేతఁగాదాయనట. ఇందు 'గృహమద్రోక్కి'యనచొట స్వకీయకుఁడై ధనమెప్పుడైనది "నూ.ఇతరత్ర చ ద్వితీయా తస్యః ప్రథమా చ దేశవాసం స్యాత్" కర్ణచిం. 'పాడురోతోత్తు, అనటమదా "గీ॥ పతులు వొలియుట విన్ననై + పాడువటి, యున్నదాన" పదవం. "వ. పాడుగాపునాగతి" కళా. అత్తగారూః నీవుననుస్తమనెఱిగినదానవు. లోపముండిన లేకున్న నన్నుదిట్టుచుండువుకాని యింతటి దుష్ప్రవర్తనముగల నీకొడకును మఁడలిచట నీకుచేఁగానికార్యమా? వ్యాజస్తత్వలఁకారము.

తా॥ అత్తగారూ! నీవు ననుస్తమను నెఱిగినదానవు, ఓర్పుగలదానవు. ఇంటిలో నన్ను కెట్టుట కొట్టుటయే కానిసేమకుఁ దమిచేయై ఇంటికిఁగూడ నడుగుకెట్టక పనికిమాలిన బోగమురాం ద్రను మొత్తముగా చేరముచేసికొని యుంచుకొనుచు నింటఁగలపట్టునఁతయొక గర్భజెట్టుచుండినను మానుపలేకుంటివి. ఇది నీకు చేతఁగాని కార్యమా?

ఉ॥ చిత్తములోనఁ బ్రేమవిల † సిల్లఁ దనూభవులక నమస్తలో
కోత్తర రత్నభూషణ † ముజ్జ్వలితాంగులఁ జేసి వారియ
త్యుత్తమధర్మవృత్తిఁ బరి † తోషముఁ గాంతురుగాక యిట్టిదు
ర్వృత్తిఁ జరింపఁగాఁ బరిభ † వింపక చూతురె మీవిధంబునన్.

50.

అ॥ ఈప్రపంచమున నెవ్వరైనను, చిత్తములోనక - తమస్థనస్సుకండు, ప్రేమవిలసిల్లక - అధికమైనయిట్టమతో, తనూభవులక - కొడుకులను, నమస్త.....తాంశులక - నమస్తలోక - జనులందఱిలో, ఉత్తర - శ్రేష్ఠమయిన, రత్నభూషణ - మణిమయములగు సాములతో, సముజ్జ్వలిత - ప్రకాశించఁబడిన, అంగుక - శరీరముగలవారినిగా, చేసి - ఒనరించి, వారియత్యుత్తమధర్మవృత్తిక. వారి - వారియొక్క, అత్యుత్తమ - మిక్కిలిశ్రేష్ఠమయిన, అత్యంతయోగ్యమయిన, ధర్మవృత్తిక - న్యాయప్రవర్తనముచేత - వేదవిహితమయిన వ్యాపారముచేత, ఫరితో

షముక్ - సంతోషమును, కాంతురుగాక - పొందెదరుగాని, ఇట్టిదుర్వృత్తి - ఈలాటి చెడ్డ నడతయందు, చరింపఁగాక - తిరుగుచుండఁగా - ప్రవర్తించుచుండఁగా, పరిభవింపక - దూషించక - చీటిట్టక, మీవిధంబునక - మీవలెనే, చూతురె - చూచియుూరకుండురా, ఇందు మూడవ పాదమున 'అ, త్యుత్తమధర్మవృత్తిఁబరితోషము, అనుచోట సంయుక్తయతిసెప్పఁబడినది. "అ. ఒకటి రెండు జడ్డఁబుండెడువర్ణంబు, విశ్రమస్థమునఁ జెలసె నేని, యవత దాని కెద్దియైన సంయుక్త విశ్రామసంజ్ఞ చేఁ బోసంగుచుండు" అప్పు. లోకమునఁ దలిదండ్రులు తమపుత్తుని సత్త్వవర్తనము నకు మొదమందుదురు గాని యిట్టిమద్రువ వర్తనముగఁబానిని నిందింపక మీవలెనే యూరకుండురా, అనుటచే. అర్థాంతరన్యాసాంతం కారము. "తే|| మహి విశేషంబుచేత సామాన్యమును బ్ర, సక్తసా మాన్యమునవిశేషము సమర్థి; తముగ నర్థాంతరన్యాస మమరుచుండుఁజెలమి రెండువిధంబులై" నరస. తా|| లోకమునఁ దలిదండ్రులు తమసుతులను విజవలెనిరకనాలు దాపినబంగారునగలతో నలఁకరించి వారియొక్క సత్త్వవర్తనమును జూచి సంతసించుచుండురు గాని యీలాటి చెడునడక గలకొడుకుం గని మందలింపక మీవలెనే యూరకుండురా.

ఉ|| కోరికి దీరఁగాఁ గుడిచి + కుంకుమసంకుమదాంకగంధ మొ
య్యారముగా నెలందుకొని + యాకులుఁ బోకలుఁ జాలునట్లు దు
ర్వారతరేచ్ఛఁ బుచ్చుకొని + వారలతాంగులయిండ్ల కేగఁగా
నూరక చూచుచుండెద ర + యో యదలింపక మీరు మామయన్. 51.

అ|| కోరికి + తీరఁగాక - ఇష్టమువచ్చినట్లు, కుడిచి - భోజనముచేసి, కంకుమసంకు మదాంకగంధముక. కుంకుమ - కుంకుమపువ్వుయొక్కయు, సంకుమద - జవ్వాజయొక్కయు, అంక - చిహ్నములుగల - అనఁగా గులుకులను చెలియఁజేయునట్టియునుట గంధముక - పరిమళ ద్రవ్యమును, ఒయ్యారముగాక - అందముగా, ఉదా "గీ|| రతివిధంబునఁ గడునోయాంరమునఁ బొదలి" చంద్రభా. అందుకొని - పూసికొని, అకులుక - తమలపాకులను, పోకలుక - చక్కలును, చాలునట్లు - సమృద్ధిగా, దుర్వారతరేచ్ఛక. దుర్వారతర - వారింపనలవిగాని, ఇచ్చుక - కోరికతో, పుచ్చుకొని - తీసికొని, వారలతాంగులయిండ్లకు - వెలచెలందులయొక్క గృహములకు, ఏగఁగన్ - పోవుచుండఁగా, మీరున్ - మీరయినను, మామయన్ - మామమగారయినను. అదలింపక - మందలింపక, ఊరకచూచుచుండెదరు - వృథాగాఁజూచి యేమియు ననకుండెదరు, అయో - అయ్యయో - ఇది సంతాపమును చెలియజేయును. ఉదా "ఉ|| నన్నొల్లకవిడవాడెద మయోతగవా మగవారిచి త్రమల" విష్ణుపు. ఇందు 'కోరికి' అనుప్రయోగమునకు "నూ. అజన్య జన్యభేదేన కష్టా స్సుస్త్వర్వికృతా మతాః, జన్యాంతగతవర్ణానాం భూయసీ స్యా ద్విచిత్రతా" అధ. ఉదా "క|| నీకోరికి యప్రతిహత, మేకార్యముఁ గోరి వచ్చి తెఱిగింపుము" భార. 'చ|| ఇతైఃసంగు కోర్కెఁగతమేమి పొందవుల'గల్పి ధర్మకా సగమిఁదలంచితే" భార. మఱియు నత్రగారిని మీరు అని బహువచనముతోఁ జెప్పటకు "నూ. స్వా త్పూజ్యత్వవివక్షాయాం మహతాం బహుతా మతా" అధ. "మాసాన్ దళోదరస్థం యాధృత్యా కూలై స్సమాకులా, శేషవా వివిధై ర్దుఃఖైః పమాతా చ విహాన్వితా, ప్రాజై రపి ప్రియాన్ పుత్రాన్ - మన్యతే సుతవత్సలా, క స్తస్మా

నిష్కృతిం కర్తుంశక్తో వర్షశక్తై రపిః వ్యాస. “గర్భధారణపోషభ్యాం పితౄ రాతౌ గరియసీ” మతీయు “ఉపాధ్యాయాన్ దశాచార్యః. ఆచార్యాణాం శతంపితౄ, సహస్రం తు పితౄణాన్ మాతా గౌరవణాతిరిచ్యతే” మను. ఇత్యాదిస్మృతులవలనఁ జెలియఁబడుచుండుటచే నత్రగారణట యొక్తము. కవిసార్వభౌముఁడును “ఉ॥ ఎట్టివిషాద మాతృజనియించెనో మామకు నత్రగాఁకెన్” అనిశృంగారనైషధు న నుడివినాఁడు; ‘కుంకుమసంకుమదాంక’ వృత్త్యను ప్రాసాలంకారము. ‘అకు లున్ - పోకలున్, అనుప్రాసాలంకారమును.

తా॥ ఇంట సంతృప్తిగాభుజించి మేనఁబరిమళద్రవ్యముల సింగారముగాఁబూసికొని గుప్పెడు పక్కలాకులు బట్టికొని గడనకత్తెలచెంత కేగుచుండుటఁ జూచియును మీరును మామగారును నించుక యైన దండించియెఱుంగరు గదా! అయ్యో: ఇట్టివింత యెచ్చటనైనను గలదా?

సీ॥ మామగారైనను ♦ గామాంధవర్తనం, బోజగా దనిపల్క ♦ నుడుగ కున్నె
వదినయైనను వార ♦ వనితాప్రసంగంబు, లర్హమా యనిపల్క ♦ నడఁగ కున్నె
బంధువులైనను ♦ బంధముదప్పించరించు, లేనీతి యనిపల్క ♦ మానకున్నె
మీరైన నీదురా ♦ చారపారీణత, వలదురా యనిపల్క ♦ వదలకున్నె

తే॥ కటకటా చూఱవిడిచి యీ ♦ కరణిధరణి, సురకులాచారధర్మంబు ♦ జూఱపుచ్చు
సుతునిదుశ్చేష్టలూరక ♦ చూచుచున్న, బరువునకులోటుతోనగుఁ ♦ బాటురాదో. 52.

అ॥ మామగారైనను - మాయొక్క-మామగారయినప్పటికిని, కామాంధవర్తనంబు - సుర తేచ్చుచేతఁ గన్నుఁగాననినడత, ఓజః + కాదు + అనిపల్కన్ - క్రమముగాదనిచెప్పినట్లయిన. ఉడు గకున్నె - చాలించకుండునా, ఇచట ‘ఉన్నె’ అనుటకు ‘నూ, ఒకానొకఁడఁ దధర్మార్థకంబు లగు నుండు చను చేచు కొనులప్రకృర్థకై కారపరంబులగునపుడు వానికడ యుచ్చుటకు లోపంబు విభాషనగు. అగునొనుండుడ కారంబునకు నకారంబగు.” ప్రా. వ్యా. వదినయైనను - మావదినె గారియైనను, ఇదివధూనీశబ్దభవము. వారవనితాప్రసంగంబులు - బోగమరాండ్రతో సంభాషించు టలు - కెలయాండ్రతో మాట్లాడుటలు, అర్హమా + అనిపల్కన్ యోగ్యమగునా యనినట్లయిన, అడఁగకున్నె - ఈప్రసవనము తగ్గిపోకుండునా, బంధువులైనను - చుట్టములయినను, పథమన్ + తప్పించరించుట - తప్పదారినినడచుట. పద్ధతినిదప్పి వర్తించుట ఇచట పథమునుగూర్చి ‘ని. అయినంపర్త్య మార్గాధ్వపంథానః పదవీసృతిః, సరణిః పద్ధతిః పద్యావర్తస్యైకపదీతిచ’ అ. ‘వర్త్యాధ్వసరణిః పంథామార్గప్రసరసంచరాః” మే. ‘నూ. అస్యేషం చ వాలుగ వర్త్య” కబ్బచిం. అను నూత్రముచేతఁ బథము అయినది. ఈపంథా కబ్బమునుండి పథకబ్బముకలిగినది. “ఇంద్రశ్రీ భువనైశ్వర్య మదోల్లంఘితసత్వభః” సం. భాగ. ‘తారాపథః, ఇత్యాదులు. ఏనీతి. - ఎక్కడిస్థాయము. అని పల్కన్ - ఇట్లుసంభాషించినయెడల, మానకున్నె - ఈయుద్యోగమును విడువకుండునా, మీరై నన్ - మీరయినను, ఈమరాచార పారీణత. ఈమరాచార - ఈచెడ్డవడతయొక్క, పారీణత - అవలీడరివలకుఁజూచుట - అంతమునుచెలీసికొనుట, వలదురా + అనిపల్కన్ - వద్దురాయనిదండించి నట్లయిన, వదలకున్నె - విడిచిపెట్టుకుండునా, కటకటా - అయ్యయ్యా, ఇదిసంతాపమునుచెలియఁ

జేయును. ఈకరణిన్ - ఈవిధముగా, చూపిచి, బొత్తిగాఁబోగొట్టి, చెడఁగొట్టి, ఉదా. “గీ||
చోరబాధాదికములచేఁ + జూపివోవు, ధనము ధనమానె యెన్నిచం + దములఁ దలఁప” కాశీ, “ఉ.
నాదగునట్టిదైర్వము మనంబును మిక్కిలిచూపుచున్నన్” పద్మపు. ధరణిసురకులచారధ్వంబున్ -
ధరణిసుర - బ్రాహ్మణులయొక్క, కులచార - వంశమునందుఁగల సదాచారముయొక్క, ధర్మం
బున్ - వేదోక్తవిధిని, చూపుచున్నునును దుశ్చేష్టులు - కొల్లపెట్టునటువంటి కొడుకుయొక్కచెడు
పనులు, ఊరకచూచుచున్నన్ - కనిపెట్టి వ్యర్థముగానుండినట్లయిన, పరువునకులొటుతోన్ -
గౌరవముతక్కువయగుటయేకాకుండ దానితోఁగూడ, నగుబాటురాదో - లోకులపహసింపు నటు
వంటిస్థితిరాకుండునా, ఉదా “వ. నీవులోకంబుచేత నగుఁబాటుపొందంగలవాఁడవనికర్ణుండు పెప్పిన”
భార. ఇందు నగుఁబాటువచ్చునటునుగూర్చి “దురాచారస్య విప్రస్య నిషిద్ధాచరణిస్య చ, అన్నం
భుక్త్వా ద్విజః కుర్యా ద్దినమేక మభోజనమ్” పరా. ‘మామగారు’ అనుపూజ్యత్వ శబ్దప్రయోగమును
గూర్చి “నూ. పూజ్యత్వేన ద్రుకః కారు. భేదకం తూభయాత్మికం, తస్మద్బస్యా ద్విచుత్వే స్వా
‘త్రథా తత్ర ద్రుతస్థితిః’ అథ. ‘కటకటాచారవిడిచి’ అనువాట, ‘కటకటా’ దేశ్యము. కళ్ళ. “నూ.
తిబ్బధ్యతేషషష్ఠీ సుక్కుర్మ సవచనీయజవిధక్షీః, కించిత్ప్రకంసనాద్భుత సస్తాపదాతదాకి మేవాంశ్చ
క్వాకిమాష్టిచూద్యానభిదధతి కలాద్రుతోనయేషాంస్సాత్” నన్న. ఇందు బృహత్సాహచరములు
నాలుగు సంత్యానుప్రాసముతోఁ జెప్పఁబడినవి. మీనుకుని దుష్టవర్తనములను జూచి యూర
కున్నచో మీకును నగుఁబాటుకలుగు ననుటకు “ఏకేన శుక్కువృక్షేణ దిహ్యమానేన వహ్నినా,
దహ్యతే తద్వనం సర్వం కుపుత్రేణ కులం యథా” చాణ. “క|| కొఱగానికొడుకు పుట్టినఁ, గొఱ
గామియై కాదు తండ్రి గుణములఁ జెఱుమన్, జెఱుకుడు వెచ్చుపుట్టినఁ, జెఱుకుఁడీపెల్లఁజెఱుమ
సిద్ధము” సు. “జాతమాత్రేణ పుత్రేణ కఃప్రమాదో మనీషిణా. యదినామ నవిద్యాది గుణైః
సార్థం సవర్ధతే” హరి. సు.

తా|| ఇట్టిదురాచారమునఁ బ్రవర్తించుచున్నునుకునిఁ జూచి మామగారైన నీ కీవేశ్వరలోతక
తగదనిన వినకుండునా? మాయాదుబిడ్డయైనను నీ కిట్లుజెయ్యాడతొడఁ జెలియకుడునా? అన విత
కుండునా? చుట్టములైనను నీ కీదుర్వృత్తి వలదనినఁ జాలింపకుండునా? మీరయిచను బోగము
కొంపలచుట్టు దిరుగుట చెల్లదనిన మానకుండునా? అయ్యో! ఇట్లు విచ్చలవిడిగావకలిపెట్టి బ్రాహ్మ
ణాచారవిధుల నన్నింటిని నేరపాలుచేసి నకమగొనునగు ని యూ కుండిరట్లయి మనపగువు
పోవుటయే కాక లోకులచే నవ్యించుకొనవలసి వెచ్చునుగదా!

క|| మీకతనఁ గాదె యీమని, వేకం బాయనకు నుద్భ + విల్లుట మీయా

తీక్రరణ మింత యుగినిన, జేగొనునే యాతఁ డింతశిష్టేశ్వరతన్.

రకె.

అ|| మీకతనన్ + కాదె - మీవలననేగదా, అయనకున్ - నీకునుకును, ఈ + అవివేకంబు -
ఇట్టితెలివిలేమితనము, ఉద్భవిల్లుట - ఏర్పడుట, మీయాత్మీకరణము - మీరా పక్షమునసొందుటను,
జనఁగా నీయుద్ధముచునకు మీరే సహాయులుగానుండుట. ఇంత + ఉడిగినన్ - కొంచెముతగ్గలేని,
తలఁడు - ఆమానవుఁడు, ఇంతశిష్టేశ్వరతన్ - ఇంతటిదురాచారమునందుఁ బ్రవర్తించుటను, చేకొ

తా|| మీ రిట్లూరకుండినందుననే నీకొడుకున కిట్టితెలివిమాలినపరి యుత్పదినది. మీరే సహాయులుగా నుండనివత్తుమన నతఁ డింతటిదుష్కార్యములకు సాహసింపఁడు.

క|| మీకెఱుంగరాదె తనయుని, పైకరుణఁదలంపరో య ధి పారశ్రీచేఁ
గైకొనరొ కాక దినముకొ, గోకలు మొదలైన వెన్ని ధి కొంపోఁ డింటకొ. 54.

అ|| మీకెఱుంగరాదె - మీకుఁజెలియుటలేదా, తనయునిపైకరుణకొ - కొడుకుమీఁదిదయచేత, తలంపరో - యోచించరేమో, ఆపారశ్రీచేఁ - అంతములేని సంపదచేత, కైకొనరొ - లక్ష్యపెట్టరేమో, కాక - అటులఁగానివత్తుమన, దినముకొ - నిత్యమును, ఇంటకొ - మనగృహమునందు ఇచట 'ఇంటకొ' అనుటకు "నూ. ఔపవిభక్తికనామ్నా మత్వం స్యా త్సప్తమీ తృతీయాశ్వాసే" శబ్దచింత. గోకలు మొదలైనవి - చీరలునున్న గాఁగలివి, ఎన్నికొంపోఁడు - ఎన్నింటినిదీసికొని పోవుచుండుట లేదు, అనేకము సంగ్రహించుకొనిపోవుచున్నాఁడుగా యనుట. 'కొంపోఁడు' అనుటకుదా. "క. చంపినఁజంపుమునన్నటు, కొంపోకుండిననుజాలు" ప్రభా. ప్ర. ఇచట 'తద్ధర్మార్థకము త్రికాలవాచి యగుటకు "నూ. తద్ధర్మార్థకవిశేషణం బసహాయతం ద్రికాలవాచి యగు, బ్రా. వ్యా. ఉదా. "అ. ద్రుపదువీటిలాసః ధోమ్యైకయ్యమరేఁచెఁ, బసులఁబట్టె విరటుఁబట్టణము న, మఱియునెన్నిలేవు" మార్తాండతనయుండు, తొడరిచునకుఁజేయుఁడుండగములు, శై. భా.

తా|| ఇదియంతయు మీకుఁ జెలిసినజేకదా! అయినను గొడుకుమీఁది ప్రేమచేతనో, దరిలేని కలిమిచేతనో, మీకనుల కంతమాత్రము గోచరింపదయ్యె. అటులఁగానిచో; మనయింటఁగల వస్త్రాభరణాదుల నెన్నిటిని సంగ్రహించుటలేదు!

తే|| అన్నియుచుజూచుచుండెదఁనంతోయింతో, యంతచనుమానమునకురానింతెకాని
నేనే వట్టెదనన్నచోఁనొనెదనము, దులిచినప్పుడు తెలియు నాఁగులువులెల్ల. 55.

అ|| అన్నియును సమస్తమును. అంతోయింతో - గొప్పగనోకొద్దగనో, చూచుచుండెదకొ - కనిపెట్టుచునేయున్నాను, అంతచనుమానమునకుకొ - అంతగారాబమునకు, రాకొ - వచ్చినట్లయిన, ఇంతెకాని - ఈవిధముగా జరుగుటయేకప్పు, నేనెవ్వరైనన్నచోకొ - నేనొక్కదాననే పోకుండఁబట్టుకొనెదమని తలంచినవత్తుమన, ఔసే - నావల్లనేయగునా, భనముదులిచినప్పుడు - ద్రవ్యమునుబొత్తిగాఁబోగొట్టినపుడు, అసులువులెల్లకొ - అటువంటినులభములన్నియును, అచలకనలన్నియును, తెలియకొ - ఎఱుకవడును, ఇందు 'అంతోయింతో' అని ప్రయోగించుటకు "నూ. లోకోక్తిశాం భవే ద్యోగో యది స్యా చ్చుప్రతిరంజనమి" అధ.

తా|| ఈజరుగుచున్నవనున్నియు గొప్పగనో కొలఁదిగనో చూచుచునేయున్నాను, అంతగారాబముగాఁ బెంచుచుండుటవలననే యీలాటి దురాచారము అలవడుచున్నవి. ఇంటిలో నెవ్వరికిఁ బట్టినది నేనొక్కదాననే డబ్బుపోకుండ బట్టుకొనయత్నించినను నావలన నగునా? దొక్కమంతయును దులిపినప్పుడుగాని బాగుగాఁజెలియదు.

క॥ నా కేమిదేహసుఖము పు డ రాకృతమే కాక నేడు డ రాబోనే యీ
లోకమున నేనె యరుదా డ మాకోడలుగాదొ డ పొరుగుమంచముగాదో. 56.

అ॥ నాకేమి-నాకెందులకు, దేహసుఖము - శరీరసౌఖ్యము, 'ని. సుఖేహేతానుఖేసుఖమ్' శబ్దా. నాకేమిదేహసుఖము-నాకెక్కడిదేహసౌఖ్యము - అనియుఁజెప్పవచ్చును. పురాకృతమే కాక- పురాజన్మమునఁజేసికొనిన పాపఫలమేతప్ప, నేడురాబోనే-ఈదినమునవేటొకటి రాగలుగునా. అనఁగా అగామి సంచితప్రారబ్ధములు అను మూడింటిలోఁ బ్రారబ్ధముననుభవించితివలయునుకనుక నిష్పడుతోలగించుకొనవీలులేదు గదాయనుట. ఈలోకమునక - ఈప్రపంచమున, నేనె-నేనొక్క-దాననే యిట్లున్నానా, అరుదె-ఇదియొక యాశ్చర్యమా, ప్రపంచమున నావంటివారెందఱో కలరు గనుక యిదియొక వింత కాదనుట. మాకోడలుగాదొ పొరుగుమంచముగాదో - మాకోడలు నావలెనే కోటటికమునకువచ్చినదిగాదు, యెదుటివారిమంచము నామంచమువంటిది కాదు, అంతటియశ్రద్ధగా జూచుచుంటివనునిష్ఠతోక్తి, ఇందు మాకోడలుగాదొ, అనుప్రయోగమునకు "నూ. అన్యేష్యర్థవిశేషే స్యు రంతే శ్రుతిమనోహరాః" అథ. ఉదా "మ. తొలి దేవేంద్రుఁడు మాకులఁబుత్రురేంద్రోదో మేము నాశ్రోమురా, యలయంకస్థితి గాంచలేదొ స్వరవిద్యలో మున్ను మావారికి, తులచేఁ బాణిని నేర్వఁడో యనికులంఘనప్రతిష్ఠలోత్రిభం, గులఘోషించెడు నాగఁ గోళ్ళు గలయంఘ్రానైక భరా మండలిక" తా. శ. 'నూ. సంబంధంబుర యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకుం గొన్నియెడలఁచుత్వంబుగ." ప్రో. వ్యా. లోకోక్త్యంతరము. 'దేహసుఖముపురాకృతమే కాక నేడురాబోనే, అనుటనుగూర్చి "పాత్రం నైవ యదా శరీరవిటపే దోహవసంతస్యకిం, నోలూకోఽప్యవలోకతే యది దివా నూర్వాస్యకిందూషణం, వర్షానైవపతంతి చాతకముఖే మేఘస్యకిందూషణం, యత్పూర్వం విధి నా అలాటలిఖితం తస్మాద్భితుం కఙ్కమః" చాణ. అర్థాంతరన్యాసాలంకారము. సామాన్యం వా విశేషో వాతదన్వేన సమర్థ్యతేయత్ర సోఽర్థాంతరన్యాసోసాధర్మ్యే తేతరేణ వా" కా. ప్ర.

తా॥ నాకు శరీరసౌఖ్యమిపుడెక్కడనుండివచ్చును. పురాతనజన్మమునఁ జేసికొనినపాపఫల మనుభవించి తీవలయును. గదా! కానిమ్ము ఈలోకమున నావంటివారెందఱులేరు, మాకోడలు నావలె సౌఖ్యమునుభవంపఁ గోటటికమునకు వచ్చినది కాదు. పొరుగుమంచమునామంచమువంటిదిగాదు.

క॥ ఆలోగని చేతోధృతి, చేలింపక మిమ్ముఁ గూడి డ చేప్పితి నదియుక

జాలింపక కైశికజిత, రోలంబకదంబయె న డ రుంధతిఁ గానన్.

57.

అ॥ కైశిక.....దంబ కైశికజిత-తలవెండ్రుకలసమూహముచేత జయించబడిన, రోలంబక దంబ-తుమ్మెదలయొక్క సమూహముగలవానా, ఏన్-నేను, అరుంధతికా-కానక - అరుంధతి నక్షత్రమునాకుఁగనఁబడుటలేదు, అనఁగా నాటుమాసములకు మరణమురానున్న వారికరుంధతినక్షత్రము కనుపించుచుకనుక నేను గోలఁదిదినములలోనే చనిపోవునని నూచింపఁజేయుట. ఆలోక-అమర లించుకాలమునకులోగడనే, కని-చూచి, చేతోధృతి-నామనమ్మనఁగల ధైర్యమును, 'ని. ధృతి ధౌరణ ధైర్యయాః' అ. చేలింపక-తగ్గించుకొనక, అదియున్-అమాత్రపుమాటయును, జాలింపక-నిలపు కొనక, మిమ్మునకూడి-మిత్రోగలిసి, చెప్పితిన్-అంటిని, నేను భర్తృమయోగదుఃఖమునఁ గప్పించు

చుంటి నీక నాణుమాసములలో మరణమాసము మైయున్న దని తెలియజేయుటచే నిది మృతి యను సంచారిభావము. ఉ. “క. వలపెటింగిరాఁడు కాఁగిఁట, నలమఁడు నిరసావసీంద్రుఁడనివగఁ వజ్రమీ, చెలులును జలుకయు నెవ్వత, వలనగునో యనుచుఁ గొంతవగచెద నాత్మన్” నరస. నాయక ప్రోషితభర్తృక. “ప్రోషితే మలి నా కృతా” ప్రతా. నేనరుంధతిఁగాన ననుటచే మరణహేత్వర్థకము గాన గావ్యలింగము “క. హేతువు వా కార్థిర్థంబై, యాతకటిన్నూర్తితోఁ బదార్థఁబునునై, భ్యాతిఁగనఁగావ్యలింగం, బైతగునత్కృతులయందుఁనదియెట్లున్నన్” నరస. “కావ్యలింగం హేతోర్వాక్యపదార్థతా” కా. ప్ర.

తా॥ అత్తగారూ నా కరుంధతినక్షత్ర మగపడుటలేదు. నేను మృతినొందనున్న యాయల్ప కాలములోనే నాకుఁగలప్రేమను విడువఁజాలక మితోఁ జెప్పుచున్నాను.

తే॥ ఇంతనాఁడు కరగ్రహ + వంతురాలి, జేసి తోడ్కొనివచ్చితి + చెప్పినట్లు చేయుచుంటిని గోట్రంబు+మీయనుజ్ఞ, నలుపునాకేయెడల నైనఁ+దేలువఁగలరె. 58.

అ॥ ఇంతనాఁడు-బాల్యమునందే, హస్తసంజ్ఞాపూర్వకముగాఁ దనవయస్సును చెల్పుట. కరగ్రహవంతురాలిన్-పాణిగ్రహణమయినదానిని గా, చేసి-చేసికొని, తోడ్కొనివచ్చితి - కంటఁబెట్టుకొనివచ్చియుంటిని. మీయనుజ్ఞన్-మీయొక్కసెలవుచొప్పున, గోట్రంబున్-కోటటికమును, ఉదా. “నీ॥ వైవాహికక్రియావ్యసంబుకొన్నేండ్లుఁ, గొన్నేండ్లుతోడఁడ్రోట్రములును” విష్ణువు. చెప్పినట్లు-చెప్పినప్రకారముననే, చేయుచుంటిన్-అచరించుచుచున్నానుగదా. నాకున్-నాకు, ఏయెడల నైన్-ఎందునయిరప్పటికిని, ఏవిధముగానైనను, నలుపు-మలినమును, అనఁగాఁగఁకముననుట, తెలుపఁగలరె-కనఁబఱచఁగలుగుదురా, ఇదిలోకోక్త్యలంకారము. ఇందు ‘తోడ్కొనివచ్చితి’ అను ప్రయోగమునకు “నూ. క్వచి ద్యునర్థకే చాపికేచి త్తస్య స్థితిం జగుః” అధ. ఉదా. “ఉ. చేసితి జన్నముల్ తపము” స్వా. మ.

తా॥ చిన్నతనముననే పెండ్లిచేసి కోటటికమునకుఁ దీసికొనివచ్చితివి. నాటునుండి మీయానతి చొప్పున జవదాటక ప్రవర్తించుచుంటిని. నాయం దేమయిన నలుపుజూపఁగలరా !

క॥ ఒకతెవలె నాడియాడిం, చుకొనుట నేయిరుగుపొరుగు + చూచెనొకో యు
వృకుఁ జప్పకుఁ గా ననుజూ, చుక నడువఁగవలె గులీన + శుకనల్లాపల్. 59.

అ॥ ఒకతెవలెన్-ఒకదానిమాదిరిగా, ఇఁట ‘ఒకతె’ అనుటకు. “నూ. ఎవ్వరితాడులయందలి రివర్ణంబునకు లోపగు విభావనగు. ప్రా. వ్యా. ఉదా. ‘క. నీ. వలెనాకిక నాత్మలనవారంగలకే, దక్కి. ఆడి-ఒకరినొకమాటయని, అడించుకొనుటన్-మరలననిపించుకొనుటచేత, ఉప్పుకున్-చప్పకున్ కాన్-ఉప్పుచప్పనగా-అనఁగా నివ్వములేనిస్వభావముతో ననుట, ఏయిరుగు-ఏయొక్క-మనయింటి ప్రక్కనున్నవారగాని, ఉదా. “క. ఇరుచెవియెఱుంగకయుండన్” ఉ. హరివం. పొరుగు-ఏయొక్క-ఎదుటింటివారగాని, ఉ. “గీ. కరుణనింపారనిమ్మ నీపొరుగునుదు” కాళి. చూచెనొకో - ఎవ్వర ననుజూచియున్నారా, కులీనకుక నల్లాపల్. కులీన-మంచివంశమునందుఁబుట్టిన, ‘ని. అభిజాతః కులీన

స్వామీ, ఆ. శుకసల్లాపఁ - చిలుకపలుకుటవంటి యక్కత్తమధురస్వరమతో విహితముగా సంభాషించుకొను శ్రీమందతును, ననున్చూచుక-వాప్రవర్తనమునే మార్గముగా లక్ష్యముంచి, ఉదా. “క. తోలెక్కుక నీపుత్తుడు” “ఉ. దేక్షన్, బట్టకవచ్చి యిడ్చి సిగఁబట్టివధి పఁగఁబూను కంఠు” భాగ. “నీ. కొంకవాల్మరకుఁగఁగుఁబట్టక జబ్బ, లఁటఁగుట్టిన వెజ్జవలయువారు” అము. నడువఁగన్ + వలెన్ - సంచరించవలయును. అనఁగా వానిలెనే నడచుకొనవలెననుట.

తా. ఒకదానివలె నొకఁనికనుటయని యనిపించకొనటం జూచి యిరుగుపొరుగువారెవైన నన్ను వెక్క-సముగాఁ జూచియున్నారా ? సత్కల్పనూత లగుయవతులు వాయడగుణాదృత ననుసరించి నడువవలయును నుమా.

క॥ నను నేనె పొగడికొనఁగాఁ, జన దింఠియకాని మగఁడు + సంసారనివర్తనఁ జేసి యిట్లు తిరిగిన, మనమునఁ గోపింప కెట్టి + మగనా లుండన్. 60.

అ॥ ననునేనె-నాయెడలనేనేనన్న. పొగడికొనఁగాన్ - ముడిచుకొనట, చనదు-చెల్లదు, ఇంతియకాని-ఇంతమాత్రమేకాని, అనఁగా నిజమనుజెప్పకొనట తప్పకాదనట. మగఁడు-భర్త, సంసారనివర్తనన్ + చేసి-కాపుఁడునుడిచివెట్టి, ఇఁట (నివర్తన) అనటకు “నూ. చరిత్రాదుఁడు మువర్ణలోపము విభాషనగు. బా. వ్యా. టెల్ల-తవిధముగా, తిరిగినక-సంచరించుచున్నట్లయిన, ఎట్టి మగనాలు-వీలాటియిల్లాలయినను, వనముక-శనమనస్సులో, కోపింపక, ఉండన్ - ఉండఁగలుగును, లోకములో మగఁడు సంసారము నుడలి యిట్లతిరుగుచున్నఁగని యేయిల్లాలయినను గోపపడక యూరకుండఁగలదా ? అనుటచే నర్థాఽఽన్యసాంకారము. “తే. వహి విశేషంబుచేత సామాన్యమును బ్రసక్తసామాన్యమున విశేషము నవధి, శమగ నర్థాఽఽన్యసామాన్యవరుచుఁడు, నెలమి రెండువిధంబులైయెట్లుటన్న” కా. సం. ఉదా. “గుణానా మేవ దారాత్మ్యేత్, ధరిభు ర్భ్యో / యైశ్యతే, అనఁజాతేదనఁకఁడః, సుఖింస్వపితి గార్గలిః” కా. ప్ర.

తా॥ నన్ను నేనేముడిచుకొనట యొప్పుదనుకొందము. ఇంతేకాని లోకమలో భర్త సంసారమును విడిచి యాతీయనసంచరించుచున్నపుఁ డెటువంటిగృహస్థురాలయినఁ గోపపడకుండునా ?

వ॥ అని యనేకప్రకారంబుల విలసించి. 61.

అ॥ అని-ఇట్లుని, అనేకప్రకారంబులన్-పలువిధములుగా, విలసించి - తలఁచుకొనివిచారపడి,

క॥ కలకంఠకంఠి మదిలో, పలిదుఃఖం బాఁపలేక + బాష్పజలంబుల్ జలజల జలప్రవహింపఁగ, వలవల నత్తదెన నమ్ర + వక్త్రాంబుజ యై. 62.

అ॥ కలకంఠకంఠి-కోతలవంటికంఠస్వరముగలదయిన యాకొడలు, ఉదా. “వ. ఒక్క కలకంఠకంఠి” శృం. నై. మదిలోపలిదుఃఖంబున్ - తనవృద్ధయమునందుఁగలకోకమును, “ని. దుఃఖై నోన్యపన్నేష్యుమ్” యా. ఆచలేక-అటకాయించనేరక, బాష్పజలంబుల్ - కన్నీరు, జలజల-జలజలమని, జల-అశ్రువులయొక్క-ధార, ప్రవహింపఁకన్-సాఱుదుండఁగా, ఉదా. ద్వి. కన్నుల జలజలః

కాటెనునీరు" వారి. అత్తచెనన్ - తనయత్తగారిజెవునకు, నమ్రవత్త్రాంబుజయై. నమ్ర-వంచినట్టి వక్త్ర)+అంబుజయై-ముఖకమలముగలదియై, అనఁగాఁబద్మమవంటి ముఖముగలదియైయునుట. వల వలన్-మిక్కిలిధ్వనియగునట్లుగా, ఇది దుఃఖమునకు విశేషణము. ఉదా. "నీ. తల్లమనిద్దంపు టంద్రపు మోము కళదపై, వలవల కన్నీరువడువకమ్మ" అనిరు. వైవచనమునందలి 'యేడ్చుచున్న' నను క్రియతోనన్వయము. ఇందు జలజల-వలవల, అనుప్రయోగములకు 'నూ. కాంతిశబ్దాదిశబ్దా స్తుద్వి రుక్తా స్పృతి నైక శీ, సాధారణా స్తదన్యే చవైదిత్యై ధూరి వర్తతే" అధ. ఆకోడలు తన మనస్సులోనిదుఃఖము నాఁపఁజాలక యత్తగారిమందు మొగమువంచి వలవలయేడ్చెను. అనుటచే నిందుఁ గరుణాత్మకవియోగశృంగారము పెప్పఁబడినది. "క. వనిత పోక్షంబుగఁబ, యును బ్రియనిసపోక్షమునఁబయోజాక్షీయు రో, దనమొనరించుట వర్ణిం, చినఁ గరుణాత్మకవియోగ శృంగార మగున్" నరస. "నాధిగచ్ఛతి చాభీష్టవిప్రలంభ స్తథోచ్ఛతే" అను కామ్రవచనముననుస రించి విప్రలంబయని తెలియవలెను. శోకమునుసంచారిభావముకూడఁ గనబట్టుచున్నది. "క. హితజన విరహాశ్చధచే, నతిశయమై జనుఁజూసఁసాఁభోజమునన్, బ్రతిదిము వొడమడుఁడుఁఖం, బతిభూమి వహింప శోకముగు నెట్లన్నన్" కా. సం.

తా|| కోయిలకంటికంతస్వరమాగల దయినయాకోడలు తనమనోదుఃఖమును వారింపఁజాలక తనయత్తగారిమోఁదలవంచి కన్నీటిధార వెల్లువయగునట్లు వలవల యేడ్చుసాగెను.

—♦ అత్తకోడలి దుఃఖోపశమనమునకుఁ బ్రయత్నించుట —

వ. జనమనోరంజన ఖంజన వరాంజనమిశద్బాష్పధారాప్రకల్పితా నల్పసారంగ మదపత్త్ర) భంగహృదయంగమ కపోలంబుగా నేడ్చుచున్న నవ్యధూరత్నంబుంగాంచి నమంచిత చేలాంచలంబునఁ గన్నీరుదుడిచి నముదాత్త కృపాయత్తచిత్తయైన యత్త యుట్లునియె.

63*

అ|| జనమ.....లంబుగాన్. జనమనోరంజన - ప్రజలనునన్నన కనురాగమునుగలిగించు నట్టి, ఖంజన - కాటుకపిట్టవలె, వరాంజన - శ్రేష్ఠముయిన కాటుకతో, మిశత్ - కూడుచున్న, బాష్పధారా - కన్నీటివలదలచేత, ప్రకల్పిత - కల్పించఁబడిన. అన్ప - అధికమయిన, సారంగ మద - కస్తూరియొక్క, పత్త్ర - మకరికాపత్త్ర)ముల, 'ని. పత్త్రం పలాశంధనందశంపర్లంపదః పుమాన్' అ. ధంగ - చెడునట్లు, హృదయంగమ - మదికింపును గలిగించునట్టి, కపోలంబుగాన్ - చెక్కిల్లుకాఁగా, ఏడ్చుచున్నన్ - దుఃఖించుచుండఁగా, ఆవ్యధూరత్నంబున్ - ఆశ్రేష్ఠ్యరాలయిన కోడలిని, కాంచి - చూచి, సమంచితచేలాంచలంబునన్. సమంచిత - ఒప్పుచున్న, చేలాంచలంబు నన్ - కోకయొక్కపైఁటతోంగున - మెజాటున, కన్నీరుదుడిచి - అశ్రువులనుదోలఁగించి, సము దాత్తకృపాయత్తచిత్త. సముదాత్త-ధారాశయిన, కృపాయత్త-దయకుస్పృధీనమైయున్న, చిత్త- మనస్సుగలది, విషయత్త - ఆయినట్టి యామెయొక్కయత్త, ఇట్లు+అనియెన్ - ఈవిధముగాఁ బలికను - వక్ష్యమాణప్రకారముగా వచ్చిచెను, ఇచట 'అత్తయుట్లునియెన్' అనుటకు ఘా.

ఒక్క-వో విశేషణంబులును విశేష్యంబులగు.” ప్రా. వ్యా. ఇందు ‘అనియోన్’ అనుటకు “నూ. ఇతఏవ పరస్పస్యాన్య దిద్భవే న్నాంత కా త్పరే” అథ. “ఘంజన-ఖంజన. అంజన—కల్పితానల్ప-సారంగమదపత్త్ర భృంగహృదయంగమ - కాంచినమంచితచేలాంచల - ఉదా త్రకృపాయత్తచిత్త యోనయత్త” ఇవియనుప్రాసాలంకారము. ‘ఘంజనవరాంజనము’ ఉపమాలంకారము.

తా|| కాటుకఃపిట్టవలె నల్లనివర్ణముగల కాటుకకంటిసీరు ప్రవహించుటచేఁ జెక్కులయందలి కస్తూరిమకరి కాపత్త్రములు మాయించుండ లోకులమనంబులకు జాలికలుగునట్లు దుఃఖించుకోవలెం జూచి యత్త మిగులదయగలది యై తనపైఁటచెఱంగుతో నశ్రువులందుడిచి యట్లు చెప్పఁబూనెను.

క|| ఓయమ్మ యేల యేడ్చెద, వో యుజ్జ్వలబాష్పధార ♦ లుట్టిపడక శో
కాయత్తచిత్తనీరజ, వై యెఱుంగుదు నీమనోవ్య ♦ ధాగతి తల్లీ. 64.

అ|| ఓయమ్మ - ఓయమ్మయీ, ఇచట యదాగమంబగుటకు ‘నూ. సంధిలేనివోట స్వరంబు కంటెఁ బంపైన స్వరంబునకు యదాగమంబగు’ బా. వ్యా. ఉజ్జ్వలబాష్పధారలు - ప్రకాశించు చున్న కన్నీటిశెల్లువలు, ‘ఉట్టిపడక’ - అకస్మాత్తుగా సంభవించునట్లు, శోకాయత్తచిత్తనీరజవు. శోకాయత్త - దుఃఖమునకధీనమయిన, చిత్తనీరజవు - పద్మమువంటిమనస్సుగలదానవు, ఐ - అయి, ఏలయేడ్చెదవో - ఎందుకువిలిపించుచున్నావు, నీమనోవ్యధా + అగతి - నీకువిచారముసంభవించిన తెఱఁగునంతయును, ‘ని. పీడా బాధా వ్యధా దుఃఖం’ అ. ఎఱుంగుచున్ - తెలిసికొనియే యున్నాను, తల్లీ - ఇచ్చిపెనునచెలియఁజేయు సంబోధనము, ‘అయత్తచిత్త, అనుప్రాసాలంకారము ‘చిత్తనీరజ’ ఉపమాలంకారము.

తా|| ఆమ్మయీ! ఇట్లు మనోవ్యాకులముచేతఁ గన్నీరుశెల్లువయగున స్థేలయేడ్చెదవు: నీవిచారము నంతయు నేనెఱుంగుదును.

తే|| ఏమి నేయుదు మదిలోన ♦ నెన్నఁడైన, మఱచియుండెడిదాననా ♦ చుగువ వాని
కర్మకాశలమెట్లుకాఁ ♦ గలదొకాని, యాణిముత్యముమసిబొగ్గె ♦ యయ్యెనేడు 65.

అ|| మగువ - ఓచిన్నదానా, మదిలోనన్ - నామనస్సునందు, ఎన్నఁడైనన్ - ఎప్పుడైనను, మఱచియుండెడిదాననా - వానినివిడిచి పరాకుతోనుండియెఱుంగుదునా, ఏమిచేయుచున్ - ఇప్పుడు నేనేమిచేయఁగలదానను, వానికర్మకాశలము - అతనిపూర్వజన్మముయొక్కఫలపరిపాకము, అనఁగాఁ బ్రారబ్ధమును నివృడనుభవించుచున్నాడు. ఆగామి సంచితము లెట్లున్నవో యనుట. ఆగామి యనఁగా రానున్నకర్మఫలపరిపాకము. సంచితమనఁగాఁ గూడఁబెట్టఁబడిన కర్మఫలరాశి. ఎట్లుకాఁ గలదొ - ఏవిధముగాఁ బరిణమించుటకు సిద్ధమైయుండెనో, కాని - నాకుఁబెలియఁబడుటలేదుగాని, అణిముత్యము - స్వచ్ఛమైన గుండ్రనిముత్యము, నేఁడు - ఈదినమున, మసిబొగ్గె - కాలి నల్లఁబడిన బొగ్గగానే, ఆయ్యోన్ - ఆయీను, ఉదా “నీమసిబొగ్గు బోనాననసలు గొల్పినకన్ను, కొడుపుచేఁ దాటించుకొనెదపడఘ” క్రీడా. ‘కర్మకాశలమెట్లు కాఁగలదొ, అనుటకు కాస్త్రవిహితకర్మమల గాఁచరింపనివానికి మోక్షములేదని తెలియుచున్నది. “య కాస్త్రవిధి మత్స్యజ్యువర్తతే కామ

తోడఁబ్రభువుతోడఁ, బ్రాజ్ఞజనులతోడఁబ్రహ్మజ్ఞుతోడను, వైపుచెలిసిపలుకఁవలయు నేమ? నే. ఈపద్యమున 'బసంగానియ్య, అనుప్రయోగమునుగూర్చి "నూ. పునర్నిర్ధారణాద్యర్థాత్కృచ్చి దిష్ట్యే నవర్థకాత్" అధ. ఇచట నీతులుబోధించియు విఫలమేయగు ననుసంకయమునకు "యావన్నయావన ప్రాప్తః శిక్ష్యతేతావదాత్మజః, వ్యతీతకాలేకేదారే కర్షణైః కింకరిష్యతే" హరిసు.

తా|| ఓయతినా! వెలచెలందులకు లోబడినచిత్రముగలవానిని మరల్చుట ముఖ్యకర్తవ్యము. అయిన నటుండనియ్య. తగినన్ని మంచిమాటలతో నాతనికి మదిలింకడయగునట్లొనర్చినను.

వ|| అనియూరడించి పలుకుచున్నంత. 67.

అ|| అని-ఇట్లువచించి, ఊరికించి-కాంతిపఱచి, ఓదార్చి, పలుకుచున్నంత-మాటాడుచున్న సమయమున,

—: సూర్యాస్తమయవర్ణనము :—

ఉ|| సంగతి నిష్ఠ నేతము ♦ సల్పంగ నెన్నటికభ్యేనో నుతిం
చంగల దేవతాపదవి ♦ సాధునమన్మరణీయభావముఁ
భంగుర మైనయాతపము ♦ వాయుఁ డ్రయీమయుఁ డయ్యయో దివా
సంగమజాతపాతకము ♦ చాలక వారుణీకేగె భూవరా. 68.

అ|| భూవరా - ఓరాజా, త్రయీమయుఁడు - మంచిబుద్ధిగల స్త్రీతోఁగూడినవాఁడు, 'ని. త్రయీత్రిశేద్యాంతికయే, పురంద్రాధ్యంసుమతావపి, విశ్వ. మూడుస్వరూపములతోఁగూడిన సూర్యుఁ డనిభావము, అనఁగా నుడయమున బ్రహ్మస్వరూపము, మధ్యాహ్నమున మహేశ్వరస్వరూపము, సాయంకాలమునవిష్ణుస్వరూపముఁకలవాఁడు. సంగతిఁ-జ్ఞానముచేత, బాల్యాద్యనస్థాత్రయముయొక్క యనిభావము. "ని.గతిస్తుగమనే మార్గే దకాయం బుద్ధ్యపాయయో" నానా.సంగతిః"సంగతి యగును. "ని.ఉపస్థానంతుసంగతిః"యా. నిష్ఠఁ-నిశ్చలత్వముతో, ఏకపముసల్పంగఁ-ఎటువంటియు తృప్తివైమనతపస్సునుజేయఁగా, తపోలోకమునుసృష్టించఁగాననిభావము. అనఁగా,నీలోకములన్నియు సూర్యునివలననే పుట్టుచుండు ననుకాత్మవచన మిచ్చటగ్రహవ్యము. 'ని తపశ్చాంద్రాయణాదా స్యా ద్ధర్మేలోకాంతరే-పి.చ.విశ్వ. ప్రపంచమునఁ గలజీవకోటికిఁ దాపముగలిగించఁగా ననియుఁ జెప్ప వచ్చును. ఎన్నటికిఁ-ఎంతకాలమునకు, నుతించంగదేవతాపదవి - స్తోత్రముచేయఁదగినదేవత్వముని యెడి యున్నతస్థితియును, దేవతలలో నైశ్వర్యమునిభావము. ఇచట 'నుతించంగల, అనుప్రయోగము నకు "నూ. భవతి క్రియవదానాం త్రివిధానా మిందుగాగమః" అనుబంధప్రార్థనయొ ధ్దావ్యతిరే కాదికే చ.చోప స్సోత్, శబ్దచిం. అని సూత్రికరించియు నిచట గొందఱు వర్ణవర్ణధానముచేత నున్నానుబంధకము పరమగునపు డిందుగాగను సంధియగు మధర్మంబునకుఁ బాదేకంబులేదని వక్కా చేంతురు. ఉదా. 'పోషించుచున్నాఁడు-నుతించుచున్నాఁడు-జయించుచున్నాఁడు' ఇత్యాదులు. "నూ. యథా ప్రసిద్ధి ధాతునాం ప్రయోగ స్సమ్యతో భవేత్, ఏవోపపదభాజ స్సుప్తి, స్సాధవో కాంగమః" అను. ప్రాదవాంకరణమునను "నూ. కవికయేతరప్రయోగంబులం గొన్ని

యెడల నన్నృత్యయాదులు పరంబులగునపుడు పకారంబించుకృతారంబునకేనిఁ గానఁబడదు” ఉవా.
 “క. ఎవ్వారినిబో, రించనిక్షణమొక్కటియుఁ దఱింపఁగవళమే, కళా. ‘క. ఊ, హించనొకనాల్గు
 గడియల, గంచారమవలయు, కళా. సాధునమస్కరణీయభావము - సజ్జనులచేత నమస్కరింపఁ
 దగినస్వభావమును, యోగ్యమయిన నమస్కారములను బొందుచుండువాఁడనిభావము. ‘సాధుఁ
 సవత్థో నిపుణో వా, కాశి కా. ఆపైవో-లభించియుండెనో, భంగురము-నశించునట్టిస్వభావముగలది,
 వివర్యాతపము-అయినట్టి యాయొక్కతపస్సు, ఆతపమనఁగానెండ అది నిత్యమును నశించునట్టి స్వభా
 వముగలది కావున సాయంసమయమున నెండయేమియులేకుండ, పాయక - వదలిపోవునట్లు,
 ఆయుయో-ఇదిసంతాపమును దెలియఁజేయును, దివాసంగమకాతపాతకము దివాసంగమ-పగటియందు
 వ్యభిచరించినందువలన, ‘దివాయాం సంగమం దివాసంగమం, పగటితోఁగూడియుండినందున నని
 భావము. జాత-సంభవించిన, పాతకము-పాపము, అధఃపతనమని భావము. చాలక-సరిపోయెనని
 తృప్తిపడక, ఇంకను బాపమును సంపాదించుకొనవలయునని యనుట. ఆపరయామద్యయముపూర్తికాక
 యనిభావము. వారుణిక్-కల్లుత్రాగుటకు-మద్యపానమునకు, పడమటిదిక్కున కనిభావము. ‘ని.
 వారుణిగండ దూర్వాయాం ప్రతిచి సురయారపి” విశ్వ. ఇచట సురతాసత్తులు మద్యపానముచేయు
 చుండు రనుటకు “తాలక్షీరసితామృతామలగుడోన్మత్తాస్థి కాలాహ్వయా, దార్వింద్రద్రుమమౌర
 శేక్షుకదలీగుడ్డు ప్రసూనైర్యుతం, ఇత్థంచేన్మధుపుష్పభంగ్యుపచితం పుష్పద్రుమూలావృతం, క్వాఢేన
 స్ఫూడిపనం రతిఘాత్యం స్వామశీతంపుడు” మది. మద్యమువలనఁబలికుండగుననుటకు “శేదత్రయ
 మయోయాస్యాత్ సోఽపిపీనఃక్షణాద్భవేత్ స్వనైవయచ్ఛాపీతాయాం వారుణ్యాంసత్పథా
 చ్యుతః, దేవాశ్చభూమిదేవాశ్చ నిత్యమప్యమృతాకనాః హీయంతేస్వాధికారాత్రే యేసేవంతేనవా
 సవం” నూ. సం. ఇంచ ‘వారుణిక్గెన్’ అనుప్రయోగమున ద్వితీయకు పక్షిచెప్పఁబడినది. “నూ.
 వక్షీసానికంబగు కువర్ణకం బొక్కొక్క-నా ద్వితీయాదివిభక్తులకు మాటుగాఁ దత్తద్గ్రంథులం జూప
 టైదీని” ప్రా. వ్యా. ‘త్రయాసుయుఁడు’ అను శబ్దముచేక్షేమలంకారమును, “క్షేషః స వాక్ష్యే
 షఃస్మిక్ యత్రానేకార్థతా భవేత్” కా. ప్ర. మఱియుఁబ్రస్తుతార్థప్రతిపాదకవాక్యమున క్షేష
 సామర్థ్యముచేత నప్రస్తుతమయిన కావ్యకథ నిందునూచింపఁజేయుటచేత సమాసోక్త్యలంకారము.
 “పరోక్షి ర్భవతైః శ్లిష్టైః సమాసోక్తిః” కా. ప్ర. ముక్కుతిమ్మనార్యుఁడు నిట్లే వర్ణించినాఁడు
 “చ. ఇనుదెనఁజూప నోడితల + లెత్తక నీటదదీయబింబముం, గని వగ జక్కరల్ మొగమొ +
 గంబులుసూచుచునుండి మూర్చుఁడెం, దినదెనఁ జూడలేక జల + దేవత హాయనికన్నుమోడ్చె నా,
 వనరుహముల్ ముడింగె నసా + వాసులముఖము నెయ్యొకోర్తులే” పారి. ఇచట నిరంకుశునియొక్క
 దేశ్యాలంకృత్యమును దొలగింపనున్న తల్లిప్రయత్నము పైతము నిష్ఫలమై మరలనుదయముననే
 గణింకంగనయింటికిఁ జనఁ గునతూహలుండగుట యిందుద్భవించుచున్నది. ఇంకను మంచిబుద్ధిగల
 శ్రీతోఁగూడినవాఁ డయినయతఁడు జ్ఞానముచే దృఢబుద్ధితో నేలాటిశ్రేష్ఠమగు త పస్సుచేయఁగా
 గణింపఁదగినభూదేవత్వ మనునున్న తస్థితీయు, సజ్జననమస్కార ప్రాప్తార్హతయు, లభించియుండెనో
 యట్టికాశ్యతమయిన తపస్సంతయు నశించునట్లకటా పగటివ్యభిచారమున సంపాదించుకొనినపాపము
 చాలక మద్యపానమున కరిగెనుగదా ! అనునర్థముచేత కల్పకై మూలాలంకారద్వనియును.

తా|| ఓరాజా ! త్రిమూర్త్యాత్మకుఁ డగుసూర్యుఁడు బాల్యాద్యవసాత్రయముయొక్క నిశ్చయ కృపతోఁబ్రపంచమునఁ గలజీవకోటిని దపింపఁజేయుచు స్తోత్రార్చితగల దేవతాప్రభుత్వమును యోగ్యమయిననమస్కాములను స్వీకరింపఁదగిన స్వభావమును గలిగియుండెనో యట్టిక్షణభంగుర మగు నెండయంతయుఁ బోవునట్లు పగటితోఁగూడుటవలని యథోగమనము పూర్తిగాక పశ్చిమదిక్కున కరిగెను.

—: సంధ్యాకాలవర్ణనము :—

ము|| అపు డంభోజహితుండు కృష్ణుఁడనఁగా ♦ నాకాశపుంజీకుబం
డవయిన్ వేడుక నెక్కి జాటుకొనుచుం ♦ డన్ సాంధ్యరాగంపుహే
మపుఁజేలల్ దిగజాఱ వక్త్రములకుం ♦ బైఁ జాటుగా నంభికా
రపునీలాంబరముల్ ధరించిరి నమ ♦ గ్రవీడ దిగ్గోపికల్.

69.

అ|| అపుడు - అసమయమున, అంభోజహితుండు - కనులములకుమిత్రుఁడయిన సూర్యుఁడు, కృష్ణుఁడు + అనఁగా - కృష్ణుఁడనునట్లుగా, ఆ కాశపుంజీకుబంధయిన్ - ఆకాశమునెడి చివి కినరాతిమీద, అనఁగా నానిజాటుమన్నతాతిమీద ననుట. వేడుక - అభిలాషతో, ఎక్కి - ఆరోపించి, జాటుకొనుచుండఁ - క్రిందికిదిగుచుండఁగా, సాంధ్యరాగంపుహేమపుఁజేలల్ - సంధ్యా కాలపుటరణచ్చాయ యనుతమ బంగారపుఁజీరలు, దిగఁ + జాఱ - ఊడిక్రిందఁబడుచుండఁగా ఇచట 'చేల, చేము' అను రెండురూపములుకలవు. "ని. చేలం వస్త్రే బహుచ్చేదే త్రిపుత్వత్వమ నిందయోః" అ, విశ్వకోశము, నానార్థరత్నమాల, మేదినీకోశము, ధనంజయనిఘంటువుకూడ నిట్లే చెప్పుచున్నవి. కాని 'ని. చేలా. అ. నీ. చేలం. అ. న. వస్త్రము. శ. రూ. ర. 'చేము - చేల. వస్త్రము' శ. చం. 'చేల. అ. స్త్రీ. చేలము' నూ. ఆం. ని. దిగ్గోపికల్ - దిక్కులనెడి గొల్లజవ రాల్గ్రు. సమగ్రవీడ - నిండాఁగినిగ్గతో, వక్త్రములకు - తమమొగములకు, పైఁ - మీద, చాటుగా - మునుగుపడునట్లు, అగోచరమగునట్లు, ఆంధకారపునీలాంబరముల్ - చీఁకటియనెడి నల్లనికోకలు, 'ని. అంబరం వ్యోమ్ని వాసః' అ. ధరించి - కట్టుకొనిరి, సూర్యుడుసాయం కాలము విష్ణుస్వరూపుఁడని ప్రసిద్ధికనుక నతనినిగృహునిగను దిశలను గోపికలనుగా వర్ణించెను. పద్మమం తయు సావయవరూపకాలంకారము, "మ. అల సందేహముమాడ్కిఁగాక యుపమేయం బెన్ను నచ్చిన్నమై, యలఘూత్రేక్షయువా నభిన్నమతిజం + బైయుండఁకారోప మిం, పరిరంగాఁ బ్రకృ తోపయోగి పరిణా + మారోష్యతుల్యంబుఁగా, కలయారోపిత మిండు రంజనముసేయిన్ రూపకంబై తగున్" కా. సం. 'అంభోజహితుండు కృష్ణుఁడనఁగా' ఉత్త్రేక్షాలంకారము. 'సంభావనమథో త్రేక్షా ప్రకృతస్యసమేతనయో' కా. ప్ర. "మన్యే శంకే ధ్రువం ప్రాయో నూన మిత్యేవమా దిభిః, ఉత్త్రేక్షావ్యజ్యతే శబ్దై రివశబ్దోఽపి తాదృశః" కావ్యాద.

తా|| అసమయమున సూర్యుఁడనెడికృష్ణుఁడొకనమనెడి జారుబంధమీద విసోదముగానెక్కి క్రిందికి జారుచుండఁగా సుజకాలపుకెంజాయయనెడి తమపసిఁడిగోక లూశిపుకమీదఁ బడుదుం

దఁగా దిక్కులనెడి గోపికాంగనలు నిఁదారినసిగ్గుతోఁ నమమోము లగపడకుండునట్లు చీకటి యనెడి నల్లచీరలను గట్టుకొనిరి.

—: చంద్రోదయవర్ణనము :—

చ॥ భిదురిదిశాయశోద దివి ♦ పేరిటికృష్ణున కుగ్గువెట్టుచో
నదరములో జగంబుల న ♦ మున్నతిఁ గాంచి పరిభ్రమించి చే
వదలిన జాతిబోరగిల ♦ వ్రాలిన మేలిమిగిన్నెవోలె సా
ముదయముఁ జెంది యున్నశశి ♦ యొల్కినపాలును బోలె వెన్నెలల్. 70.

అ॥ భిదురిదిశాయశోద - ఇంద్రునిదిశయొనెడియశోదాదేవి, దివిపేరిటికృష్ణునకు - అకాశ మనెడి కృష్ణునకు, ఉగ్గు+వెట్టుచో - ఉగ్గుఁబాలుత్రాగించెడిసమయమున, ఉదరముతో జగం బులమున్నతిఁ. ఉదరములోఁ - తనగర్భమునందుఁగల, జగంబులమున్నతిఁ - లోకముల యొక్క యతికయమును, కాంచి - వీక్షించి, పరిభ్రమించి - మిక్కిలిభ్రాంతి నొందినదై, చేవదలి నకు - తనచేతినుండిజూలుదువఁగా, జాతి - క్రిందఁబడి, బోరగిలకు - బోర్లపడునట్లు, వ్రాలిన మేలిమిగిన్నెవోలె - క్రిందికిదిగిన్నకేసమయిన గిన్నెయొయనునట్లు, సాముదయముఁ+చెంది - సగముజలవడి, సాము+ఉదయము - సాముదయము, చక్కనియుదయముననియుఁజెప్పవచ్చును గాని యథోఽయదునుకే తెన్నెలవెలివిరియునుగనుక సగముజలవడియనుటయొప్పు. ఉన్నశశి-ఉండి నట్టి చంద్రుఁడు, ఒల్కినపాలునుబోలె - చిందునట్లుచేసినక్షీరమువలె, వెన్నెలల్ - చంద్రికలు, ఒప్పుచుండెను. అధ్యాహ్నము, భిదురిదిశాయశోదదివిపేరిటికృష్ణున కుగ్గువెట్టుచో రూపకావంకారము. “తద్రూపకమథేదోయ ఉపమానోపమేయయోః, అతిసామ్యాదభేదః, సమస్తవస్తువిషయం క్రొతాలతోపితాయదా” ఉదా “జ్యోతాన్నిభస్మ చుఁబఱచుటలా బిభ్రతీవారకశ్రీ, న్యంతరాన వ్యసనరసికా రాత్రికాపాలికియం, ద్వీపద్వీపం భ్రమతి దధతీ చంద్రముద్రాకపాలే, న్యస్తం సిద్ధాం జనపరిపమళం లాంచనస్య ఛలేన” కా. ప్ర. శ్రీకృష్ణుఁడు తాను మన్నుతినలేదని నోరుతెరిచి తల్లికి విశ్వముంజూపినకథ “యద్యేవం తస్మి వ్యాదేహీ క్షుక్త్యైః స భగవాన్ హరిః, వ్యాదత్రా వ్యాహతైశ్చర్యః క్షీదామనుజజాతకః, సా తత్ర దదృశే విశ్వం జగత్స్థాన్ముచ ఖండికః. సాద్విద్వి పాగ్నిభూగోళం నవాన్యగ్గిందుతారకమ్” జ్యోతిశ్శుక్రం జ్వలత్రేతో వివరాణి రసాతలం, నైకారి కాణింద్రియాణి మనోమాత్రా గుణాస్త్రయః” ఏకద్విచిత్రం సకాశీవకాళ, స్వభావకర్మాకయలింగ భేదం, నూనోస్తనా వీక్ష్య విదారితాన్యే, ప్రజంసహత్యాన మవాప శంకామ్” సం. భాగ. ‘బోర గిలవ్రాలిన మేలిమిగిన్నెవోలె సాముదయముఁజెంది యున్నశశియొల్కినపాలునుబోలె’ గుణస్వరూ పోత్పేక్షావంకారము. “క. ఉపమేయమకుఁ గలిగిన, యుపమానగుణక్రియాది యోగముచే నా, యుపమానమేయనితలఁచిన, నపు డది యొత్పేక్ష యయ్యెనదియును ధరణిక్” నరస. “సంభా వన మథోత్పేక్షా ప్రకృతస్య సమేన యతో” కా. ప్ర.

తోడఁబ్రభుత్వతోడఁ, బ్రాజ్ఞజనులతోడఁబ్రహ్మజ్ఞుతోడను, వైపుదెలిసిపలుకఁవలయు నేను" నే. ఈపద్యమున 'విసంగానిమ్ము, అనుప్రయోగమునగుట "నూ. పునర్నిర్ధారణాద్యర్థాత్కావ్యచి దిష్టో నవర్ణకాత్" అధ. ఇచట నీతులుబోధించియు విఫలమేయగు ననుసంశయమునకు "యావ న్నయావన ప్రాప్తః శిక్ష్యతేతావదాత్మజః, వ్యతీతకాతేకేదారే కర్షణైః కింకరివ్యతే" వారిను.

తా|| ఓయతివా! వెలవెలందుతకు లోఁబడినచిత్తముగలవానిని మరల్పుట ముఖ్యకర్తవ్యము. ఆయిన నటుండనిమ్ము. తగినన్ని మంచిమాటలతో నాతనికి మదినిలుకడయగువట్లొనర్చెదను.

ప|| అనియూరడించి పలుకుచున్నంత.

67.

అ|| అని-ఇట్లువచించి, ఊఁబడించి-కాంతిపఱచి, ఓదార్చి, పలుకుచున్నంతక-మాటాడుచున్న సమయమున,

—: సూర్యాస్తమయవర్ణనము :—

ఉ|| సంగతి నిష్ఠ నేతము + సల్పంగ నెన్నటికెట్లెనో నుతిం
చంగల దేవతాపదవి + సాధునమస్కరణీయభావముక
భంగుర మైనయాతపము + వాయుఁ డ్రయీమయుఁ డయ్యయో దివా
సంగమజాతపాతకము + చాలక వారుణీకేగె భూవరా.

68.

అ|| భూవరా - ఓరాజా, త్రయీమయుఁడు - మంచిబుద్ధిగల స్త్రీతోఁగూడినవాఁడు, 'ని. త్రయీవ్రితేద్యాంత్రితయే, పురంద్రాంత్రుమతావపి, విశ్వ. మూడుస్వరూపములతోఁగూడిన సూర్యుఁ డనిభావము, అనఁగా నుదయమున బ్రహ్మస్వరూపము, మధ్యాహ్నమున మహేశ్వరస్వరూపము, సాయంకాలమునవిష్ణుస్వరూపముఁకలవాడు. సంగతిక-జ్ఞానముచేత, బాల్యాద్యవస్థాత్రయముయొక్క యనిభావము. "ని.గతిస్తుగమనే మార్గే దకాయాం బుద్ధ్యపాయయోః" వాసా.సం+గతిః"సంగతి యగును. "ని.ఉపస్థానంతుసంగతిః"యా. నివృత్-నిశ్చలత్వముతో, ఏకపముసల్పంగక-ఎటువంటియు తక్కువైనతపస్సునుజేయఁగా, తపోలోకమునుసృష్టించఁగాననిభావము. అనఁగా నీలోకములన్నియు సూర్యునితపనే పుట్టుచుండు ననుకాత్త్రువచన మిచ్చటగ్రహవ్యము. 'ని తపశ్చాంద్రాయణాదౌ స్యా ద్ధర్మేలోకాంతరేఽపి'చ"విశ్వ. ప్రపంచమునఁ గలజీవకోటికిఁ దాపముగల్గించఁగా ననియుఁ జెప్ప వచ్చును. ఎన్నటిక-ఎంతకాలమునకు, నుతించంగలదేవతాపదవి - స్తోత్రముచేయఁదగినదేవత్వమని యెడి యున్నతస్థితియును, దేవతలలో నైశ్వర్యమనిభావము. ఇచట 'నుతించంగల, అనుప్రయోగము నకు "నూ. భవతి క్రియపదానాం త్రివిధానా మించుగాగమః" అనుబంధప్రార్థనయో చ్ఛావ్యతిరే కాదికే చ చోఃప స్సాస్యోత్, కల్పచిం. అని సూత్రీకరించియు నిచటఁ గొందఱు వర్ణవర్ణధానముచేత నున్నానుబంధకము పరమగునపు డించుగాగమ సంధియగు చువర్ణంబునకుఁ బాడేకంబులేదని వక్కాఁ జింతురు. ఉదా. 'పోషించుచున్నాఁడు-నుతించుచున్నాఁడు- జయించుచున్నాఁడు' ఇత్యాదులు. "నూ. యథా ప్రసిద్ధి ధాతునాం ప్రయోగ స్సమ్మతో భవత్, ఏవోపపదభాజ స్సుప్తి, స్సాధవో భ్యావయః త్రియాః" అధ. ప్రాధన్యాకరణమునను "నూ. కవిత్రయేతరప్రయోగంబులం గొన్ని

యెడల నన్నీత్యయాదులు పరంబులగునపుడు పకారంబించుకృతారంబునకేని గానఁబడదు” ఉదా.
 “క. ఎవ్వారినిబో, రించనిక్షణమొక్కటియుఁ దఱింపఁగవళిమే, కళా. ‘క. ఊ, హించనొకనాల్గు
 గడియల, గంచారమువలయు, కళా. సాధుననుస్కరణీయభావము - సజ్జనులచేత ననుస్కరింపఁ
 దగినస్వభావమును, యోగ్యమయిన ననుస్కారములను బొందుచుండువాఁడనిభావము. ‘సాధుః
 సవర్థో నిపుణో వా, కాశికా. ఆచ్ఛేనో-లభించియుండెనో, భంగురము-నశించునట్టిస్వభావముగలది,
 వివర్యాతపము-అయినట్టి యాయొక్కతపస్సు, అతపమనఁగానెండ అది నిత్యమును నశించునట్టి స్వభా
 వముగలది. కావున సాయంసమయమున నెండయేమియులేకుండ, పాయక - వదలిపోవునట్లు,
 అయ్యయో-ఇదిసంతాపమును దెలియఁజేయును, దివాసంగమజాతపాతకము దివాసంగము-పగటియందు
 వ్యభిచరించినందువలన, ‘దివాయాం సంగమం దివాసంగమం, పగటితోఁగూడియుండినందున నని
 భావము. జాత-సంభవించిన, పాతకము-పాపము, అధఃపతనమని భావము. చాలక-సరిపోయెనని
 తృప్తిపడక, ఇంకను బాపమును సంపాదించుకొనవలయునని యనుట. అపరయామద్వయముపూర్తికాక
 యనిభావము. వారుణికి-కల్లుత్రాగుటకు-మద్యపానమునకు, పడమటిదిక్కున కనిభావము. ‘ని.
 వారుణిగండ దూర్వాయాం ప్రతిచి నురయోరపి” విశ్వ. ఇచట సురతానృతులు మద్యపానముచేయు
 చుండు రణటకు “తాలక్షీరసీతామృతామలగుడోన్మత్తాస్థి కాలాహ్వయా, దార్పింద్రద్రుమమార
 కేతుకదభీగుల్లు ప్రసూనైర్యుతం, ఇత్థంచేస్తద్గురుభంగ్యపవిత్రం పుష్పద్రుమాలాపుతం, క్వాఢేన
 స్కృదీపనం రితిఘృత్యం స్వామశితంధుః” మది. మద్యమువలనఁబలికుండగుననుటకు “వేదత్రయ
 మయోయఃస్యాత్ సోఽపిహీనఃక్షణాద్భవేత్ స్వవైవరుచ్యా పీతాయాం వారుణ్యాంసత్పథా
 చ్యుతః, దేవాశ్చభూమిదేవాశ్చ నిత్యమప్యమృతాకనాః హీయంతేస్వాధికారాత్తే యేసేవంతేనవా
 సవం” నూ. సం. ఇంచ ‘వారుణికిగన్’ అనుప్రయోగమున ద్వితీయకు వస్తీచెప్పబడినది. “నూ.
 వస్తీసానికంబగు కువర్ణకం బొక్కొక్క-నా ద్వితీయాదివిభక్తులకు మాటుగాఁ దత్తదర్థంబులం జూప
 టైడిని” ప్రా. వ్యా. ‘త్రయానుయోఁడు’ అను శబ్దముచేక్షేవాలంకారమును, “క్షేషః స వాక్ష్యే
 వీక్ష్మిక్ యత్రానేకార్థతా భవేత్” కా. ప్ర. మఱియుఁబ్రస్తుతార్థప్రతిపాదకవాక్యమున క్షేష
 సామర్థ్యముచేత సప్రస్తుతమయిన కావ్యకథ నిందునూచింపఁజేయుటచేత సమాసోక్త్యలంకారము.
 “పరోక్తి ర్భవతైః శిష్టైః సమాసోక్తైః” కా. ప్ర. ముక్కుతిమ్మనార్యుఁడు నిట్లే వర్ణించినాఁడు
 “చ. ఇనుదెసఁజూడ నోడితల + లెత్తక నీటదడియబింబముం, గని వగ జక్కనలో మొగ మొ +
 గంబులునూచుచునుండి మూర్చకెం, దినదెసఁ జూడలేక జల + దేవత హాయనికన్ను మోడ్చె నా,
 వవరుహములో ముడింగె సహ + వాసులముఃఖము నెయ్యురోర్తురే” పారి. ఇచట నిరంకుశునియొక్క
 జేక్కాలంపటత్వమును దొలంగింపనున్న తల్లిప్రయత్నము పైతము నిష్ఫలమై మరలనుదయముననే
 గణికాంగనయింటికి జనఁగుతూహలఁడగుట యిందుద్వనించుచున్నది. ఇంకను మంచిబుద్ధిగ
 శ్రీతోఁగూడినవాఁడయినయఁడు జ్ఞానముచే దృఢబుద్ధితో నేలాటిశ్రేష్ఠమగు త పస్సుచేయఁగా
 గణింపఁదగినభూదేవత్వ మనునున్న తస్థితియు, సజ్జననకుస్కార ప్రాప్తార్థతయు, లభించియుండెనో
 యట్టికావ్యతమయిన తపస్సంతయు నశించునట్లుకలూ పగటివ్యభిచారమున సంపాదించికొనినపాపము
 చాలక మద్యపానమున కరిగెనుగదా ! అనువృత్తముచేత కల్పకక్తి మూలాలంకారద్వనియును.

తా|| ఓరాజా ! త్రిమూర్త్యాత్మకుఁ డగుసూర్యుఁడు బాల్యాద్యవస్థాత్రయముయొక్క నిశ్చయ త్వముతోఁబ్రపంచమునఁ గలజీవకోటిని దపింపఁజేయుచు స్తోత్రార్చితగల దేవతాప్రభుత్వమున యోగ్యమయిననుస్కాములను స్వీకరింపఁదగిన స్వభావమును గలిగియుండెనో యట్టిజీవాభంగుర మగు నెండయంతయుఁ బోవునట్లు పగటితోఁగూడుటవలని యభోగమనము పూర్తిగాక పట్టమదిట్టున కరిగెను.

—: సంధ్యాకాలవర్ణనము :—

ము|| అపు డంభోజహితుండు కృష్ణుఁ డనఁగా ♦ నాకాశపుంజీకుబం
డవయిన్ వేడుక నెక్కి జాటుకొనుచుం ♦ డన్ సాంధ్యరాగంపుహే
మపుఁజేలల్ దిగజాట వక్త్రములకుం ♦ బైఁ జాటుగా నంభకా
రపునీలాంబరముల్ ధరించిరి నను ♦ గ్రవీడ దిగ్గోపికల్.

69.

అ|| అపుడు - ఆనమయమున, అంభోజహితుండు - కమలములకుమిత్రుఁడయిన సూర్యుఁడు. కృష్ణుఁడు + అనఁగా - కృష్ణుఁడనునట్లుగా, ఆకాశపుంజీకుబంధపయి - ఆకమనెడి చివి కినరాతిమీద, అనఁగా నానిజాటుమన్నజాతిమీద ననుట. వేడుక - అభిలాషతో, ఎక్కి - ఆరోహించి, జాటుకొనుచుండ - క్రిందికిదిగుచుండగా, సాంధ్యరాగంపుహేమపుంజేలల్ - సంధ్యా కాలపుటదణిచ్చాయ యనుతమ బంగారపుండేరలు, దిగ - జాట - ఊడిక్రిందబడుచుండగా ఇచట 'చేల, చేలము' అను రెండురూపములుకలవు. "వి. చేలం వస్త్రీ బహుచ్చేదే త్రిషుత్వత్వమ నిందయోః" అ, విశ్వకోశము, వానార్ధరత్నమాల, మేదినికోశము, ధనంజయనిఘంటువుకూడ విశ్లేశ చెప్పమన్నవి. కాని 'ని. చేలా. అ. నీ. చేలం. అ. న. వస్త్రయ. శ. రూ. ర. 'చేలము - చేల, వస్త్రయ' శ. చం. 'చేల. అ. స్త్రీ. చేలము' నూ. ఆం. ని. దిగ్గోపికల్ - దిక్కులనెడి గొల్లజల రాండ్లు. సమగ్రవీడ - నిండాలోసిగ్గుతో, వక్త్రయలకు - తమమొగములకు, పై - మీద, చాటుగా - ముటుగుపడునట్లు, అగోచరమగునట్లు, అంభకారపునీలాంబరముల్ - చీకటియినెడి నల్లనికోకలు, 'ని. అంబరం వ్యోమ్ని వాసు' అ. ధరించిరి - కట్టుకొనిరి, సూర్యుడుసాయ కాలము విష్ణుశ్వరూపుఁడని ప్రసిద్ధికనుక నతనినిగృహ్లానిగను దిశలను గోపికలనుగా వర్ణించెను. పద్యమంతయు సావయవరూపకాలంకారము, "మ. అల సందేహముమాడ్కిఁగాక యుపమేయం బెన్న నచ్చిన్నమై, యలఘూత్రేక్షయనా నభిన్నమతిజం ♦ బైయుండ కారోప మిం, పలరంగాఁ బ్రకృ తోపయోగి పరిణా ♦ మారోప్యతుల్యంబుఁగా, కలయారోపిత మిందు రంజనముసేయిన్ రూపకంబై తగున్" కా. సం. 'అంభోజహితుండు కృష్ణుఁడనఁగా' ఉత్పేక్షాంకారము. 'సంభావనమణి' త్రేక్ష ప్రకృత్యసమేతనయన్" కా. ప్ర. "మన్యే శంకే ధ్రువం ప్రాయో నూన మిత్యేవమా దిభిః, ఉత్పేక్షావృజ్యతే శబై రివశబ్దోఽపి తాదృశః" కావ్యాద.

.. తా|| ఆనమయమున సూర్యుఁడనెడికృష్ణుఁ డాకమనెడి జారుబంధమీద వినోదముగానెక్కి క్రిందికి జారుచుండగా సుజకాలపుకౌజాయకునెడి తమసన్నిధిగోక లూడిపుకమీద బడుచుం

డంగా దిక్కులనెడి గోపికాంగనలు నిండారనిగొంతో, నమమోము లగపడకుండునట్లు చీకటి యనెడి నల్లచీరలను గట్టుకొనిరి.

—: చంద్రోదయవర్ణనము :—

చ॥ భీదురిదిశాయశోద దివి ♦ పేటికృష్ణున కుగ్గువెట్టుచో
నదరములో జగంబుల న ♦ మున్నతిఁ గాంచి పరిభ్రమించి చే
వదలిన జాతిబోరగిల ♦ వ్రాలిన మేలిమిగిన్నెవోలె సా
ముదయముఁ జెంది యున్నశశి ♦ యొల్కినపాలును బోలె వెన్నెలల్. 70.

ఆ॥ భీదురిదిశాయశోద - ఇంద్రునిదిశయొనెడియశోదాశేవి, దివిపేటికృష్ణునకు - అకాశ మనెడి కృష్ణునకు, ఉగ్గు+వెట్టుచో - ఉగ్గుఁబాలుత్రాగించెడిసమయమున, ఉదరముతో జగం బులమున్నతిఁ. ఉదరములో - తనగర్భమునందుఁగల, జగంబులమున్నతిఁ - లోకముల యొక్క యతిశయమును, కాంచి - పీఠించి, పరిభ్రమించి - మిక్కిలిభ్రాంతిసొందినదై, చేవదలి నకు - తనచేతనండిజాబిదువఁగా, జాతి - క్రిందఁబడి, బోరగిల - బోర్లపడునట్లు, వ్రాలిన మేలిమిగిన్నెవోలె - క్రిందికిదిగిన శ్రేష్ఠమయిన గిన్నెయొయనునట్లు, సాముదయముఁ + చెంది - సగము జెలువడి, సాము + ఉదయము - సాముదయము, చక్కనియుదయముననియుఁజెప్పవచ్చును గాని యర్థోఽయదమునకే జెన్నెఁజెల్లివిరియునుగనుక సగము జెలువడియనుటయేయొప్పు. ఉన్నశశి-ఉండి నట్టి చంద్రుఁడు, ఒల్కినపాలునుబోలె - చిందునట్లుచేసినక్షీరమువలె, వెన్నెలల్ - చంద్రికలు, ఒప్పుచుండెను. అధ్యాహారము. 'భీదురిదిశాయశోదదివిపేటికృష్ణున కుగ్గువెట్టుచో' యాపకాలంకారము. "తద్రూపకమథేదోయ ఉపమావోపమేయయోః, అతిసామ్యాదభేదః, సమస్తవస్తువిషయం క్రాంతాఽహోపితాయదా" ఉదా "జ్యోత్స్నాభస్మ చ్ఛుఞ్చభకలా విభ్రతీవారకణ్ఠీ, న్యంతర్ధాన వ్యసనరసీకా రాత్రికాపాలికియం, ద్వీపద్వీపం భ్రమతి దధతీ చంద్రముద్రాకపాలే, న్యస్తం సిద్ధాం జనపరిపమళం లంఛనస్య ఫలేన" కా. ప్ర. శ్రీకృష్ణుఁడు తాను మన్నుతినలేదని నోరుతెరిచి తల్లికి విశ్వముంజూపినకథ "యద్యేవం తర్హి వ్యాదేహీ శుభక్త్యః స భగవాన్ హరిః, వ్యాదత్రా వ్యాహత్రైశ్వర్యః క్రీడామనుజజాతకః, సా తత్ర దదృశే విశ్వం జగత్ స్థాన్ముచ ఖండికః, సాద్రిద్వీ పాగ్నిభూగోళం నవాన్యగ్నీందుతారకమ్" జ్యోతిశ్చక్రం జ్వలత్రైజ్యో వివరాణి రసాతలం, వైశారి కాణీంద్రియాణి మనోమాత్రా గుణాస్త్రయః" ఏతద్విచిత్రం సకాశేవకాల, స్వభావకర్మాకయలింగ భేదం, నూనోస్తనా పీత్య విదారితాన్యే, ప్రజంసహత్మాన మవాప శంకామ్" సం. భాగ. 'బోర గిలవ్రాలిన మేలిమిగిన్నెవోలె సాముదయముఁజెంది యున్నశశియొల్కినపాలునుబోలె' గుణస్వరూ పోత్రేక్షాంకారము. "క. ఉపమేయముకుఁ గలిగిన, యుపమానగుణక్రియాది + యోగముచే నా, యుపమానమే యనితలచిన, నపు డది యుత్రేక్ష యయ్యెనదియును ధరణి" నరస. "సంభా వన మథోత్రేక్షా ప్రకృతస్య సమేన యత్" కా. ప్ర.

తా|| తూర్పుదిశయనెడియశోద యాకసమనెడి బాలకృష్ణున కుగ్గురబాలు త్రాగించునప్పు డతనికుక్షియందుఁ గలలోకముఁజెల్లను జూచి మిగులభ్రాంతిఁజెంది తనహస్తమునందుండిన యుగ్గు గిన్నెను జూచివిడిచెనో యనునట్లు సగముదయించిన చంద్రుఁడును, అగిన్నెబోరగిలుటవలన నందుఁ గలపాలు భూమిపై విస్తరించెనో యనునట్లు జెన్నెలలును, ప్రకాశించుచుండెను.

తే|| జారచోరప్రవర్తన ♦ జరగదయ్యె, మండలన్మూర్తిదిశల్లె ♦ నిండుకొనియెఁ
గానరా దయ్యెఁబ్రతిపక్ష ♦ గౌరవంబు, రాజధర్మంబుతత్త్వకా ♦ రంబకాదె.71.

అ|| జారచోరప్రవర్తన. జార - వ్యభిచారులయొక్కయు, చోర - దొంగలయొక్కయు. ప్రవర్తన - సంచారము, ఇచట 'ప్రవర్తన' అనుటకు 'నూ. చంద్రాదుతకు ము వర్ణలోపము విభాష నగు' బా. వ్యా. జరగదయ్యె - సాగకుండెను, మండలన్మూర్తి - దేశముయొక్కసమృద్ధి, బింబము యొక్కప్రకాశమని భావము. "ని. సాన్యన్దలం ద్వాదశరాజకేచ, దేశేచబింబేచకదంబకేచ" విశ్వ. దిశల్లెక - దిక్కులన్నియును, నిండుకొనియె - పూర్ణిభవించెను, ప్రతిపక్షగౌరవంబు - శత్రువులయొక్క ఘనత, కృష్ణపక్షముయొక్క గొప్పతనమనిభావము. "ని. ప్రతిప్రతినిధాపిపాన్మ లక్షణాదా ప్రయోగతః" విశ్వ. కానరాదయ్యె - అనపడకుండెను, అనఁగా 'జంద్రుఁడొక పక్షమునమాత్రమే ఘనబింబముగా గనఁబడుననుట. రాజధర్మంబు - రాజులయొక్క న్యాయము, చంద్రునియొక్క స్వభావమనిభావము. 'ని. రాజాన్యకేలతాభేదే పతౌక్షత్రియచంద్రయోః" "ధర్మశ్రీపుణ్యలిచారే స్వభావోపమయోఃకృత్" నానా. తత్త్వకారంబకాదె - అదియేవిధము గదా, ఇచట, జారచోరప్రవర్తనములు చీకటియందు జరుగుననుటకు "వాణిజ్యేనగతః సమేగృహ పతిర్వాల్లాపినక్రూయతే, ప్రాతస్తజ్జనసీప్రసూనతనయా జామాతృగేహంగతా, బాలాహంసవయావనా నికికథం స్థాతవ్యమేకాగిసీ, సాయంసంప్రతి వర్తతేపథిః సేస్థానాంతరం గమ్యతామ్" శృం. తి. నాచెనిమిటి వ్యాపారమునకైజెల్మినాఁడు. ఎప్పుడువచ్చునో వార్తయైన జెలియలేడు. ఈజేరయుదయ ముననే మాయత్ర తనకూతురుప్రసవించినదని యల్లునియింటికిబోయినది. నేనుచిన్నదాన నీయింటిలో నొంటరిగానుండలేను. ఇప్పుడేనూర్వాస్తమయమయినదికనుక నోబాటసారి యీరాత్రి యొక్కడ శయనించుము. 'యామిశ్యేషా బహులజలదైర్బద్ధభీమాంధకారా, నిద్రాంయాతోమమపతిర సాన్లేశితః కర్మదుఃఖైః, బాలాచాహంఖలు ఖలభయాత్ప్రాప్తగాఢప్రకమా, గ్రామశ్చోరైరయము పహతః సాంధనిద్రాంజహీతి" శృం. తి. ఈరాత్రి బాగుగామబ్బుపట్టి గాఢాంధకారమైయున్నది. ఈయనే నామగఁడు. కర్మవశమునవ్యాధిగ్రస్తుడై పడియుండినిద్రించుచున్నాఁడు, నేనుచిన్నదానను. ఈగ్రామమున దొంగలభయముకద్దు, నాకుఁజాల భయముగానున్నది. కనుక నీరేయి యొక్కడపండు కొనుము, 'వ్యభిచారులకును, దొంగలకును అడుగుసాగకుండెను. మండలసమృద్ధి యెల్లెడలనిండెను. విరోధులగౌరవ మగుపడుటలేదు. రాజధర్మమున నిదియేకదా ఇందుఁచంద్రునకు రాజధర్మంబు సాలోపించుటచే శ్లేషాలంకారము. "క. ప్రకృతము లప్రకృతంబులు, ప్రకృతా ప్రకృతములు శబ్ద పాటవమాత్ర, ప్రకటితసామ్యముఁ జెందిన, నకలంకత శ్లేషమయ్యె" నరస. "శ్లేషః స వాశ్యే ఏక స్మిక్ యత్రానేకార్థతా భవేత్" కా. ప్ర. ఉదా "ఉదయముయతే దిక్పాలిన్యం నిరాకురుతే

తరాం, నయతి నిధనం నిద్రామద్రాం ప్రవర్తయతి క్రియాః, రచయతి తరాం వైరాచారప్రవర్తనకర్త
నం, ఐతేబత అస త్తేజఃపుంజో నిభాతి విభాకరః" శిశు.

తా|| శైశ్నెలు సమృద్ధిగానుండుటచే దొంగతనములు, అంకుతనములు సాగకుండెను. చంద్ర
భింబము సంపూర్ణముగాఁ బ్రకాశించుచుండెను. చీకటియగుపడుటలేదు.

—: చంద్రికావర్ణనము :—

సీ|| గగనసిద్ధుఁడు భస్మ + కక్షపాలికఁ గ్రుమ్మ, రింప వెల్వడుభస్మ + రేణు వనఁగ
రాజు విభావరీ + రమణిపైఁ గరనాడి, కలఁ జిమ్మినతుపార + జల మనంగ
యామినీగణికాంబు + జాస్య దిగ్భిత్తులఁ, జల్లిననవచూర్ణ + నలల మనఁగఁ
గమనీయనీతపక్ష + ఘనసారతరునిశా, త్వణ్ణాతకర్పూర + వార మనఁగఁ

తే|| గాసె నమృతాశనాశన + కాశకేశ, కాశలోకేశవేల్లిత + కేశపాశ
కాశదేశబిలేశయా + ధీశసుప్ర, కాశనంకాశకొముది + యాశలందు. 72.

అ|| గగనసిద్ధుఁడు - ఆకాశమనెడియోగీశ్వరుఁడు, 'ని. నభోంతరిక్షంగగనం' అ. భస్మకక్ష
పాలిక - విభూతితోఁగూడినకకపాతము, సన్ధ్యలు చంకనుంచుకొనునట్టియొకవిధమయినసంచిని,
ప్రవృత్తిరింపఁ - బోరగిలునట్లువంచఁగా, వెల్వడుభస్మరేణువు - బయటఁబడిన బూడిదయొక్కనూత్ను
రూపమో, అనఁగఁ - అనునట్లుగాను, రాజు - చంద్రుఁడు, విభావరీరమణిపైఁ - రాత్రియనెడి
సుందరియైనస్త్రీమీఁద, 'ని. విభావరీతమస్విన్యా' అ. కరనాడికలఁ - కిరణములనెడి గొట్టుము
లతో, చిమ్మినతుపారజలము - చిందునట్లుచేసినసుంచునీళ్ళో, 'ని. అవశ్యాయస్తునీహరస్తుమారస్తుహినం
హిమం' అ. అనఁగఁ - అనునట్లుగాను, యామినీగణికాంబుజాస్య - రాత్రియనెడివేశ్యాయువతి, 'ని.
రజనీయామినీతమి' అ. దిగ్భిత్తులఁ - దిశలనెడిగోడలయందు, చల్లిననవచూర్ణసలితము - ప్రోక్షించిన
నూతనమయినసున్నముతోఁగూడినజలమో, అనఁగఁ - అనునట్లుగాను, కమనీయ.....వారము.
కమనీయ - ఇందైన, నీతపక్ష - శుక్లపక్షమనెడి, ఘనసార - కర్పూరముయొక్క, తరు - వృక్ష
మన, "ని. వృక్షోమహీరుహఃకాభీ విటసీపాదపస్తయః" అ. నికా - రాత్రియనెడి, త్వక్ - పట్ట
వలన, "ని. త్వక్స్త్రీ వల్కలంవల్కలమస్త్రీయాం" అ. జాత - పుట్టఁబడిన. కర్పూర - కపురము
యొక్క, వార - సముదాయమో, అనఁగఁ - అనుకొనునట్లుగాను, చెట్టుబంకయని యూహించు
నట్లును, అమృతా.....కొముది. అమృతాశన - దేవతలకు, ఆశన - భోజనమయినటువంటి,
కల్పవృక్షమునకుఁగల - కాశ - శోభయొక్కయును, ప్రకాశముయొక్కయును, కాశ - భాతువు
నుండి యుత్పన్నమయినది, కః - సముద్రమయొక్కయును, అనఁగాఁ బాలకడలియొక్కయును.
'ని. కోబ్రహృత్పానీలారాగ్ని చిత్తధీయమకేకీమ, విష్ణుహతశద్వేదైశ్చా నీతవర్ణేవసౌద్యుతో" నానా.
ఈశ - శివునిదైన, కం - కిరణమునఁగల, 'ని. కంవారిణిచమూర్ధని' అ. ఆశ - స్వర్గమునఁగలను,
"ని. అభశంక్షీచే కాస్త్రేక్రతయనీమంగళే, కీర్తకాఽయధేవ్యర్థే పరోక్షేచత్రింగకః శమవ్యయంచ
సౌఖ్యరే" నానా. 'ని. ఆక్షసీమాయామభివాహా క్రియాయోగేషదరయోః విశలః ఇచట నీశల

రుండన్నిలోకములందును దనశరీరమునుగనఁజూచుచున్నాఁడను పురాణకథనుహింపవలెను. లోకేశ-
దిక్పాలరచేత, వేల్లిత - చుట్టుకొనఁబడిన, కేశపాళ - తలతెండ్రుకలతోప్పయొక్కయు, “ని.
పాళః కచాంతే సంఘాః కర్ణాంతే శోభనార్థకః” విశ్వ. శివుఁడు వ్యోమకేశుఁ డనిపురాణ
ప్రసిద్ధియే ‘ని. వ్యోమకేశో భవో భీమః’ అ. “కా. అకాశోజ్జ్వల కేశపాశుఁడు త్రికూలాంకుండు”
చం. వి. కాశీదేశ - పూచినతెల్లదీపయొక్కయు, కుశద్వీపముయొక్కయు, విలేశయ - గర్వము
లకు, “నూ. తత్పురుషేకృతిఃపాశమ్, ఇతిఃపాశగ్రహణాత్ అలుబ్ధభవతి విలేశయః విలేశయః”
సిద్ధాం. అధీశ - ప్రభుఁడయిన, కేశునియొక్కయు, సుప్రకాశ - లెస్సైనలేజమునకు, సంకాశ -
గమానవయిన, ఇదివిశేష్యలింగము. ఇదియొకపదమున కుత్తరపదవయినపుడే గద్యకార్థమునిచ్చును.
గాని ప్రత్యేకముగా సమాసార్థమియ్యదు. “ని. న్యు రుత్తరపదే త్వమీ నిభసంకాశ నీకాశ ప్రతి
కాశోపమాదయః” అ. ఉదా “చంద్రనిభః-లక్ష్మీసంకాశా-పద్మనీకాశం-సూర్యప్రతీకాశం-సూర్య
ప్రతీకాశః-విష్ణుపవానః” ఇత్యాదయః. కాముది - వెన్నెల, ‘కుముదానా మియంకాముదీ తద్వికాస
పేతుత్వాత్’ వ్యు. కలఁగలు పుష్పించుటకు పేతువైనది. “కామోదంతే జనాయస్మాత్ తేనాసా
కాముదీ మతా” భవి. ఆకలఁడక - అన్నిదిక్కులయందు, కాక - ప్రకాశించెను, ఈపద్యము
యొక్క పెద్దపాఠములువాలుగు సంత్యానప్రాసమును, ఎత్తుగీరియందు వృత్త్యనుప్రాసమును చెప్పఁ
బడినవి. “తే.దిక్కువర్ణంబు కడదాఁకఁగదగింపఁ, బడగుజ్వుఁభణి వృత్త్యను + ప్రాస మయ్యె”నరస.
ఇందు రూపకాలంకారమునకు నత్రేయ్యలంకారమునకు సంగాంగీభావసంకరము. “క, అనిజిహ్వ
భయదంతై, యోగవవహబలిశేషఃపారియు నైయి, వ్యసుధ భవద్భుజదండము, పాదగుణ ఫణి
నూడ్చి నోబోభూవరునరసా” కా.సం. “అవిక్రాంతిజుషా మాత్రే న్యంగాంగీత్వంతుసంకరః” కా.ప్ర.

తా|| అకాశమనెడిసన్యాసి తనచంకనున్నబూడిదసంచుని గ్రుమ్మరింపఁగాఁ గ్రిందఁబడిన
తెల్లని బూడిదయోనునట్లును, చంద్రుఁడు రాత్రియనెడియందకత్తెబూడఁ గిరణములనెడి కరము
అతోఁ జిమ్మినమంచువీరో యనునట్లును, రాత్రియనెడికన్య దిశలనెడిగోడలయందుఁ గ్రోత్తసున్నము
తోఁగలిపి చల్లినతెల్లనిజలమో యనునట్లును, శుక్లపక్షమనెడి కర్పూరవృక్షమునందు రాత్రియనెడి
పట్టనలఁ బుట్టినకప్పురపురాగులో యనునట్లును, కల్పవృక్షము యొక్కయు, తీరసముద్రము
యొక్కయు, దిక్పాలరనుసైతము మాట్టడించియున్న శివునిజటాజూటముయొక్కయు, కుశద్వీపము
యొక్కయు, సర్పరాజగు కేశునియొక్కయు, బ్రకాశముతో సమానమయినవెన్నెల సమస్త
దిక్కులయందుఁ బ్రకాశించినది.

వ|| ఆనమయంబున.

73.

అ|| ఆనమయంబునక - అట్టికాశమున.

—: నిరంకుశుని వేశ్యావాటికానంచారము :—

నీ|| తుదిగోళ్ళ నున్నఁగా + దువ్వికీలించిన, సిగజాజివిరులు వా + సిగధరించి
కమనీయనానృపైఁ + గమ్మారినామంబు, దీరుగాఁ గొనగోర + గీటి దిద్ది

చలువ దీర్చిననన్న ♦ వలిపెదోవతిమీఁద, నపరంజిమొలత్రాడు ♦ హవలుపఱచి
జంగాళముగ మేన ♦ జాళువాబంగారు, వ్రాతచందురకావి ♦ వలువ గప్పి

తే॥ కలితకర్పూరకాశ్మీర ♦ గంధసార, ఘుమఘుమూమోదవిభవంబు ♦ గుబ్బతిలంగ
గొడుగుపావాలుదోడిగిమఁక్కువఁజరించు, విశ్రతనయుండువెలయాండ్రఁబిఘులందు.

అ॥ విప్రతనయుండు - ఆచార్యునిమాటలచే, తుదిగోళ్యక - నఖ్యాగ్రములతో, గోళ్య
యొక్కచివరలతో. సున్నగాదువ్వి - సున్నపుపకునట్లుగాఁ దనతలమడుపుకొని, కీలించినసిగ్గ -
తగిలించినకేళబంధమునందు, అమర్చినబట్టుముడియందు, జాజివిరులు - జాజిపువ్వులు, వాసిగ్గ -
అధికముగా, ధరించి-తాల్చి, కనునీయసానపైక - మందరమయినముక్కుమీఁద, అనఁగా ధ్రువ
ధ్యమన ననుట. కస్తూరినామంబుక - కస్తూరితిలకమును, తీరుగాక - చక్కఁగా, కొనగోరక -
గోటియొక్కచివరతో, గీటిపిడి - గోఁకినవరించి, చలువదీర్చినచన్న వలిపెదోవతిమీఁదక -
పరిశుభ్రముగానుదికి మడతగాఁబెట్టిన నాజెనుయినవస్త్రముపైన, అపరంజి మొలత్రాడు - చొక్కపు
బంగారుతోఁజేయఁబడిన కటిసూత్రము, హవలుపఱచి - ప్రకాశముగానలంకరించి, ఉదా - "నీ. ధన
శంబువినిచొక్కు ♦ హవలుపెల్లెడులీల" విజ. జంగాళముగక - నిడువాటుగా, ఉదా - "వ.
పాలసినపచ్చియేనికతోలుపచ్చడంబు జంగాళంబుగావైచుకొని" భీమ. మేనక - ఒడలియందు,
జాళువాబంగారువ్రాతచందుర కావివలువ. జాళువాబంగారు - అపరంజియొక్క, వ్రాత - లేఖ
నముగఁ, చిత్తరువువ్రాయఁబడిన, చందుర కావి - సిందూరవర్ణముగఁ, చందురము + కావి-చందుర
కావి, వలువగప్పి - ఉత్తరీయమునువేసికొని, కలిత.....చులు. కలిత - పొందఁబడిన, కర్పూర -
కప్పరముయొక్కయు, కాశ్మీర - కంకుమపువ్వుయొక్కయు, గంధసార - చందనముయొక్కయు
మంచిగందముయొక్కయు, 'ని. గంధసారోమలయజోధద్రక్షిచందనోఽస్త్రీయాం' అ. ఘుమ
ఘుమ - ఘుమఘుమయనెడి సువాసతోఁగూడిన, ఆమోద - పరిమళముయొక్క, 'ని. విమర్దోఽపరి
మళోగంధేజనమనోహరే, ఆమోదస్సానినిర్హరీ' అ. విభవంబు - సంపద, గుబ్బతిలంగక - అధి
కముకాఁగా, గొడుగు-ధ్రువమును, పావాలు - పాదుకలను, తోడిగి - తోడుగుకొని, చక్కవక -
ప్రేమతో, వెలయాండ్రఁబిఘులందుక - వేశ్యయొక్కబజాటులయందు, చరించుక - తిరుగుచుండును,
పద్యమంతయుస్వభావోక్త్యలంకారము. "స్వభావోక్తి రసా చారు యథావ ద్యస్తువర్ణనమ్" ప్రతా.
ఇందు నాయకునియొక్క శృంగారప్రాధాన్యత యుగ్గడించఁబడినది.

తా॥ అనిరంకుశుడు దనకిరోజములను మునిగోళ్యతో సున్నగాదువ్వి కీలుముడివేసి దానిపై
జాజిపువ్వులుధరించి కనుబొమలసంధునఁ జక్కఁగామృగమదపంకముతోఁ దిలకమును గొన
గోటితోఁదీర్చిపెట్టి చలువచేసిన సన్నదోవతిమీఁద పసిఁడికటిసూత్రమును జక్కపఱచి, బంగారు
జలతారుతోఁ చిత్తరువువ్రాయఁబడిన చందుర కావిమప్పటి బుజమున నొల్లెవాటుగావైచుకొని మంచి
గందమును గర్పూరమును కంకుమపువ్వును గలిపి మేననెల్ల నఁచికొని ఘుమఘుమయను పరిమ
ళము వ్యాపించఁగా గొడుగునట్టి పాదుకలందోడిగి పడుపుఁజేడియల బజాటులయందు దనురాగముతోఁ
దిరుగుచుండును.

మ॥ ఒకలీలావతిఁ గొంగిలించి యవురా ♦ యోరీ యటన్నన్ గికా
కికగా నవ్వును హారమేడదిలతాం ♦ గీ యటంచు వక్షోజపా
ళికపై వ్రాయు నఖాంక మొక్కతెకుఁ గే ♦ లిం జూళికం బుష్పమా
లికఁ జాట్టం జనుఁ గానకుండ నొకప్రా ♦ లేయాంశు బింబాస్యకున్. 75.

అ॥ ఒకలీలావతిక - శృంగారచేష్టలుగల యొక కామకురాలిని, కాంగిలించి - అలింగనము చేసి, ఇదికి పుఁగిలించునకురూపాంతరము. ఆయువతి. ఇదియధ్యాహారము. అవురాయోరీ - తగుదువురా, మిక్కిలియాశ్చర్యపడుట, అటన్నక - ఇట్లుపలుకఁగా, కికాకికగానవ్వును - కిలకిలనవ్వును, ఇదికికికయొక్కరూపాంతరము ఉదా“వ. మిగులబాదగాఁ గికాకిక నగుచు” కళా. ఒక్కతె కక - ఇంకొకదానికి, లతాంగీ - ఓపువ్వుబోడి, హారమేడది. ఈపుష్పమాల యొక్కడిది, అంచుక - అనిపల్కుచు, వక్షోజపాళికపైక - స్తనములమీఁద, నఖాంకముక - గోటియొక్క గుఱుతును, వ్రాయుక - లిఖించును, ఇచటనఖాంకమునుగూర్చి “స్తనే నఖక్షతం ప్రోక్షం జఘనేఽపి క్వచి ద్భవేత్” కామ. నఖక్షతార్హప్రదేశము లేవియనఁగా. “నఖాఘాతః ప్రదాతవ్యో. యథాస్థానానికర్మణు, పార్శ్వయోః స్తనయో త్వైవ ఊరా చైవ నికంబకే” కత్తస్థలే చ కర్ణాంతే కపోలే బాహుమాలకే” కామ. ఒకప్రా లేయాంశుబింబాస్యకుక - చంద్రబింబమువంటి మొగము గలయొకవిలాసినికి, కేళిక - విలాసముతో, కానకుండక - తానుదిచేసినట్లాజవ్వనికిఁజెలియకుండ, చూళిక - కొప్పున, పుష్పమాలిక - పూలసరమును, చుట్టక చనుక - చుట్టఁబోవుచు, ఇందు నిరంకుశుని దక్షిణవాయకునిగ వర్ణింపఁబడియున్నది. “కుల్యోఽనేకత్ర దక్షిణః” ప్రతా. పలువురు శ్రీమతియందు సమానముగానుండువాఁడు. “చ. చెఱఁగు బహుప్రియాసదృశకీలుఁడు దక్షిణుఁడు” నరస. ఇందు హాసిత మనుకృంగారచేష్టఁ చెప్పఁబడినది. “అకస్మికం తు హాసితం యావనాదివికార జమ్” ప్రతా, ఇందుఒకలీలావతిఁగొంగిలించి, అని చెప్పఁబడియున్నందున నాలింగనమునుగూర్చి పరికిలింప నది నాలుగువిధములనితెలియుచున్నది. ఒకరి కెదురుగాఁబోయి యన్యోపదేశముతో మేళు కుమేను దాకించుట స్పష్టకము. ఒకరు ప్రత్యేకముగాఁబోయి యొకరి నాలింగనమొనర్చుట విధ కము. ఉత్సవాదులయందును అంధ కారమునందును ఒకరినొకరుతాకుట ప్రియకము. గోడ మొదలైన వానిని రాచుకొనుట పీడనము.

“యద్యోషిదసమ్మృఖ మాగతాయా, అన్యోపదేశా ద్రవజతోనరస్య
గాత్రేణ గాత్రం ఘటతే రతజ్ఞా, అలింగనం స్పష్టక మేత దాచుః”
“యద్భృష్టాతీ కించన వంచితాక్షం, స్థిరోపవిష్టం పురుషం స్తనాభ్యాం
నికంబీనీ విద్యతి తాం చ గాఢం, గృష్టాత్వసౌ విధక ముచ్యతే తతో”
“యతోత్సనాదా తిమిరే ఘనే వా, యదిచ్ఛతో స్యా చ్చిర మంగసంగం
తత్ స్పృష్టకం తత్పునరేవ తద్యే, నపీడనా త్పీడనసంజ్ఞ కా స్యాత్”
“భావప్రబోధార్థ మజాతరత్యా, శ్చతుర్విధోఽతై పరిరంభలీలా”

మఱియు విటునియొక్కయుపాయములలో మొదటిదియగుసామ మనుపేరుగల మానాపనయనోపాయము వివరింపఁబడినది. “సామా భేదేన దానేన నత్నుపేక్షా రసాంతరైః, మానాపనయనం

తాసా ముపాయై వృద్ధి రాచరత్" సాహి. చిం. పెద్దనామ్యుఁడును "ఉ. పశ్చాతః కేసరంజన దుఃపాయముతం దగునిచ్చకంబులం, జిక్కగఁజేసి దాసి సరివిత్తముఁబట్టి సుఖంపఁగాఁ దగున్" అనినాఁడు. 'కేలింజారికణ' అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఒకశృంగారనాయిక సాలింగనమొనర్చు నది యారా యసినంతనే పకపకనవ్వును. మఱియొక యెలజవ్వని కెదురేగి నీకిపూలదండయొక్కడి దని సునగ్రహణమొనర్చును. వేటొకయంద గలెను జేరి యాబిడకుఁ దెలియ గాకుండఁ గొప్పన విరిసరముఁ జాట్టనుంకించును.

ము॥ శుకవాణీ యొకయొకతం బనుచుఁ ద + చోక్రితంబులోఁ బంచసా
యకమంత్రంబు నముచ్చరింప నిటుతా + ల్పంచుక్ నముద్దీపిత
భృకుటీకంబుగ తొమ్మువట్టి తొలగం + ద్రోయంగ నాయంగనల్
సకులుక్ నవ్విరి మోసపోయి తని హః + సన్యాస మేపారగన్. 76.

అ॥ శుకవాణీ-ఓచిలుక పలుకులవంటిపలుకులుగలదానా, ఒకయొకతంబు-ఒక్కరహస్యముగలదు, అనుచుక్-ఇట్లు చెప్పుచు, శత + త్రోత్రంబులోక్-వదిడయొక్కచెవిలో, పంచసాయకమంత్రంబుక్-సంభోగరహస్యమును, సముచ్చరింక్-ప్రసంగింపఁగా, ఇచట రతిలక్షణము వర్ణింపఁచుచునది. "విభా వైరనుభావైశ్చ, సాత్వికైర్వృద్ధిచారిభిః, నీతాఽదస్యరస్యత్వం, రతిశృంగారఉచ్యతే" రతియనఁగా నిచ్చావిశేషము. "యానో రన్యోన్యవిషయ, స్థాయినీచ్ఛా రతిస్సస్మృతాః, భావం మనోగతం సాక్షత్, స్వహేతుం వ్యంజ్యయంతి యే, తేననుభవా ఇతి భ్యాతాః, భూవిక్షేపస్మితాదయః, తే చతుర్థాచిత్రగాత్ర. వాగ్మద్భారంభసంభవాః" రసా. సు. ఇటు తాత్పర్యంబుక్-ఇంతటినిదానించుమనచు, సముద్దీపితభ్రుకుటీకంబుగక్, సముద్దీపిత - మిక్కిలిప్రకాశించఁబడిన, భ్రుకుటీకంబుగక్-కనుబొమలుముడిచినదికాఁగా, 'ని. భ్రుకుటీకభూతిస్త్రీయాం' అ. తొమ్మువట్టి - పాలిండ్లచుట్టికొని, తొలగంక్ + త్రోయంగంక్-ఒకప్రక్కకుఁ దొలగనవట్టునెట్టివేయఁగా, అయంగనల్-అందగలెలయిన యావేశ్యులును, సఖులక్-చారియొక్కన్నే హేతురాండ్రును, మోసపోయితి-మోసపోయితినిగదా, ఇచట 'మోసపోతి' అచటకు "నూ. క్వచి ద్వంద్వకే చాపి, కేచి త్రస్యస్థితిం జగుః" అథ. ఉదా. "క. ఏమిటికే కృష్ణం జూడనేగితి రాధా" భాగ. "ఉ. చేసితి జన్మముల్ తపము" స్వా. మ. అని-ఈప్రకారముగా, మోసవ్యాసము-నవ్వుయొక్కవిస్తారము, ఏపారగంక్-అతిశయించఁగా, నవ్విరి-పరిహాసముచేసిరి, అనురాగయుక్తముగానవ్విరనుట. స్వభావోక్త్యలంకారమును, హాసితనుశృంగారచేష్టయును. ఉదా. "చ. కెరలి ప్రియుండు మోవిపయిఁగెంపులు నింపుట పారవశ్యత, త్వరత నెఱుంగలేక పిదప న్నిలువద్దముచూచి సిగ్గునం, దరుణి చెలు ల్లనుం గొనినఁదారిక నేనునియాడుకొందుకో, వరుని నటంచు జిల్గుట నావారణముద్దులు వెట్టు సారెవ్వు" కా. సం. "గీ॥ ఒకరహస్యము దెలిపెదఁగు విదయనుచు, నేల నను దొరకేరిచి నీనులకడ, మోము గదియించి నామోముఁమూర్కొనివెనఁ, గొప్పవట్టి పెదవిలేసెఁగ్రోలినాఁడు" ఆం. అను. 'త్రోయంగనాయంగనల్' ఇత్యైదు అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ మంజువాణీ: ఒకరహస్యాలోచనకల దనుచు వాచిటకత్తెచెవిలో రతివాంఛాప్రసంగముఁజేయు నది యింకఁజూలలే వచ్చని మొగమును జిల్పించఁగా బాలిండ్లనంటి యొకదెగునెట్టివెన నాతలియఁబోఁడులును వారిహేతు రాండ్రును కంచించఁబడితినిగదా యని పశ్చాత్తపవ్విరి.

క॥ ఈరీతి దుర్జివారవి, హారంబున సర్ధరాత్రు ♦ మగుదాచక బ్రహ్మ
దాయాధీ దిరిగి నిజవే, శ్యావరత్నముకడకు నిదుర ♦ కరిగెడు బుద్ధిన్. 77.

అ॥ ఈరీతిక-ఈరీతిగా, దుర్జివారవిహారంబునక, దుర్జివార - అడ్డుపడునలవిగాని, విహారంబునక-సంచారముతో, అర్ధరాత్రము + అగుదాచక - నకురేయియగువఱకు, 'అర్ధరాత్రేర్ధరాత్రః, అర్ధంనపుంసకమ్, ఇత్యేకదేశసమాసః, సర్వైకదేశసంఖ్యాత పుణ్యాచ్చరాత్రేః ఇతిసమాసాంతోఽచ్చైత్యయః, రాత్రావృహఃపుంసిఇతినియమాత్పుంస్త్వమ్ ప్రమాద + అయాధి-చంతోషముతోఁగూడిన నిశ్చయముతో, తిరిగి-సంచరించి, నిజవేశ్యావరత్నముకడకు - శ్రేష్ఠురాలయిన తన సంబంధముయిన బోగముదాని దగ్గఱకు, రత్నశబ్దమునకు 'ని. జాతౌజాతౌయమత్కృష్టం, తద్రత్నమితి కథ్యతే' యా.నిదురకుక-నిద్రించుటకు, అరిగెడుబుద్ధిక - పోదలంపుతో, 'ఈరీతి దుర్జివారవిహారము' అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ అతఁ డీరీతియ యథేచ్ఛగా నిశీధముగువఱకు ద్రిమృతి తనయుంపుడుకత్తె యగు చంపక గంధియింట కయనింపఁదలంచినవాడై.

—: నిరంకుశుఁడు భోజనార్థమింటికివచ్చుట :—

ఉ॥ రాజముఖిపయోధర వి ♦ రాజితకుంకుమగంధలేప వి
భ్రాజిత మైనదేహముఁ బ్ర ♦ భాసురకాంచన చిత్రితాంచల
భ్రాజితశాటిక గప్పకొని ♦ పాదము లల్లన నేల మోపుచుక
భోజన మాచరించుటకు ♦ భూసురసూనుఁడు వచ్చె నింటికిన్. 78.

అ॥ భూసురసూనుఁడు-బ్రాహ్మణునికొనుకయిన యానిరంకుశుఁడు, రాజము.....జితము. రాజముఖి-చంద్రునివంటి ముఖముగలదయిన యాశేష్యయొక్క, ఇచట రాజముఖి శబ్దమునకు. "నూ. స్వాంగాచోపసర్జనాదసంయోగోపధానాత్ ఇతిజీవ" ఉపసర్జనాత్మకంశిఖాస్వాంగంత్రిధా. ఉదా. చంద్రముఖి-చంద్రముఖా, ఇత్యాదులు సిద్ధాం. "అద్రేఃశృంగంహరితిపవనః కింస్విదిత్యున్మృభిభిః" మేఘ. పయోధర-స్తనములయందు, విరాజిత-ప్రకాశించఁబడిన, కుంకుమగంధ-కుంకుమపువ్వుయొక్క పరిమళముతో. లేప-పూయఁబడి, విభ్రాజితము-ఒప్పుచున్నది, విసదేహముక-అయినట్టి తనయొక్క శరీరమును, ఇచట 'నూ. విశేష్యమాత్రే శ్రీ తా స్వాంక్షు జ్ఞా స్వాతాం తు భేదకే' అధ. ప్రభా.....శాటిక, ప్రభాసుర-మిక్కిలిప్రకాశమయిన, కాంచన-బంగారముతో, చిత్రిత - చిత్రరపు వ్రాయఁబడిన, చిత్రలేఖనము రచింపఁబడిన, అగచల - కొంగులతో, భ్రాజిత - ప్రకాశింపఁబడిన, శాటిక-ఉత్తరీయముతో, కప్పకొని-ఒకలేమియొకపడకుండునట్లు చాచినయనుచేసికొని, పాదములు-అడుగులు, అల్లననేలమోపుచుక - మెల్లఁగా భూమియందానునట్లు నడచుచు, భోజనము + అచరించుటకుక-అన్నమునుదినుటకు, ఇంటికిక-తనగృహమునకు, వచ్చెక-చేరను, స్వభావోక్త్యలంకారము. "క. సహృదయహృదయంగమమై, మహినున్నది రహున్నయట్లు ♦ మాటలలేటలే, బహుళంబులుగాఁ జెప్పిన్న మహితోక్తియె జాతియయ్యె" నరస.

తా॥ అనిరంకుశుఁడు వెలయాలియొక్క స్తనములయందలి కుంకుమపూచావియంటిన తనమే నొరులకగపడకుండునట్లు బంగారుజలతారతోఁ జిత్రరపువ్రాయఁబడిన దుప్పటిఁ గప్పుకొని యడుగులచప్పుడు కాకుండ మెల్లఁ గానడచుచు నోగిరమారగింపనింటికిఁ తేంచెను.

వ॥ అప్పుడు.

79.

అ॥ అప్పుడు-అసమయఁబున,

క॥ తడవాయె నేమిసేయుదు, నెడవాయనినఖులతోడ ♦ నెం దున్నాడో
కొడు కాకలిఁ గొనె నంచుక, మిడుకుదయోపేత మాత ♦ మృదువాగ్జాతన్. 80.

అ॥ తడవాయె-ఆలస్యమయ్యెను, ఏమిచేయుదుక-నేనేమిచేయఁగలదానను, ఎడ+పాయని కఖులతోడక-ఎప్పుడును దనతోడువదలని స్నేహితులతోఁగూడి, ఎందున్నాడో-ఏక్కడనుండెనో కదా, కొడుకు - నాబిడ్డఁడు, ఆకలిఁగొనెక-ఆకొనియుండెను, తుట్టిడితుండైయుండెను, అంచుక-ఇట్లుపలుకుచు, మిడుకుదయోపేతక-పరితపించుచున్నటువంటి దయతోఁగూడినదానిని, ఇచట 'మిడుకు'అనుటకు ఉదా"క. నడుకుచు నపశబ్దంబున, దొడుకుచు బురుడునకుఁగవితుకైలు గట్టక, వడుకుచుముందఱితోచక. మిడుకుచుగర్విచుకుకవి ♦ మెత్తురెనుకవుర" కవిస. మృదు వాగ్జాతక-మెత్తనియైన వాక్కులయొక్క సముదాయముగలదానిని, మాతక-తనయొక్కతల్లిని, 'చేరఁజనుచెంచి, యనుపైపద్యమునందలి వాక్యముతోనన్వయము. 'తడవాయె-నెడవాయని-కొడుకు మిడుకు-దయోపేతక-మాతక-మృదువాగ్జాతక, అనుసాసాలంకారము.

తా॥ నాబిడ్డఁడు చెలికాండ్రతోఁ గలిసి యెచ్చటనుండెనో యింతదనుక రాండయ్యె నేనేమిసేతును. ఆకలిచే నెంతసోలియుండెనోకదా! అని వ్యాకలపడుచున్న తల్లిచెంతకు.

తే॥ చేరఁజనుదెంచివరమల ♦ జ్జితుఁడు వోలె, నమ్రవాదనాబ్జుడై యున్న ♦ నందనునకు
నన్నపానాదు గొనఁగినెఁయ్యముననొక్క, యున్న మితవీరమందుఁగూఁర్చుండఁజేసిరి 1

అ॥ చేరక-సమీపించునట్లు, చనుదెంచి-వచ్చి, పరమలజ్జితుఁడువోలెక-అధికమయిన సిగ్గు గలవానివలె, నమ్ర+వదన+ఆబ్జుఁడు-వంచినముఖపద్మముగలవాఁడు, వి+ఉన్ననందనునకుక-అయి యుండిన తనకుమారునకు, అన్న+పాన+అమలు-భుజించునవియును త్రాగునవియును మున్నగునవి, ఒకఁగి-ఇడి, నెయ్యమునక-ప్రేమతో, ఒక్క+ఉన్నమితవీరమందుక-ఒకయెత్తయిన పీటమీద కూర్చుండక+చేసి-అసీనుడగునట్లాల్చి మీడిపద్యముతోనన్వయము. 'నమ్రవదనాబ్జుఁడు, ఉపమా, లంకారము. 'పరమలజ్జితుఁడువోలెక, ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

తా॥ వచ్చి మిగులసిగ్గుగలవానివలెఁ దలవంచికొని యున్న పుత్రునకు భోజనమిడి పేరిమితో నొకయెత్తయినపీటమీదఁ గూర్చుండఁబెట్టి,

క॥ సుతు వైదికధర్మసమ, నిర్వృతుఁ జేయం గోరి చేరి ♦ నిపుణతఁ బలికెక
శతధృతి సతిగతిసతీయుత, మతి యైసతదీయజనని ♦ మనుజాధీశా.

82.

అ|| మనజాధీశ-ఓరాజా, శతభృతిగణైక - బ్రహ్మయొక్క భార్యయగు సరస్వతివలె, అతియృతమతి-మిక్కిలిపూడిన బుద్ధిగలది, యనకీయఁగని - అయినట్టి యానిరః కనుఁ యొక్కతల్లి, సుతుక-తనకొడుకును, వైదికధర్మసమన్వితక-వేదవిహితాచారముతోఁగూడినవానినిగా, చేయకొరి-చేయుటకేఁగించినదై, చేరి-అశనినిఁమీపించి, నిపుణక-నేర్పుతో, కలిక-ఇట్లుచెప్పెను, ఇందు 'సుతుక-వైదికధర్మసమన్వితక' అనుప్రాసాలంకారము. 'శతభృతిగణైక' అనుపదము.

తా|| ఓరాజా! బ్రహ్మచేవునిభార్య యగుసరస్వతీ సమావయన బుద్ధిగల యతనితల్లి సుతుని వైదికాచారసంపన్నునిగా, జేయఁదలచి యతనినిఁమీపించి నేర్పుగలమాటలతోఁసిట్లనియెను.

—: తల్లి కమారునకు నీతులుబోధించుట :—

నీ|| వృద్ధానసారఁబు ♦ విడిచి కొంచెపుఁగాని, నీతులుకొంటి ♦ వేతనూజ గ్రామణ్యవిభవంబు ♦ గాడఁచుఁ జూడఁపు, గానుల కాశించి ♦ తే నుతుండ విప్రధర్మంబెల్ల ♦ వీటిఁబుచ్చి విరాళి, పోకలఁ బోనేర్చి ♦ తే కమారు కులముగోదావరి ♦ గలిపి వేశ్యాసంగ, మానచే గావించి ♦ తే సుపుత్ర)

తే|| వేదశాస్త్రప్రసంగంబు ♦ వీడుకొల్పి, పడుచుఁగూఁతలు గూయఁబొల్పడితె తనయ యింట నెన్నఁడులేనియీ ♦ హీనవిద్య, యెన్నఁడ భ్యాసమాయెరా ♦ కన్నతండ్రి. 83.

అ|| తనూజ-ఓకొడుకా, వృద్ధానుసారఁబుక-వృద్ధుల సనుఁగొనినదచటను, విడిచి-వదలి పెట్టి, కొంచెపుఁగానినీతులు-అల్పయొక్క నడవడికలు. కైకొంటి-ఆభ్యసించితివా, సుతుండ-పుత్ర, గ్రామణ్యవిభవంబుక-గ్రామాధిపత్యముయొక్క సంపదను, కాదంచుక - చూడదనుకొని, జూడఁపుఁగానులకుక-జూడమాడఁగావచ్చిన రాగిడబ్బులకు, ఆశించితే-కోరికపడితివా, కమారు-తనయఁడా, విప్రధర్మంబెల్లక-బ్రాహ్మణాచారమంతయును, వీటిఁబుచ్చి - వీటిఁబోవఁజేసి-అనఁగా బొత్తిగాఁబోగొట్టియనుట, విరాళిపోకలక-వలపుతోఁగూడిన నడవడికతో, ఉదా "చ. మెలఁతు కరంగవల్లభుని ♦ మీఁదివిరాళిఁబ్రయిఁబుతోడనె, చెప్పలవచించ పల్కుచెవి ♦ జేప్పదు" పర. వి. పోనేర్చితే-తిరుగుటనేర్చుకొంటివా, సుపుత్ర-కుమారా, కులముక-మనవంశమును, గోదావరి గలిపి-గోదావరిలోఁగలియునట్లుగాఁజేసి, అనఁగా నిర్మూలముగాఁజేసియనుట. గృహమును నాశ మొనర్చికొనియనియును జెప్పవచ్చును. "ని. కులంకుల్వేగ జేజీహ, శశేజనపదేనవయే" హేను. ఉదా. "వనకఁబుష్పితేషునః" రఘు. వేశ్యాసంగము - బోగమురాండ్రపాండు, అసచేక-కోరికతో, కావించితే-చేసితివా, తనయ-కొమరుఁడా, వేదశాస్త్రప్రసంగంబుక-వేదములనుగూర్చియు శాస్త్రములనుగూర్చియు మాట్లాడుటను, వీడుకొల్పి-పోగొట్టి పడుచుఁగూఁతలు-కారత్వపుఁజెడ్డ మాటలు, ఉదా. "ద్వి. పడుచుఁజేతలుమానిపాత్తికృతుఁడు" రాజశే. కూయక - వాగుటకు, అక్క-అలేనిమాటలు మాటాడుటకు, పొల్పడితె - ఆలాయపడితివా, కన్నతండ్రి-నాయనా, ఇది పేరునుచెలియఁజేయునుమిలుకుట. ఇంటక-మనకుటుంబమున, అనఁగాఁబూర్వమునుండి మనవంశమున

ననుట. ఇచట 'ఇంట' అనుటకు 'నూ. జౌ' పరిభాషిక నామ్న, మత్స్యసంస్కృత ప్రమాతృతీయాశ్చ సన్న్. ఎన్నడుకొ-ఇదివలెకెప్పుడును, లేనియాసీనవిద్య - లేనట్టియాసీనవయినతెలివి, ఎన్నడుకొ అభ్యాసము+అయెరా - ఎప్పుడుపట్టుపడెనురా, ఇచట నుకనివృత్తిసీచముగా భావించుటనుగూర్చి "ఏకాహారేణసంతుప్తః, పట్కర్మనిరత స్సదా, ఋతుకాలే బ్రహ్మిణామిదం, సవిహే ద్విజ ఉచ్యతే" చాణ. కరుక బ్రాహ్మణధర్మ వ్యతిరేకమని తెలియవలయును.

శా|| అబ్బాయీ! పెద్దలనునరించి ప్రవర్తించుట మాని నీవధర్మముల గ్రహించితివి! గ్రామాధిపత్యమున అభించునందనువదలి జూదపుఁగానుల కిచ్చుగించితివి. బ్రాహ్మణధర్మముల నన్నింటినిరూపుమాపి వ్యభిచారపునడత కలవడితివి. వనవంశమును నేలఁగలిపి పడుపుఁగఁజైలసాం దాశించితివి. వేదశాస్త్రపురాణాది ప్రసంగమును వదలి పలువకుఁతలుగూడ నేర్చుకొంటివి. మన యింట నేనాడు లేని యాసీనవృత్తి యెప్పుడుపట్టువడినదిరా.

శా|| లేరా భోగపరాయణుల్ జగతిలో ♦ లీలావినోదంబుగాఁ
బోరా వేశ్యలయిండ్లకున్ వివిధసం ♦ భోగార్థులై గుట్టుతో
రారా వైదికధర్మమార్గపథిక ♦ ప్రావీణ్యముం జూపరా
యేరా తండ్రి పరిత్యజితురంటరా ♦ యారీతి సత్కర్మముల్. 84.

అ|| ఏరాతండ్రి - ఏమిరానాయనా, ఇదిప్రియముతోఁబొలుచుటను వెలియఁజేయును, జగతి లాన్ - ఈప్రపంచమునందు, భోగపరాయణుల్ - సంభోగమునం దాఁక్తిగలవారు, లేరా - లేక పోలేదుగదా, ఉన్నారగదాయనుట. వివిధసంభోగార్థులు. వివిధ - నానావిధములయిన, సఁభోగ- సంయోగములను. అర్థులు - కోరినవారు, అపేక్షించినవారు, ఐ - అయి, అనఁగాఁ జౌకితిబంధ ములయం దపేక్షగలవారైయనుట. వేశ్యలయిండ్లకు - శైత్రయాండ్రనివాసములకు, లీలావినో దంబుగా - శృంగారచేష్టలతోఁ గాలయాపనమునీయుటకు- స్త్రీపురుష పరిహాసములతోఁబ్రొద్దు పుచ్చుకొనుటకు, పోరా - శిశ్నుచుండుటలేదా, పోవుచున్నారకదాయనుట. గుట్టుతో - ఇత రులకుఁజెలియనీయఁకుండునట్టి స్వభావముతో, రారా - వచ్చుచుండుటలేదా-వచ్చుచుందురుగదా, వైదికధర్మమార్గపథికప్రావీణ్యముక. వైదికధర్మ - వేదసమృతమయినయాచారమయొక్క, మార్గ - పద్ధతియందు, పథిక - నడచుచున్నటువంటి, ప్రావీణ్యముక - నేర్పును, చూపరా - కనఁబఱచుటలేదా, ఈరీతిక - ఈరీతిగా, సత్కర్మముల్ - విధివిహిత కార్యములను-మంచివనులను, పరి త్యజితురంటరా - బొత్తిగావిడిచిపెట్టువారుందురా, అర్థాంతరస్థానాలంకారము. "సామాన్యం నా విశేషో వా తదన్యేన సమర్థతే, యత్ర సోఽర్థాంతరస్థానః, సాధర్మ్యేణేతరేణ వా" కా.ప్ర.

శా|| బాబూ! ఈలోకమున వేశ్యలయందు వాంఛగలపురుషుల లేకులున్నారగదా! వారం దఱును గడికాఁగనలతో నర్థసంభాషణలు మున్నగువానితోఁ బ్రొద్దుపుచ్చుకొని రహస్యముగాఁ దమయిండ్లకు వచ్చి తామువేదసమృతమయిన యాచారమును దప్పకప్రవర్తించుచున్న ట్లగపడుట లేదా? నీవలె వైదికధర్మముల నన్నిటి వర్జించి ఎల్లప్పుడుబోగమ బజాఱులలోనే తిరుగుచున్నారా?

క|| కొదలం బొందనిబహునం, పదలన్ నీతోడివారు ♦ బ్రతుకఁగ నయ్యో
మదనాతురుండ వైతివి, చదివినదోషంబొ కాక ♦ జన్మఫలంబో. 85.

అ॥ నీతోడివారు - నీతోహితముగానుండువారు, కొదలక - లోతక్కువలను, పొందని బహుసంపదలక - చెందనిమిక్కిలియైశ్వర్యములతో, బ్రతుకగక - జీవించుచుండగా, మదనాతురుండవు - కామాతురుండవు-వ్యభిచారివి, చిరివి - అయియుంటివి, అయ్యో - మిక్కిలి కనికరముతోఁబలుకుట, ఇది చదివినదోషంబో - సమస్తకాస్త్రముల నామూలాగ్రముగాఁజదివిన నేరమయియుండునా, కాక - అటులఁగానిపక్షమున, జన్మఫలంబో - నీవుపుట్టిననాటి కాలదోషవిశేషమైయుండునా, ఇందు నీతోడివారు నీపలెఁజదువకుండియుఁ దఱుఁగనిసంఘదలతోనుండ నీవు సంపూర్ణపాండిత్యముగఁబాడవయ్యు వేశ్యాలోలుడవగుట నీచదివినదోషమా' అనునప్పుడు లేకాలంకారము. "లేక శ్వాన్దోషగుణయో గ్గుణదోషత్యక్షమమ్, ఆఖలేషు విహంగేషు హస్త స్వచ్ఛందచారిషు, శుకపఁజఁబంధస్తే వధురాణాం గిరాం ఫలమ్" కుఠ. 'మదనాతురుండవైతివి' అనుటచే నీచవృత్తిగలవాఁడవయితివని భావము. "ద్విషేంద్రోఽపికులాఢ్యోఽపి కామచారిభవేత్సదా, నిత్యం నిమజ్జన్తు పృథౌ నాస్త్రఃశుద్ధోభవత్యలం" నూ. సం.

తా॥ ఓరీ! నీచైరికాండ్రందఱు నధికైశ్వర్యములతోనుండి బ్రాహ్మణధర్మంబుల నిర్వర్తించుచుండ నీవిట్లు గణికాంగనాధీనుఁడవగుట నీయొక్కపాండిత్యాతిశయమువలని దోషమా? లేక జన్మకాలదోషమా?

క॥ నందను నిన్నుఁ గనుంగొను, నందనుకను నెదురుచూచు ♦ నకట సముద్రుం డిందునకుఁ బోలే జనకుం, డిందునకా నీమహత్త్వ ♦ మేమననేర్తున్. 86.

అ॥ జనకుండు-నీతఁడ్రీ, నందనుక-నుతుండవైనవానిని, "ని. ఉద్యహస్తస్యఃపాతోదారశో నందనోఽగృహః" ధనం. నిన్ను-నిన్ను, కనుంగొనునందనుకక-చూచునంతపర్యంతము, సముద్రుండు - సాగరుండు, ఇందునకుఁపోలేక-చంద్రునకువలె, ఎదురు+చూచుక-నిరీక్షించుచుండును-నీరాక కెదురుచూచుచుండును. ఇందునకా-ఇట్లుప్రవర్తించుటకేనా, నీమహత్త్వముక-నీయొక్కప్రభావమును, ఏమి+అననేర్తుక - ఏలాటిదని పొగడఁగలుగుదును, ఇందుసముద్రమును సముద్రుండనుటకు "నూ. భవేదమహతోఽర్థ్యర్థ విశేషేమహదాకృతిః" ఆధ. ఉదా.. "నీ. ఘనులఁగొండలపాలుఁ గాఁజేసిన గొఱత, విషమగోత్రులనంటువృజినమెల్ల" వసు. ఈపద్యమున ద్విపాసమును, 'నందను నిన్ను... నందనుక - ఇందునకు.....డిందునకా' ఇవియును కాలంకారమును, సముద్రుండు చంద్రునిరాక కెదురుచూచినట్లు నీరాక కెదురుచూచుచుండు ననుటచే నుపమాంకారము వాక్యగతకౌత్తి. ఉదా "స్వప్నేఽపి సమరేషు త్వోవిజయశ్చి" ర్నముంచతి, ప్రభావప్రభవం కాంతం స్వాధీన పతికాయథా" కా. ప్ర.

తా॥ మీతఁడ్రీ నీవింటికివచ్చునంతవఱకుఁ జంద్రోదయమున కెదురుచూచు సముద్రునివలె నీకై వేచియుండుట. నీవిట్లుప్రవర్తించుటకేనా! నిన్నేమనవచ్చును.

చ॥ కొడుకులు సర్వవిద్యల న ♦ కుంతితు లై సభలందు శాస్త్రముల్ దడయ కువన్యసించి వను ♦ ధాతలనాథులచేత గుట్టుముల్ గొడుగులు గాంచి సర్వగుణ ♦ కోవిదు లై విహరింప సంపదన్ బొడ వగునట్టిగేహినులె ♦ పుణ్యశరీరలు గా కుమారకా.

అ॥ కుమార కా - ఓరిపుత్త్ర కా, ప్రపంచమున-కొడుకులు - కుతులు, సర్వవిద్యలకు-సమస్త మయినవిద్యలయందు, అక్షరములై - మొక్కవోవనిచారై, సభలందు - వేదకాస్త్రపురాణాదులు చెలిసిచవారి సన్నిధానమున, - బహుసంఖ్యగలిగి భగ్మవిచక్షణతోగూడిన జనసమూహములో, 'ని. సమజ్యాశరిపద్ధాప్తి సభాసమితిసంసదః, ఆస్థానస్థీబహుస్థానం శ్రీనిపుంసకయోఃసదః' అ. ఇటు 'సభలందు' అనుటకు "నూ. వినాలువర్ణంనోసంధిర్మితత్వమయోద్వక్తి" అధ. గభనుగూర్చి "సభా కల్పితయం వందే వేదకాఖోపదీపితం కాస్త్రపుష్పసమాయుక్తం విద్యద్రుఘఃశోభితమ్" అనిచెప్పుట యిందున్నది. కాస్త్రమల్ - సమస్తకాస్త్రములను, తడయక - అలస్యముచేయక, ఉపన్యసించి - విస్తరించిచెప్పి, వసుధాతలవాగులచేత - బుడమికిఁజతులైన రాజులచేత, గుఱ్ఱముల్ - అశ్వములను, గొడుగులు - ఛత్రములను, కాంచి - పొంది, సర్వగుణశోవితులై - సమస్తగుణములయందు నగ్రగణ్యులై, విహరింపఁ సంపదించగా, సంపదక - విశ్వసన్యమచేత, పాదపు - అభిశయను, అగునట్టిగోహనులై-ఆయఁజువంటి గృహస్థులందఱై, పుణ్యశరీరులుగా-పుణ్యాంగసలుగదా, ఈపద్యమున 'వసుధాతలవాగులచేత గుఱ్ఱముల్ గొడుగులుగాంచి' యనుచోట ద్వితీయముఁ బ్రథమసెప్పఁ బడుటకు "నూ. కొన్నియొడల నజడంబు ద్వితీయకుఁ బ్రథమ కాంబడియొడి" ప్రా.వ్యా. ఉదా, "చ. అనిలజవంబునం బఱచు నమృదనాగమెరిప్పి" భార. లోకమునందుఁ దమకుతులు విద్యాపరి పూర్ణులై రాజసభలలో సన్యాసములంది సంపద్యుత్తులై యుండఁగాఁ జూచి సంతోషించుచున్నట్టి తల్లులే పుణ్యశ్రీలుగదా, అనుటచే నప్రస్తుతప్రశంసాలంకారము. "అప్రస్తుతప్రశంసా స్యాత్సా యత్ర ప్రస్తుతాశ్రయా" కువ. "అప్రస్తుతప్రశంసాయా సా నైవ ప్రస్తుతాశ్రయా, కార్యే నిమిత్తే సామాన్యే విశేషే ప్రస్తుతే సతి, తదన్యస్య వచస్తుల్యే తుల్యస్యై చేతి పంచభా" కా.ప్ర. ఉదా "సుహృద్వధూ బాషపజలప్రమాదనం, కరోతి వైరప్రతియాకనేన యః, స ఏవ పూజ్యః సపుమాన్ సనీతిమాన్, సుజీవితం తస్య సభాజనం క్రియః" గాథా "వరం మధ్యశ్వవాదోఽసి యోషితుర్న రుషయో స్తయో, యాభ్యాం లాలనలుభాభ్యాం నవినీతః స్వయం నుకః" వారి, ను.

తా॥ తండ్రి! ప్రపంచమున గుమారులు విద్యాపరిపూర్ణులై రాజసభలలో విద్యాగోష్ఠిసౌన రించి వారలచే వస్తువాహనాది పారితోషికముల నంది బుద్ధివిశేషముతో నైశ్వర్యయుక్తులైయుండుటంజూచి మోదమందునట్టివారై పుణ్యశ్రీలుగదా.

క॥ ధారుణి నేమియు నెఱుంగని, వారల కొకరీతిగా "నవశ్యంపితురా చార" మని నీవె చదివి కు, మారా జనకానుచరణః † మఱవం దగునే. 88.

అ॥ కుమారా - ఓరిబిడ్డా, ధారుణిక - ఈపుడమియందు, ఏమియుక - కొంచెమైనను ఎఱుంగనివారలకుక - తెలియనివారికి, ఒకరీతిగాక - ఒకవిధముగా, నీవెచదివి - నీవుకొన్నిధర్మ కాస్త్రములు మొదలయినవానినిజదివి, అవశ్యంపితురాచారం - తండ్రీయొక్క యాచారము తప్పక యాచరించఁదగినది, అని - చెప్పి, అట్టినివేమఱల ఇది యధ్యాసారము. జనకానుచరణ - తండ్రీ యొక్క నడతననుసరించినదనుట, 'జనకానుచరణ' పాఠం. మఱవందగునే - మఱపుంజెందుట యోగ్యమా, 'అవశ్యంపితురాచార' మనునది పద్యమధ్యమునఁబ్రయోగింపఁబడుటచే లోకోక్త్య లంకారము. ఏమియు నెఱుంగనివారలకునైతము నీవు కాస్త్రములనుజదివి చెప్పుచున్నావుకదా. నీకే యీదుష్ప్రవర్తనముతగునా అనుచు ధర్మము.

“పశ్యన్నపి ప్రస్థతి శృణ్వన్నపి నబుద్ధతి, వతన్నపి న జానాతి దేవమాయావిమోహితః”
 “తన్నిచజ్జగదదం గంభీరే కాలసాగరే, మృశ్యురోగజరాగ్రాహై ర్నకశ్చిదపిబుద్ధతే”
 “ప్రతిక్షణమయం కాలః క్షీయమాణోనలక్ష్యతే, అమశంభ ఇవావృష్టోవిశ్లేష్టోనవిభావ్యతే” సంగరు.
 అట్టిసేవే ధర్మవిరుద్ధముగఁ బ్రవర్తించితివేని ప్రజలందఱు నిన్నుజూచి దుష్ప్రవర్తనులగుదురనుటకు
 “యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠస్తత్తదే తేకరో జనః, స యత్ప్రమాణం కరుతే లోక స్తదనువర్తతే” భగ.
 ఉత్తమపురుషుఁ డేకర్మ నాచరించునో యాకర్మమునే జ్ఞానహితుఁ డాచరించును. అజ్ఞానవంతుఁ
 డేసేని బ్రమాణముగానొప్పుకొనునో దానినే పామరులు ననుసరింతురు, ఇచట ‘ఆవశ్యంపిమరా
 చార’ మని యెల్లరకుఁజెప్పుచు నీతేయులుచరింపలేకు టివి, అనుటచే విశేషోక్త్యులంకారము
 “క. పెక్కులో, కారణములయ్యుం గార్యము, చీరకయుండుట మహిన్వి + కేహక్తియగుకొనరక.
 “విశేషక్తి రఖండేషు కారణేషు ఫలావచః” ఉదా “ని ద్రా ని వృ త్తా వుదితే ద్యురత్నే గభీ
 జనే ద్వారపదం పరాస్తే, శ్లథీకృతాక్షేపరసే భుజంగే, చచాల నాలింగకతోఽంగ నా సా” కా.ప్ర,
 తా|| లోకమున విద్యాగంధమెఱుంగని మూఢులుసంకుతములౌడైనదవడికచొప్పున నడువ
 వలయుననెడిసీతిని నీవు చదివిబోధించుచు విద్యాధిక్షుఁడ వయిననీ విట్లుప్రవర్తించుట యుక్తమా.

క|| చక్కనిది కాదొ మది పెం, పెక్కినయదికాదొ కులన + మీహిత కాదొ
 యక్కట యిన్నిగుణంబులఁ, జొక్కట మగునతిని విడువఁ + జూతురెతండీ. 89.

అ|| తండ్రీ-నాయనా, చక్కనిదికాదొ-అందముగలదికాదా, మదిపెంపెక్కినయదికాదొ-
 బుద్ధివిశేషముగలదికాదా, కులసమీహిత కాదొ - వంశముచేతఁగఁబడునది కాదా - మంచిన-శమునఁ
 బుట్టియుండలేదా, అక్కట-అయ్యో, ఇదిసంతాపమును తెలియఁజేయును ఇన్నిగుణంబులకొ-ఇన్ని
 గడ్డుణులుచేత, చొక్కటము-పరిశుద్ధతగలది, ఉదా. “ఏ. గీ, పలుకుఁజెలిచొక్కటపుఁబాటపట్టి”
 చంద్రా. అగునతిని-అయినటువంటిభార్యను, ఇచట ‘చొక్కటముగుసతిని’ అనుటకు ‘నూ. కృనిజే
 కత్వనిష్ఠం స్వాదప్రాణిశ్రీవిశేషణే, సిద్ధమ్యంతశ్రీరమయోస్తద్విశేష్యకయోస్తథా’ అథ. విధువక
 చూతురె-వదలిపెట్టుటకుఁబ్రయత్నింతురా, ఈపద్యమున ‘చక్కనిది కాదొ’ అనుప్రయోగమునుగూర్చి
 “నూ. ఏదోతొవ్యతిరే కాదపి సంపార్థనప్రకాశియాణాంస్తః” నన్న. ఇందుఁగల యపిశబ్దమువలన
 సందేహప్రకౌర్థకములయందు వర్తించును. ఇందు నాయకయొక్కకులసౌందర్యగుణశీలాద్యుత్కర్ష
 వర్ణింపఁబడినది. అక్కటా! ఇన్నిగుణములయందుఁ బరిశుద్ధమైన సతినివిడువయ్యింతురే, అనుటచేత
 నర్థాంతరన్యాసాలంకారమును, భార్యనువిడుచుటనుగూర్చి ధర్మశాస్త్రములం దిట్లు చెప్పఁబడియున్నది
 “పతివ్రతాంపాధుశీలాం, కులీనాంవిసయాన్వితాం, శ్రీయంత్యజంతియేజ్యేషా, జ్వైతరజ్యాంపతంతితే”
 సంగరు. మంచితమునఁబుట్టినదియు, విషయముతోఁగూడినదియు, సత్ప్రవర్తనముగలదియు, నగుపతివ్ర
 తుల జ్యేషిణిచి యెవ్వరువిడిచిపెట్టుదురో వారుజైతరజినును నరకమునందుండిడి యేటిలోఁబడుదురు,
 మఱియు “ముకున్నాతాంకుయోభార్యాం. స్వర్ణపన్నాభిగచ్ఛతి, బాలగోష్ఠుపరాధేన, యుజ్యతేనా
 త్రపంశయా” పరా. “సత్కులం భూషణం పుంసః, సద్భార్యాకులభూషణం, సత్కుత్రిభూషణా
 భార్యాపుత్రాసన్మతిభూషణా” హరి. శు.

తా|| అబ్బాయీ! నీభార్య సౌందర్యవతికాదా! ప్రజ్ఞా విశేషముకలది కాదా? సత్కుల
 ప్రసూత కాదా! అయ్యో! ఇట్టి భార్యను విడువనుదొంగింతురా?

వ్రాతప్రతియందొకపద్యము కనపించుచున్నది.

క॥ పులకండముచవిగాదని, వెలిమిడిభుజియించునట్టి + పీఠిడికరణి

మలకాంతానుఖమెల్లక, వెలజవ్వని నెవ్వడనుభ + వించుగుమారా.

క॥ రతి గద యాకృతి మతి భా, రతిగద హైమవతి గద ని + రంతరసమనం

భృతి బలియందు రతి నరుం, ధతి గద యిన్నియును గలవు + తావకసతికిన్. 90.

అ॥ ఆకృతిక-రూపమునందు, రతిగద-రతీదేవివంటిదిగాదా, మతిక-బుద్ధియందు, భారతిగద-సరస్వతీదేవితో సమానమయినదిగాదా, నిరంతరసమగంభృతిక-నిరంతర-ఎల్లప్పుడును, సమసంభృతిక-ఓర్పునందు, హైమవతిగద-పార్వతీదేవికిసాటియైనదిగాదా, పతియందుక-పెరిమిటియందు, రతిక-అనురాగమున, అరుంధతిగద-అరుంధతివలెనుండునదిగాదా, తావకసతిక-నీయొక్క-మలాంగనకు, ఇన్నియును-ఈచెప్పినఅక్షణములన్నియును, కలవు-ఉన్నవి, ఇందు. రతి, కృతి, ఇట్లు తకారము పలుమారుచురింపబడుటచే వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము, రతిగదయాకృతిక, ఇత్యాదు లుపమాంకారము. ఇచట నాయొక్క-సోవ్విత్క-ర్షవర్ణింపబడినది. మతియు నత్తయే తనకోడలిని తనకంటె నధికరాలినిగ వర్ణించినది.

తా॥ నీభార్య చక్క-దనమున రతీదేవివలెను, బుద్ధియందు సరస్వతివలెను, ఓర్పునందు పార్వతివలెను, అనురాగమున అరుంధతివలెను బ్రకాశించుచున్నది.

—: అతినిని వధూగృహంబున కనుపుట :—

ప॥ అనిపలికి నిజవచన రచనాంగీకారహృదయుండునుం బోలె నవ్వారాంగనా ధ్యానపరాధీనమానసుం డై ప్రత్యుత్తరం బీకయున్నకుమారు నున్నతాకారు వేమాఱు గారవించుచు నమంచిత కాంచనచిత్రితాంచలంబు లగుచేలంబులు గట్టుకొన నిచ్చి యమంధరగంధబంధురసౌగంధిక ధురంధరచికురబంధురుం జేసి గదంబుపూసి వధూ గృహంబునకుం దోడ్కొనిపోయి యిట్లనియె.

91.

అ॥ అనిపలికి-ఇట్లుచెప్పి, నిజ.....బోలెకనిజ-తనయొక్క-వచనరచన-మాటయొక్క-కూర్పును, అంగీకారహృదయుండునుక + పోలెక-సమృద్ధించినమనస్సుగలవానివలె, ఇచట హృదయుండునుంబోలెక అనుటకు-నూ. ప్రథమాంతములమీదపోలెబలెపోనిశబ్దంబులు ద్రుతపూర్వకంబులు విభాషనగుప్రావ్యా.ఉదా. సమిద్ధవ్యవహుండుంబోలెక హరివం. అవ్వారాం....సుండు. అవ్వారాంగనా-అందగత్రైయినయావేశ్య.....ధ్యాన-స్మరణమునందు, అనంగమనస్సునిల్పియాలోచించుట యందనుట, పరాధీన-పరతంత్రమయిన, 'ని.పరతంత్రపరాధీనపరవాన్నాధవానపి' అ. మానసుండు-మనస్సుగలవాడు వి-అయి, ప్రత్యుత్తరంబు-ప్రతివాక్యము, సమాధానము, ఈక-చెప్పక, ఉన్నకుమారుక-ఉండినట్టితనయొక్క-సుతుని-ఉన్నతాకారుక-అతిశయించిన చక్క-దనముగలవానిని, జేమాఱు-పలుమాఱు-మాటిమాటిని, గారవించుచుక-ప్రేమనుజావుచు, సమం.....బులు, సమంచిత-ఒప్పుచున్న, కాంచన-సువర్ణముచేత, చిత్రిత-చిత్రరూపువ్రాయబడిన, అంచలంబులు-అంచులగలవి, 'ని.చిత్రం లిఖితరూపం పాఠ్య, దాలేఖ్యం తు ప్రయత్నః, నిర్మితోత్తమచిత్రం'కర్తా. అగుచేలంబులు-అయినట్టిదోనకులు, కట్టుకొనక-ధరించుటకు, ఇచ్చి-ఒసంగినదై, అమం.....దురుక. అను-

ధర-శిఖ్రముగా వ్యాపించునటువంటి, గంధ-వాసనతో, బంధుర-గమ్యమైన, సౌగంధిక-కొంచె మెఱుపుగలిగి వాగసగల కలవపువుయొక్క, ధురంధర-భారమునువహించిన, బరువునుమోయుచున్న, చితురబంధురక-తలవెండ్రుకలయొక్క వనోహరమైనవానిని, 'ని. చితురం కుంతలో వాలః, కచః శేఖ శ్చిరోహః, అ. చేసి-ఒసరించి, గండంబుపూసి - చందనమునులేపనముచేసి, వధూగృహంబు నకుఁ - తనకోడలియొక్క శయనగృహములోనికి, 'ని. వధూ స్నుష నవోధా శ్రీ, విశ్వ. తోడ్కొనిపోయి-వెంటఁబెట్టుకొనివెళ్ళి, ఇట్లనియెఁ, ఈప్రకారముగాఁబలికెను, 'వచనరచన-అంచిత కాంచన, అనుప్రాసాలంకారము. 'ఆంగ నాధ్యానపరాధీనమానస - కుమారునున్నతాకారువేమాటు- అనుంధరగంధబంధురసౌగంధి కధురంధరచితురబంధురంజేసి, వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము.

తా|| ఈగతి బోధించుచున్నతల్లిసీతులను సమ్మతించినవానివలె నుంపుడుకత్తెయగు చందక గంధిపైఁ గల యానక్రితో మాటుపల్కక యున్నకుమారుని మిక్కిలిగారవించి పసిడిసరిగంచువలన ధరింపఁజేసి తావికొలుపుచున్నచెంగలవపువృత్తల నతనితలయందు ముడిచి తనకోడలి యొక్క శయన గృహమునకు వెంటనిడుకొనిపోయి యిట్లు వచింపనుద్యమించె.

క|| ఇదిమొదలు వారకాంతా, నదనవ్యాపారచింతః ♦ జాలించి సన మృదగతి సంసారస్థితి, వదలక చరియింపవయ్య ♦ వైదికమఃశి వై. 92.

అ|| ఇదిమొదలు - ఈదినముమొదలుకొని, వార.....చింతః, వారకాంతా - వేశ్యల యొక్క, నదన-ఇండ్లయందు, వ్యాపారచింతః-ప్రవర్తించుటయగు విచారమును, జాలించి-నిలుపు దలచేసి, సనమృదగతిక-సంతోషముతోఁగూడిన పద్ధతితో, సంసారస్థితి-కుటుంబముయొక్క నిత కడను, అలవిడ్డలతోఁగూడియుండుటను, వదలక - విడిచిపెట్టక, వైదికమఃశివై - వేదసమృతమైన ధర్మములనాచరించువారలలో శ్రేష్ఠుడవై, చరియింపవయ్య-మెలఁగుము, ఇది ప్రార్థనార్థకము. "నూ. ఆర్యాదిశబ్దయుక్తస్సాన్య, దసంబంధార్థబోధనే" అధ.

తా|| నేటినుండి కోవెలఁదలయిండ్లకేగుట మాని వైదికాచారముతోఁ బ్రవర్తించుచుఁ గాఁపురమునేయుచుండును.

తే|| అనుచు జనయిత్రి సీతివా ♦ కృప్రసన్న, హృదయుఁ జేసితిసుతునంచు ♦ నేగెనతఁడు ప్రొద్దువోయినదనితలా♦రులకువెఱచి,యొకవిధంబున నారాత్రియుండఁదలఁచె. 93.

అ|| జనయిత్రి-తనయొక్కతల్లి, అనుచుక-ఇట్లువచించుచు, సుతుక-కొడుకయిననిరంకుశుని, సీతివాకృప్రసన్నహృదయుక-సీతివాకృష్ణ-ధర్మవచనముచేత, ప్రసన్నహృదయుక - సంతృప్తమైన మనస్సుగలవానినిగా, చేసితిక-ఒసరిందితిని, అంచుక-ఈప్రకారముగానుకొనుచు, ఏగెక-అవ లికిఁబోయెను, అతఁడు-అనిరంకుశుఁడు, ప్రొద్దు + పోయినది-కాలముగడచినది, అని-ఇట్లుదలంచె, తలా రులకుక-రాత్రి కావలికానుదొరతనపు బంటులకు, వెఱచి-భయపడి, ఒకవిధంబునక - ఏదోయొక రీతిగా-ఇష్టములేకయునుట, ఆరాత్రి-ఆరేయి, ఉండక-తలఁచెక - ఆయింటిలోనేయుండుటకు నిశ్చయించెను. ఈపద్యమున 'అంచుక' అనుటకు "నూ. శత్రుశత్రూతకృష్ణానో" కట్టచిం. 'జనయిత్రి, అనుకట్టమునుగూర్చి "నూ. శ్రీలింగంబులెల్లస్వస్వనియతెంబులగు శ్రీప్రత్యయంబులం గూడి యిండుఁబ్రవర్తిల్లు" బా. వ్యా.

తా|| ఈవిధముగాఁ జెప్పి కొడకును సఁసారమునం దిచ్చగలవానినిగాఁ జేసితినిగా యని సంతసించుచు దనహందిరమున కరిగెను. నిరంకుశుఁడును దశమదిలో నిప్పటికర్థరాత్రమయినది. వీధి కేగినచోఁ దలారివాఁడు పట్టకొందురేమో యనుభయముచే నారాత్రి యెట్లొకాఁడుగడుప నిశ్చయించుకొనెను.

వ|| అంత,

94.

అ|| అంతః-అంతట.

—♦ నిరంకుశునిభార్య శయ్యదాపునకు వచ్చుట ♦—

మ|| జలకం బాడి మణుంగు గట్టి వరభూ ♦ మాసఁఘముల్ దాల్చి చెం
గలువల్ కొప్పునఁగీలుకొల్చి రతికాం ♦ తుం జేర నేతెంచె ద
త్కులకాంతామణి వారసారసముఖి ♦ దుర్వార మారావహా
త్కులికాఘూర్ణిత మానసుండయికడుం ♦ దాపించుప్రాణేశ్వరున్.

95.

అ|| తత్కులకాంతామణి-శ్రేష్ఠురాలయిన యానిరంకుశుగియొక్క భార్య, జలకంబు-అడి-
న్ననముచేసి, మణుంగుగట్టి-పరిశుభ్రముగానుదికి మడతపెట్టిన చీరధరించి, వరభూషణసంఘముల్-
శ్రేష్ఠమైనయాభరణములయొక్క సముదాయమును, తాల్చి-ధరించినదై, చెంగలువల్ - ఎఱ్ఱకలువ
పూలను, కొప్పునఁ-కేశబంధము, కీలుకొల్చి-తగిలించి-గుచ్చి, రతికాంక్ష-సంభోగమునందలి
వాంఛతో, వార.....నుండు, వారసారసముఖి-పద్మమువంటి ముఖముగల యాశేష్యకొఱకు,
దుర్వార-వారింపనలవిగాని, మారావహ-మన్మథుఁడుప్రవేశించుటచేత, ఉత్కులికా-గొప్పతరంగ
ములవలె, 'ని. తరంగే భంగ వీచ్యార్య త్కులికా మహతిత్విహ, అహ ర్యల్లాల కల్లాలాః'
పేను. ఘూర్ణిత-తిరుగుడుపడిన, మానసుండు-మనస్సుగలవాఁడు, ఉత్కులిక యనఁగా గోరినవస్తు
వును బొందుటకుఁ గాఁచిలంకనము నోర్వఁజాలక తహతహపడుట 'ని. ఉత్కులితోత్కులిక సమే,
అ. "ని. కథితోత్కులితోత్కుంతాపేలాగలిపించి, మే. అయి-అగుచు, కడుక - లెస్సగా,
తాపించుప్రాణేశ్వరుఁడ - వ్యాకులపడుచున్న తనయొక్కభర్తను, చేరక-ప్రవేశించెను-సమాపమునకు
వచ్చెను, ఇచట స్త్రీలకలంకారము నాలుగువిధము లనిచెప్పఁబడుచున్నది. "కచధార్యం దేహధార్యం,
పరిధేయం విలేపనమ్, చతుర్థా భూషణం ప్రామాః, స్త్రీదా చన్య శ్చ దైకిమ్" రసాక, కచ
ధార్యము కురులయిందు ధరించుకొనునది, దేహధార్యము శేహమునందు ధరించుకొనునది. పరిధేయము
అచ్చాదించుకొనునది వస్త్రము. విలేపనము పూసికొనునది. పతిరాకడకు సంతోషించి వస్త్రభూష
ణాద్యలంకృతయై సంభోగ కాంక్షతో నేతెంచినదని చెప్పటచే నించు వాసకసజ్జికా లక్షణ మగు
పడుచున్నది. "ప్రియాగమన వేదాయాం. మండయంతి మహుర్యమాః, కేళిగృహం తదాత్మానం,
సా స్యాద్వాసకసజ్జికా" ప్రతా. ఇచట "జలకంబాడి మణుంగుగట్టి వరభూషణసంఘముల్ దాల్చి
చెంగలువల్ కొప్పునఁగీలుకొల్చి రతికాంక్షుంజేరనేతెంచె" నని బహుక్రియలతోఁ దత్కులకాంతా
మణి యనునొక కర్తృకారమునకు నవ్యయంబగుటచేత కారకదీపకాలంకారము. "క. కారకదీపక
మగునొక, కారకముం జెందు చెక్కు. *క్రమికంబులచేక" అలం సా సఁ శృంగారచేష్టలు నాలుగు
అవియేనియనభావ, హావని, విలాసని, భ్రమశ్శులు అందు విలాసపునుశృంగారచేష్టయిందుఁగన్పట్టుచున్నది.

“క. బిట్టనిజక్రియ సంగన, కట్టెదురం జూచియంగకంబులమీదక, బుట్టించినయొక్కారము, చిట్టడుట యది విలాసచిహ్నంబరయక” కావ్య. చూ. ‘రతికాంక్షంజేరినేతెంచె, ననుటచేత నభిలాషయనునన్మథావస్థయు వర్ణింపఁబడినది. “క. కలయటకు మున్ను గోరిక, యిలనభిలాషంబు” కా. సం. మమృతాచార్యుఁడను విప్రబ్రహ్మగా వివరించి అభిలాషవిహము, ఈర్ష్య, ప్రవాసము, కాపము, అనునైదువిధములు విశదీకరించెయుండెను. అభిలాషకీయుదాహరణముఁ జూపించియుండెను, “పేమాద్వైతి ప్రణయస్పృశః పరిచయాదుద్దాధర గోడయా, స్తాతామగ్ధదృశోనిగ్రమధురాశ్చేష్టా భవేయ్యుర్మయి, యావ్వంక్షేఃకరణ్య బహ్యకరణవ్యాపారోధీక్షణా, దాశంసాపరికిల్పితా న్యపి భవత్యానందసాంప్రదోలయః” మాల. మా.వ.టియ ‘వారసారగమభి.....ప్రాణేశ్వరక’ అను టచే నాయకునకఁ జిఁతయననవస్థ చెప్పఁబడినది. ‘ఇష్టానభగమాధ్యాసం చింతాకూన్యత్యతాప కృత్’ ప్రతా. ఇందు నిరంకుశునిపత్ని పతియఁడఁ గోరికతోఁ గమిసించిన దనుటనుగూర్చి ‘నిమంత్రణోత్సవా విప్రా గవోఽవత్యణోత్సవాః. పత్న్యత్సవాయతా భార్యా, హం కృష్ణఁ శోత్సవః’ చాణి. ‘ఉత్కలిత ఘృతమనసుఁడ, ఆనఁగా నత్కలితకు సంచారిభావమని యన్వయము “శంకానూయాభయఁగాని, రావ్యధిష్ఠితాస్మృతిర్థృతిః, ఔత్సక్యవిగ్రహయావేగా, వ్రీడోన్మాదోన్మదాస్తథా, విహిదోజడతానీద్రావహితాచాపలంఘ్యతిః” ఇతిభావాః ప్రయోక్తవాన్, శృంగారశృంగభిచారిణిః, ఈశంకానూయాది సంచారిభావములను దగంగనదృశములై ననన్ముని జలింపఁజేయుచుండును. ‘వజ్రంలేళ్లనివజ్రఃతః కల్లోలాస్తేయధార్ణవే, తస్మాత్కల్పం వితన్వంతి, యాంతితద్రూఢతావపి’ తథాస్థాయినీనిర్మగ్నా, ఉన్మగ్నాకృభిచారిణిః, పుష్పంతిస్త్వయినఁస్వాః శ్చ తత్రయాంతిరసాత్కతామ్’

తా|| అనిరంకుశునిభాగ్య స్నానమాచరించి శుభ్రుడైనవస్త్రములనుధరించి నవరత్నకలిత సువర్ణాభరణములఁ దాల్చి చెంగలవలతోఁ గేశబంధమును బ్రకాశింపజేయుచు సంభోగాభిలాషతో ధనాంగనాస్వాధీనమానసుం డైకలగుండువశియున్న మగనిచెంతకుఁ జేరెను.

—: నిరంకుశుఁడనాదరముతోనుండుట :—

క|| చనుదెంచి యతనిమోమునఁ, గనికర మొకకొంత యయినఁ + గానక యపుడ వ్వనజాతనయన సాధ్వన, మును సిగ్గును మానుషంబు + ముప్పిరి గొనఁగన్. 96.

అ|| ఆవ్యవశాతనయన - పద్మములవంటి కన్నులుగలవయన యానిరంకుశునిభాగ్య, చనుదెంచి - వచ్చి, అతనిమోమునక - తననాగునియొక్కముఖమునందు, కనికరము - దయ, ఒక కొంతయైనక - ఇంచుకయైనను, కానక - కనఁబడకుండుటచే, అపుడు - అసమయమున, సాధ్వనమును-భయమును, సిగ్గును-లజ్జయును, మానుషంబుక - మర్యాదయును, తనక వహించుమునుగల్గుటను గూర్చిన యాలోచనయును, ముప్పిరిగొనఁగక - మూఁడుపురులుగాఁజూట్టుకొనఁగా, అనఁగా నివి యన్నియు నేకీభావముఁజేదఁగాననుట, ఇందుముప్పిరి ననుటకు “నూ. ద్విగ్రహమిక్రితాయాంతుప్రాయ ఏకత్వమిష్యతే, మిత్రతాయాంబహుత్వంస్యా తన్యత్రాపిక్వచిద్భవేత్” అథ. సంభోగాభిలాషతోవచ్చి యతనిమోమునఁ గనికరమును గానకవిచారగ్రస్తురాఱయినదనుటచే విషదాలంకారము. “ఇవ్యమాణ విదుద్ధార్థ సంప్రాప్తిభువిషదనమ్ దీపముద్యోకయద్వాదాన్నిర్వాణస్తావదేశః” చంద్రా.

తా|| అతనిసమీపించి కనికరము లేనివానినిగాఁ జెలిసికొని భయలజ్ఞాపమానంబు లంతరంగంబున నిండఁగా.

—: భార్యతాంబూలమీయఁబోఁగా విముఖుడగుట :—

మ|| అలివేణీమణి సిగ్గుచేత నతవ ధిక్రాంభోజయై రెండుచేతుల బాగా లొనఁగంగఁ బోయినఁ గృపా ధి దూరీకృతుం డై ఘనజ్వలనజ్వాలక రాళ మైనయొకని ధి శ్వాసంబుఁ గావించి యవ్వలిమో మయ్యె రుచింతురే కులసతుల్ ధి వారాంగనాభోక్తకున్. 97,

అ|| అలివేణీమణి - తుమ్మెదలవలె నల్లనిజవగలిగి శ్రేష్ఠరామయిన యతనిగృహిణి, సిగ్గుచేత - అజ్జతో, నతివక్రాంభోజయై. నత - వంచుకొనఁబడిన, వక్ర - ముఖమనెడి, అంభోజయై - కమలముగలదియై, రెండుచేతుల - తనయొక్క రెండుహస్తములతో, బాగాలు - వక్రపాడిని. ఒనఁగంగ - పోయిన - ఇయ్యఁబోఁగా, కృపాదూరీకృతుండై, కృపా - దయను, దూరీకృతుండు - విదూరముగాఁజేయఁబడినవాడై, ఘన.....సంబుక. ఘన - గొప్పదియగు, జ్వలన - అగ్నిహోత్రముయొక్క; జ్వల - చుంట్వలె, ఈజ్వాలకబ్రము పుం శ్రీ లింగములయందుఁగలదు. 'ని. వన్నీర్వయోర్జ్వాలకీలా' అ. కరాళ - భయఃకరమయిన, ఒకనిశ్వాసంబుక - ఒకనిట్టూర్పును, ఇదిమక్కిలి విసుగుజెందినప్పుడు కనఁబఱచునది. కావించి - కలిగించి, ఆనఁగానొకనిట్టూర్పును విడిచియునుట. అవ్వలిమోము - ఆయ్యెక - పెకమొగమునుబెట్టెను, వారాంగనాభోక్తకు - వెలయాండ్రతోఁగూడి నుఖించువానికి, కులసతుల్ - సంసారస్త్రీలు, కులస్త్రీలు, రుచింతురే - హితవుగానుండురా, ఇవ్వచుకారనుట. ఇందు 'బాగములు' అనుపదమును 'బాగాలు' అనిప్రయోగించుటకు "నూ. అసంబుద్ధాభవద్వాప్తు రస్త్రీయాంబుదిగర్హకే, ప్రాయశోచైకృతపదే లోపోద్గ్రస్థశ్చమారతః" అథ ఉదా. 'క. కర్పూరంబుతోడిబాగా, లీరాదోయాకుమడిచియీరాదొచెల్లి' కళా. ఇందు 'రుచింతురేమలసతుల్ వారాంగనాభోక్తకు', అనుటచే అర్థాంతరస్యాసాలంకారము. 'క. భాషింపఁగసామాన్యవి, కేషమలర్థాంతరాఖ్య ధి చెన్నువహించుక, ఓషధిపఠినహిమింగుక, భాషాపతివ్రాటదాట ధి వశమెవ్వరికిక' అలిం. సా. సం. 'సామాన్యంనావిశేషోవా, తదన్యేన సమర్థతే, యత్రసోఽర్థాం తరవ్యాసః, సాధర్మ్యేణేతరేణవా' కా. ప్ర. 'అలివేణీమణిసిగ్గుచేత నతవక్రాంభోజయై, అనుటచేత 'చకిత' మనుశ్వుం గారచేష్టవర్ణింపఁబడినది. 'క. అలుకుట చకితమునవ్వును, నలరుట హాసితంబురతుల ధి నతినమ్మిన్, జ్వలసౌఖ్యము కుట్టుమితము, లలనకుఁ జపలతికతూహ ధి అలబెట్లన్నన్' కా. సం. మఱియు 'కృపాదూరీకృతుండై.....యవ్వలిమోముయ్యె, ననుటచేత, బతికగర్వాతిశయముచేత నిష్టవస్తువునందయినను గలిగెడు ననాదరభావమును నానొనియొక్క చిబ్బోకచేష్టగాఁ జెలియఁదగినది. 'మనాకప్రియకథాభాషే, చిబ్బోకోఽనాదరక్రియా' ప్రతా. ఇందు 'నాయకునియొక్క ఘనజ్వలనజ్వాలకరాళమైన నిశ్వాసము తనహృదయ పరితాపమును వెలిబొక్కచున్నదికనుక నిచట శంకయనుసంచారిభావము 'అనిష్టాభ్యాగమోత్పత్తి, శంకాకోపాదికారణమ్' 'హర్షస్త్యైష్టవాప్తేర్తనః ప్రసాదోఽశ్రుగద్గదాదికరః, ఉపాయాభావజన్మాతు విషాదః సత్త్వసంక్షయః, నిశ్వాసోచ్ఛ్వాసహృత్తాప, సహాయస్వేదజాదికృత్' సా.ద. నిరంకుశు

నకుఁ దల్లి యెన్నియో నీకుఁ బోధించినను దనదుర్గణమును విడువఁజాలకుండుటనుగూర్చి “నదుర్జనః సాధుదళాముపైతి, బహు ప్రకారైరికిత్యుమాణః, అమూలసిక్తః పయసాఘృతేన, ననింబవృక్షో మధురత్యమేతి” చాణి,

తా॥ అతనిభార్య సిగ్గుతోఁ దలవంచికొని దోయిటఁ దాంబూలమందీయఁబూనిన నతఁడు దయమాని యొకపెద్దనిట్టార్పవిడిచి పెడమొగము పెట్టెనుగదా! తెలయాండ్ర పొందు గోరువారి కిల్లాండ్రవసుగుదురా?

సీ॥ లేదువో గృహిణిపై ♦ మోదఁబు లోకాప, వాదఁబునకు నైన ♦ వణఁకవలదె
కాదువో సఁసార ♦ కాంక్ష మేనికి దాని, వినయసంభృతి కైన ♦ వెఱవవలదె
యీదువో దయ్యమా ♦ యిభకుంభకుచపొందు, జననియానతి కైన ♦ జడియవలదె
రాదువో మనసు వా ♦ రవధూవిలగ్న మై, కలకాంత యని యైన ♦ గొంకవలదె
తే॥ కారుణికభావమాత్రవి ♦ దూరదుర్గి, వారహృదయాబ్జుఁ డైయాప ♦ యోరుహాక్షి
వీడెమీయంగఁబోయిన ♦ విరసముద్ర, నవలిమోమయ్యెనతనినే ♦ మనఁగవచ్చు. 98.

అ॥ గృహిణిపైక-గృహస్థురాలయిన భార్యమీఁద, మోదంబు-సంతోషము, లేదుపో-లేదుగదా, లోకాపవాదంబునకుఁ-జనులయొక్కయపనిందకు, విసే-అయినను, వణఁకవలదె-కంపమునొందవలదా, సఁసారకాంక్ష-కాపురముమీఁదికోరిక, మేనికి-తనకు, కాదుపో-కూడదుగదా. దానివినయగంభీరిక-అవిడయొక్క నప్రకటించుకొనిన కలయికకు, విసే-అయినను, వెఱవవలదె-భయపడవలదా, దయ్యము-వైవము, అయిభకుంభకుచపొందు - ఏనుఁగుకుంభస్థలమువంటి స్థనములుగలదయిన యొల్లాలియొక్కమాడికను, “ఉదా. చ. మదగజరాజకుంభముల ♦ మచ్చరికించుచురోజకుఁ భములో” శృం. నై. ఈదుపో-ఇయ్యలేదుగదా, జననియానతిక-తనదల్లియొక్క యాజ్ఞకయినను, జడియవలదె-జంకవద్దా, వనస్సు-హృదయము, వారవధూవిలగ్నమై - వేశ్యాశ్రీయందు మిక్కిలి తగల్గూ-నినదై, “ని. భుజిష్యే లంజికా రూపాదీనా వారవధూఃపునః” హేమ. రాదుపో-రాదుగదా, కలకాంత-పాణిగ్రహణమొనర్చుకొనఁబడినది, అనియైనక-అనునట్టికనికరముతోనయినను, కొంకవలదె-భీతిఁజెందవలదా, కారుణిక.....బుఁడు, కారుణిక - దయతోఁ గూడిన, భావమాత్ర-స్వభావమయినను, “ని. భావో లీలాక్రియాచేష్టా, భూత్యభిప్రాయజంతుః” యా. “భావ స్సత్రా స్వభావాభిప్రాయచేష్టాత్మజన్మసు” అ. విహార-మిక్కిలిహారముగాఁ జేయఁబడి, దుర్లివార-అడ్డగింపవలవిగాని, హృదయాబ్జుఁడు-నదృశ్యమువంటి మనస్సుగలవాఁడు, ని-అయి, ఆపయోరుహాక్షి-కమలములవంటి నేత్రములుగలదయిన యశనిభార్య, వీడెము - తాంబూలమున, ఈయంగక-పోయినక - ఇచ్చుటకు దగ్గఱకుఁబోగా, విరసముద్రక - వైషమ్యమునెడి మానముద్రతో, అనఁగా విరుద్ధస్వభావముతోననుట. అవలిమోమయ్యెక - పరాజుభూదయ్యెను-పెడమోముపెట్టెను, అతనికి - అయొక్కనిరంకుశుని, ఏమనఁగవచ్చుక - ఇట్లు ప్రవర్తించుటనుగూర్చి రోమునిచెప్పవచ్చును, ఈపద్యమున “లేదువో” ఇట్లు నాబుగుపాదములఁబండుఁ జెప్పఁబడుటనుగూర్చి “నూ. ఆ న్యేష్టర్థవిశేష. స్య, రంకీ శ్రుతిమనోహరాః, అథ. ఉదా. “ఁ. యాయ, క్తి-మనఁచు నంగలర ♦ యొప్పురవోభృతరాష్ట్రనందనులో” భార. ఇచట. ప కారమునకు వకారాదేశమయినందు

లకు 'నూ. పరుషాణాంగసడదవాస్సస్యః, పవార్ద్యంజ్యే' నన్న. వీడెము. ఇది వీడియముయొక్క యాపాంతము. ఈ ప్రయోగమునుగూర్చి "నూ. ఇయాంత్వే కుత్రచిత్ స్యా దత్వం యశ్చాసి తస్యచే, లఘు స్సోఽపి చ సంయుక్త ఇతి కేమాచి దీరణా" అథ. ఈ నీసపాదములు నాలుగును బాదాదియందుద్విప్రాసముగను, అంత్యానుప్రాసముగను జెప్పఁబడినవి. ప్రథమపాదమున నను ప్రాసముకలదు. ఇందుఁగారణములెన్నియోయొందియును గార్యమభావమగుటచే విశేషోక్త్యంతకారము. "విశేషోక్తి రఖండేషు, కారణేషు ఫలావగః" కా. ప్ర. ఉదా. "నిదానివృత్తా వృద్ధితేద్యు రత్నే, గభీజనే ద్వారపదం పరాస్తే, క్షణీకృతాశ్లేషరసే భుజంగే, చచాల నాలింగనతోఽంగనా సా"

తా|| ఇల్లానిపైఁ బ్రేమలేఖన్నను లోకులు నిందింతురనియైన భయపడవలయునుగదా! కావున రమనం దిచ్చలేకున్నను భార్యయొక్కనమ్రతకయినను జంకవలయునుగదా! పరమేష్ఠి యాసతి పొందుఁ గూర్చకున్నను దనకల్లియొక్కయాజ్ఞ ననుసరించియైన మెలఁగవలయునుగదా! వెలియాల్పై నున్నచిత్తముమరలకున్నను అగ్నిసాక్షిగా వివాహమైనపత్ని యనియైనను జెఱపుఁజూపవలయును గదా! తనకులాంగన తాంబూలమియఁబోఁగా నిందుకయైన జాలిలేక మొగముటుప్రిప్పెను. అట్టి దుష్పథచారి నేమనవలయును.

క|| తమకంబు లేక కారు, ణ్యముఁ జూప కతఁడు కులాంగ + నాపరవీక్షా విముఖత్వ మిట్లు చూపిన, గుమగుమమని శోకవహ్ని + గుబ్బతిలంగన్. 99.

అ|| ఆతఁడు-ఆనిరంకుశుఁడు, తమకంబులేక-తగులములేక, కారుణ్యముక-చూపక-దయను గనఁబఱచక, కులాంగనాపరవీక్షావిముఖత్వము, కులాంగనా-కులస్త్రీయయిన తనభార్యకు, ఆపర-వృత్తిలేకమయిన, జేఱయిన, వీక్షా-దృష్టిచేత, విముఖత్వము-పరాజ్యుభిము - పెడమోము, ఇట్లు-ఈ ప్రకారముగా, చూపినక-అగపఱచఁగా, గుమగుమమని-గుమగుమమనెడిధ్వనితో, అనఁగా నగ్ని మండునప్పుడు గుమగుమమనిధ్వనికలిగినట్లునట. 'ని, గుమగుమ, అగ్ని మండుటయందనుకరణము, నూ. అం. ని. శోకవహ్ని-అగ్నిమంటిమఃఖము, గుబ్బతిలంగన్-అతిశయించఁగా, ఇందు గుమగుమమనుకల్ప మున ముగాగమంబగుటకు 'నూ. ధ్వన్యనుకరణకల్పముల కనుభావుపుపరంబగుచోఁ గొన్నియెడల ముగాగమంబగు' ప్రా. వ్యా. ఉదా. "కనకనమను" రామా. ఇందు 'శోకవహ్ని' ఉపమాంకారము. ఇచట నాయుకయొక్క శోకమును సంచారిభావము జెప్పఁబడినది. "ఇష్టజనవియోగాదినాఽత్మని దుఃఖాభిభామిఃశోకః" ప్రతా.

తా|| ఆనిరంకుశుఁడు భార్యయందలి వృత్తిలేకచిత్తముశోఁ బ్రేమను గనఁబఱచక పెడమొగము జెట్టియుండుటఁజూచి యాల్లాలు దనమనఁబును దుఃఖాసతిమతిశయించఁగా.

—: భార్య విచారపడి వ్యాకులముతో నిద్రించుట :—

మ|| అకటా ! యింతకుఁదెచ్చెనే యనుచు న + త్యాపన్న యై జాలవల్లికలో వీడియ ముంచి పంచశరకే + లీవాంఘ చాలించి చంః పకగంధిన్ దనలోన మెచ్చుకొనుచు + బద్మాసనుం దిట్టుచు స్వికలం బైనమనంబుతో నిదురఁజెం + జెం దత్సమీపదైన్.

అ॥ అకటా-అయ్యో, ఇంతకు-ఇట్టిసిరికి, తెచ్చినే-తెచ్చిపెట్టెనుగాదా, అనుచు-ఇట్లు తలంచుచు, అత్యాపన్నయై - మిక్కిలికష్టమునొందినదై, జాలవల్లికలోక - చిత్రపుపనిచేసిన తమల సాకులపల్లెములోపలనే, తాంబూలపాత్రములోనే, ఇచట, జాల+పల్లిక-జాలవల్లిక అగును. 'నూ. అచ్చికసమాసంబులఁడలఁచుగవర్ణలోపాగమాచేకవికారంబులు నిత్యవైకల్పికములుగాఁ బెక్కులు గానంబడియెడి' ప్రా. వ్యా. ఉదా. "నీ. జాలవల్లికలముఁత్యాలజాలీలపెక్" వింజామరలువట్టి వేళ్ళునురటి" రసిక. వీడియముంచి-తాంబూలమునుబడవైచి, పంచశరకేళీవాంఛ-సంభోగమునందలి కోరిక, "ని. ద్రవశేలిపరీహాసాః. క్రీడాభేలాచనర్పన" అ. చాలించి-మానుకొని, చంపకగంధిక-చంపకగంధియనుపేరుగల. బోగముదానిని, తనలోని-నయొక్క-మనస్సులో, 'మెచ్చుకొనుచుకొ-క్లాఫించుచు, పద్మాసనుక-తి మరపువ్వు పీటగాఁగల బ్రహ్మదేవుని, తిట్టుచుకొ-తూలనాడుచు, వికలంబు-విచ్చేదమునొందినది-కలఁతఁజెందినది, ఐనమనంబుతోక-అయినట్టిహృదయముతో, తత్సమీప స్థలిక-అతనియొక్క-సమీపమున-అతనికిదగ్గఱగా, నిమరక-చెంచెక-నిద్రించెను, ఈపద్యమున'వీడి యము' అని ప్రయోగించుటకు "నూ. ఏదనాచనామ్న మన్యతరస్యామియనానాం" శబ్దచి. ఉదా. "క. వీడియముక్రాంతైతగ" కవిక. ఇచట 'చంపకగంధిందనలోన మెచ్చుకొనుచుకొ' అనుటచే వ్యాజస్తత్వలంకారము. "వ్యాజఃస్తుతిర్మథేనిదా, స్తుతిర్వారూఢిరన్యథా" కా. ప్ర.; 'పద్మాసనుం దిట్టుచుకొ, అనుటచేత బ్రహ్మసనిందించుటకు హేతువు కనఁబడుచున్నందునఁ గావ్యలింగము. "కావ్యలింగం. హేతోర్వాక్యకృపదార్థతా" కా. ప్ర. ఇందునాయిక యధీరగావృంపఁబడినది. వ్యంగ్యముగాఁ గోపప్రకాశముచేయు నాయికయే యధీర, అమర్షణ మనుసంచారిభావమును జెప్పఁ బడినది. "అమర్షః సాపరాధేషు చేతః ప్రజ్వలనం మతమ్" ప్రతా.

తా॥ అయ్యో! ఎంతటికష్టముసంభవించె ననిదుఃఖించుచు బళ్ళెరమునఁ దాంబూలమునుంచి సంభోగాభిలాష మాని తనపతి నిట్లుసంసారవృత్తిరేకునిగాఁ జేసి తనకులోబఱచుకొనిన చంపకగంధి యొక్క చాతుర్యమును క్లాఫించుచు సతిపతుల కిట్లువియోగమును గూర్చిన బ్రహ్మదేవుని దూషించుచుఁ గలఁతనొందమనంతో నతనిదాపున నిదురించెను.

—:నిరంకుశుడు పరితపించుట :—

మ॥ తలఁకుం దల్లడమందుఁ దాల్చివదలుం ♦ దాపించుఁ గోపించు నీ
తులువల్లించినతల్లిమీఁద విధికిన్ ♦ దుర్వారు లెవ్వారనుకో
దలయూఁచుం దనబుద్ధిహీనతకు నా ♦ ధాత్రీసురుం డప్పు డా
వెలయాలిన్ వలయాలిమత్త-రయుగన్ ♦ వీక్షింపఁగా లేమికిన్. 101.

అ॥ ఆధాత్రీసురుండు-ఆబ్రాహ్మణుండు, అప్పుడు-ఆకాలమున, వలయాలిమత్త-రయుగకా, వలయ చుట్టుకొనుచున్న, ఆలిమత్-తు మ్రొదలుగల, కరయుగకా-హస్తములయొక్క జంటగల దానిని, ఆవలయాలిక-ఆబోగముదానిని, వీక్షింపకా-కాక-లేమికికా - చూచుటలేనందువకు, చూడవీలుగాకున్నందుకు, తలఁచుకొ-చలించును, ఉదా "క. అప్పురుసునబాణాసురుఁ, డప్పటికప్ప టికిఁ దలఁకె, నధికభయమునకా" ఉ. హరివం. తల్లడము-అందుకా-వ్యాకులపడును, ఉదా. "ఉ. తామరసాక్షునినవలెఁదల్లడమందిరి హేరులందఱుకా" ఉ. హరివం. తాల్చివదలుకొ-తొందరపడును,

తాపించుకొ-జ్వరముచే గాఁగును, నీతులు-మంచిమాటలు, వల్లించినతల్లిమీఁదన్ - చెప్పినమాటలతో మరలమరలజెప్పిన తనయొక్కజననిపై, ఉదా “ను వల్లించు శ్రీరామనా, మనుధామాధురిసాధురీతి” పాం. మా. కోపించున్-క్రోధముతువహించును, విధికికొ-బ్రహ్మవ్రాతకు, దుర్వారలు-అలవిగాని వారలు, ఎవ్వరు+అనుకొ-ఎవ్వరుకలరనుకొనును, తనబుద్ధిహీనతకుకొ - తనయొక్కమతిభ్రష్టత్వమునకు, తలయూచుకొ-శిరఃకంపమొనరించును, కారకదీపకాలంకారము. “క్రమికైకగతానాం తు. గుప్తుః కారకదీపకమ్, గచ్ఛత్వాగచ్ఛతి పునఃపాథః పశ్యతి పృచ్ఛతి” కున. “సకృద్వ్యతిస్తూ ధర్మస్య ప్రకృతాప్రకృతాత్మనాం, నైవ క్రియాను బహ్వీషు. కారకస్యేతి దీపకమ్” కా. ప్ర. ఉదా. “ఖద్యతి కూతి జ్వలతి, విచలతి నిమిషతి విశాకయతి తిర్యక్, అంతర్నండతి చుంచితమిచ్చతినవపరిణయావధూః శయనే” ధ్వన్యా ఇందునాయనునికొ జితమునుచేష్ట చేప్పబడినది. “ఇష్టానభిగమాత్ ధ్యానం, చింతాకూన్యత్వతాపకృత్” ప్రతా. ఈకవి నీతకనుపించనిసమయమున రామునిచేతఁగూడఁ గుడియెడనుగానిట్టిపనులే చేయించినాఁడు “కన్నులనప్రలుఁగ్రమ్మఁగవగచుకొ, జౌరావిధివశముని తలయూచుకొ, ఏటికికొబ్రాణములింకననితలచుకొ, క్రమ్మరసామృతం + రొమ్మననొత్తుకొ, ఏగతినోరుతునింకననిపలుకుకొ, బాపురె విధియనిఁఫాలముముట్టుకొ” ముగ్ధి. వసుచరిత్రమునను, చఁడుసురనుఁ గన్ను మోడ్చుఁడఁయుమాఁడు దలంచునగుంజెనుర్పున + దౌసలుగనుంగొనుంబారలుఁజేరువడంతుఁజలింపకుండువాఁ, ప్రసవగుంధియంచుఁ బుత్రుఁపాన్పనవ్రాలు నృపాలపుంగవుం, డసమశరద్రపరనిశితాశుగ దుర్దినధూయమానుడై” అనియున్నాఁడు. ఇచట నిరంకుశుఁడు నీతులుబోధించినతల్లిపైఁ గోపించుననుటనుగూర్చి “అథానాంయాచకఃకత్తు ర్మూర్ఖాణాంబోధకోరిపుః, బారశ్రీణాం పతిశ్శత్రుః చోరాణాంచఃద్రమారిపుః” చాణ. ‘తాపించుకొ - కోపించుకొ-తలయాలికోవలయాలి, ఆనుపాసాలంకారము.

తా|| అనిరంకుశుఁడు నిజవేశ్యను బాధనలనుపచకపోవుటచేఁ దాపమునుజెందును, బుద్ధినిలంకడలేకుండును, చిక్కిలివ్యాకులపడును, పాపవాక్యములుబోధించినతల్లిపై నాగ్రహముజాతును, బ్రహ్మవ్రాతకడదురులే దనుకొనును, పెండ్లలకడనే యోగిరమరగించి పోఁజాలనయితిని గదా యనిజనబుద్ధిలోపమునకు శిరఃకంప మొనరించును.

కం|| వాఁడానాలుగుగడియలు, నేఁడాదిగఁ గడపిసూర్యుఁ + డింకఁ దూర్పునకుకొ
రాఁడో యనితలచోయఁగ, మూఁడవజా మయ్యె నంత + మోద మెలర్పకొ. 102.

అ|| వాఁడు-అనిరంకుశుఁడు, ఇది తచ్చుట్టుముకనుక ‘తదిదమోర్వట్, అనుచైకృతచంద్రికా నూత్రముచే వకారాగమమును ‘నూ. “భవేత్తదాదికజ్జేభ్యోదుష్పిరస్తుభవేన్నచాత్, జనస్థానేయతత్ర స్యాత్, క్వచిదత్వంభవేల్లలే” అథ, ఆనాలుగుగడియలు - అకొలిదికాలమును, ఏఁడాదిగకొ-ఒక సంవత్సరమైనట్లుగా, ఉదా. “క. ఏఁడాదిచటకొ, నిలుపుము” ఉ. రా. కడపి-కాలమును తెల్పఁబుచ్చి, సూర్యుఁడు-భాస్కరుఁడు, ఇంకకొ-ఇంకమీదట, తూర్పునకుకొ-తూర్పుదిక్కునకు, రాఁడో-రాఁడుకాఁబోలును, అని-ఇట్లని, తలఁపొయఁగకొ-అలోచించుకొనుమండఁగా, మూఁడవజాను-తృతీయయామము, ఇచట మూఁడుశబ్దమునిర్బిందుకనుని శ్రీ. బ. సీతారామాచార్యులుగారు తమశబ్దరత్నాకరమునవచించియుండిరి. కాని “క మూఁడవజాహులిమైయు” అను భారతప్రయోగమును. “ఉ. ము, మూర్తాదుకరంబులేము” అను జైమినిభారతప్రయోగమును, జూచియుండదని తలంపఁ

యను. శ్రీ సూర్యారాయాంధ్రనిఘంటువునందుగూడ నీనిరంకుశోపాఖ్యాన పద్యమును భారత జైమినీ భారతపద్యములను జూపియున్నారు. అయ్యెక్క-అయిపోయెను, కడచిపోయెను, అనగా వేక్షవజామయ్యెననుట. 'ని. నిశానికీధినీరాత్రి స్త్రీయామాత్మజదాత్మసా' అ. రాత్రియందలి ప్రభము యామముచేప్టు కాలమును, అంత్యయామమువిబోధ కాలమును, ఆగుటచే నీరెండుయామములందు సగము దివససమానము, కావున రాత్రికేంద్రియాను. అనుపేయవచ్చినది. ఇచటనిరంకుశుఁ డింకనూర్యుఁ డుడయింపఁడని విలపించుచుండఁగ నింతలో వేక్షవజామయ్యెననుటచే సమాధ్యంతంకారము 'సమాధిః కార్యసౌకర్యం కారణాంతరసన్నిధేః, ఉత్కంఠితా చ కలటా. జగామాస్తం చ భానుమాన్' చంద్రా. "సమాధిః శుకరం కార్యం, కారణాంతరయోగతః" కా.ప్ర. ఉదా. మాన మన్యో నిరాకర్తం పాదయో శ్మృ పతివ్యతః, ఉపకారయ దిష్ట్యేద, ముద్గిర్లం ఘనగర్జితం" కావ్యాద. వఱియు వ్రాతప్రతియందు. "మూఁడోజామయ్యె, ననియేయున్నది. దానిఃజూచియే శ్రీ. అ. అదిభట్టనారాయణదాసుగారు తమగేయకవిత్వమున 'లేజవ్వనంపుపగందు- నా లోజాముక్తొంప్రాద్దు వేగినగండు' అని ప్రయోగించిరి.

తా|| ఆతఁ డాత్మోఽది కాలము నొకసంవత్సరముగాఁ దలఁచి యింక నూరోద్ధయము కాదు శుమా! అని విచారపడుచుండఁగా వేక్షవజామయ్యెను.

తా|| పాయంజొచ్చె విలాసినీసురతసా ♦ భాగ్యంబుచేఁ దారకల్
మేయంజొచ్చె జకోరపంక్తులు గడుం ♦ బ్రేమక శరచ్చంద్రికల్
దూయంజొచ్చె మరుఁడు లేజగురుగు ♦ త్తుల్ జంక నుంకింపుచుక
గూయంజొచ్చె దృతీయయామకృకవా ♦ కుల్ కొక్కొరోకోధ్వనిక. 103.

అ|| విలాసినీసురతసాభాగ్యంబుచేక, విలాసినీ - కావముగఁజ్రీయొక్క, సురత-సంభోగమువలని, సాభాగ్యంబుచేక-నమృద్ధిచేత, తారకల్-చుక్కలు, నక్షత్రములు, పాయక చొచ్చెక- తొంకనారంభించెను; చకోరపంక్తులు-వెన్నెలపులుఁగులయొక్కవరుగులు, కడుక - లేస్సయిన, ప్రేమక-పేరిమితో. శరత్ + చంద్రికల్-ప్రకాశించుచున్న వెన్నెలను, మేయక + చొచ్చెక- భుజించుటకు నారంభించెను, మరుండు-మన్మథుఁడు, లేజగురుగుత్తుల్ - లేతచిగురుటాకులయొక్క గుచ్చుముతను, చంకక-తనయొక్క బాహుమూలమున, ఉంకింపుచుక-లేస్సగాఁబూనదు - ఆధికముగానహించుచు. తూయక + చొచ్చెక తూపులుగాఁజేయఁబూసెను, బాణములుగా నొసర్చునారంభించెను, తృతీయయామకృకవాకుల్ - మూడవజామనఁగూయుకొల్పి, "ని. కృకవాకుస్తామ్ర చూడః, కుక్కుటశ్చరణాయుధః" అ. కొక్కొరోకోధ్వనిక - కొక్కొరోకోయనెడుకబ్బములతో, తూయక + చొచ్చెన్-తూయనారంభించెను, ఉదా. "ఉ. కొక్కొరో, కోయనిహయఁడేయతఁడు" శృం. వై. "ఉ. మ్రొనెఁగొక్కొరో, కోయనికుక్కుటశ్చరదశకుంతితకంతకతోరనాదముల్" విక్ర. ఈ పద్యమునఁ ద్రిపాదముచెప్పఁబడినది. స్వభావోక్త్యంతంకారము. "స్వభావోక్తిరసాచాదయాభావద్యస్తువర్ణనమ్" ప్రతా.

తా|| కామినీసమాహమయొక్క సంభోగాతిశయములచేత నక్షత్రము లేడఁబాయుచుండెను. చాతకములు చంద్రికవలన సంతృప్తికొందుచున్నది, మన్మథుఁడు లేజగురాకుటన్నులను బాహు

మూలమున వహించి సంధించుచున్నాఁడు. తెల్లవారుజామునఁ గూయుకోళ్ళు కొక్కొక్కోయని ధ్వనిచేయుచున్నవి,

చ॥ వనరుహబాంధవుండు పగవారి డరుదేగలఁ డింకఁ బోద మా
వనమున కన్నసాధుజన హక్యము లొక్కచోర మార్తితో
విని తమిదీట వెక్కనము హెన్నెలముద్ద భుజింపఁబోయి గొం
తునఁ బడవేసికొన్న హిమ హితోయ మొనంగిరి నెయ్యలయ్యెడక. 104.

అ॥ వనరుహబాంధవుండు-కమలకణ్ణాటమయిన నూర్వండు, పగవారిండు-చనకునితోధి, అరుదేగలడు-అరుదెంచగలఁడు - రాబోవుచున్నాఁడు, ఇంకక-ఇంతటితో, అవనమునకుక-అజలమునకు, అయరజ్యమునకనిభావము. 'ని. వనం కానన నీరయోః. నానా. పోదము-పోవుదము, "నూ. భాషేయమమితాతత దేశ్యాచిత్రస్వభావయుక్, తచ్చిత్రతాత్రుద్రవ్యవ్యా పూజ్యపాదగుభాషితైః" అని యధర్వణాచార్యులు. అన్న సాధుజనవాక్యములు-అనినట్టిసజ్జనులయొక్కపలుకులు-అనినట్టిమంచి వారియొక్క మాటలు, 'ని. జనస్సమాహోశ్చేపి. నానా. ఒకచోరము - ఒకచక్రవాకపక్షి, విని-అకర్ణించినదై. అలకించినదై, ఆర్తితోక-దుఃఖముతో, తమిదీటక-కోరికదీరునట్లుగా, వెక్కనము-మిక్కుటమయిన, వెన్నెలముద్దక-చంద్రికయను కబళమును, భుజింపఁబోయి-తినుటకుఁబూని, గొంతునక - గొంతులో, పడవేసికొన్నక - పడునట్లుజెనుకొనఁగా అయ్యెడక - అనమయమున, నెయ్యలు-న్నేహితులు, హిమతోయము-మంచువిందుపులినెడినీళ్ళను, ఒసంగిరి-ఇచ్చిరి. ఈపద్యమున 'నెయ్యండు' అనుప్రయోగమునుగూర్చి "నూ. కేచిత్తజైకృతాశబ్దాః, పుంసీచాన్యత్రనగతాః" అధ. పద్యమంతయును రూపకాలంకారము. 'తద్రూపకమభేదో య ఆపమానో పశ్యేయయోః అతి సామ్యుదభేదః, క్రాంతాశ్చోపతాయదా" కా. ప్ర. ఇచట చకోరములు వెన్నెలముద్దను దినుటకవి సమయసిద్ధము. 'కోశ్చత్సాన్వేయాచకోరైర్జైధరసమయే మానసంయాతిహంసాః, ఇత్యుద్యున్నేయ మన్యత్ కవిసమయగతం సత్కృషీహంధ్రబంధే" సా. ద. 'వనరుహబాంధవుండు పగవారిడరుదేగలఁ డింకఁబోదమా, వనయనకు. ఇది శ్లేషాలంకారము. 'నెయ్యలయ్యెడక' అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ మనకు శత్రువగు కమలబాంధవుండు రానున్నాఁడు చనమింక వనమునకేగవలయునునుమా! అను సద్వాక్యమును జేరికచాతకము విని దుఃఖముతో నీవెన్నెలను గోరికదీట దినిపోవుదమని మ్రింగ నది కుత్తుకజాతికుండిన యపాయస్థితిలోఁ దనహితులు మంచనెడిజలమును చెచ్చియిచ్చిరి.

ఉ॥ అప్పుడు విప్రసూనుండు ర॥ యంబునఁ బానుపు డిగ్గి వేడ్కతోఁ
జెప్పకు మింక నొక్కదరిఁ హరేద నంచుఁ దలంచువేళ లా
గొప్పంగ ధాతచేలము న హిమన్నతలీల మునుంగువెట్టి నీ
రప్పిననిప్పుచందమున హజనిభానన నిద్రవోవఁగన్. 105.

అ॥ అప్పుడు-అయవనున, విప్రసూనుండు, అబ్రాహ్మణునికుమారుండు, రయంబునక-శిఖ్రిముగా, పానుపుడిగ్గి-శయ్యనుండిదిగి, వేడ్కతో-మితాహలముతో, ఇంకన్ + చెప్పకుము - ఇంకఁ జెప్పఁజూకుము-ఇంకఁవీలుచిక్కినది లెమ్మనుట, ఒక్కదరిక-ఏదోయొకజైపునకు, చేరదక-పోగలను, అంతుక-ఇట్లునుకొనుచు, ఇచట 'అనుయ' అనుటకుభిన్నం 'అంయ' అని ప్రయోగించుటకు "గ్నా,

శత్రుభృతూకశ్చానోః” ‘తస్యస్యాచ్చుత్థాద్ధబిందురసి’ నన్న. తలంచువేళకొక-అలోచించునట్టి నమయమున, రాజనిభానన-చంద్రునితో నమానమయిన మఖముగల యాగృహిణి, ఇచట నిశబ్దమునకు ‘ని నిభోవ్యాజసదృశ్యతోః’ విశ్వ. ‘ని. సుగ్రుత్తరపదేత్వమి. నిభంక కాశనీ కాశ, ప్రతి కాశోపమాదయః. ఆ. ఉదా. ‘చంద్రనిభః, లక్ష్మీసంకాశా, పద్మినీ కాశం, మూర్ధ్వప్రతిక శః, విష్ణూపమా, ఇత్యాదులు. భాతచేలముకొక-ఉదికినవస్త్రమును, లాగొప్పగొక-ఇచ్చునచ్చినట్లు-ఇచ్చెను సారముగా, మునుంగువెట్టి-నిండారగప్పుకొని, నీర్గప్పిననిప్పుచందమునకొక-బూడిదగప్పిన యగ్నిహోత్రమవలె, నీలు+కప్పిన-నీర్గప్పిన-అగును. ఇది నిగుఱుయొక్క రూపాంతరము ఉదా. “అ మాఱుకొన్నవారి నీలుచేయును, భార. ఇచట సంధినిగూర్చి “నూ. నలదాడిరంతరుతశ్చ” నన్న. నిద్రవోవగొక-నిదుంచుచుండగా, ఇచట ‘నీర్గప్పిననిప్పుచందమున రాజనిభాననిద్రవోవగొక, అనుటచేత నుపమాలంకారము. ‘సాధర్మ్యముపమా’ కా. ప్ర. ‘అంచుడలించు-కప్పిననిప్పు, అనుప్రాసాలంకారము.

తా|| అయ్యెడ నిరంకుశుడు వేకువజానయ్యె నిక నెచ్చటికైనఁబోవచ్చు నని యూహించి తన కయ్యనుండి దిగి చంద్రబింబమువంటి మోముగలకలపతి ననిగప్పిననిప్పువలె నిద్రించుచుండఁగా,

—: నిరంకుశుడు సతియారాధరణముల హరించి వేశ్యయైటికేగుట :—

శా|| బొరొ దైవము దెచ్చిపెట్టె ననుచున్ + సామోదచిత్రాబ్జుఁడై
చేరంబోయి మునుంగుఁదీసి కడువై + చిత్రంబు మీఱన్ దురా
చారాగ్రేసరుఁ డాధరాసురుఁడు కాం + తున్ నల్లపూసాదిగా
నారామామణిసామ్ము నాచుకొని వే + శ్యావాటి కేగె న్నృపా.

106

అ|| నృపా - ఓరాజా, దురాచార + అగ్రేసరుడు - చెడ్డనడకయందు వర్తించువారిలో మొదటివాఁడు, ‘ని. పురోగాగ్రేసర ప్రస్థాగతః సరపురస్పరాః’ అ. అయిన. ఆధరాసురుఁడు - అబ్రాహ్మణుఁడు, అభూమియందుండెడి రాక్షసుఁడని భావము, బొరొ - ప్రళంసార్థకము, ఉదా “కా....బొరొయొంతసౌఖ్యప్రదం, బైకప్పటివ దీప్తలబు” ఉదా. బైవము - దేవుఁడు, తెచ్చిపెట్టెకొక - నాకుసంప్రాప్తించునట్లుచేసెను, అచుకొక - ఇట్లుతలంచుచు, సామోదచిత్రాబ్జుఁడై - సామోద - సంతోషముతోఁగూడిన, చిత్ర+అబ్జుడు - పద్మమువంటి మనస్సుగలవాఁడు, బి - అయి, చేరకపోయి - తనయొక్క భార్యను సమీపించి. మునుంగుకొక+తీసి - అమెకప్పుకొనిన మునుంగును తొలగించి, కడువైచిత్ర్యంబు - లెచ్చైన విచిత్ర్యభావము, మీఱకొక - అతిశయించఁగా, కాంక్షకొక - ఆశతో, ఆరామామణిసామ్ముకొక - అభార్యయొక్క నగలను, నల్లపూస+అదిగా - నల్లపూసలుమొదలుగా- నల్లపూసలతో సహితము గాననుట, ఇచట ‘నల్లపూసాదిగా’ ననుటకుదా “వ. నిజపురోహితుండయిన భామ్యుండాదిగా వనేకవివస్వస్త్రహీనుర నివహంబుతో” భార. నాచుకొని - అపహరించి, ఉదా. “శి. శబ్దముండదలుమిటిసైంధవ, ప్రాణమునాచి కోట నర + పాతలంపగ మర్త్యకృత్యమే” భార. వేశ్యావాటికొక - బోగమురాండ్రుండెడి యిండ్లనరుసకు, ఏగొక - పోయెను, ఈపద్యమునఁ ప్రథమపాదమున స్వరప్రధానయితి నెప్పుఁ బదిభది, ‘దురాచారాగ్రేసరుఁడాధరాసురుఁడు’ అనుకల్పమునందలి భూనికాచరార్థమున క్లేషాలంకా

రిమును, 'చిత్రాబుండు' ఉపమాంకారమును, 'మీఱి' దురాచార - అగ్రేనరుదాధరాసురుండు' అనుప్రాసాలంకారమును.

తా|| ఓరాజా! దుష్పథచారి యగునానిరంకుశుండు తనలో నాహా భగవానుఁ డీదినమున నాకు ధనసహాయమొనర్చి ననిసంతసించుచుఁ దనభార్యచెంతకేగి యాయుండుచుఁగి కన్పొని యున్న వస్త్రమును తొలగించి మెడలోనున్న సామృతను నల్లతూసలతోఁగూడ నపహరించి వెలయాండ్రయిండ్లవరుస కరిగెను.

—: ప్రాతస్సంధ్యాకాలవర్ణనము :—

శా|| నీడాంతంబులనుండి పక్షులు మెడల్ + నిక్కించి నల్లిక్కులన్
జూడన్ దుమ్మెదగాణ పాడఁ దెలిమిం + చుం గూడ నబ్జేక్షణల్
మేడన్ నిద్దరమంపు వీడఁ గమనుల్ + మీనాంకుతోఁ గూడఁ గ్రీ
డాలంబమ్ములు వీడనాడఁ దమితో + డం దెల్లవాతె న్నృపా. 107.

అ|| నృపా - ఓరాజా, పక్షులు - పిట్టలు. నీడ+అంతంబుల - గూండ్లయొక్కచివరలను, "ని. కులాయోనీడమస్త్రీయాం" అ.పుష్ట. 'నీయతేత్యజాదికమత్రేతినీడం. త్యజాదులు దీని యందుంచబడును. ఉండి మెడల్నిక్కించి - అట్టులనుజూచి, నల్లిక్కులక - నాలుగుదిశనను, చూడక - చూచుచుండగా. కుమ్మెదగాణ - కుమ్మెదయనుగానయచేసి నీ స్త్రీకుమ్మెదయను పాటకతై. పాడక - సంగీతమునుబాడగా, తెలిమించుక - తెలుపుయొక్క యధికమును, కూడక - కలియఁగా, అబ్జేక్షణల్ - కమలములవంటి కన్నులుగల స్త్రీలు, మేడక - మార్మము నందు, ఇచట 'మేడ' దేశ్యము "నూ వ్యతిరిక్తాస్సంప్రదాయతోవేద్యా" నన్న. నిద్దరమంపు వీడక - నిద్రయొక్కచుత్తు వదలిపోఁగానే, కమనుల్ - ఇచ్చగలవాండ్రు-అనఁగాగాముకులనుట. "ని. కమనః కామకే కామే" విశ్వ. మీనాంకుతోక - మన్మథునితో, కూడక - కలియఁగా, అనఁగా వలపుకాండ్రు కనిపింపకపోఁగాననుట, క్రీడాలంబమ్ములు - రతికేళియొక్కపట్టు, వీడ నాడక - విడిపోఁగొట్టఁగా, తమితోడక - మోహముతో, తెల్లవాతెక - ప్రభాతకాల మయ్యెను, అనఁగా నుదయమయ్యెననుట. ఈపద్యమయొక్క నాలుగవపాదమున నభేదప్రాసము చెప్పుబడినందులకు "గీ. పెద్దలాకును దనకు న + భేద మగుట, శరలకు నభేదమట్లు + గలగు కతన, క్షీతిని మూడవసరశంబు + యతులఁ బ్రాస, ములను లఘులఘులకార + ములకురిచు" అప్ప. "శరలయో గ్లడయో స్రవ్య ల్లశయోశ్శసయోరశి, వబయో ర్షణయో శ్చ తే శవిసర్గా విర్గ యోసవిదు కాబిందుకయోస్యానభేదేనకశ్చివమ్"భోజ. ఉదా."తోటకము.తాలిమిందూలినతాపన పత్నీల్, (వీడవనంబునఁజిద్దోజాకా" మార్పు."చుచిలుకలగుయునో చెవులు+సిల్లులువోవగ వంతు నెన్నుడు, వైవలంకు నందనోపన + శిశులై" శృం. నై."చూడక-పాడక-వీడక - కూడక-అడక-తోడక" ఇట్లు చెప్పుటచేత సంత్యానుప్రాసాలంకారమును, స్వభావోక్త్యలంకారమును, "కుమ్మెదగాణపాడ" ఇచటరూపకాలంకారమును, 'కమనుల్మీనాంకుతోఁగూడ' ఉపమాంకారము. "తమనైవ్యనుబద్ధాతి తచ్చీలం తన్నిమేధతి, తవైవానుకరో తీసి శబ్దాః సాదృశ్య వాచకాః, ఉపమాయా మిమే ప్రోక్తాః కపీనాం బుద్ధిపూఞ్యదాః" కావ్యాద. విల్లుణకవియు నిట్లే వర్ణించియున్నాడు. ఇది శైలిమాత్రమే యుదాహరింపబడుచున్నది.

“స్వైరం శైరవశోరకా విదళయన్ యూసాం మనఃఖేతయన్,
అంభోజాని నిమిళయన్ మృగదృశాం మానం సమున్మూలయన్
జ్యోత్సానం కందళయన్ దిశోధవళయన్ నంభోధి ముద్వేలయన్,
కోకా నాకులయన్ తమఃకబళయన్ స్నిండు స్సముజ్జ్వంధతే” సం. చిల్ల.

తా|| ఓహా! పతులు గూండ్లనుండి మెడలనుజూచి నాలుగువైపులఁ జూచుచున్నవి. తుమ్మెదలు గానముచేయుచున్నవి. కిశలెల్లను దెల్లవడినవి. మేడలయందు శయనించిన కామినులకు నిత్రపత్తువీడుచున్నది. ప్రియూరాండ్రయొక్కయుఁ బ్రియూలయొక్కయుఁ గలయికపట్లు విడిపోయినవి. కామకులప్పుడే స్వప్నానములకుఁజేరిరి. కాంతలకు మోహముండియు నింతలోనే తెల్లవారివదిగదా!

క. తమి తీతై రమణరమణుల, తమతీతైన్ సాంధ్యరాగఁ ధారాళరుచున్
గమిగూడె రథాంగవిహం, గమి గూడెం బ్రాణనాథుఁ గాధప్రేమన్. 109.

అ|| తమితీతై - చీకటి పోయెను, వ్యు. “తామ్యంబివిహిణః ఆత్రేతితమి” ర మణరమణులతమితీరై - కామకులయొక్కయు కామినులయొక్కయు మోహము పూర్తియైయ్యెను. సాంధ్యరాగధారాళరుచున్ - సంద్యాకాలపు తేజునికాంతియొక్క యడ్డపాటులేని కాంతులు, గమిగూడె - గుంపుగాఁగలిగెను, ప్రాణనాథుగాధప్రేమ - పతియొక్క యధికమయినస్నేహముచేత, రథాంగవిహంగమ - ఆడుచక్రవాకపక్షి, కూడె - పతితోఁగలిగెను, “తెల్లవారగనే రాత్రియొక్కయు జారిణీజారులయొక్కయుఁ దమినకించెను. చక్రవాకపక్షులును సంద్యాకాలపు తమిళకాంతులునుగూడెను” యిది తుల్యయోగితాతంత్రకారము. “వర్ణ్యానామితరేషాం వర్ణైశ్చైవ తుల్యయోగితా, సుపచిన్తిసరోజాని సైరిణీవదనానిచ” కవ. “నియతానాం సకృద్ధర్మః సాపు నస్తుత్యయోగితా” కా. ప్ర. ‘తమితీతై రమణరమణుల తమితీతై - గమిగూడెరథాంగవిహంగమి గూడె’ పదయనుకాంతకారమును.

తా|| చీకటియంతయు నకించెను. సతిపతుల మోహమడంగెను. అరుణోదయపు కాంతియెల్లెడనిండెను. జక్కవలు జతగూడెను.

— సూర్యోదయవర్ణనము —

సీ|| బలువుగా నాకాశఁ బౌద్ధమాడామణి, పెట్టినకుంకుమఁ బొట్టనంగ
నమయవర్తకసురేఁ శ్వరదిశావివణిలం, బిత మైనలత్తుకఁ బిళ్ళయనంగ
నఖిలజగత్ప్రాణఁ హరణకాంక్షుఁ బురారి, కెంగేలఁ బట్టినఁ కేడే మనంగ
బహువిహంగమకులాఁ న్నదవిష్ణుపదపట, ప్రథమదిక్పాఖ్యాన్ఁ ఫలమనంగ
తే|| వానవాళాధరాధరఁ వ్యాసమాని, వల్లభుడు ‘నదైవంకేశఁ పాత్మరం, బ
టుంచునెత్తినహస్తారుఁ జాబ్బమనంగ, భానుఁ డుదయించె దేదీప్యఁ నూనుడగుచు109.

అ|| అకాశపౌద్ధమాడామణి. అకాశ - అంతరిక్షమనెడి, పౌద్ధమాడామణి - బుద్ధునిచేఁ గల్పింపఁబడిన మత్తకులలో శ్రేష్ఠుఁడయినవాఁడు, బలువుగా - గుండ్రముగాను పెద్దదిగాను, పెట్టినకుంకుమబొట్టు - మొగమనందుఁబెట్టుకొనిన యెఱ్ఱనికుంకుమబొట్టు, అనంగ - అనునట్లుగాను, సమయ.....బితము, సమయ - కాలమనెడి. వర్తక - వర్తకము చేయువానియొక్క,

చేరముచేసెడివానియొక్క, సురేశ్వరదికావిపణి - తూర్పుదిక్కునెడిఅంగభృషీధియందు, అంబితము -
 ప్రేలాడఁగట్టినది. వివలత్తుకవిశృ - ఆయినట్టి అక్కతోఁగుండ్రముగాఁ జేయఁబడిన యొకవస్తువు,
 అనఁగఁ - అనుకొనునట్లుగాను, పురారి - దానవులయొక్కమూఁడుపట్టణములను నాశనముచేసిన
 శివుడు. అఖిల.....కాంతక. అఖిల - సమస్తమయిన, జగత్ - లోకములయొక్క; ప్రాణ
 వారణ - ప్రాణములను నాశమొనర్చుటయందు, కాంతక - కోరికతో, కంగళ - ఎఱ్ఱనికాంతి
 గల తనయొక్కచేతితో, పట్టినకేడెము - ధరించినదాలువాలు, అనఁగఁ - అనితలించునట్లును,
 బహు.....ఫలము. బహు - అనేకమయిన. విహంగమ - పక్షులయొక్క, అనేకులయిన భేచ
 రులయొక్కయని భావము. కుల - సమదాయమునకు, ఆర్షద - స్థానమయిన, విష్ణుపద - ఆకాశ
 మనెడి, కట - మట్టిచెట్టుయొక్క, 'ని విష్ణుష్ణుపదంవాతు పుంస్యాకాశవిహాయసీ' ఆ. ౩౪
 దిక్ - తూర్పుదిశయందుండెడి, కాఖ - కొమ్మయొక్క, అగ్ర - చివరనున్న, ఫలము - పండు
 అనంగఁ - ఆనియూహించునట్లును, వాస.....భండము. వాసవాకా - తూర్పుదిశయందలి, ధరా
 ధర - పర్వతమనెడి, వ్యాస - వ్యాసుడనుపేరుగల, మానివల్లభుడు - మహర్షులలో శ్రేష్ఠుడైన
 వాడు, 'నదైవంకేశవాత్సరం' విష్ణువుకంటె నితరమయినదేవుడులేడు, అటంచుక - అనిచెప్పను,
 ఎత్తినహస్తారణాబ్జము - మీఁదికెత్తిన యెఱ్ఱదామరవంటి చేయియో, అనఁగఁ - అనునట్లును,
 ఇచట వ్యాసుమహర్షి కాశీక్షేత్రముననిలిచి విష్ణువుకంటె భగవంతుఁడింకొకడులేడని తనకుడిచేతిని
 బైకత్తగా భృంగీకృతఁ డాహస్తమును స్తభింపఁజేసినందున నాచేయిక్రిందికిరాక యల్లెయుండఁగా
 శివస్తుతియొనర్చినంత నాహస్త మెప్పటివలెఁబచ్చనని కొన్నిపురాణములయందుఁ జెప్పఁబడియున్నది.
 "కా. కాశీవ్యాసుడు చంద్రకేళియని ధి + క్కారించి విష్ణుడ లో, కేశుండంచు వచింపఁగా
 నతని యాక్షేపంబువారింబియుక, క్లగ్గంబొప్ప భుజద్వయిన్నిలిపి కి + క్షింపకమదింబూనునందీశుం
 డిచ్చు సమస్త కామ్యములు" చిరి. వ్యాసునిహస్తముతోబోల్చుటకుదా "వహ్నిస్సులింగఇవభానుర
 యంచకాన్తి" వా.నూ. చెన్నపురప్రాచ్యలిఖిత పుస్తకబాండాగారమున వ్యాసభుజస్తంభము అని
 యొకగ్రంథమేకము. తత్కర్త రొచ్చి వీరభద్రకవి. భానుడు - సూర్యుడు! దేవీప్రమానుడు -
 మిక్కిలిప్రకాశించుచున్నవాడు, అగుచుక - ఆయి, ఉదయించెక - పుట్టెను, అనఁగాఁబొద్దు
 వొడిచెననుట, ఇచట వ్యాసునిహస్తము స్తంభింపఁబడినట్లే సూర్యుఁడాకాశముననుండెనని యుప
 మానము గ్రహింపవలయును. ఈపద్య మంత్యానుప్రాసముతోఁ చెప్పఁబడినది. ఆకాశబౌద్ధ
 చూడామణి, ఇత్యాదులు రూపకాలంకారమును, 'కుంకుమబొట్టనంగ' ఇత్యాదు లుత్పేక్షాలంకా
 రమును అగుటచే అంగాంగిభావసంకరము. "క. అనీజిహ్వభయందలై, యసమహులల విశేష
 హరియునై యి, వ్యసుధభవమ్భుజపండము, పానగున్ ఫణిమాడ్కినోబంధూవరునరసా" కా. సం.
 "అవిక్రాంతిజుహూత్మ న్యంగాంగిత్యంతుసంకరః" కా. ప్ర.

తా|| ఆకాశమనెడి బౌద్ధసన్యాసి తనముఖమునందు గొప్పగాఁబెట్టుకొనిన కుంకుమబొట్టను
 నట్లును, కాలమనెడివర్తకుడు తూర్పుదిక్కునెడి దుశాణమునందు ప్రేలఁగట్టిన అక్కవిశృయో
 యనునట్లును, ఈశ్వరుడు చతుర్దశభువనములను నాశమొనర్చుటయని తనచేతఁబెట్టుకొనిన దాలు
 వలెను, ఆకాశమనెడిమట్టిచెట్టుయొక్క తూర్పుకొమ్మచివర నున్నఫలమొకఁడు, ఉదయపర్వత
 మనెడి వ్యాసుమహర్షి 'నదైవంకేశవాత్సర' మని యెత్తినకుడిహస్తమో యనఁగను, సూర్యుడు
 మిక్కిలి ప్రకాశముతో నుదయించెను.

ప॥ ఇట్లు సూర్యోదయం బయ్యె నంతకు మున్న యన్నామమాత్ర బ్రాహ్మణ కలాప కోకిలాలాప దురాపస్వాపసమాప సమయసమాలోకితాశేషభూమా విశేష వర్జితప్రతీకమై సామ్యుపోవుటకు నొకింత చింతలేక యతనివివేకహీనతకు దుఃఖంపు చుండె నిట నతండును బ్రకటితవిటర్కూటహాటకసంర్కూట సముచ్చాటన నిరాఘాటంబైనవేళవాటంబు చేరి యందుఁ బ్రకల్పితమోహం బగుచంపకగంధి గేహంబు చొరంబడిపోవు సమయంబున.

110.

అ॥ ఇట్లు - ఈవిధముగా, సూర్యోదయంబు + అయ్యెక - ప్రాద్దువొడిచెను, అంతకుమున్న - అనేకముందుగానే, అన్నామ. ప్రతీకమై. అన్నామమాత్ర - అయ్యెక్కపేరునకు మాత్రము, బ్రాహ్మణ - విప్రుఁడుగా, కలాప - భూషణమయిన, కోకిల + అలాప - కోయిల వంటి నిఁడుగాఁగఁగూటలచేత, దురాప + స్వాప - బాంధగూడని నిద్రయొక్క, సమాపసమయ - కడపటికాలమన, సమాలోకిత - చూడఁబడిన, అశేష - సమస్తమయిన, భూమివిశేష - అభరణములయొక్క భేదములను, అనఁగా ననేకవిధములగు సామ్యులననుట, వర్జిత + ప్రతీకమై - విడువఁబడిన యవయవములగలదియై, సామ్యు + పోవుటకును - తనమేనఁగల నగలన్నియుఁబోయినందులకు, ఒకింత - కొంచెమయినను, చింతలేక - విచారపడక, అతనివివేక హీనతకు - ఆపెనిమిటి దయిన తెలివితక్కువనుగూర్చి, దుఃఖంపుచుండెక - ఏడ్చుచుండెను. ఇటక - ఇక్కడ, అతండును - అనిరంకుశుఁడును, ప్రకటిత ఘాటంబుః! ప్రకటిత - ప్రసిద్ధికెక్కిన, విటర్కూట వలపు కాండ్రసముదాయముయొక్క, 'ని. ఝాటము - సమాహము' క. చం. హాటక - బంగార మనెడి, సంర్కూట - అరణ్యమును, 'ని. ఝాటోనికుంజే కాంతాశే' విశ్వ. సముచ్చాటన - తేళ్యతోఁ బెట్టుకుటయందు, నిరాఘాటంబు - అద్దలేనిది, ఐనవేళవాటంబు - అయివట్టివేళ్యావాటిక, 'ని. వేళోవేళ్యాజనసమాక్రయః' అ. చేరి - పొంది, అందున్ - అయిండ్లవరుసలో, ప్రకల్పిత మోహంబు - కల్పించఁబడినమరులుగలది, అగుచంపకగంధిగేహంబు - అయినట్టిచంపకగంధియొక్క యిల్లు, చొరఁబడి - ప్రవేశించి, పోవుచుండునునన్ - పోవుచున్న కాలమన, ఇందు 'కలాప కోకిలాలాప దురాప స్వాప సమాప - ప్రకటిత విటర్కూట హాటక సంర్కూట సముచ్చాటన నిరాఘాటంబు' ఇవి వృత్త్యనుప్రాసాతంకారము. 'అశేషభూమివిశేష - నిరాఘాటంబైనవేళవాటంబు - మోహంబగు చంపకగంధిగేహంబు' ఇత్యాదులనుప్రాసాతంకారము. 'హాటక సంర్కూట సముచ్చాటన' మనుటచేత నిరవయోరూప కాలంకారము. 'నిరంగంతు శుద్ధం' కా.ప్ర. 'క. అవయవమాత్రంబునగే, కవిమతి విక్రాంతి మైనఁగననిరవయవం, బవనినిదిశేవలంబును, ద్వివిధతమాలికయునయ్యె' నరస.

తా॥ ఈవిధముగా ప్రాద్దువొడిచెను. అంతకుఁబూర్వముననే బ్రాహ్మణుఁడనుపేరుతోమాత్రము సంఛరించుచున్న యానిరంకుశుని వ్యతిరేకప్రసంగములచేతఁ గష్టముగనిడించి మేలుకాంచినవెంటనే తనమేనఁగల నగలన్నియు సంగ్రహించినట్లుగ్రహించి యందుల కింయకయైనను విచారపడక యాతని మనోకూన్యతకు మిగుల విలపించుచుండెను. ఇచట నిరంకుశుఁడు మిండలధనమునంతయు చెందఁబంటి గుళ్ళగించుటయందు ముందంజగల అంజులపీఠి శేలేంచి యందుంపుచుకలె యగు చంపకగంధి యుంటుం జొచ్చిన.

—: నిరంకుశుడు వేశ్యనుజేరఁబోవుట :—

ఉ॥ నిద్దుర మేలుకాంచి రమణీయతఁ ♦ బూర్ణసాధామరీచికిం
బెద్దటికంబు దెచ్చు తన ♦ మెచ్చులమోము నిషేచనక్రియం
దద్దయు గారవించి ప్రమ ♦ దంబున నద్దముఁ జూచి నామముం
దిద్దుచు నున్నయున్నమిత ♦ దీప్రకుచం గని చేరఁబోవఁగన్.

111.

అ॥ నిద్దురన్—నిద్రనుండి, మేలుకాంచి—మేలుకొనినచే, రవణీయక—ఓప్పిదముచేత, పూర్ణ సాధామరీచిక—అమృతకరణములుగలవాడయిన నిండుచందరునకు, పెద్దటికంబుక—వృద్ధత్వమును, ముగిసినను, తెచ్చు తన మెచ్చులమోము—లేగలిగినటువంటి తనయొక్క మనోహరమయిన ముఖమును, నిషేచనక్రియక—నీళ్ళతోఁగడుగుటచేత, తద్దయుక—ఆత్మంతముగా, గారవించి—గొప్పతనముగలగునట్లుచేసి, ప్రమదంబునక—సంతోషముతో, ‘ని. మట్టిమిఠిః ప్రమదోహర్షః ప్రమోదామోదసమృదాః’ అ. అద్దముక—దర్పణమును, చూచి—పీక్షించి, నామముక—బొట్టును, దిద్దుచుక—చక్కఁగా నవరించుకొనుచు, ఉన్న + ఉన్న మితదీప్రకుచక—ఉండినటువంటి ఉన్నత స్తనములతో నొప్పమన్నదానిని, కని—చూచి, చేరక + పోవఁగక—సమీపించబోగా, ఈపద్యమున ‘నిద్దుర’ అను ప్రయోగమునకు ‘నూ. తద్భవేసుస్కృతియేమ్యు, రాజేశాద్వాస్తదన్యతః, స్వాద్వర్ణస్యకృత్యయశ్చ. క్షత్రచిత్ కవిరమృతః’ అథ. ఉదా. “ఉ. నిద్దురమేలుకొమ్మరజునీకరవంశవంశం” శృం. వై. ‘చ. ఏమిచెప్పనిద్దురవనమున్ను గాఁచెలిసి’ రా. పాం. ‘పెద్దటికము’ అనుటకు ‘నూ. ఆన్యేవ బహవోదేశ్య, వర్ణకా ఆర్థభేదకాః, క్వచిదంత్యస్యభావస్యాత్. క్వచిద్వర్ణాగమోమతః’ అథ. ‘పూర్ణసాధామరీచికిం బెద్దటికంబుదెచ్చు తనమెచ్చులమోము’ అనుటచే నుపమాంశకారమని దండి మతము. ‘స్ఫుర్తలేజయతిద్యేష్టి. ద్రుహ్యతిద్రగ్గతి, అక్రోశత్యవజానాతి, కదర్థయతినిందతి, తస్య చానుకరోతితి శబ్దాఃసాదృశ్యచావకాః, ఉపమాయామిమేప్రోక్తాః. కపీనాంబుద్ధి సౌఖ్యదాః’ కావ్యాద ఇచట నుపమాంశకారమయిన చంద్రునికంటె ముఖము నతీతయకాంతిగలదానినిగా వర్ణించుటచే అరంబంధసంబంధాతి శయోక్త్యలంకారము. ‘నిగీర్వాధ్యతసానంతు ప్రకృతస్యసమేనయత్, ప్రస్తుతస్యదశ్యత్యం, యద్యర్థోక్తచకల్పనమ్, కార్యకారణయోర్యశ్చ పార్యవర్త్యవిపర్యయా, విజ్ఞేయాతికయోక్తిసా’ కా. ప్ర. ఉదా. “రాకాయామకలంకంఛేః దమృతాంశోర్భవేద్యపుః, తస్మాముఖంతదాసామృపరాభవమ వాప్నుయాత్” రుద్ర. కొందరుడినినే విరోధాలంకారముగ నిర్ణయించిరి. “ఉపమానాద్యదన్యస్య. వ్యతిరేకస్స ఏవనః, హేతోర్యుక్తావనన్తీనాం. క్రయేసామ్యే నీవేదితే, శబ్దార్థాభ్యానుభూషీప్తే, శిష్టేతద్వత్త్రిరష్టసః” కా. ప్ర. ఉదా. ‘ఇయం నునయనా దానీ కృతతామరసాక్రియా, అననేనాకలంకేన. నిందతీంచం కలంకీనమ్” ఉద్భ. అభరణాదుల నేమియుఁ జేపుక ప్రత్యేకముఖవర్ణనమే చెప్పబడుటచేత నిందు మాధుర్యచేష్ట వర్ణింపఁబడియున్నది, “అభూషణేపి రమ్యత్వం. మాధుర్యమితి కథ్యతే” ప్రతా.

తా॥ నిద్రలేచి పున్నమనాటివంద్రునిఁ దిరస్కరించునట్టి తనముఖమును గడిగి కొని యద్దముఁ జూచుచుఁ దిలకమునుదిద్దుకొనుచున్న యొగబ్బగుబ్బలాడిని గాంచి దాయనిబోఁగా.

—: వేశ్యప్రశ్నించుట :—

మత్త॥ మత్తకోకిలనాడ వివ్రకు + మారమన్నభుతోడ వే
 ఖోత్తరంబుగ నిట్లు వల్లె న + ముజ్జ్వలస్థి నోరి నన్
 జిత్తజాశుగపాలిపాలుగఁ + జేసి యన్యవిలాసినిన్
 దత్తరంబుగఁ బోయి కూడితి + దాని కేమని పల్కికన్.

112.

అ॥ మత్తకోకిలనాడ—మరించినకోయిలవంటి కంఠధ్వనిగలదయిన యావేశ్య. ఇచట. కోయిల
 ధ్వనినిగూర్చి ‘మయూరచాతకచ్ఛాగ, క్రాంచకోకిలదర్శరాః, గజశ్చపప్రవృద్ధాదీన్. క్రమాదుచ్ఛార
 యంత్యమా’ ‘పికఃకూజతిపంచమమ్’ సం. ర “ంచమయగీతిః” సం. చిల్ల. విప్రకుమార
 మన్నభుతోడన్—మన్నభునివంటిచక్కనివాడయిన యాబ్రాహ్మణసుతునితో, వేశోత్తరంబుగన్—
 వస్త్రభూషణాద్యలంకారములయొక్క యతిశయముతో, ‘ముజ్జ్వలస్థి’—మిక్కిలిప్రకాశించుచున్నట్టి
 యొనికేత, ఇట్లు—ఈవిధముగా, చెప్పబోవువిధముగా, పల్కికన్—వచించెను, ఓరి శృంగారావేశ
 ముననుండి స్నేహముతోఁబిలుచుట. ‘నూ. ఓరియోసిమైత్రియందుంగలవు’ బా. వ్యా. అధర్వణా
 చార్యులును ‘నూ. సీచతాయాంరిసీస్యాతాం క్వచిన్మైత్రిత్రాంచ తచ్చు’తిః’ అని వచించియుండెను.
 నన్—నన్ను, చిత్తజాశుగపాలిపాలుగన్. చిత్తజ—చున్నభునిజైన, ఆశుగ—బాణములయొక్క, పాలి—వరు
 గలకు, పాలుగన్—చుకునునట్లుగా, లోబడునట్లుగా, చేసి—కలిగించి, అన్యవిలాసినిన్—మఱియొక
 శృంగారనాయికను, దత్తరంబుగన్—త్వరితముగా, ఇది తొంద్రాశబ్దభవచుని కొండఱుండుగుని తర
 శబ్దభవము ఇచటఁ గొండఱు శకటరేఖమగునందుగుని, తత్తటము తత్తగము ఈ రెండురూపము
 లునుగలవు. ‘నూ. యథాశాస్త్రం యథాశక్తి, యథాశ్రోత్రానురంజనం. యథాప్రసిద్ధిసర్వత్ర
 కబ్ధానాంకల్పనామతా’ అథ. పోయి—వెళ్ళి, కూడితి—సంగమముచేసితివి, దానికిన్—ఆనేరమునకు
 ఏమని—ఏమిసమాధానముచెప్పెదవో, ఇచట ‘ఏమని’ అని సంధిచేయుటకు. ‘నూ. ప్రాయస్తుస్యా
 త్పి—మాదికన్యేతః’ నన్న. పల్కికన్—ఇకఁకజెప్పుము. ఈసద్యమున ‘పల్కికన్, అనుప్రయోగము
 నకు ‘నూ. ప్రార్థనార్థమురేకత్వే, కథ్యతేమధ్యమార్థకః, విభాసాంతంవసంత్యేకప్రాణేతుకదాచన’
 అని యధర్వణాచార్యులు వచించియుండినను ‘నూ. మధ్యమపురుషమువర్ణంబున కచ్చుపరంబగునపు
 డును గొన్నియొడల లోపంబు చూపఁపైడి’ ప్రా. వ్యా. ఉదా. “అడిచెనీడుపంచెము” కళా. ‘భవ
 చ్చిత్తేషీతంబెద్దిచెప్పనినన్’ మార్కం. కవిమత్తకోకిలయను శబ్దమును సార్థకముచేయుచు మత్త
 కోకిలా వృత్తమును తెప్పినాడు. ఇందు వేశ్యప్రేమగీతముగా నున్నదిగావుననే నిర్భయముగా సంభాషింపఁగలిగినది.
 “ఉదయద్యోవనాముగ్ధాఃశ్శావిజితమన్మథా, లజ్జామన్మథమధ్యస్థా. మధ్యమేదితయోవనా, స్మరమందీకృత
 ప్రీడా. ప్రాధానంపూర్ణయోవనా” మఱియు ఖండితనాయికగా వర్ణింపఁబడినది. “నీత్యావ్యక్తనిశాం
 ప్రాత రాగతేప్రాణవల్లభే, అన్యసంభోగచిహ్నైస్తు కుపితాఖండితామతా” ప్రతా. మఱియు
 “జ్ఞాతేనన్యసంగవికృతే. ఖండితేన్యైకమాయతా” దశ. “నీ. విభుండవ్యసరించెంది + వేకువ
 రాంగుండు, నటఖండిత” మధ్యధీరగావర్ణంపఁబడినది. “తే. తప్పగలభర్త్రమాలసోత్ప్రాప్తిసఫణిడి,
 గేరడములాడు సతిమధ్యధీర” ఉదా. “మోమునఘర్మశీకరస + మూహముగానఁగనయ్యనిప్పుడా,
 రామవిహరశీలిని భారంపడినాడవొనన్ను బాసియీ, రేమద నాస్త్రభూతముల + వేగిగోసియొర మెల్లఁ
 దద్దరి, స్తామము సోకియొన్నయిది హిప్పడఁగాంత యెఱుంగఁజెప్పునూ” కా. గతి.

తా|| కోయిలవంటికంతస్వరముతో విససాంపయినపలుకులుగల యాచంపకగంధి యందగాఁ
డగునిరంకుశునితో నోయీ! ఈరేయిన్న మరులుకొలిపి యింకొకవిటకత్తెదాపుచేరి దానిం గఱసి
వచ్చితివి. అందుల కిపు జేమిసమాధాన మిచ్చెదవు?

—: నిరంకుశుఁ డాపెతో నారాత్రికధచెప్పట :—

క|| ఆమాట వివిధమాయా, స్త్రోమపుఁబలుమూట గాఁగఁ + జూడక వాఁ డా
యామద్వయప్రవర్తన, కోమలి కెఱిగించెఁ బూస + గుచ్చినరీతిన్. 113.

అ|| వాఁడు-అనిరంకుశుఁడనెడి బ్రాహ్మణుఁడు, ఆమాట - ఆచంపకగంధియొక్కపలుకు, వివిధ-మూట, వివిధ-నానావిధములయిన, మాయ-కపటముయొక్క, స్త్రోమపుఁబలుమూట - సమా-
నముతోఁగూడిన యధికమయినబరువు, కాఁగఁ-అయియుండఁగా, చూడక - అందలియర్థమును
చెలిసికొనక, కోమలికె-అబోగముదానికె, ఆయామద్వయప్రవర్తన - గతించినరాత్రియందలి రెండు
జాములలో జరిగిన యావృత్తాంతమంతయును, పూసగుచ్చినరీతిక-దారమున వరుసగాఁబూసలుగ్రుచ్చి
నట్లగుదుదిగుదులేకండ, సక్రమముగాననుట. ఎఱిగించెకాతెలియజేసెను, చెప్పెను, 'ఆవేశ్యయొక్క
కపటచాక్కులను చెలిసికొనలేకపోయెననుటకు 'భోగదూర్వాంతరాకాంక్షీ శ్వభ్రసాతమచింతయకా,
మనోహరిజిహ్వాబ్రహ్మక, దూరఁవిపరిధావతి' యో. వా. ఇచట నిరంకుశుఁడు తనకుఁదనభార్యకు
జరిగినకథయంతయుఁజెప్పెననుటనుగూర్చి 'అర్థవాళంమనస్తాప . గృహీణీచరితానిచ, నీచవాక్యం
చాపమానం. మతిమాన్నప్రకాశయేత్' చాణ ఇట్లు వదింపఁబడియుండుటచే దుష్ప్రవర్తనులకిట్టి
గుణములుండునని చెలియఁదగినది. ఇచటఁబూసగుచ్చినట్లనుటలో నర్ధమణీయముగలదు. ఇట్టి
ప్రయోగములను జూచియే కాఁబోలునాధునికులును బ్రయోగించుచుండుిరి. "చ. అని తనకన్న స్వప్న
మినుఁవంతయుఁబడక పూసగుచ్చిన, ట్లనఘుఁడు భార్యకున్ వినిచే రాజ సం. ఆవేశ్య మాయకులొబడి
నందున రానున్న గతిగానలేకపోయెను. "మాంసలబ్ధోయథామత్స్యో, లోహశంకుంసపశ్యతి, నుఖిల్లబ్ధ
స్తథా దేహీయమథాధానపశ్యతి" గరు. "అజానంచూహాత్ప్యంతతతు శలభాదీపదహనే. సమీనోఽ-
ప్రజ్ఞానాద్బడికయుతమశ్నాతుపిశితం, విజానంతోఽప్యేలేవయమిహవిపజ్జాలకుటిలా, న్నమంచామః
కామానమాహగహనోమోహమహిమాం" భర్తృ. మిడుతయజ్ఞానమున నగ్నిలోఁబడి నకించుచున్నది,
చేపమోసపోయి యెరకై నోయచాపి చచ్చుచున్నది. అందుకొంత సుబలువుదికాని మానవులు
తెలిసియుఁచెలియనివారై దుఃఖభూయిష్టమయిన స్త్రీ సంపర్కమును విడువలేక చిక్కులుపడు
చున్నారు. 'ఆమాట వివిధమాయాస్త్రోమపుఁబలుమూట, అనుప్రాసాలంకారము. 'కోమలికెఱిగించెఁ
బూసగుచ్చినరీతిక, ఉపమాంకారము.

తా|| అనిరంకుశుఁ డాపెతయాలిపలుకులయందలి క.టమును చెలిసికొనలేక గతించిన రాత్రి
యందు జరిగిన వృత్తాంతమంతయు నాపెతో వరుసగాఁజెప్పెను.

వ|| అదియు విశ్వసించినదియు బోలెఁ దదీయవచనంబుల నాకర్ణించి నిరంతర
సౌఖ్యాంబుధి నతనిం దేల్పుచుఁ జిత్తంబుఁడుల్పుచుఁ గొన్నిదినంబులు గడపినంతట 114.

అ|| అదియుక-ఆవేశ్యయు, తదీయవచనంబుక-అనిరంకుశునియొక్క వాక్యములను, విశ్వ
సించినదియొంబోలెక-నమింపజూచితే. ఆకర్ణిన్-ఆని. పుని. నిరంతరసౌఖ్యాంబుధి-విశ్రాంతి

నుఖమనెడి సముద్రమనంద, తేల్పుచున్ - తెప్పవలెఁదేలించుచు - ఓలలాడించుచు, చిత్తఁబున్ - మనఁ
మును, తుల్పుచున్ - వేగిర పెట్టుచు, కొన్నిదినంబులు - కొంతకాలము, కడపిన - తంతటన్ - దాఁటి
పోవునట్లు చేసినపిమ్మట, ఇచట నిరంతరసౌఖ్యాంబుభివృద్ధినిఁబెట్టుచు, నమటవేత నివయనరూప
రూపకాలంకారము. “తద్రూపకమభేనోమ ఉపమానోపమేయయోః, అతిసామ్యాదభేదః, ఏనం
గంతుశుద్ధమ్” కా. ప్ర.

తా|| అశలయాలు వానిమాటలునమ్మినదానివలెనటించి పూర్వమునకన్న మిగులసౌఖ్యము
కొడఁగూర్చుచు గొన్నిదినంబులు గతి చినతరువాత.

అం: వేశ్యయొక్క ధనాకర్షణచతురిమ : -

సీ|| దేవాదులకు మ్రొక్కు - తీరి దాయె నటంచు, జెల్లింపుచును దాని - తల్లికొంత
యేరి కెద్దులుదూఁగ - మేమింక నిడుమంచు, దమకించి దానిసో - దరుఁడు కొంత
యంగడి నేమేమొ - యమ్ముచున్నా రంచు, గండ్లలై గానిచె - ల్లెండు కొంత
యన్న రాదాయెఁగా - వన్నెచీర యటంచు, వానిఁదెల్పుచు దాని - వదినెకొంత
తే|| యక్కతోడు నుమీ నాకు - ముక్కలైన, జేసి తెప్పించుమని దాని - దాసికొంత
మెల్లమెల్లనఁ జేతినా - మ్మెల్ల నిట్లు, గుల్లగుల్లగఁ దిని తల్ల - డిల్లఁజేయ. 115.

అ|| దానితల్లి - అబోగముదానియొక్కతల్లి, దేవాదులకున్ - వేల్పులుమొదలయినవారికి
మ్రొక్కు - అపత్కృతమనఁబెట్టినదండము, తీరిదాయెన్ - ఇప్పటికిని దీర్చుకొనలేకపోతిమి, అటంచున్ -
అనిచెప్పచు, జెల్లింపుచును - అమ్రొక్కుబడితీర్చుపనిని జరిగి యును, కొంత - కొంతధనమును, దానిసోద
రుఁడు - అవేశ్యకుఁడొడఁబుట్టినవాఁడు, ఏము - మేము, ఇచట ‘ఏయ’ అనుటకు ‘నూ, నీమీనేమేమా’లు
అనుటలోపంబు విభాషనగు’ ప్రా. వ్యా. ఇకన్ - ఇకమీఁదట, ఏరికన్ - సర్వావయములుగలసాగలికి
అనఁగానన్నిటితోఁగూడినదనుట, ఎద్దులు - ఎడ్లకుగొనుటకు, తూఁగము - తూఁగలేము, ఒకరస్తువును
దులయందుంచ దానితోనింకొకవస్తువును సరియాయుటకై రెడనవైపున నుంతురు. అదియే తూఁచుట.
అధనమును భరించలేమనుటయే తూఁగలేమనుట “నూ. లోకోత్తీనాంభవేద్యోగోయదిస్యాచ్ఛృతి
రంజనమ్” అధ. ఉదా. “నీ. అండవాధీశనియాకారశేఖితోఁ, దులఁదూఁగలేవుకాస్త్రువులు జగతి”
శృం. నై. ఇదుమంచున్ - ఇమ్మనియడుగుచు, తమకించి, త్వరపడి, కొంత - మఱికొంతద్రవ్యమును,
దానిచెల్లెండు - అబోగముదానికిఁదరువాతఁబుట్టిన యాఁడువాండ్రు, అంగడిన్ - సరకులమ్మోడు
కొట్టులో, ఏమేమొ - ఏవేవోవస్తువులను, అమ్ముచున్నారనిక్రయించుచున్నారని, అంచున్ - అనివలు
కును, గండ్లలై - గడుసుతనముగలవారై, కొంత - ఒకకొంతసామ్యము, దానివదినె - ఆయంపుడుకత్తె
యొక్కయన్న పెండ్లాము, అన్న - ఓయన్నయ్య, వన్నెచీర - రంగులకోక, రాదాయెఁగా - రాకపోయెను
గదా, అటంచున్ - ఇట్లుచెప్పచు, వాచిన్ - బంధుశ్రేష్ఠువరుసను, తెల్పుచున్ - తెలియఁజేయుచు,
కొంత - కొంతకొక్కమును, దానిదాసి - అలివయొద్ద నుడిగముచేయువది, నాకున్ - నాకు, మక్క
లైనన్ - నాసాధరణమయినను, చేసి తెప్పించుచు - చేయించి తెప్పించుచు, అక్కతోడునుమీ - మా
అక్కయ్యతోడునుమా శపథపూర్వకముగాఁబలుకుట, అని - ఇట్లని, కొంత - కొన్నిరూపలను, మెల్ల
మెల్లనన్ - చల్లచల్లగా, చేతినా మ్మెల్లన్ - అతనిచేతఁగలకొకమంతయును, ఇట్లు - తక్కువకారముగా,

గుల్లగుట్టగన్ - తుద్రశుఖములగుట్టగా, అనఁగాధనముగవ్వలగుట్టపల్లె జులకనగాఁజూచియునుట.
గుల్లయునుటకు “ని. తుద్రశుఖముదనిరారు, గుల్లయనఁగ” అం. భా. తిని-మ్రుంగివేసి-కర్చుపెట్టి, ధన
మునుదృఢీకారభావముతో తెచ్చించియునుట, తల్లడిల్లఁజేయన్ - అతని వ్యాకులపడునట్లుచేయఁగా,
ఈపద్యమున “గండ్రై” అనుటకువా “కా. తండ్రి నాకుననుగ్రహింపఁగఁజెంద్యంబందుఁ బ్రార్థిం
చినన్, గండ్రలొనటలాడి” స్వా. మ. ‘చెల్లెండ్రు’ అనుటకు ‘నూ. నిత్యంబారాజేశ్వస్థిర్గులయోరు
రాత్రస్త్రః? శబ్దవిం. ‘తల్లడిల్లఁజేయన్’ అనుప్రయోగమునకు నూ, యథాకాస్త్రంయథాశక్తి, యథా
శ్రోత్రానురంజనం, యథాపసిద్ధిఁర్యత్ర, శబ్దానాంకల్పవామతా’ అధ. ఇందు సీపపాదములు
కాలుగు వంత్యానుప్రాసములుగను, గీతపద్య తృణీయవతుర్థపాదములయిం దనుప్రాసముగను, జెప్పి
నాఁడు. ఇచ్చట వేశ్యాకుటుంబములోనివారెల్ల నిరంకుశునిద్రవ్యమంతయుహరించి బాధించిననుటను
గూర్చి “అగ్నిరాపః శ్రీయోమూర్ధః, ఘోరాజకులానిచ, నిత్యంయత్సేనసేవ్యాని, సద్యఃప్రాణ
హరానిషట్” చాణ. అగ్నియును, జలమును, శ్రీలును, మూర్ధఁడును, సర్పమును, శూత్రియునును నీరిని
బహుజాగ్రతగా నేవించిన నేతప్ప క్షిప్రుముగా మరణమునఁగలిగి-తురు. “అత్యాసన్నావివాకాయ్, ధూర
స్థానఫలప్రదాః, సేవ్యంత మధ్యభాగేన, రాజవహ్నిగురుశ్రీయః” చాణ. రాజా, అగ్ని, గురువు,
శ్రీ, యీనలుగురు మిక్కిలి సమాపముననున్నవారిని జంపుకును. సేవించువారిని బ్రతుకనీయుండఁ
జావనీయుండవచ్చునీతిలానుంతురు. దూరముగానున్నవారికిఁ బ్రయోజనము గలిగి-తురు. “దాసీమాన
ధనంహంతి, హంతితేశ్యాధనాధికమ్” ఇచ్చట వేశ్యాధనమును హరించునదియేకనుక నావిడనేయు ధనా
కర్షణసంబంధమైన వివిధమార్గములను వర్ణించియుండుటచేత స్వభావోక్త్యలంకారము. “స్వభావోక్తి
స్తు డింభాజేః స్వక్రియాయా-వర్ణనమ్” కా. ప్ర. దీనినిజూచియే కాఁబోలు నొకకవి యిట్లు వ్రాసి
యున్నాఁడు. “క. పండుగలని గుడిలోపలి, దండుగలని కొండలయ్యఁదాసుశృంచున్, మిండల
మిత్తిమీటారులు, తెండోయని దోచకున్న దినములుగలవే” బహు. చ.

తా|| దానికల్లియగు వృద్ధవేశ్య దేవుళ్ళమొక్కఁలరీర్చుచున్నా ననిశాంతవబ్బును. బావా!
ఎడ్లనుగొనుటఁజేయఁడుత్తూఁగలేను పైకమేనుయిననున్నచో సర్దుచుని దానియన్నయును, అంగడిలో
నీట్రొడ్డు విత్తకలవస్తువులఁ జూచితిని. వానిఁజేవలయును రొక్కమిమ్మరిదానిచెల్లెండ్రును, అన్న
గారూ! రంగువీరకొనుటకు రూకలనొఁదగు. మనిదానివదిసెయును, బావగారూ! నాకు ముక్కుకు
బులాకీ చేయించిపెట్టెడవా లేదా! అని యూడిగముచేయునదియును, మెల్లమెల్లఁగా నతనిద్రవ్య
మంతయు గవ్వలరాసినివాడినట్లు కొలఁదిదినములలోనే కర్చుపెట్టి యతనిని గలఁతనొందఁజేసిరి.

సీ|| అత్తవా రిచ్చిన ♦ యవరంజిగంటీలు, సంశయింపక వేగఁ ♦ జదువఁ బెట్టెఁ
దండ్రీ చేయించిన ♦ దర్బాంగులీయకం, బావృత్తి గాఁగఁ దా ♦ నమ్ముకొనియె
మేనమామ ప్రియంబు ♦ తోనొనంగినపైఁడి, మొలత్రాడుఁబ్రాతయ ♦ ప్వలకుఁగట్టె
జనని చేయించిన ♦ జాళువాతాయెతుల్, వడ్డిలెక్కకుఁ జిందు ♦ వండుఁజేసెఁ

తే|| దులసిపోగులు మొదలుగూఁ ♦ గలుఁగువెట్టి, చిక్కు-బాకీలు పిదప ని ♦ శ్చేవపటచె
బ్రదికినము దానినంసార ♦ బాధలెల్ల, నెత్తుకెత్తుగఁగడపె ♦ దుర్వృత్తి నతఁడు.

అ|| ఆతఁడు - అనిరంకుశుఁడు, దుర్వృత్తిన్ - చెడునడకచేత, అత్తవారు - తనయత్త
మామలు, ఇచ్చిన - అవరంజిగంటీలు - ఘనంగిన శ్రేష్ఠమయిననువర్ణ హస్తాభరణములు, ఇదివేశ్య

శబ్దము. ఈశబ్దమునకుఁ జాలనిఘంటువులు పోఁగలని యర్థముచెప్పుచున్నది. కాని కవిముద్రగులనియే చెప్పినాఁడు. ఈపదము పోఁగలశక్తియర్థమైయుండినచో నెత్తుగీతముందు “మరిసిపోఁబుమొదలుగాఁ గలఁగలజెట్టి” యనఁడు. ఆంధ్రవాచస్పత్యును ననైతము గంటిలు-జే.వి కర్ణవేష్టనము చూ. భూషణము: అనియేయున్నది. ఇందను శబ్దవేధ్యుఁడనఁగాని తదర్థము ధ్యేయపదలేదు. పశ్చిమదేశమున నీ శబ్దముచ్చటచ్చట వినియున్నాను. సంశయింపక - సంజేహపడక, వేగన్ - శీఘ్రముగా, చదువఁ బెట్టెన్ - ఇచ్చితేసెను, చదువఁబెట్టుటయనఁగా శుభకార్యములయందు బంధువులులోనగువారు పవారముగానొసంగెడు వస్త్రాదులను దువ్వేరును బుచ్చుకొనువారి కగుదుట్టరికమును తెలియునట్లు పురోహితునివలన మంత్రపూర్వకముగాఁ జెప్పించియుచ్చట. ఇదికొన్నిచోట్ల నాచారమైయున్నది కనుక నావిధముగా నిచ్చెననిపరిహారపూర్వకముగాఁ బలుకుట. తండ్రి - తనయొక్క జనకుఁడు, చేయించినదర్శంగులీయకంబు - చేయించిపెట్టిన దర్శముడిగల బంగారపుట. గరమును, తాను - తనంతటతానే, అవృత్తి - కాఁగన్ - ఒకతడవయ్యిపోయి, రెండవతడవరాఁగానే - అనఁగాదాని వెంటనేయునుట, అచ్చుకొనియెన్ - విక్రయించుకొనెను, మేనమాను - తనకల్లియొక్క తోఁబుట్టువు, ప్రియంబుగోన్ - ప్రేమతో, ఒసంగినవైడిమొలతాడున్ - ఇచ్చినసువర్ణకటినూత్రమును, ప్రాంతయప్పులకున్ - పూర్వపుబాకీలకు, కట్టెన్ - చెల్లఁగట్టెను, జనని - తనకల్లి, చేయించి జాళునాతాయెతుల్ - చేయించికట్టిన బంగారుతాయెతులను, వడ్డితెక్కకున్ - వడ్డితాబూపబాకీకి, చిందువందుజేసెన్ - చెదరఁగొట్టెను, చిందువందనుటకురా “వ. ఆందందముందటంగంతుకొను మణిమయస్యందనంబులం జిందువందుజేసియు” జై. భా. పిదపన్ - తరువాత, తలనిసిపోఁగలలు - తనయొక్క కర్ణాభరణములు, అనఁగాతులనికాయలవలెఁ జేయఁబడినబంగారపుచెని పోఁగలలు, మొదలుగాన్ - మొదలయినవన్నియును, కలుఁగజెట్టి - చొక్కజెట్టి, చిక్కుబాకీలు - సంకటముగఁబయ్యెను, నిశ్శేషపఱచెన్ - మిగులులేకుండజేసెను, అనఁగాఁబూర్తిగాఁదీర్చివేసెను. ప్రతిదినమున్ - నిత్యమును, దానిసంసారబాధరెల్లన్ - అవేశ్యయొక్కకుటుంబసంబంధమైన కష్టముల నన్నింటిని, ఎత్తుకెత్తుగన్ - దానియారంభమునకంటె యధికముగా, కడపెన్ - జరుగునట్లుచేసెను. ఇందు ‘ఎత్తుకెత్తుగన్’ అనుప్రయోగమునకు “నూ. సంధిస్తుక్రతపూర్వస్య ప్రాయశోనభవేదితః” అథ. స్వభావోక్త్యలంకారము. “స్వభావోక్తిరసాచార యథావద్వస్తువర్ణనమ్” ప్రతా.

తా|| అనిరంకుశుఁడు తనమామగారు తనవివాహకాలమానఁజదివించిన బంగారుముద్రగుల నావిడకేచదివించెను. రెండవతూరి తండ్రిచేయించిన దర్శముడియొంగరము నమ్ముకొనెను. మేనమానుచేయించిపెట్టిన సువర్ణకటినూత్రమును బురాతనఋణములకుఁగట్టెను. తనకల్లి చేయించికట్టిన కనకపుఁదాయెతులు వడ్డితెక్కిందజనుకట్టెను. తుదకు జెవిరున్న తులసిపోఁగలలుసయితము కర్ణుజెట్టి చిక్కుబాకీలు పూర్తిపరిష్కారము చేసెను. ఇట్లు దినదినము మితిమించిన కర్ణుతో దాని కుటుంబమును బోషించుచువచ్చెను.

—: వేశ్యకుగర్భముగుట :—

క|| ఈతీరున వారపయో, బాతముఖన్ దుర్ణివార + సంభోగకళా
చాతురి రాత్రిందినములు, బాతరలాడించి గర్భ + వతి నొనరించెన్.

అ॥ ఈతిరనన్ - ఈప్రకారముగా, వారపయోజాతముఖన్ - పద్మముపంటిముఖముగలయోజాతము, దుర్జి . . . తురిన్. దుర్జివార - నివారించనలవిగాని, సంభోగ - సంపర్కమునందలి, కళా - విద్యయొక్క, చాతురిన్ - నేర్పుచేత, రాత్రిందినములు - రేయింబగళ్లు, ఆహారాశ్రములు, పాతరలాడించి - కటింపఁజేసి, ఇచట 'పాతరలాడించి' యనుటకు "నూ. కేచిత్తుజీవమిచ్చుంతి ధాతోరేవాశ్చుతాగమాత్" అధ. ఉదా "క. ప్రితిన్ గోపపలందలు, గీతఁబలువాడు దరుల + కిందనునగుదున్, జేతులత్రిప్పుచుజెడజెడ, పాతరలాడెను యశోద + పాపండవనిన్" భాగ. గర్భరతిన్ - కడుపులోఁబిండముకలదానినిగా, "ని గగ్భఃకుక్షీస్థజఃతుః" "గర్భోఽపరశ్చైగ్నోనులేపవసంకటే, కుక్షోఃకుక్షీస్థజంతోచ" యా. ఒనరించెన్ - చేసెను, ఇందు 'రాత్రిందినములు' అనునోట బింద్యాగమమనకుదా "కా. తల్లిందండ్రులనన్నుఁగానని మన + స్తాపఁబునంబొక్కఁగా" ఇతట నిరంకుశుఁడు సామాన్యవిలులవలెఁగాక 'దుర్జివారసంభోగకళాచాతురాత్రిందినములు, పాతరలాడించి' అనుటచేత సతీకయోక్త్యుతంకారము. "నిగీర్వాధ్యవసానంతుప్రకృత్యనమేనయత్, ప్రస్తుతగ్యయదన్యత్వం యద్యోక్తాచకల్పనమ్, కార్యకారణయోర్యశ్చ సార్యాపర్యవిపర్యయః, విజ్ఞేయాతికయోక్తిఃసా" కా. ప్ర. ఉదా 'ఆశ్మత్ సోమసు ర్యం అన్యైవచకాఽపివర్తచచ్ఛాయా. క్యామాసామాన్య ప్రజాపతేఃరేభైరచనభవతి' ఇటజేత్ర యోవనమధ్యస్థకుక క్యామాశబ్దమున కర్థమిట్లుచెప్పఁబడినది. 'క్యామా-శీతోష్ణకాలే ఉష్ణశీతాదుఃకవార్షి కీయంకాంతా' సంభోగ కాలమునుగూర్చి యిట్లుచెప్పఁబడియున్నది. "హసోదకంపటచ్ఛాయా తాంబూలంతరుణీకుచా. శీతకాలేభవేద్య ముష్ణకాలేచశీతలమ్" చాణ.

లాలా అనిరంకుశుఁడు తానవ్యసించిన కొక్కో-కాదికాశ్రమముయొక్క నేర్పుతో నాచంపక గంధిని రేయింబవళ్ళు గలయికచే గర్భరతినిగాఁజేసెను.

—: వేశ్యమాతకు నిరంకుశుఁడు భయపడుట :—

మ॥ ఒకనాఁ డాధరణీసుపర్వుఁడు తదీ + యోదగ్రగేహగ్రవే
దికపై నొక్కఁడు పట్టితెచ్చినగతిన్ + దీనత్వ మేపార న
వ్యకపోలంబున హస్తపద్మమిడి న + వ్రాస్యాంబుజం డై కళా
పిక లై నట్టిమనంబుతోఁ గృపణతా + భీతిన్ విచారింపఁగన్. 118.

అ॥ ఆధరణీసుపర్వుఁడు - అపుడమితలుపు, ఒకనాఁడు - ఒకదినమున, తదీ . . . కపైన్. తదీయ - అబోగముదానిదైన, ఉదగ్ర - ఉన్నతమైన, ఎత్తయిన, "ని. ఉచ్చప్రాఁశూన్నతోదగ్రోచ్చితాస్తుంకేభా" అ. గేహగ్ర - ఇంటిమందున్న, వేదికపైన్ - ఆరుఁగుమీఁద, ఒక్కఁడు పట్టితెచ్చినగతిన్ - ఒకఁడుపట్టుకొనివచ్చి 'హర్షిండఁచెట్టివనేరథునివలె', దీనత్వము - బీదతనము, ఏపారన్ - అతిశయించఁగా, సవ్యకపోలంబునన్ - ఎడమచెక్కలియిండు, "ని. వామఁకరీరేసవ్యంసాయో" అ. 'సవ్యంవామప్రతిపయో' విశ్వ. 'ని. గంధా కపోతౌ తత్పరా' అ. హస్తపద్మయన్ - కనులముపంటిచేరిని, ఇడి - ఉంచినవాఁడై, కళాపికలు - చెట్లాచెడరు, యథాయథలు, వనట్టి భుగంబుతోన్ - అయియున్నమనస్సుతోఁమాడినవాఁడై, ఉదా "చ. పోలుపుగరంగధామునకుఁ + బుద్ధ్యుతోటయొచ్చి తోంటినా, కలిగినపాతకంబులక + కాపికగావిడనాడి" విప్ర. కృపణతా

భీతిన్ - బీదతనమువలనిభయముచేత, విచారింపఁగన్ - అలోచించుచుండఁగా, ఇందు 'హస్తపద్మము-
ప్రసాదము' ఉపమాంకారము. పద్యమంతయు స్వభావోక్తియే, 'ఉదగ్రగేహగ్ర'
అనుప్రాసాంకారము.

తా|| ఒకదినమున నానిరంకుశుఁ డాశేశ్వరాకిటనున్న యెత్తయినయరుఁగుమీఁదఁ దనయెడను
చేయి చెక్కిటఁజేర్చి తప్పుచేసినశేరఘ్ని బట్టుకవచ్చి కూర్చుండఁబెట్టినప్పుడు తలవంచికొనినట్లు
కూర్చొని విచారింపుచుండఁగా.

సీ|| కీలుగుట్టపుఁగాళ్ళు ♦ పోలికి హతశేష, దంతద్వయంబు న ♦ ర్తనము నలుపఁ
గల్గబాసలచేతఁ ♦ దెల్లవాఱినచేతు, లతివిపాకసితాబ్జ ♦ మనుకరింపఁ
గునుమాన్త్రుత్రమటంపు ♦ గొడుపులోయనవేలుఁజనులునాభిపా ♦ ర్శ్యములఁదనర
గుమిడికంబులరీతిఁ ♦ గొనలువంగినబొమల్, పగఁజాటు కన్నుల ♦ పై నటంప

తే|| రుబ్బువిడియంపుఁబలుతుంపు ♦ రులు చలింప, నింటిబిడ్డలపైఁ బెట్టి ♦ కంటనంబు
లాడుచున్న వచ్చె విటనమూ ♦ హావిలంఘ్య, మాననానావచోర్నిల్లి ♦ దానితల్లి.

అ|| విట యిల్లి. విటఁమూహ - జారపురుషులననుదాయమునకు, అవిలంఘ్యమాన-
దాటనలవిగానివగుచున్న, నానావచః - పలువిధములయినమాటలయందు, యిల్లి - కీచురాయి,
అయినదానితల్లి - అశేశ్వరూత, హతశేషదంతద్వయంబు - ఊడిపోగామిగిలిన ముందలిరెండుపండ్లు,
'ని. రదనాదశనాదంతరదాః' అ. కీలుగుట్టపుఁగాళ్ళపోలికిన్ - కీలుగుట్టపుఁగాళ్ళవలె, కీలుగుట్ట
మనఁగా పగటిశేషములవాండ్రును మఱికొందఱును కట్టిపోగుట్టమునుచేయించి దానిముందు కాళ్ళాడు
నట్లు కీళ్ళుపెట్టెనురు. అదియోకీలుగుట్టము. నర్తనము - నాట్యము, చలువన్ - చేయఁగా, కల్ల
బాసలచేతన్ - బూటకపుఁజమాణములచేత, తెల్లవాఱినచేతులు - తెల్లగానయినహస్తములు. అతి
విపాకసితాబ్జమున్. అతివిపాక - మిక్కిలిపండి రాలిపోవుటకునిద్దమయిన, సితాబ్జమున్ - తెల్ల
తామరపువ్వును. అనుకరింపన్ - పోలియుండఁగా, కునుమాన్త్రుత్రమటంపుఁగొడుపులో - మన్మథుని
తఁజ్ఞుటయొక్క వాయరచెడినన్ననికొయ్యలేమో, 'ని. సీ. తమ్మటంబుఁగను దమటంబునంగను,
దమటాభిధానింబు ♦ దనరుదుండు' అం. భా. 'కొడుపు' అనుటకుదా 'సీ. మసిబొట్టుబోసాన
నగులుకొల్పినకన్నుకొడుపుచేదాటింపునెడపదడబ'క్రీడా.అనన్ - అనునట్లుగా, వ్రేలుఁజన్నులు-
వ్రేలాడునట్టిస్తనములు, నాభిపార్శ్వములన్ - బొడ్డుయొక్కప్రక్కలను, తనరన్ - ఒప్పుఁగా,
గుమిడికంబులరీతిన్ - గుమ్మెటమూతవలె, ఈపదముదేశ్యము. మననిఘంటువులయందులేదు. కొనలు
వంగినబొమల్ - చివరలువంగినకనుబొమలు, పగఁజాటుకన్నులపైన్ - కోపమును తెలిఁబుచ్చునట్టిత్రే
ములమీఁద, నటంపన్ - నర్తించఁగా, రుబ్బువిడియంపుఁబలుతుంపురులు. రుబ్బు - తోటిలోనేసి
పోత్రమతోరుబ్బువున్నట్లుగా, బోసికోటిలోనుంచి యటునిటు మెదుపుచున్నయనుట. విడియంపుఁ
బలుతుంపురులు - తొంబాఱుముయొక్క యధికమయినతుంపరులు - అనగాశిశువులు, కుంపురులనుట
కుదా. 'సీ. కకుకులైతమ్మితై ♦ గ్రమ్మమంచునుబోలె, 'పగఁమునఁజెనుట తుం ♦ పురుతెల్ల' -
యోధా. చలింపన్ - చించుచుండఁగా, ఇంటిబిడ్డలపైఁపెట్టి - తనగృహమునఁగల పిల్లలమీఁద
తెట్టి. పునఁదనపెట్టుకవచ్చి గాకనుట. కంటనంబులు - కొపోడికములగు మాటలను, బిడ్డ

మను - మాట్లాడుచు, వచ్చెన్ - అచ్చటికిఁజేరెను, ఇందు 'దబ్బువిడియంపుఁబలుకుంపురులు' అనునొంటఁబువర్ణము వచ్చినందున 'మాసాధికరణ్యేతు బహుత్వాధేపరేపిచ, ముఖ్యార్థవేతాం పుంస్యభ్యా వాదేశావత్రఽర్యదా' అథ. 'నూ. మోస్తువిభక్త్యైకవచనేపుంపూ' శబ్ద. కంటసమ్ము అనుటకు 'సి. గీ. కంటసమ్ము వాగనువిస్తలా + పమ్ముచెలఁగు' అం. భా. ఉదా 'ద్వి. కంటకం బులనొచ్చి + కన్నీరుదెచ్చి, కంటంబులఁజిక్కి + కఱకులఁజొక్కి' ద్వి మా. 'కిలుగుజ్జుపుగాళ్ళ పోలికి హతశేషదంతదవ్వయంబు నర్తనమనలుప' ఇత్యాదులఁజేర్చుకొలంకారము. "సంభావనమథో త్రేప్తికా ప్రకృత్యసమేయత్" కా. ప్ర. ఉదా "లింపతీవతమోఽంగని వర్షతీవాంజనంసభ, అస త్పురుషసేవేవ దృష్టిర్విఫలతాఁగతా" 'నానావహోర్ని' ఉపమాంకారము. 'ర్ని' దానితల్లి, అనుప్రాసాలంకారము.

తా|| కోడెకొండకుఁ దిరస్కరింపనివిగాని వివిధకార్యములయందుఁ గీమరాయివంటిది యైనయాజరభి తనయూడిపోయినదంతములలో శేషించినమందతీరెందుపండ్లును గీలుగుజ్జుపుగాళ్ళ వలె గదలుచుండఁగను, అసత్యప్రమాణులచేత నెండినవేమో యనునట్లు పరువుదప్పినతేలిదమ్మి వలె నున్నకరములును. మృత్యుఁడు వచ్చునప్పుడు మందుగావాయించు తప్పెటలనుమ్రోగించెడు కజ్జలవలె నాభికిరువైపులఁబెలాడుస్తనములును; గుమ్మెటమూతలవలె వంగినకనుబొమలు కోపమును దెలియఁజేయుచున్నకన్నులపైఁ బడుచు డగను, నోటిలోనన్నతాంబూలము తోటిలోవేసిరుప్పినట్లు త్రిప్పుచుండఁగాఁ దుప్పరలు వెలికివచ్చుచుండఁగను, తనయింటిపిల్లలను దిట్టచున్నదానివారెఁ గోప పూరితమగు ప్రసంగముతో నెటకువచ్చెను.

వ|| అయ్యవసరంబున.

120.

అ|| అయ్యవసరంబున్ - అసమయమున,

తే|| అధికతరరోషభీషణ + వ్యాఘ్రిఁజూచి, బెగడినలుదిక్కులకుఁబోవుచున్నగమువోలె నందడింపుచు వచ్చునా + జరతిఁ జూచి, ధావణీదేవతనయందు + తల్లడిల్లి. 121.

అ|| నందడింపుమన్ - ఎదురులేక నిండుగాధ్యనిచేయుచు, ఉదా. "ఎ. గీ. నందడించుచుఁ బుష్పపూచయమునలిపి" కళా.వచ్చువాజరతిన్ - తనసమీపమునకుఁజేరుచున్న యాముసలిబోగము దానిని, ధావణీదేవతనయందు - బ్రాహ్మణమకుండయిన యానిరంకుశుఁడు, చూచి-పీడించి, అధిక తరరోషభీషణవ్యాఘ్రిన్. అధికతర - ఎక్కువయైన, రోష-కోపముతో, భీషణ - భయంకరమయిన, వ్యాఘ్రిన్ - అడుపెద్దపులిని, చూచి-కనుఁగొని, బెగడి-భయపడి, నలుదిక్కులకున్ - నాలుగువైపులకు, పోవుచున్నగమువోలెన్ - పాటిపోవుచున్నటువంటి లేడియోయనునట్లు, తల్లడిల్లి-మిక్కిలి కఠింతవడిన మనస్సుగలవాఁడై, ఇచట 'తల్లడిల్లి' యనుపదమునకుదా. "ఎ. గీ. వచ్చెనకులుండమితవాసినపద హరిఁ, దల్లడిల్లించుండఁగఁజితము" భార. 'అధికతర.....చున్నగమువోలె, అనుటచేనుత్పేక్షా లంకారము. "మన్యేకంకేంద్రువంప్రాయో, మానమిత్యేవమాదిభిః, ఉత్పేక్షావ్యజ్యతేకదై, రివ శబ్దోఽపితాదృశః" కావ్యాద. కవిసౌర్యభౌమండు నిట్టెకల్లించివాఁడు"చ. మదనకిరాతప్రీతరం మార్గణపంతులకాత్మసేంతయున్, గదిసినభీతిఁబల్లకమ్మంగంబులువారవధూప్రదేశముల్, కుదురుగఁజేరి గుచ్చవమగొండలచాటునదాఁగరాఁగడ, త్వదసమనండు బెబ్బులంతచాడుమన వేంకటాచలం

ద్రోగిన్” రాజశే. ఇందు భయమునుభావమునూచితము. “రాద్రసందర్శనాదిభి రనర్థాశంకనం భయమ్” ప్ర. తా.

తా॥ మిగులఁగోపముతో నల్లరిచేయుచువచ్చుచున్నమునుసలిని జూచి యానిరంకుశుఁడు భయం కరమైన యాడుపెద్దపులిని జూచి బెదరి పర్వడనున్న లేడివలెఁ దల్లడిల్లెను.

క॥ వచ్చె గద విటులపాలటి, చిచ్చుటపిడు గింకనేమి + సేయుదు ననుచున్
తీచ్చవడి యంతలో ధృతి, దెచ్చుక రక్షకుఁడు నాకు + దేవుఁడె యనుచున్. 122.

అ॥ విటులపాలటిచిచ్చుటపిడుగు - కృత్రిమాతపాలఁబడియున్న యగ్నిమయమైన పిడుగు, ఉదా. ‘క. చిచ్చుటపిడుగుల్ వడిఁదొరఁగుఁచాచ్చుననంబరపిధినుగ్రమై’ భార, వచ్చెఁగద-వచ్చెను గదా, ఇఁకన్-ఇఁకమీఁద, ఏమిచేయుచున్ - నేనేమి నేయఁగలవాఁడను, అనుచున్-ఇట్లుతలంచుచు, తీచ్చవడి-నిశ్చేష్టితుండై-చేట్టలుదక్కినవాఁడై, తీచ్చ+పడు-తీచ్చవడు ఉదా. “క. తీచ్చవడియు భయబలములు, నచ్చెరవుగఁజిక్రయాపుఁజిట్లుండ.” భార. అంకలోన్ - ఆకాలములోపల, ధృతి దెచ్చుక-ధైర్యమునవలించి, నాకున్-నాకు, రక్షకుఁడు-కాపాడునట్టివాఁడు, దేవుఁడె-భగవంతుఁడై, భగవంతుఁడుదప్ప నితరులెవ్వరులేరనుట, అనుచున్-ఈవిధముగాఁదలంచుచు, ఈకద్యుచన ‘ధృతి దెచ్చుక; అనుప్రయోగమునకుదా. “క. తోలెక్కు-కనీపుత్తుఁడు” భాగ. ‘విటులపాలటిచిచ్చుట పిడుగు’ ఉపమాలంకారము.

తా॥ మిండగింద్రపాలిటి యగ్నిమయముగు పిడుగువంటి యావృద్ధశక్య సమీపించినదిగా!
ఇప్పుడేమిసేయుచును. దీనిపాలిటనుండి నన్నరక్షించువారెవరు? అని నిశ్చేష్టితుండై పిదప ధైర్యము నవలించి,

సీ॥ అల్లంతటనె రాఁగ + నావలికంతలో, దాటులేనైతి నె + చోటి కైన
మునుమున్న తెలిసి యీ + ముద్దివరాకమునకై, కొంచురా లేనైతిఁ + గోకవాక
మోసిపోయితి దీని + ముంతపాటునకైనఁ, జేకూర్చ లేనైతి + రూకరుట్రు
దాసీజనులకైనఁ + దగఁజెప్పి యూరలే, డనిపించలేనైతి + హవులుదప్పి

తే॥ తోలుతనేబొంకినట్టిబొం + కులు నహస్ర, సంఖ్యలవియెల్లఁదలఁచిరో + నముననేడు
వచ్చుచున్నది మాటల + వశముగాదు, ధూళిదర్శన మేమైన + దొరకదయ్యె. 123.

అ॥ అల్లంతటనె-అకనుపడునంతమారమునకు, అల్ల+అంతటనె-అల్లంతటనె, అగును. ‘అల్ల’ యనునది తచ్చుబ్ధార్థమును, ప్రసిద్ధార్థమును, అగును. రాఁగన్-వచ్చినప్పుడే, అవలికంకలోన్-అవలికలందులోనుండి, ఏచోటికైనన్-ఏప్రదేశమునకైనను, దాటులేనైతిన్-కడదిపోఁజాలనయితిని గదా, ఇచట ‘విలిన్’ అనుటకు “నూ. ధూగమిక్రియయారంటే ఘటకాఖ్యానముచ్యుతే” అభ. మును మున్న-మొట్టమొదటనే, తెలిసి-ఎఱిగియుండి, ఈముద్దివరాకమునకై - ఆనాడుకురాలయిన యీ ముదుగురిదానికి, గోకవాక-గోకయైననుమఱేదయినను, కొంచురాలేనైతిన్ - కొనియిచ్చుచువచ్చిన వాడనుగాకపోతినిగదా, మోసిపోయితిన్-నందింపఁబడితిని, దీనిముంతపాటునకైనన్-ఈవిడయొక్క-

కల్లుముంతకొఱకు జేయు ప్రయత్నము నకయినను, ముంత + పాటు - ముంతపాటు అగును. ముంతయనఁ గాఁదొడై వెలవఁటిమఁటిపాత్రము, రూకరుట - డబ్బుగాని యొక నేదయిననుగాని, చేజూర్చలేనైతిన్ - చేతిలోఁబడ నేసినవాఁడను గాక పోతినినుమా, దానీజనులకైనన్ - ఊడిగవుఁబొలఁతులకయినను, తగఁ జెప్ప - యొక్క మగునట్లుగాఁజెప్పి, మావులుదప్పి - ఈ నేషముతోలేకుండ, ఇచట 'మావులు - మావలు' అని రెండురూపములుకలవు ఊర్లేడనిపించలేనైతిన్ - గ్రామమునందులేడని. చెప్పించకపోతినిగా, నేన్ - నేను, తొలుతన్ - మొదట, బొంకినట్టిబొంతులు - అడినట్టియబద్ధములు, సహస్రసంఖ్యలు - వేలకు వేలు, మితిలేననుట, నేఁడు - ఈదినమున, అవియెల్లన్ - వానినన్నింటిని, ఇచట సంధినిగూర్చి 'మా. అ. ౨ - చిక్రచిల్లోపో, బహుళంస్యాత్ప్రయోగః' ఆధ. 'మా. తద్వత్తదాదిజన్య' శబ్దచింతలచి - జ్ఞాపకమనకుఁజెచ్చుకొని, తోపముతో - కొపముతో, వచ్చుచున్నది - సమీపమునకుఁజేరుచున్నది. మాటలనకముగాదు - నాపలుకులకంతమాత్రములోఁబడదు, ధూళిదర్శనము - దుమ్మునుజూచుట, ఏమైనన్ + దొరకయ్యె - ఏమాత్రమయినను అభించకుండెనుగదా, అనఁగాదానికన్నులలో దుమ్ము కొట్టియొననుబోవుటకు కీలులేకుండెనుగదాయనుట. ఈపద్యమున 'మోసపోయితిన్' అనుటకుదా. 'ఉ. మాయపుం, తొక్కులునీవునిక్కముగఁజూచివనంబున మోసపోయితిన్' భార. ఆలం. స్వభావోక్తి.

తా॥ అది యంతదూరముననున్నప్పుడే యవకలిసందులోనుంచి యొచ్చిక్రైవఁ బోకుంటిని. ఈ సంగతి ముందుగానే తెలిసికొని యాయనామకరాలి కొకకొకయైనఁ గొనకపోతిని. ఈయవమానము రాకుండుటకు దానికల్లుముంతకర్చుకయిన డబ్బియనైతిని. ఇచ్చటివాసీలకైనఁ జెప్పి మాటునేషముతో నుండి గ్రామమునలేఁ దనిపించకపోతిని. మొదట నేనాడినయబద్ధములు వేసవేలుగలవు. అవియన్నియు జ్ఞాపికఁజెచ్చుకొని కొపముతో నిటకవచ్చుచున్నది. గుప్పెడుదుమ్మయినను గనపడలేదుగదా!

వ॥ అని యనేకప్రకారంబుల వితర్కించి,

124.

అ॥ అని-ఇట్లని, అనేకప్రకారంబులన్ - బహువిధములుగా. వితర్కించి-ఉపాదించినవాఁడై,

—: ఆపె నిరంకుశుని దరిద్రతనుగనిపెట్టుట :—

మ॥ ధరణీనాథ దరిద్రతాపిశునవ ♦ శ్రున్నూర్తి నాభారతీ

పరవంశోత్తమనూతి చింతిలగ న ♦ వ్యారాంగనామాత దు

ర్భరపాండిత్యముఁ జూపి దీనదశకున్ ♦ రాబోలు నీయయ్య "జే

పరమేశా" యనిపింపఁగా వలదె వి ♦ ప్రస్వామి సంచున్ మదిన్.

125.

అ॥ ధరణీనాథ - ఓరాజా, జభారతీపరవంశోత్తమనూతి, ఆ - అయొక్క, భారతీవర - బ్రహ్మ దేవునియొక్క, వంశ-కులమునందు, ఉత్తమనూతి - శ్రేష్ఠుఁడుగాజన్మించిన యానిరంకుశుఁడు. దరిద్రతా పిశునవశ్రున్నూర్తిన్, దరిద్రతా - లేమిచేత, పిశున - నీచమైన, వశ్రున్నూర్తిన్ - వశ్రుముతయొక్క పరి శ్రావ్యతచేత, చింతిలగఁ - విచారపడఁగా, అవ్యారాంగనామాత - అబోగముదానియొక్కతల్లి, దుర్భర పాండిత్యమున్ - భరింపనవిగాని విద్యాచాతుర్యము, చూపి - కనఁబఱచి, మదిన్ - దానియొక్క మనస్సునందు, ఈయయ్య - ఈతఁడు, దీనదశకున్ - దరిద్రావస్థకు, రాబోలున్ - రాఁదగియుండును.

విప్రస్వామిన్ - బ్రాహ్మణులలో నధికఁడయినవానిని, జేపఁ మేకా - ఓదేవుఁడా నీకునవస్కారము, నమస్తమసుగోలుపోయి యింకొకదాఁజిల్లుఁబూనునప్పుడనునది. ఉదా. “క. క్షీణజేపమాఁగియతివి, స్మితుఁడైచేదోయిమోడ్చిజేయనుచునను, స్మృతులతరఁజేసిశిష్యున, హితుఁడై తనయాశ్రమమునఁ శేతెంచెనృపా” శేష. అనిపింపఁగావలదె - అనునట్లుగాఁజేయవద్ద, అందున్ - ఈప్రకారముగానను కొనుచు, ఈపద్యమున ‘ఈయయ్య’ అనుప్రయోగమునకుదా. “క. ఈయయ్యఁజట్టితెచ్చుట” కళా. ఇచట నిరంకుశుఁడు చిఠించినాఁడనుటకు “ఈక్ష్యుఁడీక్ష్యోఁకుఁడై, క్రోధనోనిత్యశఁకితః, పరభా గ్యోపజీవిత, వదైతేనిత్యదుఃఖతః” అనుకాస్త్రానుసారముగ నఁకున్ననున్నుఁడు చిఠించును. వేద్యమాత నిరంకుశుని వెడలఁగొట్టఁదలంచుటనుగూర్చి “యత్రోదకతంత్రవసంతిహంసా, సైదైవ శుష్కంఁకవిరజ్జయంతి, సహంకతుల్యేననరేణభావ్యం. పునస్త్యజంతః పునరాశ్రయంతః” చాణ. లోకోక్త్యలంకారము. ఇచట వేద్య నిరంకుశుని జేపఁమేకా. అనిపింపవలెననుట పుష్పభ్రమరన్యా యమని తెలియవలయును.

తా|| ఓధర్మపాలనృశ్రీ! కడు బీదకనప తోఁ జనిగిగుడ్డలను ధరించుకొన్న యాబ్రాహ్మణ కుమారుఁడు విచారపడుచుండఁగా నావృద్ధవేద్య తనమా యవిద్యలయొచ్చు నేర్పుతోఁగనిపెట్టి యీతఁడు దరిద్రావస్థనొందియుండనోపు నీక నిఁటినుండి జేప మేకా! అనిపింపవలయునుగదా యని తలంచెను.

ప|| చిరంతనన్నేహ మొక్కింత తలఁచి యాజగజంత యిట్లనియె. 125.

అ|| అజగజంత - ప్రపంచమునకెల్ల ధూర్తులయిన యావృద్ధవేద్య, జగము + జ త, గయ్యశి. “ని. నీగట్టివాజంతతాఁగగయ్యలియఁగను, ధూర్తయో మిభిదాదోచుచుండు” అం.భా. సాంబనిఘంటువునఁగూడ నిట్లేయున్నది. చిరంతనన్నేహముక - పురాతనపుమైత్రిని, ‘ని. పురాణ ప్రతనప్రత్న పురాతనచిరంతనః’ అ. ఒక్కింతతలఁచి - కొంచెముజ్ఞాపకమునకుఁజచ్చుకొని, ఇట్లుని యెక - ఈవిధముగాఁబలికెను. చెప్పఁబోవురీతిగాఁబలికెననుట

—: వేద్యమాత నిరంకుశునకు నీతులుబోధించుట :—

క|| ఒకపండువ పబ్బంబున, నొకయూటలు మైనవేళ ♦ నొక్కొకతటి వే దుకతనము గాక యిటునలె, నకలము వర్జించినదువఁ ♦ జనునాయోయీ. 127.

అ|| ఓయీ - ఓపడుచువాఁడా, ఇదివరకుబుద్ధి ఒకపండువ పబ్బంబునన్ - ఒకానొక సంతోషముతోఁగూడిన యుత్సవదినమునను. అతిథిగావచ్చినప్పుడును, ఒకయూరటమైనవేళక - ఒకస్థిమితముగానున్న సమయమునను - ఏదోఒకానొకసమయముననుట. వేద్యతనముగాక - కోరిక కలిగినప్పుడురాఁదగునుగాని, ఇటువలెన్ - ఈవిధముగా, సకలమున్ - అన్నిటిని, వర్జించి-విడిచి పెట్టి, పడువఁజనునా - సంచరించుటచెల్లునా - లోకులుమెత్తురాయనుట.

తా|| ఓయీ! ఒకసంక్రాంతివంటి పర్వదినముననో, ఒకవిందుగానో, ఒకసమ్మదిగానున్న సమయముననో. వేద్యుఁగా మాయాంధ్రకువచ్చుటపాడిగాని యిట్లున్నిటినివిడిచి సంచరింపఁదగునా?

సీ॥ కడుచిన్నప్రాయము ♦ పృథ తాళిగట్టిన, కులమునిల్లా లెంత ♦ కుండవలయుఁ
పుట్టిని ల్లనిపెట్టు ♦ పోత లాశించిన, యక్కసెల్లెండ్రెంత ♦ యడవలయుఁ
దనయుండు మాకు ముఁపున కందుననియున్న, తలిదండ్రులెంతచింతిలగవలయు
నందటిండ్లకు నాన ♦ యొయుండునితడని, నిక్కబందుగులెంత ♦ పొక్కవలయుఁ

దే॥ జల్లగాఁ జేతికాసెల్ల ♦ డుల్లి లొల్లె గాఁడ వై యికనైన నీ ♦ కాపురంబు
బ్రతుకుపని విచారింప కీ ♦ పనికిజొరగఁ, బడినవానికినెక్కడి ♦ భారబుద్ధి. 128.

అ॥ కడుచిన్నప్రాయపృథ - మిక్కిలిచిన్నతనమునందే, తాళి - తాలిహొట్టును, కట్టిన
కులమునిల్లాలు - మెడలోగట్టిన నీజాతియందుద్భవించిన గేస్తురాలు, ఎంతకుండవలయుకా - ఎంత
దుఃఖపడవలెను, పుట్టినిల్లు - మేముజన్మించినగృహము, అని - అనుకొని, పెట్టుపోతలు -
భుజించుపదార్థములనుపెట్టుట, పానముచేయుపదార్థములను పోయొటమొదలగునవి ఆశించినయొక్క
సెల్లెండ్రు - ఆశపడియున్న నీమప్పలును చెల్లెండ్రును, ఎంతయడవలయుకా - ఎంతగావిలపించ
వలెను. తనయుండు - కొడుకు, మాకుకా - మాకు, ముప్పనకుకా - ముఁలితనమునకష్టకాలమున,
అందుకా - ఆక్కఱకురాగలఁడు, అని - ఇట్లుతలంచి, ఉన్నతలిదండ్రులు - ఉన్నతల్లియును,
తండ్రియును, ఎంతచింతిలగవలయుకా - ఎంతగాకోరింపవలయును, ఇకఁడు - ఈచిన్నవాఁడు,
అందటిండ్లకుకా - మాయందటిగృహములకు, అసయై - ఆశగానున్నవాడై, మేకుండరమాకించి
యొన్నామనుట, ఉఁడుకా - ఉండగలఁడు, అని - ఇట్లుహించి, నిక్కుబందుగులు - గర్వించు
నట్టిమట్టములు ఎంతపొక్కవలయుకా - మనస్సులో నెంతదుఃఖపడవలెను, చల్లగాకా - మెల్లగా
చేతికాసెల్లకా - చేతనున్నొక్కమంతయును, డుల్లి - చేజారి, అంకయునుబోయియనుట. 'ని.
కాసు.త.ధనము.శచం' 'కాసు.త.దుగ్గానిలో 10 వ పాటు. మా, అం. ని. ఉదా 'ద్వి. మరగి
చొచ్చియిట్లుఁపత్తప్రసవము, నురుగకచొచ్చి కాసుగనన్నుఁగొనక' ద్వి. హ. ఇచట ధనమనియే
కవిభావము. 'దుల్లి' అనుటకుదా "గీ, 'తుప్పుకుల్లిననొప్పాయతోయజాస్తు', చికిలనిద్దంపుకైదుపుఁ
చెలువుదోచు" వంస. లొల్లెగాఁడవై - మిగులబీదవాఁడవై, 'లొల్లెగాఁడు. వా. విజి చూ.
బీదవాఁడు, ముష్టింపడుచు' అం. వా. ఇకనైనకా ఇకమోడటనైనను, నీకాపురంబు - నీయొక్క
సంసారము, బ్రతుకుపని - జీవించునట్టికార్యమును, విచారింపక - అలోచించుకొనక, ఈపనికికా -
ఈవ్యభిచార కార్యమునకు, చొరగఁబడినవానికికా - చొచ్చినట్టివాఁడవైననీకు, ఎక్కడిభారబుద్ధి -
ఘనమయినబుద్ధియొక్కడగలడు - అనఁగా నల్పబుద్ధిగలవాఁడవతుట, ఇచట నిరంకుశునకు జేశ్యనీకులు
బోధించుటనుగూర్చి 'జేశమనిషిఖలవచనందహానితరాంమానసం, నుకత్వవిదాం, క్షోషమపి నుజన
వాక్యం మలయజగవతోప్రమాదయతి' చాణ.

తా॥ బాల్యముననే వివాహముచేసికొనిన నీభార్యయును, పుట్టినిల్లని వస్త్రాభరణాదుల కష్ట
క్షీంచుతోబుట్టువులును, వృద్ధాప్యమున మమ్ముఁబోషింపగలఁడనుకొనిన జననీజనకులును, మా
కుటుంబములకన్నింటికి నెతఁడొక్కఁడయోభారమని కాంక్షించిన బంధువులును, దుఃఖించునట్లు
మెల్లమెల్లఁగాఁ జేరగఁగొక్కమంతయుఁ బరాధీనమై దరిద్రుఁడవైతిమిగదా! ఇంతటితోనైనఁ

తలివిచెచ్చుకొని కుటుంబమునుబోషించుకొనక యిట్లువ్యభిచారిగా సంచరించువానికి మంచిబుద్ధి యెట్లువచ్చును.

సీ॥ గుటి తప్పిపోవు ముం ♦ దఱివిచారము లేదు, సాపడికడుగు మ ♦ చ్చరమువుట్టు
నగరివారు హసించు ♦ రగడొను బిన్నపె ♦ దలకఁజులకన తలి ♦ దండు లోర్వ
రింటికి నేగియు ♦ నెవరుమెచ్చరు లేని, గర్వంబుదొట్టుఁ జే ♦ కాసు డుల్లు
నొడ లోడుగాఁజొచ్చు ♦ నొడువులపాలగు, సందులుదూఱు వి ♦ శ్యానమెడలుఁ
డే॥ జిన్నపనిగాదు లంజర్కమన్నవినము, ప్రజలు మీరొకటైన మాపయికివచ్చుఁ
బడుచుండవు నీవు మాబిడ్డపనరు మొగ్గమొక్కదము రాకు నీ విదిమొదలుచేసి.

అ॥ లంజర్కమన్నకవ్యభిచారమనగా, చిన్నపనిగాదుకొఁది కార్యముగాదు, వినుము-
నేఁజెప్పుచున్నదాని నాకర్ణింపుము. గుటితప్పిపోవుక - వైపభక్తి మొదలగువానియందు తత్వము
కొఁదిపోవును, ముందఱివిచారములేదు - రాగలకవ్యముఖముల నాలోచించుటయొండదు, సాపడి
కడుగుక - భుజించుటకన్నముపైతము దొరకకుండును, ఇచట 'ఉడుగు' అనుపదప్రయోగమున
సదా "ఉ. ఉత్పలగంధినన్నడిగి యొడ్లనుబంపుము" భార. మచ్చరమువుట్టుక - పదలమేలుజూచి
యోర్వలేనికనముకలుగును, నగరివారుహసించుట - పురజనులెల్లనవ్వుదురు, అగడొను - నిందలు
వుట్టును, పిన్నపెద్దలకున్ - బాలరకు వృద్ధులకును, చుక్కన - మిక్కిలితేలికయగును, తలిదండ్రు
లోర్వ - తల్లియును తండ్రియునుసహించరు. ఇంటికినేగియుక - ఇంటికిఁబోయినప్పుడును, ఎవరు
మచ్చగు - ఎవరును లెక్కచేయరు, లేనిగర్వంబుదొట్టుక - ఏన్నడునులేనియహంకారముకూడును,
కాసుడుల్లుక - తనిచేతఁగలసామృంతయును కర్చుకగును, చాస్తగతధనమంతయు వ్యయింపగును,
దలు - మేను, ఓడుగాఁజొచ్చుక - పటుత్వియతోలఁగవారంభించును, నొడువులపాలగుక -
రుతయొక్కమాటలకు లోఁబడవలసినవచ్చును, సందులుదూఱుక - గొందులలోఁ జొరఁబడుట
మగును, విశ్వాసమెడలుక - నమ్మకమంతయునుబోవును, ప్రజలుక - లోకులును, మీరుక -
రాకుటుంబమును, ఓకిటైనక - ఏకమయినయెడల, మాపయికివచ్చుక - ఈనేరము మామీఁదఁ
డును, పడుచుండవునీవు - నిన్నుజూడఁగాఁబ్రాయపువాఁడవు, ఇచట 'పడుచుండవు' అనుటకు
నూ. శేషిపుత్రకృతకబ్దా డాదిత్యేనైససాధవః" అధ. మాబిడ్డ - మాపిల్ల, పనరుమొగ్గ - లేత
యిగ్గ, లేఁబ్రాయముగఅది. కనుక ఇదిమొదలుచేసి - ఈదినముమొదలుకొని, నీవు-నీవుమాత్రము,
కు - రాకుము, మొక్కెదము - నీకునమస్కరించుచున్నాము, అనఁగానీకు నమస్కారముచేయు
ను మాయొంటికిరావలెదను.ట ఈపద్యమున 'మాపిల్లపనరుమొగ్గ' ఇచట "నూ. లోకోక్తిసాం
వేద్యోగో యదిస్యాచ్చుత్తిరంజనమ్" అధ. 'ఇందుమొక్కెదమురాకు' అనునొకఁబ్రాథమిక
గునెకవచనమున ముకారములోపించుటనుగూర్చి 'నూ. ప్రార్థనార్థముచేత్యే కథ్యతేమధ్యమా
నః, విభాసాంతరపదంత్యేకే నప్రాజేకుకదాచన" అధ. ఉదా "ఉ. తోయజేతజునఁగృహ
'దఱివిచెచ్చుకొని' 'ననుంగృహఁజూధారభి' 'మాబిడ్డపనరుమొగ్గ' ఉపమాంతకారము, 'మొక్కెదము'

దమురాక్షసీవిదిమొదలుచేసి' అనుటచే వ్యాజస్తత్వలంకారము. “వ్యాజస్తత్త్వభే నిండాస్తుతి ర్వాయాధిరన్యథా” కా. ప్ర.

తా|| ఓయీ! వృధిచారము సులభమనియెంచితివేమో చెప్పుచున్నానువినుము. గత్కగ్గ మలయందు తత్త్వముండదు. రానున్నకష్టసుఖములను చెలిసికొనలేడు. అన్నయనకుఁ గణకగును, పరుమేలుచూచి యోర్వలేకుండును. పౌరులందఱు నవ్వచుందురు, నిందలువచ్చును. పిన్నపెద్దలు చులకనగాఁజూతురు. తలిదండ్రులు కోపింతురు. ఇంటనెవ్వరును మర్యాదగాఁజూడరు. అజ్ఞానము వృద్ధిచుగును. చేతఁగలది తన్నుమాడును. శరీరపాటవముదప్పును. మాటలుపడవలసివచ్చును. సందుల యందు దిరుగవలసివచ్చును. నచ్చుకముపోవును. మియింటఁగలవారను గ్రామములోనివారను గలసిలేని యీశ్వరము మాపయింబడును. కనుక నీవుశదుచువాఁడవు, మాపిల్లలేతది. నీకొకదండము గాని యిదిసుత మాయింటికిరాకుము.

—: వేశ్యమాత నిరంకుశుని నిందించుట :—

క|| అనరాదుగాక నీవొక, మనుజుడవా దుర్విదగ్ధఁ ♦ మార్గమే మార్గం
బని విప్రమార్గ ముద్యా, పననేతురె నిన్నువంటి ♦ బ్రాహ్మణకుఁజూల్. 180.

అ|| అనరాదుగాక - మేమనఁగూడదుగాని, నీవు + ఒకమనుజుడవా - నీవొక మనుష్యుం డవేనా, నిన్నువంటి బ్రాహ్మణకుఁజూల్ - బ్రాహ్మణజాతియందుబుట్టిన నీవంటివారు, దుర్విదగ్ధ మార్గమే - చెడ్డతనమునందు నేర్పరితనముగలపద్ధతియే, మార్గంబని - దారియనుకొని, విప్రమార్గముకా - బ్రాహ్మణపద్ధతిని, ఉద్యాపన - ఆంతమును, అనఁగానుపవాసాదివ్రతనియనుముయొక్క కడపటఁ జేయుపనివలెననుట. చేతురె - ఇట్లుచేయుచురా, ఇట్లుచేయఁగూడదనుటకు “అ. సంధ్యవార్చనేమిఁ జపమనేయఁగ నేమి, వేదకాస్త్రముఁజిగి + వెలయనేమి, పడఁతిఁగవయువాఁడు + బాపండుగాఁ డయా” విశ్వ. వేమ. ఇచట వేశ్యమాతనీకులుబోధించుచున్నట్లే యొకపడుచు నిందించుచున్నది. “నే కలమపిఘలవచనం దిహతినితరాం మానసం, సుకత్త్వవిదాం పరుషమపినుజనవాక్యం మలయజ రసవత్ప్రమాదయతి” “నీవంటిబ్రాహ్మణులిట్లు కులధర్మములవదలి ప్రవర్తించుచురా” అనుటచేత నర్థాంతరస్యాసాంకాళము. “సామాన్యంవావికేసోవా తదన్యేనసమర్థతే, యత్రసోఽర్థాంతర స్యాసః సాధర్మ్యేతేతరేణవా”

తా|| వృధిచారవృత్తివలన సామ్యుగడించెడి మేమెట్టిధర్మంబులను జెప్పఁగూడదుకాని నీవొక మనుష్యుడవేనా? దుష్వృత్తియందుఁ జరించుటయే మంచిమార్గముగానెంచిసివంటివారు బ్రాహ్మణ ధర్మములన్నిటిని బోఁగొట్టుకొందురా!

దీ|| జవతపంబులుగావు శాస్త్రములుగావు, వేదములుగావు నక్రియావిధులుగావు
వైదికపు బాఁచ లేడ భూఁవరకుమార, యోగ్యసౌభాగ్య లగువారయ్యవతు లేడ.

అ|| జవతపంబులుగావు - భక్తితోపంక్రముల నీశకపర్యాయములు చదువుటయును, కష్టమైన తపస్సులుచేయుటయునుగావు. శాస్త్రములుగావు - అణుశాస్త్రములని చదువుట చెప్పట కాదు,

వేదములుగావు - వేదముయొక్క సంహితపదక్రమానుసారము తెలిసికొనుటకాదు, సత్త్రియావిధులుగావు - యజ్ఞాదిసత్కర్మములయొక్క నియమములుగావు, వైదికపుబాఁపలేడ - పురోహితవృత్తిచే జీవించు బాఁపనవాండ్రెక్కడ, భూవ.....గ్యలు. భూవరకుమార - రాజపుత్రులను, యోగ్యతగిన, సౌభాగ్యులు - అధికభోగాంశగలవారు - స్వభావముచే సుందరమయినవారు, 'సుహృద్భగ సింధ్యంతే' సిద్ధాంతం. పూర్వపదస్యచేత్సుభయపదవృద్ధిః సౌభాగ్యం సుభగత్వం. 'ని. సుందరేంద్ర కభోగాంశే దుర్దినేతరవాసరే, తురీయాంశేక్రిమతీవ సుభగః' శబ్దా. ఇచట రాజకుమారులు, సుభగ + అసక్తులని భావము. కామశాస్త్రమునందును, "అశ్వత్థదళసంకాశం గుహ్యగిగూఢమణిప్రభం, యస్యాసామభగావారీ" అని చెప్పబడియున్నది. అగువారయుపతులేడ. అయినట్టి యౌవనపు వేళ్ళలెక్కడ, మీరల్పము మే ముత్తములము. కనుక మీకును మాకు నెంతోవ్యత్యాసముకలదనుట. ఇందు వైదికపు బాఁపలేడ భూవరకుమారయోగ్యసౌభాగ్యులగు వారయుపతులేడ" అనుటచేవిరూప ఘటనాంతకారము. ఉదా "హయగజాయాధులైయలరు రాజస్వపుం, గవ్రలేడకపులేడకంబుకంటి" నరస. దీనినే వివచూలంకారమని కొందఱు "విషమగర్భస్థేయత్ర ఘటనాంతరూపయోః, క్షేయంశరీరమృత్యుంగీ కృతాదృబ్బదనజ్యః" కువ. శ్రీహర్షపండితుని కావ్యమునందియేల్లోకము కించిద్యోదముగఁగవృత్తునున్నది. "శరీరపాదపిపృథ్వంగీ క్షేయమామత్యోచనాఽయంకృతకుమాల్యాన్ని కర్మశోషదశాలః" మఱియు "వైదికపుబాఁపలేడ" అనుటకు నపరాధస్తరముననిట్లు నెప్పబడి యున్నది. "పూరోహిత్యం రజనిచరితం గ్రామణిత్యం నియోగం, మాతాపత్యంహ్యన్యతీవచనంసాక్షి వాదః పరాన్నం, బ్రహ్మద్వేషం ఖలజనరతిః ప్రాణినాం నిర్దయత్వం, మాధూర్దేవో మమపశుపతే జన్మజన్మాంతరేషు" ఈనిరంకుశోపాఖ్యానమునుజూచియేకాఁబోలు నొకానొకవిషయవర్ణించినాడు.

ఉ॥ ఎక్కువదెచ్చితక్కువగ + నింటికడల బెరకమ్మఁజూచుటో,
వక్తలవాకు అమ్మబుధ + వారపుసంతకు జట్టిగట్టుటో,
లెక్కలసంపుటంబుఁబ్రబ + లింతుటో, కోమటివారిపిన్న వా
లెక్కడ ? లంజబేరమది + యెక్కడ ? నెక్కడికెక్కడక్కటా !" బహు. చ,

ఈపద్యమునలి సుభగకబ్బమునకనుకూలమయిన యొకయోగ్యమగుకలదు, శ్రీకృష్ణజేవరాములు సభలోఁగర్లహీనయగు నొకవేళ్ళనాట్యముచేయుచుంక రామలింగకవి యాపెనుజూచియుట్లుపలికెను, "దుర్యోధనసభామధ్యే కర్లహీనంనశోభతే" అనునంతలో నావేళ్ళ "భగదత్ప్రయోగేన కర్లేన కిం ప్రయోజనమ్" అనెనట. ఈప్రశ్నితరములయందు రెండర్థములుకలవు. దుర్యోధనసభయందుఁ గర్లఁడులేకున్నట్లెకాశములేదు. కర్లకబ్బమువాడుటకన్న భగదత్తుడనుటక్రేష్టముగదా అనిసమాధానము. మహావీరులన్న యీసభలోఁజెప్పులేనిదానవు నాట్యముచేయుటభాగులేదనిప్రశ్నము. వేళ్ళ భగమునొసంగినుఖంపఁజేయునుగాని చెవివల్లనేమిప్రయోజనమని సమాధానము.

తా॥ ఓబ్రాహ్మణకుమారుడా ! జారత్వమనఁగా జపము, తపము, వేదశాస్త్రపఠనము, కర్మములనాచరించుట, పురోహితము మున్నగువానివంటిదికాదు. బ్రాహ్మణమనజేమించి యాతండుములతో జీవించెడిబాఁపలేక్కడ ? రాజకుమారులకుఁదగినలేబ్రాహ్మణుఁడగునని బోగమువారెక్కడ ?

క॥ పాప మని నిన్ను నీతి క, భాపండితవాక్యనరణి + లాలించితిఁ గా
కోపిన్నవాడ విట దు, ర్వాప్సార మడంప లంజ + వారికిఁ బనియే. 182.

అ॥ ఓపిన్నవాండ - ఓపడుచువాండ, పాపము + అని - నీయందుజాలికలిగి, అయ్యో పాపము చెడిపోవుచున్నాడేయని, నిన్నుక - నిన్ను, నీతికళాపండితవాక్యసరణిక్, నీతికళా - నీతియనువిద్యయందు, పండితవాక్యసరణిక్ - పుక్వమునమాటయొక్కవరుసలచేత, మృదువయిన వాక్యముతో, లాలించితిక్ - మిక్కిలియనురాగయుక్తముగాఁజెప్పితిని, కాక - అటులఁగాని యెడల, విటదుర్యోపారముక - వ్యభిచారయొక్క చెడ్డనడతను, అడంపక - తగ్గించుటకు, లంజవారిక్ - బోగమువారికి, పనియే - అవసరమా, ఇందు 'పిన్నవాండ' అనుటకు "నూ. కేదిత్తుకృతాశ్శబ్దా దాదిశ్వేనైవసాధనః" అథ. అథాంతరన్యాసాలంకారము.

తా॥ ఓప్రాయపువాండ! ఏదో నీపైనయదలంచి శ్రేష్ఠములగు నీకులనుబోధించితిని. కాని వ్యభిచారమును మానుట బోగమువారి కేమియవసరము.

డే॥ అనుచు నయభాషణము లాడితియావలిక్కి, మంచిమాటల నరగఁడేమీయల్లఁబోతు. కఠినతరవాక్యములచేతఁగాని చక్క, గాదు "లాటిపిటకూల రోకండ్లఁగాని".

అ॥ అపలిక్తి - ముసలిది, "ని. వృద్ధాపలిక్తి" అ. అనుచుక - ఇట్లుపలుకుచు, నయ భాషణములు - నీతితోఁగూడినపలుకుటలు, అడి - చెప్పి, ఈమల్లఁబోతు - సోమరియైన యీనిరం కుశుఁడు, మాలుగు + పోతు - చూలుగుఁబోతు. ఉదా "ఉ. కూలికపచ్చియిడవరి + గోయుచుఁ గూరుకుఁడెందఁజొచ్చెనే, మాలుగుఁబోతు" చెన్న. పు మంచిమాటలక - ఇష్టమయినవాక్యముల చేత, అరుగఁడు - పోఁడు, కఠినవాక్యములచేతక - గట్టివియైనమాటలతో, కాని - తప్ప, "నూ. క్యచిదర్థవిశేషేచరూఢౌ విక్రాంతిరుచ్యతే" అథ. లాటిపిటకూల - ఒంటెయొక్క కూలినొప్పి, ఇచట 'లాటిపిట-లాటిపిట-లాటిపిట-లాటిపిట' అనునాలుగు రూపములుకలవు, రోకండ్లక - రోకండ్లపోట్లతోఁగాని, చక్కగాదు - చక్కఁబడనేరదు; ఇచట "చక్క-చక్కన" అనిరెండు రూపములుకలవు. ఈపద్ధమున 'కఠినతరవాక్యములతోఁగానిచక్కగాదు' అనుచోట విశేషణము లక్షకముగుటకు "నూ. విశేషణంబులు కొన్నియెడల విశేష్యలక్షకంబులగు" (ప్రా.వ్యా. ఉదా 'వ బెట్టిదంబులంగని చక్కంబడఁడు' భార. 'రోకండ్లక' అనిప్రయోగించుటకు "నూ. బౌప విధక్తికలిసామిల్లుగవహుళంబైవడుశ్చసాన్యత్" నన్న. ఇందు వేళ్ళయొక్క కఠినవాక్యములనుగూర్చి "రాజావేళ్యాయుశ్చాన్ని శ్చోరోబాలకయావచకాః, పరదుఃఖంనజానంతి అన్యమగ్రామకం టకః"చాణ. 'కాదులాటిపిటకూలరోకండ్లఁగాని' అనునది లోకోక్త్యలంకారము. 'లాటిపిటకూల రోకలిపోటుతోఁగానిపోదు. పరుషవాక్కులతోఁగాని యితఁడుపోడు' అనుటచేఁబ్రతిపత్తూపమా లంకారము. "క. వేర్వేలవాక్యయుగమునఁ, బర్వినసాధర్యముమరఁ బ్రఖ్యాతంబై, యుర్వింబ్రతి వస్తుపము" కా.సం. "ప్రతివస్తుపమాతుసా. సామాన్యస్వద్విరేకస్య యిత్రవాక్యద్వయేస్థితిః" కా.ప్ర.

తా॥ ఇట్లు నీకులుగఱపి యావృద్ధవేళ్య యీసోమరి కఠినభాషణనులక్షేదపు మంచిమాటల చేతఁబోఁడు. లాటిపిటకువచ్చినకూల రోకలిపోట్లచేతనే కాని పోదు.

వ॥ అని విచారించి యిట్లునియె.

184

అ॥ అని - ఈప్రకారముగా, విచారించి-అలోచించి, ఇట్లునియెక - ఈవిధముగాఁజెప్పెను.

క॥ మా కేమి నీవుపోయిన, పోకలఁ బోకుండఁజేయఁ ♦ బొందువలసెనా
- తేకచనుదేకు రూకలు, కోకలు నిష్ఫలములైన ♦ గొడవలుతగునే. 185.

అ॥ నీవుపోయినపోకలకా - నీవునడచెనునడకలను, పోకుండఁజేయకా - నడువనీయకుండ
నడ్డగించుటకు, మాకేమి - మాకెందులకు, - మాకవసరములేదనట. ఇచటబహువచనప్రయోగమును
గూర్చి “నూ. సంబంధంబున యొక్కదస్యచ్చుట్టకులకుం గొన్నియెడల బహుత్వంబున” ప్రా. వ్యా.
నిష్ఫలములు - ప్రయోజనములేనివి, బసగొడవలు - అయినట్టి యొకరిప్రమేయముతోఁగూడినప్రసం
గములు, ‘ని. గొడవ-కుతకలనాము’ అం. దీ. ఉదా “వ. ఇట్లు తమకునలయునెడఁ బడఁతులగొడవ
తడవని తమయొడయొడకు తమ్ముమిగులఁగూడి చూడియుండమికి” హంస ప్రతిగతునే, యోగ్యమా, ఒకరి
సంగతి మాకెందులకనుట బొందువలసెనా - నీకుమాతోన్నమామకావలసియుండినట్లయిన, రూకలు
కోకలు - రూపాయలను చీలను, తేక - తెచ్చియీయక. చనుదేకు - రాకుము, ఇందు ‘పొందు
వలసెనా-గొడవలఁతగునే’ అనుటకు “నూ. ఆచ్చకుష్కంభవేత్తాని స్థితప్రక్షాదివాచకం.
త్రైతాదిచ్చుభవేద్ధిర్లు ఏదోతావుభయాత్మికా” అధ. ఇచట వేళకబొందు వలసినవాఁ గోకలురూకలు
తేక చనుదేకు, అనుటకు “క. కోకోకకమెల్లఁజెవివఁ, జక్కనివాడైన రాజఁచంద్రుండైనన్,
మిక్కిలికొక్కములీయక, చిక్కదురావారకాంత” సుమ. ఈపద్యమున ‘తేకచనుదేకు రూకలు
కోకలు’ అనుటచే వ్యత్యస్తప్రాసాలంకారము.

తా॥ నీవుప్రవర్తించు ప్రవర్తనములను వలదనిమేమెందులకు నిశోధించెదము? వ్యర్థప్రసంగ
ముతోఁ బనిలేదుగాని మాబొందుఁగోరితివేని కోకలురూకలుమున్నగునవి తీసికొనిరమ్ము. అటులఁ
గాదేని నీవిచ్చటికిరాకుము.

తే॥ చదువుకొన్నాడ వటుమీఁదఁసరనముద్ర, కొంత యామీఁదభూసురఁకులవరుండ
వయ్యయో నీవెఱుంగవేయర్థమీక, యూరకేపిల్చునే లంజఁవారిపడుచు. 186.

అ॥ చదువుకొన్నాడవు - వేదకాస్త్రపురాణాదుల నభ్యసించినవాడవు, అటుమీఁదకా -
అన్నెన, సరసముద్ర - రసయుక్తమయినచిహ్నము, - రసికుడవుగానగపడుచుండుట, కొంత-కొంత
గళదు, అమీఁద - దానిమీఁద, భూసురకులవరుండవు - బ్రాహ్మణజాతియందు శ్రేష్ఠుడవు,
అయ్యయో - ఇదిమిక్కిలికనికరమతోఁ బలుకుటను చెలియఁజేయును, నీవెఱుంగవే - నీకుఁజెలి
యదా, లంజవారిపడుచు - సానివారి నాయకురాలు, అర్థమీక - భనమొసంగనిదీ, ఊరకేపిల్చునే -
వృథాగారమృనిపిలుచునా, ఇందు ‘ఊరకే పిల్చునేలంజవారిపడుచు’ అర్థాంతరన్యాసాలంకారము.
‘చదువుకొన్నాడవు. అటుమీఁదసరసముద్ర’ ఇట్లుచెప్పటచే సముచ్చయాలంకారము. “తత్త్విద్ధి
హేతాజకస్మిన్ యత్రాస్యత్తత్కరంభవేత్, సముచ్చయోఽసౌ” కా.ప్ర. ఉదా “కులముమలినం
భద్రామూర్తిః శ్రుతికాలినీ, భుజబలమలంస్వీతఃక్మీః, ప్రభుత్వమఖండితమి, ప్రకృతిమభగాహ్యేతే
భావాఅమిభిరయంజనీ, వ్రజతిసుతరాం దర్పంరాజంస్త ఏవతవాంకుకాః” ర. గం. ఇంతగొప్పవాఁ
డవు నీ కీ మాత్రము తెలియదాయనటుచే వ్యాజస్తుత్యాలంకారమును. “వ్యాజస్తుతిర్బుధేనిదా స్తుతిర్వా
భవతివృథా” కా. ప్ర. ఈపద్యమునుజూచి యొకకవియట్లుప్రాసినాఁడు, ‘తే. కోకపదియైచు

లికున్నఁగోకయొకటి, కాకయుండినొకమేకఁలేకపోయె, రూకరుప్రసవనీకఁగాకవట్టి, రాకబతుక విల్చునా గణిఁకాకులంబు” బహు. చ.

తా|| చదువుకొనినవాడవు, రసికుడవు, బ్రాహ్మణులలోశ్రేష్ఠుడవు అయియుండిన నీ కింత మాత్రము తెలియదా? బోగమువారివాయకురాలు డబ్బునొసంగనిదే రమ్మనిపిలుచునా?

క|| ఇచ్చకపుమాట లాడుచు, వచ్చెదు మూన్నాళ్ళనుండి + వదలవు నేడను
“బచ్చపయికంబు గుట్టము, చచ్చినదాఁకనె”యటన్నసామెత వినవే? 187.

అ|| మూన్నాళ్ళనుండి - ఇప్పటికిమాఁడుదినములనుండి. ఇచట ‘మూన్నాళ్ళనుటకు’ ‘నూ. కొన్ని యెడలనవర్ణంబుపరంబగునపుడు పూర్వపదాంత్యడకారంబున కారంబగు’ బ్రా.వ్యా. ఇచ్చకపు మాటలు - ప్రియవచనముల, అడుమక - చెప్పుచు, వచ్చెదు - వచ్చుచున్నావు, నేడనుక - ఈదినమునఁగూడ, వదలివు - విడిచిపోయినవాడవు కాదు. పచ్చపయికంబుగుట్టముచచ్చినదాఁకనె - పచ్చనికురాయి కరీదుగుట్టముచచ్చిపోవుటకే, అనఁగాబూర్వమొకఁడు గుట్టమునకుఁడలమీఁడలెట్టి కొనుపచ్చకురాయి నమ్మియుండెను. అదికొనినవాఁడావల యెన్నాళ్ళకునిచ్చియుండలేదు. ఇట్లు బహుకాలముగదవినకుడ కాగుట్టమేచచ్చెను. అప్పుడతఁడు నాపచ్చకరీదుగుట్టనియడఁగగా నీపచ్చ కురాయిగుట్టచతోనేపోయినది పొమ్మనినాడట. ఆటన్నసామెతవినవే - ఇట్లుచెప్పుకొనెడు లోకోక్తినివినియుండలేదా, అనఁగా నీవిచ్చినసామ్రాంతయు మాపిల్లపీదగ్గఱున్నప్పుడే చెల్లుపోయిన దనుట. వేళ్ళయిల్లనుటకు “అ. కలిమిగలిగెనేరికామునిగాఁజూచు, లేమిచేతఁజిక్కిలేవలేని, మద సంకవానిమాతగాఁజూతురు” వేమ. ఇందు ‘ఇచ్చకము’ అనుటకుదా “ఉ. ఎట్టిచ్చకమయ్యెనీకునివి” కళా. “వ. అప్పుడిచ్చకులకు బ్రాహ్మణులొందఱు” అను ‘వచ్చెదు’ అనుటకు “నూ. క్వవి ద్యుపగ్ధకేచాపి శేరీత్రస్యస్థితిఁజగుః” అథ. ‘పయికము’ ఇదిపైకమునకు రెండవరూపుడు. అదా ‘నీ. పరవర్తకుల కల్లఁసరకులిచ్చినదని, తివిరివైకముఁగొనిఁబ్రవ్వచుండు’ భకృ. ‘ని. పైకము-పయికము’ క. చం. ‘పచ్చపయికంబుగుట్టముచచ్చినదాఁకనె’ అనుటచే లోకోక్త్యంతరము.

తా|| ఇప్పటికి మాఁడుదినములనుండి తీయనిమాటలుచెప్పుచు వచ్చుచుంటివి. కాని డబ్బును మాత్రము తెచ్చుటలేదు. ఈవేళను గదలికుంటివి. ‘పచ్చపయికముగుట్టము చచ్చినదాఁకనె’ అను లోకోక్తిని నీవువినియుంటివిగాదా!

దే|| మాట లింక వేయు నేటికి + నేటిరాత్రి, చీరపుత్తెంచె నుడిగాల + వారిచేత నూరియేలికరాజుకు + మారుఁ డల్ల, పెద్ద చౌకల్లపోవుల + పిల్లవాడు. 188.

అ|| ఇంకక - ఇంకమాడట, మాటలు - సితోడి ప్రసంగములు, వేయుక - అనేకులు, ఏటికిక - ఎందులకు, ఇచట ‘మాటలింకవేయునేటికి’ అనుటకు ‘నూ. లోకోక్తి నాంభవోద్యోగో యోస్యాప్రసరింజనమ్’ అథ. నేటిరాత్రి - ఈరేయిఁడకకు, ఊరియేలికరాజుకుమారుఁడు - ఈపట్టణమునుబాలించెడి రాజునకుఁగొడుకు, అల్ల - అయిక్కి, ప్రశస్తినివలెయింతయేట, అనా అల్లనాడు. పెద్దచౌకల్లపోవుపిల్లవాడు - నాలుగుముక్కలు చదరముగాఁగట్టి వేయించుటచేసి

పోగులుగలకుట్టడు. ఇచట 'వపుకట్టులకు- చాకట్టులు, చాకట్టు' అని రూపమలకలవు. అడిగాల వారిచేత - సేవకురాండ్రచేత, దాసీలచేత, చీరపుత్తెచేత - కోకనుబంపించినాడు. ఇచట ద్వివీర్యముకల బ్రథమకెప్పించినది. "నూ. ఇతరత్రవర్జితీయతస్యా: ప్రథమాచజడపదానాంస్యాత్" నన్ను. 'పెద్దచాకట్టుపోవులపిల్లవాడు' అనుప్రయోగమనకు "నూ. స్యాదాభావబహుక్రమిః ప్రథ మాంతప్రయోగతః" అథ. ఉదా 'మత్యాంః మృత్యుద్దులాడి' ఇత్యాదులు. "నేటికినేటిరాత్రి" అనుప్రాసాంతంకారము.

తా|| వెళ్ళు-మాటలతోఁ జనిలేడుగాని యీకట్టజమునేలుచున్న రాజుకొడు కాపెద్దముత్యం పోగులబాష్పం యప్పుడేదాసీలచేతఁ జీరనుబంపినాడు. అతఁడీరాత్రిపడకకనఘ్నము. కావున నీవు వచ్చినను వ్యర్థముగాఁబోవలసినవాఁడతే.

—: వేత్యమాత కూతురిఁగొట్టఁబోవుట :—

స|| అని యుత్తైఱంగునఁ గనరెత్తి విటులపాలిటిమిత్తి మర్కంబులెత్తి పలు కుము నత్తెఱిం దత్తరంబున గృహయత్తచిత్తమై శత్రుఁల్లుబిత్తఁకూతుం గని బత్తి వడక. యోసీ మొగమోటకత్తె వై వట్టిజిత్తులునేయురిత్తముడికాండ్ర మాజిత్తని పించక విత్తహాని చేసితి వనిబెత్తంబుతీసికొని మొత్తఁ బోయిన. 189.

అ|| అని - ఇట్లని. ఇత్తైఱంగునఁ - తవిధముగా, కనరెత్తి - ఇష్టములేనితనము నారం భించి, విటులపాలిటిమిత్తి - వ్యభిచారపురుషులకు లభించినవృత్త్యదేవత, అయిన యావృద్ధవేళ్య. మర్కంబులెత్తి - రహస్యములనుబయలుఁపెట్టి - సేపను లతెకకి, లంకువఁ - మాట్లాడుచు, అత్తటిక - ద్రవముయమున, తత్తరంబుగఁ - శీఘ్రముగా, కృపాయత్తచిత్త - దయకుస్వాధీనమయిన మనస్సు గలదై, తత్తరిల్లుబిత్తరికూతుఁ - చలించుచున్నటువంటి ప్రాధమ్యగుతుమారెను, 'తత్తరిల్లు' అను టకు 'నూ. యథాకాస్త్రం యథాశక్తి యథాశ్రోద్రానురంజనం యథాపసిద్ధి నర్వత శబ్దానాంకల్ప నామతా' అథ. కని - చూచి, బత్తివడక - ప్రేమయించక, ఓసీ - ఇనీచగంబుద్ధి, మొగ మోటకత్తె - ముఖవీరిగలదానదై - దాక్షిణ్యమగలదానదై, వట్టిజిత్తులు - బొత్తిగామాయలు, చేయురిత్తముడికాండ్రఁ - కొంగునడబ్బులేనివారలను, ఇచట జిత్తులనుటకుదా "ఉ. ఆత్మలమాను లకాభుగళ, నన్నుల దమ్ముల దల్లిదండ్రులక, జిత్తులమద్దుకెట్టుమను * జీటికిమాటికి నన్నె జేరఁగా వత్తురు" దశా. చ. మాజిత్తనిపించక - మోసముచేసినదనుకొనునట్లుచేయక, ఏదోవిధముగాకెవలఁ గొట్టకయనుట, మాజిత్తశబ్దము హిందూస్థానీపదమునుండి రాఁబడినదగును. హిందీలోమాత్రము 'మాజిత్' అనికలదు. కాని యీ 'మాజిత్'కు కలహమని చెప్పఁబడియున్నది. 'హూత్-హుజ్జత్' ఇది మోసమునకును మాయకును అర్థమని ముచ్చుచున్నది. 'జిత్తు' పదమకూడ మోసమునకును మాయ కును అర్థముకలదియైయున్నది. ఈపదప్రయోగమునుగూర్చి 'నూ. అహేతుమన్యదేశీయం యత్త శత్రుప్రయోజ్యతే' అథ. విత్తహాని - ధనవృద్ధులు, చేసితివి - కలిగించితివి, అని - ఇట్లుచలికి, ఇచట నేటికినేటికి సంధిహూయ్యటకు 'నిత్యమనుత్తమపురుషక్రియాస్మిక' నన్ను. బెత్తంబుతీసికొని - ఒక

సన్ననికట్టను దీసికొని, మొత్తంబోయినట్ - కొట్టబూసగా. ఇచటద్వితీయకుఁ బ్రభుమనెప్పఁబడి నది. “నూ. ఇశ్రవ్రచద్వితీయా తస్యాః ప్రధమాచఙ్గదపదానాంస్యాత్” శబ్దచిం. ఇందు ‘మాతుకా’ అనుపాట రచయితమురామింగూర్చి “నూ. ఏకత్వేచభవేత్వాది స్రుతాతాచభవేత్ క్వచిత్” అభ. ఈవచనమంతయు ననుసారముకారము. తే “ఒకటిరెండునూఁడునైయెఱయువ్రాలు, పద్యమున నచ్చటచ్చటఁజరఁగునేని, కృత్త్యనప్రాగవననిది + విస్తరణ, అలికిరిఁకలకెల్ల వి + లాసమగుచు?” కావ్యా: చూ, ‘విలులపాలిటిమిత్తి’ ఉపమాలంకారము. ఇచటఁజంపగఁగియొక్క యుదారగుణ మును నూచింపఁజేసి నాఁడు.

తా|| కోడెకాండ్రకుమిత్తియగు నాజుఅభి యిట్లు జగటుమాటలతోను, మగ్గుముతోను వదరు చుండనయ్యెడఁ గనికరముతోఁ గదలఁచున్నజవరాఁగుమాఁకుంగని దయమాని యోసీ మొగమోటు నుచేమోసగాండ్రగువిటుల మాయచేసి వెళ్ళఁగొట్టక డబ్బునవ్వపెట్టుచుంటి వని యొకసన్నని కట్టితోఁ గొట్టబోఁగా.

— : వేశ్యమాతకు భయపడి నిరంకుశుఁడు పారిపోవుట: —

క|| ఈపాటు కదలకున్నన్, గోపంబున నన్నుఁ గూడఁ + గొట్టును దీనిన్
దూపాడువంగలనే “యా, శాపరమందుఁఖి” మనుచుఁ + జయ్యున నరిగెన్. 140.

అ|| అనిరంకుశుఁడు-అధ్యాహరము-ఈపాటు. కదలకున్న - ఇదేవిధముగాఁగదలకుండినట్ల యైన, గోపంబునక - క్రోధముతో, నన్నుఁగూడక - నన్నుపైతము, కొట్టును - కొట్టఁగలదు, దీనిక - ఈయనలిదానిని, తూపాడువంగలనే - తూతూయనియుమియఁగలుగుదునా, అనఁగా దీనియొక్క-కోపమునకుఁ దగినంతటిపరాభవమును జేయఁగలనాయనట. ఉదా “వ, తూపాడిచిరి” హరివం. ‘అశాపరమందుఁఖి’ - అశయధికదుఃఖమును గలిగించును. అనుచుక - ఇట్లుతలంచుచు, చయ్యునక - కిక్కిరియగా, అరిగెక - పోయెను, ఇచట మకారమునకుద్విత్వము వికల్పముగాని నిత్యముకాదు. “అహమాదీనాఁద్విత్వమ్” నన్న. ఉదా ‘దాసోహమనియె’ “నూ. అతగఁగ్య హలోద్విత్వం భవేదనుకృతేపరే తత్రోతోఽభివృద్ధే నిత్వంమస్యతత్ క్వచిదివ్యతే” అభ. లోకోక్త్యలంకారము.

తా|| అనిరంకుశుఁడు నేనికక గదలకుండినట్లయిన నన్నుఁగూడఁ గొట్టుటనిక్కము. దీని గోపమును తగ్గింప నాతరముగాదు. ఆశచేకనే మిక్కిలిదుఃఖముసంభవించుచు గదా! యని తలంచుచు కిక్కిరియఁగాఁ బోయెను.

— : రాజుప్రశ్నించుట : —

క|| అనినదిని వధనకములం, బున లేనగవంకురింప + భూనాయకుఁ డో
మునినాథఁబిప్ర్రుఁ డెచటకీ, జనియెం దుద, నేమిచేసె + నకలముఁ జెప్పుమా. 141.

అ|| అనినఁ - అమనీంద్రుఁడిట్లుచెప్పఁగా, భూనాయకుఁడు - ఇధర్మశీలుఁడగువాని, విని - అక్షణించి, వదనకమలంబునఁ - తామరపువ్వువంటిమొగమునందు, లేగవు - లేకనవ్వు, చిలువనవ్వు, అంకురింపఁ - పొడవఁగా, ఓచునినాథ - ఋషులకుఁబ్రభుఁడైన యోవులహుఁడా, విప్రుఁడు - అబ్రాహ్మణుఁడు, ఎచటికిఁ - ఎక్కడికి, చనియెఁ - పోయెను, తుదఁ - కడపట, ఏమిచేసెఁ - ఏమిచేసినాఁడు, సకలముఁ - ఈనృత్తాంతమంతయును; చెపుమా - అనతిమ్ము, ఈపద్యమున 'చనియొందు' అనుటకు "నూ. పరమేంద్రుఁడతఁకృతికాత్మరశాస్త్రి స్వస్థితం చలించుస్వాత్" నన్న. ఇచటరాజునకు హాసముచెప్పఁబడినది. "వికృతిదర్శనాదిజప్యో మనో వికారోహః" ప్రతా. లేనగవుచుగూర్చి 'శ్రేష్ఠానాంస్థితమాసిలే' అనికాశ్త్రుము. 'వదనకమలంబు' ఉపమాలంకారము.

తా|| పులహుఁ డిట్లుచెప్పఁగా ధర్మశీలనృపాలుఁడు విని చిలువనవ్వుతో నోమహర్షిశ్రేష్ఠుఁడా! అబ్రాహ్మరసుతుఁ డెచ్చటికేగెనో, తదుపరియతఁడేమిచేసెనో యానృత్తాంతమంతయు నానతిమ్మునెను.

—: ఆశ్వాసాంతము :—

మ|| బహుళాపుత్ర) నిశాకళత్ర మునిశం + పావిగ్రహభోగనం
గ్రహవాంఛా గురుకామినీరతికళా + ప్రారభ్యమాణాఘ దు
ర్వహతా నిర్మథనార్థ దుస్సహతపః + ప్రాబల్యసాఫల్య కృ
న్మహానీయైందవ సత్కళాభరణర + మృగ్మంథసోమేశ్వరా. 142.

అ|| బహుళా.....సోమేశ్వరా. బహు - విస్తారముగా, "ని బహుస్సాద్విపులే త్యాది సంఖ్యాయాం చతిలింగకః" నానా. లః - ఖండింపఁబడిన, "ని. లఃఖండితేత్రిష్వదానే" నానా. అపుత్ర) - పంథ్యాత్వముగల, నిశా - రాత్రియు, కళత్ర - భార్యగలిగినట్టియు, ముర - అత్రిమనియొక్క, శంపా - తేజస్సుతోఁగూడిన, విగ్రహ - శరీరముగలిగి, ఆభోగ - చిత్తపరిపూర్ణత్వముతో - నిండానిననున్నతో, సంగ్రహవాంఛా - స్వీకరించుటయందలికోరికచేత, గురుకామినీ - విద్యనుపతేకించిన గురువగు బృహస్పతిభార్యయైన తారయొక్క, రతికళా - సంభోగవిద్యవలన, ప్రారభ్యమాణ - అంభించుచున్న. అఘ - పాపముయొక్క, దుర్వహతా - అతివిగానిభారము, నిర్మథనార్థ - విశేషముగాఁద్రచ్చుటకొఱకు, మృగ్మహతపః - ఓరువరానితపస్సుచేత, ప్రాబల్యసాఫల్య - విక్కిలిఫలసహితమునదిగా, కృత్ - చేయుచున్న, మహానీయ - గొప్పనియైన, విందవసత్కళా - చంద్రునియొక్క ప్రకాశించుచున్న యంతఃమే, ఉప్పుమన్నచంద్రకళయే, ఆభరణ - కిరోధూషణముగాఁగలిగి, రమ్య - మనోహరముగానున్న, స్మంథసోమేశ్వరా - కందుకూరియందుఁగల సోమేశ్వరస్వామి, ఇదియాశ్వాసాంతమునఁగృతిపతికిసంబోధనము. ఇచటఁ జంద్రుఁడు కాపముననుభవించుటయు వదిలినవీరుగుటయుచుగూర్చి శివరాత్రిమహోత్సవమున "కళకల్యా, మానిషిఁగఁగఁ బృహస్పతి, పూనికళపించె యీయమఁబొందుదుననుచు" శామయ్యఁపఁగోరి + చంద్రుండుకావేరి, తీరుమువక్షసరికి + దేవదేవు, శివునిఁగూర్చి తపమునీయ

నావేల్పుఁప + తృక్షమగుచుఁపల్కెఁ నాదరమున” క. శివరాత్రివతమునడుపుచు, శివునింబూజింపు
కోర్కి + చేకూరునదా, శివుఁడను నేనేనిన్నకా, శివలీలకామాళిఁదాల్చి నిద్దముచంద్రా” శేష. గురు
పత్నిసంగమ దోషముచుగూర్చి యిట్లుచెప్పఁబడి యున్నది; “బ్రహ్మహత్యానురాహసం ప్రేయం
గుర్వంగనాగమః, మహాన్తిపాతకావ్యాఘ్రం సుతస్యయోగశ్చపంచమమ్” మను. సంతానవతియును
రాత్రియే భార్యగాఁగలవాఁడును, బ్రహ్మతేజస్సుతోఁగూడిన యా కారముగలవాఁడును, ఎవఁడెగని
కామినీసంభోగమువలన అభించినపాపభారమును నిశ్చేషముగాభిన్నపరచుటకై దుస్తరఃకుతపస్సు
చేసి సఫలీకృతమనోరథుఁడైనబాలించుచున్నది శివసావహించినవాడా! అనుటలోఁ గథానాయకుని
కింకఁగలుపరహితమగుననియు, సంతానప్రాప్తుండగుననియు, పరమేశ్వరానుగ్రహమువలన మోక్ష
ప్రాప్తుఁడుకాఁగలఁడనియు ధ్వనించుచున్నది. ‘బహుభావుత్త’ అనుటలో నిరంతరసంభోగలాలస
యును రంభకుఁగల పంథ్యాత్వమును, అట్టిరంభాసంభోగము కథానాయకునకును నూచించుచున్నది.
ఇందుఁబ్రకృతార్థప్రతిపాదకవాక్యమున శ్లేషసామర్థ్యముచేత నప్రకృతమయిన కావ్యాధియును స్ఫురిం
బఁజేయుటచే నమాసోక్త్యలంకారము. “పరోక్తిర్భేదకైశ్చిష్టైః సమాసోక్తిః” కా. ప్ర.

తా|| నిస్సంతానదోషమును బోగొట్టఁబడిన రాత్రియనుకళితముగలవాఁడును, అత్రిమహర్షి
యొక్క - తేజస్సుతోఁగూడిన మనోహరమయినవాఁడును, విద్యనుపదేశించిన గురువగు బృహస్పతి
భార్యయైనతారనుగూడినందున సంప్రాప్తమయిన పాపభారము నామూలముకాఁబోగొట్టుకొనుటకై
సహింపరానికపస్సుచేసి సఫలతనొందియున్న లేఁ ఇందురునిదలయందుఁదాల్చిన యోగంచుకూరి
సోమేశ్వరస్వామీ!

చ|| హతనుమబాణ బాణదను + జావనభాంగణవాస వాసవా

ర్చితపదపద్మ పద్మభవ + శీర్షవిఘాతనిదాన దానవ

క్షుతి కృతిదక్ష దక్షమఖ + సంహృతికర్మధురీణ రీణ దు

ష్కృత పరితాప తాపన స + మృద్ధికళాలనమానమానసా.

14శి.

అ|| హతనుమబాణ - చంపఁబడినమన్మథుఁడుగలవాఁడా, బాణ.....వాస. బాణదనుజ -
బాణాసురునిదయన, అశగధ - ఇంటియొక్క, అంగణ - ముంగిలియందు, వాస - నివాసముగల
వాఁడా; వాసవాగ్ధితపదపద్మ - ఇంద్రునిచేతఁబూజింపఁబడిన కమలములవంటి పాదములుగల
వాఁడొకఁడగు.....నిదాన. పద్మభవ - బ్రహ్మయొక్క, శీర్ష - శిరస్సును, విఘాత - కొట్టుటతో,
నిదాన - కారణమయినవాఁడా, దానవక్షుతికృతిదక్ష. దానవ - రాక్షసులయొక్క, క్షుతికృతి -
నాశనముచేయుటయందు, దక్ష - సమర్థుడైనవాఁడా, దక్షమఖసంహృతికర్మధురీణ. దక్షమఖ -
దక్షునియజ్ఞముయొక్క, సంహృతికర్మ - సంహారకార్యమునందు, చంపునట్టిపనియందు, ధురీణ -
భారమునుతీసివేసినవాఁడా, రీణదుష్కృతపరితాప. రీణ - జాతిన, “ని. స్యన్తరీణంస్తుతం
ప్రశంసే” అ. దుష్కృత - పాపములయొక్క, పరితాప - కలుపుటగలవాఁడా, తాపన...
...మానసా. తాపన - ఋషులయొక్క, సమృద్ధి - అభివృద్ధికొరకయిన, కళా - విద్యచేత,
అభిమాన - ప్రకాశించుచున్న, మానసా - మనస్సుగలిగినయోసోమేశ్వరస్వామీ, ఇందునాలపహా
దమున ఋత్వసంబంధములి పెప్పఁబడినది. “తే. సారిద్రిగామలమదీనద్రు + సుదూతకల్ల. ఋత్వ

మిత్రంబులగు నచ్చు + లేనయినైదు, జెల్లుహయలునుస్వర మైత్రిఁజేందునవుడు, తెలియునవియుత్స సంబంధ + కలులనంగ" అప్ప. ఉదా "ఆ. ఇనతనూభవుండు + పృషదశ్వసుతునేనె, ఋభునదీ సురుండు + కృష్ణునేనె, నేమిచెప్పనవుడు + దృఢశక్తిశబ్దుండు, హీనబలనిజేనె + వృష్టికులుని" ముక్తపదగ్రస్తాంశారము.

ఉత్సాహవృత్తము: దందశూకభూష మోహ + దాహకాజగత్త్రియీ

కందనంశ్రితాచలేంద్ర + కందరాపరాక్రమా

స్పందితారి సంస్తువత్స + పర్వపర్వతాగ్నిది

క్రందుకూరిపట్టణ ప్ర + కాండమండనోదయా.

144.

అ|| అందశూకభూష - సర్పములే యాభరణములుగాఁగలవాఁడా, మోహదాహకా - కామమునుదహించునట్టివాఁడా, అనఁగా మన్మథునిఁజంపినవాఁడాయనిభావము. జగత్త్రియీకంద - ఈముఁడులోకములకు మూలమయినవాఁడా, సంశ్రితాచలేంద్రకందరా. సంశ్రిత - ఆశ్రయింపఁ బడిన, అచలేంద్ర - పర్వతరాజమయిన హిమవంతముయొక్క, కందరా - గుహగలవాఁడా, పరాదయా. పరాక్రమ - శౌర్యమునకు, అస్పందిత - స్థానముగాఁజేయఁబడిన, ఆరి-శక్తు వుత్తేత, సంస్తువత్ - స్తోత్రముచేయఁబడుచున్న, సుపర్వపర్వత - దేశతలకునివాసమయినమహా మేరువునకు, 'ని. రత్నసానుస్ఫురాలయ' అ. అగ్నిదిక్ - అగ్నేయదిశయందుఁగల, కందుకూరి పట్టణ - కందుకూరిపట్టణమును, ప్రకాండ-శ్రేణుమయినపురమునకు, "ని. ప్రకాండముద్భవల్లజౌ" అ. మండన - భూషణముగా, ఉదయా - అవతారముగలిగినట్టి యోసామేశ్వరస్వామి, కందుకూరు శ్రీశైలమున కాగ్నేయముననున్నది. అచటివారు శ్రీశైలస్వఅగ్నేయప్రదేశే. అనిసంకల్పనమునఁ జెప్పికొనుచుండురు. కవివర్ణించినది మహామేరువునకు 'మేరోరక్షిణిదిగ్భాగే' అనియెల్లరముచెప్పు కొనుచున్నాము. కాని మహామేరువు భూమికిమధ్యనున్నదని కాశ్మీరప్రసిద్ధికుక నాగ్నేయమనినను నమంజసమేయగును. 'ఇందుఁమోహదాహకా - సుపర్వపర్వత' - ప్రకాండమండన' యివి యనుప్రాసాలంకారము.

. గద్యము. ఇది శ్రీమత్కల్పవరప్రసాదలబ్ధ లబ్ధవర్ణవర్ణనీయ కవితత్వధౌరేయ, పెదలింగనార్యగర్భావపూర్ణిమాత్రేయ, గురువరాచార్యపదారవింద మిళిందాయ మాగమానసాశ్రేయ, పండితమ్మనైతరాజేయ, సకలవిద్యజ్ఞనవిధేయ, రుద్రయనామధేయ ప్రణీతంబయిన నిరంకుశోపాఖ్యానంబను మహాప్రబంధంబునందు ద్వితీయాశ్వాసము.

అ|| ప్రథమాశ్వాసమునఁబోలె నెఱుంగునది.

ఇది శ్రీమద్ధామత్రీ విరాడ్విక్వకర్మ వరప్రసాదజనిత కవితామృత రససాత్ర, అహభూనన గోత్ర పవిత్ర, అచ్చమాంబా శంకటానిర్యపాత్ర, లక్ష్మ్యాంబా శోభిశ్వర సుధీనుజీపుత్ర, శిష్యవాన్తు త్వితికాస్త్రాదిదిగ్విధిద్యాప్రవీణ, పదనాక్యుత్రమాణ నిధాన, విమర్శకాచార్యశిల్పకళాశాని, దేత్యాది విరుద నిరుపమాన, బుధారాధన విరాజమాన, సుబ్రహ్మణ్యాభిధాన; విరచితంబైననిరంకు శోపాఖ్యాన శుభాతరంగిణీవ్యాఖ్యానమున ద్వితీయాశ్వాసము.

౪ ర స్తు

నిరంకుశోపాఖ్యానము

సుధాతరంగిణీ వ్యాఖ్యానసవేతము

కృ తీ యా శ్వా స ము

క॥ శ్రీతస్త్విధవసాయకః, వీరనయాపేక్షదత్తుః + వినిహతిః సు
ద్యూతివిధాయక కటకీ, భూతభుజంగేశ క. ద + పునఃసోమేశా.

అ॥ శ్రీతస్త్విధవసాయకః శ్రీతస్త్వి-లక్ష్మీదేవియనెడి - సౌందర్యవతికి, ధవ-సాధుఁడైనవిష్ణువే, సాయక-బాణముగాఁగలవాఁడా, వీర....యక,వీర-పోయినయ-నీతియందు, - అపేక్ష-కోరికగల, దత్తు-దత్తుడనెడి బహ్మయొక్క, వినిహతి-చావునకును, పునః-మరల, -ని. పునరప్రభవే భేదో-అ, ఉద్యూతి-పుట్టుటకును,విధాయక-విధించివట్టివాఁడా అక్షాపించినట్టివాఁడా; కటకీభూతభుజంగేశ, కటకీ భూత-కంకణముగానయిన,భుజంగేశ-సర్పములకు రాజయిన శేషఁడుగలిగినవాఁడా,కందపురసోమేశా-కందకురి సోమేశ్వరస్వామి, అని యాశ్వాసారంభమునందుఁగృతిపతికి సంబోధము; ఇందుసోమేశ్వర స్వామియొక్కనూ స్రగతుఁడు విష్ణువనియు, నతని యసేవముః లక్ష్మీ కలదనియు, జెప్పటచేత నుదాత్తా లంకారము 'ఉదాత్తం వస్తుతః సంపత్ మహతాం చోపలక్షణమ్' కా. ప్ర. ఇప్తదేవతాసంబోధన మగుటచేఁబరికరాల్లంకారమును 'విశేషణైశ్చ త్యాకూతై రుక్తిః పరికరస్తు సః' కా. ప్ర.

తా॥ లక్ష్మీపతియే పాణముగాఁ గలవాఁడవును, న్యాయమును దప్పినదత్తునిఁ జంపియును మరల బ్రతికించినవాఁడవును, బాములకురా జగు శేషుఁడే కంకణముగాఁ గలవాఁడవును, అగు కందుకురి సోమేశ్వరస్వామి.

గీ॥ అనధరించు శత్రువు విద్యావివే, దభిశకామాదిరిపువర్గ + కలహుఁడైన
ఫలహుఁ డిట్లు - కీక న + భూచర్యు, శేఖరునితోడ వాక్యవైచిత్రి మెఱయ 2.

అ॥ అనధరించు-వినుము, శత్రువు.....కలహుఁడు, శత్రువువిద్యా - వేదాంతశాస్త్రమునం దలి, వివేక-జ్ఞానముచేత, దభిత-భేదించబడిన, కామాదిరిపువర్గ-కామముమొదలగు నరిషద్వర్గముయొక్క. అనఁగాఁ గామ శ్రోధ లోభ మోహ మదమాత్సర్యములయొక్కయనుట, కలహుఁడు-పరస్పరవివాదము గలవాఁడు, ఐన-అయినట్టి, ఫలహుఁడు - ఫలహు డను పేరుగలబ్రహ్మ, ఆ భూవర్యు శేఖరుని తోడ-రాజులలో శ్రేష్ఠుఁ డగునాధర్మశీలునకు, వాక్యవైచిత్రిమెఱయక, వాక్య - మాటలయొక్క, వైచిత్రి-చోద్యము, మెఱయక-ఒప్పుగా, ఇట్లని-ఈచెప్పుఁబోవురితిగా, పలికె-చెప్పెను.

తా|| వేదాంతవిద్యాజ్ఞానసంపన్నతవలనఁ గామక్రోధలోభ మోహమదమత్సరము లను నరి
ఁదవ్వర్లమును గెలిచినవాఁ డగుపులమహర్షి శ్రేష్ఠుఁ డగుధర్మశీలనృపాలున కిట్లు చెప్ప మొదలిడెను.

—: నిరంకుశుఁ డరణ్యమున కేఁగుట :—

ఉ|| వింటివి ధారుణీరమణఁ ♦ విప్రకుమారుకుఁ డప్రబుద్ధి నా
కంటకురాలు వల్కినవి ♦ కారపుమాటల దుఃఖితాత్ముఁడై
యింటికి సైతముం జనక ♦ యీశ్వరసంఘటనంబై తోడుగా
వెంటనహాయనంపదలు ♦ వేడక పోయె నరణ్యభూమికిఁ. ౩1.

అ|| ధారుణీరమణ-ఓరాజా, వింటివె-అకర్ణింబితివా, విప్రకుమారుకుఁడు - బ్రాహ్మణునికొడు
కైన యానిరంకుశుఁడు, అకంటకురాలు - అకతినురాలు, అనఁగా ముల్లువలెబాధించునది, ఇచట
'కంటకురాలు' అనుటకు 'నూ. దారాధేతఉదపిరిః' నన్న. నూ. అజ్జలారాలుశబ్దేన, సమానార్థకతా
యది, సమాన స్వతంత్రోద్ర స్సాస్త్రిద్రవ ఏవక్యవిద్యవేత్' అధ. అప్రబుద్ధి-అనివేకముతో, పల్కిన-
అనిన, వికారపుమాటలక-అసహ్యమైన వాక్యములచేత, ఇచట 'కంటకురాలుపల్కిన' అనుటకు
'నూ. పరుషాపాస్వరూపేణ ప్రభమాంతోపరిస్థితాః కాకాసంబోధనేచాపి హ్యవ్యయేకర్మధారయే,
అచేతసార్థకే శబ్దః ఇతి శృంగారభూషణః, అధ. దుఃఖితాత్ముఁడు; దుఃఖితకష్టమునొందిన, ఆత్ముఁడు-
మనస్సుగలవాఁడు, 'ని. ఆత్మాశీవే ధృతాదేహే స్వభావే పరమాత్మని' వై. వి - అనుచు,
ఇంటికి సైతముక - తన గృహమునకుఁగూడ, ఉ. రా. 'ఉ. మేము సైతముక' వాచినవారి
యట్లు గరువంబునఁ గన్గొనుచుంటిమన్నిభుకా' వి. పు. చరక - పోకుండి, ఈశ్వరసంఘటనంబు-
భగవంతునివలనఁ గూర్చుబడినదయే, పురాకృతకర్మఫలప్రాప్తిమే "కర్మాయుర్ధ్రం ఫలం పుంసాం.
బుద్ధిః కర్మానుసారీ, తథాపి సుధయాచార్యః, సువిచార్యైవ ద్యోతే, అనునచమము ననుసరించి,
యీతఁ డరణ్యమునకుఁ బోయి యచటఁ గలపాడుగుడయం దేవస్వనితో బావమాడి భగవద్దర్శనము
నందవలసినట్లదృష్ట ముండుటచేతనే నిరంకుశుఁ డేకాంతయోగినిగాఁగెనని భావము. తోడుగాఁ జేతనకు
సహాయముకాఁగా "శ్లో, సుకృతం దుష్కృతం వైష, గచ్ఛంత మనుగచ్ఛంతి. అని కాస్త్రప్రసిద్ధి కనుక
తనపాపపుణ్య ఫలములే తనకుఁ దోడగును. 'వెంటక' - తన వంటఁబడి, సహాయనంపదలు - రక్షణదేవతల క్తి
మగు మనుష్య సాధనాదినమృదులు, వేడక - ఎప్పుడనిఁబ్రాధించక ఇది ద్రుతప్రకృతకముకాయ 'నూ.
అకప్రత్యయాం తావ్యయంబుకళయ." ప్రా. వ్యా. అరణ్యభూమికిక-అడవిప్రదేశమునకుఁ పోయి, ఉ.
వెళ్ళెను. ఇచట వేడకపోయెక, అనుటకు 'నూ. భూగమిక్రియయోరంతే ఘటకాశ్వా' యన్యత్ర,
అధ. 'జాతస్య హి ద్రువో మృత్యుర్భవం జన్మ మృతస్య చ. తస్మాదపరిహాగ్యైర్భవే న్యం
శోచితు మర్హసి' అనిభాగ. ఉత్పత్తియగుపదార్థమునకు నాశము సిద్ధము. అట్టి నాశము బొందన
వస్తువునకును ఉత్పత్తియు సిద్ధము. కాబట్టి పరిహాసింప శక్యముగాకుండెడి జననమరణముల విషయమై
శోకింపఁ దగదు. దేహంతరాక్షరకర్మమే దైవము 'త్వమేవ కర్మ దైవాఖ్యం, విద్ధి దేహంతరాక్షరమ్,
మత్స్యశ్చ. పు. దానిబలమెట్టిదన "దైవాధీనం జగత్సర్వం, జన్మకర్మ కథాశుభం, సంయోగాశ్చ వియో
గాశ్చ, స. చ. దైవాత్పరం బలమ్' బ్ర. వై. పు ఇందు 'కంటకురాలు, అనుటకు 'నూ. దారాధేత

ఉదపి రః, అనినన్న ప్రభాతాత్మఁడు, ఇటనాత్మన్ శబ్దమునకు డుస్రత్యయము కల్పించుటకు 'నూ. ఆత్మన ఇమనన్తాం డా వా, అనినన్న.

తా|| ఓ.పుడమి-కేఁడా! తదుపరియేమైననో తెలిసినదా! అబ్రాహ్మణయవకుఁడు ముసలి బోగముదాని యసహ్య మైనమాటలకుఁ జాలవిచారపడి తనయింటికైనను బోక ప్రారబ్ధము దప మతి యేసహాయమును లేక యొంటరిగా నడవకై బోయెను.

క|| పోవుచు నెదుట ధర్మత్రీ, దేవతనూజుండు గాంచె ♦ దిగ్దంతి జగీ

మవిశ్రుతమత్తేభఁ, టావార్య విహారగహన ♦ మగుగహనంబున్.

4.

అ|| ధర్మత్రీదేవతనూజుండు-పుడమివేలుపుఁబట్టియగు నానిరంకుఁడు, పోవుచు - అట్లరణ్యమున నేగుచుండగా, ఎదుట-తనముందజ, దిగ్దంతి.....నము. దిగ్దంతి-దిగ్దజములను, జగీష-జయింపనిచ్చచేత, విశ్రుత-ప్రసిద్ధికెక్కిన. మత్తేభఁ-మదపుటేనుఁగులగుంపులయొక్క ని 'ఘటాతు గజసంహత', అనినానా. అవార్య-నివారింపవలవికాని. విహార-సంచారమువలన, తిరుగుటచేత, గహనము-ప్రవేశించుటకు కష్టమైనదాని, ని. 'గహనంగహ్యరేకుఁభే, విపినేకలివేషించ, విశ్వ. ని. "గహనంపనదుఃఖయోఃగహ్యరేకలివేషాపి" హేమ. అగు-అయినట్టి, గహనంబు-ఒకఁడుడవిని, ని. 'అటవ్యరణ్యంగహనం, అను. కాంచె-కనుగొనెను, ఈపద్యమున 'గహన' శబ్దము చెందుసారు లుచ్చరింపఁ బడుటవలన యమకాలంకారము. మతియు 'దిగ్దంతి జగీష విశ్రుతమత్తేభఁట లనుటచే నుపమాలంకారమును 'మదపుటేనుగులసంచారముచేత జొరరానియడవి, యనుటచేత సతిశయోక్త్యలంకారమును,

తా|| అతఁ డాతీసునఁ బోవుచుఁ దనమ్రమాల దిగ్దజములనుపైతము జయింపఁగలిగిన మదపుటేనుఁ గులగుంపులయొక్క సంచారమువలనఁ జొరరానియొకగొప్ప యడవినిఁ జూచెను.

సీ|| కేత్తిస-కాకోలూకి ♦ కావిలోకనసాధ్య, సాక్షీగ్రహాకిలా ♦ కోకిలంబు

కౌద్రవేయమయూరి ♦ కానముత్కటకంత, ఘోషార్తమూషితా ♦ మూషకంబు

కరణి-కోకిలి ♦ కాకర్కశస్వర, వ్యాకలమూకరీ ♦ సూకరంబు

కర్ణి-కోకిలి ♦ కాకతోరాక్రంద, కాశరకాసరీ ♦ కాసరంబు

గీ|| కురువకాశోకవక్తత ♦ కోకిలకేత, కీకురంటక కటజకం ♦ కేళికత్తక

కాకతిందుక కిశుక ♦ క్రముకతిలక, కాంచనకదంబకలితము ♦ క్కాననంబు. 5.

అ|| కతిస.....లంబు కతిస-నిర్దయతోఁగూడిన ని. 'కర్కశం కతిసంక్రూరం, కతోరం నిఘ్రం దృశమ్' అ. కాక - కాకులయొక్కయు, 'ని. కాకేకుకరటారిష్టనిలిపుష్ట సత్కృష్టజా' ఉలూకి-కా-గుడ్లగుబలయొక్కయు, 'ని. ఉలూకస్తు వాయసారాతివేచకా' అ. విలోకన-చూచుచుండుటవలన, సాధన-భయముతో, అక్షిర-సందులేకనిండియున్న, 'ని. సంకీరేసంకులాక్షిరే' అ. కాకోకిలా

కోకిలంబు. పెంటికోయిలబును, పోతుకోయిలబును గలదియును, కాద్ర.....కంబు. కాద్ర
 జేయ-నాగుంబాములయొక్కయు, 'ని. నాగాకాద్రవేయాః, అ. మయూరికా - సేమిశ్చయొక్కయు,
 'ని. మయూరిోబర్హిణో బర్హీ, శుక్లాపాంగః శిఖావలః, యా. సముత్కట-అధికమైన, కంఠఘోష-
 కంఠస్వనిచేత, అర్త-దుఃఖములజెందిన, మూషికామూషకంబు - పెంటిపోతులెరుకలుకలదియును,
 కరటి.....రంబు, కరటి-వినుగులయొక్కయు, కంఠీరవికా-సింహములయొక్కయు, 'ని. సింహో
 మృగేంద్రః పంచాస్యః హర్యక్షః కేసరీహరిః, కంఠీరవోగజిప్రుః' అ. కంగుళ-కఠినమైన, స్వర-
 కంఠస్వనిచేత, వ్యాకుల-మిక్కిలికలతనొందబడిన, 'ని. విహస్తవ్యాకులౌసమే, అ. నూకరీనూక
 రంబు-అడుపండులును మగపండులును గలదియును 'ని. వరాహఃనూకోఽపృష్టిః కోలఃపోత్రీకిరిః
 కిటిః' అ. కరి.....సరంబు, కరివై-సింహములయొక్కయు, భేరుండికా - గండభేరుండముల
 యొక్కయు, గండభేరుండమరగా మూడుకన్నులుగల్గి, యేరుగును, సింహమును శరభమృగమును
 మైత్రము ముక్కున బట్టికొనిపోవునంతటి గొప్పపక్షి. కనుకనే గండభేరుండవిరుద, ఇత్యాదులు ప్రయో
 గింపబడియున్నవి. కొన్నినిఘంటువులయందు దేరుగునుదిసెడిపక్షి యనియే యున్నది. 'ని. గండభేరుం
 డఘ్న. రెండుతలలు, మూడుకన్నులుగలపక్షి విశేషము. సంస్కృతనిఘంటువులందు భేరుండ శబ్దమే
 కాని యీ శబ్దము కనబడదు.' నూ. అ. ని. ఉదా. వజ్రమృదంగం, వజ్రపఖం, వజ్రపక్షుం మహాబలం,
 గండభేరుండవదనంద్విగీర్షం భీమవిక్రమం, జ్వాలాకరాశవదనం, త్రినేత్రం శత్రునాశనం, అనేకకోటిశర
 భాన్, భక్షయంతం మహుర్మహః, ఏవంభ్యాయే స్మహావిష్ణుం, గండభేరుండరూపిణాం మం. కా. కొందఱు
 కవులు మృగముగానే వర్ణించినారు. ఉదా. 'వ. మతీయు సింహ ఋష్య శార్దూల గండ భేరుండ
 భల్లూక వరా హాది మృగంబుల నఖండ పరాక్రమంబుర ఖంపించి' రుక్మాం. భయంకరజంతువులలో
 నిది గొప్పది యగుటచే నీకవి మృగమే యనితలంచెనేమో. అభినయదర్పణమునందును 'అథ. పక్షి
 భేదహస్తా నిరూప్యం తే. అనిచెప్పెను 'అందు గండభేరుండహస్తలక్షణమును 'గండభేరుండకాఖ్యస్య
 వినియోగః ప్రక్షిప్తిః. ఇది గండభేరుంపక్షియందు వినియోగింపబడును. అంధగివాచస్పత్యమున
 గండభేరుండము. సం. వి. అ. పుం. రూ. భేరుండము. ఒకానొకపక్షి 'పక్షివిశేషమని చెప్పెనున్నారు
 గాని ప్రయోగములయందు మృగపర్యాయములతోజేర్చి చెప్పబడియున్నది.' శికోర - కఠినమైన,
 అక్రంద-బొబ్బలుపెట్టువలన, 'ని. ఆరాచేరుది తేత్రాతర్యాక్రందో దారుజీరణే' అ. కారత-వ్యస
 నముచేత వ్యాకులపడిన, 'ని. అసీకేకాకరః' అని అ. కాసీకాకరంబు-ఎరుయు సెనుబోతులును
 గలదియును, 'ని. బులాయో సహిషోవాహ, ద్విషత్కారచరైభాః' అ. కురు.....కలితము,
 క్షురువక-ఎఱ్ఱగోరంటచెట్లతోడను, అశోక - అశోకవృక్షములతోడను, వకుళ - పొగడచెట్లతోడను,
 తగ్గోల - తగ్గోలవృక్షములతోడను, కేతకీ - మొగలిచెట్లతోడను, కురంటక -
 పచ్చములు - పెద్ద గోరంటచెట్లతోను, కుటజ - కొడిసెమ్రాకులతోను, కంకేలి - రక్తాశోక
 వృక్షములతోను, కతక - చిల్లచెట్లతోను, క్రముక - ఎఱ్ఱలూర్దుగ చెట్లతోను - పోక
 చెట్లతోను, తిలక-తిలకపుమ్రాకులతోను, కాంచన-నాగకేసరపుచెట్లతోను, కదంబ-కడపచెట్లతోను,
 కలితము-కూడుకొనినదైన, అనగా దట్టమైనదనుట. అక్కాననంబు-అయరణ్యమును. ఇచట ద్వితీ
 యకుఁ బ్రభువు చెప్పబడినది. 'మూ. ఇతరత్ర చ ద్వితీయా తస్యాః ప్రథమా చ జడపదానాం స్వార్థోః
 అనినన్న. ఈపద్యమున గవి కానన మనగా గకారముఖము గలది యనుచర్థమును బ్రతిపాదించి పద్యము

గకారభూయిష్ఠముగ జెప్పినాడు. ఇందంత్యానుప్రాసాలంకారమును, మఱియు ప్రపంచమునఁ దన వైశిక్యవైరి హితుఁ డగుట న్యాయము. ఇందుఁ గోకిలామల కట్లుగాక తమవిరోధికి విరోధిసైతము శత్రువయ్యెను. మఱియు 'కోకిలాకోకిలంబు, ఇట్లుపోతు పెంటి జంటలుగాఁ జెప్పుటలో రతివాంఛా పరు లగుచుభానిరంకులయొక్క ప్రయసంభాషణసమయమున నారడునిమాపుచేతను, వాక్కుల చేతను నిరువురికిఁ గష్టములు సంభవింపనున్న టిందునూచితము. విరోధికంటె బలమైనవానిని జూపుటచే స్వర్గాధిపతి యగుసింద్రుఁడుగూడ ద్వేషమానుననియు ధ్వనించుచున్నది.

తా|| అందుఁ గాకులును గుడ్డగూఁజలును జూచుచుండుటవలన భయపడి నిండియున్నకోయి లలగుంపులును, నాగుఁబాములయొక్కబుసలును సెమిళ్ళకూఁతలు నతిశయించుటవలన దుఃఖపడు చున్నయెలుకలమొత్తములును, నేరుఁగుల ఘీంకారములును సింహములగర్జనములును వినఁబడినందునఁ గల్లోలపడుచున్న యడవిపందుల మాఁకలును, సింహములగర్జనములును గండభేరుండ పక్షులబొబ్బలును నిండుటవలన భయపడియున్న సెనుములు సెనుబోతులదండును, ఎర్రగోరంటలును, అశోక వృక్షములును, పొగడలును. తక్కిలములును, మొగలిచెట్లును, పచ్చపెద్దగోరంటలును, కొడిసెలును, ఎర్రనియశోకవృక్షములును. చిల్లచెట్లును, నాగకేసరములు, ఎర్రలాద్దుగులును, తిలకపుచెట్లును, మున్నగువానితో దట్టమైయున్న యాయడవిని.

—* అచట శిథిలదేవాలయమును గాంచుట *—

మ|| నిరంకుశతరంబుగాఁ జొరఁడిపోవునెడ దురాలోకనిరాలోక శౌకశైక కాకాతిరేక కేఖాకిమ్మొడితాకార ప్రాకారంబును, నిజభుజాదండ కోదండపాండిత్య నవత్రాక్రితఁడప్రత్రాక్రితపోత్రీపలల వచనవ్యత్యుకపులిందనందోహదందవ్యూహాన నానామహిషపురీషకరీ షోల్లసితభసితస్తోమగృహక ట్టిమంబును, బ్రకటపటవిటపి ర్ముట పటలవేల్లిత షిల్లికా రుంకార ప్రతిధ్వనసంధాన చంగరంగమంటపంబును, విశ్లేర ద్వారదాగుతురంగ కళేబర చరద్వహగోధికాగృహమేధి కల్పితానల్ప సౌభాగ్య సూచక శకనాతిధ్య నిరంతరాళంబును, నమందానందచల మందును చుచుందరి బృంద సందీపితార్భటి నిర్భరగర్భగృహంబును, నగు నొక్కసాడుగుడింగాంచి, నమంచితయానం బునఁ గొబ్బునఁ జేరబోయి గుబ్బుతిలు గబ్బిలపురెట్ట గబ్బుదనునున్ననీక తదంతరంబునం గూర్చుండి పథశ్రమ సమాప్తనావనరంబున,

6.

అ|| నిరంకుశతరంబుగాన్ - ఇచ్చవచ్చినట్లుగా, యధేచ్ఛముగా, చొరఁబడి. ప్రవేశించి, పోవునెడన్. వెళ్లుచున్న సమయంబున, దురా.....ప్రాకారంబును. దురాలోక - చూడశక్యముగాక. అనఁగాఁ గ్రిక్కిరిసి యున్నతమైయున్న మ్రాకులవలనఁ జూచుటకు వలయుపథక యనుట, కష్టతరమైన ధ్వనుల చేతను అనియుఁజెప్పువచ్చును. - 'ని. దురశోభన దుఃఖయోః' నానాని. ఆలోకోభయ శబ్దఃస్యాత్. హలా. ఉచ్చారికణయశబ్దము. నిరాలోక - చూచుటలేని, శౌక - చిలుకలసమూహముయొక్కయు, శైక - కోయిలలగుంపుయొక్కయు, కాక - కాకులయొక్కయు, అతిరేక - మిక్కిలి హెచ్చైన, 'ని. అతిరీక్త

స్వమధికః, అని అ. శ్రీభావంక్షుగుల, కిమ్మిరిత - చిత్రవర్ణములు గలదిగాఁజేయఁబడిన, ఆకాగ-
స్వరూపముగల, ప్రాకారంబును - చుట్టుగోడకలదియును, ప్రహరీకలదియును. నిజ.....
నుంబును, నిజ-తమనైన, భుజాదండ-దండమువంటిబాహువులయొక్క, కోదండపాండిత్య-విలువిద్యా
నిపుణతచేత, సపత్నాకృత-ఆకులతోసహితముగా, హింసింపబడినట్టియు-అనఁగా జీల్పబడినట్టియు,
ని.కృతం యుగేఽపి పర్యాప్తే విహితే హింసితే పతే, అనివిశ్వ. నిష్పత్నాకృత-ఆకులులేకుండఁ
హింసింపబడినట్టియు, అనఁగా బాణముశరీరమునఁజొచ్చునపుడుసపత్నాకృతనియు, బయట పెడలునప్పుడు
నిష్పత్నాకృతనియుభావము. ఇచట సపత్నాకృతనిష్పత్నాకృత-శబ్దములచుగూర్చి నూ. సపత్నాకృతనిష్పత్నాకృత-దతివ్యధనే
సిద్ధాంతం, సపత్నాకృత-త్వగోతిమగ్రమ్. సపుంఖశరప్రవేశే సత్పుత్రిం కరోతీత్యర్థః నిష్పత్నాకృతగోతి సపుం
ఖశరస్యాపరపార్శ్వనిర్గమనా నిష్పత్నాకృతగోతిత్యర్థః అతివ్యధనే కిం. సపత్నాకృత నిష్పత్నాకృతః
వా కరోతి భూతలమ్. వ్యా. స. పత్నాకృత సపత్రకబ్ధాత్ నిష్పత్నాకృతాచ్చ అతివ్యధనే ధాతీత్యర్థః.
వ్యధ. తాదనే. చతుర్థాంతః అతిక్రమ్యవేగః అతివ్యధనమ్ లక్ష్మ్యకరాః పతంత్యనేనేతిపత్నాకృత కరాణాం
పుంఖగోతిబర్హః భూతలమితి పుంఖపర్యంతం పుంఖవర్జనాశగ ప్రవేశనేన సపత్నాకృత నిష్పత్నాకృత
భూతలమ్ కరోతీత్యర్థః. మఱియు నూ. సహస్య పః సంజ్ఞాయాం' 'వధం సపత్నాకృత సపుం నిరస్త
దృష్ట్యైసకోపేన దశాననేన' రావ. పోత్రీపలల-ఆడవిపదులయొక్క మాంసమును, 'ని. పిశితులతర
సంహంసం పలలంక్రవ్యమామిదం' అ. పచన-పాకముచేయుటయందు, అనఁగా వండుటయందు,
పర్యుత్సక్-మిక్కిలియిష్టముగాఁ బ్రవేశించుటగల, పులింద-చెంచులయొక్క, సంహ-సమూహ
ముచేత, 'ని. భేదాఃకిరాత శబర పులిందామేచ్ఛజాతయః, అ. దండహ్యమాన-దహనమగుచున్న, మండు
చున్న ఇచట 'దండహ్యమాన' శబ్దముచుగూర్చి నూ. జపజధదహదశభజ్జపశాం చ. సిద్ధాంత. ఉదా.
'రందహ్యతే స్మప్రమాదాసమేతోదండహ్యమాన ప్రతిఫక్షచేతాః, రావ. మహిష్పురీష-అనేకమయిత
ఎనుబోతులయొక్క వేదవలని, 'ని. పురీషంగూఢవర్చస్కం, అ. 'ని. నానానేకోభయార్థయోః
అని. అ. కరోషః ఏవపిడకలయొక్క, 'ని. తత్తుమక్కుంకరీమోఽస్త్రీ' అ. ఉల్లసిత-ప్రకాశింపఁబడిన,
భీసిత-బూడిదయొక్క, స్తోమ-సమూహముగల, గృహమట్టినుంబును-అలయునుకుముందుగల తాతికట్ట
డవునేలయును, -ప్రకట.....పంబును. ప్రకట-ప్రసిద్ధమైన, పటవిటపి - మొరట చెట్లయొక్క
గూట-సమూహమునకు, పటల-ఆకులచేగప్పుడినపైభాగమున, వేలిత-చుట్టుకొనఁబడిన, గుల్లికా-
కీచ్చుఱాయిప్పెట్లయొక్క, యుంకార-యుమ్మ నెడికొదవలని, స్రుతిధ్యాన-మానుమోతతో, సంధాన-
కుడుచున్న, చంగ-చక్కినిదైన, గంగసుంటపంబును-నాట్యమంపపమును. విశిష్ట.....శంబును-
విశిష్ట-శిథిలమైన-ప్రాతఃకయైన, ద్వాగదారు-ద్వాగబంధపుకొయ్యయొడలి, తురంగకశేబర-గుర్రముల
యొడలిమీద, చరత్-తిరుగుచున్న, -ప్రాకుచున్నయనుట, గృహగోధికా-బల్లియనెడి, 'ని. సరటః
కృకలాసఃస్వామ్యసర్వగృహగోధికా' అ. గృహమేధి-గృహస్థునివలన, ఉదా. 'సీ. కలకులనున్న
తం' 'కేటజన్మగృహమేధి' స్వామ్యకల్పిత-చేయబడిన, అనల్ప-అధికమైన, సౌభాగ్యనూచక-ధనధాన్యాది
సమృద్ధినీ-గనబఱచుచున్న, అదృష్టమును దెలియజేయుచున్న, శతన-శుభశతునముయొక్క, అతిధ్య-
అతిధిక క్రిందఁగూడిన, 'ని. క్రమాదాతీధ్యాభిధేయేఅతిధ్యర్థేఽత్రసాధనీ' అ. నిరంతరాళంబును-నలు
ప్రక్క-తెగలదియగు, 'అమరదా.....పంబును, అమరద-వడియైన, అరంద-సంతోషముతో,
చిత్రా-కడలుచున్న, 'ఉండురు-విలుకలయొక్కయు, 'ని. ఉండురు రూపికోఽప్యాఘః' అని అ.
పుష్కరదయంతి ముఖస్పర్శః వ స్థిత్యందుర్యః, తనముఖముచేత ముట్టబడినవస్తువులను | దవించజేయు.

నది. 'ని. చుచుందరీ గంధమాసీఅని. అ. బృంద-సమాహుమువగు, సందీపిత-ప్రశాంతచంద్రుడైన, ఆ ఘటి-కో-హులధ్వనియొక్క, నిర్భర-ఆతిశయముగల, గర్భగృహంబున - దేవునిగర్భాల్లయును, అగు-అయ్యవట్టి, ఒక్కపాడుగుడి - ఒకహుస్యదేవాలయమును, - ఒకపాడువడిగుడిని, కాంచి-చూచి సమంచితయానంబురన్. సమంచిత-ఒప్పుచున్న, యానంబున-వడకతో, గొబ్బున-స్థిమముగా, చేరన్-బోయి-సమీపించి, దగ్గఱకుబోయి, గుబ్బుతిరుగబ్బిలపురెట్టగబ్బు, గుబ్బుతిరు-అతిశయించుచున్న గబ్బిలపురెట్టగబ్బు-గబ్బిలపునులములయొక్క చెడువాసవలన, తమక-శరీరమును, ఉగ్గిక-సంతోషముతో సతిశయింపనీయక, అనగా నిష్టమేమియులేక యనుట, తదంతరంబుక. తత్-ఆదేవాలయముయొక్క, అంతరంబున-లోపల 'ని. స్థానాత్మియాస్యతాదగ్య-సాగ్రాంత్యేషుచాంతరం' శాశ్వ. కూర్పు-అనీయడై, పథశ్రమసమాపనావసరంబున-పథశ్రమ-మార్గాయాసము-దారినవచినబడలిక, సమాపన-తీతిన-సమాప్తిజేందిన. అవసరంబుక-అట్టికాలమున, అనగా మార్గాయాసము తీతినతోడనే యనుట. 'నిరంకుశ తరంబుగా జొరంబడి. దురాలోకనిరాలోక శాకవైక కాకాతిరేక-పులింద సందోహచంద్రవ్యామాననానా మహిషపురీషకరీష-ప్రకటపట విటపిగ్నూటపటల-అమందానంద చలదుందుచుచు-దరీ బృందసందీపిత-ఆర్చితీనిర్భరగర్భ, వృత్త్యుప్రసాసాలంకారము. "ఏకద్విప్రభృతీ నాంతు, వ్యంజనానాయ భాభవేత్, పురదక్షిరసానామ వృత్త్యుప్రసాసావ్యతే' ప్ర. తా. 'ఆకార ప్రాకారంబును. భుజాదండకోదండ-సపత్తాకృత నిష్పత్తాకృత-ఉల్లసితభసిత-వేల్లితయుల్లికా-ధ్యానసంధాన-చంగరంగ-గృహగోధికాగృహమేనె-కల్పితనల్ప-అనుప్రసాసాలంకారము. 'వర్ణసామ్య మనుప్రసాస' కా. ప్ర. 'రంబును-చుంబును, పంబును-శంబును-భంబును' అంత్యానుప్రసాసాలంకారము.

తా|| స్వేచ్ఛగాఁ బ్రవేశించి పోవుచున్న సమయమున బ్రాకారముననున్న చిలుకలగుంపులును గోయిలలబాతులును గాపలమూఁకలును గిక్కిరిచి పొదవైయున్న మాకులవలనఁ గనుపించక ధ్వనులు మాత్రము వినబడుచున్నవి. చెంచువాండ్రు పొదలమాటున నున్నయడవిపండులను గుర్తించి నేర్పుతో బాణములను వేయఁగా వానిశరీరములు చీల్చిబడి మాంసశకలములు కొన్ని చెట్ల యాకులతోను గొన్ని యథాస్థితిగాను వెలుపలకు వచ్చి కువ్వ లైఫరఁగా దానిని మిద్దెలోనికిఁ దెచ్చి యెనుఁగోతుల వేడ యొడిన యేరుపిడకలతో వండికొనిన బూడిదపట్టలే విభూతిపండ్లుగానున్నవి. నాట్యమంటసము యొక్క మైభాగమున గొప్ప మొరటచెట్లయాకులు క్రమ్ముకొనియుండఁగా నందు నిండి యున్న కీచు రాయసిట్టిలయొక్క యు మృతేడి రొదవలన మాటుమోతమోయుచుఁ జక్కఁగానున్నది. శిథిలమైన ద్వారబంధపుకొయ్యలపై జీత్రింపఁబడి యున్నగుర్రములమీఁదఁ బ్రాకుచున్నబల్లలే గృహస్థులుగా నలుదిశలనుండి యదృష్టమునుఁ దెలియఁజేయుచట్టి కుభసూచకముల నాతిథ్యముగా నొసంగుచున్నవి. గర్భాలయమునందు లెక్కకుమించిన యెలుకలును చుంచెలుకలును మిక్కిలి యుల్లాసముతోఁ గిచకిచ యనుధ్వనులఁ జేయుచుఁ దిరుగుచున్నవి. అట్టి పాశువడిగుడిం గని తొందరగా నందుఁ జేరఁబోయి మితిమించిన గబ్బిలపురెట్టగబ్బువలన నిష్టముగాక కొంతనేపు గుడివెలుపలనే కూర్చుండి మార్గా యాసముఁ దీర్చుకొనిన తరువాతః

—: నిరంకుశుఁడు శివలింగమును జూడమాడఁగోరుట :—

క|| జననాథ! ధారుణీయర, తనయుఁడు తనయెదుట వినుట ♦ తరకాంతులకుక

నిగులింగముఁ గని యి, ట్లని లికి దైవముటన ♦ కనుకూలముగక. 7.

అ|| జననాథ-ఓయిరాజా, ధారుణీసురతనయుఁడు-బ్రాహ్మణునికొడుకైన యానిరంకుకుఁడు, తనయెదుటక-తనసమక్షమున-తనమ్రోల, విమలతరకాంతులకుకగని, విమలతర-స్వచ్ఛమైన, కాంతులకుక-దీప్తులకు, గని-ఉత్పాదనస్థానము-నినియనుట, అగు-అయివట్టి, లింగముక-శివునిబూజించుటకు మాటుగాఁజేయుఁబడినమూర్తిని, ఇచట 'విమలతరకాంతులకుకగని యగులింగము గని' అని ప్రయోగించుటకు, నూ. విభాషయాచుసంతంస్యాదత్రపస్తీవిశేషణమ్, భావద్వర్థవ్యవధానేతు, భేద్యస్య నిఖలంభవేత్' అథ. కని-అవలొకించి, దైవసుటవకుక-పురాకృత కృష్ణలమునకు, 'ని. దైవం దిష్టంభాగభేయం భాగ్యం శ్రీనియతిర్విధిః' అ. అనుకూలముక - సరసమగుట్లుగా, ఇట్లని-ఈవిధముగా, పలికెక-వచించెను-చెప్పబోవురీతిగాఁ బలికెనుట. 'శ్లో. బుద్ధిఃకర్మానుసారిణీ, అని నీతి శాస్త్రవచనము. మానవుఁడేఫలమునుభవించుపవలసి యున్నాఁడో యట్టికార్యములకే బుద్ధి దారితీయుచుండును కనుకనే యాతనికట్టి బుద్ధిపుట్టెదని భావము. 'తాదృశీజాయతేబుద్ధిర్వ్యవసాయోఽపితాదృశః, సహయాస్తాదృశా ఏవ యాదృశీభవితవ్యతా' చాణ. 'గని యగులింగముగని' యనుకాలంకారము.

తా|| ఓరాజా! ఆబ్రాహ్మణమువకుఁడు తనయెదుటఁ బ్రకాశించుమన్న శివలింగముఁజూచి తనయదృష్టమున కనుకూలముగా నిట్లుపలికెను.

మ|| జగదాశ్చర్యకరప్రభావ మగునీ ♦ సర్వజ్ఞవిఖ్యాతి యే
 సుగు దిన్నట్టివెలంగకాయగతి నెం ♦ దుక లోన లోటై బయల్
 సొగసై యుండెడిదో విశుద్ధతరమో ♦ చూడంగ నాతోడుతక
 సొగటాలాడెదవే నవేందుసుమన ♦ స్సోతస్వినీజాటకా. 8

అ|| నవేందుసుమన స్సోతస్వినీజాటకా, నవ-నూతనమైన, ఇందు - చంద్రుఁడును, బాలచంద్రుఁడును, నుమనః-+స్రోతస్వినీ - ఆకాశగంగయును, జాటకా - జటాజూటయునందుఁగలయో శివుఁడా, ఇచట జాటకబ్రమునకు, 'ని. జాటః పు, జాటు, అ న-గుండ్రముగాఁదలకుఁజుట్టినజడలగుంపు' శ.రూ. పాఠాంతరము "నవేందు కనుమస్తోతవ్య జాటూచితా" నెలబాటుఁడను పూవుచేత పూజింపఁదగిన సిగముడిగలవాఁడా అనియర్థము. "స్తుతిపూజాయా" అని ధాత్వర్థము. జగదాశ్చర్యకరప్రభావము. జగత్. ఈమూడులోకములకు, ఆశ్చర్యకర - చోద్యమునుగలిగించునటువంటి, ప్రభావము-సామర్థ్యముగలది-మాహాత్మ్యముగలది, అగు-అయివట్టి, నీ-నీయొక్క, సర్వజ్ఞవిఖ్యాతి-సమస్తమునుచెలిసినవాఁడను ప్రసిద్ధి-అందఱికిఁదెలిసినపేరు, 'ని. కృతానురేతాః సర్వత్థో ధూర్జటిర్నిలలోహితః' అ. ఏనుగుదిన్నట్టివెలంగకాయగతిక - ఏనుగుమ్రుంగిన వెలంగకాయవలె, అనఁగా నేనుగు వెలంగకాయలందినగా దానిగర్భముననవిలోపలగుజ్జు లేమండ శీర్షమైనట్టి దొలలే వలముగాఁ బడునుగనుక నటులనే యగునేహాయనుట, ఎందుక-ఏవిద్యయందైనను, లోనక-లోపల, లోటై-హీనమై, అనఁగానంతరముననేమియులేకయునుట, బయల్ సొగసై-విహిర్భాగమురమ్యమై - వెలుపలఁ జక్కఁతనముగలదియై, ఉండెడిదో - ఉండునటువంటిదేమా, విశుద్ధతరమో - అటులఁగాక పరిశుద్ధమైనదియో, చూడంగ-పరిశ్రించుటకు - తెలిసికొనుటకు . నాతోడుతక-నాతోఁగూడి, ఇచట

‘తోడుతన్, అనిప్రయోగించుటకు నూ. ఒకానొకచోదోడకుందోడుతనని రూపాంతరంబునుగలదు. అయిననుదానిశివలెదీనికితర కార్యంబుగలుగదు’ ప్రా. వ్యా. ఉదా. ‘చ. పగతురచేతిలోబడక ప్రాణముతోడుతన్నవాడవే’ భాగ. సాగటాలాడెదవే. ఈజూదపు పాచికలతో నాడగలుగుదువా, ఈపద్యమున ‘సాగటాలు’ అనుటకు(సాగపు + ఆటలు - సాగటాలు) అగును ఉదా. ‘క. తగచంద తొక్క మొగ్గమై, సాగటాలాడు దమటుంచు సుదతుబుపల్కె’ అని చ. మం. ఇందుద్వితీయపాదమున బిందుయతి సెప్పబడినది. ఏయగు..... లోనలోపైబయల్ సాగపైయుండెడిదో, అనుట చేతనుపమాలంకారము ‘ని. సాగపల్కెముఁమాడేదే’ కా. ప్ర. ‘నవేందు సుమనస్సోత్తస్థిసీమాటకా, గంగను శిరమునధరించితి గురుపత్ని సంగమ చోషియగు చంద్రునిభరించితివి, అనియర్థము కాననీవు గూడ జూదమున కర్హుడైనవాడవ వనిసారస్యము.

తా|| జటాజూటమున బాలచంద్రుని, గోవపదిని ధరించిన యోశంకరుడా! ఈమూడు లోకములయందు నచ్చువుపు గలిగించునటుచంటి నీగొప్పతన మేనుగను మ్రింగిన వెలగపండువలె లోపల నేమియు లేక వెలుపలను మాత్రమే డాంబికముగా నొప్పుచున్నదో, లేక స్వచ్ఛమైన సామర్థ్యము గలదో, చూడవలసి యున్నది కాన నాతో జూదమాడుము.

సీ|| గిరిసార్వభౌముకూఁ ♦ తురునన్నిధాన బు,చందు మేలము లాడు ♦ నట్లు గాదు
కైలాసశృంగశృంగ ♦ గారచందనవాటి,నల్లన నడయాడు ♦ నట్లు గాదు
వెలిగిబ్బ నాకాశ ♦ వీధి బోడెంబుగా,నవలీల నెక్కెడు ♦ నట్లు గాదు
తొలివేలుపులమూఁక ♦ దురములో గోరింపు,లాడి తాండవమాడు ♦ నట్లుగాదు

గీ|| మానితద్యూతవిద్యోత ♦ మానకీర్తి,మన్నరాగ్రణి నైవట్టి ♦ నన్ను గూడి
జూదమాడుట సింధురా ♦ సురవిజేత,మూక వెక్కిరితన మన్న ♦ నంటి గాని.

అ|| సింధురాసురవిజేత - గజాసురుని సంహరించిన యోమూశ్వరుడా, గిరిసార్వభౌముకూఁ తురునన్నిధానంబునందుక, గిరిసార్వభౌముకూఁతురు-పర్యతములకుఁ బ్రభువగు హిమవంతునికుమార్తె యగు సార్వత్రిదేవియొక్క, సన్నిధానంబునందుక-సమీపమున, మేలములాడునట్లుగాదు-ఫరిహాసము లాడుటవలెగాదు, ఇందుమేలములనుటకుడా ఉ. ఉల్లమునందు నక్కటికకమానుట మిశులమందుఁ గంటిమం, చల్లన మేలమాడు నచలాత్మజ, అని స్వా. మ. కైలాస శృంగశృంగార చందనవాటిక, కైలాసశృంగ-వెండికొండ శిఖరముయొక్క, శృంగార-అలంకారమయిన, చందనవాటిక-గంధపు మాకులతోఁగూడిన తోటయందు, అల్లనక-మెల్లఁగా, నడయాడునట్లుగాదు - తిరుగుటవలెగాదు, ఇందు ‘నడయాడు’ ప్రయోగమునకుడా. ‘క. గడకట్టిన యోడపగిది, నడయాడుఁగ్రియభియుక్తుడట నిష్క్రియుడై, అని శివ. సా. వెలిగిబ్బన్ - తెల్లనియెద్దును, ఆకాశవీధిక - గగనమార్గమున, పోడెంబుగాక - ఒప్పదముగా, ఇది పోలెముయొక్క రూపాంతరము. అవలీలక-నులభముగా, ఎక్కడనుట్లుగాదు-అరొహించునీతిగాఁగాదు - ఎక్కుటవలెగాదు. తొలివేలుపులమూఁకక-దాన పులసమాహమును, దురములోక-యద్ధమునందు, గోరింపులాడి-విజృంభింపఁజేసికొని-వైకృతయునట్లు చేసికొని, (గోరింపులనఁగాఁ బుట్టచెండ్లనడి బాలక్రీడా విశేషము)తాండవమాడునట్లుగాదు-ఏమియుఁ

దోచక చిందులు ద్రొక్కుటవలెగాదు - నాట్యముచేయుచుండెడువిధమునగాదు, మాని.....
గ్రజిక్-మనిత - గౌరవింపదగిన, ద్యుత-జూదమునందు, 'ని. ద్యుతోఽస్త్రీయామత్తవతీ,
తైతవం పణిత్వపి' అ. విద్యోతమాన-ప్రకాశించుచున్న, కీర్తిమత్ - కీర్తిమంతుడనైన-అనగా
జూదమునందుఁ బ్రఖ్యాతిగలవాడనైనయనుట. సరాగ్రజిక్ - మనుష్యులలో ముఖ్యుడను, ఐనట్టి-
అయినట్టి, నన్ను-నన్ను, కూడి-కలిసి. నాతో-జతయై, జూదమాడుట . పాచికలపందెమునాడుట.
ఇదియసాధ్యమునుమాయనుట, ఔర-నాతోనే పందెమాడగలవాయనుట - ఇదియాశ్చర్యార్థకము,
వెక్కిరితనము-అతిశయముచేత, అన్నన్-అనినప్పటికిని, అంటిగాని-అనియున్నాననుకొనుము, 'నీవాడు
నాటలన్నియు గొప్పవిగావునాతో జూదమాడుటయేగొప్ప' అనుటచే ప్రతిపక్షిధాలంకారము. 'ప్రతి
పక్షిధానినిధిసన్య, నిషేధస్యానువర్ణనమ్, నమ్యాతమేతత్కితవ, కీర్తిదసనికైత్సరై' అని చందాగ్రి.

తా|| గజానురుని జంపిన యోకిపుండ్రా మంచుకొండకూతు రగుపార్వతీదేవి సమాపమునఁబరి
హాసము లాడుటవలెననియు, 'వెండికొండయొక్క శిఖరమున నలంకారముయిన గండపుమౌళికులతో
నిండిన'తోటయందు మెల్లగాఁ దిరుగుటవంటిదే యనియుఁ మింటఁబారుగెత్తు తెల్లనియాబోతుమీఁద
సులభముగా నెక్కుటవంటిదే కదా యనియు, బోయన రాకాసిమూ కల రెచ్చగొట్టుకొని దడదో-
చక చిందులు ద్రొక్కుటవలెనే యనియు, దలంచుచుంటి వేమా జూదమునందు గొప్పపేరు పొందిన
పందెగాడ నయిన నాతో జతగాఁ బందెము నడ్డుట సుమా! బఱాయి గొట్టుచుంటి ననిన నను
కొనుము. ఇది సులభముకాదు! అసాధ్యకావ్యము.

లయగ్రాహి

ఓచరమభాగ్యభృతః ఖేచరదురోదరకః ఖాచతురశేఖరుః యైచిరతరేచ్ఛక్
బ్రాచిఁగలప్రోడలనః వాచిఁగలజాణలఁబః తీచిఁగలతజ్జలనః దీచిఁగలప్రజ్ఞా
సూచకులవన్యహముః జూచితిఁగరాజ్ఞమునః బూచికులుముట్టిచనః జూచినమహాత్మున్
సీచరణమానవలః యూచలపరీతనిః లూచల మెఱుంగమిముః జూచుకొనుటింకన్. 10.

అ|| ఓచరమభాగ్యభృతః ఖేచర. చరమ-కడపటినియన-చివరనియన, భాగ్య - శుభరూపమగు
నదృష్టమును, 'ని. భాగ్యంశుభాత్మకవిభాస్యాచ్చభాశుభకర్మణి' అని వి. భృత-భరింపఁబడిన-అనగా
దేవతలందఱు సంతృప్తదశయందుఁగాలమృత్యువును జయింపఁజాలకుండగా నదృష్టవంతుడవగుటచేతనే
కాలమృత్యువును జయింపఁగలిగితివనిభావము. ఖేచర - ఆకాశమునదిరుగునట్టియోధవ మేశ్వరుఁడా,
ఇచట సంబోధ్య వాచకంబునకుముందు క్రియాంత్యవిశేషణముండుటనుగూర్చి 'నూ. ఓశబ్దం.
బొక్క-చో సంబోధ్యవాచకంబునకు ముందికతశబ్దవ్యవహితం బయికానంబడియెడి' ప్రా. వ్యా
హదా. ఓవినువీధినున్న ఖచరోత్తములార' వీర. దురోదరకఖాచతుర శేఖరుఁడహ. దురోదర - జూద
మనెడి, 'ని. దురోదరోద్యుతకారే, పణేద్యుతేదురోదరం' అ. కఖా-విద్యయందు, 'ని. కలాస్యా
న్మృలవివృద్ధా శిలపదావంశమాత్రకే, పోడకాంశేచచంద్రస్య, కలనాకాలమానయోః, అని మే.
శిఖరుఁడక-శ్రేష్ఠుడను, ఐ-అయియుండి, చిరతరేచ్ఛక్ - బహుకాలముగలకోరికతో, 'ప్రాచిక్.
శుచ్యుదేశయందు, 'ప్రాకృప్తిధమం తంచత్యస్యాంరవిరితిప్రాచీ, అని వ్యు, ప్రభవమున సూర్యుఁడా

నిన్నుననువయించును' అనుగతిపూజయో' అని భావ్య. కల-ఉండిన. ప్రోడలక-వివేకముగల
చారిని, అవాచిక-దక్షిణదేశమున, అవాగంచతి దక్షిణాయనేనాస్యారవిరిత్యవాచీ' అని వ్యు. కల.
ఉన్నటువంటి, జాణలక-నేర్పుగలపురుషులను, ప్రతీచిక-పడమటిదిశయందు, ప్రతిపక్షాద్వివసావ
సానే అస్యామంచతి సూర్యాస్తమేతిప్రతీచీ' అని వ్యు. కల-కలిగిన, తజ్జలక-అపందమునెఱిగిన
వారలను, ఉచీచిక-ఉత్తరదిక్కునందు, ఉత్-ఉద్భవమంచత్యస్యామస్త్రాయణేన రవిర్యుధీచీ'
అని వ్యు. కల-జతపడిన, ప్రజ్ఞానూచకులక-బుద్ధియొక్క సూక్ష్మముగలవానిని - అనగా నొకరికి
నేర్పునటువంటి తెలివిగలవారిననుట, ని. 'సూచకస్సీవనద్రవ్యే, బోధకేమికునేకుని, అని మే. అన్వ
హమక-ఆనునదమును-యెల్లదనను, చూచితిక-పక్షింపుచునేయుంటిని, నీచరణమాన-నీపాదముల
యొక్క-యాజ్ఞ-అనగా నీపాదములేనాక్షియని శవధృవార్ధముగాఁబలుకుట, కరాజ్ఞమునక-పద్మము
వంటి హస్తమున, పాచికలునుట్టి-పాచికలనుఁబట్టుకొని, చనక-మరలిపోవుటను, చూచిన-అలాచిం
చిన-ప్రయత్నపడిన, మహాత్ముక-గొప్పవానిని, వలయాచలపతీత నిఖిలాచలము. వలయాచల - చక్ర
వాళపర్వమువలన, పతీత-చుట్టుకొనఁబడిన, నిఖిల-సమస్తమయిన, అచలము-భూప్రదేశము - అనగా
సంతటనుగలవారిననుట, ఎఱుంగక-చూచియుండలేదు, ఇంకిక-ఇంకను, మిమ్ముక-తమరినిమాత్రము
చూచుకొనుట-కనుగొనుట-అనగా-దమరినొక్కరిఁ జూచివెళ్ళుటయే యనుట, ఈ వృత్తమునకు
లక్షణము. 'ఇంబలరగా భజనంబులకుదక భజనంబులు భకారమునఁ దంబడలయగ్రాహిం.
ఇరంగఁజెప్పుగలఁకంబడినయట్లు యగఁజంబు కృతిమీదఁకంబుంబరహితాధీ' అనినుల. ఇందు
నిమ్ముక-అనుటకు నూ. 'పూజ్యతయందొక్కచో నామతదేతద్యుత్పదస్త్యచ్చబ్జంబుల యేకవచనంబు
కథోఁబువచనంబగు' అని ప్రా. వ్యా. ఉదా. 'ఆ, మహితాత్మమీరలిన్ముహినుఁడ' అని కళా.

తా|| కాలమృత్యువును గెలిచిన యద్వైతము గలయోశివుఁడా నేను జూదమనెడి విద్యయందు
నేర్పుగలవాఁడనై నిరంతరమును నాలుగుదిక్కులయందుఁ గలజూదగాండ్రతో నాడుచుంటిని గాని
నీపాదసాక్షిగాఁ జెప్పచున్నాను. చక్రవాళపర్వతమునకు లోవలయమునఁ గలభూమియం దింతవఱకు
నాతోఁ బందెమునకు వచ్చి పాచికలు చేతఁబట్టుకొని యోడక తిరిగిపోయినబంటును మాత్రముచూచి
యెఱుంగను. ఇంకఁ దమరినొక్కరిని జూచుకొనుటయే కొదవ.

గీ|| వట్టిమాటలు గావెంత * వారివైన, గెలుచునర్తకి నాపాలఁ * గల దటంచు

అవనినురతనూధవుఁడుచేలాఁచలమున,ముడియగట్టినసాగటాలు*విడిచివలికె. 11.

అ|| వట్టిమాటలుగావు-ఇవివల్లంపువాక్యములుగావు. అబద్ధములుగావు, ఎంతవారిక-ఎటువంటి
గొప్పవారిని,వి నక-అయినప్పటికిని, 'గెలుచునర్తకి-జయించునట్టి, నటమునేయుత్త, 'ని. నర్తకి
లాసీకినమే? అ. నాపాలక-నాపక్షమున, కలమ-ఉన్నది, అటంచుక - అనిపలుకుచు, అవనినుర
తనూధవుఁడు-బ్రాహ్మణుఁడుఁడగు నానిరంకుఁడు, చేం-చలమునక - తనయుత్తరీయపుకొంగున,
ముడియగట్టినసాగటాలు - ముడివేసినపాచికలు. విడిచి-విప్పి, పలికెక - ఈచెప్పుబోవు రీతిగావచ్చిర
ఁనెను, 'నేనెంతవారివైన జూదమునగెలుకును' అతిశయోక్యలంకారము.

తా|| ఇవి వట్టిమాట లనుకొనుచున్నావేమో యెంత యుక్తిగా నాడగలవారి. నైనను జయించుకొని నాయందుఁ గలదు. అనిపల్కుచు దనయుత్తరీయపు కొంగున నున్న పాచికలమూట విప్పి యిట్లుపలికెను.

సీ|| వేళంబుగా నభో ♦ వీధి దువాళించు, గిట్టవేజీకినా ♦ కృత్తివాన
రింగులువారఁ దీ ♦ ర్చినవేయిచుంగుల, తలపాగకా దేవ ♦ తావరేణ్య
బిరుదురాకానులఁ ♦ బరిమాన్యుమున్వంక, పట్టిసకా వనో ♦ భవవిరావ
వలకారిచిన్ని వె ♦ న్నెలగాయపసివూప, జాబిల్లికా శైల ♦ జానునోజ్జ
గీ|| పసిమిపసిదిండి వలువకా ♦ ఫాలనేత్ర, వెండినిండాగుకొండకా ♦ విశ్వభర్త
లోకసామ్రాజ్యమహిమకా♦లోకవంద్య, యొప్పున్నదమిందులో♦నొకటికై న 12.

అ|| కృత్తివాన - పులితోలు వస్త్రముగాఁ గలయోకిపుడఁగా, వేళంబుగాక - శీఘ్రముగా, నభోవీధిక - అకాశమార్గమున, దువాళించు - వేగమునంతమేరయు సమముగాఁ బొలుచున్నటువంటి, గిట్టవేజీకినా - నీయొక్కవృద్ధభవాహుమునకా, ఇచట 'తేజీకి' అనుటకు నూ. నైకవల్లేదనే శ్లోకము, హ్రస్వాదేశ్యకువాక్యచిత్, తద్భవస్వావీశబ్దస్వదీప్తాంతర్వక్యచిద్భవతోఽభి. కట్టచింతామణియందును దీర్ఘాణాంహ్రస్వస్వాత్, నచదేశ్యపదే వచైకవల్లేఽపి' అనియున్నాడు. దేవతావరేణ్య - దేవతలలో శ్రేష్ఠమైనవాడఁగా, రింగులువారక - వస్త్రపుగుచ్చైశ్వర్యవలె గనుపడుచుండగా, ఉదా. "ఉ. రింగులవల్లెవాటు సవరించి' అని సారం. తీర్చినవేయిచుంగుల తలపాగకా - చక్కగాఁజాట్టబడిన సహస్రకోణములుగల నీయొక్కకోవేప్తనమునకా - పదిమాటుకుచ్చెలుగలిగి నీతలయందుఁ జాట్టుకొనఁబడియుండెడి పాగాకా, ఉదా. 'సీ. చుక్కలదొరయొకించుక నిక్కరినునఁ, బదిమాటుచుంగుల పాగజాట్టి' వాల్మీ. చ. మనోభవవిరావ - మన్మధనిశ్రవణైందించినవాడఁగా, బిరుదురాకానుల - కూరులయినదానవులను - దిట్టలైనరక్కసులను, పరిమార్చుచువ్వంకపట్టినకా - చుప్పనట్టి మూడువంకలు గలదియైన నీకూలమునకా, ఇది పట్టనశబ్దభవము. అని ఆం. ప. పా. 'పట్టిననుఅని. శ. చం. 'పట్టి సము' అని ఆం. దీ. సంస్కృతమున పట్టస, పట్టసముఅను. 'ఁడురూపములునుకలవు. శైలజానునోజ్జ - పార్వతీదేవికి మనోహరమైనవాడఁగా, వలకారిచిన్నివెన్నెల - వలపించునటువంటి, ముచ్చటయిన లేతవెన్నెలను, కాయపసివూప జాబిల్లికా - వ్యాధింపఁజేయునట్టి, లేతపూచిండవంటి చందమామకా, ఇచట 'పసి. వూప - జాబిల్లి' ఈ మూడుపదములు దేశ్యములు. ఫాలనేత్ర - నొసటఁ గన్నుగలవాడఁగా, పసిమిపసిదిండివలువకా - పసుపుపచ్చగుంగుల పెద్దపులిచక్రముయొక్క వస్త్రమునకా, విశ్వభర్త - సమస్తమును భరించునట్టివాడఁగా, వెండినిండాగుకొండకా - నీవు కాపురముఁజైఘరజతముయొక్కసమృద్ధి గలకైలాసపర్వతమునకా, లోకవంద్య - మూడులోకములయందుఁ గల వారివలన నుతింపఁదగినవాడఁగా, లోకసామ్రాజ్యమహిమకా - ఈలోకములను బాలించునట్టి నీయొక్క మాహాత్మ్యమునకా, ఇందులోక - ఈచెప్పుఁబడిన పానిలో ఒకతైనకా - ఏగోయొక దానికైనను - పనిదము - పంచెమును, ఒప్పు - అంగీకరించుచు, ఇప్టపడుము. ఇచట 'ఒప్పు' అనుటకు 'నూ. ప్రార్థనార్థము. రేక. త్యేకభ్యతే మధ్యమార్థకః, విభాసంతం వదంత్యేకే, నప్రాణేకుకదాచన' అథ. అలం. స్వభావోక్తి. ఈ పద్యంతమున ద్రుతములొపించుటకు నూ. వాక్యవసానగన్యస్యా బ్లాషానప్రాయశోఽత్రహి' అథ.

తా|| ఓశంకరుడా! పంచమునొడ్డుచున్నాను. ఆకాశమునఁ బరుగెత్తునీవారుత. మగుబసవనితా; వేయిచెఱంగులతో మధతలుగాఁజుట్టిన నీతలపాగానఁ బాగుపాములతోనికా; పోతాటమున గడుసరుదైన రక్కసులఁ దువమాడు నీముమ్మనవాలనకా; మనమునకించిన వెన్నెలగాయంచు నీతలయందున్న లేఁజంపమామకా; పనుపువన్నెతో నొప్పచున్న నీదోవతియగు పులితోలునకా; నీవు కాఁపురమున్న పెండికొండకా; ఈమాఁడులోకముల నేలుచున్న నీయొక్కదొరతనమునకా; ఇందులో నేదియైనను సరే పండిము నొప్పకొనుము.

—: నిర.క శుచి పన్నిదపువస్తునిర్ణయము: —

క. ఏలావలననినడి నీ,చేలాయుధవాహనములు • చేకొన మాకున్
ఫాలాయముగావి. చెద,ఫాలాంబక లంజలంజ • పన్నిదమునకె.

13

అ|| ఫాలాంబకా - నుడుటగన్నుగలయోయాశ్వరుడా, నీనీయొక్క, చేలాయుధవాహనములుచేలవస్త్రములును, ఆయుధకత్తియును, వాహనములుగుట్టముమొదలగునవి, చేకొనకఁ తీసికొనుటకు, మాకున్. చుముబోటివాండ్రకు, ఏలా. ఎందుకు, అక్కఱలేదనుట; ఉదా. “ఏలాయామాటలబని, పోలోమీవరుడనీ ప్రభావముకంఠే కాలుని పభావమును నీ, తెల్లొక్కంబెఱుంగుఁకలదు • తగువరిపలుకులోకాళి” వలవనినడి - కోరికలేని, యీ వృద్ధమైనమాటల సందడి, (నీయాముధములవలనను వస్త్రములవలనను వాహనములవలనను మా కేమి యునుపయోగములేదు కావున నిన్నుగెలిచినను నిప్పుయొబసమేయగును) అంతకంటె లంజలంజ పన్నిదములకుకొనివైనను నేనయినను బోగముదానినొసంగునట్టి పంచెయనకు, వాలాయముమిక్కిలి, కావించెదక. కలంగజేయుచున్నాను. ఉద్యమించుచున్నాను, ఈపద్యమున “నీచేలాయుధవాహనములు, అనితెఱంగునఁగల యుమ్మచ్చుబ్బమును సంస్కృతశబ్దసమాసమునఁగూర్చుటకు. “మా. సమాస యుగ్మవేరాద్య ఆత్మాదిగబిభక్తిగః, అనిఆధ. మఱియు అస్మిచ్చబ్బమునకు “మాకుకొ” అను బహువచన ప్రయోగమునుగూర్చి నూ. “సంబంధంబున యుమ్మదస్త్రచ్చబ్బములకు గొన్నియెడల బహుత్వంబగు, అనిప్రా. వ్యా. ఉదా.మాయ త్తపృథ్వీ సమానపుథాదేవి. అనిభార.

తా|| నొసటనేత్రముగల యోశివుఁడా! నీపులితోలు మేముకట్టుకొనునదిగాదు. నీయాముధమును దీసికొనుటకు నేనెచ్చటను యుద్ధము. చేయువాఁడను గాదు. నీతలపాగాను జాట్టుకొనుటకు మా కేగరడిమంత్రములు రావు. నీయెద్దునెక్కటకు నే నాకాశసంచారిని గాను. నీపెండికొండ యుచ్చినను నేను మోసి తెచ్చుకొనలేను. నీబాబిల్లి చల్లదనమును భరింప నా కన్ని నేత్రము లేదు. కనుకఁ గోరి కలేని యీవస్తువులను విడిచి గెలిచినవారికి నోడినవా రొకవేళ్ళ నిచ్చునట్లుపన్నిదములనొడ్డుకుండము.

ప. అని పలికి యామృహదేవునివలనఁ బ్రతివచనము గానక యిట్లనియె 14.

అ|| అని. ఈప్రకారముగా, పలికి. సంభాషించి, అమృహదేవునివలనక - ఆపరమేశ్వరునివలన, ప్రతివచనంబు. ప్రవృత్తరము. ఇందుమాట, కానక. వినిసహృద్యుగాక. ఇదివ్యతిరేకక్వాద్ధికము; ఇట్లు. ఈచేష్టుండోపుతిగా; అనియొక. వచించెను.

క: పూనిన నోటమితప్పదు, దీనికి మాటిడ్డక యున్న • దియె నయమనుచుఁ
మానము చాల్చిన గట్టునఁబోసేడు నిరంకుశుఁడు • భుజగవిభూషా 15

అ|| భుజగవిభూషా-పాములేసామ్రులుగాఁగల యోకివుడా, పూనినకొ-ప్రయత్నింపినిట్లయిన, ఓటమి-ఓడిపోవుట, తప్పదు-తొలగదు-నిశ్చయమనుట, కనుక, దీనికికొ-ఈవాక్యమునకు, మాటిడ్డక-సమాధానమియక, ఉన్నదియే-ఉండుటయే, నయమనుచుకొనుచుచిదనుకొని, మానము-భూష్టావకుండుట, తాల్చికొ-నపించినప్పటికిని-అనగా నీవు పలుకకుండినప్పటికిననుట, నిరంకుశుఁడు-నిరంకుశుఁడను శేరుగలయీజూదరి, గుట్టునకొ-ఈరహస్యమును బయలుగానియకుండ, పోసేడు-పోసేయఁడు-అనగాదీనినివిడుచుట యసాధ్యమనుట,

తా|| ఓశంకరుడా! నీపీజూదమున కారంభించితినేని తప్పుక యోడుదు ననుసంగియముతో పలుకకయుండినను-నేనుమాత్రము నిన్ను విడువను.

క. తగ దింతటి సర్వజ్ఞుడగునాడుము లేక నన్ను • దీక్షింపు దీక్ష

“జగదీశుడు ముండమొట్టయ్యె”, దగవే నీ వెఱుంగవే ను • ధాకిరణధరా. 16.

అ|| సుధాకిరణధరా - అమృతకిరణములుగల చంద్రుని ధరించినవాఁడా, ఇంతటి సర్వజ్ఞత-సమస్తమును దెలిసినవాఁడ ననెడి యంతగొప్పకీర్తిని, దిగనాడుము - విడువుము, లేక - అటులఁగానిపక్షమున, దీక్ష - ఈజూదమునందు, నన్నుకొ - నన్ను, దీక్షింపుము - ఎదుర్కొనుము, ఇచ్చట నన్ను దీక్షింపుమనగా నాతో నెదిరించుమనునర్థమునఁ దృతీయవద్విధియ చెప్పబడినది. ఇది దీక్షింపుటకు రూపాంతరము. ఉదా. చ. ధృతిఁ దను దేవదానవులుఁదీక్షినలేరనియన్న, అనిరామా-జగ విరుదు ముండమొట్టయొక్క, ఈలోకమున కంతటికిని నేనే మొరకాడ ననుభూరించనమును, దెనిమిటిలేని యోడుదానియొక్క దుఃఖారావమును, తగవె - చెల్లునా, అనగా నీరెంటినిగూర్చి విచారించువారెవరుందురు. అనగా గర్త యొక్క దైవచో నప్పడే విమర్శించును. కాని మితిలేని యీ ప్రపంచము యొక్క మొత్తముమీదిపని యగుటచే నెవ్వరును విచారింపఁ బూరకునుట, ఉదా “కట్టా చాయల పంచనుండఁదగజే, కారవ్యవంకాగ్రణీ, భార. నీవెఱుంగవే - ఇది నీకుఁ దెలిసినదియే కదా, (కనుక లేనిపోని విరుదులు పెట్టికొని యూరకుండుటకంటె బంధమునకు నిలువఁబడిన నాయెడుట వీసర్వజ్ఞ త్వముఁగ జూపి నీప్రభ్యాతిని నిలుపుకొనుము.) ఇందు జగవిరుదు ముండమొట్టయ్యె, అనుటచే లోకాక్రొత్తలంతారము.

తా|| ఓసాంబమాత్రి! నేను సమస్తమును దెలిసినవాఁడ ననెడి యంత గొప్పవేరును వదలి నేయుము. అటులఁగానిచో నీపంఠమున నాతో నెదిరించుము. ఇంతవఱకు ముండమొత్త నాలకించువారెవరూ లేనట్లు నీవిరుదునుగూర్చి పరిశీలించినవారెవరును లేరు. ఇప్పుడు నాప్రేమాట నీ సామర్థ్యమునఁ గనఁబడి నిప్రతిష్ఠను నిలిపికొనుము.

గీ|| ఎన్నివిధముల మాటాడ • కున్న యట్టి, గట్టిపూనికి నీయందఁ • గలిగె నేన్నిదాని
కోకయుక్తి మునుమున్నెతలఁచినాడ, మిన్నకవచ్చునెదిలకీభా•కుము ముడుపుట 17

అ|| ఎన్నివిధములక - ఎన్నిరీతులచేతను, ఇచట 'ఎన్ని' అనుటకు 'నూ. అనుమాదగ్గంబున భిన్న వస్తుసముగాయం బర్థమగుచో' నేకవచనంబుననంతాదుల తకారంబునకు ద్విరుక్తనివర్ణంబగు' ప్రా. వ్యా. మాటాడకున్నక - పలుకకుండివట్టికిని, అట్టి - అటువంటి, గట్టిపూనికి - దృఢమైన ప్రయత్నము, ఇచట పూనికి, అనుటకు 'నూ. అజవ్యజవ్యభేదేన శబ్దాన్యున్యైకృతౌమతాః. జన్యాంత గతపక్షానాం. భూయసీ స్వాద్విచిత్రతా' అధ. శ్రవణాదులకునికి వర్ణకంబగు. వినికి - కోరిక. పూనికి. ఇత్యాదులు. నీయందుక - నీమనస్సులో, కలిగినేని - ఏర్పడినట్లయిన, దానికిక - ఆకాగ్యమునకు, ఒకయుక్తిక - ఒక్కసదుపాయమును, మునుమున్నె - మొట్టమొదటనే, తలచినాడక - అలా చించియున్నాను, విటశిఖా కునుమ మెదుటక - వ్యభిచారపురుషులలో శ్రేష్ఠుడనగు నాముందర, మినుకవచ్చునె - తప్పిపోవీలుండునా - అనఁగాదప్పించుకొనలేవనుట, 'ని. మినుకుకదలు' శ. ర.

తా|| ఎన్నివిధములచేతను నీవు పలుకుటలేదు. అయినను గట్టిగా నీ వాడఁదలఁచితివేని దాని కొకసదుపాయమును మొట్టమొదటనే యాలోచించితిని. జారులలో నధికుడనగు నాయెదుటనా తప్పించుకొనుప్రయత్నము.

—: నిరంకుశుఁ డుభయవక్తముల నాడఁబూనుట :—

క|| నీయెత్తు నేనె యాడెద, నీయెడలక బొంకు లేక * నీవిద్యకుఁ బ్రా లేయాద్రి:సుతాజీవిత, నాయక నెత్తంబు కార * గల బెఱుగుదువా. 18

అ|| ప్రాలేయాద్రిసుతా జీవితనాయక - ప్రాలేయాద్రి - మంచుకొండయొక్క, సుతా - కూరయిన పార్వతీదేవియొక్క, జీవిత నాయక - పతియైనవాఁడా, నీయెడలక - నీయందు, బొంకు లేక - అసత్యమాడక, నీయెత్తుక - నీవాడవలసిన పాచికలయెత్తుమగుడ, ఉదా "ఉ. తమ్ములయెత్తు చిత్రచరితము" అని వను; నేనె * యాడెదక - నీకుఁగట్టుమలేకుండ నేనే యాడగలను, నీవిద్య కుక - నీకుఁగల విద్యయొక్క యతిశయమునకు, నెత్తంబు - ఈపందెమే, కారణము - హేతువు. అనఁగా నన్ను ఇయించితివేని సర్వజ్ఞుడవేయనుట, ఎఱుగుదువా - తెలిసికొనుచున్నావా.

తా|| ఓ యమాపతి! అబద్ధము లేకుండ నీయెత్తుగుడ నేనే యాడుదును. నీవు సర్వజ్ఞుడవైనదికానిది యీపందెమే చెప్పను. సర్వజ్ఞుడవైనచో గెలుతువు. లేకున్న నోడుదువు.

క|| అని పాళి శైలకన్యా, స్తనపాళీనామకేలి * తామరసరసా యనలోలుపాళియెదుటం, బొనరించె విడిచివళి * భూషణ మధిసా. 19

అ|| అధిపా - ఓరాజా, విరించివంశభూషణము - బ్రాహ్మణులమునఁ బ్రకాశించుచున్న వాడగు నా నిరంకుశుఁడు, అని - ఇట్లని, పాళిక - అచ్చట, ని 'పాళి: కర్ణలతాగ్రైక్షణ పంక్తావంకప్రదేశయోః, అనివి. పాళి: కర్ణలతాయాంస్యాత్ప్రదేశే పంక్తివిహ్వయోః, అజ. శైల కన్యాస్తనపాళీ నామకేలితామరిసాయనలోలు పాళియెదుటక. శైలకన్యా - పార్వతీదేవివైన, స్తన పాళి - కుచప్రదేశములయందు, నామ - ప్రసిద్ధిగల, కేలి - విహారమగుచు, తామరసరసాయన -

పద్మములతోఁ చేయఁబడిన శ్రేష్ఠమైన యాషఢమునందు, లోలుప - అసక్తిగల, అలి - తుమ్మెద యైన యాశివునియొక్క, పిమ్మట - సమక్షమును, పొనరించె - చక్కఁబఱచెను. అనఁగా జూద మాడుట కనుభూలమున, ట్లాప్రదేశమును సరిచేసెనట, ఇచ్చట 'అనిపాలి - స్తనపాలి - కేలి - పాలి, ఇవి యనుప్రాసాలంకారము. తామరస, రసాయనలోలుపాలి, ఉపమాలంకారము.

మ॥ ధృతి పెం పొందఁగ సారెసారె పయిసా • రె జూచుచు న్సారెవో
వులేటిం బోవుచు జోగుగట్టుతోటి టి • వ్వుల్గొట జోడించుచు
జన బారా పది దచ్చి యిత్తిగ తిగా • చొవంచ తీవంచ బొం
కితినానర్తకి యంచు నాడె నుభయా • గీకార మేపారంగన్.

20

అ॥ ధృతి పెంపొందఁగ - ధైర్యముతోయించగా, సారెసారె - పాచికను - బాచికను, పయిసారె - మీఁదిసాగటాలకాయను. చూచుచు - కనిపెట్టుచు - పరిశీలించుచు, సారెవోవు లేటి - పాచికపోవుననుయమున, పోవుచు - వెంటఁబోవుచు - అనఁగా నొకపాచికముండవలె బోవుచుండ రెండవదాని ననుసరించుచుననుట, జోడుకట్టులేటి - జలకాయలు గూడినప్పుడు, తిప్పు ల్గొట - పాచికలు పైకెగవేయినప్పుడు ధ్వని యధికమగునట్లుగా, ఉదా - 'సీ. బడి వాయకిల నగ • ప్రతతితో తిప్పున, నెగసినట్లయితోచు • మగువలార, అనివను. జోడించుచు - జతనీయుచును, జత - రెండు, బారా - పదిరెండు, పది. దచ్చి - ఎనిమిది, దంటిచవుకము - దచ్చియగును. ఇత్తిగ - ఆట, ఇరుత్తిగ - ఇత్తిగ యగును. తిగా - మూడు, చొవంచ - అయిదు, ఉదా. 'సీ. కంకణంబులు మ్రోయఁగాదుగ చొత్తిచొ. వంచంచుఁబందెముల్ తైచువారు' చమం 'క. అత్తీపంచతిగ యుమగ, సత్రాదచ్చాక వంచచావంచీరై, దిత్తిగయిద్దగ బ్రద్దలు, చిత్తంబునదలఁచి నట్లు చేతికిఁదెచ్చు' హరివం. తీవంచ - నాలుగు, బొంకితినానర్తకి - ఓ పాచికలాటయందుఁ గలశక్తి అబద్ధమేమైననాడుచుంటినా, అంచు - ఇట్లు పలుకుచు, ఉభయాంగీకారము - ఇరువురి యాటలయందలి సమ్మతిని, ఏపారంగ - అధికముకాఁగా, అడె - అడెను, ఈపద్యమునఁ బ్రథమ చరణమున ఋవ్యడిసెఱుఁబడినది. 'క. ఇత్వైత్వంబులఁ దొలఁగక, ఋత్వంబును ఋవలి యనగ • రేఘముతో మి, త్రత్వంబు నెఱుపు నెట్టిమ, హత్వ మె యట్లనగుఁ గాదు' అందున్నపుడు, అనిఅప్పు. స్వభావోక్త్యలంకారము. 'స్వభావోక్తిరసాచారు, యథావద్వస్తువర్ణనం' ప్రతా.

తా॥ ధైర్యముతో మాటిమాటికీఁ బైకాయలఁ జూచుచు నొకటితో మఱియొకటి వెంటాడు నట్లు పాచికల నడుపుచు నొక్కొక్కప్పుడు జంట యగుచుండు తిప్పుమును ధ్వనులతో నాడుచు నిట్లుభ యులయాట నొక్కండే యాడుచుండెను.

క॥ ఈరీతి నక్షవిద్యా, పారీణత మెఱయ నుభయ • పక్షజయాశీ
క్షామాధవిత్తు దై ధీ, గౌరవ మెనగంగ నాడఁ • గా దైవగతి.

21.

అ॥ ఈరీతి - ఈప్రకారముగా. అక్షవిద్యాపారీణత - జూదమునువిద్యయందుఁబడముట్ట జేర్చినశిష్యు, మెఱయఁ ప్రకాశించగా. ఉభయపక్ష జయాశీక్షారూఢవిత్తుఁడు, ఉభయపక్ష - ఇరు పక్షులయొక్క - ఇద్దరిపం దెములయొక్క. జయాశీక్ష - గెలుపనిచ్చించుటయందు, ఆరూప - స్థిర

పడిన, చిత్తుడు — మనస్సుగలవాడు, ఐ అగును, ధీగౌరవము — బుద్ధియొక్క యధికము, ఎడగం గె — అపస్వనట్లు, అడఁగాక — జూదమాడుచుండఁగా, దైవగతిక — అదృష్టవశమున — దైవయోగము వలన, 'ని. దైవం దిష్టంభాగధేయం, భాగ్యం శ్రీనియతిర్విధిః' అ. అలం. సమాధి.

తా|| అతఁ డిట్లు జూదముచేడన సామర్థ్యముకొలఁచి యిట్లైవుల గెలువవలయు ననుకొని తనో నాడుచుండఁగా దన యదృష్టవశమున.

—: నిరంకశునియాట గెలుచుట :—

క|| తనయాట గెలువ లక్ష్మీ, తనయాటవిదహను, జూచి ధరణీసురుఁ డె
ట్లను మానవతీరత్నము, సనుమానములేక యొనఁగు మా నిపుణతమా. 22.

అ|| తనయాటగెలువక — తనయొక్క పందెముగెలువఁగా, ధరణీసురుఁడు — అబ్రాహ్మణుఁడు, లక్ష్మీ తనయాటవిదహనుక, లక్ష్మీతనయ — లక్ష్మీ దేవికిఁ గాదుకను మన్మథుఁడనెడి, అటవి-అరణ్యమును, దహనుక — దగ్ధమొనర్చినవాఁడయిన యాశంకరుని, చూచి — వీక్షించి, ఇట్లునక — ఈవిధముగాఁ బలికెను, నిపుణతమా — సామర్థ్యముగలవారిలో శ్రేష్ఠుఁడయినవాఁడా, అనుమానములేక — సందేహపడక, మానవతీరత్నముక — అభిమానముగల శ్రీలలో శ్రేష్ఠమయినదానిని, ఒనఁగుమా — ఇమ్ము, ఈపద్యమున నాలుగవపాదమునఁ బ్రత్యయతిసెప్పఁబడినది. ఉదా. క. రఘుపతి, యనుజన్మునిఁజూచి సేమ మా జనపతికి. అని రామా. 'తనయాట గెలువలక్ష్మీ తనయాటవి ట్లనుమానవతీరత్నముననుమానము' యనుకాలంకారమును 'లక్ష్మీతనయాటవిదహనుఁడు' రూపకాలంకారమును 'ఒనఁగుమా నిపుణతమా' అంత్యానుప్రాసాలంకారమును, ఇచట నిరంకుశుఁడు శివునితో జూదమాడి యొకకాంత నిమ్మనుట 'గుడోపలన్యాయము' అనఁగా తెల్లమునుగొట్టినరాతికి నదియంటుకొనినట్లు వేళ్ళానంగమ దోషమతినిని పీడలేదనిభావము.

తా|| తనయాట గెలుపొందఁగానే శివునిఁ జూచి యానిరంకుశుఁ డిట్లు పలికె. ఇతఁ సంకయింపక యొకయువతి నిమ్ము.

—: నిరంకుశుఁ డా లింగముతో నాకు వేశ్యనిమ్మని కలహించుట:—

క|| మును లంజలంజ పన్నిద, మని యాడితిఁ గాని యిట్టి దట్టిది యని య
డినవాడఁ గాను గద నా, మనసునుమీ వారయువతి మాన్మథమథనా. 23

అ|| మన్మథమథనా — మన్మథునిఁ జంపిన యో యాశ్వరుఁడా, మును — ముందటనే, లంజలంజ పన్నిదము — మన యరువురిలో నెవరు గెలిచినను గెలిచినవారికి వేశ్యనిచ్చునట్టి పంపాణి, అని చెప్పి, అడితిక — జూదము నాడియుంటిని, కాని — అంతేకాని, నునుకొని యెడలం — గాని క్రియాశూన్యకంటె పూర్వ విరుద్ధోత్తరార్థకం బగు' అని ప్రో. వ్యా. ఇట్టిదట్టిది యని — ఇటువంటిది యటువంటిది యని నిశ్చయించి, అడినవాడక — అడినవాడను, కానుగద. — ఇది నీకుఁ దెలియును

గదా యునుట, వారయువతి - యావనపు బోగముది, నా మనసునుమీ - నాకు నిష్ఠముగలదానిని జెప్పచున్నాను నుమా, ఇచ్చట చునన్పు, శబ్దము, నూ. సాన్తాదపయః ప్రభృతేస్సాహసే' నన్న. అను నూత్రముచేమననుఅయినది. నూ. 'మనః ప్రభృతుల సహకారమునకు లోపద్విత్వములువై కల్పికముగనగు' బా. బ్యా. ఉదా "చ...ఒండుచో, నిరవయియుండకుండుటఁ జూచి యతివర్షము లాశ్రయించె" శ్లో. పై. "ఉ. నీయాన నుమీ ననుం జెనకి యాటడిపెట్టిన నవ్వు వారలక" పారి.

తా|| ఓ మదనాంతకుడా! నేను మొదట బోగముది బోగముది, యని చెప్పి పంచెము నాడితిని గాని యిటువంటి రూపముగలది, యీలాటి గుణముగలది, యింత వయస్సుగలది, యని నిర్ణయించు కొనలేదుగదా. ఆవేశ్యను గోరుట నాయిష్ట మైయున్నది. కనుక నిష్పడు చెప్పచున్నాను.

సీ|| అలకాధిపతి సూనుఁ డమరవేశ్యలలోన, మే లెంచి పొందు నే ఁ లోలనయనఁ బ్రథనగరంబులోనఁ ఁ బ్రాణంబు లుంకువ, గా నిచ్చి పోదు రే ఁ కలికితోడఁ గ్రతుతంత్రముల దేవ ఁ గణముల సంతోష, పఱచి కాంక్షింతు రే ఁ వద్దనయనఁ గఠినంపు తపములు ఁ గట్టిపెట్టి మునీంద్ర, కోటి యాశింతు రే ఁ కువలయాక్షిఁ

గీ|| ద్రిభువనాశ్చర్య సౌందర్య ఁ శేఖచంచ, లాలతాంగుల కేసుంతి ఁ మేలుబంతి. యాదురావ పరీరంభ ఁ సంకయుగ్మ, రామణీయక జితరంభ ఁ రంభఁ దెమ్ము. 24

అ|| అలకాధిపతి సూనుఁడు - కుజేరుని కుమారుడగు నలకూబరుఁడు, అమర వేశ్యలలోనక - దేవతావేశ్యలలో, మేలెంచి - యోగ్యమైనదని తలంచి, ఏలోలనయనక - చంచలమైన చూపులు గల యేస్త్రీని, పొందుక - సంభోగించునో, ప్రథనగరంబులోనక - యుద్ధభూమియందు, ప్రాణంబులు - తమ యనువులను, ఉంకువగాక - కన్యాశుల్కముగా. ఓలిసామ్మగా, ఇచ్చి - ఒసంగి, ఏకలికితోడక - మనోజ్ఞురాలైన యేస్త్రీతోగూడ, పోదురు - కలియుదురో, ఉదా "వరాహ్వరః సహస్రాక్షిసూరమాయోధనేపాతం, త్వరితాన్యభిధానంతిమమభ్రాతాభవేతిచ" అగ్నిపు. గ్రతుతంత్రములన్ యజ్ఞకార్య ప్రకార విచారములయందు, దేవగణములక దేవతలయొక్క సమూహమును, సంతోష పఱచి - ఆనందము గలవారినిగాఁజేసి, ఏవద్దనయనక - కమలములవంటి కన్నులు గలదయిన యేస్త్రీని, కాంక్షింతురు - ఆశపడుదురో, మునీంద్రకోటి - యశీశ్వరులయొక్క సమూహము, కఠినంపు తపములు - కష్టతరమైన తపస్సులు, కట్టిపెట్టి - మూటగట్టి యొకమూలవైచి - అనఁగా బొత్తుగా విడిచి యనుట, ఏకువలయాక్షిక - కలువపువ్వులవంటి కన్నులు గలిగిన యేచక్రగ్నిదానిని, ఆశింకురు - ఇచ్చగింతురో, త్రిభువ.....గులకుక - త్రిభువన - మూడులోకములకు, ఆశ్చర్య - అద్భుతమును గలిగించునట్టి, సౌందర్యరేఖ - చక్కఁదనమునఁ దీరిన, చంచలాలతా - మెఱుపుతీగ వంటి, అంగులకుక - శరీరముగలవారిలో, ఏయింతి - ఏయాఁడుది, మేలుబంతి - శ్రేష్ఠురలో, 25 - అయొక్క, దురావపరీరంభక. దురావ - పొందనలవిగాని, పరీరంభక - ఆలింగనము గలిగినట్టిదానిని, అంకయుగ్మ రామణీయ కజితరంభక. అంకయుగ్మ - తొడల ముందటిభాగము యొక్క, రామణీయక - మనోహరమునలన, జిత - జయించబడిన, రంభక - ఆరటిచెట్టు గల దానిని. ఇటు రామణీయకశబ్దమునకు నూ. యోపధానాద్ధరూపోత్తమాద్భ్యుత్, ద్వంద్వ మసౌజ్ఞాది

భృశ్చ' సిద్ధాంతం. "భటస్య దృష్ట్యావపుషః సురాంగనా, స్థితాచిరంవ్యోమని రామణీయకమ్" రావ. సులక్షణమైన యూరవులను వర్ణించుటలో మహాకవి కాళిదాసు "నాగేంద్ర హస్తాస్త్వచికర్క శత్యా, దేకాంతతైత్యా త్కదభీవిశేషాః, లభ్యాఽపిలోకే పరిణాహిరూపం. జాతాస్తదూర్వోరుష మానభావ్యాః" వుమా. రంభకా - రంభయను పేరుగల వేశ్యను, తెమ్మ - తెచ్చియిమ్మ, ఇందు కతి సంపుటపములు, అను ప్రయోగమునకు "నూ. సామానాధి కరణ్యేతు, బహుత్వాన్తేషరేపిచ, ముఖ్యో ర్భవేతాం పుంస్వాఖ్యా వాదేశావత్ర సర్వదా" అధ. 'ఇచట నిరంకుకుండు రంభనేకోరుటకు'నాడిషు రంభా పురుషేషువిష్టాః? అని యీ యిరువురియొక్క లోకోత్తర సౌందర్యము సిద్ధాంతీకరించబడి యున్నది. ఇచట నాధునికులుకొందఱు కవులు భిన్నభావమును జూపుచుండిరి.

సీ. ఊర్వశి రంభ తి ♦ లోత్తమ శశిరేఖ, హరిణి చంద్రకళయ ♦ సంగలతిక
మదనమోహినీవపు ♦ మృతి కాంతిమతి శుభా, ననకళానిధి వరూ ♦ ధినిఘృతాచి
మేనక పంచాశ్వ ♦ మేధిని రాజనూ, యార్ధినిక్రతుశుల్క ♦ తీర్థ శుల్క-
జలపద కర్పూర ♦ తిలక లీలావతి, దారు సంజీవని ♦ దానశుల్క-

గీ. ముని మనోహర ధాన్యమా ♦ లిని సమీచి, భుంజకస్థలప్రస్థాచ ♦ మంజుభూష
చారునామ చకోరాక్షి ♦ సౌరభేయి, హేమమొదలైన యచ్చర ♦ లేమలధిప. కకు. వి.

అయినను రంభకే జగదేక సౌందర్యము నిర్ణయింపబడినది.

“క. అంభోజాక్షులోపల, రంభయె కడుచక్కనిదిర, రాగంబులలో

గాంభీర్యమైనరాగము, కాంభోజియె కుండవరపు కవిచాడప్పా” క. చా.

తా|| దేవలోకమున ధన్యసంపన్నుఁడను; సౌందర్యవంతుఁడునగు నలకూబరుఁడు శ్రేష్ఠురాలని పొందునదియు, యుద్ధమునఁ బ్రాణముల నర్పించిన వీరులఁ గూడునదియు, దేవతలకు సంతుష్టికర మగు యజ్ఞము లాచరించినవారలఁ గలియునదియు, మునులందఱును గవ్వతరమగు లేపన్నులు చాలించి యాశించునదియు, మూఁడులోకముల కచ్చెరువు గలిగించునట్టి చక్కఁదనముతో నందఱింకంటె మిన్న యైనదియు, సామాన్యలకు లభింపనిదియు, నరఁటిబోదెలవఁటి తొడలు గలదియు, నగు రంభనిమ్ము.

క|| విన్నావో వివో నీతి న, మున్నతు లడిగిఁచుఁగ ♦ నొప్పనివి ధరక
బన్నిదమును మఱియేదో, యన్నారుచుమీ మదావ ♦ భాసురభేదీ. 211

అ|| మదావభాసురభేదీ - గజాసురుని సంహరించిన యోహరుఁడా, విన్నావో, వినవో - ఈ సోమేతను నీవు వినియున్నావో వినియుండలేదో, ఇచట విన్నావో వినవో, అనుటకు 'నూ. నీదో తావ్యతేకేకదాపి సంప్రాధాన పరా క్రియాణాంస్తః' శబ్దచిం. ధరక - భూమియందు, నీతిసమున్నతుల - స్యామమునం దధికులైనవారు, అడిగించుకొనఁగ - వాకీయవలసిన దిమ్మని యడిగించు కొనుటకు, ఒప్పునివి - కూడనివి, పన్నిదమును - పంచెపుసొమ్మును, మఱియేదో - ఇది పెద్దపాత్ర యెదుటఁ జెప్పఁగూడనిది కాని యెల్లతకుఁ దెలిసినదియేయనుట, అనఁగా - బంచెపుకాసును - టడకపు కాసును - నడిగించుకొనినచో నెవ్వరైన వినిన బరువుపోవును. కనుక నీ. రెండవను ఒరుటకుఁ జెల్లఁజుట్టఁగుట్టుగానే యాయవలయు నను లోకోక్తి, అన్నారుచుమీ - ఇట్లు పెద్దలు చెప్పచుందురునట్లుగా

—తా|| ఓ గజానుపపైకి! ప్రపంచమున ధర్మముల నెఱిగినపెద్దలు ‘పంచైపు కానులును బడుపు కానులును నితరులు వినునట్లుడిగించుకొనక గుట్టుగా నీయవలె, ననిన సామెత నీవు విన్నావో విరలేగో.

ధృవకోకిల. తగునె వన్నిద మీక యీగటిఁ ♦ దప్పమానము దాల్చుఁగాఁ

గదవు నీకును నాకుఁ బెద్దల ♦ దండఁ బెట్టెదఁ జండి నై

గగనకేశ యటంచుఁ జందుర ♦ కావినేలు గళ.బుర్ర

బొగడదండ యొవర్చె నావిట ♦ భూసురాగ్రణి నిట్ట యై.

26

అ|| గగనకేశ — ఆకాశమేజడగాఁగల యో శంకరుఁడా, పన్నిదమీక నీవొప్పుకొనిన పంచె మును జెల్లించక, ఈగతి — ఈవిధముగా, తప్ప — తప్పించుకొనునట్టి, మానముక — మాటాడకుండు నటువంటి స్వభావమును, తాల్చుగఁ — పఱించుట, తగునె — నీకుఁజెల్లునా, నీకును నాకుక — మన యిద్దరికినిగల, తగవుక — వివాదమును, చండిన్ — మూర్ఖపుఁబట్టుగలవాడను, ని. “సే. చండి పోతు గరాను మొండికట్టె” అం. సం. ఉదా. “చ.వెండియును, జండితనమున వచ్చివచ్చి, పోరెడు మొనులు” భార. “ఛండిపోతు — మూర్ఖపుఁబట్టుదల గలవాడు” శ. ర. ఐ — అగుచు, పెద్దల దండక — తెల్లిననారి సమీపమున, పెట్టెదక — ఉంచఁబోవుచున్నాను. అటంచుక — ఇట్లుపలు కుచు, ఆ — ఆయొక్క, విటభూసురాగ్రణి — జారుడైన యావ్రాహ్మణోత్తముఁడు, నిట్టయై — చైర్యముగలవాడై, చందుర కావినేలుగళంబురక — చంద్రకావి వలువదాల్చిన యాశివునియొక్క కంతమునందు, పొగడదండ — పొగడపువ్వులయొక్క సరమును, ఒవర్చెక — కల్పించెను — గ్రుచ్చి వైచెను, ఈధృవకోకిల వృత్తమునకు లక్షణము. “శుభవిలాస ముకుంద కేశవ ♦ శూలిభవ్య విరామ ముక, నభర సంగులు జాగముల్ దగు ♦ నవ్యమై ధృవకోకిలక” అనినది. దీనినే తరళవృత్త ముండురు. “జలజలాంచనుఁ గైటభాంతకు ♦ శంఖచక్రగదాధరుక, గలశబాది మునీంద్ర సేవితుఁ ♦ గాళితూంతకు నమ్యతుక, బలుకుచోఁ దరళంబు లందుల ♦ భానువిశ్రమపద్ధతిక, గలిను నభ్రస జాగముల్. సను ♦ కట్టి చెప్పదు రుత్తముల్” అని అప్పు.

తా. ఓ యీశ్వరుఁడా! నీవు మొదట సమ్మతించి యిప్పుడు పంచెమును జెల్లించక తప్పించు కొనఁబూని మాటాడకుండుట తగునా. మన యిరువురికిగల జగడమును బెద్దలయెదుటఁ బెట్టెదను. ఇట్లునుచు నావ్రాహ్మణుఁడు శివుని మెడలో నొక పొగడపువ్వులదండను వేసెను.

గీ|| తాము గనిపించ కుండి గం ♦ ధర్మయక్ష, భుజగకిన్నర ముఖ్యులు ♦ పొగడ దండఁ
బొగడదండయుఁ బోలె న ♦ వృగడదండ, కాలకంధసుమేడ కలం ♦ కారమయ్యె. 27

అ|| గంధర్వ యక్షభుజగ కిన్నరముఖ్యులు. గంధర్వ — గంధర్వులును, యక్ష — యక్షులును, భుజగ — పత్తిగుబును, కిన్నర — కిన్నరులును, మొదలగు, ముఖ్యులు — ప్రధానమునవారు, తాము — ఇతరులతోఁగల, దండక — సమీపమున, కనిపించకుండి — అదృశ్యముగనుండి — చాటుననుండి, పొగడదండ — పులింపఁగా, పొగడదండయుక — వసుకపుష్పంబులయొక్క చోరమును, అప్పుగడ — బుణము రెట్టి, కంధిక మునకు, దండ — ధమీపమును, పోలెక — పోలికగా — అనఁగా బుణాధికముయొక్క

చేరువపలెనుట, కాలకంధరు మెడకుఁ — నల్లని కంఠముగలవాఁడయిన యా హరుని కంఠమునకు, అలంకారమయ్యెఁ — ఆభరణముగానుండెను. అనఁగా నల్లనిమెడయందుఁ జెల్లనిపువ్వులదండ వేయఁ గానే శృంగారముగా నుండెనుట, పొడవండయుఁబోలె నప్పగడదండ, అనుటచే ననుప్రాసాలంకారమును, ఉత్తేజ్యమును.

తా|| అట్టియెడ గంధర్వులు యక్షులు పన్నగులు కిన్నరులు మొదలగువా రందఱునదృశ్యముగా చూడి స్తుతించఁగా నల్లనిమెడయం దాపూలదండ తెల్లగాఁ బ్రకాశించుచుండెను. అది యాశివుఁ డప్పునకు చేరువ ను డిన ట్లగపడెను.

ప|| ఇవ్విధంబున సవ్వప్రకుమారుండు పుష్పకోదండ జయవిరాజితం బరాజితం జేసి యిట్లనియె.

అ|| అవ్విప్రకుమారుండు — బ్రాహ్మణుని కొడుకైన యా నిరంకుశుండు, ఇవ్విధంబునఁ — ఈరీతిగా, పుష్పకోదండ జయవిరాజితం — పుష్పకోదండ — పువ్వులే బాణములుగాఁగల మస్తృధుని, జయ — గెలిచినవాఁడై, విరాజితం — బ్రకాశించుచున్నవాఁడైన యా శివుని, పరాజితం — ఓడి పోఁగొట్టఁబడిన వానినిగా, చేసి — ఒనఁగించి — అనఁగా జూదమున నోడించెనుట, ఇట్లనియెఁ, ఈరీతిగాఁబలికెను — అనఁగాఁ జెప్పఁబోవువిధముగా వదించెనుట, ఇచట 'విరాజితం బరాజితం జేసి' యనుచోట ననుప్రాసాలంకారము.

—: నిరంకుశుండు శివునిదూషించుట:—

సీ. తగ వంటిమా నీకుఁ ♦ దగ వెక్కడిది భక్తి, పారీణినిల్లాలిఁ ♦ ఒట్టినాపు
తెగు వంటిమా నీకుఁ ♦ దెగువెక్కడిని వెండి, కొండ యుండఁగ భిక్ష ♦ గోరినాపు
గుఱు తంటిమా నీకు ♦ గుఱుతెక్కడిది భక్తి, సంబికిఁ గుంటెన ♦ నడచినాపు
బిరు దంటిమా నీకు ♦ బిరు దెక్కడిది పాండు, నృపకుమారుఁకుఁ గ్రిం ♦ దుపడినాపు
గీ. దొరతనం బంటిమానీకు ♦ దొరతనంబు, గలదె బాణునివాకిలిఁ ♦ గాచినాపు
నిన్ను నర్హజ్ఞుఁ డని కొల్చు ♦ నిర్జగళి, నెన్ను బంటియకాక నీ ♦ వేమినేతు. 219

అ|| తగవు అంటిమా — న్యాయముగలదనుకొందుమా, భక్తిపారీణినిల్లాలిఁ — భక్తియందు సంపూర్ణుడయిన భక్త్యాణరాజయొక్క భార్యను, ఒట్టినాపు — గ్రహించినాపు, నీకుఁ — నీకు, తగవు + ఎక్కడిది — న్యాయమెక్కడగలదు — అనఁగా నీయొద్ద న్యాయమేలేదనుట, తెగువంటిమా — నాదార్యము కలదనుకొందుమా, వెండికొండ — ధనభుకొండరజతాచలము, ఉండఁగఁ — కలిగినప్పు ట్లికిని, భిక్ష — తిరిపెమును, కొరినాపు — ఆపించినాపు, నీకుఁ — తెగువ + ఎక్కడిది — నీయొద్ద నాదార్యమెక్కడగలదు — దాతృత్వమే లేదనుట, గుఱుకు + అంటిమా — ఒకనిర్ణయము కలదను కొందుమా, భక్తిసంబికిఁ — భక్తుఁడైనయొడయనంబికి, కుంటెనఁ లంజను విటునికీ దారుచుట్టికార్యమును నడచినాపు — పవ రించియున్నావు. అనఁగా నొడయనంబియనునాతఁడు మిఱుమిండనెనార

వలన పేలిపెట్టుబడి సాకారుడైన వాల్మీకేశ్వరుని గోచి పెనుక చెంగునుబట్టికొని దొంగతనముగా లంజయింటికి బోయినట్లు బసవపుగాణమునందు గలదు. నీకుక + గుఱుకు + ఎక్కడిది - నీకునియను మేక్కడ గలదు, నీయొద్ద నియములేదనుట, బిరుదు + అంటిమా - పొరుషము కలదనుకొందుమా, పొందునృపకుమారునకుక - పొందురాజుకొడుకైన యర్జునునకు, - క్రిందుపడినావు అగ్రపతికుండనై యున్నావు, నీకుక + బిరుదు + ఎక్కడిని - నీకుజౌరుష మొకటికలదా, నీయందుజౌరుషచిహ్నమే లేదనుట, దొరతనంబు + అంటిమా - ప్రభుత్వము కలదనుకొందుమా, బాణునివాకిలిన్ - బాణానురుని యింటిముంగిట, కాచినావు - కావలియింటివి, అనగా ద్వారపాలకుడవైతివనుట, నీకుక + దొరతనంబు + కలదె - నీకు నధికారత్వ మొకటియున్నదా, నీకు రాచరికమేలేదనుట, నిన్నుక - ఇట్టివాడవైననిన్ను, సమస్తమును - సమస్తమును చెలిసినవాడు - అన్నియు నెఱిగినవాడు, అని - ఇటుతలంచి, కొల్చు - సేవించుచున్నట్టి, నిర్జరాళిన్ - దేవతలయొక్క సమాహుయ, ఎన్నుట - గణించుట, అంతియకాక - అంతమాత్రమేకాని, నీవేమిసేకు - నీవేమిసేయుచువు, ఈపద్యమున 'నీవేమిసేకు' అని ప్రయోగించుటకు 'మూ. క్వచివ్యవర్ణకేచాపి కేచిత్త్యస్థింజిగుః' అని యధర్వణాచార్యులు.

మఱియు 'నీకుడగవెక్కడిది' ఇత్యాదులు. సప్తమికి పక్షి చెప్పుబడినది. సూ. పక్షిస్థానికం బగు కువర్ణకంబాకొక్కచో ద్విత్వీయాది విభక్తులకు మాటుగాడర్తదర్థంబులం జూపఁజేడిన, అని ప్రొ. వ్యా. ఉదా "కోమలిసకసురక్త" అనిభార. పద్యమంతయును వ్యాజస్త్యుత్థలంకారము. 'నింధయావాచ్యయాచుత్ర స్తుతిరేవావగమ్యతే, స్తుత్యావాగమ్యతేనీదా, వ్యాజస్త్యుతిరసామతా' అని. ప్రతా

తా|| ఓ శంకరుడా! నీవు న్యాయము కలవాడ వనుకొందునా భక్తియం దధికుడైన భల్లాణ రాజు భార్యనే గ్రహించినావు. కనుక నీకు న్యాయములేదు గదా! వితరణము కలదనుకొందునా ధన పర్వతము దాపుననుండియుఁ జాలక బిచ్చమెత్తుచున్నావు. కావున నీయందు దాతృత్వములేదు గదా! నియమము కలదని యూహింతునా భక్తుడయిన యొడయనంబికిఁ గుంటెనవృత్తితోఁ దిరిగినావు. కాఁబట్టి యెంతటి నీచకార్యము నైనఁ జేయవాడవగుటచే నీకు నియమములేదు గదా! పొరుషమున్నదని తలంతునా యర్జునునితోనే పోరాడలేక క్రిందఁబడినావు. కాన నీయందు జౌరుషము లేదుగదా! అధికారము కలదనుకొందునా నీవే బాణానురుని వాకిటఁ గావలియున్నావు. కనుక నీకు దొరతనము లేదుగదా! ఇంతటి యల్పుడవైన నిన్ను సమస్తమును చెలిసినవాడని సేవించుచున్న దేవతలనుమాత్ర మాదరమునఁ జూచుచుచువు. ఇంతకంటె నీవేమిచేయగలవు.

గీ. సేమహాదైవ్యవృత్తికి • నీకు నార్య, భాగ్యసంపన్న గుణధుర్య • భార్య యొక్క
చటుకూతుగు గలుగఁనీజాము వేగెఁ, గాని లేకున్న మఱి చెప్పఁగలదెనిన్ను. 30
అ|| నీ. నీయొక్క, మహా + దైవ్యవృత్తికన్ - దరిద్రపు నడతకు, నీకుక - నీకు, ఆర్య - పూజ్యురాలును, భాగ్యసంపన్న - అదృష్టముయొక్క - సమృద్ధిగలదియును. గుణధుర్య - మంచిబుద్ధి యొక్క భారమును వహించుచున్నదెయును. అయిన భార్య - ఇల్లాలు, ఒక్కచట్టుకూతురు - సోమసేతుని కూతురగు సోకపార్వతీదేవి, కలుగన్ - ఉండుటచేత, ఈజామువేగెన్ - ఇంతవఱకు

‘దెల్లవాటి’నది. ఎలాగోశుభోదయమయినది. కాని — అంతమాత్రమే కాని, మఱి — ఇంకను, లేకున్నా — అటులఁగాకున్న, ఆ మెయేలేకుండినట్లయిన, నిన్ను — ఇట్టివాఁడవగు నిన్ను, ‘చెప్పన్’ — చెప్పుకొనుటకు, కలదె — వీలుగలదా — నీస్థితియేమయ్యెడిదో యనుట. ఇందు “నీమహా దైవ్య...జామువేగె” అనుటచే నిందారూపమయినస్తుతి. కనుక వ్యాజస్తుత్యలంకారము.

తా|| నీ దరిద్రప్రవర్తనమునకు సంపూర్ణముగు నదృష్టవంతురాలయిన పార్వతీదేవి యుండుట వలన నింతవఱకేలాగో కాలము గడచినది. లేకుండిన నీయునికిఁ జెప్పనగునా.

క. నీ గూబజంకెలకు ను, ద్వేగవడం గునుమశరుడె ♦ విటపిఁహుండు వే
వేగఁ గమలాక్షిఁ దెచ్చెద, వో గరువతనంబు వాసి ♦ పో నంచెదవో. 31

అ|| నీ గూబజంకెలకున్ — నీయొక్క గుడ్లగూబవంటి బెదరింపులకు, ఇది జంకెనయొక్క రూపాంతరము. ఉదా ‘క. హుంకారములునదల్పులు, జంకెలు’ అనిభార. ఉద్వేగపడె — భయపడుటకు, ని ఉద్వేగస్థిమితే క్లేశే భయేమందరగామిని’ అనివి. విటసింహుడు — కాముకులలో నధిష్ఠుడైన యీ నిరంకుశుఁడు, కునుమశరుడె — మన్మథుఁడాయేమి, నీ చూపులకు భయపడి దుఃఖించుటకు మన్మథుఁడనుగాననుట, వేవేగె — అతి శీఘ్రముగా, కమలాక్షి — వేశ్యను, తెచ్చెదవో — తెప్పించి యిత్తువో, గరువతనంబు — నీయొక్క గౌరవప్రవర్తనమును, వాసి — తొలగించుకొని, పోక — పోవుటకు, ఎంచెదవో — తలంచుచున్నావో, ఇచట ‘తెచ్చెదవో — ఎంచెదవో’ అనుటకు నూ. “అచ్చతుష్టంభావేత్వాణి స్థితంప్రశ్నాదివాచకం. దత్తాదిచ్చభవేద్దీప్లు ఏదోతావుభయాత్మకా” అథ. నిన్నుజూచి భయపడుటకు నేను మన్మథుఁడనుకాను, అనుటచే నిందచేతస్తుతి యగుపడుచున్నందున వ్యాజస్తుత్యలంకారము.

తా|| గుడ్లగూబవంటి నీబెదరింపులకు భయపడుటకు మన్మథుఁడనుకొనుచున్నావేమో నేను బారపురుషులలో శ్రేష్ఠుఁడనగు నిరంకుశుఁడను నుమా! శీఘ్రముగా వెలయాలినిత్తువో లేక నీ గొప్ప తనమును బోగొట్టుకొనియెదవో చూచెదను.

క. బరిదప్పి తప్పచేతలఁ, బారలకయివుడోడినట్టి ♦ పొలఁతుకఁ దే నీ
యటచేతఁ బండ్లు వచ్చినఁ, గఱతువుగా కిక్కుకార్కు ♦ క ప్రతిపక్షా. 32

అ|| ఇట్లు కార్కుకప్రతిపక్షా — ఇట్లుకార్కుక — చెఱకువిల్లుగలవాఁడగు మన్మథునకు, ప్రతిపక్షా — శత్రుడైన యోశంకరుఁడా, బరితప్పి — హద్దుమీఱి, బరియనఁగా. బాలురాడుకొనునప్పుడు గీయు వలయాకారపు రేఖ. తప్పచేతలక — తొలగించుకొనునట్టి పనులతో, పారలక — అటునిటు కదలక, ఇపుడు — ఈసమయమున, ఓడినట్టి — పన్నిదమున నోడినటువంటి, పొలఁతుక — స్త్రీని, ఇచట ‘పొలఁతి’ శబ్దమును ‘పొలఁతుక’ అని ప్రయోగించుటకు ‘నూ నామ్మకవర్గకస్యాస్యత్. స్వాధేస్యాదుత్వమపి పరేతస్మిక్’ నన్న. తే — తెచ్చియిమ్ము, నియంత్రణ — కరతలమున, పండ్లు వచ్చినకొ — దంతములు పుట్టినప్పుడు, కఱతువుగాక — కొఱకుదువుగాని — నీకొర్వాతిశయముల్లస

దరువాతఁ జూచెదరుగాని నాకీయవలసిన దానినిట్లప్పునుట, ఈపద్యమున రేపద్యము మైత్రితోఁ బ్రాసము చెప్పఁబడినది. ప్రథమా. 79 వ పద్యమునఁ జూడనగును.

తా|| ఓ మదనాంతకా! నీవు న్యాయమునతిక్రమించి పోఁజూడక యీ యోడిరపందమునిమ్ము. నీ పరాక్రమమున్నఁ దరువాతఁ జూచెదను.

చ. అని యని మేషభూయహను ♦ మానమదామలలామ నానరా
ఖని యగుపార్వతీధవుని ♦ కంఠమునం దగిలించినట్టి కాం
చనమణి రుచ్యమాన నిజ ♦ శాటి చెట గులు గూడఁ బట్టి నీ
పసియన నెంత వేగిరమ ♦ పన్నిద మిమ్మని తీయ నయ్యెడన్. 33

అ|| అని - ఇట్లుపలికి, అని మే.....ఖని. అని మేషభూయహ - దేవతా వృక్షమగు పారిజాతముయొక్క, నుమ - పువ్వులవలన, అసమ - సమానములేని - అధికమైనయునుట, దామ లలామ - శ్రేష్ఠమైన మాలికయొక్క, వాసనా - పరిమళమునకు, ఖని - పుట్టుకకుఁ గారణమగు గనియైనఁ ఇది శివుని కంఠమునకు విశేషణము. అగు - అయినట్టి, పార్వతీధవుని కంఠమునక - హైమ వతీ నాథుడగు శివునియొక్క మెడయందు, తగిలించినట్టి - పొందించియున్న, కాంచనమణి రుచ్య మాన నిజశాటి చెఱంగులు. కాంచన - బంగారమువలెను, మణి - రత్నములవలెను, రుచ్యమాన - మనోహరమగుచున్న, నిజశాటి - తన యుత్తరీయముయొక్క, చెంగులు - కొంగులు, కూడక - కలియనట్లు, పట్టి -పట్టికొని, నీపసియనెంత - నానుఁగోపమువచ్చెనేని నీపసియనఁగా నేపాటి, వేగిరమ - దబ్బున. పన్నిదము - పందెపువస్తువును, ఇమ్మని - ఈయవలసినదని, తీయక - మరల నాయుత్తరీయమును దీసికొనఁగా, అయ్యెడక - ఆసమయమున, ఇందు 'కాంచనమణి రుచ్యమాననిజ శాటిచెఱంగులు, అనువిశేషణముతోఁ గూడిన సమాసమునుగూర్చి, 'మా. విశేషణసమాసోఽపి. కృచి దిష్టోభవేన్మమ' అనియును మా. 'అనిందితానాభాషాజ్ఞాశ్లేషో యోగశ్చ సమ్మతః' అనియును సధర్వణవాక్యములు, మా. 'సంస్కృతేదైకృత శబ్దైర్మిత్ర సమాసవివక్షితేయః' అనినన్న 'అని యని మేష' యనుకాలంకారము. 'నుమాసమదామలలామ, అనుప్రాసాలంకారము.

తా|| ఇట్లు వచించుచుఁ బారిజాతపుష్పములయొక్క వాసనలతో నొప్పించున్న యాశివుని కంఠ మునఁ దగిలించిన తన యుత్తరీయపు కొంగులు కలియఁ బట్టుకొని నీపసియనఁగా నెంత వడిగా నా పందెపు వస్తువు నిమ్మని మరల నాయుత్తరీయమును దీసికొనఁగా.

ఉ. సత్యవచోవిశేషవరి ♦ షక్తుడు గావున నోడియుండియో
యత్యధికుండు దేవుడను ♦ నంజలి దాప్త్యముఁ జూచి మెచ్చియో
శృత్యుండు వీడు మాధ్యమునఁ ♦ బేరతుం డంచు ననుగ్రహించియో
మృత్యుమదాపహంత యుర ♦ రీకృతభూసుర ధూర్తమార్గుడై. 34

అ|| మృత్యుమదాపహంత - మృత్యువును జయించిన యాయాశ్వరుండు, ఇతడు 'హంత' అను టిప్-నూ. ఋకారాంతములు అకారాంతములై శ్రీనమములుగానగు. బావ్యా. సత్యవచో విశేష

పరివర్తనం. సత్యవచః - నిజమైన మాటలయొక్క, విశేష - అతిశయమునందు, పరివర్తనం - అసక్తికలవాడు, కావున - కాబట్టి, ఓడియుండియో - తాను గెలువక పోవుటచేతనూ, దేవుడు. ఈశ్వరుడు, అత్యధికుండు - మిక్కిలి గొప్పవాడు, అను - ఇట్లుతలంచునట్టి, అంజలి దోష్ట్యముకా - దోసిలాగిన దౌర్జన్యమును, చూచి - పీక్షించి, మెచ్చియో - అనుగ్రహించియో, వీడు - ఈనిరంకుశుడు, భృత్యుడు - నాయొక్కబంటు, మాధ్యమునక - అవివేకమునందు, పేశలుండు - నేర్పరి, అనగా మిక్కిలి యవివేకియనుట, అచుక - అనుకొనుచు, అనుగ్రహించియో - దయగలిగియో, ఉర్రేకృత భూసురధూర్తమార్గండు. ఉర్రేకృత - అంగీకరింపబడిన 'ని. ఉర్రేకృతముర్రేకృత మంగీకృత మాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతం' అని అ. భూసుర - బ్రాహ్మణునియొక్క, ధూర్తమార్గండు - జూద మాడెడు పద్ధతిగలవాడు. 'ని. ధూర్తక్ష దేవీకీతవోక్ష ధూర్తమ్యాతృకృత్యమాః' అని అ. వ్యభిచారపథము గలవాడనియుఁ జెప్పవచ్చును. 'ని. ధూర్తంతుఖిల్లవణే ధుత్తారే నా విశేషిషు' అని మే. ఐ - అనుచు, ఈపద్యమున నాబుగవపాదమున ఋషిసెప్పబడినది. 'క. ఇత్వైత్సంబులఁ దొలగక, ఋత్సంబును ఋషియరంగ ♦ రేఫముతోమి, త్రత్సంబు నెఱపునెట్టిను, మాత్స్వమొ యట్ల నగుగాదు ♦ లండున్నపుడుకా, అని అప్పు.

తా|| ఆ మృత్యుంజయుడు సత్యవచనాభిలాషుఁడగుటచేత నోడినందుననో, పరివర్తనండు గొప్పవాడని యూహించి దౌర్జన్యమును జూపుచు దోసిలాగ్గుటను గాంచి మెచ్చియో, నా దాసుఁడగువీడు మిక్కిలి యవివేకి యని దయగలిగియో, యతని ధూర్తమార్గమును సమ్మతించి.

—: ఈశ్వరుడు దేవగణముతోఁ బ్రశస్తిచునుట :—

సీ. నిబ్బరంబునవచ్చి ♦ నిలిచినయూఁకున, వెలిగిబ్బ యిరుగెలం ♦ కులకు దాట
గమనవేగంబున ♦ బ్రహ్మ కేయూరంపు, దందశూకములు వ ♦ క్త్రిములు తెఱువ
నెగసి చివ్వునఁ గ్రుంకు ♦ గగనవాహినివ్రేక, మున జటాజూటంబు ♦ వెనుక కొరగ
జాటి మాస్త్రచరీక ♦ సన్నిగుడ్డాతమై బెరబెళ బసిదిండి ♦ వలువ మెఱయఁ

గీ. బతనభయనమూర్తిగక ♦ వర్వతేంద్ర, కన్యకాబాహుచల్లరి ♦ గాఢవేష్ట
నవదీపితాశ్రికల్య ♦ నగమనంగ, సంభ్రమతవచ్చి హరుఁడునా ♦ తూత్కరించె. భిర

అ|| నిబ్బరంబునకా - అతిశీఘ్రముగా, నిబ్బరమనగా వేగమునంతమేరయు సమముగాఁ బోయెడు నశ్వధారావిశేషము. దీనినే ప్లుతమందురు. ని "నిబ్బరము - అశ్వగతి విశేషము" శ. చం. వచ్చి - అరుదించి, నిలిచిన యూఁకునకా - నిలబడిన యూపువలన, వెలిగిబ్బ - తెల్లనియాఁబోకు, ఇరుకెలంకులకుకా - ఉభయపార్శ్వములకు, దాటకా - లంఘించఁగా, గమనవేగంబునకా - నడచుచున్న వడివలన, బ్రహ్మ గిరగిరఁదిరిగి, కేయూరంపు దందశూకములు - బాహుపురులైన పాములు - భుజకీర్తలుగానున్న సర్పములు, వక్త్రిములు తెఱువకా - పడగలువిప్పఁగా, ఎగసి - పైకిలేచి, చివ్వునకా - శీఘ్రముగా. క్రుంకు - దిగఁబడునటువంటి, గగనవాహిని - ఆకాశ గంగయొక్క, ప్రేకమునకా - భారమువలన, జటాజూటంబు - జడలయొక్కముడి, వెనుకకుకా - పశ్చాత్తాగమునకు.

ఒరగ్ - వ్రాలఁగా. జాతీ - క్రిందికిదిగి, హస్తసహజ సన్నిరుద్ధాంతము. హస్తసహజ - తామర పువ్వువంటి చేతివలన, సన్నిరుద్ధాంతము - అడ్డగింపబడిన మందరిభాగము, బి-అయి, బెళబెళక - బెళుకుబెళుకుమనుచుఁ గన్నులు మిటుమిట్టుకొనెడి కాంతితో, పసిదిండివలువ - పులితోలువస్త్రము, ముఱయక - ప్రకాశించఁగా, పతన.....నగము. పతనభయ - పడుదునేమోయను భీతివలన, సమా లింగక - కౌఁగలింపుటగలదైన, పర్వతేంద్రకన్యకా - పర్వతరాజైన హిమవత్సుత్రికయగు పార్వతి యొక్క, బాహువల్లరీ - తీఁగలవంటి భుజములచేత, గాఢవేష్టన - అధికముగాఁ జాట్టుకొనఁబడి, ప్రదీపిత - ప్రకాశించుచున్న, ఆత్రితకల్పనగము + అనంగన్ - ప్రాపుచేరినవారికిఁ గల్పవృక్షమో యనునట్లు, హరుఁడు - పుమేశ్వరుఁడు, సంభ్రమతక - తొట్రుపాటుతో, వచ్చి, అగతుఁడై, సాక్షాత్కరించెక - ప్రత్యక్షమయ్యెను, - ఎదుటఁగనఁబడెను, ఇచ్చట 'కల్పనగము' అనుటకు 'సూ. లింగభేదోభవేదిప్త. ఆహాపేయదివారుచి:' అధ. ఈపద్యమున 'నిబ్బరంబునక' అను స్రయోగంబున కుడా "క. హరి చూచి వెఱఁగువడ న, పురుష ప్రహరణమువచ్చి + పక్షింద్రుని ని, బ్బరముగఁ దాకి వడంకెక" అని హరివం, 'కలంకులు' అనుటకు "స్లో. శేమించి న్నవ్వంతశబ్దానాం కుసాన్యై ధ్గుసాన్ధబిందుః" అని యధర్వకాచార్యులును 'మూ. స్వస్తాన్నామ్నః కుదోర్న ర్భహువచనే' అని నన్నయభట్టును, జెప్పియుండిరి. మఱియు, "పర్వతేంద్రకన్యకా బాహువల్లరీగాఢవేష్టన ప్రదీపితాత్రిత కల్పనగము" ఉత్పేక్షాలంకారమును, పద్యమంతయును స్వభావోక్త్యలంకారమును. ఇట్లే గరుడ పురాణాదీకాకారుఁ డగునానిధిరామసుధి తన యిష్టదేవతాధ్యానమున "లక్ష్మీలతాసమాశ్రిప్తం, కాన్తుభ స్తబకోజ్జ్వలం, స్వర్గాపవర్గఫలదం హరింకల్పద్రుమంసుమః" అనియొన్నాడు. యారెంటిలో రుద్రకవి పద్యమే సమంజసముగా నున్నది. గమనవేగంబున బ్రమసి శేయూరంపు దండశూకములు వస్త్రములు దెటువ, అనునప్పుడు పోతనామాత్యుఁడు జ్ఞప్తికి వచ్చుచున్నాఁడు.

సీ॥ కుప్పించియొగసిన ♦ కుండలంబులకాంతి, గగనభాగందెల్ల ♦ గప్పికొనఁగ
నుఱికిననోర్వక ♦ యదుదరంబులొనున్న, జగములుక్వేలుక ♦ జగతికదలఁ
జక్రంబుఁజేపట్టి ♦ చనుదెంచురయమునఁ, యెన్నపచ్చని ♦ పటముజాఱ
నమ్మితి నాలావు ♦ నగుబాటుసేయకు, మన్నింపుమని ♦ క్రిడిమఱిడిగియఁ

గీ॥ గరికిలంఘించుసంహంబు ♦ కరణిమెరసి, నేడుభీష్మునిఁ జంపుదు ♦ నిన్నుఁగాతు
బిడువునుర్జనయంచుమ ♦ ద్విశిఖవృష్టి, దెరలి చనుదెంచుదేవుండు ♦ దిక్కునాశు. భాగ.

తా॥ నూటిగా రివ్వునవచ్చిన యూపువలనఁ గాలూని నిలువలేక తనతెల్లయెద్దటునిటు దూకు చుండెను. భుజములయందు బాహుపురులవలెనున్న పాములు పక్షిగత్తుచున్న వడివలన నుడిదిరిగి పడఁగలువిప్పినవి. చివ్వునలేచి క్రిందికి దిగుచున్న యాకాశగంగయొక్క బరువువలన జటాజాటము వెనుకకొరగుచున్నది. మొలనున్న పులితోలు వలువ జాటుచుండఁగా హస్తముతోబట్టికొనఁబడి కన్ను లకు మిటుమిట్టు కొలిపెడికాంతితో నొప్పచున్నది. క్రిందబడుదునేమో యనుభయముతో బార్వతీ దేవి రెండుచేతులతో గట్టిగాఁబట్టుకొనియుండ నండగొనినవారలకుఁ గల్పతరువో యనునట్టిశ్వురుఁడు ప్రత్యక్షమయ్యెను.

సీ. ఎంతదూరము వోవు * నీశ్వరుం డని శౌరి, విహగేంద్రుఁ బోడెంబు * వెడల విడువ
నచ్యుతుం డెచటికో * యరుగుచున్నాఁ డని, బమ్మ ట్కలతేజిఁ * బరువువోల
నజాఁ డంతవెడలిపో * యెఁ జూచి మంచును రేచుద్రుఁడై రావతంబుఁ గాఁ * లాడిపఱప
నింద్రుఁ డూరకపోవు * నెవటికో యనివహ్ని, పొట్టేటివారుచు * బురు గదల్చు
గీ. వాఁడె శుచి యంచు మమదైత్యవరుణులూత్త, వాహనంబులు జోడింప * వారిఁగూడఁ
బవనపాలస్త్య దిక్పతుల్ * జవనరూఢిఁ బరంగుతమసాహిణము లని * బ్బరముచూప తిరి

అ॥ శౌరి - విష్ణువు, ఈశ్వరుండు - శివుండు, ఎంతదూరముపోవుక - ఎంతటిదవ్వున శేగునో,
అని - ఇట్లుతలంచి, విహగేంద్రుక - పక్షిరాజయిర గరుత్మంతుని, పోడెంబు - వేగిరముగా, వెడ
లక - బురులుదేఱుగా, విడువక - విడిచిపెట్టుగా, బమ్మ - బ్రహ్మ, అచ్యుతుండు - విష్ణువు,
ఎక్కడికో - ఎన్నోటకో, అరుగుచున్నాఁడు - పోవుచుండెను, అని - ఇట్లుని, ట్కలతేజిక -
తనహంసవావాహనమును, పరువుగోలక - శీఘ్రముగా నవలించుగా, సురేంద్రుండు - ఇంద్రుండు,
అజాఁడు - బ్రహ్మదేవుండు, అంతవెడలిపోయెక - అంతదూరమునెల్లెను, చుమి - చూడుమా,
అంచుక - అనిపఱుచు, ఐరావతంబుక - తనవెల్లటేరుఁగును, అని. 'వరావతోఽద్రమాతంగైరా
వణాధ్రమవల్లభాః' అ. కాలాడిపఱపక - కారుగదబుసట్లు వడిగా నడిపించుగా - పఱుగెత్తిం
చుగా, ఇవట 'కాలాడిపఱప' అనుటకు నూ. 'లోకోక్తీనాభవేద్యోగోయనిస్సాచ్చుతిరంజనమ్' అని
అథ. వహ్ని - అగ్నిహోత్రుండు, ఇంద్రుండు - సురపతి, ఊరకపోవుక - ఎవ్వరితో నేమియుఁ
జెప్పుకయే యరుగుచున్నాఁడు, ఎచటికో - ఎక్కడికైయుండునో, అని - ఇట్లుపించి, పొట్టేటి
వారుపంబును - తనతగరుతేజీని, కదల్చుక - చలంపఁజేయుగా, యమదైత్యవరుణులు - యముఁ
డును నిరృతియును వరుణదేవుండును, వాఁడె - ఆపోవుచున్నయడే, శుచియంచుక - అగ్నిహోత్రుఁ
డనుచు, ఆత్మవాహనంబులు - తమతమ యశ్వములను, జోడింపక - జతచేయగా, వారిక -
ఆముందుపోవువారందఱిని, కూడక - కలియునట్లుగా, పవనపాలస్త్య దిక్పతుల్ - వాయుదేవుఁ
డును, కుభేరుండును, మొదలగు దిక్పాలకులు, జవనరూఢిక - వేగమునందలి సంపూర్ణమయిన ప్రజ్ఞచేత,
ని. 'జవనోదేశభేదేస్యా, ద్వేగవేగాధికాశ్వయోః, జవన్యోధధిభేదేస్యా, ద్వావ్యవద్వేగినిస్సృతః'
అని విశ్వ. పరంగు - వర్తించుచున్నటువ టి, తమసాహిణముల నిబ్బరము - వారివారి గుఱ్ఱముల
యొక్క యతిశయవేగమును, చూపక - కనఁబఱచుగా, ఇందు 'ఐరావతంబు గాలాడిపఱప' అను
టకు 'మూ. లోకోక్తీనాభవేద్యోగోయనిస్సాచ్చుతిరంజనమ్' అని అథ.

తా॥ ఈశ్వరుని ప్రయాణమునుఁ జూచి విష్ణువును, విష్ణువునుఁ జూచి బ్రహ్మయును, బ్రహ్మను
జూచి యింద్రుండును బిడప వరుసగా దిక్పాలకులందఱును నిట్లుదేవతాగణమంతయును గలిసి తమతమ
వారుపములతో వడిగా.

వ. చేరవచ్చిరప్పుడు.

37

అ॥ చేరక - సమాపించునట్లు, వచ్చిరి - అందఱునేతెంచిరి, అప్పుడు - అట్టికాలమున,

—: నిరంకుశుడు శివునిజూచి భయపడుట :—

క. గజగజ వడకుచు భూసురుఁ డజగరధరుఁ జూచి సాధ్వః * సావేశమునక
భజనంబు మఱచి యుండిన, రజనీకరమాలి సాద * గముగాఁ బలికె.

38

అ|| భూసురుడు — ఆ బ్రాహ్మణుడు, అజగవధరుడు — పినాకమును పేరుగల ధనుస్సును ధరించినట్టి యాశంకరుని, చూచి — వీక్షించి, సాధ్వసావేశమున — భయమువలన నొడలెఱుంగక పోవుటచేత. గజగజవడకుచు, గజగజమునువదివడకుటయందుసుకరణము. ఉదా. “నీ. కడుభయం బురవాడు * గజగజమేను. వడఁక దైన్యంబున * వాసపు కెరఁగి” నవ. “గీ. వానఁదడియుచు గజగజ * వడఁకుచున్న, సుతసతీమాని పుత్తులఁ * జూచినగచి” ద్వి. హరి. అధగ్గణాచార్యులును ‘మూ. కాంతి శబ్దాది శబ్దాస్తు, ద్విరుక్తాస్సంతి నైక * తే, సాధారణాస్తదస్యేవ, శైవచిత్ర్యంభూతవర్త * తే’ అని యున్నారు. భజనంబుక — నేమించుటను, మఱచి — విస్మృతించెను, ఉండిక — ఉండఁగా, రజనీకరమాలి — చంద్రునికరమున ధరించిన యాశంకరుడు, సాదగముగాక — ఆదగముతోఁగూడిన వాడై, పలికె — ఇట్లువచించెను — చెప్పబోవుకీతిగా నుడివెననుట.

తా|| ఇట్లు సాక్షాత్కరించిన యాశ్వరునిఁ జూచి యా బ్రాహ్మణుఁడు భయపడి వణకుచు నేమిపడుతుంటఁ గని యాతనియొ దాదరముతో నిట్లు పలికెను.

—: శివుడు నిరంకుశుని భయముఁడిగ్గుట :—

ఉ. ఓడకు మోయు భూసురుకు * లోత్తము నెత్తమునందు నీకు నే
నోడితి నీవు గెల్చితి న * మున్నతి న న్నతిరోపవృత్తి నీ
వాడిన యంతవట్టు నహ * జార్థము యర్థమహాభిలాషి వై
యోషిన పన్నిదం బిడక * యుండిన మంచునిగాఁ దలంపరే.

39

అ|| ఓయిభూసురకులోత్తము — బ్రాహ్మణవంశమున శ్రేష్ఠుడవగు నోనిరంకుశుఁడా, ఓడకుము — భయపడకుము, నెత్తమునందుక — జూదమున, నీకుక — నీచేత, నేను, ఓడితిక — పంచెమునందు గెలువలేకపోతిని, నీవుగెల్చితివి — నీవేజయించితివి, నీవు, సమున్నతిక — అధికముగా, అతిరోప వృత్తిక — మిక్కిలి కోపముతోఁగూడిన నడవడికచేత, అర్థమహాభిలాషివి — నీకు రావలసినవస్తువు నందెక్కువ కాంక్షగలవాడవు, ఐ — అగుచు, నన్ను, అడివయంతవట్టు — అనినంతవఱకు, సహ జార్థము — స్వభావసిద్ధమయినన్యాయమే, ఓడినపన్నిదంబు — ఓడినపంచెమును, ఇకకథముండినక — నేనీయకుండినట్లయిన, మంచునిగాక — నభ్రంసకునితో సమానముగా — అనఁగాఁ జారుచుకొనునిగా ననుట, పంచెపుసాము నీమలేనివాఁడౌదుదానితో సమానముగదా. తలంపరే — లోకులెంచగా — కారున నీపంచెనునిచ్చెదననుట, ఇందు ‘నెత్తము’ అను ప్రయోగమునకుదా “శా. సోభాశాష్టుయ నెత్తముక మొదలుగా * జూదంబునీవాడున, వ్యేకక” అని జై. భా. ఓయి అనునది సంబోధనము ‘భూ. ఓయితా మంత్రణించు విక్సతాస్నాత్’ అనినన్న. మరియు ‘నీకు నేనొడితిక’ అనుటలా

ద్వితీయకు పట్టిచెప్పబడినది. “నూ. పక్షిసానికంబగు కువర్ణకం బొక్కాక చో ద్వితీయాది విభక్తులకు మాటుగాఁ దత్తదర్శంబులం జూపట్టెడి” అని ప్రా. వ్యా. ఈపద్యమున నాలుగు పాదములందును “కులోత్తమ నెత్తము - మున్నతినన్నతి - జార్థమయ్య - యుండినపండుని” ఇవి యనుప్రాసాలంకారము. ‘ఓడిన పన్నిదంబితకయుండిన పండునిగాఁదలంపరే’ అర్థాంతరన్యాసాలంకారము. ‘ఓడకుమోయి భూసురకులోత్తమ నెత్తమునందునీకు నేనోడితి’ వ్యాజస్తుత్యలంకారము.

తా|| ఓబ్రాహ్మణుడా! భయపడకుము. జూదమున నీవే నన్ను గెలిచితివిగదా! నీకు రావలసిన పంచెపుసామును గుఱించి కోపముతో నన్నాడినమాట లన్నియు సహజమే. న్యాయసమ్మతము కూడను. కనుక నొడినపంచెము నీయలేకుంటినేని నన్ను నపుంసకునిగా భావించుదుగాని పురుషునిగా నెంచరుగదా.

క. అరిపురము లభ్రచరములు, గిరికార్యుకకలనఁ గలనఁ గెలిచిననన్నుక.

ధర నాటపాట గెలిచిన, నిరుపమసాహసికమణికిఁ నీకుం జడువే.

40

అ|| అభ్రచరములు - ఆకాశమున విహరించుచున్నట్టివైన, అరిపురములు - శక్తివలన దానవులయొక్క మూఁడుపట్టణములు, దానవులు సురలవలననోడిమయుని బ్రాధింపనతండుగగనపథమున విహరించునట్లు మూఁడుపట్టణములను నువర్ణరజితలోహములతో నిర్మించి యవి యొరులకుఁ గనఁబడకుండునట్లు చేసెను. అప్పుడు దానవులు దేవకులకలవిగాకపోఁగా నీశ్వరుడు పట్టణముల ధ్వంసమొనర్చెను. గిరికార్యుకకలనక - మహామేరువును విల్లుగా గ్రహించుటవలన, కలనక - యుద్ధమున, గెలిచిననన్నుక - జయించినట్టి, - నాయంతవానిని - ఇంతటివాఁడనైననన్ను, ధరక - ఈపుడమియందు, అటపాటన్ - సులభముగా, గెలిచిన - జయించినట్టి, నిరుపమసాహసికమణికిఁ నిరుపమ - అసమానమైన, సాహసికమణికిఁ - సాహసముగలవానిలో శ్రేష్ఠునకు, నీకుక - (అంతటివాఁడనైన) నీకుఁగూడ, ఇచట నీకుక, అనుటకు ‘నూ. మధ్యమపురమ సర్వనామములగు నీమీలకుఁదక్క ఇ ఈ వికారాంతములవత్పీఠికవచనములందుకివర్ణకమువచ్చును. నీమీలకుకువర్ణకమువచ్చును. ప్రా. వ్యా. ‘నీకుంజడువే’ అనుచోట బిందువు వచ్చుటకు ‘నూ. బిందుప్రవదంతితంక్వచిత్కేచిత్’ నన్న. జడువేభయము కలదా, ‘నేను త్రిపురములను గెలిచితిని నీవు నన్ను గెలిచితివి’ అనుఉత్తరోత్తరోత్కర్ష చేసారాలంకారమును “ఉత్తరోత్తరముత్కర్షోభవేత్సార్థః పరావధిః” కా. ప్ర. ‘యుద్ధముచేసి దానవులనుగెల్చిన నన్ను సులభముగా గెల్చిన సమర్థుఁడవు నీకేమిభయము’ ఇందు వ్యాజస్తుత్యలంకారమును. ‘కలన గలన - అటపాట, అనుప్రాసాలంకారమును.

తా|| అసురులఁపట్టణముల మూఁడింటిని గెలుచుటకు నేను మహాయుద్ధముజేసితిని. అట్టి నన్ను నీవనాయాసముగ జయించితివిగదా నీకేమిభయము.

—: నిరంకుశుఁడు శివునకు దండప్రణామములొనర్చుట :—

క. అని భయముఁ దీర్చు దీర్ఘ. హ; దనహుతకు సంతకుం బఁ దంబునఁ బ్రహరిం

నిధ యధ్యరాధరాంతకు; మునుకొని దండప్రణామఁ ములు చేసి తగక. 41

అ॥ అని ఇట్లు సంభాషించుచు, భయముకా - భీతిని, తీర్పక తీర్పక - తొలగించఁగా తొలగించఁగా, మదనమాతకుకా - మన్మథుని సంహరించినవానిని, అతకుకా - యముని, పదంబునకా - కాలిచేత, ప్రహరించిన అశ్వరాపరాంతకుకా - తన్నిచయజ్ఞమునకు రౌద్రవయముండయున వానిని, అనఁగా దక్షాస్వరస్థునియగు శంకరునియగుట ఇచట కివుఁడు యమునివన్నిచయ పురాణ ప్రసిద్ధి. మునుకొని - ముందుగానిదికొని, దుష్ప్రజానుయ - కష్టవలెసాగిలఁబడి చేయుననుష్కారములు. 'ని, దండోఽస్త్రీదమహింసా నేనా లగు దేవు కాసనేరాజ్ఞాం. దండే మానవికేషే పూహే రవిపార్శ్వగే పుంసి' నానా. ఇదియే సాష్టాంగనమస్కారము. 'క. కరయుగమును బరణంబులు, యురము లలాటఫలంబు, నున్నతభుజముల్, సరిగరణి మోసిమొక్కిన. బభువడి సాష్టాంగ ముద్దుడు, పరమమునీంద్రుల్' తగక - ఒప్పునట్లుగా, చేసి - ఆచరించినవాడై. ఇందు 'మాతకు - అంతకు - రాంతకు - అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఇట్టిశ్వరుఁడు చనువుగా మాటలాడుచు భయమును తొలగించఁగా సాష్టాంగనమస్కారము లానరించి,

గీ. పూలనేసినవాని ని ధి యూలవఱచి, తాలనేసినవాని హే ధి రాశమైన

లీల గరుణించితివి దయా ధి శీల నీక, జాలనపరాధి నంచు నా ధి కేల వెఱచు. 42

అ॥ దయాశీల - కృపతోఁగూడిన స్వభావముగల యోగిశ్వరుఁడా, పూలనేసినవానికా - మృదవైన పుష్పబాణములు ప్రయోగించిన మన్మథుని, నిర్మూలవఱచి - నాశముచేసి, తాలనేసిన వానికా - కఠినమైనరాశ్వతోఁ బూజించినవానిని - అనఁగా సాంఖ్యతొండడను భక్తుఁడు. నిత్యమును ముష్పాద్దు మూడురాలను కివలింగముపై వేయుటయే పూజయని యొకవ్రతమును నిర్ణయించుకొనెను. అటులఁ గొన్నినాళ్లు వైచి విమకుఁ జెంది చిన్నచిన్నవి పెక్కురాళ్లు వేయుటకంఠేఁ బెద్దతాయి యొక్కటియే వేయుట వ్రతమని కొంపొయి వైవఁగా నాశివలింగమునుండి యీశ్వరుఁడు ప్రత్యక్షమైనట్లు బసవపురాణమునఁ కథగలదు. ఇచట 'పూలు-తాలు' అనునపుడంత్యాక్షరములూపించుటకు 'నూ. వర్ణస్యాంత్యస్యలోపస్యాన్యత్, బులయోః ప్రాయశః క్వచిత్' అథ. 'హేరాశమైన- అధికమైన, లీలకా-క్రీడతో, కరుణించితివి, దయతోకాపాడితివి. నీకుకా-అట్టిదయాయుండైననిన్నుఁ జూచి, చాలనపరాధినంచుకా - ఎక్కువగా నేరముచేసినవని పలుకుచు, 'వెఱచుకా - భయపడుట, నాకేల - నాకెందునకు, దయామయుడవగు నీయెదుట నాకేమిభయముగలదనుట, ఈపద్యమున నాలుగు చరణములకును బ్రాసయతియే చెప్పబడినది. వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము. అలం - విరోధాభాసము. 'క. అమరవిరోధంబాభా, సముగాఁగవిరోధమయ్యె' అని నరస. 'అభాసత్వే విరోధస్య విరోధాభాస ఉచ్యతే' అని చంద్రా. దీనినే విరోధాలంకారమందురు. 'అభాసత్వే విరోధస్య విరోధాలంకృతిర్మతా' అని ప్రతా. ఉదా 'అనందమమందమిమంకుపలయదలలోచనే దదాసిత్వం, విరహస్త్వయైవ జనితస్తాపయతిరాం శరీరంమే' రుద్ర.

తా॥ స్వామీ! నీకుఁ గోపమువచ్చెనేని పూలనేసినవానినైన బూజిదనెడువు. దయగలిగెనేని రాజనేసినవానినైన మిక్కిలి దయతోఁ గాపాడుదువు. అట్టి సీమాల నాకేమిభయము,

—: నిరంకుశుడు మోక్షమిస్తునుట :—

ఉ. ఓపరమాస్మి సర్వమును * నోన్నత యున్నతం - తే. .
 . క్షీణితేనైవమాన మగు * మోక్షగద్యుతయూర్ధ్వ గతి నా
 . పాపము లోప మయ్యెడ గడు * బ్రాహ్మణ్యంజైతి తే. .
 . శ్రీపదప కజాతమోక్ష * జేగపవే సృజ నావుడు,

43

అ|| ఓపరమాస్మి - పరబ్రహ్మస్వరూపుడైన యోగంకుడు, సన్నతగుణోన్నత. సన్నత - పొగడందగిన, గుణ - సత్వాదిగుణములచేత, కొందఱిశ్వరుడు తమగుణ గ్రహణదందురు కాని ఆంతస్సత్త్వంబహిష్టము, అని తాత్ప్రవర్తింపదు. ఉన్నత - అభియంత్రవాదా, లక్ష్మీపతిసేవ్య మానము - శ్రీమన్నారాయణునిచే గొలుపబడుచున్నది, అగు - అయిది, మీ - మీయొక్క, జగదద్భుతమూర్తి - జగత్ - ఈమాండులోకములకు, అద్భుత - ఆశ్చర్యకరమైన, మూర్తి - స్వరూపమును, కంటిన్ - చూచితిని, నాపాపము - నేజేసినదుష్కృతమంతయు. లోపమయ్యెడ * అదృశ్యమయ్యెడ - కనబడకుండబోయెను, కడున్ - రెప్పగా, పాత్రచరిత్రుడక - యోగ్య మయిన ప్రపర్తనముగలవాడను, వితిక - అయియుంటిని, ఉన్నతలంపుతల - ఇదివఱకు నాకు గలకోరిక లెందునకు - అక్కఱలేదనుట, ఇంకన్ ఇంకమీదట, కృపన్ - కనికరముతో, వేగన్ - శీఘ్రముగా, నీ - నీయొక్క, శ్రీ - సంపత్కరమైన, పదపంకజాతములన్ - తామరపువ్వులవంటి పాదముల సన్నిధియందు, చేరుపజే - చేరనిమ్ము, నావుడున్ - ఆనిరంకుశుడైట్లునగా, పైపద్మముతో నన్వయము. ఇందు 'శ్రీ పదపంకజాతములు' ఉపమాలంకారమును. 'సన్నతగుణోన్నత యున్నత - పాపములోపము - పాత్రచరిత్ర - చేరుపజేకృపజే' అనుప్రాసాలంకారమును.

తా|| ఓపరమేశ్వరుడా! ఈమాండులోకముల కచ్చెరువుగలిగించుచు శ్రీమన్నారాయణుచే బూజింపబడుచున్న మీస్వరూపమును గాంచితిని. నాపాపమంతయు నశించెను. మిక్కిలి యోగ్యుడ నయితిని. ఇంక నన్ను నీపాదసన్నిధికిం జేర్చుకొనుము. అని నిరంకుశుడు పలుకగా.

—: శివుడు నీవు కోరినవేశ్యనే యిచ్చెదననుట :—

శా. ఓహో నిల్వ వయోరుహాసనకులీ * నోత్తంస నత్యాహత
 వ్యాహారంబులు వల్క సాగితివి బా * గాయెం జుమీ నీవరా
 రోహితీము నీవు గై కొనక కో * య్కల్మషగా ముక్తికాం
 తాపేరాశనుభంబు గోరెదవు బా * దం బాడి జే దీవికిన్.

44

అ|| ఓహో * ఇది యాశ్చర్యకరము ఉదా "ఓహో విస్మయమంచునే మనసులో" మాహింప నమ్మనిభూ, యోమంకారముచేసినకా" వరా. పు. పయోరుహాసనకులీనోత్తంస. పయోరుహాసన - బ్రహ్మదేవునిదైన, కులీన - శ్రేష్ఠమయినజాతియందు, 'ని. అభిజాత: కులీనస్యాత్' అ. ఉత్తంస - కిశోరమణమైనవాడా, 'ని. పుం మ్యుక్తంసావేతం సాద్వాక్యత్రాతేచశ్శురే' అ. నిల్వ-అంతట.

నాగుము, సత్యాహతవ్యాహరంబులు. సత్య - నిజమును, ఆహత - కొట్టివేయఁబడిన, వ్యాహరంబులు - వాక్కులు, 'ని. వ్యాహరఁజేర్చిపితం భాషితం వచనం వచః' అని ఆ. పల్కసాగితివి - వచించనారంభించితివి, బాగాయెఱుమీ - చక్కఁగానున్నదినుమా, నీ - నీయొక్క, పరాలోహ రత్నముక, పరాలోహ - ఉపరిసురతమును జేసెడి యుత్తమస్త్రీలలో, రత్నముక - శ్రేష్ఠమైన దానిని, 'ని. పరాలోహమత్తకాశిన్యత్తమావరవర్ణినీ' అని ఆ.వరఃశ్రేష్ఠః ఆలోహోనితంబోఽప్యాయః. మంచినితఁబములుకలది అనిపున్య. 'రత్నంశ్రేష్ఠేమణావపి' అని నిఘంటువాక్యము. నీవు కైకొనకఁజీసి కొనక, కోర్కుల్ - కోరికలు, మీఱఁగాక - అతిశయించఁగా, ముక్తికాంతాహేరాళనుఖంబు. ముక్తికాంతా - మోక్షమనెడమనోహారమైన స్త్రీ యొక్క, హేరాళ - అధికమైన సుఖంబు - ఆనందమును, కోరెదవు - అభిలాషపడుచున్నావు, ఇచట తద్ధర్మార్థకప్రయోగమును గూర్చి 'నూ. తద్ధర్మార్థకవిశేషణం బసహాయతం ద్రికాలవాచియను' ప్రావ్యా. దీనికిక - నీవిప్పుడు కోరినముక్తికాంతకీఱకు, జూదంబాడితే - సొగటాలపండము నాడియుండలేదుగదా, ఈపద్యమున 'నిల్వ' అనుచోట ముకారములొపించుటనుగూర్చి 'నూ. ప్రార్థనార్థేమురేకత్యేకధ్యతేమధ్యమార్థక విభాసంతం వదంత్యేకే నప్రాణేతుకదాచర' అధ.

తా|| ఔరా బ్రాహ్మణుఁడా! ఇంక నిలువుము. అబద్ధము లాడెదవేమి! నీవు కోరినది వేక్యమ గాని ముక్తికాంతను గాదు. అట్టి మోక్షాపేక్ష గలవాఁడవు జూదమేల యాడితివి.

ఉ. ఆడితి మున్ను బొంక నని + యక్షుచిక్షణవృత్తి నేల బొం
కాడెద వాడకాడకు న + లాసనవంశపయోధిచంద్ర నే
నోడినయంతె కాక మఱి + యున్నపదార్థము లీయ నేర్తునో
పాడియె నీకు వేడ సరి + పన్నిదగాంధ్రు హసింప నియ్యెడక. 45

అ|| నలాసనవంశపయోధిచంద్ర. నలాసన - కమలమే పీఠముగాఁగల బ్రహ్మయొక్క, ని. 'నలః పోటగతే రాజ్ఞి పితృదేవే కపీశ్వరే, నభీ మనన్మిలాయాంతు కమలే తు నశం మతం' అని వి. శృణేం బుజేనలంనాతు రాజ్ఞినావేతునస్త్రీయాం, శబ్దా. వంశ - కులమనెడు, పయోధి - సముద్రమునకు, చంద్ర - చంద్రుఁడవైన యోనిరంకుశుఁడా, మున్ను - తొలుతనే, బొంకనని - ఆసత్యమాడనని, అక్షుచిక్షణవృత్తిక. అక్ష - జూదమునాడుటయందు, చిక్షణ - సేర్పరితనముగల, వృత్తిక - వ్యాపారముచేత, ఆడితి - ఆడియుంటివి, అడకాడకుక - క్రమక్రమముగా, ఏలబొంకాడెదవు - అబద్ధమాడుచున్నా వెందులకు, 'బొంకాడెదవాడకాడకు' అనుటకు నూ. మధ్యమపురుష ఇకారము నకు సంధినిత్యము. బా. వ్యా. ఇచట 'ఆడెదవు' అనుటకు నూ. భావిక్రియానుయస్యస్యాదేత్వమేవ ప్రయోగతః, డుడ్డాదివర్ణేభూతార్థే, చాపితద్వద్భవేత్సిదా' అధ. మఱి - మఱియును, నేను. ఓడిన యంతెకాక - ఓడిపోయినమాత్రమే కాకుండ, ఉన్నపదార్థములు - నాకుఁగలవస్తువులన్నియు, ఈయ నేర్పక + ఓ - ఈయగలిగియున్నాను. ఇది నిశ్చయార్థకము 'నూ. ఏదోతౌవ్యతిరేకాదపి సంప్రార్థన పరే క్రియాణాంస్తః' నన్న. సరిపన్నిదగాంధ్రు - సమానులైన జూదరులు, హసింపక - నవ్వునట్లు, ఇయ్యెడక - ఈసమయమున, వేడక - ప్రార్థించుటకు, పాడియె - నీకుధర్మమా, ఈపద్యమున 'ఆడితి' అనుటలో 'ని' లొపించినందుకు ప్లి. భూతేతయ్యోర్వికల్పత్వ, మితిశేదోఽబిభాః. రే, అని.

యధ్వజోక్తి. ఉదా : ఉ. చేసితి జన్నముల్ తపము' అనిస్వా. మ. 'అక్షవిచక్షణ. ఆడద వాడ కాడకు' అనుప్రాసాలంకారమును 'వంశపయోధిచంద్ర' ఉపమాంకారమును.

తా|| ఓయీ! నీవు మొదట జూదమారంభించుచు నబద్ధము లాడనని పలికితివి గదా? ఇప్పుడేల యబద్ధములకుఁ బాల్పడుచున్నావు? నే నోడినిది సత్యమే. అందువలన నీ కియ్యవలసినదాని నిత్తును. అంతే కాని నీ విప్పడేదియో క్రొత్తది కావలెనని కోరఁదగునా? సరిపన్నిదగాండ్రది వినిన నవ్వరా ?

వ. అని యనేకప్రకారంబుల నాతఁడో మేలమాడి యిట్లుచియె.

46

అ|| అని - ఈప్రకారముగా, అనేకప్రకారంబులకొ - పలుభంగులుగా, అతనితోకొ - అనిరంకుషునితో, మేలమాడి - పరిహాసవచనము లుచ్చరించి, ఇట్లుచియెకొ - ఈరీతిగా వచించెను.

ఉ. భూసురవంశపావన య ధ పూర్వతరంబునుగాదు ముక్తికాం
తానుఖ మేల కోరెదవు ధ దానికి నుదియ మింక మాను మా
దానుడ వీవు నాదివిజ ధ తామరసాక్షి గ్రహించి మానసో
ల్లాసము నొంది మమ్ముఁ ద ధ లంచుచు నుండఁగఁ గొన్నినాళ్లకున్.

47

అ|| భూసురి వంశపావన - బ్రాహ్మణకులమునఁ బ్రాప్తఁడవైన యోనిరంకుషుఁడా, ముక్తికాంతానుఖము - మోక్షకు నెడి కాంతవలని యానందము, అపూర్వతరంబునుగాదు - నూతనముగా శక్యమగునదికాదు, ఏలకోరెదవు - ఎందుల కఁజేక్షించెదవు. నీకోరిక యిప్పుడు నెఱవేఱదనుట, దాని కిక-నీవు కాంక్షించిన మోక్షమునకు, సందియము - అనుమానము, ఇంకకొ - ఇకమీఁద, మానుమా - విడుపుము, అనఁగా నింకొకప్పుడిచ్చెదననుట, ఈవు - నీవు, దానుడవు - నాయొక్క భృత్యుఁడవు, అదివిజతామరసాక్షి - ఆదేవతాస్త్రిని, గ్రహించి - కైకొని, మానసోల్లాసముకొ - మనస్సున సంతోషమును, ఒంది - పొంది, మమ్ములకొ - మాయభయమును, అనఁగా బ్రార్థనీపరమేశ్వరులననుట, దలంచుచుకొ - స్మరించుచు, ఉండఁగకొ - ఉండినట్లయిన, కొన్నినాళ్లకుకొ - కొంత కాలమునకు, ఇందు సందియము, అనుప్రయోగమునకు 'మా. ఇయాంతాస్సాధవశ్యత్వాః. కృచిదే దంతవాఽపివా' అని యధర్వ.

తా|| ఓనిరంకుషుడా! ముక్తికాంతా నుఖము నీ విప్పుడు కోరినంతనే వచ్చునదికాదు. కాని నీవు నాదానుడ వగుటచే నీరంభతో సుఖించుచు మమ్ముఁ దలంచుచుండుము. తరువాత నేనే యిచ్చెదను.

—: నిరంకుషుడు శివుని స్తుతించుట :—

క|| అని పలికిన విని భూసుర, తనయుడు సాష్టాంగ మెరఁగి ధ తగ నిట్లనియె

న్నినుఁ గనినయంత ముక్తికీ, ననుచూనమె తెలియఁ జాలఁ నైతిక జడతకొ.

48

అ|| అని పలికినా - ఇట్లు వచించగా, విని - ఆకర్షించి, భూసుర తనయుడు - బ్రాహ్మణునికొడుకైన యానిరంకుశుడు, తగ్గ - బిచ్చపట్టు, సాష్టాంగము - చేతులు కాళ్ళు అొమ్ము నొసలు భుజములు నేల నానించి చేయునట్టి నమస్కారము, ఎరంగి - నమస్కరించి, ఇట్లనియె - ఈప్రకారముగా బలికెను, నినుక - నిన్ను, కనినయంతక - దర్శించినతోడనే - చూచినవెంటనే, ముక్తిక - మోక్షమునకు, అనుమానమె - సందేహముకలదా, బడతక - నాయొక్క యజ్ఞానము వలన - నాయొక్క తెలివిలేమివలన, తెలియక - తెలిసికొనుటకు, చాలనైతిక - సమర్థుడని గాకుంటిని, 'బలికబడతక' అనుప్రాసాలంకారము.

తా|| ఇట్లానతిచ్చిన విని యాబ్రాహ్మణ కుమారుడు సాష్టాంగనమస్కార మొనరించి యిట్లు పలికెను. స్వామీ! భవద్దర్శన మైవమేక మోక్షమునకు సంశయింపఁ బనియున్నదా? నాయొక్క యజ్ఞానమువలన గ్రహించలేకపోతిని గాని!

మ|| అపరాధంబులు పెక్కు చేసితి మహాః హంకారకామక్రియా

విపులాంభోనిధిగ్రంథువెట్టి జడతాః వేశంబున నిమ్ము ది

వ్యవభోద్వృత్తిని గొల్వనైతిని మనోః వాక్కాయకర్మంబులం

జవలాత్ము న్ననుఁ బ్రోవ మీదయయ కాః సాక్షాత్కటాక్షేక్షణక. 49

అ|| అపరాధంబులు - నేరములు, పెక్కుచేసితిక - అనేకము చేసియుంటిని, మహాహంకార కామక్రియా విపులాంభోనిధిక. మహా - ఎక్కువైన, అహంకార - గర్వముతోఁగూడిన, కామక్రియా - స్త్రీసంభోగమునెడు, విపులాంభోనిధిక - విస్తారమైన సముద్రమునందు, గ్రంథువెట్టి - మునుకవేసి - మునిగి, జడతావేశంబునక - అజ్ఞానమువలన నొడలెటుంగకపోవుటచేత, మిమ్ముక - పరబ్రహ్మస్వరూపులైన మిమ్ములను, దివ్యపభోద్వృత్తినిక - దివ్యపభ - మంచిమార్గమున, ఉద్వృత్తినిక - ఉన్నతమైన నడవడికతో, కొల్వనైతిని - నేవించినవాడను గాకుంటిని, మనోవాక్కాయ కర్మంబులక - మనః - మనస్సు యొక్కయు, వాక్ - మాటలయొక్కయు, కాయ - శరీరము యొక్కయు, కర్మంబులక - చేతలవలన, చవలాత్ముక - చలించునట్టి మనస్సు గలవాడను, అయిన నన్నుక - నన్ను, సాక్షాత్కటాక్షేక్షణక. సాక్షాత్ - నాకుంటియెదుట, ప్రత్యక్షముగా, 'ని. సాక్షాత్ప్రత్యక్షతుల్యయోః' అని అ. కటాక్ష - కథకంటియొక్క, ఈక్షణక - చూపువలన, ప్రోవక - రక్షించుటకు, మీదయయకా - మీయొక్కకరుణయేకదా, ఇచట 'మీదయయకా' అనుటకు నూ. అకానిత్యాధికంబగు 'ప్రా. వ్యా. శ్రీశంకరాచార్య కృతాపరాధ స్తవము ననునిట్లై "ప్రాభోహం యావనస్థో విషయవిషధరైః పంచభిర్మర్మసంధా, చష్టానష్టో వివేకమన్యుతధనః" అనుపద్యమును, కైశేచింతా విహీనానుమహృదయహితా మానగర్వాధిరూఢంక్షణేవోమేపరాధ క్లివశివశివ భోక్రిమహాదేవశంభో" అనినాడు 'సాక్షాత్కటాక్షేక్షణక' అనుప్రాసాలంకారము.

తా|| అపరాధములన్నియో చేసితిని, అహంకారమువలనఁ గామాదురుడ నైప్రవర్తింతును మైమఱచి పరబ్రహ్మస్వరూపుడ వగునిన్ను నేవించకుంటిని. నామనోవాక్కాయ కర్మముల

యందు స్థిరత్వము లేదు. ఇట్టివాడ నగునన్నుఁ బ్రోవ మీయనుగ్రహముతోఁ గూడిన శ్రేగంటి చూపుగాక జేతుకాటిలేదు.

మ. నిలుపం జాలను నీశివాఖ్య మదిలో * నిక్కంబుగా నీకథల్
పలుకం జాలను వాక్కులకొ వెలయ నీ * పాదాజ్ఞసంసేవనల్
గెలుచం జాలను దేహకర్మముల దు * మృత్యుత్పాదక నామన
శ్చలనంబు న్దొలగించి ప్రోవవె శివా * సద్భక్తరక్షాచణా.

50

అ॥ సద్భక్తరక్షాచణా. సద్భక్త - శ్రేష్ఠులయినభిక్తులను, రక్షా - కాపాడుటయందు, చణా - శేష్గుణవాఁడా, శివా - ఓశంకరుఁడా, నీ - నీయొక్క, శివాఖ్య - ఆనందకరమైన నామమును - శుభకరమైననామమును, మదిలోకొ - నామనన్నున, నిలుపంజాలను - ఉంచుటకు సమర్థుఁడనుగాను, నీకథల్ - నీయొక్క పూర్వవృత్తాంతములు, నిక్కంబుగాక - యథార్థముగా, వాక్కులకొ - మాటలతో, పలుకంజాలను - చెప్పటకు శక్తిగలవాడనుగాను, వెలయకొ - ప్రకాశించుగా, నీపాదాజ్ఞసంసేవనల్ - తామరపువ్వులవంటివైన నీపాదములను మిక్కిలి భక్తితో ననుసరించుటయందు. గెలుచంజాలను - జయించుగలవాడనుగాను, దేహకర్మములకొ - నాచేతులు మొదలగువానితోఁజేసిడు పనులయందు, దుష్కృత్యుత్పాదక - పాపముతోఁగూడినవాడను, నామనశ్చలనంబుకొ - నాహృదయముయొక్క చలించెడుస్వభావమును, తొలగించి - ఆవలికిఁబోఁజేసి, ప్రోవవె - రక్షించుము, పురాతనకవులును శివమహిమను వర్ణనాతరుగనే తలంచిరి “అసిత గిరిసమంస్కాశ్శలం సింధుపాత్రే, నురతపూజాతేజినీపత్రిమువ్వీ, లిఖితీయది గృహీత్వా కారధా సర్వకాలం, తదసితవగుణానామిశపారం నయాతి” మ. స్తో.

తా॥ భిక్తులను రక్షించుటయందు నేర్పరితనముగల యోశంకరుఁడా! శుభకరమైన నీనామమును నామనన్నున నుంచుకొనఁ జాలను. నీకథలను నిజముగాఁ జెప్పలేను. నీపాదసేవ దృఢముగాఁ జేయలేను. నాయంతరింద్రియబాహ్యేంద్రియములు పాపకార్యములఁ జేయునవి. కనుక నామనన్ను చలంపకుండునట్లునన్ని నన్ను రక్షించుము.

ఉ॥ దేవ మహానుభావ జగ * తీ ధరకార్యుక దుర్భవాపహా
మావరరోప భక్తజన * మానససారసలోక బాంధవా
గోవరవాహ ద్విసయ * కుండితకాననదావపావకా
ప్రోవఁగదయ్య మృత్యుమార * మూర్ఖుని నన్నొకకాశ్యపీనుడుకా.

51

అ॥ దేవ - ఓపరమేశ్వరుఁడా, మహానుభావ - అధికమైన ప్రభావముగలవాఁడా, ‘ని. అనుభావః ప్రభావేన్య నిశ్చయేభావబోధకే’ మే. జగతీధరకార్యుక - మహామేధుషర్వకమే విజ్ఞుగాఁగలవాఁడా, దుర్భవాపహా - దుః - దుఃఖకరమైన, ని. ‘దుస్సన్యత్కృష్ట నిషేధయోః’ అని వి. భవ - సంసారబంధమును, ని. ‘భవఃక్షేమేశసంసారే సత్తాయాం ప్రాప్తి జన్మనోః’ అనిమే. అపహా - తొలగించునట్టివాఁడా, మావరరోప - విష్ణుమూర్తియే బాణముగాఁగలవాఁడా, భక్తజనమానస

లోకబాంధవా. భక్తజన — నేమించువారి సమాహమయొక్క, మానస సారస — మరస్సనెడి, పద్మములకు, లోకబాంధవా — నూర్వండవైనవాడా, గోవరవాహ — శ్రేష్ఠమైన వృషభమేవాహ నముగాఁగలవాడా, దుర్విసయకుంతితకాననదావపావకా. దుర్విసయ — చెడ్డధర్మములవలని, కుంతిత కానన — మాంద్యత్వమునెడి, ఆరణ్యమునకు. నిఁకుంశో కగ్రజ్యమూర్ఖయో? అని వి. దావపావకా. కారుచిచ్చయినవాడా, మృశ్యుహర — మృశ్యుదేవతను సంహరించుటివాడా, ఒకకాశ్యపీసురుక్. ఒక్కబ్రాహ్మణుడను, అయిన నన్నుక్ — నన్ను, ప్రోవగదయ్య — రక్షించగదనగూర్చి, ఇందు ప్రోవగదయ్య అనుటకు 'మూ. ప్రార్థనార్థే వేన్నాంతాత్కరేత్సర్వం విశేషదః' అని అగ్ర. 'చన్నక కాశ్యపీసురుక్' అనుటలో నొకశబ్దములార్థమును సూచించినది. 'ఒకశబ్దంబొకచో నొక్కస్థానంబు' అని ప్రో. వ్యా. ఉదా 'మ. ఒకమున్నుఁగదల్చితెచ్చిన లభా ♦ టోగ్రాక్షువాసంబు' అని భాగ. నెండియు. 'ప్రోవగదయ్య' అనుటకు 'మూ. ఆర్యానిశబ్దో యుక్తస్సృ. దసంబంధార్థబోధనే' అనియును. ఇందు నాలవపాదమునఁ బోలికయతి పెప్పుఁబడినది. 'క. పోలుం బుభుభులకు మఱి, పోలికయతి శీల ముల్ల ♦ మున కెన యనఁగా, శీలం బుల్లం బనఁగా, భూలోకం బమరలోక ♦ మున కెన యనఁగ' అని అనం. దీనినే చక్కటియతి యని చెప్పఁబడియున్నది. 'క. అక్కజముగఁ బుభుభులకుఁ, జక్కటియతి యయ్య శృంగ ♦ సహితముకారం. బక్కచులజీవ్యరాదుల, మ్రొక్కులు గొను సమస్త ♦ భువనాధీశా' అని అనం. ఇదియే ముకారయతి యందురు. "క. హెచ్చరికను బుభుభులకు, నచ్చపుమాకొమ్ములే మ ♦ హాకపులాదిక్. మెచ్చులుగ నిలిపిరచ్చట, నచ్చటను ముకార యతు లటంచును బృకులక్" అనిఅప్ప. ఇవట నిరంకుశుడు శంకరుని ప్రార్థించుటనుగూర్చి 'ఆయు ర్నశ్శత్రో పశ్యతాం ప్రతిదిశం యాతిక్షయం యావనం, ప్రత్యాయాంతిగతాః పునర్నదివసాఃకాలా జగద్భక్షకః, లక్ష్మీతోయతరంగభంగపలూ విద్యుచ్చలంశీవితం, తస్మాన్మాం కరుణాకం కరుణ యా త్వం రక్షరక్షాధునా, క్షంతవోమేఽపరాధశ్చివ శివ శివ భో శ్రీమహాదేవశంభో' ఇట్లుశంకరా చార్యుండపరాధస్తవమున వచించినాడు, "భక్తజన మానససారసలోకబాంధవా — దుర్విసయకుంతిత కానన దావపావకా" రూపకాలంకారము.

సీ॥ ప్రణవనృత్యభిరామ ♦ రామాసహితవామ, వామాహిరాద్దామ ♦ సామకామ

రజసిచరకిరీట ♦ రసజాననకరోట, గగనగంగాజూట ♦ నిగమఘోట

యచరచరాధార ♦ యచలాధరాగార, నీరధితూణీర ♦ నిగమసార

దురితాభ్రవాతుల ♦ కరధృతానమశూల, నాగాజినదుశూల ♦ నయవిశాల

గీ॥ దళితభవస్యైస్య యాదిమ ♦ ధ్యాంతశూన్య, హితజనశరణ్య నగ్నలో ♦ కైకమాన్య

నిరుపమాగణ్య విన్ముటా ♦ నేకపుణ్య, సత్కృపానన్య దీఁర ♦ త్నావదాన్య. 52

అ॥ ప్రణవనృత్యభిరామ. ప్రణవనృతి — ఒకకాగధ్యనితోఁగూడిన నాట్యమువలన, ని 'నృతిః క్షిజానర్తకేచ' అనివి. "నృతి — సం. వి. ఇ. శ్రీ. చర్తనము — నాట్యము" మ. ఆం. ని. అభి రామ — మనోహరమైనవాడా, రామాసహితవామ. రామా — గౌరియనెడు శ్రీలో, సహిత వామ — కూడుకొనిన ఎడమప్రక్కఁగలవాడా, వామాహిరాద్దామ. 'వామ — నుందరమైన, వి 'వామం సవ్యే ప్రతీపేచ. ద్రవిణేచాతినుందరే, పయోఽరేహరేకామే విద్యాద్వామాపిచ శ్రీయాం' అహి

రాట్ - సర్పములకు రాజగు కేళుడే, దామ - హారముగాఁగలవాఁడా, సామకామ - సామవేదము నందభిలాషగలవాఁడా, రజనీచరకీరీట - చంద్రుడే మకుటముగాఁగలవాఁడా, రసజాసనకరోట. రసజ - పద్మమే, ని 'రసాంగంధరసేజలే' అనిమే. రసమనఁగా జలముకనుక జలమునందుబుట్టినది యనుట, అసన - పీఠముగాఁగల బ్రహ్మదేవునియొక్క, కరోట - తలవుఁకొగలవాఁడా గగనగంగా జూట. గగనగంగా - ఆకాశగంగయే, జూట - జడముడియుంచుగలవాఁడా, నిగమధూట - వేద ములే గుఱ్ఱములుగాఁగలవాఁడా, అచరచరాధార. అచర - వృక్షపక్ష్యాదులకును, చర - మనుష్య పశుపక్ష్యాదులకును, అధార - మూలమైనవాఁడా, అచలాధర - వెండికొండయే, అగార - నివాసముగాఁగలవాఁడా, నీరధితూశీర - సముద్రమేయ్యులపాదిగాఁగలవాఁడా, నిగమ సార - శ్రుతులయును, నికరమైనవాఁడా - శ్రుతులయును శ్రేష్ఠమైనవాఁడా, దురితాభ్రవా తూల - దురిత + అభ్ర - పాపములనెదు మేఘములకు, వాతూల - వాయువులయొక్క సమూహ మైనవాఁడా, కరధృతాసమశూల. కరధృత - హస్తయున ధరించఁబడినపట్టుకొనఁబడిన, అసమశూల - సమానరహితమైన శూలముగలవాఁడా, నాగాజనమశూల. నాగాజన - ఏరుఁగుయొక్క చగ్గమే - గజానురునియొక్క చగ్గమే, దుశూల - సన్ననివస్త్రముగాఁగలవాఁడా, నయవిశాల - నీతియును విస్తారమయినవాఁడా - నీతి. మందగికుండైనవాఁడా, దళితభవసైన్య. దళిత - భేరించఁబడిన, భవసైన్య - సంపారబంధమునెఱి సేనగలవాఁడా, 'ని. భవః సత్తాప్తిజన్మను రుద్రేశ్రేయసిసంసారే' హై. ఆదిమధ్యాంతశూన్య. అని - మొదలును, మధ్య - నడుమును. అంత - చివర యును, శూన్య - లేనివాఁడా, హితజనశరణ్య - హిత - ఇష్టులైన, జన - సమూహ మునకు, ని 'జనస్సమూహే లోకేఽపి' అని నానా. శరణ్య - శరణాగతులు చొచ్చుఁ దగినవాఁడా, సర్వలోకైకమాన్య. సర్వలోక - సమస్తభువనములచేత - సమస్తజగజ్జమలచేత, మూన్య - కొనియాడఁదగినవాఁడా, నిరుపమాగణ్య. నిరుపమ - సమానములేని, అగణ్య - గణింపవలవిగాని వాఁడా, విన్నుటానేకపుణ్య. విన్నుట - స్పృష్టమైన, అనేకపుణ్య - చాల నుకృతములుగలవాఁడా, సత్సృపానన్య - మంచిదయ్యుండగలవైనవాఁడా, దీనరక్షావదాన్య. దీన - దర్శిద్రులను, రక్షా - కాపాడుటయందు, వదాన్య - దాశ్శీత్వముగలవాఁడా, ఈశీసపద్యపు ప్రతిపాదమునను నాలుగంత్య ప్రాసములు గలుగఁజెప్పటయేకాక యెత్తుగీతీయుందును నెనిమిదంత్యనియమములను గల్పించి చెప్పి నాఁడు. ఈపద్యలక్షణమున్నకవీయమునఁ గనఁబడదుగాని వసుచరిత్రమున మాత్రము 'సే. లలనాజనా పాంగ ♦ వలనావసదనంగ, తులనాభికాభంగ ♦ దోః ప్రసంగ' మనుపద్యము కాన్పించుచున్నది. అయినను గీతమున నిట్టి నియమములేదు.

క॥ జయజయ శర్య సదాశివ, జయజయ రతిరాజవిజయ ♦ జయజయ మృత్యుం

జయ జయ మాం జయపాలా, జయశీలా సకలభక్త ♦ జనతాలోలా .

53

అ॥ శర్య - ఓయీశ్వరుఁడా, సదాశివ - ఎల్లప్పుడు శుభములుగలవాఁడా, రతిరాజవిజయ - మన్మథుని గెలిచినవాఁడా, మృత్యుంజయ - మృత్యువును గెలిచినవాఁడా, మాం - నన్ను, జయ పాలా - ఓటమిలేకుండునట్లు కాపాడునట్టివాఁడా, జయశీలా - అంతటనుగెలుచునట్లువంటి మంచి నడతగలవాఁడా, సకలభక్తజనతాలోలా. సకల - సమస్తమైన, భక్త - నేమింపువారియొక్క, జనతా - సమూహమునందు, లోలా - అసక్తిగలవాఁడా, జయ - సహృద్యత్వప్రకటనగా నుండువుగాక,

ఇచట జయశబ్దము పలుమాటులు పయోగించుటనుగూర్చి “నూ. జయపదంబనుకరణవిహితంబు తఱచుగ నగు” ప్రా. వ్యా. ఉదా. “జయపూతనాపూత జయదైత్యదమన. దయనిమ్ము జీవితదానమ్మునాకు” హరివం. కవిసార్వభౌములును “క. జయజయ పురదైత్యాంతక, జయజయ శృంగారలోల, సదమలశీలా, జయజయ నాకాధిపనుత, జయజయ లోకాధినాథ, జయపరమేశా” రాజ. “సీ. జయభూర్భువస్వ శ్రీజగదేకనామక, జయసర్వదేవతా, సార్వభౌమ” శృం. వై.

వ|| అని యనేకప్రకారంబుల నుతించుచుఁ గరతల కమలాంజలీబంధప్రసిద్ధ సిద్ధాంతానందదేవీప్రమానమానసుడైయున్న యవ్విప్రకుమారుఁ బల్కాఱు గార యొకదాష్ట్యోరంబుగఁ బట్టుగా నభయం బొసంగి పదపడి యమరలోక సాంద్రతరంగిణీద్రవంధ్రుం డగునిఁ బ్రు నిస్తంద్రత నాలోకించి విరించి ప్రముఖాంచితపదపంకజం డగుశంకరుం డిట్లనియె.

54

అ|| అని - ఇట్లని, అనేకప్రకారంబులక - బహువిధములుగా, నుతించుచుక - స్తోత్రము సేయుచు, కర.....మానసుండు, కరతలకమల - అజచేతులనెకి తామరపువ్వులను, అంజలీ బద్ధ - దోసిలిగాఁగట్టుటయందు, ప్రసిద్ధ - ప్రఖ్యాతిగలుగునట్లు, సిద్ధాంత - నిర్ణయించబడిన, ఆనంద - సంతోషముతో, దేవీప్రమాన - మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్న, మానసుండు - మనస్సుకల వాఁడు, ఐయున్న - అయియుండినట్టి, అవ్విప్రకుమారుక - ఆబ్రాహ్మణయవకుని, పల్కాఱు - అనేకసారులు, గారవించి - ప్రేమనుగనఁబఱచి, తదాష్టోదంబు - అందువలని సంతోషము, అను నట్లుగాక - అనువిధమున, అభయంబు - రక్షించుటకయిన నమ్మకము, ఒసంగి - ఇచ్చి, పదపడి - తరువాత, అమర.....చంద్రుడు. అమరలోక + సాంద్ర + తరంగిణీ + ఇంద్ర - దేవతాసమాహూనెడి దట్టమైన శ్రేష్ఠమైనయలలకు, చంద్రుండు - చంద్రునివంటివాఁడు, అగు ఇంద్రున్ - అయినట్టి దేవతలకు రాజమనవానిని, నిస్తంద్రతన్ - నిశ్చలముగ, చలంపకుండ, ఆలోకించి - చూచి, విరించిప్రముఖాంచిత పాదపంకజండు. విరించిప్రముఖ - బ్రహ్మదేవుఁడు మొదలగువారితో, అంచిత - ఒప్పించున్న, పాదపంకజండు - తామరపువ్వులవంటి యడుగులుగలవాఁడు, అగుశంకరుండు. అయినట్టి ఈశ్వరుండు, ఇట్లనియెన్ - ఈప్రకారముగాఁబలికెను. అలం. ఉపమ. స్వభావోక్తియు.

తా|| ఇట్లు బహువిధముల స్తోత్రముసేయుచు నంజలిబద్ధుడై తదేకధ్యానముతో నున్న యా బ్రాహ్మణయవకునియందు మాటిమాటికిఁ బ్రేమనుఁ గనుపఱచుచు నభయమొసంగి తరువాత నింద్రుని వైపుచూచి యిట్లుచెప్పెను.

—: శివుఁడొందునితో రంభనుబంప నాజ్ఞయొనఁగుట :—

క|| వినుము సురేశ్వర భూసుర, తనయున కిప్పుడేను మెచ్చి తగనిచ్చితిరం
భను దానికి సెలవిమ్మా, వనజాననకులవరేణ్య తగ్గ నెనయన్.

55

అ|| సురేశ్వర - దేవతలకు రాజవగు నొయింద్రుఁడా, వినుము - ఆకర్ణింపుము, ఇప్పుడు - ఉపమయమున, ఏను - నేను, మెచ్చి - అనుగ్రహించి, తగన్ - ఒప్పునట్లు, భూసురతనయనకున్ -

అబ్రాహ్మణుని కుమారునకు, రంభను - రంభయును నప్పరసను, ఇచ్చితిన్ - ఒసంగితిని, కనుక ఆ వనజాసనకులవరేణ్య వర్ధనున్. వనజాసనకుల - బ్రాహ్మణవంశమున, వరేణ్య - శ్రేష్ఠముగా, వర్ధనున్ - పృథ్విబొందుచున్నవాడయిన యానిరంకుకుని, ఎనయన్ - కూడుటకు, దానికిన్ - ఆదేవవేశ్యకు, సెలవిమ్ము - అనుజ్ఞయొసగుము,

తా|| ఓ దివ్యలోకాధిపతీ! ఈబ్రాహ్మణకుమారుని మెచ్చి యతనికి రంభ నొసంగితిని. కనుక నీవు దానికి సెలవిచ్చి వానిఁజేరఁ జంపుము.

గీ|| అనిన విని పాకశాసనుఁ డామహేశుఁ, జేరి దండప్రణామము ధేన్వీ పిదప

నూరుజితరంభ కఠినవక్షోజకుంభ, హానితకఠికుంభ యగురంభఁ కనియెఁగాంచి. 56

అ|| అనినన్ - ఇట్లువచింపఁగా, విని - ఆకర్ణించి, పాకశాసనుఁడు - ఇంద్రుఁడు, ఆమహేశున్ - పరమేశ్వరుని, చేరి - సమీపించి, దండప్రణామము - సాష్టాంగనమస్కారములు; చేసి - ఆచరించి, పిదపన్ - అటుపిమ్మట, కాంచి - ఆవిడనుజూచి, ఊరుజితరంభ, ఊరు - తొడల వలన, జిత - జయించఁబడిన, రంభ - అరటిచెట్టుగలదియును, కఠిక.....కుంభ, కఠిన - గట్టివి యైన, వక్షోజకుంభ - స్తవములనెడి కుండలచేత, హానిత - పరిహాసముచేయఁబడిన, కఠికుంభ - ఏనుగుకుంభస్థలముగలదియును, అగురంభకున్ - అయినట్టి రంభతో, అనియెన్ - ఇట్లుచెప్పెను. ఇందురంభకున్ + అనియెన్ అనుటలో దృతీయకువస్తి చెప్పఁబడినది. 'నూ. షష్ఠీసానికంబగు కువర్ణం బాక్కొకచో ద్వితీయాది విభక్తులకుమాటుగాఁ దత్తదర్థకబులంజూపఁటైడి' ప్రా. వ్యా. ఇచట రంభ శబ్దమునకు ఊరుజితరంభ, వక్షోజకుంభ - కఠికుంభ ఇత్యాదిశబ్దయుక్తిచేత అంత్యాను ప్రాసాలంకారము. ఊరుజితరంభ - హానితకఠికుంభ - అనుటచే వ్యతిరేకాలంకారము, "ఉపమా నా ద్య దన్యస్య వ్యతిరేకః స ఏవసః, హేతోర్వ రుక్తా వసుక్రీనాం, త్రయే సామ్యే నివేదితే. శబ్దార్థాభ్యా దుధా త్తీవ్రే శ్లిష్టే తద్వత్ప్రసవః" కా. ప్ర. ఉదా "ఇయంసునయనా దానీకృతతామరసక్రియా ఆననేనా కలంకేన నిదతీందుం కలంకితమ్" ఉద్భ. దీనినే యుపమాలంకారముగ నన్వయింపవచ్చును "తమ శ్వేత్యనుబధ్నాతి. తచ్చీలం తన్నిషేధతి. తస్యైవానుకరోతితి శబ్దః సాదృశ్యవాచకః" అనిదండి. 'రంభ - కుంభ కుంభరంభ' అంత్యానుప్రాసాలంకారము.

తా|| ఈశ్వరుఁ డిట్లు చెప్పఁగా విని యాయంద్రుఁడు సాష్టాంగనమస్కృతు లొనరించి పిమ్మట రంభను పిలచి యావిడతో నిట్లనియె.

—: ఇంద్రుఁడు రంభ కాజ్ఞయిచ్చుట :—

క|| ఓనాతి యీమహీసుర, సూనునకు నభీష్టకామ ధ సురతక్రీడా

నూనునుఖ మొనఁగి రమ్మన, నానలినాక్షియును మంచి ధని మ్రొక్కి తగన్. 57

అ|| ఓనాతి - ఓరంభా, ఈమహీసురసూనునకున్ - ఈబ్రాహ్మణయువకునకు, అభీ..... యము. అభీష్ట - ప్రియమైన, కామ - కోరికగల, సురతక్రీడా - రతికేళియందు - సంభోగము

నందు అనూన - తక్కువగాని - సంపూర్ణమయిన సుఖము - ఆనందము, ఒసంగి - ఇచ్చి, రమ్మ - తిరిగిరమ్మ, అనన్ - ఇట్లునుడువఁగా, అనలినాక్షియును - అయొక్క రంభయును, మఱచిదని - చిత్తమాలాగే చేయుదునని; మ్రొక్కి - నమస్కరించి, తగన్ - ఒప్పవట్లు, వైచనముతో స్వయము.

తా|| ఓరంభా! ఈబ్రాహ్మణుని యిష్టముఁ దీర్చి సంతోషపఱచిరమ్ము. అలాగఁ జిత్తమాలాగే చేయుదునని నమస్కరించి.

—: రంభా నిరంకుశుల విహారము —:

మ|| అటనుండె: మహేశ్వరుండును నిఖిలామరసమేతంబుగా సంస్థానంబుసేసె నమ్మహీసురసూనుండును నాదివిషన్నారీరత్నంబు నవలోకించి చేరం జనుడెంచి విస్ఫుట ప్రాథాలింగనం బొనరించి పునఃకృతపరీరంభణంబు స్వలయ వెలయుచుండిర య్యిర పుర.

58

అ|| అటనుండెన్ - అక్కడ నేయుండెను, మహేశ్వరుండును - ఆమహేశ్వరుండును, నిఖిలామరసమేతంబుగాన్ - సమస్తమైన దేవతలతోఁగూడినవాడై, అంతస్థానంబుసేసెన్ - అదృశ్యుడయ్యెను - మఱుగుపడెను, అమ్మహీసురసూనుండును - ఆబ్రాహ్మణపుత్రుఁడగు నిరంకుశుండును, అదివిషన్నారీరత్నంబున్ - దేవవేశ్యలలో శ్రేష్ఠురాలయిన యారంభను, అవలోకించి - చూచి, చేరన్ - కలియనట్లు, చనుడెంచి - వచ్చి, విస్ఫుట ప్రాథాలింగనంబు - విస్ఫుట - స్పష్టమైన, ప్రాథ - నేర్పుగల, అలింగనంబు - కాఁగిలింపుట, ఒసరించి - చేసి, పునఃకృతపరీరంభణంబున్ - పునఃకృత - మరలజేయఁబడిన, పరీరంభణంబున్ - అలింగనమును, వెలయున్ - ఒప్పుఁగా, వెలయుచుండిరి - ప్రకాశించుచుండిరి, అయ్యిరువురు - ఆయిద్దఱును,

తా|| అచ్చటనే యుండెను. ఈశ్వరుండు దేవతలతోఁగూడ నదృశ్యుడయ్యెను. ఆబ్రాహ్మణుఁడారంభను సమీపించి యాలింగన మొనర్చుచుచు నాయిద్దఱును,

సీ|| చందనమాలూ • మదారకేసర, తిందుకాశోకమా • కందకుంద

కేశీవకుశకం • కేళికానవనీప, తాలహింతాలజా • తీలవంగ

ఘనసారకిదళికా • క్రముకామలకనింబ, జంబీరబదరీర • సాలసాల

ప్రముఖపుష్పితలన • శృలితపల్లవితవి, స్తారభూమీరుహ • తతుల వెలయు

గీ|| నట్టి తత్కాననమునందు • చవ్యకీర, రవములుప్పొంగ నిందింది • రములు మెలఁగఁ

గోకిలలుగూయుమ్మగముల • మూకడాదు, మరుఁడునుమశరములనిరు • పురనునేయిరి

అ|| చందన - గండపుమాఁకులయొక్కయు, మాలూర - మారేడుచెట్లయొక్కయు, మందార - పారిజాతములయొక్కయు, కేసర - పొన్నచెట్లయొక్కయు, పున్నాగచెట్లయొక్కయు, నిఁఅధకేసరేవకుశః • అని అ. ఇందువలనఁ బొగడచెట్టున కర్ణమయినను ముందరి వకుళశబ్దముచే నేయన్వయము సరికాదు. తింధుక - తుమ్మికిచెట్లయొక్కయు, అశోక - అశోకవృక్షముల యొక్కయు, మాకంద - మామిడిచెట్లయొక్కయు, కుంద - మొల్లలయొక్కయు, కేళిక - మొగలిచెట్లయొక్కయు, వకుళ -

[31]

యనెడి, ధన - ధనముతోఁగూడిన, తస్త - దర్పముగలవాఁడా, నితప్తానద్యంతలేదదే కన్తా
 ర్యామప్యహంకృతా' అనిమే. తప్తకృతతారక, తస్త - తపింపఁబడినవానినిగా, కృత - చేయఁబడినకి
 తారక - తారకానుమిడుగలవాఁడా, తారకధామధామ. తారక - వెండితోఁగూడిన, నిత్యా.
 ముక్తాదివంతుడ. తరితేకుద్ధమాక్తికే, తారంచరజతేతుచ్చస్వరేఽప్యన్యవదీరితం, ఋక్షాక్షీమధ్య
 యోస్తారక. సుగ్రీవగురుయోషితో, బుద్ధదేవ్యాంమతాతారా' అనివి. ధామ - ప్రకాశముగల,
 క్షలోసమే. మతీయే వెండికిస్థానమయిన క్షలోసమే యనియుఁ జెప్పునొప్పును. నిధామజన్మప్రభా
 స్థాన, ప్రభావనుభవద్వయం' అనినానా. వారణరణరంగరంగ దరిరాజిత. వారణ - నివారించుటగల,
 నివారణంతు నిష్కేహ్యా. ద్వారణశ్చమతంగజే' అనివిశ్వ. రణరంగ - యుద్ధభూమియందలి,
 రంగతో - ఒప్పుచున్న, ఆరి - శత్రువులతోడి, రాజిత - ప్రకాశించఁబడినవాఁడా, ఇచ్చట ఆరి
 రాజ - శత్రువులయొక్క సమాహముతో, త+రాజిత - శోషముతోఁగూడి ప్రకాశించఁబడిన
 వాఁడా, అనియుఁచెప్పవచ్చును, నితశబ్దః పుంసంభోగే నిశ్చయేశోపపుచ్చయో' అని నానా.
 రాజితధారుదారు కావనవన. రాజిత - ఒప్పుచున్న, దారు - దేవదారువృక్షములుగల, దారు
 కావన - దారుకారుణ్యమే, వన - పురసమీపముగల తోటగాఁగలవాఁడా, నివనం నపుంసకే
 సీరనివాపాలయకావసే' అనిమే. ధీనధీన. ధీ - బుద్ధిగలవారిలో, ఇన - ప్రభువులైనవారికిని, అనఁగా
 బుద్ధివిశేషముగలవారికిని, ధీన - స్వాధీనముగానివాఁడా, వృషవాహన - వృషభమే వాహనముగాఁ
 గలవాఁడా, వాహన సోమశేఖరా. వాహన - వహించఁబడిన - అనఁగా ధరించఁబడినయనుట.
 నివహన్యాద్యవృషభస్కంధే వాహేగంధవహేఽపిచ' అనిమే. సోమ - చంద్రుడే, శేఖరా -
 పిగయందఁగ బువ్వులదండగాఁగల యో సోమేశ్వరస్వామి, అనియాశ్వాసాంతమునందుఁ గృత్రితి,
 సంబోధనము. అలం - పదయువకము. ఇనియేధేకానుప్రాసము. 'గీ. అందనుప్రాసభేదంబు * లైన
 శబ్ద, భవదలంకారమును మున్ను * బ్రస్తుతింతు, నడర నెక లేక రెండు రెం * డక్షరంబు, రెనయు
 నియమంబు ఛేక మా * నెట్లటన్న' ఉదా. 'పంచ. స్ఫురత్కృపాబలప్రతాప * భూతి ధైర్య
 భూభరా, ర్చిరంగ దానబుద్ధి కైభి * రిన్దరిన్దరిన్ద్రుధా, హవన్దరున్దిరిన్దిన్ద్ర * హసలున్దులన్రమా,
 గురున్దురున్ద్రయింతు వౌడ * గున్ద్రున్దింహభూవరా' అని నరస. 'భవేదవ్యవధానేన ద్వయోర్వ్యం
 జనయగ్మయోః. ఆపృత్తిర్యత్రసంబుధౌ శ్చేకానుప్రాసఇవ్యతే' అనిప్రతా.

మా|| గగనపుర జగీషా * కాలకూటాన్నతోమ

నిగమచర మవేషా * నేకపుణ్యప్రభాషా

అగ్రణితేఘభూషా * హార్యచాపామనీషా

విగతనకలదోషా * విన్ముటానన్యదోషా.

70

అ|| గగనపురజగీషా - గగన - ఆకాశమునందుగల, పుర - దానవులైన మూడుపట్టణము
 లను, జగీషా - జయింపనిచ్చగలవాఁడా, హార్య మొకప్పుడు దేవతలకు నొడి యనురులు మయని
 శరణుజొచ్చిరి. మయిండు వారికి మూడుపట్టణములను నేలునేలబంధుగారుతోను, నెండితోను, యినుము
 తోనుచేసి యబ్బి యదృశ్యముగా సంచరించునట్టినర్చి యిచ్చెను. అనురు లొపట్టణములచే బోయి
 దేవాద్యులను బాధించుచుండఁగా వారిప్రార్థనచే కిచ్చుడు అమూడుపట్టణములను దహించివైచెను

కాలకూటాన్నతోనా. కాలకూట - కాలకూటమనుచు పేరుగల విషమే, అన్న - భోజనముగాఁగలగ
తోనా - సంతోషించుటగలవాఁడా, దేవతలును దానవులును సముద్రమును ముఖించునప్పుడు కాల
కూటమనియు, హాలాహలమనియుఁ జెప్పఁబడు మహావిషమందుదయించఁగా దానిని శివుఁడు మ్రింగి
నందున శివునకు విషహారము కలవాడను ప్రసిద్ధికలిగినది. నిగమచకనువేనా. నిగమ - వేదములఘంఘు.
చర - సంచరించునట్టి, నువేనా - మంచిరూపములు ధరించినట్టివాఁడా, అనేక పుష్కలప్రభావా. అనేక
పుష్కలముకృతములతోఁగూడిన, ప్రభావా - మంచుటలుగలవాఁడా, అగణిత ఫణిభూవా. అగణిత -
ఎంచకశక్యముగాని, ఫణిభూవా - పాములే సాములుగాఁగలవాఁడా, అహర్యచాపామనీవా. అహర్య-
మహామేరువ నెడి పర్వతమే, చాపా - విల్లుగాఁగలవాఁడా, మనీవా - సంపూర్ణమయిన ప్రజ్ఞగలవాఁడా,
విగతసకలదోనా. విగత - పోఁగొట్టఁబడిన, సకల - సమస్తమయిన, దోనా - పాపములుగలవాఁడా,
విస్ఫుటానన్యతోనా. విస్ఫుట - స్ఫుష్టమైన, అనన్య - అధికమైన, పోనా - రక్షించుటగలవాఁడా,
ఈవృత్తమునకు లక్షణము. “ననమయయయుతందై, నాగవిక్రాంతియై యిట్లునుపసుగుణమాలి, న్యాహ్వా
యంబయ్యెగ్ధాత్రిన్” అలం. ఈపద్యమున సంత్యప్రాసము నెప్పఁబడినది.

క॥ మోహజ్వర భైవజ్యన, మీహితకైలాసరాజ్య + మేదురతేజ
జేహీయమానదానవ, బాహాధార్జ్య త్రివిధ + పాలకపూజ్యా. 71

అ॥ మోహ..... తేజా. మోహజ్వర - అజ్ఞానమనెడు వ్యాధికి, భైవజ్య -
బౌద్ధధముగా, సమీహిత - కోరఁబడిన, కైలాసరాజ్య - కైలాసమునెడు దేశమున, మేదుర - చిక్క
మైన - ధట్టమైన, తేజా - ప్రకాశముగలవాఁడా, నీ తేజఃప్రభావేదీప్తావ. జలేశుక్రేతేపి అనిఅ.
దీనికి నజంతమునుహలంతమును చెందురూపములు కలవు. ఉదా. ‘అనంతరత్నాయతేజ’ అనివసు.
జేహీయ.....జ్య. జేహీయమాన - హరించుచున్న, దానవ - రాక్షసులయొక్క, బాహా -
భుజ్జలముయొక్క, ధార్జ్య - నిర్జితపముతోఁగూడిన, జ్య - విజితిసాగలవాఁడా, త్రివిధపాలక
పూజ్యా. త్రివిధ - స్వర్గమునకు, పాలక - రూపాదినట్టి యుద్ధునిచేత, పూజ్యా - అర్చింపఁ
దగినవాఁడా.

గద్యము. ఇంద్రీయతాత్పరప్రసాదలబ్ధులబ్ధవర్ణనర్ణసీయ కవిశ్లోత స్వర్ణోరేయ,
పెదలింగనార్యగర్భాన్లనపూర్ణమాత్రేయ, గురువరాచార్యపద్యావిద - మేళిందాయ
మానమానసాశ్రేయ, పండితమ్మన్యేతరాజేయ, సకలవిద్యజ్ఞనవిధేయ, గద్యముసామధేయ
ప్రణీతంబయిన నింకుశోపాఖ్యానంబును మహాప్రబంధంబునందు తృతీయాశ్వాసము.

అ॥ ప్రథమాశ్వాసమునఁబోలె నెఱుంగునది.
ఇది శ్రీమద్ధాయత్రీ విరాడ్విశ్వకర్మ వరప్రసాదజనిత కవితామృత రసపాత్ర, అపాభాశన
గోత్ర పవిత్ర, అచ్చమాంబా శేంకటశివార్ణపాత్ర, లక్ష్మాంబా శోటిశ్వర సుధీమణిపుత్ర, శిల్పవాక్య
జ్యోతిశ్వాసాగ్రీ వివిధవిద్యాప్రపీఠ, పదనాక్యప్రమాణ నిధాన, విమర్శకాచార్యశిల్పకళాకోవిదేశ్యాది
విరుద సీయపమాన, బుధారాధన విరాజమాన, సుబ్రహ్మణ్యాభిదాన, విరచితంబైన నిరంకుశోపాఖ్యాన
మహాతీరంగిణి వాణిజ్యనమున తృతీయాశ్వాసము.

నిరంకుశోపాఖ్యానము

సుధాతరింగిణీవ్యాఖ్యానసమేతము

చతుర్థాశ్వాసము

శ్రీరమణీరహణీయవ, రీరంభస్నేహవిస్సు • రితసాయక ని
ద్వారితసుమనస్సాయక, భూకృపావేశ కంద • పురసోమేశా.

1

అ|| శ్రీరమ.....సాయక, శ్రీరమణీ - అక్షి దేవియొక్క, రమణీయ - సుందరమైన, పరీ
రంభ - ఆలింగనముతోఁగూడిన, 'ని. పరీరంభః. పరీరంభః. అ. పు. క్షాగిలి' శ. రూ. ర. స్నేహ-
ప్రేమచేత, విస్సురిత - చలింపఁబడిన విష్ణువే, సాయక - బాణముగాఁగలవాడా, నిద్వారితసుమనస్సా-
యక. నిద్వారిత - చక్కఁగాభేదంబడిన, 'ని. ద్వాతేభిర్నభేదితా' అ. సుమనః - సాయక - పుష్ప-
మాల బాణములుగాఁగల మృదుఁడుగలవాడా, 'ని. స్త్రియః సుమనఃపుష్పం. ప్రసూనం కుసుమమ్
సుమనః' అ. 'శశేభదేవసాయకః' అ. భూకృపావేశ - భూ - విస్తారమయిన, కృపా - దయతోఁ
గూడిన, ఆవేశ - మైముఁగుటకలవాడా, కందపురసోమేశా - కందుకూరనుపట్టణమునఁగల యో-
సోమేశ్వరస్వామి, అని యాశ్వాసాదియందుఁ గృతిపతికి సంబోధనము. ఇందు లక్షి దేవియందనురా-
గముగల విష్ణువు శివుఁడు మాన్యకుఁడై యుండెనుటచేత పరికరాలంకారము. "క. సామాతములై
సేవలతీ, శేవోన్మ. ని శేవణములు, వెలఁగఁబరికరం, బై కృతుల వెలయుచుండు" కా. సం. 'రమణీ
రమణీ' యనుకాలంకారము. 'సాయక. సాయక. వేశ. సోమేశా' అంత్యనుప్రాసాలంకారము.

తా|| సంపన్న క్తయగుఁలక్షి దేవియొక్క యాలింగనమునందిచ్చగల విష్ణుమూర్తియే బాణ-
ముగాఁగలవాడవును, మృదుఁని సంహించిరవాడవును, అగ్రక దయానుఁడవును, అగ్నియ యో-
కందుకూసోమేశ్వరస్వామి.

శ్రీ ఆవధరింపుము తత్త్వవి • ద్యావివేశ, దళితకామాదివివర్గ • కలహుడైన
పులహుఁ డిట్లనివలె నాభూపరేణ్య, శేఖరునితోడ వాక్యవై • బిత్రిమోఖయ. 2

అ|| ఆవధరింపుము - వినుము, తత్త్వ.....హుడు. తత్త్వవిద్యా - వేదాంతశాస్త్రము
సంబధి. వివేశ - జ్ఞానముచేత, దళిత - భేదించఁబడిన, కామాది - కామముమొదలగు, రిపువర్గ -
అర్హివర్గముయొక్క, ఆవధారణ - గ్రహణ త్రోధ భంగి మోహ మధమకృపములయొక్క యనుట. కల-
హుడు - పరస్పర వివాదముగలవాఁడు, 'ని. అ స్త్రిగూంసమగానీకరణాః కలహాన్విగహా' అ.

ఐన పులహుడు - అయినటువంటి పులహుడను నామధేయముగలబ్రహ్మ, ఆ భూవరేణ్యశేఖరుని తోడక - రాజులలో శ్రేష్ఠుడయిన యాధర్మశీలునితో, వాక్యవైచిత్రమెఱయుక. వాక్య-మాటల యొక్క, వైచిత్రీ - ఆశ్చర్యము, మెఱయుక - ప్రకాశించుగా, ఇట్లుని - ఈమీఁదెఱపైనుమిగ ముగా, పర్క - చెప్పిన, ఇందు కలహుడు - పులహుడు, అనుపాసాలంకారము.

తా|| వేదాంతవిద్యా జ్ఞానస్ఫుర్దిచేతఁ గావక్రోధ లోభమోహ మదమత్సరములను నభివ్యర్థ్యమును జయించినవాడయిన పులహుడు శ్రేష్ఠుడయిన యాధర్మశీలభూపాలుని కీవిధముగాఁ జెప్ప నారంభించెను.

క|| ఆరీతి నతఁడు దివిష, న్నారీతిలకంబుతోడ * ననువుగ నురతా

పారవ్యాపారశ్రీ, పారగభావమునప్రాంతి * పసి నర్తిలుచుకా. 3

అ|| అతఁడు - ఆనిరంకుకుడు, ఆరీతిన్ - ఆప్రకారముగా, దివిషన్నారీతిలకంబుతోడక - దివిషన్నారీ - దేవతాశ్రీలలో, తిలకంబుతోడక - ప్రకాశించుచున్నట్టి యాగంభతోఁగూడి, తిలకముశ్రేష్ఠవాచకము. అనువుగక, తగినట్లుగా, నురతా.....మునక, నురత - సంభోగము యొక్క, అపార - అవలిదరిలేని - అంతయులేని, వ్యాపార - ప్రవర్తనముయొక్క, శ్రీ-సంపదయొక్క పారగ - అవలిదరిజేర సంచరించునట్టి, తుదముట్టునడచునట్టి, భావమునక - ఆభిప్రాయముతో ని. భావః సత్తాభిభావాభిప్రాయచేష్టాత్మజన్మను* అ. భ్రాంతిపసి - భ్రమించినవాడై, పర్తిలుచుకా - ప్రవర్తించుచు, ఇందు 'అపారవ్యాపారశ్రీపారగ' అని రేఖము పలుమారు చర్చించబడుటచేత వృత్త్యను పాసాలంకారము.

తా|| ఆ నిరంకుకుడావిధముగా నురకాంతతోఁ గలసి యెడతగని సంభోగవాంఛతోఁగూడిన భ్రమగలవాడై ప్రవర్తించుచు.

.. వ|| ఒక్కనాఁడు తనతోఁ గ్రీడింపఁద్రదిచింబున నుండి వచ్చిన నయ్యచ్చరలేమ యుదానును విలాసార్థంబుగఁ బురుంబు వెడలి.

అ|| ఒక్కనాఁడు - ఒకదినమున, తనతోడక - తనతోఁగూడి, క్రీడింపక - విహరించుటకు, త్రదిచింబుననుండి - దేవలోకమునుండి, ఇచట నవర్ణకముచున్న "నూ. ఉండిపదంబు పుంబగుచో చలనకందుపర్ణకమట్లు నవర్ణకంబునగు" ప్రా. వ్యా ఉవా క. సనక్కుమానుడు మహికిం, జనుదేంచె బ్రహ్మలోకం, బునమండి భార వచ్చిన నయ్యచ్చరలేమయుక - పరితేచిన యో యుప్పోంగనయుక, తాను - ఆనిరంకుకుడను, విలాసార్థంబుగక - శ్రీపురుషులయొక్క శృంగారచేష్టల నిమిత్తము, 'ని. విలాసోహరభేదస్యా. వ్లియామాపిపుంస్యయన్' నుః 'అక్షోభిభేదా తై వస్తు ప్రయోజననివృత్తిను' అ. పురంబు వెడలి - అపట్టణమునుండి బయలుదేలి,

—: రంభానిరకకుశులుద్యాసవనమునకుఁ జేరుట:—

నీసరనీకుహానవీన • తరనీధురసచాన, భసలనుందరగాన • భాసమాన
మనమానసహకార • లసమానఫలవాగ, ననచూదరకమార్గ • భవద్దీక్ష
మవసాదరణదార • పవనాలనవిహార, భవనాగవిహార • భవ్యహార
మవమానలవదూర • పవమాపసంచార, భవమాంద్యవిహార • భవీవిహార

తే॥ మంచికవిమాగమమురాజు • మానచంచు, దళితఫలసారజలపూర • మిళితఫలిత
కలిశఘనశాలినవశాలి • ఖండమండ, లావరణదీప్యమానము • ద్యావ మొకటి.

అ॥ సరనీ.....మానము, సరసీయమా — తామగపువ్వులయొక్క, నవీనతర — నూతనమయితఁ, క్రొత్తదియైన, నీధురస — మధ్యమును, 'ని, మధ్యాసవోమాధవతో. మధుమాధ్వీకమధ్యయోః, మైరేయ, మాసవఃనీధు. శ్రేదతోజగలఃసమా' అ మధ్యాసవః.మాధవకః.మధు.మాధ్వీకః.ఇవి.మధుకపుష్పాద్యవమధ్యమునకును, మైరేయ.ఆసవః.నీధుః. ఇవి యిక్షుశాకాదిజవ్యమధ్యమునకును, మేదకః.జగలః. ఇవి సూరాకల్పమునకును, అర్థములు. ఇచట 'నీధుః.శీధుః' అని రెండురూపములు కలవు. 'ని. మదిరా మధమైరేయం' శీధుః'కాదంబర్తీర్వా' ధనం. పాన — ఆస్వాదించుచున్న, భసల — ఈ మైదల యొక్క, నుందరగాన — చక్కనిసంగీతముచేత, భాసమానము — ప్రకాశించుచున్నదానిని, అసమా... కీరము. అసమాన — సమానములేని, సహకార — మిక్కిలి పరిమళముగల తీయమామిడిచెట్లయందు 'ని. సహకారాఽపారభః' అ. లసమా — ఒప్పుచున్న, ఫలవార — పండ్లయొక్క సమాహము చేత, ససమాదర — సన్మానముతో సహితమయిన, కుమార — ఎలప్రాయముగల, సమదకీరము — పండ్తోషముతోఁగూడిన చిరుకలుగలదానిని, 'ని. ముత్రిత్తిః ప్రమదోహర్షః ప్రమోదామోదస మృదాః' అ. అవ...హారము. అవసాదరణ — అడవియందు గారవింపఁబడనిదయిన, అనగా సతిశయింపబడినయేనుట. దార — చీత్పుచుండెడు, 'ద్యౌ. ఏదారణే, ధాత్వ, పవన — వాయువువలన, అలన — మాంద్యముతోఁగూడిన స్వభావముతో, విహార — సంచరించుచున్నవారికి, భవన — ఇండు గాఁగఁగ, 'ని. భవనాగరమందిరమ్' అ. అగ — పుత్రములయొక్క, ప్రియగచ్ఛతీర్థిగః. 'ని. కైల గృజ్జానగావగౌ' అ. విహార — వికాలమయిన, భవ్య — ఈభక్తరమ్యునట్టి, హారము. మహాహార మయినదానిని, ప్రియ. 'ప్రియతే చిత్తమనేహారః' అవ.....విహారము. అవమాన — తిరస్కరింపఁబడి, అవ — లేకములైన, తునకలయిన, దూర — దవ్యుగల, పవమాన — వాయువులయొక్క, 'ని. నభస్పద్యాత పవన పవమాన ప్రభంజనాః, అః సంచార — తిరుగుటవలన, భవ — పుట్టిన, 'ని. భవ స్పత్రాయదగర్భ ప్రాప్తిసంసారజన్మసు' నానా. మాంద్య — దీడవ్వముచేత, విహార — ఎక్కువయైన, 'ని. సర్పములయొక్క, 'ని. కుండలీ గూఢపాచ్ఛక్కుశ్శవాః క్షాకోధరఃఫణి' అ. విహారము — సంచారముగలదానిని, 'ని. విహారోద్రమణేస్సందే లీలాయాంనుగతాలయే' మే. అందిత — ఒప్పుచున్న, విహంగమము — పక్షులుగలిగినదానిని, 'ని. భగవీస్తాంగ విహంగ విహంగమ విహయగః' అ. రాజ...మానము. రాజహారణ — ఎఱ్ఱనికాళ్లును, పూరియునుగలిగి, కైలగామ్యుడెడు. రాజ్యంప్రయోగము. 'ని. రాజహంసస్తుతేనంచు చరణ్ణోపితైస్త్రిభాః' అ. చంచు — మ్రోడుకొనెత్త. 'ని. చంచుపోటియదే. క్షియా' అ. దళిత — భిక్షించఁబడిన, ఫల — పండ్లయొక్క, సారజల — రసమనెడు

నీటియొక్క, “ని. సాహిత్యలేఖిరాంశేన మజ్జితుంపిజలేషువే” మే. పూర - పృవాహ
ములతో, మిలిత - కూడినవై, ఫలిత - ఫలమున్న, “ని. ఫలితా పశ్యదారితా” నానా. కలిత -
తొందరబడిన, “ని. కలితం విదితాప్తయోః” విశ్వ. ఘనకాలి-గొప్పతనముతో నొప్పనమున్న, నవకాలి-
కూతనమునవర్ధిధాన్యముగల, ఖర - సగపాణిగల. అర్ధభాగముగల, మండల - దేశము
యొక్క, అవగాణతరప్రమేన భూమియొక్కయనుట. ఆవరణ-కట్టతోఁగూడియున్న దీప్యమాళము.
బాగుగాఁబ్రకాశించుచున్నదానిని, ఉద్యానము - ఉరిదాపుననుండి సకలజనులకు భోగార్హమయిన
తోట. “ని. భూమానాశ్రిత ఉద్యానం రాజ్యః సాధారణంవనమ్” అ. ఇచట సుద్యానమనుమాన్యులము
తనక కుప్పకొయ్యమువచ్చినది. నూ. “స్యాదవమూలాం విభక్త్యాసోశ్చయమ్” శబ్దలిం. ఒకటి - ఒక
దానిని, ఇచట ద్వితీయభుజ్యంబున చెప్పబడుటకు “నూ. ఇతరత్వేన ద్వితీయాతస్యాః పృథమానజడ
పరానాంస్యాత్” వన్న. “నూ. కృచిదన్య విభక్త్యర్థే ప్రథమాదిః ప్రద్యుత్పత్తి” అథ. ఈసీసపద్యపు
ప్రతిపాదమునను నాలుగంత్యవ్రాసములు గలుగఁజెప్పినాడు. ఎక్కుగతియందు “మిలిత-ఫలిత-కలిత”
వృత్త్యుప్రసాసాలంకారము. “ఘనకాలినవకాలి - ఫలసారజలపూర - దీప్యమానముద్యానము, ఇవి
యప్రసాసాలంకారము.

తా|| తామరపువ్వులనుండి యప్పుడే వెడలుచున్న మద్యమును బాసమునీయుచున్న తుమ్మెదల
యొక్క పూపుర్యములను పాటలచేత నొప్పిదమైనదియును, సాటిలేని యధికపరిమళముగల్గియున్న
మామడిచెట్టుయందలి ఫలములను భుజించుచు సంతోషముతోనున్న చిలుకలగుంపులు గలదియును
వృక్షములతోఁదట్టయైనదానియొకప్పుడవగాఁ జొరకకముగాక భేదించుకొనుచు నచ్చుచుండెడు
వాతపులులవలన మందగమనముతోఁ దక్కుచేతమున సంచరించువారలకు గృహమువలెనుండి యానంత
యును గలిగించుచున్న గొప్పవృక్షములతో రమ్యమైనదియును, దూరమునుండి చిన్నచిన్నవిగావచ్చు
చున్న చల్లనిగాడ్చుల వరుసలయొక్క గమనమువలన నేర్పడిన మాంద్యభావముచేత ప్రతికర్మునిన
త్రాచువామలయొక్క విహారము కలదియును, మనరఫలములు గల వృక్షములమైనుండిన రాతి
పాంసలు పరిపక్వములయిన ఫలములను దను ముక్కులతోఁబొందుచుండఁగా ప్రబించి వాగుత్రెవ్వలు
పొడెడు నీటివలనఁ దమకుఁదామె వృద్ధియై పండినవద్ద గలిగి చుట్టను గట్టుతోనున్న ఫల్గుభూమి
సిగపాలు గలదియును, తయి యలరారుచున్న భోగార్హమయిన యొక గ్రామసమీపమనమును.

తే|| చూచి యచ్చోటిమహిమకుఁ జోద్యబడుచు,
ముమ్మరంబుగఁబూజేనఁ మునురు గురియ
నచ్చితక గుచ్చములమీఁదఁ నళులు గ్రమ్మి,
దెప్పరంబులెఁదీగఁ చప్పరమున.

తా|| చూచి - తనుగొని, ఇచట సందేహపద్యములను గలిపి యన్వయించుటకు “నూ. పద్యంబు
లతోఁ గలకంబగుఁ బ్రా. వ్యా. “నూ. కృచిత్కులక సంబంధోఽప్యతనాహితకృద్వవేత్, అగ్యా
తనన్య సంబంధ. ప్ర్యక్తమై నుఖావమా” అథ. ఉదా “తానొకపండుచెచ్చెరన్” అతని
అన్వయము భార, అచ్చోటిమహిమకు - అప్రదేశమునందలి గొప్పతనమునకు, చోద్యపడుచు -
చోద్యమునకు కలదును, ఇచట “చోద్యపడుచు” అనుటకు “నూ. ఆవంతసాదిక భేష పక్ష్యరేఖిను

లోభా వర్ణకస్యాత్తక్షణితో క్షయితుకవిసమ్మతే' అధ. ముస్మరంబుగఁ - అధికముగా, పూచేసె. పుష్పములయందుఁగల మధురరసముయొక్క, ఇచట 'పూచేసె' అనుటకు 'నూ, కద్దానామాదిభాగము మాత్రవత్వాదిభోధకాః ఏకద్వివర్ణకద్వాస్యై రర్థభేదేఽపిచక్యచిత్' అధ. మనుట - ఎడతెగవి వర్ణము, కురియక - వర్ణించఁగా, అచ్చతర - తెల్లనివయిన, గుచ్చములమీదక - పూగుత్తులపైవ, ఆకులు - కుమ్మెదలు, క్రమ్మక - వ్యాపింపఁగా, దెప్పరంబు - ఆకళ్యము, అగులేదీఁగ - అయి నట్టి లేతతీగలయొక్క, వపురమునక - చలిపందిరియందు, ఇందు 'అచ్చ గుచ్చ' అనుప్రాసాలం కారము, 'పూచేసె' మనుదుగురియ' పనుటచే నితిశయోక్త్యలంకారము.

తా|| చూచి 'యచ్చటఁ గలవి' కేవలముల కచ్చెరువందుచు నెడతెగక కురియుచున్న పూచేసె సోఁటికు 'నూచఁ జాలక తెల్లని పూగుత్తులమీద వ్యాపించిన కుమ్మెదలతో' సరికయించియున్న యొక 'లేతతీగలంబుగల చలిపందిరియందు.

—: రంభా నిరంకుశుల సురతకేళీవర్ణనము :—

నీ|| పదనవత్వర విస్మ + త్వరరక్షణారవో, నిన్ద్రతాదిక్కుల + ముద్దుజంబుఁ
గనకశంకణార్పుణ + త్కారనముత్పాత, పంచాంగుళియం + భావుకంబు.
మధురాధరోష్ఠవ + మంతాన్నిపీడనా, ధృత్యానుకంపామి + తంపచంబు
నజ్జీకపూర్వర + త్యేన్నత్య పునరుప, క్రమణయాచ్ఛావహో + భ్రంలిహంబు
తే|| గాఁగ సురతంబు సల్పి యొక్కమలముఖయు, నామహీసురసూనుండు + నంతఁ జాల
నలసి పలయుతదివ్యాంబుఁ రావృతాంగులగుచుడమచేతలకుఁదా మెంపగుచ్చునుండి.

అ|| పదన...జంబుక. పదన - ముఖముయొక్క, చత్వర - మంగిరియందు, "వి. చత్వరరే ఘంఠిలేంగే" విశ్వ. విప్లవ్యర - ప్రసరించుచున్న, "ని. విస్పత్వతో విస్పమరః ప్రసారీవ ఇహారణే" అ. శస - అమృతమును, "ని. కృరంగారముఖ్యమధురాది సువర్ణలేతో, నిర్వాస రాగ గర్భక ద్రవ పాలదేభుః ఆస్వాదనధ్వని సుధారంబురసాఖ్యభాతు, వ్యిష్టే రసోఽభరసనా భరణీ రచా స్వాత్వా నానాః జ్ఞే తెలియజేయఁజేయునట్టి, ఆశవ - రతికాలమునందు గొంతునఁ గలిగెడు సుబాగవి యిను ధ్వనివలన, ఆన్నిద్రతా - ఘోటకొనియుండుట, జాగరూకత గలిగియుండుట. ఇచట 'ఆన్నిద్రతా' అనుటకు 'క్షూ. త్వరతా ద్దణవచనస్య, సిద్ధాం. వ్యా. శుక్లాయాభావః శుక్లత్వం. శుక్లతా, త్వర తా రితి, త్వప్రత్యయే త్తల్లవత్వయే చ పరే గుణోపసర్జనద్రవ్యవాచినః పుంసత్వం, పత్వవ్య మిత్యర్థః. దిక్కులముద్రుజంబుక - దిశలయొక్క చదలనొరయునదియును, అనఁగా దిగంతముల వలకు వినిశీడి గల కంఠధ్వని యనుట. 'కూలముద్రుజ మనునది యేకపదము 'కూల ముద్రుజ తీత కూలముద్రుజః' 'నూ. ఉద తూలే రిజి వహః' ఇతిభుచో 'అరుద్ధివ' దిత్యాది నాముమాగమాః. 'ఉదా. కర్కశ సరిద్యాదినకూలముద్రుజమ్' రావ. "సరితాం కూలముద్రుజాః" రఘు. "దిక్కులముద్రుజాటోపాః" ప్రతా. కనక...కంబుక. కనకకంకణ - సువర్ణమయమైన హస్తాభరణములయొక్క, యుగత్కార - యుగయుగమునెడి ధ్వనిఁజేయుచు. సముత్పాత - సినఁబడుచున్న, సం + ఉత్ + పాత - సమత్పాత. అనితెలియవలెను. పంచాంగుళ - మాస్త్రములయొక్క, ప్రియంభావుకంబుక - ఇష్టమును గలంగఁజేయు

చున్నదియును, అనగా నొండొరులపై హస్తములుంచబడుచున్నయట నును.....చంబుకా.
నును... అతియ్యవైన, అధోక్ష్య - క్రిందిపెదవియొక్క, సమంతాత్ - అంతయును, నివేదన - భాగ
త్యై - చున్న; అనగా - సభరామృతహాసము నేయచున్నయట, బౌద్ధత్య - దుడికుతనముచేతను, అతి
శయముచేతను, అయకంపా - దయచేతను, మితంపచంబుకా - మితగాలికస్తవనవట్టియును, ఇచట
‘మత్తంపక’ శబ్దమునుగూర్చి నను. పరిమాణేపచక? ‘మితనభవ’ సిద్ధాంతం. “ఉదా. వ్రోణంపచాస్త్ర
మితంపచాహా? శాస్త్రం అష్టాక్షం...లిహంబుకా. అష్టాత - అయ్యుగా - బలియబడిన, “తత్త్వ
దృశ్యమభావశ్చ తదన్యత్వం. ఇవత్వతా, అప్రకృత్యోగోద్యమస్థానాత్మకే ర్వితా, పూర్వగతి -
ప్రభవసంభోగముయొక్క, బౌద్ధత్య - అధికముచేత, అనగా - మొదటికలయక పోత్తిగా, దేలియ
వండ్లుచే ననియగము. పునరుపక్రమణ - మరల నారంభించుటను, యాచా - అడుగుటయనెడు,
వచ్చువాక్యములయొక్క అర్థలిహంబుకా - ఆకాశమునాస్వాదింపుట నలిగినట్టియును, అనగా
బునస్సంగమునకుఁ బ్రార్థించుచున్న మాటలయొక్కధ్వని యాకాశము పడలుచున్నదనుట. కాంగకా -
ఆగునట్లుగా, మరతంబునర్పి - సంపర్కముచేసి, అక్రమలముఖయుకా - పద్మమువంటిముఖముగల
దయిన యారంభయును, ఇచట అక్రమలముఖి అనుట. “నూ. ఇదమదనేతద్యతచ్చబ్రాశ్చబ్రాస్త
రాస్యయే బహుళంహ్రస్వంప్రపద్య దీర్ఘద్విత్వముపర్యక్షరస్యజనయంతి” నన్న. “ఉచ్చరణాద్వివా
ద్విత్వమయ క్తస్యహాసితతః, ఋకారంచవిముచ్యస్య త్వాణానాద్విత్వసంగతిః” తిథిః ఆమహి
మర తనయుండుకా క్తస్యహాసితతః దుకయిన యానిరంకుసుండును, అంతకా - అంతట, చాలకా -
అలసి - ఎక్కువగా బడవించుకా; పఠః, గుణం. చలయిత - చుట్టముఁబట్టబడిన, దివ్యార్థభర.
మనోహరమయిన శ్చత్యులచేత, ఆశ్చర్య - ఆనందింపబడిన, చుట్టమునబడిన, అంగుళం - శరీరము
గలవారు, అగుచుకా - అయి, తమచేతలకుకా - అయియున్న చేసినపనులను, తామె - వారంతట.
వాత, నగుచునుండి - నవ్వుకొనుచునుండి, ఇందు - నదన...జంబు? పునరుప...లిహంబు? అనుక
విషయస్వరూపాత్మక. “క. ఫలతన హేతుత వస్తుత, నలచేతు సంభావనంబు లగు నుత్పత్తిర,
తొలిపెంతును సదసద్విను, యలు కధితాకధితవిషయం యంతిమయు నగుక” అల్లిసా, సం. తిథిద్య
మంతానుప్రాసముఖ్యం జెప్పుబడినది. ఉదాత్తల. కారమును. “ఉధాత్తం వస్తుతః పుంపుత, మహాకాశ
చోపల్లవత్” కా. ప్ర. ఉతాహాభావమును. క. అత్యున్నతలాభోత్తర, కృత్వంబులు నేయ
వేడి - కృత్కృత్వ విలక, విత్వముఁ దలఁచుప్రయత్నం, బత్వంతోత్సాహ మయ్యె? కా. సం.
”వక్ష...జంబు? ఇత్యాదులచే సంభోగావస్థ వర్ణింపబడియున్నది. “అనుమాతే నిచేతే. యత్రా
నోన్యత్వం నిలాసిసా, ద్ధర్మసస్పర్శనాదీని స సంభోగఉదాహృతః” ఉదా. త్వం ముగ్ధాక్షి వివ్రైవ కంఠ
లికయా భక్తే మనోహరిణీం, లక్ష్మి మిత్యభిధాయని ప్రియభవే తద్వికృతాసంప్రసృతి, శయోలాపత
నివిప్తసన్నితముఖీనేత్రోత్సహాసందితో, నిర్భాతః శనక్త రలికవచనోపన్యాస మాలిజనః” అమధ.
“గాఢానిగమ పీడన క్షుతటంగిన్యత్కృపాల స్తలం, సందప్తానరము క్షణీకృత మభిబ్రాంతభ్రుస్పత్త్య
త్కరం, చాటుకాయచో నిచిత్రమణితం పూతైరుతైశ్చాంక్షిత, వ్యాఖ్యానాధృతిధామపుష్పధనుః
ప్రావేశిత భస్మోత్తప్” శృంగ. వి. రంభానిరంకుసుం సంభోగముచే నలసియుండి రనుటకుకా.
“మహాప్రగ్ధః బికవా హాప్రాంతరాసం, బురుకుసుమకుంభాగోవరక్షోజితల్పప్రకరంబై కాంత
చేము పుటలఁబడరిపైఁబ్రాధివాటింపుట, బుక్తద్వితక దస్సి విరాఘయభ్రుమణితాల్పా
మున్నటియోహ. యిలల గందయి డోటబుబుడిచిమీసేసేసంబిటాకా? అను. మణియు

“ఈమత్సరంపపయోధరంగుకుట్టి ప్రాశ ప్రహారాద్భుతం, స్విద్యతాఫలమనేక హాస్యసరసం సంకల్పపాదవ్యభుజం, హాసంవాసమురం ప్రహతసుభగం సందలశ్యమానాధగం, కించిద్దత్తనితంబుదేశనిఖరిధి ధన్యావృత్తిం నేపతేతి శాస్త్రి. ఈపద్యము పెద్దనామాత్యుని. “సీ. సహనానిఖంసచస్త్ర నదేత్త పరికింభ” మను పద్యమువలె నుండలేదని యొకరిని. శ్రీనాథుని “సీ. పతిపాణిపల్లవః పుష్పతనీవిబంధనః, పృగ్గ్రాబాహా హస్తాచుచుమాచూః ఆచుపద్యము సనుసరించుచు జక్కచకివియును, పద్మన్నగాయన, ఆంధ్రభిల్ల హస్తతాది కవులను ఒక్కొక్క సేనయు గంచుచును గడుచు. లోక వినితము. షరదుద్యతీ యాశ్వాసమున ౮1: పే. పంచమును హానిభుజ యాకవి యుంతుని రసపత్తరముగా వ్రాయుగలగినదా మనకుఁదలసియేయున్నది. ...

... తా|| ముఖమునుండి వ్యాపించుచున్న యముగమును దలఁచుకేయుచున్న చితకాలమున గొంతునఁ గలిగెడు గుబగుబద్ధునివలన జాగరూకత వహించియున్న దిగంతములు గలదియును, కాంచన మయము లగు హస్తాధిరణములయొక్క యుణయజాయనెడు ధ్వనులతో నొండొరులపైఁ బడుచున్న హస్తములవలన నేర్పూమును బుట్టించుచున్నదియును, తీయని యధరామృతపానము నెక్కువగాఁ జేయుటవలనఁ గనికరముతోఁ గూడి మిక్కిలిపక్వమైన మోవిగలయును, ప్రథమసంభోగాతిశయము బాగుగాఁ దలియకయుండుటచేత మరల సారంభించుటకుఁ బ్రార్థించుచున్న పలుకులయొక్కధ్వని యాకాశము నంటుచున్నదియును, అయిర సంభోగమునుజేసి యారంభయును నిరంతకుండను జాలశ్రమ వొంది యందమైన తమవస్త్రములను మెలచుట్టుఁ జాట్టుకొని యాయురువురు చేసినపనులకుఁ దమలోఁ దామే నవ్వుకొనుచుండిరి.

ఉ|| జారినకుంతలంబులు హాసంగగదువ్వచుఁ జల్వవయ్యెదక
దోరపుఘృబిందువులు • దూలఁగ వీవుచు వీడియంపుఁ గ
రూపురాసనల్ దిశలఁ • బొల్పడ నించి మనోభవాహూ
దారికభావిశారదుడ • వామపురా యని తన్ను మెచ్చుచోన్ 8

అ|| జారినకుంతలంబులు - ముడివీడినతలవెండ్రుకలు, ‘ని. చిక్కురఃకుంతలలోవాల్కి కచః కేశః శిరోమహః’ అను. పాసంగగక - ఒప్పనట్లుగా, దువ్వచుక - నున్నగాదువ్వకొనుచు, చల్వ పయ్యెదక - ధౌతవస్త్రముయొక్క మైజాబున, దోరపుఘృబిందువులు - అధికమయిన చెమట బొట్టు, ‘ని. ఘృత్మీనిదాఘః స్వేదః’ అ. తూలఁగక - చలింపునట్లు, వీవుచున్ - విసరికొనుచు, అనఁగాఁజెనుటయొజునట్లు విసరికొనుచుననుట, వీడియంపుఁ గరూపురపువాసనల్ - తాంబూలము యొక్క కష్టరముతోఁగూడిన పరిమళము, ఇచటఁ వీడియంపుఁగరూపురపు అనుచోట్ల బుగగముమును గూర్చి ‘నూ. సామానాధికరణ్యేతుః బహుత్వాధేపరేపిచ, ముఖ్యోర్భజేతాం పుంప్యాఖ్యావాదే శాప్రసర్వదా’ అథ. దిశలక - దిక్కులయందు, బొల్పడక - ప్యాపింపఁగా, నించి - నిండింపఁ జేసి, మనో.....డవు. మనోభవః + అహవ - మన్మథునియొక్క సంగరమునందు - సంభోగము నందు, ఉదా. - అధికమయిన, ‘ని. ఉదాహోదాతృచుహతో’ అ. ఉదా. ‘ఉదారమతయః’ స. విల్. ‘ఉదారకీర్తే’ కిరా. కళా. - విద్యయందు, ‘ని. కలా. ప్యా. నూతలరై వృద్ధాశ్లాపదా వంశ

మాత్రశే' మే. వికారమండపు - స్వేచ్ఛివి, దౌమపురా - అయియున్నావునుమా, అని - ఇట్లుపలుకుచు, తన్నుక - ఆతనిని, మెచ్చుచోక - శ్లాఘింపుమన్న సుమమున, ఇందు మొదటిపాదమున 'జారిక' అనుపదము రేసముగా నున్నది. కొందఱు దీనిని శకటరేసముగా వాడుచున్నను ఈగ్రంథకర్త చెడురూపములతో నిషాన్వితముల బ్రయోగించిన ట్లాఘింపవలసి యున్నది. (స్వ 21.60వగా) 'ని. జారు - పలాయితుండవు, ముడిపీడు. కాలైసు మామైనుజారు నీశ్శుజారు' ఆం. దీ. 'జారు... పలాయితుండవు' ఆం. దీ. ఆంధ్రపదపారాభాతము మున్నగు నిఘంటువులందు దీచెడురూపములు కన్పట్టుచున్నవి. 'ని. జారు (క్షరణము) గళనము, జారుట. పలాయనమునట. పదలిపోవుట. 'జారుముడి. కేశభంధవిశేషము' ఆం. ప. పా. "ని. జారు. పలాయితుండవు. ముడిపీడు' శు. ప. పా. ఉదా. 'ప. జారు కొప్పులం దొరంగువెగుడుతులతో' వసు. వ్యా. జారు.....ంను, జారుకొప్పులు దొరంగు - జారునీగలవల్లనుండి రాలుచున్న, చతు. 23. 'మ. తల్జలమాత్రంబులు వ్రాకే తుంపులుగా జారుక' వసు. వ్యా. తుంపులుగాజారుక - శీకరములుగా జారును, మంచోయనక - హిమమాయనునట్లుగా. జారునని సంబంధము. (వసు. 93 పు) మఱియు నామగవపాదమున 'చావారి' శబ్దము నందలి 'ఆ, వర్ణమునకును 'దౌ' వర్ణమునకును యతి జెప్పబడినది. దీనిని నిత్యసమాసము యుండును. తే. పదము విభజించి చెప్పుడొ * ప్పదనియవయ, నన్యశబ్దంబుల గొని విగ్ర * హంబుండెప్పు, సదిహ నిత్యసమాసమై * యతులఁ గృతుల, నంటి సునిలిచ్చుచూ * ల్లమునిలి' సుల. ఈపద్యమున 'మెచ్చుచోక' అనుటకుదా. 'మ. ఇమిచ్చోచ్చామపాదంబునక, నాలగంప్రచ లతొగి' పార. 'సీ. దేవిఁ గాఁ బ్రీతితోదీనినీ. గాచితీ, నినియచ్చుచోవిగ్గఁబ్బును నిట్లు, పాడితువిఘ్నముఁపాదించి' భార. స్వభావోక్త్యులకాంబు స్వభావోక్త్యులకాంబును భావవృత్తులన్నిమీ' స్రుతా.

తా|| సంఘోగ కాలమున ముడిపీడుశిరోబిందుల * బిడ్డగా ముచ్చుకొనును ముడిపీడు పర్య్యదతో నొడలిచెట్టులుచుక్క లాటునట్లు విసరికొనుచు, తాంబూలముయొక్క సువాసన దిశలందు దంతటను వ్యాపించగా నతినితో సురితవిద్యయందు జాతుర్యముగలవాడవు నీతో నెప్పుడు సరిరారని పొగడుచున్న సమయమున.

—: నిరంకుశుఁడు నారదునింగాంచి రంభతోఁబ్రెల్లించుట :—

ప|| యథేచ్ఛగా నభోమార్గంబునం జనునారదుంగాంచి యాచిగురుబోడి కతం డిట్లనియె.

9

అ|| యథేచ్ఛగా - ఇష్టమునచ్చినట్లుగా, 'యథాసాదృశ్య, ఇత్యవ్యయాభావః' 'ని. ఇచ్ఛాకాంక్షాస్పృహేవతృప్త్యాంఛాలిప్సానునోరథః' అ. నభోమార్గంబునక - ఆకాశపథమున, చనునారదుక - పోవుచున్న నారదుఁ డను మహర్షిని, కాంచి - చూచి, అతండు - ఆనిరంకుశుఁడు, ఆచిగురుబోడికిక - ఆదేవతేశ్వతో, ఇచట 'చిగురుబోడి' అనుటకు 'నూ. ఆలరుబోడిత్యాదులుపమాన పూర్వపదకర్తృధారయంబు' ప్రా. వ్యా. ఉదా 'మ. చిగురుబోడి యెఱుంగుదే' కళా ఇట్లనియెక - ఈచెప్పుబోవుతీరునఁ బలికెను, ఇందు 'ఆచిగురుబోడికతండిట్లనియె' అనుచోట 'షష్ఠీవిభక్తి' యగుటకు 'నూ. షష్ఠీస్థానికంబగు కువర్ణకంబాకొకచో ద్వితీయాచి విభక్తలక్షణమాటగా: వర్తదగ్ధంబులం జూపట్టె' ప్రా. వ్యా. ఉదా 'అంగపతికనిరించెనే' కళా.

సీ॥ కారుణ్యోనమస్త్యైః • గమనీయతనుయస్మి, చిగిరించె నా జటా • శ్రీ దలిన్
 నమృతఘనీభావ • మనఁగ నొప్పవిభూతి, భవలితాగమకిది • నివిం జెలంగ
 హస్తాంబుజంబుపై • నాడుమృగచరణం, పర నాఁగ నద్రాక్ష • మాల ననర
 ననుదందితానఁ జంజలధి ఘూర్ణిలుమాడ్కి, మారుతాహతిచేత • నునాటిమోము
 తే. బ్రకటతేజో విశేషంబు • బాలసూర్య, సృష్టిగావించ నయననా • తుష్టి గాఁగ
 నరుగుదెంచుచున్న వాఁ • డభ్రవీధి, నీతఁ డెవ్వఁడు నివికపూ • క్షేంద్రవనన. 10

అ॥ నివికపూర్ణమవదన — నిండుచంద్రునివంటి మోముగల యోదేవలోకకాంతా, కారుణ్య
 రసవృష్టిక, దయారసముయొక్క వర్షముచేత, దయమనెడు జలముచేత నెనియఁజెప్పవచ్చును. ఇచట
 'కారుణ్యరస' మనుటకుదా. "సీ, కరుణారసముసాంగి తొంగెనుచాక్షుర, శశిరేఖనమృతంబుజాలు
 వాట" భార. రసశబ్దమునుగూర్చి 'ని. శృంగారాదౌకమయాదా • ఘృతాదౌచవిషేజలే, నిర్యాసే
 పారదేరాగేవీర్యచరణఇవ్యతే' భసం. "గుణేరాగేద్రవేరసః" యాద. కమనీయతనుయస్మి — ఇంచైన
 దండమువంటిదేహము, అరఁగా. గజ్జవంటిమేరనుట. చిగిరించెనా — పల్లవించెనేమో యనన్లు
 జటాశ్రీ — జడయొక్కసంపద, తలిన్నక — అతిశయించ. గా, అమృతఘనీభావము — సుధయొక్క
 గడ్డకట్టుట, అనఁగఁ — అనురంబుగా, ఇచట అమృతశబ్దమునుగూర్చి 'ని. పీయూష మమృతం సుధా'
 అ. ఒప్పువిభూతి — ప్రకాశించుచున్న భస్మముచేత, భవలిత — తెల్లనయియున్న, అంగమకిది — శక్తి
 రముయొక్కకాంతి, నివిక — ఆకాశమునందు, చెలంగఁ — ఒప్పుగా, హస్తాంబుజంబుపైకా — తామర
 పూవువంటిచేతిమీఁద, అడుమట్టదపరంపర — వర్తించుచున్న తుమ్మెరలయొక్క పరంపరయొ
 నాఁగఁ — అనురంబు, రుద్రాక్షమాల — రుద్రాక్షలతోఁ గూడినజపమాలిక, తనరక — ప్రకాశం
 చఁగా, సముదందితానందజలధి, సముదందిత — ఒప్పుచున్న, అనందజలధి — సంతోష మనెడుసము
 ద్రము, ఘూర్ణిలుమాడ్కిక — ధ్వనిచేయుటవలె, అర గా సముద్రపుమోతవలె ననుట. మారుతాహతి
 చేతక — వాయువులయొక్క తాకుడుచేత, నునాటి — నూలుతంత్రము గలదయిన తనయొక్కపీఠ,
 'ని. వీరాభేదేపీఠమాతీ' అ. మ్రోముక — మ్రోగుచుండఁగా, ఇచట నారదునిపీఠ మహతియునుటకు
 'ని. విశ్వావసోఽస్తు శృపాతీ. తుంబురోఽస్తు కలాపతీ, మహతీ నారదస్య స్వాత్, సరస్వత్యాస్తు
 కచ్చపీ' వైజ. ప్రకటతేజోవిశేషంబు. ప్రకట — స్పష్టమయిన, తేజోవిశేషంబు — దీప్తియొక్క
 యతిశయము, బాలసూర్యసృష్టిగావంపక. బాలసూర్య .. ఉదయించుచున్నట్టి నూర్మనియొక్క,
 సృష్టి — పుట్టుకను, కామింజక — కలుగజేయ గా, నయనసూచుష్టి. నయన — కన్నలకు, సంతుష్టి —
 ఆనందము, కాఁగఁ — కలుగఁగా, అభ్రవీధిక — ఆకాశమార్గమున, 'ని. ద్యౌదివాద్వేష్టియా
 మభ్రవీధ్యోమపుష్కరమంబరమ్' అ. అరుగుదెంచుచున్నవాఁడు — వచ్చుచున్నవాఁడు. ఈతఁ
 డెవ్వఁడు — ఈపురుషుడెవరైయుండును, ఇచట 'ఈతఁడు' విశేషము ఉద్దేశ్యము. 'ఎవ్వఁడు'
 విధేయము. 'నూ. ఉద్దేశ్యవిధేయభిన్నంబు విషయంబు' ప్రో. వ్యా. 'ప్రకటతేజోవిశేషంబు బాల
 సూర్యసృష్టిగావంప' ఉపమానకారము. 'ఉద్ద్యమంతయః సుత్యేక్షాలంకారమే.' "సంభాషణేషు
 ప్రకటతేజోవిశేషస్యమనయతో" క్క. ద్ర. "ఆనందజలధిః సాన్తామజము" రూపభావకార్యము.
 'కృష్ణ యస్మి' అభిప్రాయాలరహితము.

తా|| ౧ దేవకాంతా! దయాదానముతో నిండామొప్పునున్న కజ్జవంటిగట్టియొడలు చిగిరించు దేమా యనునట్లు ప్రకాశించుచున్న జడలతోను, నీలవర్ణముగా నున్నయాకాశమునం దన్మృతము గడ్డగట్టినదేమా యనునట్లు స్పృశుచు మేరక గంవిఘాతయొక్క తెల్లనికాంతితోను, తామరపువ్వువంటి చేతియందుఁ దుమ్మెదలనవలసేమా యనునట్లు లరాదుచున్న దుద్రాక్షమాలతోను, సరితోనునెదు సేముద్రముయొక్కరొదయేమా యనునట్లు గాడ్పులగా కుడువలన మ్రోగుచున్న నూలుగీతగలగల యొక్కధ్వనితోను, తనయొక్క సుప్తప్రేమహాప్రకాశమునకు బాలనూర్వక శుభయోగము చూడఁగాఁ జూచువాడలకు గన్నలపండువు గావించుచు నంబరవీశిం జనుచున్న గుణ మహానుభావుఁ డెవరై యుండునో కదా.

— రంభ నిరంకుశునకు సైగఁజేయుట :—

కొ|| అని యడిగినభూసురుఁడు, గన్ననచ్చయొగ్గచేవ * కాంతామణియై మురికుంజము డెఱిగెను, దయరంభగ నశనివిద్ర * తనుజాతునిగఁ. 11

అ|| అని. ఇట్లు, అడిగినభూసురునకు - ప్రశ్నించిన యాబ్రాహ్మణునితో, ఇచట భూసురఁ డెఱుఁగుచున్నాఁడను. నురశబ్దమునిత్యముగా ననురశబ్దము వైకల్పికముగా స్త్రీసమంబులగు” బా. వ్యా. భూసురునకు - అనిప్రయోగించుటకు “నూ. షష్ఠీసానంబగు కువర్ణకంబొక్కొకనో న్విశ్రీయః? విభక్తులకు మాటుగా, దత్తదగ్ధంబులం జూపట్టెడి” బ్రా. వ్యా. దేవకాంతామణియై - చక్కని దయన యారంభ, ఇచట సముచ్చయమునుగూర్చి “నూ. సర్వనామంబులకును గగ్గలగువవ్యమంబుల కును గడవల సముచ్చయార్థవిశేష పాదపూరణంబులయందును శబ్దంబులకనుగనగు. కగ్గలగువవ్యమంబుల శబ్దంబులమీఁద నయ్యదియే వర్ణపూర్వకంబుగ విభాషనగు. మఱియు ననిశేషవృత్తియందు యొక్క లాశించినపుడు లాగమాంతబహువచనంబుమీదను సముచ్చయమునం జూపట్టెను” బ్రా. వ్యా. కను సన్న + ఒవచ్చె - కనునైగ జేసెను, ఘనికుంజముడు - మునులలో శ్రేష్ఠుఁడయిన నామఁకు గూడ, “ని. నుగ్ధ దత్తర పదే వ్యాఘ్ర పుంగవ ర్షభకుంబరాః. సింహ శ్చామ్రాః. నాగాస్త్రాః పుంశ్చ శ్రేష్ఠార్ధగోచరాః” అ. తను - అభిషేకు, రంభగఁ - రంభయ్యనియను, ఆరణి - ఆ యువకుని, విప్రతనుజాతునిగఁ - బ్రాహ్మణునికుమారుఁ డనియు, ఎఱింగెను - తెలిసికొనెను, “ఓ రంభా! ఈమునియొవ్వ రనుచున్న నాపెకమగ్గిలెను” అనుటచే నూక్మాలంకారము. “క. ఈక్షితి, దలపోయ నసం, లక్ష్మితనూక్షార్థకాశ * లప్రకటనై, వత్సణ్యము నూత్నం బగు” కా. లం. సం. “క. యాసగు నూత్నము పుష్పాశ్చ, భాషనామూతచేష్ఠ * నభివర్ణింపఁ, ఆపద్మనయన నేఁ గనఁ బావటమణి నెరులఁ గన్పెన్ బ్రాశ్చిందర్శకః” అలం. సా. సం. “కృదో ౭రి. లక్ష్మితే నూక్షో ౭ పుష్పాశ్చ స్థివై ౭ ప్రకాశ్యో ౭, భక్త్యై ౭ కేచి దన్యత్ర తస్మాత్కృం షుచక్రతే” కా. పృ. ఉదా. “సర్వతే కాలమనసం, చిటం భాద్రావిషణ్ణయా మాస్తేనేత్రాపథామూతం, తీలాపద్మం నిమిలితమ్” స్వప్నాని నిర్దంశకుఁడనందముతో - నీవుహనియుఁ డెవ్వని గొభవధునుమండుగనే యాతఁడు మనకళకార మైన రింను నాకళనదనుమఱి. అని. సైగఁజేయుట. తనమాటలంకారభేదము. ఘట్టకుటీ ప్రభాతవ్యాసులు. “క్రిత్యాశక్తిప్రకాశవస్తునిపుర్యాం, కులంమృత్యాగంభ కామూనిశా యాః, నుర్వే నూమే ౭ చ్చక్రా గా

తుష్కమాద్ధాతో, గత్వాగ్ త్యాభ్యుత్పత్త్యాస్యంప్రభాతకమ్" 2. కడు, కొన్ని వస్తువులనమ్ముకొని నుండు చెల్లించకుండ గాత్రీపూట బయలుదేరి తప్పవోవునను బోగా, బోగా, దెల్లవారుసరికి నుంకము చెల్లించు కొను గృహమునకేచేరెంటు.

తా॥ ఇట్లు పర్వించినతోడనే యారంభ నిర్వంకుతుండు గ పైగ, జేసెను. నారదమహారి యప్పుడే యాపె గంభయనియు, నీతడు బ్రాహ్మణమును దనియు తెలియజేసెను.

ఉ॥ భూసురపుంగవుడు ముని • పుంగవుఁ గన్గొని యీశఁడెవ్వఁడో
కా సురకాంతె యుచుఁ బలు • కం గనగీతె స్వనాన గోపనే
చ్చాసముదీర్చుకొని • స యమియక దెలిసె త్రోవనా
భ్యాసుల సంఖ్యోక్తిపా • హాసుల చార, మర్మకగ్గుమల్.

12

కవి పూర్వపద్యాభిప్రాయమునే మరలఁజెప్పుచున్నాఁడు.

అ॥ భూసురపుంగవుడు - బ్రాహ్మణులలో శ్రేష్ఠుఁ డయినయారవిరంకుతుండు. మునిపుంగవుఁ - మునిశ్రేష్ఠుఁ డగునారదని, కన్గొని - చూచి, ఇచట 'కన్గొని' అనుటకు "నూ. క్రి"యయా ఉపనారస్యోతో ప్రసగంకరసంకరంకర్మకర్మప్రాచుస్యత్సక్త్రోధమమ్మతి" అన. ఇందు ఉపనారలోపమునుగూర్చి "గీ: కాతచన్దవచమగవ కాన్యైఃపురు, కామమితిపు" అపు. 'నూ' కృచిచ్ఛవేత్సమానేపి ప్రాణమార్కస్య సంకుతి" అన. సంగకాంత - దేవతా స్త్రీలలోఁజక్కని దానా, ఈరడెవ్వఁడో కా - ఈమహానియుఁ డెవ్వఁడో తెలియదువా, అందుకా - ఇట్లు, పరుకకా - మాట్లాడఁగా, స్వనామగోపనేచ్ఛాసముదీర్చితకా, స్వనామ - తరవేయ, గోపన - దాఁచుటయుండు, ఇచ్ఛా - అభిలాషయొక్క, సముదీర్చితకా - ఉదాత్తభావముచేత కనుగీతెకా - కనుపైగజేసెను, దివిజసంయమియక - దేవముని యగునారదుండును, రతోత్సవాభ్యాసులకా - రతోత్సవ - సంభోగమువలని సంతోషముయొక్క, అభ్యాసులకా - వాసుకగర్జివట్టివారిని, సంతోక్తి పరిహాసులకా - సంతత - ఎకతెగరి, ఉక్తి - పరులవత్కొన్నాడిన, ఫరిహాసులకా - నవ్వుగలవారిని, వారల మ్మకర్మమల్ - వారియొక్క రహస్యమైవమును, అచగా నెవ్వరికి దెలియకుండ నీయిరువురుచాటుగా, జేసినపను లన్నియుననుట; తెలిసకా - ఎవరిగను, ఈపద్యమున 'ఈతడెవ్వఁడో'కా సురకాంతో అనుటకుదా.చ...మేనిజిడ్డువో, గడిగికొనంగ వచ్చెననికా శత్రుకాదలయేటఁ బాదముల్; తడబడ నోలలాడుచు, అనిజ్ఞ. భా. ఓంభా! ఈతడెవ్వఁ డనుచుండ పైగజేయుట గనిపెట్టినవారదుండుభయ మర్మకగ్గుములనుగూడ గుర్తించెనుటచేత నూత్నాలంకారము. భ్యాసులకాహాసులకా - మర్మకగ్గుమల్ - తంత్యాసుప్రాసాలంకారము.

తా॥ నిరంకుతుఁ డామునివత్సయిని గాంచినతోడనే యారంభా ఈమహానియు డెవ్వరని యడుగుచున్నంతలోనే తనపేరాసంయు వివకుండునగు చేయ నభిలషించి యీ గాత్రానికి పైగజేసెను. అదేవర్తి గూడ పరిసంభోగము కృచిచ్ఛములను ఎకతెగని పరిహాసపాక్యములనుగుట్టుగా జేసికొను చున్న సంజ్ఞానిక్రియలను సమస్తమును గొప్పించెను.

ప॥ అపుడు నారదుండు తపమసంభుత,

13

అ|| ఆ పుడు - ఆనమయమన, నారదుండు ఆనారదమహర్షి, తనమనంబున - తనయొక్క
మనస్సునా.

— నాగదుః షీపెరంభయని గ్రహించుట :—

క॥ ఇది నాటకుండి యాతని, మద్యక్రీడావిశేష • మధుమగూ సా
పద వీశిరాయ నిర్జర, సదనమునకు ధాతినిజిది • సతముత నారా. 14

అ|| ఇ|| - ఈ మహర్షి శ్రీ, నాటమండి. అప్పుడీ నుంచి, బ్రాహ్మణానిదిగ కామము నుంచి యుగము, సత్యయుగ - తల్లిపురుగు, ఈతని - ఈ బ్రాహ్మణానియొక్క, మదక..... పు మదనశ్రీడా - సంపర్కయుయొక్క, వీశే - అనేకమైన, మగుగు - నీటియొక్క, సూరసంపదక - గుణాతిశయమును, వీడి - పరిత్యజించి వదలిపెట్టి, భాత్రివిడిచి - ఈ భూలోకమును వదలి, నిర్జనపరమునకు - దేవలోకమునకు, రాదు - వచ్చునట్టి స్వభావముగలకెకాదు, జేలా, ఆశ్చర్యార్థకము. అనగా దేవలోకమున సౌఖ్యమునుభవించుచుండెను రంభ మానవలోకమునుండి రాజాలకుండుట కచ్చెరువందుట. ఈపద్యమున నాటమండి, యుగప్రయోగమునకు 'నూ. పరే సూర్యాదికజ్జేషు సప్తమ్యాదికే విప్రక్తయః కృదిన్మిత్యాః కృదిద్వాన్మ్య రహో తానాం ప్రకారితా' అధ.

తా॥ ఈపె యింద్రు డాహ్లాపించితి మొదలు నిక్కము నీరనినో సుధోగవంశకలం దెలు
చున్న మిక్కిలై పైన తీరినవని యాహ్లాదము పొడి స్వర్గమున పైకెము గా బాండుదొంగదా!
యని యాశ్చర్యపడెను.

ఉ॥ ఉండిననుండనీ యితని • మొగ్గ మనోభవ కేళిలోలయై
దుండెనున్న నె శ యిక • మృగమాషిక గాక మా శయో
దుండ మంగరాది వెనక • దాసుడు వాడును నచ్చి కై శవో
ద్దండత మాంకం దకునె • తాననుముఖ్యుడోడ దుష్టకా!

అ॥ మహాభవతేరిలాలయై - సుఖోగమునంచాన కైలయై, 'ని. ద్రవతేరిపరీక్షానా. క్రిడాభోగా
చరగృహ' అను పద్యక్రిడాయా. రామాశ్రీః ఇతనియొద్దక - ఈవిప్రునివద్దకు, ఉండిననుంచని -
ఉండిననుంచనిమ్ము, ఉండినఉన్నదనుకొందముగాని, దుంకగము - సూక్ష్మత్యము, అన్ననెత -
అనగానెతలోనున్నది, అనగా సూక్ష్మలక్షణ మినియేకదా యనుట, ఇకక - ఇప్పటిక్షణము,
దుర్గూనూషితకాక, దుర్గూ - నెమరుకొచ్చేత, నూషిత - నింపింపబడినది, కాక - అటువలెగావుండ,
మాకుక - మావంటినుమాన్తులకు, ఇవచ 'మాకు' అమాకు 'మా. స్వాత్మస్వశ్చక్రవివక్షానాం మహా
తాంబరమతామతా' అధ. ఉదా మాకెన్నంగలమాంబ గూఢిక, ద ధనురంగరాజ - స్వామీ
ననుస్కార మనియ్యె వనగూఢదా, అయో - మిక్కిలికనికరముచేత బలుకుట, పాపము దీనికి గట్ట
ములు సుభవింపనున్నవిగా యనుట, వెనక - కీప్రుముగ, తామర - అనికమున, వా.మున -
ఆలెడను, వచ్చి - నన్నునమీసిచ్చి, తాపనశ్శుభ్రులతోడ - ఋషులతో బ్రహ్మజ్ఞులతోకూడి
గ రెడ్డిమట, దుష్టేత - దుర్మార్గునకు, కైతవేద్యందత. కైతవ - కపటముయొక్క, ఉన్నంత

క్రూరత్వమును, చూపఁగాక - కనపఱచుట, తగునె - చెల్లునా, చెల్లవనుట, ఇందు 'ఉండిననుండనీ' అనుప్రయోగమునకు 'నూ. ప్రార్థనాదులం దప్రత్యయాంతక్రియలవీ దియిమ్ము కీకారంబు విభాష నగు' ప్రాథవ్యా. ఉ.దా. 'మ. మునిధన్వంబులకల్లవ వ్వని బహుబుక్ నవ్వినక నవ్వనీ' కథా. 'నూ. పునర్విధారణాద్యధ్యాత్వచిన్విప్తసవర్ణకాత్' అధ. 'ఉండిననుండనీ - గాకమాకయో - కేలిలోలయై, అనుప్రాసాలంకారము.

తా|| ఫోగలాలనయై యిరనిచెంతనుండినమానె. దుర్మార్గునిన నిదియేకదా! ఇంతట నైనను ముచ్చట్టిగలది యగులోకనిదను బొందక మామంటిమహాస్థలను ననుస్కరింపగూడదా! పాపము వీనిగతి యేమి కానున్ననో అదియును వాడును వచ్చిచూపుల మగు మావంటివారియెదుట తమ చడుబుద్ధి వికదమగునట్లు కపటకృత్యములతోఁ బ్రవర్తింపఁ దగునా.

—: నారదుఁడు దేవలోకమునకేగుట :—

శా|| కానీ దీక్షింకగా నొకానొకప్రసంగం బింద్రునొద్దక వచో
 ఘోషప్రాధీమఁ చెప్పి కొంతకలహం బు బెంచఁ జోటుండఁగా
 నానాభూములకేగనేటికి నృధా • నాకంబుచేరఁజను
 గా నిట్టొప్పుడె వేళయెంచు జనియె • నౌతూఘలాభ్యున్నతిక.

16

అ|| కానీ - అయిరనిగానిమ్ము. సకలమందితే. బెదరించుటను చెలియజేయును. 'ని. గీ. కాని కానీయసంగ వికల్పమునకు, నెదుటి హాస్విరుద్ధమునకు' ఆం. ప. ని. 'నూ. ప్రార్థనాదులయందు ఇమ్ము నట ఈవిభాషనగు' బా. వ్యా. ఉ.దా. ద్వి "అనందుకులకాంతయియదెంచి కాంచి, కాని కానీ పోదు గాని తెమ్మనుచు, నొకవైనతనలేఁకనొకలోలఁబూని, తఱునుబిత్తరము తొత్తరమురేట్టివ" అప్త. వీనికి గాక - ఇందునిమిత్తమై, ఇంద్రునొద్దక - ఇంద్రుని సమీపమున, ఒకానొకప్రసంగంబు - యేదియో యొకప్రస్తావన, వచానునప్రాధీమక - వచో - వాక్కులయొక్క, నూన - నిశ్చయమైన, 'ని. నూన మవశ్యం నిశ్చయే ద్వయం' అను. ప్రాధీమక - నేర్పుతో, ఈప్రాధీమశబ్దమునుగూర్చి ద్వి. 4 వ పద్యమునఁ జెప్పబడియున్నది. చెప్పి - బోధించి, కొంతకలహంబుక - కొంతకయ్యమును, పెంచక - వృద్ధిచేయుటకు, చోటుండఁగాక - తావుండఁగా - తనిరసమపాదుముండగా, నానాభూములకు - అనేకస్థలములకు, 'ని. నానానేకోభయార్థమే' అని. ఆ. ఏగనేటికిక - పోవుటయెందులకు, నృధా - నృధము, 'ని. నృధానిరర్థకావిధ్యో' అను. ఇచట నవ్యయప్రయోగమునుగూర్చి 'నూ. ప్రత్యయాన్తావ్యయసాన్తావీ ప్రయోగః క్షుత్రచిద్భవేత్' అధ. దీర్ఘాంతమునుగూర్చి 'నూ అవ్యయస్థే తరసాన్తావీ ప్రయోగో విష్ణుశర్మణా కథితస్తద్భవసాన్తావీ దీర్ఘాంతత్వం క్వచిద్భవేత్' అధ. 'నాకంబు చేరక - స్వర్గంబునకు సమీపించుటకు, చనంగాక - పోవుటకు, ఇట్టిప్పుడె - ఇటువంటిసమయముననే, నేళ - సుంచయదను, ఉ. తనమయము, అంచుక - అనుకొనుచు, కౌతూహల - కోరిక యొక్క, అభ్యున్నతిక - అతిశయముతో, చనియెక - పోయెను, ఈపద్యమున ఇట్టిప్పుడె అని ప్రయోగించుటకు నూ. 'క్షుత్రచిత్ సంస్కృతీయోఽపి ప్రాణోప్యత్ర మృతోభవేత్' అధ. 'ఇప్రత్యయంతావ్యయంబునకు సంధియై జూపట్టెడి' ప్రావ్యా. ఉ.దా. 'మ. వెఱ చిట్టంబుధి నాధనందనల

దోక్త్యంబు సాలి-చి యం,దటు పాటంగ? నిర్వ. చ. 'ప్రియమృత్' సెప్పిన ననుష్టాగౌనక దృష్టిం చిల్లు జాల్రత్వ దు,గ్నయ్యటింబుర నూరకుండితివి? జ్ఞే. భా. వృథా యనుప్రయోగమునకుఁ నూ. అవ్య. యశ్యేతరస్యాపి ప్రయోగః. విష్ణుశక్రణాకళిత. దృఢవస్యాపి. ధృఢుతత్వం. కృచ్ఛివ్యవేత్? అధ. ఉదా...నీకు నిది చేసినదేమి వృథా శసించురే? స్వా. మ. 'ఇందు ద్వితీయపాదమున నమానగత మైన 'ఉ' కారమునకును విశ్రమస్థానమునఁ గల బకారముపైనున్న ఉ కారమునకును ఖండితులై యున్నది. ఉదా, బాంబపచ్చిపమునందు గోవులకు నిమ్మగిజేయుటయు బ్రసన్నయు, అని. కావ్యా చూ, 'కానీవీనికిగా నొకానొక' అనుప్రాసాలంకారము.

తా|| కానిమ్ము యిందునిమిత్తమై యాసురపతితో నేధియో యొక్క ప్రస్తావన పశ్యించు నా నేర్పుకొలది విశదీకరించి కొంతగవులు బెంచుటకుఁ బువున్నదిగాదా వివిధప్రదేశములఁ ద్రిమ్ముర బెరి? నిద్రప్రయోజనము. దేవలోకమున నింపునిసగకుఁ బోవనిదెయి మంచితరుణము. అని తనలోఁ దానూహించుకొనుచుఁ గాంక్షతో నేగను.

వ|| అ-త స క్కా-తాతిలకం బాతనితో నిట్లనియె, 17

అ|| అంతః - అంతట, అక్కాంతాతిలకంబు - చక్కనిదై యుష్పమున్న యారంభ, అతిని తోక - అనిరంకుకునితో, ఇట్లనియె - ఈ చప్పుఁబోవువిధముగాఁ బలికెను. ఇందు 'అంతసక్కాంత' అనుపాదము.

— రంభ పీఠాపదదుట —

ఉ|| ఎక్కడివాడ వోము యొక్క * యంతయెటుంగవు బుద్ధికౌశలం బెక్కడికేగె నాలుకవ * యిన్నువుగింజయు నాననట్టి బ. ల్కరి. నారదుం డతఁడు * దై వతమార్గమునందు నేగఁగా. నక్కట నన్నుఁ బేర్కొనితి * వాతఁడువిన్న ననర్థమొందదే. 18

అ|| ఓము - ఓ బ్రాహ్మణుడా, ఎక్కడివాడవు - ఎక్కడినుండివచ్చితివి, ఒకయంత యెటుంగవు - కొంచెమైనను చెలిసికొనలేవు, బుద్ధికౌశలంబు - మతియొక్క నేర్పరితనము, ఎక్కడి కేగె - విష్ణులమునకుఁబోయెను, ఏమయ్యెను, ఆతఁడు - ఆముని, నాలుకపయిక - నాలుకమీఁద, రసజ్ఞాతలమున, నువుగింజముక - ఒక్కనువ్వుగింజనైతము, ఒక్కటిలిబిజ్జమైనను, నాననట్టి - నాను నంతటికాలమైనను నిదానమును గుట్టునులేని, బత్ - అధికమైన, తక్కరి - మోసగాఁడయిన తక్కు+అరి - తక్కరి. ఇదిటక్కరిరూపాంతరము, నారదుండు - కలహములుపెట్టువాఁడైన నారదమహర్షి, దై వతమార్గమునందుక - దేవతలకు సంబంధమైన యశశపథమునందు, ఏగఁగా - పోవుచుండగా, అక్కట - అయ్యో, ఇది సంతాపార్థకము, నన్ను పేర్కొనితివి - నాపేరువఁబిలుచు; చున్నావు, ఇచటకేవల నెదవు, అనియైననుండవచ్చును, నాతనికిఁ చెలియున్నట్లునాపేరుతోఁ బిలుచు చుంటివనుట, ఆతఁడువిన్నక - ఆతఁగులమారి ముని వినినట్లయిన, అనర్థమొందదే - కీడుగలుగదా.

ఈపద్యమున 'నన్ను బోర్కొనితని' అనుటకు 'నూ. వర్ణాగమోవిశేషః పురుషే వ్యక్తేషు చాపి పచ నేషు' శబ్దచింత. నీవు బోర్కొనుటచే మనకుష్టము సంభవించు ననుహేతువుచే గావ్యలింగము, 'కావ్య లింగం హేతోర్వాక్యకృత్యతా' కా. ప్ర.

తా|| 2. యీ! ఎక్కడనుండివచ్చితివి. నీకుఁ గొంచెమైననుదెలియజే నీమతియేమైనది? నాలుక మీఁద నువ్వుగింజ నానుసంతటి కాలమైనను నిదానమును గుట్టునులేని మిక్కిలి మోసగాఁ డయిన నారదుఁ డాక సముపదోవుచుండగా నయ్యో నాపేరుతోఁబిలుచుచుంటివి. ఆతఁ డీమాట విని నట్లయిన మహాఁ గష్టముగలుగఁదా.

క|| ఆతఁడు విన్నప్పుడె పురు, హూతుఁడు వినుటయును బుద్ధి • నూహించు శచీ నేవినెనేని వెతయు, చేతయె కా తెలిసికొనుము • సిద్ధము గాఁగఁ. 19

అ|| బుద్ధికొనీమనసునందు, ఊహించు, తక్కించు, ఇచట మువర్గలోపమునకు 'నూ. ప్రార్థ నార్థే మురేక త్వేకథ్యయేమధ్యమాధ్యకః, విభాషంతంపదం త్యేకే, నప్రాజేతుకదాచన' అధ. ఆతఁడు— ఆనారదుఁడు, విన్నప్పుడె — వినినకాలముననె, పురుహూతుఁడు — ఇంద్రుఁడు, వినుటయును— అల కించుటయును, ఇచట గ్రియాన్వయ వాక్యంబు నవ్యంగ్యమద్యోతకంబగుటకు 'నూ. క్రియాన్వయ వాక్యంబులు కొన్ని వ్యంగ్యార్థద్యోతకంబులగు' ప్రా. వ్యా. శచీనేత — శచీదేవికి భర్తయగు నా యింద్రుఁడు, విన్నేని — ఆకర్ణించినట్లయిన, వెతయుగా చేతయకా. కష్టముకలుగునట్టి, 'నియే కదా ఇచటను వ్యంగ్యార్థద్యోతకముకలదు. 'చేతయకా' అనుటకు నూ. 'ఆకానిత్యర్థకంబగు' ప్రా. వ్యా. ఉదా. అపజయచుకాలక్షించి, భార. సిద్ధముగాఁగఁ — నిక్కముగా, తెలిసికొనుము— ఎఱుం గుము, ఇందు రంభయొక్క పక్షమునాయికాత్వము నెప్పబడినది. 'క. అన్యయనగ నన్యోథయ' అనిచంద్రా. అని నరన. అలం. అక్రమాతిశయోక్తి "అక్రమాతియోక్తి స్సాన్యోతసహత్యే హేతు కార్యయోః" అనిచంద్రా. ఈపద్యమున విషాద మను భావముచెప్పబడినది.

తా|| ఆతఁడు వినఁగానే యింద్రునకుఁజెప్పెను. ఇంద్రునిచెవిబడి నేని కష్టముగలుగు పనియే కదా! రూఢిగాఁ దెలిసికొనుము.

గీ|| మనము చేసినసుకృతసం • పద నతండు, వినక పోయిన బ్రచికితి • మనచువర్య విన్నయప్పుడె యొకకీడు • వెదకుఁ గాని, మానివెట్టినతంత్రంబుఁ • గానలేడు. 20

అ|| అనఘవర్య — పుణ్యపురుషుడైన యోనిరంకుశుఁడా, మనము— మనమిరువురము, ఇచట 'నూ. ఉభయార్థే భవేదత్యుపర్థభేదేక్యచిన్నతత్' అధ. 'నూ. భూయఉభయార్థవాచీయః కచ్చిద్భవతి నిత్యబహువచనః తస్యజనోముశసోల' శబ్దచింత. చేసిన సుకృతసంపదక — పూర్వముచేసికొనిన, పుణ్యముయొక్క యతిశయముచేత, అఁడు— ఆనారదుఁడు, వినకపోయినక — వినకుండవెట్లినట్లయిన, బ్రచికితిని — ముఖముగాజేించుదుము, విన్నయప్పుడె — వినినకాలముననె, ఒకకీడువెదకుక — ఒక చేటును గలుగఁజేయుటకాలోచించును, కాని — అయినప్పటికిని, మాని — అబ్బుషి — వెట్టినతంత్రం తులుక — పన్నినయి కిని, 'ని. తంత్రంకుటుంబకృత్యేస్యాత్పిన్ద్రాంతే చాపథోత్రమే, పరీధానేతఁతు

వాయేచకాస్త్రభేదే పరిచ్ఛదే' మే. కానలేడు - కనుగొనజాలడు, అనగా నారదుండెంతచెప్పినంతయే తప్పక బయగునుట, ఇందు 'మనమదృష్ట్యువలన నామహర్ని విఘటించిచో మనము బ్రతుగలము దురదృష్టవశమున నీవలు కతనిచెవి బడినచో గట్టుతున్నాము' అనుటచే వివాదమనుసంచా భావమువిస్ఫుటచుచున్నది. "వివాదశ్చేతసోభంగ ఉపాయాపాయచింతనైః" అనిప్రతా.

తా|| మనయిరువురి పూర్వపుణ్యసాఫల్యమున నతఁడు వివరమండ వెల్లెనేని బ్రతుకఁగలము. విని తోడనే యొకటి గలిగించ బ్రతుక్కించును. అయిన నీముసిపన్నగడల నాయుండఁడు తెలిసికొనలేడు.

—: ధర్మశీలుఁడు ప్రశ్నించుట :—

క|| ఆమాట విని యొకించుక, భూమిపతి నవ్వి మాని ♦ పుంగవ కరుణా భాముఁ డగు నారదుకే, భామామణి యింత యేల ♦ భయపడియె నొకొ. 21

అ|| ఆమాట-ఇట్లుచెప్పిన యాపులహునివాక్యమును, విని- ఆలకించి. భూమిపతి- పుణ్యమికి బలియైన యారాజు, ఒకించుకనవ్వి - చిరువల్పునవ్వి నవాడై, మానిపుంగవ - నీయుని శ్రేష్ఠుఁడా, కరుణాభాముఁడు - దయకునివాసమయినవాఁడు, అగు నారదుకే - అయినట్టి నారదునినిచూచిన మాత్రముననే, భామామణి - ఆరంభ, ఇంత - ఇంతగొప్పగా, ఏలభయపడియె నొకొ. ఎందుకు భీతిఁజెందెనొకడా, అనగా నాతాపమునకుఁ గోపములేదుగా యంతలోనే యారంభ యేలభయ పడె ననుట, ఇందు హాస మనుభావము చెప్పబడినది 'వికృతి దృశ్యాదిజన్మ్యా మహునికాకో హాసః' ప్రతా.

వ|| అని యడిగిన ధర్మశీలునకుఁ బువ్వులు డిట్లయె. 22

అ|| అని - ఇట్లని, అడిగినధర్మశీలునకుఁ-ప్రశ్నించిన ధర్మశీలుండనురాజు కు, పులహుఁడు- పులహుఁడను మహర్షి, ఇట్లనియెక - ఈప్రకారముగాఁ జెప్పెను.

—: పులహుని సమాధానము :—

నీ|| దివికాంతామణి ♦ యవనీస్థలంబున, కరుడెంచుటవరాధ ♦ మాన కాద? అదియునుంగాక మో ♦ హవేశమున మర్త్యు, ననుభవించుట నేర ♦ మాన కాద? ఇంత మాత్రమే చాల ♦ కేవ్రాద్దు వానికి, నరుకూల యాటత ♦ ప్పొన కాద? అది కారణంబుగ ♦ నమరేంద్రునేవకు, నరుగమి యాగడం ♦ పొన కాద? తే|| చూడు మా యెన్నివిధములఁజూచికొన్న, రంభయెడ దుండగమెధరా ♦ రమణవర్య యది యెఱిగి చేరదయ్యె ♦ నమరమాని. కొండగానితనానకఁగూరువు గావ. 23

అ|| ధరారమణవర్య - రాజులలో శ్రేష్ఠుడవైనవాఁడా, దివికాంతామణి - దేవలోకమున నుండెడియావేశ్య, అవనీస్థలంబునకు - భూలోకమునకు, అరుడెంచుట - వచ్చుట, అపరాధము -

నేరము, జౌనకాద - అగునాకాదా, ఇనియొక నేరమును, అదియునుంగాక - అంతమాత్రమే కాకుండ, మోహవేషమునకా - ముఖ్యముకొనియొకలెఱుంగకుండుటవలన, మర్త్యకా - ఒకమానవునితోఁ గూడి, అనుభవించుట - సంగోగసౌఖ్యములనుకొందుట. నేము - తప్ప, జౌనకాద - అగునాకాదా, ఇంతమాత్రమేగాలక - ఈయపరాధమునేకాకుండ, ఏహృద్ధికా - ఎల్లప్పుడును. వానికికా - అతనికి, అనుకూలముగా - ఇష్టముగలదియగుట, తప్ప - గోపము, జౌనకాద - అగునాకాదా, అనికారముగలకా - అపేక్షువువలన, అచరేంద్రునివేషకా - దేవతాప్రభువగు నింద్రునిఁగొలుకుటకు; అగుగమి - యోగుండుట, ఆశంబు - దుష్టత్వము, జౌనకాద - అగునాకాదా, ఇచట 'అగడము' అనుటకుదా. 'వ. అగణితముక్తాదామాభిరామందై ప్రేమాస్పదంబగుమం గందగ్ధకర కంబు బిబ్బికంబునాగడమునేను కంధగాఢాంగగ్యంబును" నాగ. పు. చూచుమా - పక్షింపును, ప్రిన్సిప్లియలకా - ఎన్నికలచేత, చాచికొన్నన్ - పరిశీలించినను, గంభయోదన్ - ఆయవ్యవస్థలందు, దండగమె - దుష్టత్వమే, (కలయ - ఉన్నది) ఇదియధ్యాహరము; అదియెఱిగి - ఆ నేరమునుఁదలసికొని, కొండెగానితనానకునురువుగానన్. కొండెగానితనానకున్ - చాడిలుచెప్పనటు వంటికాగ్యమునకు, ఇచట 'కొండెగా. తనము' అనుటకు 'నూ. తనవర్ణకంబుపరంబగునిపుడు తచ్చబ్ధార్థమునకు లోపంబు విభాషనగు' ప్రా. వ్యా. ఉదా. 'క. పె. ల్లాకొన్నతనాన' భీమ. గురువుగానన్ - అధికుండైయుండెనుగనక, అమహానిన్ - ఆదేవర్షిని, చేరరాదయ్యెన్ - సమీపమునకుఁ గూడ గాదాయెనుగదా, ఈపద్యమంత్యానుప్రాసాలంకారము.

తా|| దివిజకాంత యింద్రునినానతివంప్తనఁ బ్రవర్తింపక భూలోకముననే కాపురముండుటయు, నిరంకుశుని వీడనిప్రేమతో వర్తింపుటయు, సుసభకుఁ బోకుండుటయు, నేరములేకదా. ఆకాగణముననే నాగదునిఁ జూచి యంతటిభయమును కెరిసనిది.

తే|| భూనుపర్వన కొకనాడ + పోము కాగి, లిచ్చి రమ్మని పంపినా + డింతె కాని
నఃతతము వానితోఁ గేళిసల్పుచునుచు, బరిచెనే తన్ను లోకైక + భర్తయైన. 24

అ|| లోకైకభర్త. లోక - భువనములన్నిటికిని, ఏక - ముఖ్యమైన, 'ని. ఏకముఖ్యావ్యవేశివలూ' అ. భర్త - అధిపతియైనయింద్రుఁడు, ఐవన్ - ఆయనప్పటికిని, తన్నున్ - ఆరంభను, భూనుపర్వకున్ - పుడమిపేరుపైన యానిగంతువునకు, ఒకనాడ - ఒక్కదినమే, పోయి - అతని దగ్గరకుఁబోయి, కాగిలిచ్చిమ్మ - ఆలింగనముసంగిమ్మ, అని - ఇట్లుచెప్పి, పంపినాడు - అంపి యుండెను, ఇంతె కాని - ఈమాత్రమే కాని, సుతతమున్ - ఎల్లప్పుడును, వానితోడన్ - ఆబ్రాహ్మణునితో, కేళిసల్పుచునుచున్ - స్పృహగించుచుదువని, పరిచెనే - పండించినాఁడా.

క|| ఈమాటలు ముని దివిజ, స్వామికి విరిపించెనేని + జననాథ యతం
జే మచిభాసించునో యి, యామానిని యతని కంత + యలికొ జుమ్మా. 25

అ|| జననాథ - ఒరాటా, ముని - అనారదుఁడు, ఈమాటలు - ఇచ్చటజరిగె. సభామా

అతడు - ఆ నా మునుకు - ఏమిదముగ నా బ్రాహ్మినునొకదా. ఇతడు ఏమని అనుటకు - ఏమియును ముందుకు సంది వైకల్పికముగానగు? బా. వ్యా అని - ఇట్లుతలంచి, ఆ మానిని - ఆమానవతి, అతనికీ - ఆనాడువకు, అత - అంతయునికముగా, అలికెంజున్నా - భయపడెనుమహా.

—: సారదుండిద్రవభక్తజేతుట :—

వ|| ఇతి యుక్తు డే నట నాదుండు చని యెదుట హాహా హూహూ ముఖ్య విఖ్యాతగాయన గేయ సవీరసాధురీ ఝరీతరంగనినదాయమాన మేకకాద్యవృత్త పాత్ర విచిత్రకంకణ ఝణతాగ్రచామికరమేఖలాకింకిణీ ఘశఘశనూపుర కలకలధ్వనులచే సంతసించుచు సంతతవందమానశ్రయస్త్రీ శత్రోగ్ధి దేవతా సంసేవ్యమానుండై గత్తు సింహాసనంబున నాసీనుండై యున్న సమానలోచనుం గాంచి నిలిచిన. 26

అ|| ఇతి - ఈవృత్తాంతము, ఇట్లుండెన్ - ఇటుండనిమ్ము, అట - అక్కడనుంచి, నారదుండు. ఆనారదమహర్షి చని. పోయి, ఎదుటన్ తరహ్రోల, హాహా.....ధ్వనులచే హాహా..... హూహూ. హాహాహూహూవులను మేరుగల, ముఖ్య - గంధర్వ ప్రముఖులలో, విఖ్యాత - ప్రసిద్ధిగల, గాయన సంగీతమును బాడునట్టి పురుషులయొక్క, గేయ - పాట, సవీర - సూతన మైన, మాధురీ - మాధుర్య మనెడు, ఝరీ - ప్రవాహముయొక్కతరంగ - అలలతోడి, నినదాయమాన - ధ్వనించుచున్న, మేరకాది - మేరకమొదలగు, అప్పుర - దేవదేవ్యులలో అప్పుర, సిద్ధముడిలేచినవారు అనివృత్తి. “అప్పు నిర్మథనాజేవరసాత్త స్మాద్ధ్వరస్త్రీయః ఉత్పేతుర్మనుజశ్రేష్ఠ తస్మాద్ధ్వరసోఽభవన్” పాత్ర - నాట్యమాడెడు స్త్రీయొక్క, విచిత్ర - చోద్యమైన, కంకణ - హస్తాధరణములయొక్క, ఝణఝణ తాగ్ర - ఝణఝణయనిమ్రోగుచున్నట్టియు, చామికర - సువర్ణమయమైనమేఖలా - మొలనూలు యొక్కయు, కింకిణీ - చిఱుగంటలయొక్కయు, ఘశఘశ - ఘశఘశయనెడు, నూపుర - కాలియందల యొక్కయు, కలకలధ్వనులచేత - కోలాహలారావములచేత అనగా బహువిధములగు నినాదములచే ననుట, సంతసించుచున్ - సంతోషపడుచు, సంతత.....మానుండై, సంతత - ఎడతెగని, వందమాన - నమస్కరించుచున్న, శ్రయస్త్రీంకతోగ్ధి - ముప్పనిమాడుకోట్ల, దేవతా - దేవతలచేత, సంసేవ్య మానుండై - కొలువబడుచున్నాడై, గత్తు సింహాసనంబునన్ - దేవలోకమునగలమణులతోనిర్మింపఁ బడిన రాజసీతమునందు, సింహాసన మన గా రేపమాముఖమేకవ్రుచియుండు కనకమయ మగు సున్నత పీఠము. అసీనుండై - కూర్చున్నాడై, ఉన్న సమానలోచనున్ - ఉండిన, జేయకన్నులుగల యాయిండ్రుని, కాంచి - చీక్షించి, నిలిచినన్ - నిలబడగా, ‘ముఖ్యవిఖ్యాత గాయనగేయసాధురీ ఝరీ.పాత్రవిచిత్ర.కంకణఝణఝణ ఇత్యాదులనుప్రాసాలంకారము.

తా|| దీనినిఁజనిమ్ము. అచ్చటి ఁడి కలహాభోజనం దరిగి తనయెదుట హాహాహూహూవు లనెడు గంధర్వప్రముఖులలో బ్రసిద్ధిగల్గిన సంగీతవిద్యాధికులయొక్క గాయనంబుల విఖ్యాతములగు మనెడు ప్రవాహముయొక్క అలలతోగూడి ధ్వనించుచున్న మేరక మొదలగు దివిజదేవ్యులలో నర్తక యొక్క చిత్రమైన హస్తాధరణములయందలి ఝణఝణ యనుమ్రోకయొక్కయు, సవరంజి మొలనూలు

యొక్కయు, జీలుగఁటలయొక్కయు ఘశఘశయనెడు కాలియందెలయొక్కయు మిశ్రితవములచేత నానందమునొందుచు ననిశము నమస్కరించుచున్న ముప్పదిమాఁడుకోట్ల దేవతలచేఁ గొలువఁబడుచు దివ్యమణులతో రచించఁబడిన రాజవీరమునందుఁ గూర్చుండిన కేయికన్నులవానిం గాంచి నిలువఁబడఁగా.

—: ఇద్రుఁడు నారకుని సమాచారములడుగుట :—

క॥ మునినాథుఁ గాంచి సురపతి, ప్రణతసమారాధనార్హ్యః పాద్యాదివిధు
ల్వీనముమగ నొసఁగి యర్హాననమునఁ గూర్చుండ నుచిచిఁ సాలిఁబుద్ధిఁ. 27

అ॥ సురపతి - అదేవతాప్రభువు, మునినాథున్ - మునులలో శ్రేష్ఠుఁడగు నారదుని, కాంచి - పిక్షించి, సలితబుద్ధిన్ - ప్రకాశించుచున్న తెలివితో, ప్రణత.....విధుల్, ప్రణత - స్తోత్రము చేయఁబడిన, సమారాధన - పూజించుటయును, అర్హ్య - పూజాద్రవ్యమును, పాద్య - పాదోదకమును, ఆః - మొదలుగాఁగల విధుల్ - విధానములను, చేయుటలను, వినయముగన్ - నీతితో, ఒసంగి - ఇచ్చి, అర్హాననమునన్, అర్హ - ఉచితమైన, అననమునన్ - పీతమునందు, కూర్చుండనుచి - ఉపవిష్టుఁడగునట్లుచేసి,

తా॥ దివస్వతి యమ్మనిశ్రేష్ఠునిఁజూచి తనబుద్ధికుశలత దీపింపఁ బూజాద్రవ్యమును శాదోదకము నిడి తగినపీటయందు గూర్చుండఁజేసి.

క॥ మునియనుచుతిఁ దానుచితా, ననమునఁ గూర్చుండి సత్త్వః సంగుబున నో
యనఘాత్మ యెచటి కరుగుచుఁ, జనుదెంచితి రిటకు నాదుఁ జన్మఫలమునక! 28

అ॥ మునియనుచుతిన్ - ఆనారదునియొక్క సమ్మతితో, తాన్ - ఆయింద్రుఁడును, ఉచితాననమునన్ - తనకర్తవ్యకల సింహాసనమున, కూర్చుండి - అసీనుడై, సత్త్వసంగుబున్ - మంచిప్రస్తావనతో, ఓయనఘాత్మ - ఓపుణ్యపురుషుఁడా, ఎచటికరుగుచుకా - ఎచ్చోటికి బోవుచు, నాదుజన్మఫలమునక - నాయొక్కజనకాల శుభప్రాప్తివలన, ఇటుకున్ - ఇచ్చటికి, చనుదెంచితిరి - వచ్చితిరి, ఈ బహువచనప్రయోగమునకు “స్యాత్కృజ్యత్వ వివక్షాయాం మహతాం బహుతామతా” అని యధ. ఇచట బ్రస్తావనవశమున నారదునడుగుటయు నాతఁడు రంభయొక్క కృత్యములను జెప్పటయును యుక్తియుక్తమే “మూతాఃపారాణికాఃప్రాక్తా మాగధావంశశంసకాః, వందినస్త్యమలప్రక్షాః ప్రస్తావస్సద్యశోక్తయః” అనిశాస్త్రము. ‘మునియనుచుతితానుచితా’ అనుప్రాసాలంకరము.

తా॥ ఆసంధ్యమిసమ్మతితోఁ దానును దనసింహాసనమునఁ గూర్చుండి మంచిప్రసంగసందర్భమున నోపుకాత్మా! ఎచ్చటికిఁజరుచు నాయదృష్టవశమున నిటకుదయచేసితిరి?

—: నారదుఁడు రంభానౌరములఁజెప్పట :—

క॥ అనఁవిచి ముని దరహాసితా, ననమున సురలోకనాథఁ సానాదిశలం
జని భువిచి జిత్రమొక్కటి, గని వచ్చితి మీకుఁ డెలువఁ గాఁ బనిగల్గెనె. 29

అ॥ అనన్ - ఇల్లుపలుకుగా, విని - ఆకర్షించి, ముని - ఆవారమును, వరహానిత - చిలువ నవ్వుతో గూడిన, అననమునన్ - ముఖముతో, స్ఫురలాకనాథ - ఓస్పదాధిపతి, నానాదికలన్ - అనేకదిక్కులకు, చని - పోయినవాడనై చిత్రము - ఆశ్చర్యము, ఒక్కటి - ఒకటి, కని - చూచి, మీకుఁ దెలుపఁగాన్ - దానిని మీకుఁజెప్పటకు, పనిగలనై - కాన్యాయుగలవాడనై, వచ్చితిన్ - ఏతెంచితిని, నారదుఁడు కలహములను దెబ్బవాడగుటయేకాక యింనుని పృథంగుడశమయినప్రశ్న యను హేతువేయనిన, అన. విని. ముని అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ అన విని నారదుఁడు మందహాసముతో నోత్రివిష్టపాదపతీనే నన్నిదిశలయందుఁజూచి యొకచిత్రము చూచి దానిని మీకుఁజెప్పుచు బిగిబిగి వచ్చితి.

క॥ మునినాథ యేఁబుచిత్రము, గనఁగొఱివో యాశతీయః • గదవే యనన్
న్యోమోయ నముచిసూచన, యనిమిషతః కణీలలామ • యవనీస్థలిలోక. 30

అ॥ మునినాథ - ఋషి శ్రేష్ఠుఁడవగు నోనారదుఁడా, ఏమిచిత్రము - ఏమిచోద్యము, కనుఁ గొంటివో - మంచియున్నాచో, ఆశతీయ గదవే - నెలవిమ్మగదవయ్యా, అనినన్ - ఇట్లువచింపఁగా, నముచిసూచన - నముచియును రాత్తనునిజంపిన యోయుద్రుడా, విరవోయి - నేఁజెప్పవృత్తాంతము నాకర్ణింపుము, అనిమిషతః కణీలలామ - దేవవేద్యలలో యాచరవతి యగునారంభ, అవనీస్థలిలోక - భూమియందొకచోట, వైపద్యముతో నవ్వయును. ఈపద్యమున 'నానతీయః గదవే' అనుటకు "ప్రాగ్నాథే భవే న్నాంతాత్మదేత్వర్థ విశేషదః" అధ.

తా॥ ఓమునీంద్రా నీవు కనుఁగొనిన విశతయేమో నెలవిమ్మవఁగా సుత్రాహవినుము. రంభ యను నప్పహింసన భూలాకమున దొకచోట.

క॥ అలనాటనుండి ద్విజాంగ, గుగొని యిటు రాక యుండెఁ • గా దానికి నా
యిలవేల్చే యిలువేలుపు, బలభేదన యేఁబుచెప్పఁ • బనియున్న దిఁగిన్. 31

అ॥ బలభేదన - బలముయని సహించినవాడా, అలనాటనుండి - శివునిగూనలి ననుసరించి నీపురంభ కాజ్ఞయొసంగిన దినమునుండియు, ఇచట 'అల'దేశ్యము ప్రసిద్ధిని దెలుపుచున్నది. 'అల' అనియు రూపముకలదు. ద్విజాంగ - ఆబ్రాహ్మణుని, కలగొని - లోఁగొని, ఇటు - ఇక్కడికి, ఇదిదేశ్యము. రాకయుండెఁగా - రాకయున్నదిగా, దానికి - ఆయొక్కరంభకు, ఆ ఇలవేల్చే - ఆబ్రాహ్మణుండే, ఇలవేలుపు - గృహదైవము, ఇంటియందు నిత్యమును భూజించుచువుండు ఉదా. "చ. ప్రమదవిలాస నర్తనవిభాసుర గోపకీశరమూర్తితో, దమ కిలువేలుపై వెలయుతాండవకృష్ణ పదాబ్జనేవ" కళా. ఇక - ఇకమీఁద, ఈచెప్పినదానికంటెనుట, ఏమిచెప్పబడియున్నది - నేఁజెప్పవలసిన పనియేమికలదు, సమస్తమునీకే తెలియునట, ఈ పద్యమున 'నాయిలవేల్చే యిలువేలుపు' అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఓబలవైరి శివునాజ్ఞననుసరించి నీవు రంభకు నెలవిచ్చిననాటనుండి యాబ్రాహ్మణుని కనువశపఱచుకొని స్వర్గమునకే రాకుండెనుగదా! దాని కతఁడే యింటిదేవగర్హునాడు. ఇక నేఁజెప్పవలసిన దేమున్నది.

క॥ సురతనయుల సంభోగము, నిరసింపగ వింటి దాని ♦ నేరంబునకై

సురనాథ నిన్నయ చలెఁ బరిపాలన మిట్లుచేయఁ బఱపితి వనుచుక

32

అ॥ సురనాథ - ఓయింద్రుడా, సురతనయులసంభోగముక - దేవతలకుమార్తెయైనవనుల యొక్క సంభోగమునందు నీతిగలవారియొక్క రతికేళిని, నిరసింపఁగక - తిరస్కారముచేయఁగా, వింటిక - నేనువినియున్నాను, దానినేరంబునకు + వి - అవిదయొక్క దుష్టస్వభావముకొఱకుగాను, ఇట్లు - ఈప్రకారముగ, పరిపాలనము - ఈస్వర్గమును గాపాడునట్టి కార్యమును, చేయక - చేయుటకు, పఱపితివి - పొందించితివి, అనుచుక - ఇట్లుపలుకుచు, నిన్నయనవలెక - నిన్నెనిదిరిచ వలయునునుమా, ఇచటఁ బరిపాలనాగోపము నీయదియే కాని దానివల్ల నేమికల దనుటచే ప్యాజన్తు త్వలంకారము. “వ్యాజ మ్మతీర్మథే నిందాస్తుతిర్వా రూఢి రన్యథా” కా. ప్ర. ఉదా. “క. అసమ రణరంగములనీ, యసినటినిటియింప గరులఁమారులక విరులక, వెననొసఁగు నార యెంతటి, రసికుఁడు నీక్షేరి యోబరాజ్యసింహా” కా. సం. “హే హేలాజితబోధసత్త్వ వచనాం కంవి ప్రతాప్తాయథే నాస్తి త్వత్సదృశః పరిః పరహితాధానే గృహీతవ్రతః, తుష్యతాపింధజసోపకార క్షుటనావైముఖ్య లభ్యానుకో, భారప్రాద్యహనే కగోషి కృపయాసాహాయ్యకం యస్మరోః” పుంజ.

తా॥ అవిద సంభోగవిద్యయం దారతీరిన దివిజకుమారులనైతము నిండిపఁగా నేను వింటిని. దాని నేమిచేయఁలము. స్వర్గపరిపాలన మిట్లున్నందులకు నిన్నే తెగదవలయును.

గీ॥ కాన నీభోగసంపద ♦ ఘనము లిదటి, సాంపు పెంపును రంభకు ♦ నింపునట్టి, దనచుఁ
దోచుచున్ననో ♦ మునిమి పేంద్ర, మానవులమీఁదియధికసమ్మతముఁజూచి విరి

అ॥ ఓయనిమిపేంద్ర - సురపతివగు నోయింద్రుడా, అపెకు, మానవులమీఁది - నదలపైని, అధికసమృత్తముక - ఎక్కువైనయిష్టమును, చూచి - కనుగొంటిని, కానక - కనుక, ఉదా. “నీ. కానఁబద్మహితుఁడు ఘస్రకాలంబున” వి పు. నీభోగసంపదఘనములు, నీ - నీయొక్క, భోగ - సుఖముయొక్కయు, సంపద - కలిమియొక్కయు, ఘనములు - గొప్పతనములు, ఇచటి సారపుపెంపు ఇచటి - ఈప్రదేశమునగల, సాంపు - యోగ్యతయొక్క, పెంపు - సమృద్ధి, రంభకుక - దేవ దానియగు నాయొక్కరంభకు, ఇంపు పుట్టదనుచుక - ఆరందము కలిగించుటలేదని, తోచుచున్నది - నాకుస్ఫురించుచున్నది. ‘సాంపు పెంపు ఇంపు’ అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ దానికి మానవులమీఁది మిక్కుటమైన యనురాగమును జూచి నీభోగసంపదస్వర్ధలారంభ కేమాత్రమును సంతోషమును గలిగించుట లేదని నాకు విదిత మగుచున్నది.

చ॥ ఘననలకూబరాదు లవ ♦ మానము నొందెద రంచు నాడె నో
యనిమిషలోకనాథ యది ♦ యాధరణీసురపుత్రుతోడ నా
డివచనంబులెల్లఁ బ్రక ♦ టింపను నట్టివిబైటఁబెట్టఁగా
మునులకు చూకు నేల విను ♦ ఘోహముగా కది దానిసావమే

34

అ|| ఓమనిమిషలోకనాథ - స్వర్గాధిపతివగు నోయింద్రుడా, విను - అవసరింపుము, అది - ఆయొక్కరంభ, ధరణీసురపుత్రుడోడె - బ్రాహ్మణునికొడుకైన యానిండుసనితో, మనలకూబరాదు - మనస్వర్గమునందున్న నలకూబరుడు మున్నుగాగలవాడు, అవమానిము - పరాభవమును, బుడెదరంచు - పొడవరనుచు, అడె - పలికెను, అడిసించుచులెల్ల - అనియభినితో, జెప్పిన మాటలన్నియు, ప్రకటింప - స్పష్టపఱచుటకును, అట్టివి - అట్టివి, బైటఁబెట్టె - బయటికిఁగము చేయుటకును, మునులకు - ఋషులకు, మామ - మావంటివారికి, అనఁగాఋషుల మైవముబొట్టకనుట, ఏల - ఎందుకను, అక్కఱలేదనుట, అది - అట్టిప్రసంగ, మాహాముగాక - వలపుగాక, దానిపాపమే - దానిదోషమా, అనఁగా దానియందుకానికనుగల మునుకారమునటుల జరిగెనది. గాని పాపము దానినటులవలన నేనుప్రయోజనమునుట, ఇందునూపపాదమున వర్ణజయతి చెప్పుటడిసె. క. తరుతయననానికవర్ణమును విడిచి వెనుక విప్రు నాల్గుపదమలో, దమకు నరలేక నిలిచిన నమకాసిత దమవర్ణముకులనబరగుక. అప్పు. 'అదిమాహాముగాక దానిపాపమా' యనుటచేత అలంకారము వ్యాజనింద. 'నిందాయానింద యావ్యక్తిర్యాజనిందేతి గీయలేనిదన నిందోయస్తే ప్రోగేకమేవాహవచ్చిరః' అని కువ.

తా|| ఓ స్వర్గప్రభూ విన్నావా మననలకూబరాది యావను లాబ్రాహ్మణులగునకు సురకాయవమానమును బొందుదురనెను. అది పలికినపలుకులెల్ల దేటపఱచుటకును బైటఁబెట్టుటకును మునులకుగు మావంటివారికె దులకు? అడియంతయు మమకారముగాని దానినన్నందువలనఁబ్రయోజనమేమి?

— ఇంద్రుడు రంభపై నాగ్రహించుట :—

చ|| అన విని వజ్ర మండివడి + యకా నవు నారద యద్దురాత్మరా
లనిమిషలోకభోగభర + మల్పముగా దలపోయకున్న న
మృదుజుని బాయకున్నె బలి + మందిచి దానికి నేన గర్వముం
బెనిచితి నిన్నినాళ్లు నికఁ + బెద్దటికం బొకయింత కుంచెదక.

35

అ|| అనక - ఇట్లువచించగా, విని - ఆకర్ణించినవాడై, వజ్ర - వజ్రమే యాయుధముగా గల యాయంద్రుడు ని. వజ్రంత్యక్త్రీకులికశస్త్రయోః మణివేధేరత్నభేదే' కేవ. 'వజ్రపాణిర్మహేంద్రః సురగ్రామణీర్యామనేమిర్వృషేనాకనాథోహరిః' త్రి. శే. మండివండి - కోపముయొక్క యధికముగలవాడై, నారద - ఓనారదమహర్షి, ఔనవుక - అవునవును, నీవుచెప్పినది సత్యమే యని త్వరితముగాఁజెప్పెను. ఉధా. కా. ఔనావేవెలయాల' దకా. చ. అద్దురాత్మరాలు - దుర్మార్గురాలైన యాయొక్కరంభ, అనిమిషలోకభోగభరము - అనిమిషలోక - స్వర్గమునఁగల, భోగ - ఆనందముయొక్క, భరము - అధికమును, అల్పముగా - అణుమాత్రముగా - కొంచెముగా, తలపోయకున్న - ఎంచుకుండినట్లుయన, అప్పునుజునిక - ఆమానవుని, పాయకున్నె - విడువకుండునా, బలి - మెచ్చుటనుందిది - సరియేకానిమ్ము, అనఁగా దానిపని కనుగొనియెవనితోపముతో సంగీకరించుట, దానికే - ఆయచ్చరకు, నేన - నేనే, ఇన్నినాళ్లు - ఇంతకాలమువఱకు, గర్వము - అహంకారమును, ని. 'గోశ్లోభిమానోఽహంకారో చిత్తోదేకస్థయోమదః' అని అ.

‘పెనిచితిక్’ - వృద్ధిచేసితిని, ఇతక్ - ఇతమీదట, ‘పెద్దటికంబు’ - అబిడయొక్క ఘనమున, ఒక యింత - కొంచెము, కుంచెదక్ - తక్కువచేయుదును, ఇందు ‘జౌనవుక్’ అనుటకు ‘నూ. అద్రుతా నామజాతీనాం’ ద్వివక్తావంత్యలోపితా, అన్యేషాంచద్విరుక్తాన్యర్థపూర్వాపాగమావతాః’ అథ. దురాత్మునాలనుటకు ‘నూ. దారాక్షేత ఉదవీరః’ అని నన్న. ‘పెద్దటికము’ అనుటకు ‘నూ. అన్యే చ బహవో దేశ్యవృక్షాః అన్యేషేదాః’ క్వచి దంత్యస్య లోపస్సాన్యత్కీర్తిని ద్వైర్జాగమావతాః’ అథ.

తా|| ఇట్లుచెప్పగా వివి వేల్పువార కనలి నారదా అవునవును. ఆదుర్మార్గురాని దేవలోక సౌఖ్యాధికము నల్పముగా నెంచునన్న నానరుని విడువకుండునా? బౌతా దానిసాహసము, సరే కానిమ్ము. దాని కింతటి మగమును చెంచుచి నేనే ఇక నట్టిగొప్పతనమును దగ్గించెదను.

ఉ|| ఓమునిసార్వభౌమ సం + సోక్తుల బాపనమిండగానితో

నే మచి నిదసేసి జగ + దీక్షితయావ విలాసనంపదు

ద్వామశరీరులం ద్రిదశ + ధామకుమారుల లంజసానినే

రోప్ ‘మనసశ్శునాంఘృతమ్ + రోచక్’ మన్యుకాచంఘనో.

36

అ|| ఓమునిసార్వభౌమ-ఋషులలోఁ జక్రవర్తివగు నో నారదుఁడా, బాపనమిండగానితో- బ్రాహ్మణుఁడయిన అంకుమగనితో, సరసోక్తులక్ - సరసములాడుటయందు, జగ.....రులక్, జగత్ - ఈమూఁడులోకములయందు, ఈడిత- స్తుతించెబడిన, ‘ని. ఈడితశస్త్రజాయిత పశాయిత ప్రణుత పణిత పనిదాని అవగిర్ణవర్ణితాభిప్రుతేలితాని స్తుతార్థాని. అ. రూప - చక్కఁదనముతోఁ గూడిన, విలాస - ప్రకాశముయొక్క, సుపత్ - అతిశయమున, ఉద్దామ - మదించిన, శరీరులక్. తనవుగలవారిని, త్రిదశధామకుమారులక్ - త్రిదశధామ - దేవతలనునివాసమున స్వర్గమునఁగల, ‘నూ. సంఖ్యయావ్యయాసన్నా దూరాధిక సంఖ్యాః సంఖ్యేయే, త్రిర్దశపరిమాణమేనా అస్తీతి త్రిదశాః, ఇత్యాది నాబహువ్రీహిః’ ‘నూ. బహువ్రీహా సంఖ్యేయేదజబహుగణాత్’ సిద్ధాం. ఇతి క్షీరస్యామి. త్రిదశ తృతీయమైన కామారదశ సర్వధాకలవారనివృత్త. కుమారులక్ - యావనపురుషులను, ని. ‘కుమారో బాలశస్కంఠే యవరాజేశ్వచారణే’ విశ్వ. ఏమనినిందచేసెక్ - ఏమని చూపించినది. లంజసానినేరోప్ - వ్యభిచార శ్రీలలో నధిపురాలైనదానియొక్క జాణతనమైయుండు నేమో, ‘మనసశ్శునాంఘృత మరోచక్మ్’ (భక్తులయొక్క మనస్సునకు నెయ్యిరుచిదానండు) అన్నటుకు - అనుభాష్యమును, ఆచరించునూ - నడుపునేమో, అనఁగాఁ గుక్క నేయిపనికొరదని దుర్వాసనగల చెడుపదార్థములఁదెనినట్లు దివ్యభోగముల నిరసించి మానవుని పొందుఁగోరువన్నదేమో యనుట, ఇచట ‘ఆచరించునూ’ అనుటకు ‘నూ. ఏదోతౌవ్యతికే కాదసి సంప్రార్థన పరాక్రియాణాంస్త్రః’ నన్న. ఇందు ‘సరసోక్తులక్’ అనుచోట ‘ఇతరత్రచద్యతీయా’ అనెడు సూత్రముచేత సప్తమ్యర్థమునందు ద్వితీయవచ్చినది. నాబుగవపాదమున నఖండయతి చెప్పఁబడినది. ఇందు ‘మనసశ్శునాంఘృత మరోచక్ + అన్నటుకు, అని సంధిజేయుటవలన ముకారమయినది. ‘నూ. శబ్దానామంత్యభాగేషు యోఽస్యస్వారః ప్రదృశ్యతే, తస్యాచిపరితో మస్సాన్య త్వర్వత్రహరిసమ్మతేః’ అన్వయము అనుటకు ‘నూ. పదాంతంబులై యసంయుక్తంబులయినను, లు, రు, లయత్వంబునకు లోపంబు బహుళంబుగనగు. బా. వ్యా. లోకోక్త్యలంకారము. ‘ఉద్దామశరీరులక్ ద్రిదశధామ కుమారులక్’ అనుప్రాసాలంకారము.

రా|| ఓలుషిచక్రవర్తి! బాపనమిందగానితో సరసములాడునప్పుడు ముల్లూకి మునపన్నెక్కెన చక్కదనముగల వేలుపుకోడేగాండ్ర నేనుని నిండించినదిగొంతులాడులలో దొరసాగియైన దానిజాతి తనమోతుక్కుకు నేయరుచించదనినట్లు, దివ్యభోగముల నిలసిందిమానపుని పొందునట్లెఱపించియున్నదో.

నీ|| యజ్ఞతంత్రములందు * హవిరన్నములచేత, బుంజీభవించిన * పొట్టక్రోవున జగదేక్షసౌందర్య * చాతుర్యములచేత, దుర్వారతరమైన * గర్వరేఖ సురతనూజలతోడి * సుతనూనగ్గచే, గండభించినమహా * సందగరిమ నిపుణతదీపించు * నృత్యవైఖరిచే, బెంపావహించిన * పెద్దటికము

గీ|| సరససంగీతసాహిత్య * పరిచయమును, బ్రభుమండెందినబహుమాన * పాటవంబు కొంత దివ్యులలోపలఁగొఱతవడఁగ, గొఱత వేయింతుఁగనుదీని * కొఱకుదాని. 37

అ|| యజ్ఞతంత్రములందుకా - యజ్ఞయాగములయొక్క, తంత్రములందుకా - ప్రయోగముల యందు, ఈలాగునఁజేయవలయుననెడి విధానము ననుసరించి చేయునప్పుడు, హవిరన్నములచేతకా - హోమముచేయునట్టి యోగిరముతో, పుంజీభవించిన - రాశిగాఁగూడిన, ని. 'పుంజరాశీతూత్కరః కూటమస్త్రీయాం' అ. పొట్టక్రోవు - పొట్టయందుఁగలమదమును, జగ...చేతకా, జగత్ - మూడు లాఃములకు, ఏక - ముఖ్యమైన, సౌందర్య అందముతోడను, చాతుర్యములచేతకా - నేబుతోడను, దుర్వారతరము - వారింపవలవిగానిది, బుగన్వరేఖ - అయినట్టిదృఢముతోఁగూడిన శరీరసౌభ్యవమును, సురతనూజలతోడి - దేవతలసహులతోఁగూడి, సుతనూనగ్గచేకా - సుభోగసంబంధమునలన, కందభించిన - ఆంకురించిన, సుకనంద - అనికమునుసంభోషముయొక్క, గరిమ - గొప్పతనమును, నిపుణతకా - నేబుతో, దీపించు - స్రవకాంచుట్టి, నృత్యవైఖరిచేకా - నాట్యముయొక్క క్రమముపలన, పెంపు - ఆభివృద్ధి, అపహించిన - స్రవకొందినట్టి, పెద్దటికము - గౌరవమును, సరస...యమును, సరస - రసయుక్తమైన, సంగీత - పాటయందును, సాహిత్య - శాండిత్యము నందును, పరిచయమును - మాలిమియును, ప్రభుమండెందిన - ప్రసిద్ధికెక్కిన, బహుమానపాటవంబు - గణ్యతయొక్కపటుత్వమును, ఇవట ప్రభిమాశ్లమునుగూర్చి 'మా. దగ్ధతోహలాశ్లగ్ధభూః హలా శ్లగ్ధభూఃగూతాశ్లగ్ధః స్యాత్ ఇష్టేమేయస్తు 'జీ.' భస్యజ్ఞేహః స్యాదిష్టేమేయస్తు పృథోగ్భాగః ప్రథిమా' నిర్ధాం. "జ్ఞో. పృథూస్థూసూభ్యునిచైవ కృశంశగ్ధశేవన సరితూగ్ధ్యుశ్చగంధైవ" మణే రాక రవిగాస్మరేతో" అని సృష్టికావ్యము. కొంత - కొంతయు, దివ్యులలోపలకా - వేల్పులలో, కొఱతవడఁగకా - తవ్వరవహుట్టుగా, దానికా - అయొక్కరంభను, దీనికొఱతకా - ఈజేరము నిమిత్తమున, కొఱతకా - తగ్గయినచోట - నీచస్థానమున, వేయింతుకా - సడవేయించెదను. కను - చూడుము, ఇందలి 'కొఱత' యను పదప్రయోగముననుగా, 'క. అంతటఁ గడలం దెల్లఁ గొ, అంత యొకింతయును లేక * అంపిల్లె నిరువ్, అచ్చతె. రా.' (మఱియు 'కొఱతకా' అని యన్వయించుపక్ష మున ఉదా. 'మ.విరనుండై కొఱతంబడుం గు కవి పూర్వీభృతసమిపఫలికా' స్వా.మ. ఇట్లన్వయించుట సమంజసముకాదు. ఏలయన నిండ్రుడు రంభను భూలాకమునకుఁద్రొవెనేకాని కొఱతవేయించెదను.) 'కొఱత, కొఱత, కొఱత' అనుప్రాసాలంకారము. సముచ్చయాలంకారము "తల్లిద్ది హేతావేకస్త్రికా యుతాన్విత త్కరంభవేత్, సముచ్చయో2సా' కా. ప్ర.

తా|| గూఢాకర్షణములయందు దగ్గిలో శేల్వుఁబడుచున్న యన్నమును దినుటవలనఁ గూడినపొట్ట ప్రోవును, మూఁడుఁగోతములయందుఁ బ్రధానముగ నొప్పునున్న చక్కదనముతోను, నేర్పుతోను, వాంఛనలవిగానున్న దినును గల శక్తిఁసాధ్యమగును, దివ్యపురుషులతోడి సంభాసంగిబంధముకలఁ జరిగించిన యధికఁబంతోఁబముయొక్క గాఢమును, నేర్పుగల వాఙ్మిత్రమును, దేహింపిన గొప్ప తనమును, రసము క్షమైన సుగీతసాగిత్యములయందలి ప్రసిద్ధియును, విస్తారమైన జ్యోతిఃపటుత్వమును, గొంఠెము దివిజాటఁగోడించినద నొనరుకై గానిం గ్రిందఁ బడవేయింతును జూడుము.

అ|| అని పలుకునననరంబును-

శ్లో

అ|| అని - ఈప్రకారముగా, పలుకు - వచించుచున్న, అననరంబునక - సమయమున,

—: రంభ యింద్రనభకు నేగుట .—

సీ|| మోవిత్తైఁగోపించుములువాఁడిపలునొక్క, లోగిఁ జన్ని కెంపుల సాగనుఁ జూ-
చెక్కులపై జాటి • చెదఁ గుంతలములు, మకరికాపత్త్రినం • పద వహింప
జిగిగుబ్బచన్నలఁ • జిటులుగఁ ధవునరు, త్తిరుగఁపయ్యెడలోనఁ • జెంగలింప
నలువొండునునుమేని • నవనఖాఁకు ములు, బాలేందురేఖల • పర హసించ

గీ|| జాఱుకొప్పున ముడిచిన • జాజివిరుల, తావి తనతోడియచ్చర • తలిరుబొండ్ల

కై శ్యకల్పఁనూనసా • గంధ్య మడఁచ, రంభ చుచెంచె దేవతా • రాజనభకు. శిరి

అ|| రంభ - రంభమును నాయపురస, మోవిత్తై - క్రిందివెవవిమీఁద, ఇచట 'మోవి' అను పదమునుగూర్చి 'నూ, అజ్యత జన్యభేదేశబ్రాన్యర్వికృతమతాః జన్యాంతగతవర్ణానాం భూయశీన్యా ద్విచిత్రతా' అథ. నూ. అసతాఁత్త్రిగూం సమాసాం సప్త్యస్త్రీ సమస్యలోపః, స్త్రీ,వత్స్య స్త్రీ సమాః నన్న. కనిపించు - అగపడునట్టి, ములువాఁడిపలునొక్కలు - ముల్లువంటి పదునుగల దంతముల యొత్తిడివలన నణఁగినగుంటలు, బిగ - వరుసగా, చిన్ని కెంపులసాగనుక - చిన్నవియైన పచ్చరాగములయొక్క సౌందర్యమును, చూపక - కనబఱచఁగా, చెక్కులపైక - చెక్కిళ్ళు విఱచు, జాటి - దిగఁబడి, చెదఁగుకుంతలములు - ప్రసరించుచున్న. తలవెండ్రుకలు, మకరికాపత్త్ర సంపదవహింపక, మకరికాపత్త్ర - చెక్కులయందలంకారముగా లిఖించిన మకరికాపత్త్రముల యొక్క, సంపద - ఆత్మశయమును, వహింపక - ధరించఁగా, జిగిగుబ్బచన్నలన్ - కాంతిగలిగి గుండ్రనియైన శ్రుణములును, చిటులుగఁగంధపుసరుక్ - తునుగఁచుచున్నట్టి పరిమళముతోఁగూడిన పుష్పమాలికలు, జిటు గుఱచెల్లదబ్బఁక - మందఱుగుగఱచెల్లఁటఁగో, చెంగలింపన్ - ప్రకాశించఁగా. ఇచట 'చెంగలింపక' అనుటకుగా "ధ. కొఱ్ఱతెజును గుఱగఱచివయును జెంగిలించు బాంగ్గలిత్త్రంబున శేత్రంబులకు నిఱువుంపు సుసాంప" భీమే. కు. నువొందునుమేని - ఒప్పించిన నున్నని భేదమునంధుల, ఇచట 'నువుమేని' అనుటకు 'నూ. భవేదత్రాపిశబ్ద్య క్వచిన్యోగేనసాధుతా' అథ. నవనఖాంకురములు - నవ - నూతనమయిన, నఖ - గోళ్ళయొక్క, అంకురములు గుఱుకులు, బాలేందురేఖలపస. బాలేందు - బాఁచుద్రునియొక్క, రేఖలపస - సన్ననిగూకారములయొక్క

కాంతిని, బాలచంద్రుడు సన్ననిగీటువలెనుండును. 'ని. రేఖాస్యాదల్పకే చంద్రన్యాభోగోల్లేఖయో రపి' విశ్వ. హాసింపక. పరిహాసముచేయఁగా, ఎగతాళిచేయఁగా ఇచట నునుమేని నవనఖాంకురము లనఁగాగామశాస్త్రమున నిట్లు చెప్పఁబడియున్నది, 'నఖాఘాతః ప్రఘాతవ్యా. యథాస్థానాని కగ్మను పార్శ్వయోః స్తనయో శ్చైచ చాకాచనితంబకే, కక్షస్థలే చ కర్ణాంతే కపోలేబాహుమూలకే' అనఁగా స్తనములు. చెక్కిళ్లు, చెవితమ్మెలు, బాహుమూలములు, మున్నగునవి. జాఱుకొప్పునన్. కొంచెముక్రిందికి దిగఁబడిన ధమ్మిల్లమునందు, ముడిచిన జాజివిరులతావి. ధరించిన జాతీపుష్పముల యొక్క పరిమళము, తనతోడియచ్చరతలిరుఁబోండ్ల. తనతోసమానులైన పుష్పమువలె మనోజ్ఞారాం ద్రయన యప్పగనలయొక్క, కైశ్యకల్పప్రమానసౌగంధ్యము కైశ్య. కొప్పులయందలి, 'కేశానాం సమాహః కైశికం కైశ్యం చ' నూ. కేశాశ్వాభ్యాం యథాచ్ఛ వన్యతరస్యామ్' సిద్ధాం. పక్షే తగజే కైశ్యం కైశికం కేశానాం సమాహ ఇతివిగ్రహః కల్పప్రమాన. దేవలోకమునఁ గలకల్ప చృక్షములయొక్క, సౌగంధ్యముక. నుచాననను, అడఁపక. అణగియుండునట్లు చేయఁగా, దేవతారాజసభకుక. సురలకధిపతియగు నాయుండునియొక్క సుభక్త్యయనుసభకు, చనుదెంకెక. వచ్చెను, ఇందు 'ములువాడి పలునొమ్మలు' అనుప్రయోగములకు 'నూ. ప్రభుమలుగపిద్వినుభ్యోః' నన్న. "నూ. అద్విత్వం చ భవే ద్విత్వంద్వీప్ర హస్వస్య కేషుచిత్" అర్. మఱియు నీసీసపద్యద్విత్వీయ పాదమున 'మకరికాపత్త్రో సంపదపహింప' అనుచోట బిందుయతి చెప్పఁబడినది. "క. పనిబూని నిలుచుఁ దమతరు, యనునాసికములకు బిందుయతులను వెనుకక, గనుపట్టు నాల్గలిపులును, బెను నున్నలు డాపి తమకుఁ బిఱుఁద గదియుచోన్" అప్పు. ఇచట రంభయొక్క జాఱుకొప్పున నున్న జాజిపూవుల పరిమళమును గల్పప్రమానములకంటె నెక్కువగా వర్ణించుటచేత రతికాలమునఁ గలిగిన పరిమళమతిశయిచెనని భావము. అలం. స్వగోప్తోక్తి. "స్వభావోక్తి రసాచార యథావద్యమవగ్గ నమ్" ప్రతా. మోవిపై...సాగనుజూప. చెక్కుల...వహింప. నునుమేని...హాసింప, ఇత్యాదులుప మాలంకారము, "స్ఫుర్ధతే జయతిద్వీప్ర ద్రుహ్యతిప్రతిగద్గతి, ఆక్రోశత్వవజానాతి కనర్థయతినిందతి, తస్యచానుకరోత్తీతి శబ్దాఃసాదృశ్యవాచకాః, ఉపమాయామిమేప్రోక్తాః కవీనాంబుద్ధిసౌఖ్యనాః" దంధి. ఇచట రంభ నిరంకుశునితోఁ గూడి విహరించి కిరీగృహమునుండి యప్పుడే బయటికి వచ్చిన లక్షణములను దెలియఁజేసినాడు. సంస్కృతమునఁగూడ నిట్టివి కలవు. "విభ్రాణాంకరపల్లవేర కబరీ మేకేన పగ్యాకులా, మన్యేన స్తనమండలే నిదభతీ స్రస్తం దుమాలాంచలం, ఏషాచందనలేశలాంభిత తను స్తాంబూలరక్తాధరా, నిర్వాతిప్రియమంగిరా ద్రతిపతే స్యాజ్జాజ్జయస్కీరిప" పుష్ప, ఉత్పేక్షా లంకారమును, కూచించుచి తిమ్మకవియు నిట్లేవర్ణించినాను.

సీ. ఎడసిన జిలుగు ప య్యెదతోడ ముడిపీడి, నేలశీగాడు పె య్నెలులతోడఁ
గరఁగి నెమ్మొగ మెల్లఁ యెరుకన్తురితోడఁ దొలఁగినచెవియాకు యొయితోడ
గుడుగకనినుచు ని య్టూర్పుగాడ్పులతోడ, జూతిన నెఱిబన్న యసముతోడఁ
జెడతినపాపట యెచ్చక్కజొట్టుతో, బొడిపొడియైనమే యూతతోడ

తే|| మగనిపిమ్మట నెమ్మేను ముచినియనఁ, జెందునుంగోదరినిజూచి యెలవలిపును
చుడుతెజంగులుగడుసవఁబడఁ దొడంగె, నంచుఁగలయూచి చయ్యనఁపవటువదలి. అచ్చతె.రా.

తా|| రంభ మోవిపైఁ జిన్నిచిన్న పద్మరాగమణులొ యనునట్లు ప్రకాశించుచున్న దంశ్శక్తి ఘోలతోను, చెక్కులపైఁ జెడరి మకరికాపత్త్రములవలె దీపించుచున్న శిశిజములతోను, గుండ్రని

స్తనములపైఁ బగుళ్ళువాటిఁగఁదముతోఁ గూడిన పుష్పమాలికలను మాటుపఱచిన పయ్యెదతోను, నుండరమును శరీరమున బాలచంద్రునికాంతిని మించుచున్న నఖరేఖలతోను, కొంచెము దిగజాఱిన కొప్పునఁ దనకీడగునచ్చరలతలయందుఁగల దేవతాతునుముల నువాసన నడ్డఁగించుచున్న జాతి పువ్వుల పరిమళముతోను, నుగర్మాంతరమున కేఠెంచెను.

తే॥ వచ్చి భయభక్తు లెసగంగఁ వానవాదు, లైన పెద్దల కొకపాటిఁ యాననఁబు
వంచి మడిసందులను హస్తఁ వారిజంబు, లిడి యొకించుక వెనుకకుఁ నేగి నిల్చె. 40

అ॥ వచ్చి - ఏఠెంచి, భయభక్తులు - భీతియును నేవకావృత్తితోఁగూడిన యనుసరణమును, ఎసగంగఁ - ఒప్పునట్లుగా, వాసవాదులు - ఇంద్రుఁడు మొదలగువారు, ఐనపెద్దలకుఁ - అయిఁటి గౌరవముగలవారలకు, ఒకపాటి - ఒకవిధముగా, మితముగాననుట. ఆననంబువంచి - మొగము వంచినదై, ఆనఁగా సంజ్ఞగాననుస్కరించినదనుట. మడిసందులను - మడుచుకొనిన దండచేతులయందు, హస్తవారిజంబులు - పద్మములవంటి కగములను, ఇడి - ఊచి, ఒకకొంత - కొంచెము, వెనుకకుఁ - పశ్చాద్భాగమునకు, ఏగి - పోయి, నిల్చెఁ - నిలువఁబడెను, ఈపద్యమున 'సందులు' అనిప్రయోగించుటకు "నూ. డలటా ముదితాం లుక్యాన్యత్ ప్రాయశో లేలుపర్వకే, వైకృతానాం లుక్తిభవే ల్లటయో రేకరూపతా" అగ. ఇందు వాసవాదులైనపెద్దల కొకపాటి యాననంబువంచి, అనుటచే రంభకుఁ గలగగ్యము నూచితము. నాట్యస్త్రీలక్షణమును చెలియఁజేయుటచే న్యభావోక్త్యలంకారము.

తా॥ వచ్చి భయవినయములతో నింద్రుఁడు మొదలగు గొప్పవారలకు మితముగా నమస్కార సంజ్ఞను గనఁబఱచి సంభిక్షు మడుచుకొని కొంచెము వెనుకకుఁబోయి నిలువఁబడెను.

—: రంభ నారదునిజూచి భయపడుట :—

క॥ తనజాడ లన్ని యచ్చటఁ, గని వచ్చినయట్టిమానిఁ కఁతీరపు న
య్యనిమిషసంయమిఁ గని య, య్యనిమిషలోచనకు హృదయఁ మట్టిటయ్యెన్. 41

అ॥ అచ్చటఁ - భూలోకమున, తనజాడలు - తానుచేసినసైగలు మున్నగు తనప్రవర్తన యొక్క రీతులు, ఇచట 'జాడలు' అనుటకుదా. "క. పరికింపరు తమజాడలు" పారి. అన్ని - సమస్తమును, కనివచ్చిన యట్టిమానికఁతీరపుక. కనివచ్చిన - కనుఁగొనివచ్చిన, అట్టిమానికఁతీరపుక - అటువంటి మునిశ్రేష్ఠుని, ఇచట కఁతీరపుఁడనుటకు. "ని. ప్రిహత్యార్థాలనాగాద్యైః పుంశిశ్రేష్ఠైర్థగోచరాః" అ. అయ్యనిమిషసంయమిక - దేవర్షియగు నా సారథుని, కని - వీక్షించినతోడనే, అయ్యనిమిషలోచనకుక - మత్స్యమువంటి సేత్రములు గలదయిన యారంభకు, "ని. అనిషేదశ్చాని షేషోష్ఠేతోగ్యోనుర మత్స్యయోః" నానా. హృదయము - మనస్సు, అట్టిటయ్యెన్ - కరిపరివిధముల భిన్నరముగలదయ్యెను, ఈపద్యమున 'కనివచ్చినయట్టి మాని' అనుచోట నఁ వచ్చుటకు "నూ. కర్మాదేః కర్తృత్వం ప్రథమాద నవర్ణకర్తృత్వోపాత్" నన్న. అనిమిష కర్మము రెండుభూరులుచ్చ రింకఁబడుటచే యుక్తకాలంకారము.

తా|| భూలోకమునఁ దనజాడలన్ని కనివచ్చిన వారదమహర్షిం గాంచినతోడనే యా వామ లోచనకు మనస్సునఁ బరిపరివిధముల విచారముకలిగెను.

—: ఇంద్రుఁడు రంభనుబ్రహ్మించుట :—

ఉ|| అప్పుడు వానవుండు కడు * నాగ్రహ మొప్పుగ నత్తలోదరిం దప్పక చూచి నిన్ను వసు * ధామరసూతిఁ గాఁగిలిచ్చి నే నప్పుడ ర మ్మటంటి హరు * వాఙ్మయలంఘ్యము గానఁ గోర్చి మై నెప్పుడు వానితోడ మది * నిష్ఠము నున్నచు నుండు మఃటినే.

42

అ|| అప్పుడు - ఆనయమున, వానవుండు - ఇంద్రుఁడు, కడుక - లెస్సైన, అగ్రహము - కోపము, “ని. అగ్రహోఽనుగ్రహోనక్తి నిగ్బంధగ్రహణేవ్యథ” నానా. ఒప్పుగక - ప్రకాశించఁగా, అత్తలోదరిక - ఆనురవేశ్యను, తప్పుకచూచి. దృష్టిచెదరకుండఁజూచి. పరావలేకుండవీక్షించి. నేను, హయనాజ్ఞయలంఘ్యముగానక. హయనాజ్ఞ-శంకరనియానతి, అలంఘ్యముగానక - దాటనలవిగాదు కనుక, నిన్నున్-నిన్ను, వసుధామరసూతికక - పుడమికివేలుపువంటివాఁడయినసురశర్మకుమారువకు, కాఁగి లిచ్చి. అలింగనమొనంగి అప్పుడ. ఆనయముననే, రమ్మటంటిక - రావలయునని యాజ్ఞాపించితిని, కోర్చి మైక - కోరికతో, ఎప్పుడున్-ఎల్లప్పుడును. వానితోడన్-ఆవిప్రునితో, మదిన్-మనస్సున, ఇష్టము సల్పుచున్ - ప్రేమకలిగించుచు, ఉండునుంటినే - ఉండునునిచెప్పితివా; ఇందు ‘హయనాజ్ఞ’ యనుటకు ‘మూ. యస్యో ఉలోచినుమేచ’ అనిశబ్దించి. ఈపద్యమున ద్వితీయపాదమున నఖండయతినెప్పుఁ బడినది. “ఉ. ధానుగవిశ్రమాక్షరస * మన్వితమైస్వరమూఁదినదదీ, యానుగుణాక్షరంబె. శోని, యొనను జెప్పుగవచ్చు నీక్రియక, భానుసహస్రభాసివృష * భాధపుండన్నటులర్థయ క్తమై, పూనిన చోనఖండయతి * పాల్పునాదికవి ప్రణీతమై, ఉదా. “ఉ. అన్నపు తెండియట్లవిను * మంతియకా దమి రాజరాజవే, మన్నఁగొఱుంతలేడు మణి * మండనముఖ్యములైన కాసుకల్” భాస్కరా. “ఉ. దక్షతలేనియింటికె బ * దార్థము వేతోకనోటకుండి వే, తక్షలు చచ్చుకుండిన బ * బాధనమై చను” భాస్కర. శ.

తా|| అప్పు డింద్రుఁడు మిక్కిలికోపముతో దానివంకఁజూచి నేను శివునాజ్ఞఁ దాటఁజాలక యానిరంకుసుని కాలింగన మొనంగి యప్పుడేరమ్మని యాజ్ఞాపించితిని గాని కోరికతో నిగతము వాని నేహముతో నుండునుంటినా?

క|| ఏమీ వరచామీకర, భూమీధరకటకకుంజ * పుంజక్షిడ
సామీచీఽయము మానవ, ధామవిహారంబుఁ బోల * దా దుష్టమతి.

43

అ|| దుష్టభతి - ఓసిచెడుబుద్ధిగలదానా, ఏమీ - ఏమిటి, శ్రోధమును నూచించు ప్రశస్తిపదముతో, అశ్వర్యాక్షిణమును, ఉదా. “క. ఏమీనిక్కమై నున్నెఱుంగఁడె. ప్రతిగ లేకుండు” భాం. “క. ఏమీ యిది దేవరకను * ధామరలకు నింతవెఱుగు దలకొనిచెడునే. నేవునగ అనహమానాక, స్వోమికి కబ్రమగుప్రోలు * వసుమతిఁ గలిగెక” బ్రభా. వర...చిన్యము. పర...క్షిప్తయిన్న. సామీ

కర - సువర్ణమయమైన, భూమిధర - పర్వముయొక్క, కటక - మధ్యప్రదేశమునందలి, కుంజ - పాదరిండ్లయొక్క, పుంజ - సమాహమునందలి, క్రిడా - విహారముయొక్క, సామీచీన్యము, యోగ్యత, మానవభానువిహారంబుక - మానవ - మనుష్యులయొక్క, భాను - ఇండ్లయందలి, విహారంబుక - సంచారమును, పోలదా - పోలియుండదా. అనగా సమానముకాదాయనుట. ఇందు 'ఏమి' అను ప్రయోగమునకు 'క. ఏమియెట్టోయేయన, నేమియనం బ్రశ్నమునకు' అని ఆం. ఫ.ని. 'ఏమి వర, చామికర, భూమిధర' 'కుంజ - పుంజ? అనుప్రాసాలంకారము.

తా|| ఓసి దుర్మాద్గరాలా! ఏమిటి? శ్రేష్ఠమైన కనకపుకొండయొక్క మధ్య ప్రదేశముపగల పాదరిండ్లయందలి విహారము మనుజులయిండ్లయందుఁ దిరిగినమాత్రముగ నుండదా?

—: ఇంద్రుఁడు రంభకు శాపమిచ్చుట :—

అ|| చంచలింప కిట్టి • సాహసకృత్యంబు, చేసినావు గాన • నోసి పోయి

భయదరూప మైన • పాపాణమై పుట్టు, పల్లవుఁడు వసించు • పట్టణమున. 44

అ|| ఓసి - ఓసిరంభా, సీచసంభోధనము. చంచలింపక - ఏపాటియును భయపడక, ఇట్టి సాహసకృత్యంబు - ఇటువంటి తెగించినకార్యము, చేసినావు - ఆచరించితివి, కానక - కనుక, పోయి - నీవు తిరిగియచ్చటకేవెల్లి, పల్లవుఁడు వసించుపట్టణమునక - పల్లవుఁడు - నీఱుకుమగఁడు. వసించుపట్టణమునక - కాఁపురముచేయుచున్న పురమునందు, భయదరూపము - భీతినిగలిగించు నట్టి యాకారము, ఐనపాపాణమై - కలిగినటాయితై, పుట్టు - జన్మించుము. ఇందు 'ఓసి' అనుసంబోధనమునకు 'మా. సీచతాయాం రిసీన్యాతాం క్వచిన్యైత్రాంత తచ్చుతిః' అథ. 'పుట్టు' అనుప్రయోగమునకు 'నన్. ప్రార్థనార్థే మురేక త్వే కభ్యతే మధ్యమార్థకః, విభామంతం పదం త్వేకే నప్రాణేతు కదాచన' అథ. ఉహ. "గీ. తోయజేక్షణ ననుఁ గృప • తోడఁ జూడు" ఇచట రంభ శాపమునుభవించుటమగుటచే "ఆత్మాపరాధ వృత్తిస్య ఫలాన్యేతాని దేహినాం దారిద్ర్యరోగదుఃఖాని బంధః కల్మషసాని చ" అనియును, "స్వయం కర్మకరోత్యాత్మా స్వయం తత్ఫలమశ్నుతే" అనియును, చాల.

తా|| ఓసి! నిర్భయముగ నింతటి సాహసకృత్యముచరించితివి. కనుక నీవు తిరిగివెల్లి భూలోకమున నీఱుకుమగఁ డుర డెడుపురమున భయంకరమైన కలదై పుట్టుము.

—: రంభ యింద్రుని బ్రార్థించుట :—

క|| అని శాప మునంగిన య, అయ్యనిమిషవిభుఁ జూచి రంభ • యత్యంతభయం

బున సాగి మొక్కి - కరుణా, జనకంబుగఁ బలికె నముచి • నంహరకుతోక. 45

అ|| అని - ఇట్లును, శాపమునంగిన - శపించినటువంటి-తిట్టినటువంటి, అయ్యనిమిషవిభుఁ - దేవతలకుఁ బ్రభువగునాయుండుని, చూచి - విక్షించి. రంభ, అదేవతేశ్వర, అత్యంతభయంబునన - మిక్కిలిభయముతో, సాగి మొక్కి - దండకారముగ నేలకువ్రాలి ననుస్కరించి - సాష్టాంగ నమ

స్వారముచేసి, నముచిసంహారకుతోవ. నముచియనుదానవునిఁ జంపిన యాచార్యులతో, కరుణా జాకంబుగ. దయముట్టించునట్లుగా, పలికె. ఇట్లుపదించెను, ఈచెప్పువారు ముగా నునెను.

తా|| అని శపించిన యాచార్యునాథుం గాంచి రంభ మిక్కిలిభయపడి పాఠిలఁబడికొమ్మి యాప్రభువునకు దయపఱచుట ట్టివిధముగాఁ బలికెను.

ఉ|| ఈమహనీయశాపమున * కెయ్యది యంతము దెప్పు వయ్యమో

యాచార్యులొకనాథ నన * యంబుగఁ నూడఁగదయ్య యోశచీ

వామద్యగీశ నాకలుష * వర్తన మెన్నకు మయ్య యోసుర

స్వామి యటంచు వేవగల * సన్నతి సేసిన నార్ద్రచిత్తుడై .

46

అ|| ఆచార్యులొకనాథ . దేవతాసంబంధమైన స్వర్గలోకమునకు రాజువైనవాఁడా, ఈమహనీయ శాపమునకుఁ - గొప్పదియైన యీశాపమునకు, ఎయ్యదియంతము . విమోచనమేదియో తెల్పువు . తెలియఁజెప్పవైతిని, అయ్యయో . అయ్యయ్యో . సంతాపార్థకము, ఓశచీవామద్యగీశ . శచీదేవి యనెడు మంచితత్వలుగలస్త్రీకి నాథుడవైనవాఁడా 'ని. బలారాదికృపీపతిః' అ. సదయంబుగఁ - దయతోఁగూడినవాఁడవై, చూడఁగదయ్య . కనిపెట్టియుండవలదటయ్యా, ఓసురస్వామి . దేవతల కధిపతియగునోప్రభూ, నాకలుషవర్తనము . నాయొక్క పాపపునడతను, ఎన్నకుమయ్య . గణించ వలదయ్యా, అటంచుక - అనిపలుకును, వేవగలక - అనేకవిధములైన మనోదుఃఖరూపవిచార ములచేత, సన్నతిచేసినక - స్తోత్రముచేయఁగా, అర్ద్రచిత్తుడై - తడిసినహృదయముగలవాఁడై, మెత్తబడిన మనస్సున గలవాఁడై. ఆచార్యులార్ధనమువలన మనస్సుకరిగినయట, పుష్ట. అర్ద్రచిత్తే పీడ్యతేఽయిత్యార్థం, ఆచార్యుఁ, తడువఁబడునది, ఈపద్యమునఁ దెల్పువయ్య యనుటకు నూ. ఆర్యా. దిశబ్దో యుక్తస్యా దసంబంధార్థబోధనే, అథ. "ప్రాప్తంబునంద ప్రస్థత్యయాంతక్రియలమీఁద గద కదవు పూర్వకంబు లన్నాదు లను ప్రయుక్తంబు లగు ప్రా. వ్యా. ఉపా. సుక్తిర్వనగదన్న" భాగ, 'చెప్పగదయ్య' భాగ్న. "గీ. కృపదలంపగదయ్యయోచ్యపనరేణ్య" శృ. వై. ఇంకు 'ఆచార్యులొక నాథ, శచీవామద్యగీశ' ఇత్యాది సంబోధనలతోఁ బ్రార్థించుటచేఁ బరికిరాలంకారము. "విశేషమై ర్య త్సాహుతై రుక్తిః" కా. ప్ర.

తా|| ఓదివ్యలోకాధిపతీ! యీగొప్పశాపమునకు విమోచనమేదియో యానతిమ్ము. అయ్యో. నేనేమిచేయఁగలను. ఓశచీపతి, నన్ను దయతోఁగాపాడుము. ఓదేవప్రభూ, నాకలుషవర్తనమును గణింపకుము. ఇట్లు బహువిధముల స్తుతింపదయగలిగి.

—: ఇంద్రుఁడు శాపవిమోచనవిధమానతిమ్ముట :—

క|| రమణీ తప్పదు నావా, కృష్ణము పాపాణత్యమొందు * మదియెన్నటికిం

దుమురై ధరణీస్తలింబును, నమరగ శాపమును నాటి * కంతము నొందున్. 47

అ|| రమణి - చక్కనిదానవగునారంభా, ని. 'సుంహరమణిరామా' అని అ. నానాకృష్ణము - నేననినమాట, తప్పదు - తొలఁగిపోదు, పాపాణత్యము - కిలారూపమును, హింసుఁడు - హింసఁడు .

రాయివికమ్మనుట, అది - ఆరాయి, ఎన్నటికిక - ఏదినమునకు, తుమరు + వి - పిండియై, ధరణి
స్థలిక - పుడమియందు, పడుక - పడునో, నాటికిక - అదినమునకు, కాపమును - ఈకాపముగూడ,
అమరగక - ఒప్పనట్లుగా, అంతమనొందుక - నశించును, విమోచనమగును.

తా|| ఓరంభా! నావాక్యము తొలగదు. కావున శిలారూపమును దాల్చుము. అది యెప్పుడు
చూర్ణమై పుడమిపైఁ బడునో యప్పుటి కీకాపవిమోచన మగును.

—: రంభ నిరంకుశునికడకువచ్చి దుఃఖించుట :—

ప|| పొమ్ము ధరిత్రింబుట్టు మని నియోగించి కొలువుచాలించి శచీకాంతు
డంతఃపురంబున కరిగె. సురగరుడోరగాదుందఱుఁ దమతమ నివాసములకుఁ జనిరి
తదీయవిద్వేషిణులగు కలభాషిణులు కొందఱు సంభృతానందలై గృహంబులకేరి.
తదీయనలు లగు సరోజములు గొందఱు వందులుచు వెంటనచనుడెంచి రప్పడు
రంభ దుఃఖారంభయై వారల మగుడించి పుడమి కేతెంచి నిరంకుశునిగాంచి శోర
భరం బాఁపలేక.

48

అ|| పొమ్ము - ఇకఁదప్పదువెప్పుము, సూ. పొమ్మునిశ్చయార్థంబునందగు, అని ప్రో. వ్యా.
ఉదా. “అ, బునిగల్గొనగుఁజో త్రుంబదయకైఁబుంబోరఁబొమ్మంచు” అనినిర్వ. ధరిత్రా-ధూలీక
మున, పుటుము-జన్మించుము, అనినియోగించి - అనియాభాపించి, కొలువుచాలించి-తనయాస్థానమును
నిలుపుదలచేసి, శచీకాతుఁడు-శచీదేవికి మహామరణమునాయుండ్రుఁడు, అంతఃపురంబునకుక-రాణి
వాసమునకు, అరిగెక - పోయెను, సురగరుడోరగాదులు - సుర - దేవతలును, గరుడ-గరుడులును
ఉరగ - పన్నగులును, ఆదులు - మొదలగువారు, అందఱుక - సమస్తమయినవారను, ఇచట
‘అందఱుక’ అనుటకు సూ. “కియదర్థాదికాశ్చబ్రాభవంత్యర్థవికేషదాః, భవంత్యర్థజడమాచిత్వేర్వంతా
శబ్దానుసోహరాః” అథ. తమ తమనివాసంబులకుక - వారివారిగృహములకు, చనిరి-వీరి, ఇచట
‘తఃసతమ’ అనుటకు సూ. కర్తృబహుత్వంబునందన తనకుఁ దమతమయినగు” ప్రో. వ్యా. తదీయ -
ఆరంభయొక్క సంబంధమై, విద్వేషిణులు - విరోధురాండ్రు, అగు కలభాషిణులు - అయిన
మాధుర్యముగ మాట్లాడుట్టియచ్చరలు, కొందఱు-కొంతమంది, సంభృతానందలై. సంభృత-మిక్కిలి
భరింపఁబడిన, ఆనందలై-సంతోషముగలవారై, గృహంబులకేరి-ఇంద్లకుఁబోయిరి, తదీయ-ఆరంభ
యొక్క-సంబంధులైన, సఖులు-స్నేహితురాండ్రు, అగు సరోజములు-అయినపద్మములవంటిముఖములు
గలయప్పరసలు, కొందఱు-కొంతమంది, వందులుచుక - దుఃఖపడుచు, వెంటన-అపెవెనువెంటనే,
చనుడెంచిరి - వచ్చిరి, అప్పడు - ఆసమయమున, రంభ - ఆదేవదేవ్య, దుఃఖారంభయై-దుఃఖము
యొక్క ఉపక్రమముగలదియై, వారలక - తనసఖురాండ్రను, మగుడించి-మరలునట్లుచేసి, అనఁగాఁ
దిరిగి స్వర్గమునకంపియనుట, పుడమికొక - భూలోకమునకు, వీతెంచి - వచ్చి, నిరంకుశునికా -
నిరంకుశుడను సేరుగల యాబ్రాహ్మణుని, కాంచి - వీక్షించి, శోకభరంబు - దుఃఖభారమును,
ఆఁపలేక - అడ్డగించుకొనఁజాలక, ఇందు ‘విద్వేషిణులు’ అనుప్రాసము. ‘రంభ దుఃఖారంభ యై’
యనుకాలంకారము.

తా|| పొమ్ము భూలోకమున నవతరించు మని యజ్ఞాపించి కొలువుచాలించి పౌలోమివల్ల భృండు రాణివాసంబున కేగెను. దేవతలు, గరుడులు, పన్నగులు, మున్నగువారందఱును వారి వారి గృహంబులకుఁజనిరి. తన విరోధురాండ్రగుకొందఱానందించుచు నిండ్లకుఁ బోయిరి. నేపీతురాండ్రగు కొందఱుదుఃఖించుచు నాపె వెనువెంటనే చనుదెంచిరి. అయ్యెడ రంభ యేడ్పుచుఁ జెలులను వివి కంపే భూలోకమున కరుదెంచి యానిరంకుశునిఁ గని దుఃఖభారమును నిలుపఁజాలక.

చ|| జలజముఖి నవీనముఁ ♦ సాయకముండఱ మందరామరా

చలపరిమాణ మైసబిగి ♦ చన్ద్రప యూర్పులఁ బిచ్చలింపఁగా

సౌలవక యేడ్చె గాఢతర ♦ శోకతటాకము చాల నిండి రెం

డలుఁగులఁ బాతెనోఁ యనఁగ ♦ నశ్రుకణంబులు జాతెఁ గన్నులక.

49

అ|| జలజముఖి - తామరపువ్వువంటి మొగముగలదైన యాదేవవేశ్య, చంద్రునివంటి ముఖము గలదైనయనియుఁ జెప్పవచ్చును. జలా జ్ఞాయత ఇతి జలజః అనివ్యు. జలజముఖిశబ్దః జీబంతచ్యవ్యస్తావా జలజముఖి. జలజముఖి. ఈరెండు రూపములునుకలవు. నిరం 1. 78 చూ. 7 ఉదా. 'నిద్రాచిరేణ నయనాభిముఖీభూవ' ర్థము. ఈనవీనముసాయకుముండఱ - నూతన మన్మథునివంటివాఁడైన యీ యొక్కనిరంకుశునియెడట - మందరామరాచలపరిమాణము. మందర - మందరపర్వతమును, అమరా షల - దేవతలకు నివాసమయిన మేరుపర్వతమును, పరిమాణము - ప్రమాణము. సమానము, విన బిగి చన్ద్రప - అయిన దృఢమైన స్తనద్వయము, ఊర్పులక - నిట్టూర్పులచేత, దీర్ఘశ్వాసములచేత, పిచ్చ లింపఁగాక - తల్లడిల్లఁగా, సౌలవక - వెనుదీయక - నిస్త్రాణపడక, ఉదా. గీ. నాతి రాయంచ గునిగూడినదమమురువు, చెలుల గెలువఁగ జనునాటి, సౌలపురలపు. విజ. ఏడ్చెక - దుఃఖించెను, గాఢతరశోకతటాకము. గాఢతర - అధికమైన, శోక - విచారమనెడు, తటాకము - చెలువు, చాలక - విస్తారముగ, నిండి - సమృద్ధియై, రెండలుఁగులక - నీశ్శక్తువైనపుడు పోగొట్టెడు రెండుతూములతో. 'ని. అలుగు, అలువు, మరిగొమ్ము, ఆం. వా. పాతెనో - ప్రవహించుచుండె నేమో, అనఁగక - అనునట్లు, కన్నులక - నేత్రములనుండి, అశ్రుకణంబులు - కన్నీటిబిందువులు, జాతెక - స్రవించెను, ఇచట రంభ తన ప్రియుఁడగుపడినంతనే తనకుఁ గల్గినకష్టమును జెప్పుజాలక దుఃఖించెనని కవివర్ణించినాడు, కాచవిభుఁడును విత్తలరాజు నీప్రకారముగ వర్ణించిరి.

ద్వి. అంతటరంభయుఁనంభోజసరసి, దంతిచొచ్చినచొప్పు తనకుఁబాటిలిన

చింతాపరంపర ♦ చిత్తెంబులోన, నంతకంతకుదట్ట ♦ మైకడల్కూనఁగఁ

దలఁకుచుఁ గొంకుచుఁ దనలోనదానె, పలుకుచుఁ బులిబారిఁ బడివడిచెడిన

హరిణిచందంబున ♦ నటదొట్రుపడుచు, బిరిగొన్నదురవస్థ ♦ బ్రియుపాలి కరిగి

యడుగులఁ బడి నేపి యందందమేను, వడఁకంగ వదనంబు ♦ వంచి హరములు

పెనఁగొనఁగ నయంబు ♦ ప్రిదులలోఁజెరివి, కొనినపూవులుగందఁ గ్రొమ్ముడి వీడఁ

దొంగలితొప్పుల ♦ దోఁగుబాప్పుములు, తుంగ స్తనంబులఁ దొరుగనట్లున్నఁ

గనుఁగొని యదియేమి కాంతనీ చంద, మనవుడు. ద్వి. ఉ. తా.

ఇందు 'జలజముఖీ నవీనసుమసాయకుముందఱు' అనుచోట సంధినిగూర్చి 'నూ.' కుత్రచిత్సం స్ఫుటీయోపిప్రాణోప్య త్రమ్యతోభవేత్' అధ. 'ఉదా. సకలకుభములు శౌరిచ్చుజనులకపుడు. నవీనసుమసాయకుఁడు, శోకతటాకము, ఇవి ఏకదేశవర్తిసావయవరూపకము 'క. ధరసౌఱయను వర్తికము, సరభసగతి 'వెడలి నీడు. చటులాసిమదోద్ధరచర దరి ధరణి ధురం,ధర జీవానిలముఁగ్రోలు సరసింహస్వపా' సరస. 'మందరామరా చల పరిమాణమైన బిగిచన్దవ' ఉపమాలంకారము...రెండలు. గులబాఁతొనోయనఁగ, క్రియాస్వరూపాత్మేక్ష. 'చ. అనఘ నృసింహనీఘనజ యానకజాత భయాన కాదిక,ధ్వనులుగుహోగృహముల,వాలఁ బ్రతిధ్వనిమేదురంబులై,తనరె దిగంతకైలములు,తమ్ము నెదు రొగ్గునైవెరికోటికి, నిమశరణంబువేఁడు మని,నేర్పునబుద్ధులు నేర్పుకైవడిక' కావ్యా. సం.సంభావః మథోత్తేజ్ఞాప్రకృతస్య సమేనయత్. కాప్ర. ఉదా. లింపతివ తమోంగాని వర్షతీవాంజనం సభన అసత్పురుషనేవేవ దృష్టి ర్విఫలతాం గతా. మృచ్చ. రంభ దుఃఖించుటకుఁ గారణమేమన "పునర్విత్తం పునర్విత్తం పునర్భార్యా పునర్మహీ ఏతస్సర్వం పునర్లభ్యంనశరీరం పునఃపునః. చాణ. శ్రీనాథుని సీ.ప్రవిమలాక్షి సభోనభస్యాంబుదములకు, నవవృష్టిధారలై,యవతరిల్లి,...తే.వేడియక్రులునిగుడంగ, వెక్కివెక్కి, యేడ్వఁదొడఁగెలతాంగి పృథ్వీశుమ్రాల, మృదులపరివేదనా కరోన్మిత్రమధుర, కంత కాకునికారకాకలికయలరి' అనుపద్యమునుజూచి రామరాజభూషణుఁడు "కా. ఆజాబిల్లివెలుంగు డాయికలడా యిట్లేకరాకానికా, రాజశ్రీసఖ మైనమోమునబటా,గ్రంభెత్తియైల్లెత్తియా, రాజీవానన యేడ్వెఁగిన్నరవహూ, రాజత్నరాంభోజకాం, భోజీమేళవిపంచికారవసుధా పూరంబుతోలంబు, గాన్" అనియును, పెద్దనార్యుఁడు. "ఉ. పాటుసకింతులొర్తురె కృపారహితాత్మక నీవుద్రోయని చోట్టభవన్నఖాంకురము, సోఁకెఁగనుంగొనుమంచు జూసియ, ప్పాటలగంధివేదననె, పందిడియేడ్వె గలస్సనంబుతో, మీటిన గచ్చిగుబ్బచను మిట్టలనశ్రులు చిందువందఁగక" అనియును. తిమ్మ నార్యుఁడు. "ఉ. ఈసునఁబుట్టి డెందమున పొచ్చినశోకదవాసలంబుచే, గాలినియేడ్వె బ్రాణ విభు కట్టెదుటక లలితాంగి పంకజ, శ్రీసఖమైన మోముపయిఁజేల చెఱంగిడి బాలపల్లవ, గ్రాసక హేయకంఠకలకంఠవధూకలకాకలీధ్వనిక" అనియును వ్రాసియుండిరి. తెనాలిరామలింగ కవి యీ మువ్వరినిగూర్చి యిట్లు చెప్పెననివదంతి. "అల్లసాని పెద్దన యల్లనల్లనయేడ్చె ముక్కు తిమ్మనముద్దు ముద్దుగానేడ్చె బట్టమూర్తి బావురుమనియేడ్చె" రుద్రకవి యీమువ్వరివలెఁగాక వేఱుఁగిని వ్రాసెను.

తా|| అకమలలోచన నవమన్మథునివంటివాఁ డయిన నిరంకుశునిమ్రాల మందరి మేరుగిరులతో సమానములగు స్తనములు నిట్టారులచేఁ దల్లడమగునట్టెడ్చుచుండఁగా మిక్కుటమైనదుఃఖ మనెడు చెఱువు విస్తారముగ నిండి రెండుతూములఁ బాటుచుండెనేమో యనునట్లు కన్నులనుండి బాష్పములు కాటుచుండెను.

ప|| ఇవిధంబు ననివ్వటిలు నెవ్వగలనేడ్చునధూమణింజూచి యతండ్రిట్లనియె. 50

అ|| ఇవిధంబునక - ఈప్రకారముగా, నివ్వటిలు - అతిశయించుచున్న, నెవ్వగలక - గొప్పమనోదుఃఖరూపమయిన విచారముతో, నెర + వగ - నెవ్వగ, అగును, ఏడ్చునధూమణికో - దుఃఖించుచున్న సామాన్యస్త్రీలలో శ్రేష్ఠురాలగు నారంభను, చూచి - వీక్షించి, అతండ్లు - ఆనీధ

కుటుంబం, ఇట్లునియెక - ఈచెప్పుబోవునీతిగాఁబలికెను, ఈవచనమున 'నివ్వటిలు' అని ప్రయోగించుటకు 'నూ. యథాకాస్త్రం యథాశక్తి యథాశ్రోతానురంజనం, యథాప్రసిద్ధి సర్వత్రశబ్దానాం కల్పనానుతా' అధ. 'నూ. రంజయతిఘట్యా దీనాం బిందోశ్చస్యాపిలావుభౌభవతః' శబ్దచిం. 'ఇవ్విభంబున నివ్వటిలు నెవ్వగల' వృత్తానుప్రాసాలంకారము.

తా|| ఇట్లుమించినవిచారముతో వగచుచున్న యారంభనుఁ జూచి నిరంకుశుండీరీతిగాఁ బలికెను.

—: నిరంకుశుండు రంభలోఁబ్రబ్బించుట :—

చ. నెరయ విషాదహేతువుగఁ నీతెలిగన్నుల నశ్రుబిందువుల్

దొరఁగు పెఱుంగమెన్నఁడు గుఁ తూహల కారణ బాష్పజాలముల్

గురియుఁజెకాని నేఁడు కనుఁ గొల్కులవెంబడి నశ్రుపూరముల్

పరఁగఁగ నేలయేడ్చెదవుఁ వారిజలోచన యేర్పఱింపవే.

51

అ|| వారిజలోచన - తామరపువ్వులవంటి కన్నులుగలదానా, నెరయన్ - నిండునట్టి, ఉదా. 'తరళనయనాబ్జదళములు, నెరయఁగఁబైమున్నచల్లిఁ నృపసుతుఁబూజించిరి' భార. విషాదహేతువుగ - దుఃఖకారణముగా, నీతెలిగన్నులక - నీయొక్కనృచ్చమయిన నేత్రములయందు, అశ్రుబిందువుల్ - కన్నీటిబొట్టు, తొరఁగుట-ప్రవించుట - జాటుట, ఎన్నఁడున్ - ఏదినిమునను, ఎఱుంగము - మేముచూచియుండలేదు, తూహలకారణబాష్పజాలముక - తూహల - కొరికకు, కారణ - హేతువైన, బాష్పజాలముక - కన్నీటిచుక్కలసమాహము, అనఁగా సంతోషపూరితమైనబాష్పపరంపరలనుట. కురియుఁజెకాని - వర్షించుటయేతప్ప, నేఁడు - ఈదినమున, కనుఁగొల్కులవెంబడి - కనుఁగొనలనుండి - నేత్రాంతములనుండి, ఇచట 'కొలికి' బహువచనమున 'కొలుకులు' అగును 'నూ. ఇదుపోతై మోతైమానాం బహువచనఁబోత్తమేతకచ్చవతి' శబ్దచిం, ఆ 'కొలుకులు' 'నూ. నలదాదేరంతరుతశ్చ' 'అన్యేసాంచ ప్రయోగమహితానాం' అనునన్నయభట్టియనూత్రములచే'కొల్కులు' అయినవి. అశ్రుపూరముల్ - కన్నీటియొక్కప్రవాహములు, పరఁగఁగన్ - పాటుచుండఁగా, ప్రవహించఁగా, ఏలయేడ్చెదవు - ఎందులకువిలపించుచున్నావో, ఇచట 'పటదలుగట్టనేడ్చెదవు' అనిపాఠాంతరము. అర్థము చెంటునుసమానమే. కవిరేఖ శకటరేఖములకు మైత్రినిగూడఁజూపియున్నాఁడు. ఏర్పఱింపవే - స్పృష్టమగునట్లు విభజించిచెప్పము. తోపద్యమున 'పరఁగఁగక' అనిప్రయోగించుట కదా. 'మ. అ. స్తోకప్రవాహంబులై పరఁగెన్ శక్తసేదవో' భార. 'ఎఱుంగమెన్నఁడు' అనుటకు 'నూ. వ్యతిరేకక్రియయర్థత్రయబోధకంబగు' [తా. వ్యా. ఉదా. "క. నలుఁగానమివ్వనంబున" భార. 'కేవలనిరవయవరూపకాలంకారము. "క. ఇలనీదుకీర్తిచంద్రిక, యలఘుతరన్నురైనలినఁ జాండకరండం, బులునిండివెల్లివిరిసె, న్నలనహువనమాసరిల, నరసనృపాలా" కా. సం.

తా|| పీకమాట్టి! ఎల్లప్పుడు నీనయనములయం దానందబాష్పజములు దప్పు నిండానికగుటతో నశ్రువులు ప్రవించుట నే నెన్నఁడును జూచియు డలేదు. నేఁడు కనుఁగొనలయందు కన్నీటి ఘోర యోటులైపాటున లైడుచున్నా వెండలకో వివరింపుము.

చ॥ తలఁపున మాటలం గ్రియలఁ ♦ దామరనేక్షణ నిన్నె కాని యే
పొలఁతుల నొల్ల నీనిజము ♦ పుష్పశగానఁడే యెఱుంగు మొ
క్కలమున నున్న నేరము లొ ♦ కానొకనాఁడును జేయ వీయెడ
దైలియదు శోకహేతువు వి ♦ నీలశిరోజ యెఱుంగ జెప్పవే.

52

అ॥ తామరనేక్షణ - పద్మమలపంటికన్నులగలయోరంభా, తలఁపునక - ఆలోచనయం
దును, మాటలక - పలుకులయందును, క్రియలక - పనులయందును, అనఁగా మనోవాక్కా
యకర్మంబులయందునుట. నిన్నెకాని - నిన్నొక్కదానినేతప్ప, ఏపొలఁతులక - ఏస్త్రీలకు
ఓల్లక - ఇష్టపడను, ఈనిజము - ఈచెప్పనట్టి నాయొక్కసత్యమును, పుష్పశగానఁడే -
పువ్వులుబాణములుగాఁగలమన్మథుఁడే, ఎఱుంగున్ - తెలిసికొనియున్నాఁడు, మొక్కలమున
నున్నక - తెలియనిస్థితియందున్నప్పుడును, నేరములు - తప్పులు, ఒకానొకనాఁడును - ఏదో
యొకప్పుడైనను, ఇచట 'ఒకానొక' యనుటకు నూ. ఒకానొకచోననిష్ఠాధమందొక శబ్దమునకుంబూ
ర్వాగమంబగు ప్రా. వ్యా. చేయుచు - చేయునట్టిదానవుకాదు, ఈయెడన్ - ఈసమయమున, శోక
హేతువు - దుఃఖమునకుఁగారణము. తెలియదు - నాకుబోధపడుటలేదు, వినిలశిరోజ - మిక్కిలి
నల్లనైనతలచెంట్టుకలుకలదానా, ఎఱుంగఁజెప్పవే - తెల్లమగునట్లుఁబఱచించుము. యీ పద్యమున
పంత్వపాదమునసంయుక్తయతిసెప్పఁబడినది. "క. వెలయఁగఁసంయుక్తాక్షర, ములలో నెద్దానినయిన
మునుకొనివడిగా, నిబంపందగుబాదంబుల, నలఘుగుణాన్వితుఁడరేచ యనదృశదానా" నుల.

తా॥ ఓతమ్మికంటి నామనన్ననను వాక్కులయందును గ్రియలయందును నిన్నుదప్ప యేస్త్రీల
విచ్చగించును. ఈ సత్యము మన్మథునకే తెలియును. నీవుమఱపున నైనసేదోయొక నేరమునుజేయు
దానవుకాదు. అట్టి నీకుదుఃఖమురా గారణమేదియో గోచరింపకుండ విశదీకరింపును.

—: రంభ నిరంకుశునితోఁ దన శాపకథనుజెప్పట :—

క॥ అని యడిగిన భూసురునకు, ననిమిషవేశ్యాలలాను ♦ యాద్యంతంబున్

వినిపించి మగుడ నేడువఁ, దనదుప్పటి మొగము దుడిచి ♦ తగ ని ట్లనియెన్. 53

అ॥ అని-ఇట్లని, అడిగినభూసురునకు - ప్రశ్నించిన పుడమికివేల్పువంటివాడయిన యా
విరంతుకునకు, అనిమిషవేశ్యాలలాను - దేవవేశ్యలలో శ్రేష్ఠురాలగునారంభ, ఆద్యంతంబుక -
మొదటినుండివివరపరకును, అనఁగా జరిగినవృత్తాంతమంతయుననుట, వినిపించి - చెప్పి, మగుడన్ -
మకుల, ఏడువన్ - విలపించుచుండగా, తనదుప్పటిన్ - తనయొక్క యుత్తరీయపుచెఱుగుతో,
మొగముదుడిచి - అలిడయొక్క కన్నీరుపోవునట్లుముఖమునుదుడిచి, తగక - ఒప్పునట్లు, ఇట్లని
యెన్ - ఈచెప్పబోవువిధముగాఁబలికెను. స్వభావోక్త్యలంకారము.

తా॥ అని ప్రశ్నించిన నిరంకుశునితో నారంభ జరిగిన వృత్తాంత మంతయు నెఱింగించి ఘరల
లోనున్న మునుడఁడన యుత్తరీయపుచెఱుగుతో ముఖమును దుడిచి యిట్లనియె.

—: నిరంకుశుడు రాధనోదార్పణ :—

శ|| స తై శ దా తాంగి మతి ♦ యేమొ మటంచు విపాద మొందితిని
జ నే నే యిప్పుడికి ♦ శీఘ్రము శాపవిముక్తిచేసెదన్
అంతొనరింప కీక్షణము ♦ తావము నిల్వము భీకరంబుగా
చెంతగానెప్పుర బుకడ ♦ నేన యెటుగదురై విచారమున్.

54

అ|| లతాంగి — తీరగవంటిశరీరముగలదానా, ఇంతెకిదా — ఇంతమాత్రమేకదా, మఱియేమొ
మటంచుకొ — ఇంక నేమిగొప్పయాపదయొనునొనుచు, విపాదమొందితిన్ — విచారపడితిని,
ఇప్పునికికొ — ఈ తీరకార్యమునకు, చింతిలనేల — వగవంబనిలేదు, శీఘ్రము — వెంటనే, శాప
విముక్తి — శాపమునుదొలగించుటను, చేసెదన్ — చేయఁగలను, అంతు — ఒకరింపక — పరిపరివిధ
ములధ్వనిచేయక, ఇప్పురంబుకడన్ — ఈపట్టణమునకుసమీపమున, ఈక్షణము — ఈసమయముననే, క్షణ
మనఁగా గడియలోనాఅవవంతు “ని. అట్టదశనిమేషాత్తు కాష్టాత్రింశస్తుతాకలాతాన్తుత్రింశ త్తణా” అ.
ఎంతయున్ — మిక్కిలి, భీకరంబుగాకొ — భయమునగులిగించునట్లు, తావయినిల్వము — పాపాణిత్య
మును దాల్చియుండుము, పైవిచారముకొ — ఆమీఁదటజరుగవలసిన యాలోచనయంతయును, నేనయెటుం
గుదున్ — నేనేతెలిసికొనియున్నాను, ఇచటశాపవిమోచనమును వెంటనే చేయుదుననుటలో నిరం
కుశునియొక్క సంపూర్ణసామర్థ్యము విశదమగుచున్నది. “కోఽతిభారస్సమర్థానాం, కిందూరంవ్యవ
సాయినాం, కోవిదేశస్సవిద్యానాం, కఃపరఃప్రియనాదినామ్” “క. దూరమువ్యవసాయకులకు,
భారంబునమర్థులకు, భాసురివిద్యా, సారగులకునువిదేశము, వైతముప్రియవాదులకును, వసుమతిఁ
గలవే” నీ. సా. ఇచట రంభశోనిరంకుశుఁడు గతించినదానికై వగవఁగూడదనుటనుగూర్చి “గతే
శోకోనకర్తవ్యో భవివ్యంనైవచింతయేత్, వర్తమానేనకాలేన ప్రవర్తంతే విచక్షణాః” చాణ్.

తా|| ఓయవిదా! ఇంతమాత్రమేకదా! ఇంక నెంతగొప్పయాపదయొనునీ నామనస్సులోఁ
జాలవిచారపడితిని. ఈపనికి వగవవలదు. వెంటనే నీయొక్క శాపవిమోచనము చేయఁగలను. పరి
పరివిధముల ధ్వనిచేయక యిప్పుడే యీపట్టణమునకు సమీపమున నతిభయంకర మయిన శిలారూప
మును దాల్చుము. ఆమీఁదట జరుగవలసిన కార్యమును నేనే చేయఁగలను.

చ|| అశ విని శుక్రహాసనద ♦ నాంబుజ యె సురకాంత వల్కునో
ఁజునుపముహూః నీమహిను ♦ లట్టిన యాఁగద శాపమోక్షణం
బొనరఁగ నెట్లు చేసెదవా ♦ కో యొకయుంత వచింపరాదె నా
మనము విపాద మార్చ నొక ♦ మాటకు నడిటివా లేక తథ్యమో.

అ|| అనకొ — ఇట్లుపలుకఁగా, విని — ఆకర్ణించి, సురకాంత — దేవతాశ్రీలలోఁ జక్కని
దయిన యాయస్సరస, శుక్రహాసనపదనాంబుజయై. శుక్రహాస — వట్టినవృత్తోఁగూడిన, మనస్సున
సంతోషమేమియులేక శేవలము నవృత్తోమాత్రమే యనుట. పదనాంబుజయై పద్మమువధటి ముఖము
గలదియై, పల్కుకొ — ఇట్లువచింపవారంభించెను, ఓయనుపమరూప — ఆసమానస్థయిన సౌందర్యము

శల యోనిరంకుశుఁడా, నీమహిమలు — నీమాహాత్మ్యములు, అట్టివయాఁగద — అటువంటివేయైనప్పటికిని, శాపమోక్షణంబు — ఇంద్రునివలన సంభవించిన యీశాపమును దొలఁగించుకార్యమును, ఒనరఁగక — ఒప్పనట్లుగా, ఎట్లుచేసెదవోకో — ఏప్రకారముగా శాపముగలుగుదువోకదా, ఒకయింత — కొంచెము, వచింపరాదె — నాకుఁజెప్పఁగూడదా, నామనము విసాదమార్పక — నామనస్సునఁగల కుఃఖమును బోఁగొట్టుటకు, ఇచట నలఘురేఫములఘురేఫముగుటకు ‘నూ. అలఘురేఫములుప్రాచ్యమగుచోలఘురేఫంబగు’ ప్రా. వ్యా. ఒకమాటకుకా + అంటివో — కొంచెము మాటమాత్రముగానని యున్నావో, లేక — అటులఁగాక, తథ్యమో — నిజమో, ఇందుమాఁడవపాదమునఁ గాకుస్వరయతి చెప్పఁబడినది. “గీ. వరుసదీర్ఘాంతసంబుద్ధి ♦ వచనయతులు, నమరుఁగృతులందుఁగాకుస్వ ♦ రముసహస్ర, నామశోభితగోపకృష్టాయనంగ, నమరవందిత గోపకృష్టాయనంగ” ఉదా. ఉ. వల్లభుఁడగు దుర్లభుఁడు ♦ వానిదెసందగులూఁది యిమ్మొయిక్, దల్లడమందెదేలయుచి, తస్థితికిన్ననుఁబాపఁ జూపినక, దల్లియుబంధులొకమును ♦ దండ్రీయు సేనును వారెఱంగిరే, నుల్లమయిట్లునీకుఁదగునో తగదో పరికించిచూడుమా’ విజ. సీ. ‘వదనాంబుజ’ ఉపమాలంకారము.

తా॥ ఈరీతిగా వచించిన విని యాయందకత్తై హృదయవికాసము లేక యూరక నవ్వి యిట్లు పలుక నారంభించెను. ఓనాటిలేని చక్కఁదనముగలవాఁడా! నీమహిమ లాలాటివేయైనను నింతగొప్ప శాపము నెట్లుతొలఁగించెదవో కొంచెము నాకుఁజెప్పము. నాకుఃఖము నుపశమింపఁజేయ నిట్లంటివో లేక నిక్కమా తెలిసికొనెదను.

ప॥ అని పల్కిననతండు.

56

అ॥ అని ఈప్రకారముగా, పల్కినకా - వచింపఁగా, అతండు — అనిరంకుశుఁడు,

అ॥ అతివ మాట యొకటి ♦ యుద్ధుల నొనరి చు, చేత యే యై ఁ ♦ జె న

మాటకన్నఁ జేత ♦ నుట్టు గాకున్ను, జేత ననునా ♦ చె న దె. 57

అ॥ అతివ — ఓరంభా, మాటయొకటి — మాటయొకరీతిగను, అవ్వలకా — అటుపిమ్మట, ఒనరించుచేత — చేయునట్టిపని, ఏదియైనకా — ఏదోయొకవిధముగా నయినయెడల, చెప్పసేల — వచించుట యెందులకు, మాటకన్నకా — వాక్యమునకంటె, చేత — కార్యము, మట్టుగాకున్నును — సాధ్యము కాకుండినట్లయిన — మితిమించినపక్షమున, చేతననుసరించి — కార్యమును బట్టియే, శక్తికొలదియే యనుట. చేలఁగవలదె — వర్తించవలదా, అనఁగా శక్తినిమించి మట్లాడఁ గూడదనుట.

తా॥ ఓనారీ! చెప్పటయొకటి తదుపరి చేయునదొకటియైనఁ చెప్పఁగూడదు. చెప్పటకు నులభముగను జేయుట కసాధ్యముగను నుండినపక్షమున దానిననుసరించియే చెప్పవలెను.

—: రంభ శిలారూపమునుదాల్చుట :—

క॥ నివిమాటకు నందే, హవిర్యావంబు నొంద ♦ కబల కతోర

గ్రావంబై పుట్టుము నా, నావెఁదియు నట్లు చేసె ♦ నాపురముకడకా. 58

అ॥ అబల - ఓయాడుదానా, నీవు, ఈమాటకుక - నేడెప్పిన యీవాక్యమునకు, సందేహ విర్భావంబుక, సందేహ - సంశయముయొక్క, అనుమానముయొక్క, అవిర్భావంబుక - కలుగుటను, ఒందకు - పొందకుము, కతోరగ్రావంబు - గట్టిరాయివి, ఐపుట్టము - అయిజన్మించుము, నాక - అనగా, ఆపెలదియుక - ఆచురవేశ్య, ఆపురముకడక - ఆపట్టణమునకు సమీపమున, అట్లుచేసెక - అతడు చెప్పినవిధముగా నొనరించెను, అనఁగా గతినశిలారూపమును ధరించెనుట.

తా॥ ఓపడతీ! నీవు సంశయింపక గట్టిరాయివగుము. నావుడు దివిజవేశ్య యప్పురప్రాంతమున నొకగొప్పశిల యయ్యెను.

క॥ శతతాళదప్పు మగున, య్యతులగ్రావమ్ముఁ జూచి యప్పుడు భయనం.

గతులై యాశ్చర్యసమా, యతులై గజగజవడంకి యచ్చటిజనముల్.

59

అ॥ అచ్చటిజనముల్ - ఆపురమునఁగల మనుష్యులు, శతతాళదప్పుము - నూలు తాడిచెట్లు మునుఁగునటువంటిది, అనఁగా నూలుతాడిచెట్లకంటె నెత్తయిన యుట. ఇచట దప్పుశబ్దము నకు. “నూ. ప్రమాణేద్వయసజ్జేదప్పుజ్ఞాత్రచః” సిద్ధాం. ఉదా “తత్రోదదప్పుః క్షితిరేఋరాశౌ, తతోనితంబద్వయ సశ్చభూత్వా. క్రమేణమూర్ఛాః కరికుంధమాత్రః, సమేత్యరక్తాభిహతః శశామ” రావ. అగు - అయినట్టి, అయ్యతులగ్రావమ్ముక - అయొక్క సమానరహితమయిన శిలను, చూచి కనుఁగొని, అప్పుడు - ఆసమయమున, భయసంగతులై - భీతితోఁగూడుకొనినవారై, అశ్చర్యసమాయతులై - చోద్యమయొక్క విస్తారముగలవారై, గజగజవడంకి - మిక్కిలి కంపమునొందిరి. ‘గతులై - యతులై’ అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ అచ్చటిపారు లానూలుతాళయెత్తయిన యసమాన మగు శిలకారముఁ జూచి భయమును వాశ్చర్యమును దోఁపఁగా గజగజవడంక నారంభించిరి.

క॥ అదిరా యాన్నత్యభరం, బిదిరా విస్తారగరిమ యీక్షింపఁగ ని

ట్లదిరా కాతన్యగణం, బదిరా యిది కొండ గాక యశ్శమే తలంపక.

60

అ॥ యీక్షింపఁగక - చూడఁగా, యొన్నత్యభరంబు - పొడవుయొక్క యతిశయము, అదిరా - ఆకనుపడునట్టి శిలదేరా, అదిగాక మరయొకటిలేదనుట. విస్తారగరిమ - విరివియొక్క గొప్పతనము, ‘ని. విస్తాలో విగ్రహోవ్యాసః’ అ. ఇదిరా - ఇదియేరా, ఇంతవిశాలమయిన దింకొకటిలేదనుట. కాతన్యగణంబు - కఠినముతోఁగూడిన స్వభావము. అదిరా - అదియేరా, ఇంతకంటెపెక్కిటి కఠిలేదనుట. అదిరా - దానికేతగునురా, మెచ్చుకొనుట. ఇట్లు - ఈవిధముగా, తలంపక - విచారించఁగా, ఇది - ఇన్నిలక్షణములుగలిగెరాయి, కొండగాక - ఒక పర్యతముగాక, అశ్శమే - సామాన్య శిలయగునా, కాదనుట ‘ని. పాషాణప్రస్తరగ్రావోపలాశ్మానః శిలాద్యవత్’ అ. ఇచట నశ్శశబ్దమునకు ‘నూ. అన్వేషాంవాలుగస్తస్య, అను సూత్రముచే నకారముల్లోపించి ‘నూ. ఆత్మన శ్చనన్తానాండావా’ అను సూత్రముచే ముప్రత్యయమువచ్చినది. ఈపద్యమున ద్విప్రాసమునెఱుఁబడినది. ‘అదిరా - ఇదిరా’ ఇత్యాదులనుప్రాసాలంకారము. ఇది కొండగాక యశ్శమే’ అనుటచేతన పహ్నవాలంకారము. “ప్రకృతం యన్నిషిద్దాన్యతో సాధ్యతే సాత్వపహ్నతిః” కా. ప్ర.

తా॥ ఇంతటి యున్నతమును విడివియును గట్టియునుగలది యొకతిప్పుగాక రాయయగునా.

సీ॥ అస్మదాదులతోడ ♦ నాకృతి దాల్చిన, భాగ్యదేవతయొ యీ ♦ ప్రస్తరంబు
కాక లోకం బల్ల ♦ గబళింప వచ్చిన, యాదిశక్తియొ యీమ ♦ హాద్యపత్తు
బలిసద్మరంధ్రంబు ♦ వెలువడి యెగసిన, యురగేంద్రుడో యీద్య ♦ ధోవలంబు
దుస్సహానిలగతి ♦ దునిగి రాలినకాంచ, నాద్రిశృంగంబొ యీ ♦ యశ్వరాజ

తే॥ మీనమున్నతశిల నీర ♦ బాసనాండ, సవనంస్థాపితోజ్జ్వల ♦ స్తంభమొక్కొ
యీధయంకరపాషాణ ♦ మినజబాహు, దండకలిత సముద్గండ ♦ దండమొక్కొ. 61

అ॥ ఈ పస్తరంబు - ఈబాయి, 'ని. పాషాణ ప్రస్తరోగ్రావోపలాత్మాన శిలాదృపత్, అ. అస్మాచులతోడ' - నేను మొదలుగాగల వారందరితోగూడ, ఆకృతి - రూపమును, తాల్చిన భాగ్యదేవతయొ - గరించిన యవ్యప్తదేవతయొందునేమో, కాక - అటులగానిపక్షమున, ఈమ హాద్యపత్తు - ఈగొప్పశిల ఇచటహాద్యపత్తు, అనుటకు "నూ. ద్విత్వోన్వేత్యే సర్వహాలాంహ్రాస్వాత్" నన్న. లోకం బల్ల - ప్రపంచమునంతయును, కబళింప - మింగుటకు, వచ్చినయాదిశక్తియొ - వచ్చినట్టి యాదిశక్తియొందునేమో, ఈద్యధోవలంబు - ఈగట్టి పాషాణము, బలిసద్మరంధ్రంబు - పాతాళలోకముయొక్క - దెబ్బమును, "ని. అధోభువన పాతాళం బలిసద్మరసాతలం, నాగలాక్షః" అ. "ఇద్రం నిర్వృధనంహోకం రంధ్రంశ్వభ్రం వపాతుషిః" అ. వెలువడి - బహిర్గతమై - బయటికివచ్చి, ఎగసిన - ఉరగేంద్రుడో - ఉడ్డినముచేసిన (వైకిలేచిన) సర్పములకురాజగు శేషుడై యుండునేమో, ఈయశ్వరాజము - ఈశ్రేష్ఠుడయినశిల, "ని. రాజాప్రథాచ నృపతౌ క్షత్రియేరజసి పతౌ, యశ్చైశ్రేచపురిస్యాద్రాగీరక్త వికాముకే" మే. రాజశబ్దమున నకారము లోపించుటకు "నూ. అగుణవతాం సర్వహాలాంహ్రాస్వాత్" నన్న. ముత్ర్యయము వచ్చుటకు. "నూ. స్వార్థప్రధాన భావేస్యాద్రాక్షోడుఃపురిసేతసే" అథ. ఈసూత్రముననుసరించి పురిలింగమునందుమాత్రమే డుప్రత్యయము వచ్చునుగాని నపుంసకమునందు ముప్రత్యయమే వచ్చును. ఉదా. నమశ్చ నిరాజండు. నమస్మ నిరాజసీత - నిజరాజముదేశము" దుస్సహానిలగతి - దుస్సహ - ఓరువరాని, అనిల - వాయువుయొక్క, గతి - సంచారముచేత, అనగాఁ బ్రబలమైనవాయుతాడనము చేతననుట. తునిగి - తునుకయై, రాలిన కాంచనాద్రిశృంగంబొ - క్రిందబడిన మహామేరువుయొక్క శిఖరమైయుండునేమో, ఈసమున్నతశిల - ఈమిక్కిలి పొడవైనరాయి, నీర - స్తంభమొక్కొ. నీరజాసనాండ - బ్రహ్మాండమనెడు. భూగోళ భుగోళాదికమనెడు, సదన - ఇంటియందు, సంస్థాపిత - పాతిపెట్టబడిన, ఉజ్జ్వల - ప్రకాశించుచున్న, స్తంభమొక్కొ - కంబమైయుండునేమో, ఈభయంకర పాషాణము - భయమును గలిగించుచున్న యీశిల, ఇన - దండమొక్కొ, ఇనజ - నూర్చునికుమారుడయిన యమునియొక్క, బాహుదండ - దండమువంటిభుజమును, కలిత - పొందబడిన, సముద్గండ - అత్యంత భయంకరమయిన, దండమొక్కొ - దుడ్డుకట్టయైయుండునేమో, శుద్ధసందేహాలంకారము. "వివయో వివయో యత్ర సాదృశ్యా త్కవిసమ్మతాత్, సందేహగోచరౌ స్యాతాం. సందేహాలంకృతి శ్చ సా" ప్రతా. "స సందేహస్తు భేదోక్తౌ తదనక్తౌ చ సంశయః" కా. ప్ర ఉదా. "అయం మార్తాండః కిం సఖుతురగైః సప్తభిరతిః, కృకానుః కిం సర్వాః ప్రసరతి దివో నైషనియ

తం, కృతాంతః కిం సాక్షాత్ప్రహిషవహనో ౭సావితి చిరం. సమాలోక్యాత్ త్వాం విదధతి వికల్పాన్ ప్రతిభటాః” “ఉ. ఇంద్రుడో యాయుషేంద్రుడో బ ధీంద్రుడో పార్వణచంద్రుడో హరిశ్చంద్రుడో రామచంద్రుడో ర ధీ సాధరణప్రసరాత్ముడైనవా, కేంద్రుడో యా నకేంద్రుడో మృ ధీ కేంద్రుడో యంచు, దలంతు రాద్యలీ సాంద్రభుజప్రతాపరణ ధీ సాహను నోబయ నారసింహునికా” కా. సం. ‘దండకలిత సముద్బంధదండ మొక్కొ’ యమకాలంకారము.

తా|| ఈరాయి మాయందటియొక్కయారకారములలాక్కటిగా చాల్చియవతరించిన యదృష్టదేవత యో, ప్రపంచమును మ్రింగినేతెంచిన యాదిక క్తియో, పాతాళలోకమునుండి కైకివచ్చినశేషుడో, ప్రపంచవాయుతాడనమువలన భగ్నమై భూమిమీద బడినమేరుశిఖరమో, బ్రహ్మాండ మను గృహమున స్థాపించబడిన స్తంభమో, యమునిభుజమునందుండెడు భయంకరమైనదండమో,

ఖ|| అని యనేకప్రకారంబుల వితర్కించి యిది మహా దుర్నిమిత్తంబుగాని వేటొండు గాదనినిర్ణయించి నిజనివాసులు కరిగి రంత దైవవశంబున. 62

అ|| అని - ఇట్లని, అనేకప్రకారంబులక - పలువిధములుగా, వితర్కించి - ఊహించి, ఇది - ఈపాపము, మహాదుర్నిమిత్తంబు - ఎక్కువైనదుష్టహేతువునకు - మిక్కిలి చేటుగలిగించుటకు, కాని - ఏర్పడినదేకాని, వేటొండుకాదు - మఱియొకటికాదు, అని - ఈవిధముగా, నిర్ణయించి - ఆవాక్యమునే నిశ్చయముచేసి, నిజనివాసంబులకుక - తమతమగృహములకు, ఆరిగిరి - పోయిరి, అంతక - అంతట, దైవవశంబులక - దైవయోగమువలన,

తా|| అని పలురీతుల నూహించి యిది గొప్పచేటుగలిగింపఁ బుట్టినదేకాని వేటొకటికాదని నిశ్చయించి వారివారి యిండ్లకుఁ బోయిరి. అనంతరమున విధివశంబున.

—: శత్రుందముఁడు శిలనుజూడవచ్చుట :—

శి|| సుందరభీరుఁ డశ్వసృచ ధీమర్తనుఁ డాపురమేలురాజు శ

శ్రు దముఁ డొక్కఁగాఁడు పరి ధీమభరంబున మంత్రులై జూ:

పందగ పన్నహానఁ హ ధీతాత్మ హయోత్తమమొక్క డెక్కి వ

చ్చొ దురుషీలుకొన్ని తన ధీచేరువ రా నువలంబుఁ జేరంగక.

63

అ|| సుందరభీరుఁడు - సుందరపర్వతమువంటి ధైర్యముగలవాఁడును, అన్యన్యపమర్దనుఁడు - ఇతరరాజులను జయించుటగలవాఁడును, ఆపురమేలురాజు - అపట్టణమును బాలించునట్టివాఁడును, అయిన, శత్రుందముఁడు - శత్రువుల నిగ్రహించునట్టివాఁడను సార్థకనామముగలయారాజు, ఒక్కఁడగు - ఒకదినమున, ఒకానొక దినముననుట. మంత్రులైక - తనమంత్రులందఱును, పరితోష భరంబునక - సంతోషముయొక్క భారముతో. చూడక - చూచుచుండఁగా, తగదన్నక - ఇది కూడదని చెప్పినప్పటికిని, మానక - విడువక. హతాత్మ - అకస్మాత్తుగా - దిడుక్కున, హయోత్తమము - శ్రేష్ఠమయినయశ్వమును, ఒక్కఁడు - ఒకదానిని, ఎక్కి - ఆహింపించినవాడై, కొన్ని తురుషీలు - కొన్నియశ్వదళములు - గుర్రపుదండు. ‘ని. తురుషీ - తురుపు (హిం. తురఫ) ఆశ్వ

దశమః సూ. ఆం. ని. 'తురుపు - తురుఫీ - గుర్రపుదండు ప్రాణ్య. తనచేరువరాణ - తనయొక్క సమీపమునవచ్చుచుండగా, ఉపలంబుకా - ఆరాతిని, చేరంగకా - సమీపించునట్లుగా, వచ్చెకా - ఏతెంచెను. ఇందు హయోత్తమ మొక్కఁడు, అనుప్రయోగమునుగూర్చి 'సూ. విశేషనాణాం మహా తోడుడోస్యాదుభయభాపిత, క్వచిడుజ్ఞాత్రకేస్వాన్ విశేషణమిహోచ్యతే' అథ. 'సూ. క్వచిద మహతోపిడుడోస్యాత్' శబ్దచి. ఉదా. 'గీ. వ్యాఘ్ర మొక్కఁడు సనుదెంచె'వనములోన' ఇత్యాదులు. 'హయాత్తుహయోత్తమ - ఒక్కడెక్కి' అనుప్రాసాలంకారము. 'మందరధీరుఁడు' ఉపమాలంకారము.

తా|| మేరుపర్వతమువంటి ధైర్యము గలవాఁడును, పరరాజుల జయించినవాఁడును. నగు శత్రుండముఁ డనుసార్థక నామధేయుఁ డగురా జాయశ్శ్రమమును జూడఁ గోరి తనమంత్రులు వలదన్న వినక కొంతనైననును వెంట నిడికొని తటాబున గుఱ్ఱము నెక్కి యచ్చటి కరుదెంచెను.

—: బ్రహ్మరాక్షసుఁడు శత్రుండమునావేళించుట :—

క|| చనుదెంచి నయనగోచర ♦ మును వాగ్గోచరముఁ గాక ♦ భువనాద్భుతమై
తనరుబలుతాతి గనుఁగొనఁ ♦ జననాథునిమది కొకింత ♦ జనువుదయించెన్. 64

అ|| చనుదెంచి - వచ్చి, నయనగోచరమును - కన్నులకు స్పష్టముగాగనపడుటయును, వాగ్గోచరమును - చెప్పటకునలవియును, కాక - కానట్టిస్వభావముకలదియై, భువనాద్భుతము - ప్రపంచమునంతటికి నాశ్చర్యమునుగలిగించునట్టిది, ఐతనరు - అయిబిప్పుచున్న, బలుతాయి - గొప్పనియైన యాశిలను, కనుగొనకా - చూడఁగానే, ఇచటద్వితీయకుఁ బ్రథమపెప్పబడినది. "సూ. ఇతరత్రచ ద్వితీయాస్యాత్ ప్రథమాచజడపదానాంస్యాత్" నన్న. జననాథునిమదికిన్ - ఆరాజయొక్కమనస్సులో, ఒకింతజడుపు - కొంచముభయము, ఉదయించెన్ - కలిగెను, ఇందు ద్వితీయపాదమున మువిధక్రియలితపెప్పబడినది. తే. పున్న పుంసక తత్సమం ♦ బులకడపలఁ, దత్తమానాంద్రదేశ్య శబ్దములకుదలఁ, గదిసిన మకారశృంగము ♦ కావ్యములను బొనఁగుమువిధక్రియకులనఁబుపు బుభులకు' అప్పు. దీనినే పోలికయతియందురు. 'క. పోలుకా బుపు బుభులకుమతి' పోలికయతిశీలముల్ల ♦ మునకెనయనగా, శీలంబుల్లంబనగా, భూలోకంబమరలోక ♦ మునకెనయనగన్.' అనం. ఇంతేకాక చక్కటి యతియనియుఁ జెప్పదురు. 'క. అక్కజముగఁ బుపు బుభులకు. జక్కటియతియ్య శృంగ ♦ సహితమకారం, బక్కచలజేశ్వరాదుల, మొక్కలుగైకొనుసమస్త ♦ భువనాధికారి' అను

తా|| వచ్చి చూచుటకును వర్ణించుటకును నలవిగానియారాతినిఁ గనినంతనే యారా జించుక భయపడెను.

మ|| అపు డచ్చో నొకరావిచెట్టున మనో ♦ జ్ఞాకారనంత్రీకి
న్వివరీతం బగుబ్రహ్మరాక్షసుఁడు ను ♦ ద్వేగాతిరోక బు
న్నెచూచూడామణి నావహించె నచిపుల్ ♦ స్పృహ చూ
జవలాత్ముం గసపెట్టి యుండుఁ గద య ♦ స్వాపంబులై యూపదల్.

అ॥ అపుడు - ఆసమయమున, ఆచోక్ - ఆప్రదేశమున 'ని. చో. దే. స్థలము. కాలము. శ. చం. ఒకరావిచెట్టునక - ఒకయశ్వత్థవృక్షమునందు, మనోజ్ఞాకారసంపత్తిక, మనోజ్ఞ - మనస్సునకించైన, ఆకార - రూపముయొక్క, సంపత్తిక - అధికమునకు, విపరీతంబు - విరుద్ధము - వ్యత్యాసము, అగుబ్రహ్మరాక్షసుడు - అయినట్టి యొకానొకబ్రహ్మరాక్షసుడు, సచివుత్ - మంత్రులందఱును, నిర్విణ్ణులై - వ్యవసభయములతోఁగూడిన చిత్తముననిశ్చిష్టితులై, చూడఁగాక - వీక్షించుచుండఁగా, నృపమాడామణిక - రాజులలో శ్రేష్ఠుడయిన యాశత్రుండముని, ఉద్వేగాతిరేకంబునక - భయముయొక్క యధికముతో. 'ని. ఉద్వేగ ఉద్భవ'మే. అ. ఆపహించెక - శరీరము నందుఁ బ్రవేశించెను, ఆపదల్ - కష్టములు, 'ని. విపత్త్యాంవిపదాపదో' అ. అస్వాపంబులై - జాగరూకతకలవియై, 'ని. స్వాన్నిద్రాశయనంస్వాపః స్వప్నఃసంవేశభిత్వపి' అ. చనుటాత్ముక్ - చంచలమయిన మనస్సుగలవానిని - నిలుకడలేని మతిగలవానిని, కనిపెట్టియుండుంగద - కాచుకొనియుండునుగదా, ఇందు 'చపలాత్ముంగనిపెట్టి యుండుంగద యస్వాపంబులై యాపదల్, అనుటచేత నగ్రాంతరన్యాసాలంకారము. 'సామాన్యంవావిశేషోవా తదన్వేన సమగ్ర్యతే, యత్రసోఽగ్రాంతగన్యాసః సాధర్మ్యణేతరేణవా, కా. ప్ర.

తా॥ అపు డచట నొక యశ్వత్థవృక్షమున భీకరాకారముతో నున్నయొకబ్రహ్మరాక్షసుడు మంత్రులందఱు నివ్వెఱపడి చూడఁగా నారాజునుసోఁకెను. ఇక్కట్లుభయస్థులనే కనిపెట్టి యుండునుగదా.

క॥ ఒకలాగున మాటలు తొక, తొక లై వెడలంగఁ జొచ్చె + దుడిదుడి నెంచే నొకడ చనఁ దొడఁగెఁ గన్నులు, పెకలించుక చూడ సాగె + భీతి దలిర్పన్. 66

అ॥ మాటలు - ఆరాజుయొక్క పలుకులు, ఒకలాగునక - ఒకవిధముగా, తొకతొకలై - తదబదుచున్నవై - అవ్యక్తములై, వెడలంగఁజొచ్చెక - ఆతనిసోటనుండి బయలుదేఱ మొదలు పట్టెను. ఒకడ - తానొక్కడే, ఎంచేక - ఎక్కడికయినను, దుడిదుడిక - తొందరతొందరగా, ఇచట 'దుడిదుడి' యనుటకుదా. "ద్వి. అడవియేనుఁగులు నీఁరాసనీనది, కిదుడిదుడివచ్చి" రామాభ్యుచనఁదొడఁగెక - పోవుటకు నారంభించెను, భీతి - భయము, తలిర్పక - చిగిరించఁగా, అనఁగా భయముగలుగునట్లుగా ననుట, కన్నులు - నేత్రములు, పెకలించుక - పెళ్ళగించుకొని, చూడ సాగెక - చూచుటకు మొదలిడెను, అనఁగా మిఱుచూపులు చూడనారంభించెనుట. ఇందు 'తొకతొకలై' అనుటకు 'నూ. కాంతిశబ్దాది శబ్దాస్తు ద్విరుక్తాస్సంతిన్తైకే, సాధాగణాస్తదన్వేచ, వైచిత్ర్యం భూరివర్తతే' అధ. స్వభావోక్త్యలంకారము. 'స్వభావోక్తిస్తుడింభాదేః స్వక్రియా రూపవర్ణనమ్' కా. ప్ర.

తా॥ ఆరాజునకు మాటలభోరణి యొక్కవయ్యెను చివ్వునలేచి యొక్కడికైన నొంటరిగాఁ బోనారంభించెను. కన్నులు పెద్దవిచేసి తిప్పులార్చుక చూడ మొదలిడెను.

నీ॥ స్వన్న బున దైనఁ + జావల్య మెఱుంగని, సార్వభౌమునకుఁ జం + చలత తోఁచె నేకాంతమున వైన + మోచుమాటలు లేని, మనుధేశతిలకంబు + వదరఁ జొచ్చెఁ

బరిహాసమున కై న ♦ దరహాస మొందని ♦ నరనాథుఁ డూరక ♦ నవ్వఁ బూనఁ
దలిరాకుఁ యోఁడులూ ♦ ద్దను వికారము లేని, ధీఁగం డహేతువి ♦ కారుఁ డయ్యె

తే॥ సూన్యమే కాని నాలుకఁ ♦ జొనుపనట్టి, నాయకాగ్రణి దబ్బుట ♦ ట్లాయ సాగెఁ
బసిఁడిసమ్మాళిగలులేక ♦ చంద మిడఁగ, భరముపడురాజు బరిగాళ్లఁ ♦ బటవసాగె. 67

అ॥ స్వప్నంబునందైనకా - కలలోపలనయినను, చాపల్యము - చపలత్వమును, ఎఱుంగనియట్టి
సార్వభౌమునకుకా - తెలియనట్టి యూచక్రవర్తికి, చంచలత - నిలుకడలేనితనము, తోఁచెకా -
ఝుఝించెను, ఏకాంతమునందైనకా - ఏమాన్యాలోచనయందైనను, హెచ్చుమాటలు - అధికప్రసంగము,
లేనివనుధేళిలకంటలు - లేనివాడయిన గాజులలోఁ బ్రకాశమానుండయినయంతఁడు, వదరఁజొచ్చెకా -
వ్యర్థమయినమాటలు మాటాడనారంభించెను, పరిహాసమునకైనకా - ఎగతాళికైనను, దరహాసము -
చిఱునవ్వు - ఇంచుకఁదైననవ్వు, ఒందనినగ నాగుడు - పొందనివాడయినయారాజు, ఊరక నవ్వఁ
బూనెకా - వృథాగానవ్వుటకు మొదలుపెట్టెను, తలిరాకుఁబోఁడులూద్దను - స్త్రీలచెంతనయినను,
వికారము - మనస్సుయొక్కగాని రూపముయొక్కగాని మాటుపాటు, 'ని. వికారోవికృతారోగః'
విశ్వ. లేనిధీరుండు - పొందనివాడయిన దైర్ఘ్యముతోఁగూడినవాడు, అహేతువికారుండు - నిష్కారణముగా
వికారమునుజెందినవాడు, అయ్యెకా - అయ్యెను, సూన్యమేకాని - నిజమునుబలుకుటయే
తప్ప, నాలుకఁజొనుపనట్టి నాయకాగ్రణి - అబద్ధమును నాలుకయందుఁ జొప్పించనటువంటి ప్రభువు
లలో శ్రేష్ఠుడయినయంతఁడు, దబ్బుట - అబద్ధపుమాటలను, కూయసాగెకా - పలుకనారంభించెను,
పసిఁడిసమ్మాళిగలు - బంగారుపుపావకోళ్లు, ఇనితద్భవము. ఉదా. "సీ. అట్టిటువొడిగిన ♦ యంఘ్రుల
రత్నంపు, సమ్మాళిగలుసారె ♦ బాటుచుఁడ" కళా. లేక - లేకుండ, పాదమిడఁగకా - భూమియం
దడుగుపెట్టుటకు, భరముపడురాజు - భారమనితలంచెడి యాప్రభువు, బరిగాళ్లకా - రిత్తపాదములతో,
పటవసాగెకా - పాటిపోవుటకు మొదలిడెను, స్వభావోక్త్యలంకారము. "స్వభావోక్తిమండిభాదః
స్వక్రియా రూపవర్ణనమ్" కా. ప్ర.

తా॥ ఆరాజు కలలోనైనఁ జపలత్వ మెఱుంగకుండినను, మతినిలకడ లేనివాడయ్యెను,
రహస్యమునందైన నధికప్రసంగము నెఱుంగనివాడయినను వదరుపోతయ్యెను. ఎగతాళియిన
నించుక నవ్వనివాఁ డైనను శృంగముగా నవ్వుచుండెను. స్త్రీలచెంత నయినను వికారమునగ
పటచని దైర్ఘ్యవంతుడయినను నిర్నిమిత్తముగా వికారముగలవాడయ్యెను. సత్యముశేతప్ప యసత్యము
నెన్నడు నెఱుంగని వాడయినను దబ్బుట లాడుచుండెను. నువ్వర్ణపాదకలు లేక క్రింద నడుగిడనివాఁ
డయినను రిత్తపాదములతోఁ బాటిపోవుచుండెను.

క॥ అప్పుడు మంత్రులు కార్యము, దప్పెగదా యనుచు మెల్ల ♦ ధరణీనాథుక

గవ్వుక చని రంతఃపుర, మెప్పుడు చేరెదమొ యనుచు ♦ నీవు దలంకకా.

68

అ॥ అప్పుడు - అట్టిసమయమున, మంత్రులు - రాజకార్యమునెఱింగినప్రధానము, కార్యము -
చేయదగినపని, తప్పెగదాయనుచుకా - తొలఁగిపోయినదిగదా యనుకొనుచు, మెల్లకా - చల్లగా,

ధరణీసాధుకా - ఆయొక్కరాజును, కప్పక - వారందఱును గ్రమ్ముకొని, అంతఃపురము - రాణి వాసమును, ఎప్పుడుచేరెదమొ - ఎన్నఁటికిఁబోఁగలుగుదుమోకదా, అనుమనీష - అనునట్టిమనస్సునఁ గల కోరికతోఁగూడిన. తలంకకా - భయముతో, చనిరి - పోయిరి, ఇందు 'కప్పక' అనుప్రయోగ మునకుదా. "సీ. కొంగవాల్రకునం ♦ గుళులఁబట్టుకజబ్బు, లంటఁగుట్టినవెజ్జ ♦ నరయువారు" అము. "క. రోఁకక్కకనీపుత్తుఁడు" భాగ. ఈపద్యమున నాలుగవపాదమున నిత్యసమాసయతిపెప్పఁ బడినది. మనసః+ఈష - మనీష, అగును. "తే. పదమువిభజించి చెప్పఁజొ ♦ పుడనియదియు, నన్య కల్పంబుఁగొని విగ ♦ హంబుఁజేప్ప, నదియు నిత్యసమాసమై ♦ యతులఁగృతుల, నంటి సంధిసఁచు హంబులైనవరతి" నుల.

తా|| ఆయొడ మంత్రులు మనము చేయఁదగిన పని యేమియు లేదుగదా యని మెల్లఁగా నా న్విపతిని బరివేష్టించి రాణివాసమున కెప్పుడు చేరగలమో యనుతలంపుతో.

—: మంత్రులతని నంతఃపురంబునకుఁజేర్చుట :—

సీ|| కాలసర్పముఁ బట్టఁ ♦ గడఁగుమాంత్రికులు నా, నొడిసిన నొక్కింతఁయొడియఁబాటి వనమదేభముఁ గట్టఁ ♦ జనెడుమావతులు నా, దిగిరిన వెంటనే ♦ తిగువుగట్టి తీవ్రప్రవాహ మీఁ ♦ దెనునీతకాండ్రు నా, వెలిఁబోక కాక వెం ♦ బడిన పోయి చిచ్చార్పఁగాఁ బోవు ♦ చేర్చుచుట్టములు నా, జఱుకు దాఁకినఁబోక ♦ మఱియుఁగదిసి

తే|| యొకవిధంబున మంత్రులు ♦ యుక్తిచేత, బ్రహ్మరాక్షసనిర్వేళ ♦ భరనుదుర్ని వారబహువిధచేష్టా వి ♦ కారశూర, రాజవరుఁ దెచ్చి రంతఃపు ♦ రంబుఁ జేర. 69

అ|| మంత్రులు-౭ రాజయొక్క రాజకార్య రహస్యాలోచనపరులు, కాలసర్పముకా-ప్రళయ సర్పమును, పట్టకా-పట్టుటకు, కడఁగుమాంత్రికులు - యత్నించు మంత్రవాదులూ, నాకా - అన్నట్లుగా, ఒడిసినకా - తప్పించుకొనఁబోఁగా, గుర్తునతిక్రమించివర్తింపఁబూనఁగా, ఇచట 'ఒడిసి' యనుటకుదా "తే. గీ. ఒడిసి తలపట్టితిగిది మ ♦ హోగ్రవృత్తి" భార. ఒక్కింత - కొంచెము, ఒడియఁబాటి - పైకెగిరి పట్టుకొనఁబూని, వనమదేభముకా - ఆడవియందుండెడు మదపుటేనుంగును, కట్టకా - కట్టినేయుటకు, చనెడుమావతులు నాకా - పోవుచున్నట్టి మావటీండ్రో యనునట్లుగా, ఇచట మావతులనుటకుదా. "లయగ్రాహి. రావుతులతుండములుమావతులను" భార. తిరిగినకా= సంచరింపఁగా, వెంటనే - తీవ్రముగా, తిరువుగట్టి - నిరోధముచేసి, అడ్డగించి, తీవ్రప్రవాహము - అతిశయమైన యేటివెల్లువను, ఈదెనునీతకాండ్రునాకా - ఈదుచున్నట్టి యీతకాండ్రోయను, నట్లుగా, వెలిఁబోకకాక - వెలుపలకు నెట్టుకొని పోకుండ, వెంబడినపోయి - వెనువెంటనేవెళ్ళి చిచ్చార్పఁగాకా - అగ్నినిఁనశింపజేయుటకు, పోవుచేర్చు చుట్టములునాకా - వెళ్ళుచున్నట్టి సమీప బంధువులాయనునట్లుగా, ఇది చేరువయొక్కరూపాంతరము. ఉదా|| ఉ. చేర్చకుమారురాఁగని వ ♦ సిరవేక యెచ్చటకొండవెల్ల" ఉ. రా. శుభుకుదాఁకినకా - వాఁడిమిపోఁకినను, పోక - ఆపలికిఁ పోకుండ, మఱియుఁగదిసి - ఇంకనుసమీపించి, ఒకవిధంబునకా - ఒకరితగా, యుక్తిచేతకా - ఉ

పాయముతో. బ్రహ్మ.....కూరుక, బ్రహ్మరాక్షసు-బ్రహ్మరాక్షసునియొక్క, నిర్వేశ-శరీరమునఁబ్రవేశించుటవలన, భర - భారముచేత, 'విభక్తిభరః' అనివృత్తి, సు-లెస్సగా, దుర్నివార-వారింపనలవిగాని, బహువిధ - నానావిధములైన, చేష్ట - వ్యాపారములయొక్క, వికార- అనేకరూపములతోఁగూడిన, కూరుక - సాహసముగలవానిని, రాజవరుక - ఆరాజశ్రేష్ఠుని, అంతఃపురంబుక - రాణివాసమును, చేరక - కదియునట్లు, తెచ్చిరి - తీసుకొనివచ్చిరి, పద్యనంతయు సుత్రేష్టాలంకారము, "క. ఉపమేయమునకుగలిగిన, యుపమానగుణక్రియాదియోగముచేనా, యుపమానమేయని తలఁచిన, నపుడదియు'త్రేష్టయయ్యె" కా. సం. "చిచ్చా.....జాటుకుదాకిన, ఇది శ్లేషాలంకారము. "శ్లేషఃసవాక్యేవీకస్మిన్. యత్రానేకార్థతాభవేత్," కా. ప్ర.

తా|| బ్రహ్మరాక్షసుడు సోకుటవలన నలవిగానినానావిధములగు చేష్టావికారములతో నేమియుఁ దెలియక తెగించి నడచుచున్న యారాజశ్రేష్ఠుని మంత్రులందఱును గాలసర్పమును బట్టఁబూనిన మాంత్రికులవలె నొడిసి తప్పించుకొనఁగొనఁగొనఁచినను బోనియక కవియును, నడవియేనుంగునుఁ బట్టుమీద టీండ్రవలె నందందు తిరుగుచున్నను జాట్టుముట్టుకొనుచు, గొప్పయేటివెల్లువ నీచుచున్న యారగొండవలె వెలుపలకుఁబోవ వెంబడించుచు, మంటనార్పఁబోయిన సమీపబంధువులవలె జాటుకుదాకిన నావలికిఁబోక డాయుచు, నెటులనో తమ యుపాయములతో నంతఃపురమునకుఁ దీసుకొని వచ్చిరి.

—: మాంత్రికుల రప్పించుట :—

తే|| తోడుకొని వచ్చి యన్యులు ♦ చూడకుండ, నొక్కయేకాంతగృహమున♦నుండఁ జేసి వదిలముగఁ గావలులు పెట్టి♦వెదకివెదకి, మాంత్రికులఁ దోడితే నహ♦మ్మతినివారు70

అ|| తోడుకొనివచ్చి-వెంటఁ బెట్టుకొనివచ్చి, అన్యులుచూడకుండక-ఇతరులకుఁగనపడకుండు నట్లుగా, ఒక్కయేకాంతగృహమునక - ఒకరహస్యమయిన యింటియందు, ఉండఁజేసి - ఉండు నట్లునరించి, ఉంచెయనుట, పదిలముగక - జాగ్రత్తగా, కావలులుపెట్టి - ఎక్కడికి బోకుండునట్లు కావలివాండ్రనుంచి, మాంత్రికులక - మంత్రములునేర్చినవారిని, వెదకివెదకి - వాగుగాఁబరిశోధించి తోడితేక - పిలుచుకొనిరాఁగా, వారు - ఆమంత్రవాదులు, అహమ్మతిక - ఇదియెంతయనెడు నహంకారబుద్ధితో - అజ్ఞానముతోననుట, 'ని. అథాజ్ఞాన మవిద్యాహమ్మతిఃప్రియాం" అ, నేననెడు స్వతంత్రబుద్ధియనివృత్తి. ఇందు వెదకివెదకి, అను ప్రయోగమునుగూర్చి "నూ. క్వచిదర్థవిశేషేతు పునరర్థసమాగతః, అధ.

తా|| వారవిధముగాఁ దీసుకొనివచ్చి యితరులకుఁ గనఁబడకుండు నట్లుకరహస్యగృహమునందుంచిజాగ్రత్తగాఁ గావలివాండ్ర నుంచిమంత్రవాదులను బరిశీలించిరప్పింప వారహంకారబుద్ధితో.

సీ|| ఎంతమాత్రం బిది ♦ యీక్షణంబునలేదు, బంతిఁ గావించెదఁ ♦ బ్రజ్ఞమీఱఁ బూనిక నప్పటి ♦ పూరిమంత్రించనే, బొమ్మన్నఁ బోదె యీ ♦ భూమి వెడలి చూతుముగా పోవు ♦ బేతాళుఁ డైనను, నాపేరు విన్నని ♦ న్నాళ్ళదాఁ దానికేమాయె నెం ♦ దాఁక నాలస్యము, తెప్పింపుడు విభూతి ♦ తేటగలది.

తే|| యనుచు నొకనాడు నొక్కొక ♦ డధికముగను,

నించు కటుమించుచుగాఁ బంత ♦ గించుకొనుచు

దశదిశాబంధనము చేసి ♦ ధరణినాథ,

శేఖరునిఁ జేసి మాఁత్రిక ♦ శ్రేష్ఠు లధిప.

71

అ|| అధిప - ఓరాజా, మాంత్రికశ్రేష్ఠులు - మంత్రములు నేర్చినవారలొకఁ బ్రసిద్ధులైనవారు, ఇది - ఈబ్రహ్మరాక్షసావేశము, ఎంతమాత్రము - ఏపాటి - స్వల్పమునట. 'ని. మాత్రంకా ర్థేన్నివ ధారణే' 'మాత్రాస్వల్పదశేపిచ,' 'త్రియాంమాత్రాత్రుటిః పుంసి' అ. 'సూ. నిగ్రాహణాదా మాత్రంస్యాత్ క్వచిన్మాత్రాచకభ్యతే, నవర్ణకాదేస్తద్ధర్మాత్ క్వచిత్సాన్యవ్యవహానతా' అధ. ఈక్షణంబునక - ఈసమయముననే, లేదు - పోయినదనుకొనుచు, ప్రబ్ధమిహిక - నాయొక్క బుద్ధివిశేషముకొలది, "ని. ధీప్రజ్ఞాశేమషీమతిః" అ. బంతిగావించెదక - చేతనియందుండు బంతి వలె నాడింతును, అంతయును నాకుస్వాధీనమేయనుట, పూనిక - హస్తముసంయమకొని, అప్పటి పూరిమంత్రించక - ఆకాలమునందలిదయిన గడ్డిపోచను మంత్రించఁగానే, నేక - పొమ్మన్నక - నేను పొమ్మనుటతోనే, ఈభూమివెడలిపోక - ఈపువ్వుమినుండి యింకొకలోకమునకుఁ బోకుండునా, చూతుముగా - చూచెదముగదా, నాపేరువిన్నక - నాపేరుచెప్పిపోకెంతనే, ఇన్నాశ్శబ్దాకక - ఇంతకాలమువఱకును - ఇప్పటివఱకుండునాయనుట. బేతాళుండైనను - పితాచముల కధపతియగు బేతాళుండయినప్పటికిని, పోవుక - పాటిపోవును, దానికేమాయెక - దానికేమిగాని, ఎందాక నాలస్యము - ఎంతదనుకజగుచేసెదరు, ఎంత + దాకక - ఎందాకక, అగును. ఉదా. 'సీ. సత్య లోకముదాక ♦ సకలలోకంబులు, నాటపట్టులుమాకుఁ నబ్జవదన' శృం. నై. విభూతి - తిర్యగ్భక్తుండ్ర ధారులుధరించెడు భస్మమును, తేటగలది - నిర్మలమయినదానిని, తెప్పింపుడు - పెట్టికొనివచ్చునట్లు చేయుడు, అనుచుక - ఇట్లువచింపుఁడు, ఒకనాడు - ఒక్కదినమున, ఒక్కొక్కడు - ఒక్కొక్క మాంత్రికుడు, అధికముగను - ఎక్కువగా, ఇంచుకటుమించుగాన - ఆలాగునఁ గొంచెమధికముగు నట్లుగా, పంతగించుకొనుచుక - ప్రతిజ్ఞలుచేయుచు, దశదిశాబంధనముచేసి - ఎక్కడికిఁబోకుండు నట్లుగా నెనిమిదిదిక్కులును భూమ్యాకాశములతోనుగూడి పదిదిక్కులను గట్టిచేచి, ధరణీనాథశేఖ రునిక - ఆరాజశ్రేష్ఠుని, చేరి - సమీపించి, దగ్గఱకుఁబోయి, ఈపద్యమున 'ధరణీనాథశేఖరుని' అనుతోట దీర్ఘమహ్రస్వముగలుగుట 'సూ. హ్రస్వోదీర్ఘసమానేపి క్వచిచ్ఛేషః ప్రయోగతః' అధ. భూతవైద్యులలక్షణములను యథాస్థితిగ వర్ణించినాడు కనుక స్వభావోక్తిలంకారము.

తా|| ఓరాజా! మంత్రముల నభ్యసించినవారిలొకఁ బ్రసిద్ధి కెక్కినవారు వచ్చి యీబ్రహ్మరాక్ష సునిఁ బోఁదోలుట యనఁగా నెంత యిష్టమో లేదనిపించెదను. నాప్రజలవల దీనిని బంతివలె నాడిం తును. చేత గడ్డిపోచను మంత్రించి వైచితి నేని పొమ్మనఁగానే యీపువ్వువిడిచి వేతోకలోకమునకుఁ బోవునుమా. నాపేరు విన్నంతమాత్రముననే యింతవఱకు బేతాళుండైనను బారిపోవుచుండెను. ఈ మాటలకేమి గాని జాగుచేయక పరితృప్తమైన విభూతి దెప్పింపుడు. ఇట్లునుచు నొక్కొక్క నాడొక్కొక్క మంత్రనేత్ర క్రమక్రమముగా నెక్కువ ప్రతిజ్ఞలు చేయుచు దశదిగ్బంధనమొనర్చి యీరాజశ్రేష్ఠుని సమీపించి.

—: మాంత్రికులప్రయత్నము నిష్ఫలమగుట :—

సీ॥ సరసింహము జపింప ♦ సరసింహము జపించు, నాద్విభైరవమున ♦ కదియె నుశువు
శతరుద్రయముఁ బూన ♦ శతరుద్రయముఁ బూను, హనుమజ్జపంబున ♦ కదియె చేయు
నీలకంఠముఁ బల్కు ♦ నీలకంఠముఁ బల్కు, సంభాస్తవంబున ♦ కదియె నెఱుపు
శ్రీరామముఁ బఠింప ♦ శ్రీరామముఁ బఠించు, నష్టాక్షరిని నెన్న ♦ నదియె యెన్ను
తే॥ వీరభద్ర మెన్న ♦ వీరభద్రమె తెచ్చు, శరభ మన్న నదియె ♦ సంగ్రహించు
మనుజనాథ కడమ ♦ మంత్రంబు లాబ్రహ్మ, రాక్షసునకు నీళ్ళు ద్రాగినట్లు. 72

అ॥ మనుజనాథ - ఓరాజా, ఆమాంత్రికులు, అధ్యావోర్యము. సరసింహము - నృసింహముం
మంత్రమును, జపింప - పఠించుచుండిరేని, సరసింహముజపించు - బ్రహ్మరాక్షసావేళుడయిన
యారాజాకూడ నృసింహమంత్రమునే చదువుచుండును, అద్విభైరవమునకు - అద్విభైరవమంత్రము
నుచ్చరించినప్పుడును, అదియెనుడువు - ఆమంత్రమునే చెప్పను, శతరుద్రయము + పూన -
రుద్రము నూఱుపర్యాయములు జపముచేయగఁడంగినట్లయిన, శతరుద్రయము + పూను - ఆరుద్ర
శతమునే తానునువాకొనును. ఇచట శతరుద్రయమనుటకు “నూ.శతరుద్రార్థశ్చ” (వా. 2702 సిద్ధాం.)
చాచ్చుః శతం రుద్రాః దేవతా అన్యశతరుద్రయమ్ శతరుద్రయమ్. హనుమజ్జపంబునకు - అంజ
నేయమంత్రము నావృత్తికి మొదలిడినప్పుడు, అదియెచేయు - ఆమంత్రమునే చెప్పచుండును, నీల
కంఠము + పల్కు - నీలకంఠమును పహామంత్రమును దలంచుచుండినట్లయిన, నీలకంఠము +
పల్కు - ఆనీలకంఠమహామంత్రమునే పదరుచుండును, సంభాస్తవంబునకు - కాశీస్తోత్రమును
జేయ నారంభించినప్పుడు, అదియెనెఱుపు - ఆకాశీస్తోత్రమునే పలుకుచుండును, శ్రీరామ
మున్ + పఠింప - శ్రీరామ మంత్రమును జదువుచుండిరేని, శ్రీరామమున్ + పఠించు -
శ్రీరామ మంత్రమునే జదువుచుండును, అష్టాక్షరిని - నారాయణాష్టాక్షరీ మంత్ర,
మును, ఎన్న - జపముచేయుచు లెక్కపెట్టుచునుండగా, అదియెయెన్ను - ఆమంత్రమునే జపము
చేయుచుండును, వీరభద్రమెన్న - వీరభద్రమంత్రమును దలంచినప్పుడు, వీరభద్రమె తెచ్చు -
ఆవీరభద్రమంత్రమునే జ్ఞాపకమునకుఁ దెచ్చును, శరభమన్న - శరభమనుమంత్రమును జదువగా
అదియె సంగ్రహించు - ఆమంత్రమునే పఠింపనారంభించును, అబ్రహ్మరాక్షసునకు - ఆరాజా
నావేళించిన బ్రహ్మరాక్షసునకు, కడమమంత్రంబులు - తక్కినమంత్రములన్నియును, నీళ్ళు ద్రాగి
నట్లు - నీళ్ళు ద్రాగినంత చురుకఁదనమైయున్నవి, ఆవలీలయనుట. ఇచట బ్రహ్మరాక్షసునియొక్క
శక్తిని వర్ణించుటచే స్వభావోక్త్యలంకారము.

తా॥ ఆమాంత్రికు లేయేమంత్రముల జపించుచుండిరో యాయామంత్రములనే తానును చదువు
చుండెను.

క॥ మొదలఁ గడుఁ జారుషస్థితి, తుది నేమియు లేక జనులు ♦ దూషణ సేయకు

గడుపులు కడుపులు గట్టుచు, మది లజ్జాపరతఁ జనిరి ♦ నూంత్రికు లధిపా. 73

అ॥ అధిపా - ఓరాజా, మాంత్రికులు - మంత్రశాస్త్రజ్ఞులు, మొదలక - ప్రభువును, కడుక - రెన్నెన, పౌరుషశక్తి - పరాక్రమముతోనుండుటయును, తుదిక - కడపట, ఏమియు లేక - ఆపరాక్రమమంతయు నశించి, జనులుమాషణనేయక - భోజులు నిందింపగా, కమపులు కడుపులు గట్టుచుక - గుంపులుగుంపులుగాఁ గూడుచు, మదిక - మనస్సున, అనఁగా వారివారి మనస్సులయందు, లజ్జాపరతక - సిగ్గుతోఁగూడిన పరవశత్వమున, చనిరి - పోయిరి, ఆనంధ భూర త్వమును జూపిరనుట. ఈప్రయోగమునకు “నూ. అనేక కర్తృకక్రియల సమీపకర్తయొక్క లింగ వచనంబులగు” ప్రా. వ్యా. ఉదా. “వ, భూతంబులు దేవాసురులు వివాహితులుకాఁ” రామా. “వ. తమసేనలు వారును విశ్రమించి” ఉ. హరివం.

తా॥ ఓరాజా ! ఆమంత్రవాదులందఱారంభమున మిక్కిలి పరాక్రమమును జూపి తుద కేమియుఁజేయఁజాలక ప్రజలు నిందించుచుండఁగా సిగ్గుతో గుంపులుగుంపులుగాఁ బోయిరి.

సీ॥ వితిహాసికమాధి ♦ యనిపించు నొకవేళ, నొకవేళ శుష్కుతా ♦ ర్మికత నెఱపుఁ బాణిసీయపుఫక్కి ♦ వాదించు నొకవేళ, నొకవేళ వేదాంత ♦ ముపచయించు శ్రోత్రియగ్రియవృత్తి ♦ జూపించు నొకవేళ, నొకవేళ గడుజ్యోతి ♦ షికతఁదనరు సంగీతమాధురి ♦ చవిచేల్చు నొకవేళ, నొకవేళ సుకవితాయుక్తి ♦ వఱులుఁ తే॥ జదువు నొకవేళగావ్యముల్ ♦ సరసఫణితి, నుడువునొకవేళమృత్రముల్ ♦ నూర్లు వేలు సామవేదము నొకవేళ ♦ జదువుచుఁడు, బ్రతిభమీఱఁగనాబహ్మ ♦ రాక్షసుండు. 74

అ॥ ఆబ్రహ్మరాక్షసుండు - ఆరాజయొక్క శరీరమునఁ బ్రవేశించిన బ్రహ్మరాక్షసుండు, ప్రతిభమీఱఁగక - బుద్ధివిశేష మతిశయించినట్లు, ఒకవేళక - ఒకసమయమున, వితిహాసికమాధి - పూర్వపుకథలు చెప్పినప్పుడవారిలో శ్రేష్ఠుఁడు, అనిపించుక - అనునట్లుగాఁజేయును, ఒకవేళక - వేటొకకాలమున, శుష్కుతార్మికత - వట్టితర్కమునే, నెఱపుక - ప్రకాశింపజేయును, అనఁగాఁ గేవలతర్కమునే సంభాషించుచుండుననుట. ఒకవేళక - ఒకప్పుడు, పాణిసీయపుఫక్కిక - వ్యాక కరణశాస్త్రవీతిగా, వాదించుక - సంభాషించును, ఒకవేళక - ఒకయరకున, వేదాంతముపచ యించుక - వేదాంతశాస్త్రమును వృద్ధిచేయును, ఒకవేళక - మఱియొక తరుణమున, శ్రోత్రియ + అగ్రియవృత్తిక - వేదమునుజెప్పినవారిలో ముఖ్యమైన ప్రవర్తనమున, చూపించుక - కనఁబఱు నును, ఒకవేళక - ఒక్కతఱి, కడుజ్యోతిషికతక - ఎక్కువైన జ్యోతిశ్శాస్త్రమును చెలిసినట్లు, తనకు - చెలంగును, ఒకవేళక - ఒక్కక్షణమున, సంగీతమాధురి - గానవిద్యా మాధుర్యము యొక్క, చవిచేల్చుక - రుచియందుఁదెప్పుదేలునట్లుగాఁ జేయును, ఒకవేళక - ఒక్కముహూర్త మున, సుకవితాయుక్తిక - మంచికవిత్వముయొక్క పొందికతో, వఱుక - ప్రకాశించును, ఒక వేళక - ఒక్కకాలమున, కావ్యముల్ - సత్కవులు వ్రాసిన ప్రబంధములు, సరసఫణితిక - రస యుక్తమైన రీతిగా, చదువుక - పఠించును, ఒకవేళక - ఒక్కసమయమున, మంత్రముల్ - నానా విధములై సమంత్రములు, నూర్లువేలు - వందలకొలదిగను వేలకొలదిగను, నుడువుక - చెప్ప వుండును, ఒకవేళక - ఒక్కతఱి, సామవేదముక - (సంగీతమునకాదియగు) సామవేదమును, చదువు తుండుక - పఠించుచుండును, పద్యమంతయు సర్వావోక్షలంకారము.

తా|| ఆబ్రహ్మరాక్షసుఁడు తనబుద్ధికాశలముతో నొకప్పుడు పురాణములను చెప్పెను. వాటి యొకతటి కేవలతగ్గమునకుఁ బూనును. ఇంకొకసారి వ్యాకరణశాస్త్రమును జదువును. వేటొకయధ నున వేచాంతమును జెప్పెను. ఒక్కసమయమున వైదికశ్రేష్ఠుఁడుగఁ గన్పట్టెను. ఒక్కొక్క వేళ జ్యోతి శాస్త్రపరిచయమును గనఁబఱచును. ఒకానొకకాలమునఁ జక్కఁగా సంగీతమును బాడును. ఒక్కొక్క తరుణమున రసవంతముగాఁ గవిత్వమును జెప్పెను. ఒకానొకక్షణమునఁ బ్రబంధములను జదువును. ఒక్కొక్కయెడఁ జేలకొలఁదిమంత్రములు చచ్చించును. ఒక్కొక్కపట్టున సామవేదమును బఠించు చుండును.

ప|| ఇట్లు సకలమంత్రతంత్రంబులకు నసాధ్యులైన యాబ్రహ్మరాక్షసావేశంబు సంస్తంభింపక విజృంభించులాగు చూచి ప్రధాను లెల్ల రాత్మగతంబున. 75

అ|| ఇట్లు - ఈప్రకారముగా, సకలమంత్రతంత్రంబులకున్ - సకల - సమస్తమైన, మంత్ర తంత్రంబులకుఁ - మంత్రములకును, ఉపాయములకును, అసాధ్యులై - సాధింపనలవిగానిదియై, ఆబ్రహ్మరాక్షసావేశంబు - ఆయొక్క ఆబ్రహ్మరాక్షసుఁడు శరీరమునఁబ్రవేశించినస్థితి, సంస్తంభింపక - ప్రసారణలేకుండనిలపక - స్థిరపడక, విజృంభించులాగు, చూచి - చెలరేగునట్టిరీతిని గనుఁగొని, ప్రధానులెల్లరుక - ముఖ్యమైనమంత్రులందఱును, ఆత్మగతంబునక - హరిచారిమనస్సులయందు, వైపర్యముతోనన్వయము.

తా|| ఈప్రకారముగా ననేకమంత్రములకును సదుపాయములకును శక్యముగాక యాబ్రహ్మరాక్షసుఁడు సోఁకినపరవశత్వ మంతటితో నిలిచియుండక చెలరేగునట్టి యునికిం గాంచి మంత్రులెల్లరుఁ దమతమమనస్సులయందు.

—: ప్రధానులు విచారపడుట :—

ఉ|| మొత్తఁగఁ జొచ్చె గౌరవన ♦ మున్నతి వాయఁగ భూతవైద్యులొం దొత్తుల మొత్తినట్లు కడు ♦ దుర్భరభావము నొంది భూరిచా లోత్తముదేహముం బడలె ♦ నున్నను గర్వము లే దిఁక న్నికొ కోత్తరబుద్ధిఁ జెప్పుఁ డొక ♦ బుద్ధివిశేషము పెన్ద లందఱున్. 76

అ|| బ్రహ్మరాక్షసునకు నకుండైనయారాజు. భూతవైద్యులన్ - బేతాళాదివికాచముఁ బోఁగొట్టఁగల మాంత్రికులనుపైతము, గౌరవనమున్నతి - తమకీర్తియొక్కయతిశయము, సా - సాధించు పోవునట్లుగా, దొత్తులక - దానదాసీజనమును, మొత్తినట్లు - కొట్టినతీయన, మొత్తఁగఁజొచ్చెన్ - కొట్టుటకునారంభించెను, కడుక - ఎక్కువయైన, దుర్భరభావమున్ - భరింపశక్యముగాని - మనోవికారమును, ఒంది - పొందినదై, భూమిపాలోత్తముదేహముక - ఆరాజుయొక్క - శరీరమున, బడలెక - ఆలస్యమింఁదెను, ఉన్నను - మనమిట్టూరక చూచుచుండినను, ఇఁకన్ - ఇఁకనిఁదట, కార్యములేదు - చేయఁదగిన పనిలేదు, పెన్దలందఱును, తెలిసిన వారెల్లరును, వివేకోత్తరబుద్ధిన్ - గుణగుణగ్రాహ్యజ్ఞానమునందలి శ్రేష్ఠమైనప్రజ్ఞతో, ఒకబుద్ధివిశేషము - ఒకమేధావంతమును,

చెప్పడు - వచింపుడు, 'భూతవైద్యులను దొడ్లులమొత్తినట్లుమొత్తుట కారంభించెను, ఇది ఉపమాలంకారము.

తా|| ఈరాజు భేతాశాదిగ్రహములను బట్టినేర్చిన మంత్రవాదులను సైతము భృత్యులను గొట్టి నట్లు కొట్ట మొదలిడెను. భరింపశక్యము గాని మనోవికారమువలన మనరాజుగారిదేహమంతయు నలసట నొందెను. ఇంక మనమిట్లూరక చూచుచుంటువలనఁ బ్రయోజనము లేదు, కనుక తెలిసిన వా రేదైన నొక యాలోచన చెప్పడు.

వ|| అని వితర్కించుకొను చున్ననమయంబున.

77

అ|| అని - ఇట్లని, వితర్కించుకొనుచు - ఊహించుకొనుచు, ఉన్ననమయంబునక - ఉన్నకాలమున.

—: నిరంకుశుడారాజుదగ్గరకుఁజనుట :—

గీ|| బ్రహ్మరాక్షసువార్త ని ధరంకుశుండు, విని మరుత్కాంతశాపంబు ధవడలద్రోయ
నిదియెతటియుంచువచ్చెభూ ధమీశమంత్రు, లున్నపనిలేక చింతించుచున్నకడకు 78

అ|| నిరంకుశుడు - నిరంకుశుడను పేరుగల యా బ్రాహ్మణుడు, బ్రహ్మరాక్షసువార్త - బ్రహ్మరాక్షసుడు రాజునుసోకిన వృత్తాంతము, విని - ఆకర్ణించినవాడై, మరుత్కాంతశాపంబు - దేవతాస్త్రీయగు నారంభయొక్కశాపమును, వెడలద్రోయక - పోగొట్టుటకు, ఇదియెతటి - ఇది యేమంచినమయము, అంచుక - అనితనలోనూహించుకొనుచు, భూమీశమంత్రులు - ఆరాజు యొక్కమంత్రులు. ఉన్నపనిలేక - అప్పుడుచేయఁదగిన కార్యమలేక, చింతించుచున్నకడకు - విచారపడుచున్నచోటికి, వచ్చెన్ - వీలెంచెను.

తా|| అప్పుడు నిరంకుశుడు బ్రహ్మరాక్షసుడు రాజునుసోకినవార్త విని రంభయొక్క శాపమును విముక్తిచేయుట కిదియె సమయమ మని యారాజమంత్రులందఱుఁ గూడి విచారపడుచున్న పరిణామమునకు వచ్చెను.

క|| సచ్చి నమస్కారంబని, యచ్చో గల పెద్దలెల్ల ధనాదరమునఁ జో
టిచ్చి వసింపఁగఁ జేయఁగ, నచ్చతురాననకులీనుఁ ధనియె నృపాలా. 79

అ|| నృపాలా - ఓరాజా, వచ్చి - వీలెంచినవాడై, అచ్చో - అప్రిదేశమున, కలపెద్ద లక - ఉండిన గొప్పవారందఱును, నమస్కారంబు - దండము, అని - అనిపల్కినవారై, ఆదరమునక - సన్మానముగా, చోటిచ్చి - కూర్చుండుటకుఁ దగినస్థానము నొసంగి, వసింపఁగన్ - అచ్చటనాసీనుడగునట్లుగా, చేయఁగన్ - చేయఁగా, అచ్చతురాననకులీనుఁడు - శ్రేష్ఠమయిన బ్రహ్మ వంశమునఁ బుట్టిన యానిరంకుశుడు, అనియెన్ - ఇట్లుపలికెను,

తా|| రాఁగానేయచ్చటఁగలపెద్దలుననుస్కరించియుచితానసంబాసంగనందాసీనుడైఇట్లుపలికెను,

ఉ॥ దుందుడుకార శాత్రువుల ♦ దోర్బలనూడఁ జక్కుచేసి థా
త్రం దనబాహుపీఠమునఁ ♦ దిన్నదనంబుగ నిల్చి భోగనం
క్రందనుఁ డై ప్రజల్వాగడ ♦ రాచటికం బొనరించునట్టి శ
త్రుఁడము సంతవానికిని ♦ దుష్టభుదైవము కీడుదెచ్చెనే.

80

అ॥ దుందుడుకారక - మిక్కిలి యుద్ధతిప్రకాశించఁగా, శాత్రువులదోర్బలసంపదన్ - పగ
తురయొక్క బాహుబలసంపదను, “ని. ద్విద్విపక్షాహితామితాః దన్యుకాత్రవశత్రవః” అ.
చక్కుచేసి - నశింపఁజేసి, థాత్రీన్ - ఈభూమిని - అనఁగానీభూభారముననుట, తనబాహుపీఠము
నక - తనయొక్క భుజమనెడు పీటయందు, తిన్నదనంబుగక - చక్కఁగా, నిల్చి - ఉంచి, భోగ
సంక్రందనుఁడై - నుఖముల ననుభవించుటయందు నిందునివంటివాఁడై, ప్రజల్వాగడక - ఈ
భూమియందుండు జనులు కొనియాడఁగా, రాచటికంబు - రాజ్యమునెలుట, ఒనరించునట్టి - చేయు
చుండినటువంటి, శత్రుందముసంతవానికిని - శత్రుందమునియంతటి గొప్ప వానికిసైతము, దుష్టభు
దైవము - దురదృష్టము - దుష్పారబ్ధము, కీడుతెచ్చెనే - హానిచేకూర్చినా, ఇందు ‘రాచటికము’
అను ప్రయోగమునకు “నూ. అన్యేచబహవోదేశ్య వర్ణకా అర్థభేదకాః, క్వచిదంత్యస్యలోపసాన్య
త్వచిద్వర్ణాగమోమతః” అనియధ. మఱియు ‘శత్రుందముసంతవానికిని’ అను ప్రయోగమునకు
“నూ. కచ్చిత్సాద్వశ్య శబ్దశ్య తదుత్క్రశ్చేవ్యస్థితిః” అధ. ఉదా. “చ. అటుదగునే నురేశ్వరుని
యంతటివానికి” ఇత్యాదులు.

తా॥ మిక్కిలిదుండగీం డగు శత్రువుల నుక్కడించి, యీభూభారమును దనభుజపీఠమున
నిల్చి యిందునివలె భోగసంపన్నుఁ డై యొప్పుచున్న శత్రుందమునివంటివానికి సైతము దురదృష్టము
కీడుచేకూర్చిన గదా!

గీ॥ సత్యసంధులఁ జేచ్చు న ♦ సత్యపరులఁ, ద్రోచు నసఘులరక్షించు ♦ దుష్టకర్మ
గల్గువారల శిక్షించు ఘనులఁబెంచు ♦ హీనులను ద్రుంచు ధర నిట్టి ♦ నృపతికలఁడె 81

అ॥ సత్యసంధులక - నిజమతోఁగూడిన వారలను. చేర్చుక - తనసమీపమునకు రప్పించు
కొనును, అసత్యపరులక - అబద్ధములందతిశయలైనవారిని, ద్రోచున్ - వెలువలకు నెట్టివైచును.
అసఘులక - పుణ్యాత్ములను, రక్షించున్ - కాపాడును, దుష్టకర్మగల్గువారలక - చెడ్డపనులు
చేయువారలను, శిక్షించుక - దండించును, ఘనులక - గొప్పవారిని - అనఁగా మంచివారిననుట,
పెంచుక - పోషించును, హీనులను - నీచబుద్ధిగలవారిలను, తుంచుక - తెగటార్చును,
ధరక - ఈపుడమియందు, ఇట్టిసృపతికలఁడే - ఇటువంటిరాజున్నాడా, లేడనుట, “అదండ్యాక
దండయక రాజా దండ్యాంతైవాప్యదండయక, అయశోమహదాస్సోతి సరకంవైవగచ్ఛతి” మను.
“న్యాయేనార్జనమర్థస్య వర్ధనంపాలనం తథా, సత్వాతేప్రతిపత్తిశ్చ రాజశ్చ త్తంతతుర్విధమ్” కామం.

తా॥ నిజ మూడువారిని రాఁబట్టును. అబద్ధములు చెప్పవారిని బోఁదోలును. పుణ్యాత్ములను
గాపాడును, పాపకార్యము లొనరించువారలను దండించును. సద్బుద్ధిగలవారిలను బోషించును,
దుర్బుద్ధిగలవారిని హరింపజేయును. దయతో భూమిని బాలించుటయం దిట్టిరాజు లేడు.

—: నిరంకుశుడు నాకు దేవతావేశము కలదనుట :—

వ. అని యనేకవిధంబుల మనుజునాథు వర్ణనము చేసి పిదప దైవంబుఁ దిట్టి తలంచిన నాశోకదైవలీల గల దంచుఁ బల్కి మెల్లన శరీరంబు గగురుపాడువ. 82

అ॥ అని - ఇట్లుపలికి, అనేకవిధంబులక - పలుభంగులుగా, మనుజునాథున్ - ఆరాజును, వర్ణనముచేసి - గుణలక్షణాదులనుపన్యసించి, పిదపక - అటుతరువాత, దైవంబుక - పార్వత్యమును, తిట్టి - నిందించినవాడై, తలంచిన - స్మరించినట్లయిన, నాశోకదైవలీల గలదంచుక - నాశోక దేవతాసంబంధమైన విలాసము కలదనుచు, పల్కి - వచించి, మెల్లన - చల్లగా, శరీరంబు - తనయొడలు, గగురుపాడువక - పులకాంకురముదోపఁగా,

తా॥ ఇట్లా నృపాలునియొక్క మగుణాతిశయముల నేకవిధంబులఁ బొగడి పార్వత్యమును నిందించి నాశోకదేవతాసంబంధమైన యావేశము గలదని చల్లఁగాఁ దనమేనఁ బులకలునొడమ.

మ॥ ఒకనిట్టూరుపు పుచ్చి కన్నుగవ నీ ధరుప్రొంగఁగా నావలి
చి కరాజ్జంబులు మీఁది కెత్తి తనుయ ధిష్టిం గంప మేపార నిం
చుక యాలాపము చేసి వెక్కనముగా ధిశోకించి శోకించి వేఁ
డు కొనంగా నొకకొంతనేవునకు నా ధిటోపంబు సంధిల్లఁ గన్. 83

అ॥ ఒకనిట్టూరుపుపుచ్చి - ఒక్కదీర్ఘశ్వాసమునువిడిచి, ఇచట నిడు + ఊరుపు - నిట్టూరుపు 'నూ. సమాసమున కుఱు, నిఱు, కడు, నడు, నిడు, శబ్దముల ఱ, డ. ల. కచ్చుపరమయిన ద్విరుక్త టకారమగును,' బావ్యా. కన్నుగవక - కన్నులయొక్కజంటయందు, నీరు - అశ్రువులు, ఉప్పొంగఁగాన్ - వైకివచ్చునట్లుగా, అనఁగాఁగన్నీరుపైకుముపునట్లుగా, అవలించి - జృంభించి - ఒగ్గువిఱుచుకొని, కరాజ్జంబులుమీఁదికెత్తి - పద్మమువంటి చేతులనుదైకెత్తికొని, తనుయప్టిన్ - దండమువంటియొడలియందు, కంపము - వడఁకుట, ఏపారన్ - అతిశయించఁగా, ఇంచుకయాలాపముచేసి - కొంచెమెక్కువగామాటలాడి, వెక్కనముగాక - దుస్సహమగునట్లుగా - అతిశయముగా, శోకించిశోకించి - ఏడ్చియేడ్చి, వేడుకొనఁగాన్ ప్రార్థించఁగా, కొంతనేపునకున్ - కొంత కాలమునకు, అటోపంబు వేగిరపాటు, 'ని. సంభ్రమాటోపసంరంభా'యా. సంధిల్లఁగన్ - కూడుకొనఁగా. అలం. స్వభావోక్తి. ఇచట నిరంకుశునకు దేవతావేశము లేకున్నను జనులమెప్పించఁజేసిన పటాటోపమునుగూర్చి "నిర్విషేణాపినర్షేణ కర్తవ్యానుమాతీఫణా. విషమస్తునచాప్యస్తు పటాటోపో భ.నుంకరః" చాణ.

తా॥ ఒక్కదీర్ఘశ్వాసమును విడిచి కన్నులవెంట నీరుగార్చుచు నావలించి చేతులు దైకెత్తి మేను వణకఁగాఁ గొంచెమునే పెక్కువగా మాటలాడి మిక్కుటముగా నేడ్చి యేడ్చి వేడుకొనిన తరువాత కొంతనేపటికి దర్శముతో.

—: నిరంకుశుడు తత్పరిహారమును జెప్పుట. :—

గీ॥ ఇపుడు పుట్టినపాపాణి ధి మెల్లఁ గొట్టి, తుమురుగాఁ జేసి ధరణిపైఁ ధూరుపెత్త
రాజుఁ బట్టినయాబ్రహ్మ ధిక్షునుండు, విడుచుఁ గాని మఱేమిటఁవిడువఁ డనిన 84

అ॥ ఇపుడు - ఈసమయమున, పుట్టిన - ఊపెబుపల జన్మించిన, పాపాణమెల్లకా - తాయి నంతయును, కొట్టి - నలుగునట్లుగాఁగొట్టి, తుముయగాఁజేసి - పొడియగునట్లుచేసి - చూర్ణముగాఁజేసి, ధరణిపైకా - భూమిమీఁద, తూయపెత్తకా - తూర్పారఁబెట్టఁగా, రాజున్ - మనరాజును, పట్టిన - ఆవేంచియున్న, ఆబ్రహ్మరాక్షసుండు - ఆయొక్క బ్రహ్మరాక్షసుండు, విడుచుకా - విడిచిపెట్టెను, కాని - ఇంతేకాని, మఱిమిటకా - ఇంకదేనివల్లను, విడువఁడు - వదలఁడు, అనినన్ - ఇట్లుచెప్పఁగా,

తా॥ యారాతని సలియఁ గొట్టి పిండిగాఁ జేసి తూర్పారఁ బెట్టినట్లయివ రాజును బట్టిన బ్రహ్మరాక్షసుండు వదలును గాని యింతకుఁదప్పు దేనివలన విడువఁ దనఁగా.

—: మంత్రులు శిలను పిండి చేయించుట. :—

క॥ ఇదియా నది గా దనియెడి, సదమలబోధంబు లేక + సచివావళియా

నిది మంచికార్య మనుచు, న్నది నెన్న విపత్తి మతికి + మతికిం బొందెన్. 85

అ॥ ఇదియాను - ఈపనివల్లనగును, ఇదికాదు - ఈకార్యమువలనఁగానేరదు, అనియెడి - అనిచెప్పనట్టి, సదమలబోధంబు - పరిశుద్ధమైన జాగరూకత, లేక - మనస్సుననేపాటియులేక, సచివావళి-మంత్రులయొక్కవరుస - అనగా మంత్రులయొక్కసమూహమనుట, ఔను-ఈవాక్యము నిజమేను, ఇది మంచికార్యము - ఈ పనిచేయఁదగినదియే, అనుచున్ - ఇట్లు చెప్పకొనుచు; మది నెన్నకా - తమతమ మనస్సులయందుగణింపఁగా, విపత్తి - ఆపద, మతికిమతికిన్ - ప్రతివారి బుద్ధికిని, బొందెన్ - తగిలెను.

తా॥ అతఁ డిట్లు చెప్పినతోడనే మంత్రులందఱు నిది యగునా కాదా యనువిచారణ లేకయే యేకగ్రీవముగా నిజమే యీపని చేయవలసినదే యనుచుండఁ బ్రజలు నంగీకరించిరి.

గీ॥ రాయి దిగులంగఁగొట్టిన + రాజునొడలి, బ్రహ్మరాక్షసుఁ డేగునే + పార్థివేంద్ర ధరణిపైఁ 'బృష్ఠతాడనా + ద్దంతవతన,' మనిన పరిహాసవాక్యము + సార్థమయ్యె 86

అ॥ పార్థివేంద్ర - ఓరాజా, రాయిదిగులంగఁగొట్టినకా - ఆతాయి చిన్నచిన్నముక్కలుగాఁ బగులఁగొట్టినట్లయిన, రాజునొడలి బ్రహ్మరాక్షసుండు - రాజును బూనియున్న బ్రహ్మరాక్షసుండు, ఏగునే - పోవునా, ధరణిపైకా - ఈభూమియందు, 'బృష్ఠతాడనాద్దంతవతనం, వీపుమీఁదఁగొట్టిన దంతములురాలుట' అనిన పరిహాసవాక్యము - అనెడు హేళనముతోఁగూడిన పలుకు, ఇచట 'దంత వతనం + అనిన' అని సంధికలుపుటకు "నూ. శబ్దానామంత్యభాగేషు యో2నుస్యారః ప్రదృశ్యతే, తస్యాచివరతోమస్యాత్, సర్వత్రహరిసమృతేః" అధ. సార్థమయ్యెకా - ప్రయోజనముగలదాయెను, ఇందుఁచతుర్థ చరణమున స్వరయతి చెప్పబడినది అలం. లోకోక్తి. 'లోకప్రవాదానుకృతి ల్లోకోక్తి రతికథ్యతే' అని కువ.

తా|| ఆపాషాణమును జితుకఁగొట్టిన రాజును సోఁకిన బ్రహ్మరాక్షసుఁడు పోవునా? ‘పృష్ఠ తాడనాద్దంతపతన’ మనిన యెగతాళిమాటయే యిప్పుడు సార్థకమైనదిగదా!

వ|| టల్లు నిశ్చయించి వారు నకల భూప్రజల రప్పించిన.

87

అ|| వారు — ఆసుంతులందఱును, టల్లు — ఈప్రకారముగా, నిశ్చయించి — స్థిరపఱచుకొని, నకల భూప్రజలకా — భూమియందుండెడి సమస్తమానవులను, రప్పించినకా — వచ్చునట్లుచేయఁగా, పిలిపించఁగాననుట.

క|| శతతాళదఘ్న మగున, య్యతులగ్రావంబుఁ జూచి ♦ యఖిలగ్రామా

గతులై న మానవులు తమ, శ్రుతసాధనవిధులచేతఁ ♦ జూర్ణము సేయన్.

88

అ|| అఖిలగ్రామాగతులు, అఖిల — సమస్తమయిన, గ్రామ — గ్రామములనుండి, అగతులు — వచ్చినవారు, ఐనమానవులు — అయినట్టిమనుష్యులు, శతతాళదఘ్నము — నూలుతాటిచెట్లమితమగు నట్టిది, అగు — అయినట్టి, అయ్యతులగ్రావంబుకా — అసమానమైన యాశిలను, చూచి — పరీక్షించి, తమ శ్రుతసాధనవిధులచేతన్, తమ — వారివారియొక్క, శ్రుత — శాస్త్రములయొక్కయు, ‘ని. శ్రుతం శాస్త్రావధృతయోః’ అ. సాధన — అభ్యాసముయొక్కయు, విధులచేతకా — నిర్ణయములచేత, చూర్ణము సేయకా — పొడుముచేయఁగా.

తా|| సమస్తగ్రామములనుండి వచ్చినవా రానూలుతాళ్ళ యెత్తయినరాతిని తమ వినికిడి వలనను వాడుకవలనను దెలిసినప్రకారము పిండి చేయఁగా.

—; శిలాచూర్ణమునుండి రంభ జనించుట. ;—

సీ|| గబ్బిగుబ్బలమీఁది ♦ కస్తూరికాపంక, మాణిముత్తైపుఁజేర్ల ♦ నంటుకొనఁగ
జాభువాబంగారు ♦ జలప్రోతకుచ్చపై, నొడిదారములకాంతి ♦ జడికొనంగఁ
గులుకుఁజెక్కులలోన ♦ గురివెడతాటంక, రోచులు దాఁగిలి ♦ మ్రుచ్చులాడ
నుడురాజు చెంగట ♦ నున్నరోహిణిమాడ్కి, మోముపై ముంగర ♦ ముత్యములరఁ
గీ|| గాలఘనకల్పకై శికా ♦ కల్పకల్ప, పుష్పగంధంబు దిక్కుల ♦ బుగులుకొనఁగ
: వెలఁది పాషాణచూర్ణంబు ♦ వెడలి నాఁడు, కడలిలోవలఁ బుట్టిన♦క్రమముదెలిపె 89

అ|| గబ్బిగుబ్బలమీఁది కస్తూరికాపంకము — బటువులైన స్తనములపైనున్న కస్తూరితోఁ జేయఁ బడిన బురద, ఆణిముత్తైపు జేర్లన్ — గుండ్రని ముత్యములయొక్కసరములను, అంటుకొనఁగన్ — తగులఁగా, జాభువాబంగారు జలప్రోత కుచ్చపైన్ — చొక్కపుబంగారముయొక్క నీటిమొలాము పోయఁబడిన పట్టుజడకుచ్చమీఁద, జలకముప్రోత — జలప్రోత, ఉదా. “వ. అజాండకరం దంభా పెండిజలప్రోతగావించిన తెఱంగు” అనిపాది. ఒడిదారములకాంతి — చీరపైటకొంగులయొక్క చివరగల దారములయొక్క ప్రకాశము, జడికొనంగన్ — ఎడతెగక|పకాశించఁగా, బుగుకుఁజెక్కుల

లోనన్ - శృంగారవికార మగపటచునట్టి చెక్కిళ్ళయందలి, గురువెందతాటంకలోనులు - గురిగిజ
గుత్తులవంటి చెవికమ్మలయొక్క కాంతులు, దాఁగిలిముచ్చలాడన్ - దాఁగురుమాతలాడుకొను
చుండఁగా, బాల్యక్రిడా విశేషము. (దాఁగిలు + ముచ్చలు) ఉదా. “గీ. గచ్చకాయలు దాఁగిలి
ముచ్చలాట, బంటిమెకమాట చిందఱపఱపులాట, లనెడువైశవదుర్బుత్తి నధిగమించి” ప్రలం. వే.
ఉడురాజుచెంగటన్ - నక్షత్రములకధిపతియగు చంద్రునిసమీపమున, ఉన్న రోహిణిమాడ్కిన్ -
ఉండిన రోహిణివలె, మోముపైన్ - మొగముమీఁద, ముంగరముత్తమలరక - నాసికాభరణము
నందుఁగల ముత్తము ప్రకాశించుచుండఁగా, కాల.....గంధంబు. కాలఘన - నల్లనిమేఘము
వలె, కల్ప - చేయఁబడిన, ని కల్పస్తుప్రళయేన్యాయే శాస్త్రేబ్రహ్మదిశేవిధా, సురద్రుమేవికల్పేచ
ప్రత్యయశ్చేత్యమాగ్ధకః, అని నానా. “ఉదా. ప్రభాతకల్పారాత్రిః” అగ్నికల్పశ్శత్రుః, (ప్రాతః
కాలసమానము రాత్రియనియు, నగ్నితుల్యఁడుశత్రువనియుఁ దెలిసికొనునది) కైశిక - తలవెండ్రు
కలయొక్క ముడియందు. కొప్పునందు, ఆకల్ప = అంతటను గల్పించఁబడిన, కల్ప - దేవలోకమునఁ
గల కల్పవృక్షముయొక్క, పుష్పగంధంబు - పువ్వులయందుఁగల పరిమళము, దిక్కులన్ - అన్ని
దిశలయందును. బుగులుకొనఁగన్ - వ్యాపించఁగా - గుప్తరఁగొట్టఁగా, ఇది గుఱులుకొనుటకు
మాటురూపము. ఉదా. “సీ. బుగులుకొంచుఁదనర్చు భూరిసౌరభముచే, నొఱవైనమేఘాతయొప్పు
తోడ” పరమ. వి. వెలఁది. ఒక శ్రీ. శాపవశమునఁ బాపాణపైనయారంభ, పాపాణచూర్ణంబు వెడలి
యారాతిపిండిలోనుంచి బయటికివచ్చి, నాడు - పూర్వమొకప్పుడు, కడలిలోపలన్ - (క్షీర)
సముద్రమునందు, పుట్టిసక్రమమున్ - జన్మించినవిధమును - అనఁగాఁబాలకడలిలో లక్ష్మీదేవి యుం
యించినట్లుదృశించినదనుట, తెలిపెన్ - తెలియఁజేసెను, అనఁగాఁజూచువారందఱికిని సముద్రము
నందుఁబుట్టిన లక్ష్మీదేవియో యనునట్లుండెను. అలం. ఉత్తేక్ష. “యత్రాన్యధర్మ సంబంధావస్థాత్వే
సూపతర్కితమ్, పక్రకృతం హి భవేత్ పాక్షా, స్తా ముత్తేక్షాం పంచక్షతే” అనిపృతా. “సంభావన
మథోత్తేక్షా పక్రకృతస్య సమేనయత్” కా. పృ.

తా|| తేటగల గుండ్రని ముత్తములపేదల నంటుకొనుచున్న వట్టువగుబ్బలపైఁ గల కస్తూరి
యడుగుతోను, అపరంజయొక్క నీరు పోయఁబడిన పట్టుజడకుచ్చలమీఁద నెడతెగక ప్రకాశించు
చున్న పయ్యెద చెఱఁగునందలి జలతారుకాంతితోను, గురిగింజ గుత్తులవంటి చెవికమ్మలయొక్క దీప్తి
కనఁబడి కనఁబడకుండునట్లు చేయుచున్న చెక్కిళ్ళయొక్క కాంతితోను, చంద్రుని సమీపమున నున్న
రోహిణీనక్షత్రమువలె నొప్పుచున్న నాసికాభరణమునందలి ముత్తముతోఁగూడిన ముఖప్రకాశము
తోను, నల్లనిమబ్బుతో సమానమైన తలవెండ్రుకలయందు గుప్పునవెఁజల్లుచున్న తావిగల వేల్పు
జెట్టుపువ్వులతోను, బాలకడలియందుఁ బుట్టిన లక్ష్మీదేవివలె నారాతిపాడినుండి రంభ వెలుపలకు
వచ్చెను.

ప|| ఈరీతి నన్నాతి రాతిపాడి వెడలి నిలిచిన నకలజనంబులు తమమనంబుల. 90

అ|| ఈరీతిన్ - ఈవిధముగా, అన్నాతి - అత్త, రాతిపాడివెడలి - ఆకిలాచూర్ణమునుండి
బయటికివచ్చి, నిలిచినక - నిలఁబడఁగా, నకలజనంబులు - సమస్తమగుమానవులు, తమమనంబులన్ -
చారిచారి మనస్సులయందు, ఇందు ‘ఈరీతినన్నాతిరాతి’ వృత్త్యనుప్రాసము. ‘జనంబులు మనంబులు’
అంత్యానుప్రాసము.

సీ॥ జొటజొటఁ గురియునో ♦ జంటితేనియ మోవి, నొదవునో బాబిల్లికొదమ నుడుట
 వినయనో శృంగార ♦ రసవృష్టికొప్పునఁ, దొలఁగునో యమృతంబు ♦ పలుకులందు
 రాలునో కుముదప ♦ త్రిములు చూపులయందు, వెడలునో సిగిణి విండ్లు బొమల
 వెళ్లఁబెట్టునొ పూర్ణ ♦ విధుకాంతి మొగమున, దిగఁబాటునో పైడి ♦ తెలివి మేన
 గీ॥ జొటజొటఁ గురియునొ చెక్కుల ♦ విమలరత్న, దర్పదోర్వతనిగసగల్ ♦ తఱచు గాఁగ
 జోడుకూడి చెలంగునో ♦ చూడఁ జూడ, గబ్బిగుబ్బలు గోడె ♦ క్కవలకవలు. 91

అ॥ జొటజొట - కిందిపెదవియందు, జంటితేనియ - తేనెటీగలుహూర్చుడు తేనెవంటితేనె,
 జొటజొట - జొటజొట యను ధ్వనికలుగునట్లు, మరియునో - వర్షించునేమో, ఇచట 'జొట
 జొట' అనునదిరుక్తినిగూర్చి 'నూ. కాంతిశబ్దాదిశబ్దాన్తు ద్విరుక్తాస్సంతకైకే సాధారణా ప్రదన్యేచ
 వైచిత్ర్యభూతివర్తతే' అని అధ. ఉదా 'చ. జొటజొట ధారగావడియును' అని పాం. మా.
 నుచుటన్ - సోపణియందు, బాబిల్లికొదమ - బాలచంద్రుఁడు, ఒదవునో - పుట్టునేమో, కొప్పునన్ -
 చేబంధమునందు, శృంగారరసవృష్టి - శృంగార - సంభోగమునుగూర్చిన 'ని. శృంగారస్సురతేనాట్య
 రసేఽపిగజముదనే' అని వి. రస - ప్రేమయొక్క, 'ని. శృంగారముఖ్య ముఖరాతి సువర్ణరేతో
 నిర్వాసరాగగర్భద్రవపాఠదేవు, ఆస్వాదనస్థినిసుధాబురసాఖ్యధాతు స్విష్టోరసో' అని నా. వృష్టి-
 వర్షము, వినయనో - చాటించునేమో, పలుకులందున్ - సంభాషణములయందు, అమృతంబు - సుధ,
 పొటజొట - చుటించునేమో, చూపులయందున్ - విక్షణములయందు, కుముదపత్రములు - తెల్ల
 గలుచుపూరేకులు, రాలునొ - క్రిందఁబడునేమో, బొమలక - కనుబొమలయందు, భూపులయందు,
 సిగిణివిండ్లు - శృంగధనుస్సులు, వెడలునొ - వెలుపలకు వచ్చునేమో, మొగమునక - ముఖము
 నందు, పూర్ణవిధుకాంతి - నిండుచందురునియొక్క ప్రకాశము, వెళ్లఁబెట్టునొ - వెలునడఁజేయు
 నేమో, మేనన్ - ఒడలియందు, పైడితెలివి - బంగారముయొక్క పరిశుద్ధత్వము, దిగఁబాటునో - క్రిందికి
 జాటునేమో, చెక్కులన్ - చెక్కిళ్ళయందు, విమలరత్నదర్పణ దోర్వతనిగసగల్, నిచల - నిర్మలమైన,
 రత్నదర్పణ - మణులతోఁజేయబడిన యద్దముయొక్క, దోర్వత - ప్రకాశమునందలి, నిగనిగల్ -
 నిగనిగయునుకాంతలు, తఱచుగాఁగన్ - అధికమగునట్లు, వెడలఁబొంగునో - ఆతిశయించి బయటికి
 వచ్చునేమో, చూడఁజూడక - మిక్కిలిపరిశీలించఁగా, గబ్బిగుబ్బలు - బలుపులైనవట్లున వచ్చుచుల
 యందు, జోడుకూడి కవలకవలు - యావనపు జక్కవలజతలు జోడుకూడి - కిందికిఁబడినట్లుగాని,
 చెలంగునొ - ఒప్పునేమో, రూపకాతిశయోక్త్యలంకారము. 'రూపకాతిశయోక్తి స్వ్యాన్నిగీర్వా
 ధ్యతానానకః. పశ్యన్తీలోత్పలద్వంద్వాన్నిససరంతి శితా శృరా' కువ. 'నిగీర్వాణ్యవసానంబు ప్రకృ
 త్య సమేయతో ప్రస్తుతస్య య దన్యత్వం యద్యద్ధోక్తా చ కల్పనమ్' కావ్యకారణమో గ్యచ్ఛ.
 సౌర్యాపగ్యవివర్యయః, విజ్ఞేయోఽతిశయోక్తిఃసా' ఉదా. 'కమల మనంభశికులేచ దవలయే
 తానికనకలతికాయాం సాచ మకుమారనుభగే, త్యుత్పాతపరంపరా కేయిసు' కా.ప్ర. బిక్కిపల
 కవలు యనుకాలంకారము. 'యమకంపానయక్త్యేతు' కా. ప్ర.

అ॥ జొటజొట - కిందిపెదవియందు, బాలచంద్రునివంటి సోపలును, ముమురీలుపులువంటి
 కొప్పునొ, వినయనొమలందు, తెల్ల కలుచుపూరేకులవంటి కన్నులును, వంచినవిల్లువంటి కనుబొమలును,

నిండుచందురునిబోలిన మోమును, బంగారుచాయగల మేనును, వజ్రపుటద్దముల కెనయైన కాంతిగల చెక్కిళ్ళును, జక్కవజంటవలె గుండ్రని స్తనములు గలిగియున్నది.

ఉ॥ గుత్తపుగుబ్బలాఁడి నుమ + కోమలి ముద్దులగుమ్మ మల్లె పూ
గుత్తి మెఱుంగుదీఁగె లత + కూన మనోజారవాళి జాళ్ళువా
ముత్తైపుఁగోల చంద్రకళ + మోహనమంత్రము కాంతిరాశి యీ
పుట్టడిబుమ్మయేకరణిఁ + బుట్టెనోకో యువలంపుభూళిలోన్.

92

అ॥ గుత్తపుగుబ్బలాఁడి - చిగువైనయావనము గలదియును - కఠినమైన స్తనములు గలదియును, నుమకోమలి - పుష్పమువలె మృదువైన మనోజ్ఞమైనదియును, ముద్దులగుమ్మ - ఘృద్ధులుగులుగునట్టిది యును, మల్లెపూగుత్తి - మల్లెపూవులగుత్తివలె నింపైనదియును, ఇది మల్లికార్జునునకుఁ దత్సమము. మెఱుంగుదీఁగె - ఉత్కృష్టకాంతిగల విద్యుల్లతవంటిదియును, మెఱపుదీఁగెను. బోలినదియును, లత కూన - లేఁగిఁగవంటి తనువుగలదియును, మనోజారవాళి - మన్మథునియొక్క ధ్వనియైనదియును, ఇది రవళయొక్క రూపాంతరము ఉదా. 'సీ. కెరలి నెమ్మలు నేయు కేకారవమ్ములు లావుకలెత్తునీలలరవాళి' ఆం. చంద్రా. జూసామముత్తైపుఁగోల - అపరంజితోఁగూర్చిన ముత్యములయొక్క బాణమువలె సాగ నైనదియును, చంద్రకళ - చంద్రునియందలి భాగమువలెఁ బ్రకాశమైనదియును, మోహనమంత్రము - మరులుకొలుపునట్టి యింద్రబాలవిద్య యైనదియును, మోహనమంత్ర మనుటకు 'వశ్యము, ఆకర్షణము, విద్యేచ్ఛణము, ఉచ్చాటనము, మోహనము, స్తంభనము, మారణము, శమనము, అనునవి యెనిమిది విధములు గలవు. వానినెల్ల మంత్రశాస్త్రములయందుఁ జూడనగును. ఉదా. 'ఓం క్లం క్లం దేవి ఇగన్మోహిని క్లం క్లం మాయాస్వరూపిణి సకలజనానాం మోహం కరు కరు క్లం క్లం స్వాహా' మం. కా 1. కాంతిరాశి - ప్రకాశముయొక్క ప్రోగుగాఁగూడినదియును, అయిన ఈపుట్టడిబొమ్మ - ఈయపరంజి ప్రతిమ, ఉపలంపు ఘృళిలోక - రాతిపిండియందును, ఏకరణిక - ఏకప్రకారముగా, పుట్టెనోకో - ఉద్భవించియుండెనొకదా, ఇందు 'పుట్టడిబొమ్మ' అనుటకుదా. 'సీ. తరతరంబులనండ్లితనంబున నలరపు, పుట్టివైఁడి బుట్టమఁ ప్రమున వెలయ' అని శృం. మ. అలం. మాలారూపకము. 'మాలా శు పూర్వవత్' కావ్ర. ఒకచోట బహూపమానములు కూడినప్పు డెటులమాలాపమ యగుచున్నదో యటులే యొకచోట సనేకధర్మముల నాలోపించినపుడు మాలారూపక వగుచున్నది. ఉదా. 'జ్ఞాంజ ర్యస్య తస్యోశీ తనవిమోత్సర్గస్య హస్తోద్ధమః కాంతేః కర్మణి కర్మనర్మరహసా ముల్లాభవా వాసహూః, నిద్యా వక్రగిరాం విధేననవధి ప్రావీణ్యసాక్షాత్క్రియా, బాణాః పంచశిలీమృదుస్థ త్తలవా చూడామణిః సా స్రయా' ర. గం.

తా॥ దృఢమైన యావనముగలదియును, బుష్పమువలె మనోజ్ఞమయినదియును, ఘృద్ధులుగులుగు చున్నదియును. మల్లికాగుచ్ఛమువలె నింపైనదియును, విద్యుల్లతవోలెఁ బ్రకాశించుచున్నదియును, లేచివలంటిగలదును, మన్మథునివారువమగు చిరుకవలె నొప్పుచున్నదియును, బంగారుతో నమ్మించి బడిన ముత్యములపాణమును బోలినదియును, జంద్రకళతో సమానముగఁ బ్రకాశించుచున్నదియును, మోహమును గలిగించునట్టి యింద్రబాలవిద్యవలె నొప్పుచున్నదియు నగు నీచొక్కపు బంగారుబొమ్మ

—: రంభ నిరంకుశునియొద్దకు వచ్చుట .—

సీ॥ జలుగుపయ్యెద జాఱఁ ♦ జికిలిగుబ్బలకాంతి, దిగఁబాఱదిశల్లె ♦ దెలివిపఱవ
నలవోకగాఁజూడ ♦ ననమాస్త్రునిశితమా, ర్గణపరంపరలొక్క ♦ రాశిఁబడఁగఁ
గరపంకజములూఁవఁ ♦ గనకకంకణర్పుణ, నాదసంపదగుమా ♦ నముగఁజెలఁగఁ
బ్రతిపదంబుననూపు ♦ రర్పుశంర్పుశవిరావ, మునమూఁగఁబడిహంస ♦ ములు దొలంగఁ
గీ॥ ధనరుచాతుర్యధుర్య సౌం ♦ దర్యరేఖఁ, దగిలివీడనిచూపులు ♦ మగిడిడిగియ,
రాకమర్త్యులవెంటాడి ♦ రానమర్త్య. నీరజాక్షి నిరంకుశుఁ ♦ జేరవచ్చె. 93

అ॥ అమర్త్యనీరజాక్షి - దేవతాశ్రీయగునారంభ; జలుగుపయ్యెద - చిత్రలేఖనము గల
చేలాంచలము దుకూలాంబరముయొక్క పైఁటయనియు జెప్పవచ్చును. జాఱఁ - దిగఁబడుండఁగా,
చికిలిగుబ్బలికాంతి - తుడిచి చక్కఁజేసిన కుచములయొక్కప్రకాశము, దిగఁబాఱన్ - క్రిందికిఁ
బ్రసరించుచుండఁగా; దిశల్లెన్ - దిక్కులన్నియును; తెలివిపఱపన్ - స్పష్టముగాఁజేయుచుండఁ
గాను, అలవోకగాన్ - ఇష్టమువచ్చినట్లు - స్వేచ్ఛగా, చూడన్ - అవలొకిందుచుండఁగా, అస
మాస్త్రునిశితమార్గణపరంపరలు. అసమాస్త్రు - విషమసంఖ్యగల బాణములుగలవాడయిన మన్మథుని
యొక్క; నిశిత - వాడియైన, మార్గణ - బాణములయొక్క, పరంపరలు - వరుసలు, అనుక్రమ
ములు. ఒక్కరాశిన్ - ఒక్కప్రొవునందు, పడఁగన్ - చేరుచుండఁగాను, కరపంకజములు - పద్మ
ములవంటివాస్త్రములు, ఊఁపన్ - ఊగించఁగా, కనకకంకణర్పుణనాదసంపద - కనకకంకణ - సువర్ణ
మయమగు హస్తాభరణములవలన, ర్పుణనాద - ర్పుణతార్కరముయొక్క, సంపద - అధికము, గుమా
నముగన్ - అవ్యక్తమధురముగా, 'ని. గుమానము - సంజేహము' ఆం. వా. 'చలఁగన్' - ఒప్పు
చుండఁగాను, ప్రతిపదంబునన్ - అడుగడుగునందు, మాపుర - కాలియందలయొక్క, ర్పుశంర్పుశ
నిర్రావముగన్ - ర్పుశంర్పుశయనెడు ధ్వనివలన, హంసములు - హంసలు, మూఁగఁబడి - చుట్టు
కొని, తొలంగన్ - దారితొలఁగియావలికిఁ బోవుచుండఁగాను, తనరు - ఒప్పుచున్న, చాతుర్య
ధుర్యసౌందర్యరేఖన్ - చాతుర్య-సేర్పుయొక్క, ధుర్య - భారమునువహించుచున్న, సౌందర్య -
చక్కఁదనముతోఁగూడిన, రేఖన్ - శరీరసౌష్ఠ్యవముతో, తగిలి - పొంగి, పీడని - పీడినవనిఅనఁగా
తెప్పువచ్చుననియునుట, చూపులు - విక్షణములు, మగిడి - మరల - డిగియరాక - చెక్కఁజుచుటకు
వీలుగాక అనఁగా గమక్రమముగ నెక్కువయునుగాని తెక్కువ కాదనిగొవము. మర్త్యులన్ - మాన
వులను, వెంటాడిరాన్ - వెంటడించిరాఁగా, అనిమిషశ్రీ యగుటవలన నామూఁగిదాహుక్రమ
క్రమముగా నధికమై మానవుల నాక్రమించిన దని కవిహృదయము. పెద్దనార్యుడుగా 'ఉ. చూచి
ర్పుశం ర్పుశత్కటక ♦ సూచిత వేగపదారవిందయై, లేచి కుచంబులుండుము ♦ లేడునుల్లలనాడ
నయ్యెడం, బూచినయొక్క పోఁకనును ♦ బోదయఁజేసి విలొకనప్రభా, వీచికలం దాని మనదా ♦ కలకాం
బుధి పెల్లిగొల్పుచున్' అనినాడు. రంభ నిరంకుశునియొద్దకు వచ్చునప్పుడు పయ్యెదబాటుట కామం
గరము.

‘ఓంః ప్రస్ఫుతీక్షణే విచలతః మాపాదశే మత్స్యవ
 ధృమ్మిల్లః కుసుమాంచితో విగళతి ప్రాప్తోఽపి బద్ధంపునః
 ప్రచ్ఛన్నా ప్రజతః స్తనా ప్రకటతాం శ్రోణీతటం దృశ్యతే,
 నీవీ చ ఫలతి స్థితాఽపి నుదృఢం కామేంగితం యోషితామ్ రతి.

ఈశ్లోకమున కాంధ్రము:

చ॥ పెదవి గదల్చు గన్నగళం ♦ పెంపెసలారచిటుందుఁజూచుచు బ
 య్యదవిదిలించు జన్నులు బ ♦ యల్పదఁ గొప్పననున్న శ్రోవ్విరుల్
 పెదరినఁ బల్కరుందులుము ♦ జెక్కునజెమ్మట జీరనించు గ
 ట్టదిరినఁ జక్కగట్టు జప ♦ లాక్షి మనోహరమూర్తి జూచినన్. కళా. కా.

నిరంకుశుఁ - నిరంకుశుడనెడు పెరుగలయాబ్రాహ్మణుని, యొద్దకుచేరవచ్చెన్. సమీపించెను, అలం-
 అతిశయోక్తి, విషయస్వస్థపాదానా, ద్విషయ్యుపనిబధ్యతే, యత్ర సాఽతిశయోక్తి స్యాత్. కవి
 ప్రాధోక్తిజీవితా’ అని ప్రతా. ఉదా. ‘కమల మనం భసికమలే. చమవలయే తాని కనకలతికాయాం
 సా చ ను మారసుభగే త్యుత్పాత పరంపరాకేయం’ కా. ప్ర.

తా॥ ఆదేవతాస్త్రీయొక్కవైట జాటుచుండఁగా స్తనములకాంతి క్రిందికిఁబ్రసరించుచుం
 దిక్కులనిండుచుండెను. ఇచ్చవచ్చినట్లు మాచెడుమాపులవలన మన్మథబాణపరంపరలు కురియుచుం
 డెను. కమలములవంటి హస్తముల నూపుచుండుటవలనఁ గాంచనహస్తాభరములయొక్కధ్వని యవ్యక్త
 మధురముగా నుండెను. నడచునప్పుడు కాలియందెలయొక్క చప్పుడువలన నంచలు పాదములఁజాట్టు
 కొనుచు మరలఁదొలఁగుచునుండెను. నేర్పుగలదియు నందకత్తెయు నైనయాచిడయొక్క చూపులు క్రమ
 క్రమముగా వృద్ధియగుచు జనుల నాకర్షించుచున్నవి. ఇట్లానిరంకుశునిచెంతకు వచ్చెను.

—: నిరంకుశుండు సంతోషించుట :—

క. చనుదెంచి యెదుట నిలిచిన, వనజేక్షణఁ గౌగిలించి ♦ వసుధా సురనం

దనుఁడు నయనాంచలాశ్రులు, కొనగోరం దొలఁగ మీటు ♦ కొనుచుం బలికె 94

అ॥ చనుదెంచి - తనసమీపమునకువచ్చి, ఎదుటన్ - ముందరనిలిచిన, వనజేక్షణఁ - నిలిచి
 యున్న పద్మములవంటి కన్నులగలదైన యారంభను, వసుధాసురనందనుఁడు - పుడమికి వేల్పువంటి
 వాడయిన యాసురశర్రుకుమారుఁడు, కౌగిలించి - ఆలింగనముచేసి, నయనాంచలాశ్రులు - నయ
 నాంచల - తనయొక్కకనుగొనలయందలి, అశ్రులు - కన్నీరు, కొనగోరక - కోటియొక్కచివ
 రతో, ఇచట గోరక అనుటకు నూ. ఔప విభక్తికముల తృతీయా సప్తమీ విభక్తులకత్వంబాదేశం
 బగు బా. వ్యా. తొలంగ - స్వస్థానమును విడుచునట్లు, మీటుకొనుచు - ఎగఁజిమ్ముకొనుచు
 పలికెన్ - ఇట్లువచించెను.

తా॥ రాఁగానే యారంభను నిరంకుశుఁ డాలింగనమొనర్చి తన కన్నులనుండి ప్రవించుచున్న
 యశ్రువులను గొనగోటితోఁ జిమ్ముకొనుచు నిట్లువచించె.

క. నాకైలోకైకస్తు, త్యాకారము తాతిలోన ♦ నణగించిమనో
వ్యాకీర్ణశోకభరమున, నాకులపడియుండవలసె ♦ నొందరభాగ్నీ.

95

అ॥ తరలాక్షి - ఓచంచలమైన కన్నులుగలదానా, నాకై - నాకోరిత, లోకైకస్తూత్యాకారముకా. లోక - ప్రపంచమునందు, ఏక - ముఖ్యముగా 'ని. ఏకేముఖ్యాన్యకేవలాః అని నానా. స్తుత్య - పొగడందగిన, అకారముకా - చక్కదనమును, తాతిలోనకా - విలాగర్థమున, అణగించి - మాటుపఱచి, మనోవ్యాకీర్ణశోకభరమునకా - మనః - మనస్సునందు, వి. విశేషముగా, 'ని. విశ్రేష్ఠా తీతనానాథే విస్వాత్పక్షిణ్య నవ్యయం. అనివిశ్వ. ఆకీర్ణ - ఎడములేక, యంతిలనునిండినట్టి, అనఁగాఁ బూర్ణభవించియునుట, శోక - దుఃఖముయొక్క, భరమునకా - అతిశయముతో, అనులపడి - కలఁత పడి, వ్యాకులముకుడెంది, ఉండవలసెకా - ఉండవలసివచ్చెను, ఔకా - అపుగనుచు.

తా॥ ఓరంభా! నీవు నానిమిత్త మిట్లు కఠినమైన శిలాగర్భమున. నీచక్కదనమును బాచి కొనియుంటివి గదా.

ప॥ అన విని యయ్యరవిందదళాయతాక్షి భూసురనందనున క్లిప్తనియె. 96

అ॥ అనకా - ఇట్లుపలుకఁగా, విని - ఆకర్షించినదై, అయ్యరవిందదళాయతాక్షి - తామగ పుపులయొక్క రేకులవంటి విశాలమైనకన్నులుగల యాదేవనేశ్వ, భూసురనందనునకుడ - పువ్వుమీకి వేలుపువంటివాడయిన యాసురశర్మ కొడుకునకు, ఇట్లనియెకా - ఈ ప్రకారముగాఁజెప్పెను. సైపద్యముతో నన్వయము.

తా॥ ఇట్లు వచించినతోడనే యానిరంకుశునితో రంభ యాసీతిగాఁ జెప్పఁబోయెను.

సీ॥ నలునకా శనిచేతి ♦ యలత హరిశ్చంద్ర, మహిపాల మాళికా ♦ మాళికోల్పు
రోహిణీభర్తకా ♦ రాహుచే బకుపాటు, పంచసాయకనకా ♦ భస్మమగుట
వనజసుభవునంత ♦ వానికా తలపోక, పాకశాసనునకా ♦ బ్రహ్మహత్య
యరవింద నేత్రునకా బోయచే జాపు, మానకా భిక్షాట ♦ నాననక్తి
గీ॥ ఘుఁఁడు రామనృపాలున ♦ కా తలంప, నుత్కటంబైనవత్సీ వి ♦ యోగదూఖ
మొంతవారికిఁ గాని మ ♦ సీసురేంద్ర, కర్మనుభవనీయంబు ♦ గాకపోదు. 97.

అ॥ మహీసురేంద్ర - పుడమికి వేలుపులవంటివారిలో శ్రేష్ఠుడయిన వాఁడూ, శనిచేతి యలత - శనిహాధింతులచేత నయినకష్టము, నలునకా - చక్రచక్రయైన సూర్యుండుతనానినా కలుగవలసినది, ఇది సంభవింపఁదగినది కాదనుట. ఇట్లే యంతిలసూర్యునకు. ఇచట శనియనఁ గలి పురుషుడేయని తెలియవలయును. 'శ్లో॥ హరిశ్చంద్రో నతో రాహు పువ్వుపువ్వు భస్మమగుతా రాక్షసర్యకృషడైతే చక్రవర్తినః' అను ప్రసిద్ధినిబట్టి నలుఁడు కలియుగములోనివాఁడు కాఁడుగదా! కలియని భారతాదులందుఁ గన్పట్టుచున్నది. కాని యది యసంగత మని కలి యేపురాణములనుబట్టియో తుదగ్గరించినట్లు ధృవపథమున్నది. 'సీ॥ నలునకా కలిచేతియలత' అని ననుగణబోధమాత్రమ. మనము నిమగ్నించినంతలో

తే|| “పాశ్చాత్యులకొపకీడా వలీధుండైన, యాత్రిశంకుండువో ల్కజం ♦ భారీయెదురఁ
గాంతిసంపదఁగోల్పియి ♦ కలయుగంబు, సాధ్వసాతిరేకంబున ♦ జలదరించె” శృ. నై. సప్త 95.

అ|| ‘కలహముల మొగంబకలియుగంబు’ శృ. నై. సప్త. 107

‘కలిరాజున్ - కలియుగమునెడిదొరను’ (ఏతత్సృంధవ్యాఖ్య 569 పు.) ఇల్లు శ్రీనాథాదులచేఁ
గలియుగమని యెన్నఁబడుచున్న కలిపురుషుండు కలియుగారంభమున జనించుట సహజముగాని
యంతకుఁ బూర్వయుగములయందుండననుట శ్శుంభసముకాదు. శని యన్నియుగములయందుండు
వాఁడు శనియే కలిపురుషునావతారమై త్తినట్లు కొన్నిపురాణగాథలున్నవి. ఇట్లేహరిశ్చంద్రకథయందును
గౌరన కాలకాశీకుండు కలిపురుషుఁడేయనియును శంకరకవి యొకచోఁ గలిపురుషుఁడనియు నొకచో
శనియనియుఁజెప్పిరి. (శంక. హరి. పం. 183. చ. 99.) శిల్పకాస్త్రములయందుఁ గలిని యముని
యొక్కనుంఁతగా వర్ణింపఁబడియున్నది. ద్విభుజః కృష్ణవర్ణస్తు ఖడ్గభేటకసంయుతః శరాల
దంష్ట్రీవదనో రక్తమాల్యానులేపనః రక్తవస్త్రధర శ్చౌగ్రః కిరీటమకుటాన్వితః, దీప్తాగ్నిసదృశాక్ష
శ్చ మహామహిషవాహనః యమస్తు తస్యపార్శ్వస్థౌ × × × × చిత్రగుప్తః కలి
తైచివ, ద్వారపార్శ్వ తు సంస్థితౌ, కృష్ణశ్యామనిభౌ తౌ చ రక్తవస్త్రధృతౌ పుణౌ పీఠపార్శ్వగతౌ
మృత్యుసహితౌ × × × × నీలలాహిత సంకాశౌ ద్వౌ చామరధృతౌ శ్రీయా
పురతః సంస్థితౌ విప్రా. ధర్మాధర్మసమాహృయాః యమః సింహాసనారూఢో మహిషరోహితస్తతా
శి. ర. ఇచట హరిశ్చంద్రశబ్దము హరిశ్చంద్రః అగుటకు నూ. ‘ప్రసన్నాస్య హరిశ్చంద్రా
వృషీ. సిద్ధాం. హరిశ్చంద్రగ్రహణ మనుంఁతార్థమ్, ఋషీ ఇతికిం ప్రకణ్యో దేశః, హరిశ్చంద్రో
మాణవకః, ప్రసన్నాస్యహరిశ్చంద్రావృషీ అనుంఁతార్థ మితి మంఁత్రేతు, ప్రాస్యాచ్చంద్రోత్తరపాదే
మంఁత్రే, ఇతి పూర్వసూత్రేజైవ సిద్ధ మితిభావః తత్సూత్రం వైదికప్రక్రియాయాం వ్యాఖ్యాస్యతే.
మాలకోల్ప - కటజాతివాని కూడిగము చేయుట, హరిశ్చంద్రమహిషాలమాళికా - రాజులలోఁకేఠుఁ
డయిన హరిశ్చంద్రునకేనా ప్రాప్తించవలసినది. రాహుచేఁబడుపాటు - విచధారలలో నధికుఁడైన
రాహువుచే మ్రొంగఁబడుట, గోహిణీధర్తకా - దేవతలందఱి కన్యతము నొసంగెడి చంద్రునకేనా
తటస్థించవలసినది, భస్మగురుట - కాలి బూడిదయైపోవుట, పంచసాయకునకా - ఉన్మాదన, రోధన,
సమ్మోహన, శోభణ, మాగణము లనునైదుబాణములు గలిగి ప్రపంచమునందలి శ్రీ పురుష సము
దాయమునంతటికిని సంతోషము గలిగించునట్టి మన్మథునికేనా దాపరించవలసినది. తలపోక - శిరస్సు
తెగిపోవుట, వసజసంధృప్తసంతవానికా - జగత్సృష్టికర్త యైనబ్రహ్మదేవునికిఁ బ్రాప్తించఁబడినదేనా,
పూర్వము బ్రహ్మదేవున కైదుశిరములనియు నొకానొకప్పుడా యైదుశిరములలో నొకటి శివునిచే
ఛేదించఁబడినదినిఁబు బురాణప్రసిద్ధి. బ్రహ్మహత్య - బ్రాహ్మణునిఁ జంపుటవలసి పాపము, పాప
శాసనునకా - పుణ్యలోమున కడ్డపతియైన యింద్రునికిఁ దగులవలసినదేనా, ఇంద్రుఁడొకప్పుడు
తృప్త్యునుఁడు డగుచిహ్నుగాపాచార్యునిఁ జంపినందున నతనికి బ్రహ్మహత్యాదోషము సంభవించి
యిక్కట్లుఁబడినట్లు భాగవతమునఁగలదు. బోయచేఁజావు - కిరాతునిచేఁజమ్ముట, అరవిందశీఘ్ర
నకా - దానపులను సంహరించువాఁడైన శ్రీ కృష్ణునకేనా సంభవించవలసినది. శ్రీరాముండు చాలిని
బాణముతోఁగొట్టఁగా నాతఁడు నిష్కారణముగా నాపై నేల శరమువిడిచితివన రాముండు నీయుత్తర
జన్మమున బోయవాఁడై నేను గృష్ణావతారమును విడుచుసమయమున నీవును నిట్లే బాణమునాపైఁ

బ్రయోగింపఁగల వనుటయు నటులనే కృష్ణావతారాంతమున బోయవాని బాణప్రాప్తిచే శ్రీ కృష్ణావతార సమాప్తియగుటయుఁ బురాణములయందుఁ గలదు. భిక్షుటానావసక్తి - అడుగుకొని తినుట, హరునకా - వెండికొండ నివాసముగను నువర్ణపర్వతము మాస్తమున విల్లుగను నన్నపూర్ణాదేవి భార్య గను గల శివునికేనా కలుగవలసినది, శివుఁడాదిభిక్షకుఁడని శాస్త్రప్రసిద్ధి. తలంపన్ - విచారించఁగా, ఉత్పటంబు - అధికము, ఐన - అయినట్టి, పత్నీవియోగదుఃఖము - భార్య యెడబాటగుటవలని శోకము, ఘనుఁడురామనృపాలనకా - గొప్పవాడయిన యమురామునికి సంప్రాప్తించఁదగినదేనా, ఇచట పత్నీవిశేషణమునకు వికల్పముగాఁ బ్రభమావిభ్రాంతియంతమగుటకు 'నూ.విభాషయానుసంతంస్యా దత్రపత్నీవిశేషణమ్, భావ్యద్యర్థవ్యవధానేతు భేద్యస్యనిఖిలంభవేత్' అథ. ఎంతవారికిఁగాని-ఎంతటి ఘనులకైనను, కర్మము - ప్రారబ్ధము, అనుభవనీయంబు - అనుభవించఁదగినది, కాకపోదు - అట్లుగాక వ్యర్థముగాఁబోదునుమా, ఇచట నలునకాశనిచేతీయలతగ ఇట్లుపమానములనుప్రాసము. ఎంతవారికినిఁగాని మహీనురేంద్ర కర్మచనుభవనీయంబుగాకపోదు, అనుటచే బహుసమానార్థాంతరన్యాసము. 'సామాన్యం వావిశేషోవా తదన్యేనసమర్థ్యతే, యత్రసోఽర్థాంతరన్యాసః సాధక్మ్యేనేతరేణవా' కా. ప్ర. ఇందుసీసపద్య చతుర్థ బృహత్సాదమునఁతృతీయ చెప్పఁబడినది.

తా|| ఓనిరంకుశుఁడా! నలచక్రవర్తిని గలిపురుషుఁడు వేధించుటయు, హరిశ్చంద్ర సార్వభౌముఁడు మాలవానిని నేవించుటయుఁ, చంద్రుఁడు రాహువుచే మ్రింగఁబడుటయు, మన్మథుఁడు శివునికంటినుంటతో బూడిదయగుటయు, బ్రహ్మకు శిరస్సుతెగుటయు, నింద్రునకు బ్రహ్మహత్య దగులుటయు, గృష్ణుఁడు కిరాతునిచే జచ్చుటయు, శివుఁడు భిక్షమెత్తికొనుటయు, రాముఁడు సతి నెడబాసి దుఃఖమనుభవించుటయు, గలుగలేదా! మీరెల్లరు సామాన్యుల ఇట్టివారిలో నేనెంతటి దానను. కావున నెంతటిమహనీయులకైనను ప్రారబ్ధమనుభవింపక తప్పదుగదా!

—: రంభ నిరంకుశుని బ్రశంసించుట :—

క|| ఆపద లెవ్వరికైనన్, బ్రాపింపకపోవు వానిఁ * బావఁగ మిగులన్

బ్రా పగుచుట్టముగలుగుట, పో పుణ్యవిపాక ఫలము * భూసురవర్యా,

98

అ|| భూసురవర్యా - పుడమికి వేలుపులుగానున్నవారిలో శ్రేష్ఠుఁడా, ఎవ్వరికైనన్ - ఎటు వంటివారికైనను, ఆపదలు - కష్టములు, ప్రాపింపకపోవు - రాకపోవు, వానిన్ - ఆకష్టములను, పాపఁగన్ - తొలఁగించుటకుఁగాను, మిగులన్ - ఎక్కువగా, ప్రాపగుచుట్టము - ఆదరువుగలబంధువు, కలుగుటపో - లభించుటయేకదా, ఇచట 'కలుగుటపో' అనుటకు 'నూ. ఆన్యేష్యర్థవిశేషే న్యురంకే శ్రుతిమనూహరా' అథ. పుణ్యవిపాకఫలము - పుణ్యముపరిపక్వమునుజెందినఫలము. మహాదృష్టము, లోకముననెవ్వరికైన నాపదలు వచ్చునుగాని, వానిని దొలఁగించఁగల బంధువులు లభించుటయే యదృష్టము. అనుటచే అప్రస్తుత ప్రశంసాలంకారము. 'అప్రస్తుతస్యకథనాత్ ప్రస్తుతం యత్యే గమ్యతే, అప్రస్తుత ప్రశంసేయం సారూప్యాదినియంత్యితా' ప్రతా. 'అప్రస్తుత ప్రశంసాయా సాదైవ ప్రస్తుతాశ్రయా కార్యే నిమిత్తే సామాన్యే విశేషే ప్రస్తుతే సతి, తదన్యస్య వచస్తుత్యే కుల్పన్యై వేతి పంచధా' కా. పృ. ఉదా. 'నుహృద్వధూ బాహుజలప్రమార్జనం, కఠోతి చైర్విపతి యాతనేన యః, స ఏవ పూజ్యః సపుమాన్ సనీలిమాన్ నుజీవితంతస్య సభాజనం త్రియః'

తా|| ఓనిండుకుడా! కష్టము లేకనే రాకపోవు గాని యట్టిపానిని బోగొట్టగల స్నేహితులు లభించుటయే పూర్వప్రయత్నానల్యమునుమా!

ఉ|| ఆపదకై న బుధున ♦ మక్కలనీర్చునంబు రోగమున్
బాపగల బాలునొప్పము ♦ పాపము క్షిపించేయుపుత్తుడున్
గోపముడంచు తెల్వి బుధ ♦ గోటిక మెచ్చగువిద్య దీననం
తాపమునూడలేనదయ ♦ యైనవశంబునగాక రల్లునే.

99

అ|| ఆపదకు - కష్టమునుబోధించుట, బుధ - ఆకృత్యు వచ్చిన, బంధుబంధు - చుట్టముల యొక్క సముదాయమును, అక్కలనీర్చు - అవసరమును చొలగించునట్టి, ధనంబు - ద్రవ్యమును, రోగము - వ్యాధిని, పాపగల బాలునొప్పము - చాలనొప్పము - శక్తిగలిగినటువంటివందను, పాప విముక్తిని - పాపమునుబోధించుట, చేయుపుత్తుడు - ఆచరించునటువంటి కుమారుడును, గోపమువంచుతెల్వి - గోపమునునశించియునట్టి భూషమును, బుధగోటిక - పండితుల యొక్క సమాహారమును, మెచ్చగువిద్య - మెప్పుగలవిద్యయును, అనగా - బండితులు మెచ్చునటువంటివిద్య యనుట, దీనసంతాపము - దరిద్రులయొక్క కాకను, చూడలేనిదయ - చూచి సహించలేని కారుణ్యమును, దైవవశంబునగాక - అదృష్టవశముననేకప్పు, ఇచట 'దైవవశంబునగాక' అనుటకు 'నూ. కృదిదగ్ధవిశేషేన రూఢ' ప్రాంతమయ్యతే' అధ. కల్లునే - పొట్టించునా - ప్రాప్తించదనుట, ఇందు కార్యసాధనమున కొక్కసాధనమేదాలియుండ బెక్కుసాధనములను గార్యమునందు నన్వయించుటచే సముచ్చదాలంకారము. ఉదా. పగలు వెలవెలబాటుచున్న చంద్రుడు కలువకులేని కొలను, లుట్టుడగురాని దరిద్రులగు స్త్రీయు, రాజసభలో బలుకుబడిగల దుష్టులు, ఇవి నాకుహృదయ శల్యములు.

తా|| ఓనిశంకుకుడా! వినుము! లోకమునం దెవ్వరికైనను గష్టకాలమున సహాయము చేయునట్టి స్నేహితులును, నవసరమైనప్పుడు పయోగపడు ధనమును, వ్యాధినిబోగొట్టగలిగిన యాచర్యమును, తలదండ్రులు చేసినపాపములను బోగొట్టునటువంటి సుతుడును, గోపమును రహితముచేయునట్టి శాంతముతోగూడిన భూషమును, పొట్టులు కొనియాడదగిన విద్యయును, దరిద్రులయొక్క పరితాపమునుగాంచి సహించలేని దయయును, నివియన్నియు నదృష్టవశముననే లభించునుగాని సామాన్యముగా సంప్రాప్తించవు గదా.

గీ|| నాకు నినువంటివినయనిర్ణయధురీణు, పొందు గలుగంగల గాదె యో భూసురేంద్ర
పాకశాసనదత్త శా ♦ పము దొలంగె, వరతరంబైన నిర్జర ♦ త్వంబుంగంటి. 100

అ|| ఓభూసురేంద్ర - పుడమికి వేరువులుగా నొప్పినవారిలో నధిపతిడైనవాడూ, నాకు - నాకు, నినువంటి - నీనట్టి, నిన్ను - బోలిన, వినయనిర్ణయధురీణు - పొందు, వినయ - ధర్మమునందు, నిర్ణయ - నిశ్చయమైన, ధురీణు - పొందు - భాగమునుపహించెడివాని స్నేహము, కలుగంగలగాదె - కలిగియుండుట చేతనేకదా, 'నూ. కాదకదాగ్ధకంబగు' అని ప్రా. వ్యా. ఉదా. 'శౌరికృపగాదెనాకున' క్షయబలంబు' అని జ్ఞ. భా. పాకశాసనదత్తశాపము. పాకశాసన - ఇంద్రునివలన, దత్త - ఇయ్యబడిన, శాపము -

తిట్టు, తొలంగెక - విమోచనమయ్యెను, వరతంబు - శ్రేష్ఠతనము, ఐన - అయినట్టి, నిర్జరత్వంబు - దేవతాత్వమును, కంటిక - పొందితిని, ఈపద్యమున, 'నినువంటి' అను పదప్రయోగమునకుదా. 'నూ. అట్టిపోనిబోటి శబ్దంబులు వదర్శకంబులు, బోటితనంతఃబ్రత్యయాహ్లాంబునగు, అట్టి ప్రభృతులు పరంబులగుచో నట్లు ప్రభృతి పరకనామానులకుంబలె బూర్వపదంబులకు విభక్తియు త్రివిధంబులం బరగగు, అందుబోటివంటులు సమానంబులు ఆవి పరంబులగుచో నాత్మాత్మమునకు నానుతచ్ఛబ్దంబు లకుంబోలెఁగార్యంబు, పోనిపరంబగుచోడు వర్ణకంబులొడద్రుతంబునిత్యంబు' ప్రా. వ్యా. "క. నిను వంటిసీతిపరులుకా" అనిశకాం. నాకు నీవంటి నీతికాలిపొందు గలుగుటచేతనే యింద్రకాపము తొలగి నది, శ్రేష్ఠమైన దేవత్వము లభించినది, అనుటచే గర్వము అనుసంహరిభావ ముదయించినది. నీవు మానవుఁడవుగా నగపడినను దేవతాచక్రవర్తి యగు నింద్రుఁడు నాపైఁ బ్రయోగించిన ఘోరకాపమును దొలంగించితి వనుటకు "ఆ. మిరెఁపుగింజ చూడఁ మీఁదనల్లగనుండుఁ, గొటికిచూడ లోనఁజూటుకు మనును, సజ్జను లగువారిఁసార మిట్లుండురా, విశ్వ" వేమ. 'జాడ్యం యో హరితి సింహతి వాచిసత్యం మానోన్నతిం దిశతి సాపమపాకరోతి. చేతఃప్రసాదయతి దిక్షుతనోతి కీర్తిం సత్సంగతిం కథయ కిం నకరోతి పుంసాం" భర్తృ. మంచివారిస్నేహము సకలార్థసాధనము ఎట్లన సత్యసంభాషణము గలిగించు చున్నది. బుద్ధిహింద్యమును బాధింతులనున్నది. గౌరవమును దెచ్చుచున్నది. చెడుబుద్ధుల నడుచు చున్నది. యశశ్చంద్రికల దిశాంతములవఱకుఁ జూటుచున్నది. మనస్సును రంజింపఁజేయుచున్నది. సాధు సంగమము మనుష్యులకుజేయని మేలొక్కటియులేదు. నాకు నీవంటి మహనీయుని పొందుగలుగుట చేతనేకదా యింద్ర కాపముదొలగినది. శ్రేష్ఠమైన దేవత్వము లభించినది. అనుటకు 'జన్మతస్మన్మహే ధన్యం సంసర్గోయత్రసత్తమైః, సౌభాగ్యంపశ్య నింబస్య చందనాచలజ్యూతః' హరిసు. మంచివారి స్నేహము సమస్తసుగుణముల నిచ్చును. మలయాచలమునఁ బుట్టాటచేతనేకదా వేఁపచెట్టు చందన పరి మళమునందఁగలిగినది. ఇచట నిరంకుశుఁడు వేశ్యమాతచే బరాధవింపఁబడినవాఁడయ్యు దివ్యలోక వాసిని యగు రంభచేఁ గొనియాడఁబడుచున్నాఁడనుటకు "స్పృహ్యుర్ధాంగిన్యాఃకన్యా కక్త్రీగిరీంద్ర నందిన్యాః, సాతదపిషహ్నుకన్యామూర్ధిన్యా ధూర్జపేష్టయతి" హరిసు. పార్వతి ద్వేషముచేత నిందించి నను గంగ శివునియొక్క జటాజూటముననే ప్రకాశించుచున్నదని భావము.

తా|| ఓ నిరంకుశుఁడా నాకు నీవంటి నీతికాలియొక్క స్నేహము లభించుటచేతనే కదా యింద్రనిశాపము పైతము విమోచనమయ్యెను. శ్రేష్ఠమైన బృందారకత్వమునుఁ బొందితిని.

క|| అనిపలికి ధారుణీసుర, తనయాగ్రణి పూర్వమైన ♦ దయదప్పకుమీ
నినుమఱవ నేనె వత్తున్, గనియుం గనకుండఁగా నొ ♦ కానొకవేశన్. 101

అ|| అనిపలికి - పైఁజెప్పిన ప్రకారముగావచ్చినదై, ధారుణీసురతనయాగ్రణి - శ్రేష్ఠుఁడ నగు నో బ్రాహ్మణకుమారుఁడా, పూర్వమైనదయ - కడఁచినకాలమున నీవు నాయందుంచిన కనికర మును, తప్పకుమీ - ఇంకను దప్పవలదునుమా, నినుమఱవకా - నిన్నుమఱచిపోను - నిన్నెప్పుడును జ్ఞాపకముననుంచుకొనెదననుట. కనియుంగనకుండఁగాకా - కనుపడికనుపడనట్లుగా, అనఁగా దేవతలు నన్నుజూచి పరాకుతోనుండెడి సమయమున నెవ్వరికిఁదెలియకుండననుట; ఒకానొకవేశకా - ఏదో యొకసమయమునందు, నేనెవత్తుకా - నాయంతట నేనే నీదగ్గఱకువచ్చెదను, ఇందు ఓ బ్రాహ్మణ

శ్రేష్ఠుడా పూర్వస్నేహమును మూవకుము, అని జ్ఞాపకముచేయుటచేత స్మృతియను సంచారిభావ మేర్పడినది. “పూర్వానుభూత విషయం జ్ఞానం స్మృతిరుదాహృతా” ప్రతా.

తా|| సీ ప్రాప్త్యానాం సప్త నాయం నిగివకుం జూపునున్నదయను వదలవలదు సుమా! నేనుమాత్రము నిన్నెన్నటిని పంపను. దేవతలకుం చెలియబండ నేనోయొక సమయమున నాయంతట నేనే నచ్చుచుండెదను.

చ|| విసయగుహోత్తపండవు వి + వేకసమగ్రుండ వార్య కోటిలో
ఘనుడవు సీతిశాలి నని + గాక మనోహరమూర్తి వెతయున్
వనితకు నిన్నుచుంటి మగ + వాని కవుంగిలి గల్లుటల్ మనం
బునఁ దలదోయఁ బూర్వకృత + పుణ్యనిపాకము గాక కొంచెమే.

102

అ|| విసయ గుహోత్తపండవు - వసువతోఁగూడిన గుహమునందు శ్రేష్ఠుఁడవు, వివేకసమగ్రుం డవు - నిండావిన జ్ఞానముగలవాఁడవు. అన్యకోటిలోక - పూజ్యులైనవారిలో, ఘనుడవు - గొప్ప వాఁడవు, సీతిశాలి - న్యాయముతోసొప్పచుండెడివాఁడవు. అదిగాక - అంతమాత్రమేకాకుండ, ఎంతయుక - మిక్కిలి, మనోహరమూర్తివి - సౌందర్యముతోఁగూడిన శరీరముగలవాఁడవు, కనుక, వనితకున్ - ఆంధురవానికి, నిన్నుచుంటి మగవానికవుంగిలి - సీబోటి పురుషునియాలింగనము, కల్లుటల్ - చేకూరుటయనగా, మనంబునన్ - మనస్సునందు, తలపోయక - విచారించఁగా పూర్వకృతపుణ్యవిపాకము, పూర్వకృత - త్రిందటికాలమునజేయబడిన, పుణ్య - భాగ్యముయొక్క, విపాకము - పరిపక్వము; - చక్కఁగాఁబండుట, కాక - అట్టిదిగాకుండ, కొంచెమే - స్వల్పమా, ఇందు “నిన్నుచుంటి” అను ప్రయోగమున కుదా. ‘ఆ. నిన్నుచుంటి పుణ్యనిరతుండు, అని విష్ణు. రతి యనుసంచారిభావము వర్ణించఁబడినది. క. తరుణీమణులకుం బురుషుల, కరయఁగ సంభోగవిషయ + మగునభిలాష, సుస్థరణము మనములబాడమిన, ధరలో నది రతి యనంగఁ + దగు నెట్లున్నకొ, ఉదా. ఉ. చల్లదనందె చంద్రునకుం + జక్కఁదనందె ప్రసూనధన్వికొ, సల్లలితోరుసారభమె + చైత్రుశ కొక్కనికొక్కమేలిమే, తెల్లము గాకనాపతియు + దీర్ఘగుణాధ్యుండు నారసింహభూవల్లభుఁ డల్లఃసర్వగుణావైభవ మెవ్వరికైనఁగల్గునే” అని కా. సం. ద్వితీయసముచ్చయాలంకారము. ఘటేకబోతన్యాసేన బహూనాంకార్యసాధనే, కారణానాంసముద్యోగః సద్వితీయః సముచ్చయః” అని ప్రతా. చాంద్రాలోకమున సముచ్చయమనియే చెప్పినాఁడు, మతియును

“తత్స్థితిహేతావేకస్మిన్ యత్రావ్య తత్కరం భవేత్ సముచ్చయోఽసౌ. కా. ప్ర.

ఉదా. ‘కులమమలినం భద్రామూర్తి స్మృతిఃక్రతుశాలిసీ భుజబలమలం స్థితంలక్ష్మీః ప్రభుత్వమఖండితమ్ ప్రకృతిసుభగాహ్యేతేభవా అమీభిరయం జనోప్రజతిసుతరాం దర్పంరాజం స్తవ కవాంకుశాః” (గ్రంథవిషయం) యువతికి సీవంటిగుగవానికవుంగిలి లభించుట పూర్వపుణ్యఫలమనుటచే, గర్వ మను సంచారిభావము గోచరింపచున్నది. ప్రతియొకలంకారికమునకు, సతియగు రోహిణియు నతనిసతియగు

తా|| శ్రీపమయిన సమ్రతగలవాడవు, జ్ఞానసంపన్నుడవు, పూజ్యులలో నధికుడవు న్యాయ వంతుడవు - చక్కనివాడవు, కనుక యువతికి నీవంటి సత్పురుషునియాలింగనము లభించుట పూర్వ జన్మమునఁ జేయబడిన సుకృతమువలని యద్భుతముగాని వేటొకటిగాదు.

క. తనువుం దనువుం గూడుట, ఘనతరసంసర్గఫలము ♦ గాదు తలంపక

మనమున్ మనముం గూడుటయునువమనంసర్గమ హిమ ♦ యవనినురేంద్రా. 103

అ|| అవనినురేంద్రా - పుడమి వేలుపులవంటివారిలో నధికుడైనవాఁడా, తనువుందనువుం గూడుట - ఒకశరీరముతో మరొక శరీరము కలియుట, ఇచట 'తనువు, అను శబ్దమునుగూర్చి నూ. సర్వత్రోదోతోద్వర్ధవతిమువతో'నన్న. 'మనువట్నాదిశబ్దానాం నడున్నేశ్చప్రయుజ్యతే' అధ. ఘనతరసంసర్గఫలము - ఎక్కువగాఁగలయికయొక్క ప్రయోజనము, కాదు - కానేరదు, అనఁగా నట్టిది సంగమము కాదనుట, తలంపక - ఆలోచించఁగా, మనమున్ మనముంగూడుట - ఒకరి మనస్సుతో నొకరిమనస్సు కలియుటయే, అనుపమసంసర్గమహిమ, అనుపమ - అసమానమైన, - సమా నములేని, సంసర్గ - కూడికయొక్క, మహిమ - గొప్పతనము, అలం, అగ్ధాంతరన్యాసాలంకారము. శరీరము శరీరము కలియుట సంభోగముకాదు, మనస్సు మనస్సు కలియుటయే సంభోగమగును. ఇచట మనస్సులొకటిగానిది సంభోగము కాదనుటకు "ఏతత్కామఫలం లోకేతద్వయోరేకచిత్తతా. అన్యచిత్తకృతే కామే శవయోవివసంగమః" భర్తృ-

తా|| ఓయత్తమప్రాహ్మణుఁడా! ఒకశరీరముతో మరొకశరీరము కలియుట సంభోగము కాదు. ఒకరిమనస్సుతో నొకరిమనస్సుకలియుటయే సాటిలేని సంభోగ మగును.

—; రంభ స్వర్గమునకుఁ జనుట ;—

క|| అదిగాక మనకు మదియున్, మదియుం గలసినది యింక ♦ మఱపులుగలవే

ముదమొదవఁ బోయివచ్చెదఁ, ద్రిదివంబున కనుచు రంభ♦ దివికిఁజనియెన్ 104

అ|| అదిగాక - అంతమాత్రమేగాక, 'అదిగాక' అనుటకు నూ. కృచిత్రగ్ధవశేషేచనూఢౌ విక్రాంతిరుచ్చతే. అధ. మనకు - మనయిరువురికిని, మదియున్ మదియున్ - నీమనస్సును నామన స్సును, కలిసినది - ఏకమైనది, ఇంకక - ఇకమిఁదట, మఱపులు - నన్నునీవు నిన్నునేను మఱచి యుండుటలు, కలవే - ఉండునా, - ఉండవనుట, ముదమొదవఁ - సంతోషముగలుగఁగా, త్రిదివంబునకు - దేవలోకమునకు, పోయివచ్చెదన్ - వెళ్ళిరుదలవస్తును, అనుచున్ - ఇట్లు పలుకుచు, రంభ - ఆదేవవేశ్య, దివికి - స్వర్గమునకు, చనియెన్ - పోయెను. ఇందు మన యిరువురికి మనస్సుకలియుటచేత నొకరినొకర మెన్నటికిని మఱవయుగదా! దేవలోకమున కేగి వత్తు వత్తుననుటచే ధృతి యనుసంచారిభావ ముత్పన్నమయినది. "ధృతి శ్చైత్యస్య నైష్ఠుహ్యం జ్ఞానాభిప్రే గమాదిభిః" ప్రతా. ఇచట రంభ నిరంకుశునితో మనకు మనస్సు లేకబింబించినది కనుక దూరముననుం డినను సమీపముననున్నట్లే యనుటను గూర్చి "దూరస్థోఽపి నదూరస్థోయో యస్యమనసిస్థితయో,

యస్యహృదయే నాస్తి సమీపస్థోఽపి దూరతః” చాణ. మనయుభయుల మనస్సు కలసినదికనుక నితః ముఱవముట స్త్రీరసీరన్యాయమని యూహింపవలయును.

తా|| మనయిద్దరికి సంభోగస్నేహమే కాక మనస్సు లేకీభవించుటవలన నొకరినొకరము ముఱచి యుండము గదా: సంతోషముగా దివ్యలోకమున కేగి వచ్చెదను. అని యాదేవకాంత స్వర్గమునకుఁ బోయెను.

—: రంభ యింద్రనభకుఁ బోవుట :—

సీ. చామరగ్రాహిణీ ♦ స్వర్ణకంకణరూపా, త్కారపోషితనటీ ♦ కటకనినదుఁ
దనులతాముఖశమే ♦ ధావిధాయకసౌర, గాయకగేయ సం ♦ కలితపులకు
ధవళసారసలన ♦ త్కాసారమతికార, జాంబకాంబుజ సహ ♦ స్రాంచితాంగు
వర్ణిత దోర్లతా ♦ స్వస్తికామరయోషి, దభిరామకాంతి భా ♦ గుభయభాగు
గీ. నిర్జరాచార్య జల్మిత ♦ నీతిశాస్త్రు, వచనకంపితమూర్ధ సా ♦ ర్వప్రదీప్త
రత్నమయకుండలప్రభా ♦ రాజమానునింద్రుఁ జేరంగవచ్చెఁబూ ♦ ణ్ణేదువదన. 10ర.

అ. పూర్ణేందువదన - నిండుచందురునివంటి మొగముగలదైన యాసురకాంత, చామర.....
నినదుక. చామరగ్రాహిణీ - విజామరములను జేబూనిన దాసీలయొక్క, ‘ని. చామరంతు ప్రకీ
ర్ణకం’ అని అ. స్వర్ణకంకణ - అపనంజ హస్తాభరణములవలని, యుతార్కార - యుజాయనునట్టి
ధ్వనిచేత, పోషిత - రక్షించఁబడిన, నటీకటక - నాట్యముచేయుచున్న స్త్రీల కాలియందలయొక్క,
నినదుక - ధ్వనిగలవానిని, తను.....పులకుక. తనులతా - ఒడలనెడి తీగయందు, ముఖశ -
అపుడు వికసించిన మొగ్గలవంటి, మేధా - ధారణాశక్తిగలబుద్ధితో, ని ‘ధీర్ధారణావతిమేధా’ అని
అ. విధాయక - చేయుచున్న, సౌర - దేవతాసంబంధమైన, గాయక - గానముచేయువారియొక్క,
గేయ - సంగీతముతో, సంకలిక - మానుకొనిన, పులకుక - మేనియొక్క గగుర్పాటుగలవానిని,
ధవళ.....తాంగుక. ధవళ - తెల్లనివైన, సారస - తామరపువ్వులవలన, లసత్ - ప్రకా
శించుచున్న, కాసార - కొలననెడి, మతి - తలంపునకు - ఇచ్చుకు, ని ‘మతిర్ధీచ్ఛాస్త్వతిష్ఠాపి,
అనివిశ్వ. కారణ - హేతువైన, అంబక - కన్నులనెడి, ని ‘అంబకోజనకేబాణ సేత్రమండేషు
చాంబకం’ అని విశ్వ. అంబుజ - పద్మములయొక్క, సహస్ర - వేయింటిచేత, అంచిత - ఒప్పు
చున్న, అంగుక - దేహముగలవానిని, వర్ణిత.....భాగుక. వర్ణిత - కొనియాడఁబడిన,
దోర్లతా బాహువులనెడి తీగెలుగల, స్వస్తిక - శుభయుక్తమయిన, అమరయోషిత - దేవతా
స్త్రీలయొక్క, ‘ని. స్త్రీయోషిదబలాయోషా, నాసీమంతినీవధూ’ అ. అభిరామ - మనోహరమైన.
కాంతి - ప్రకాశమును, భాక - పొందుచున్న, ఉభయభాగుక - ఇరుపార్శ్వములు గలవానిని,
నిర్జ.....మానుక, నిర్జరాచార్య - వేరుపులకు గురువైనబృహస్పతివలన, జల్మిత - చెప్పఁ
బడిన, ‘ని. ఉక్తంభాషితమునీతం జల్మితమాఖ్యాతమభిహితంలపితమ్’ అని అ. ఉదా. ‘ఇతిస్థలిత
జల్మితం మదవకాతురంగీదృశః’ స. కం. నీతిశాస్త్రు - న్యాయశాస్త్రముయొక్క, వచన - వాక్య
ఘోలవలన, కంపిత - కదలించఁబడిన, మూర్ధ - శిరస్సుయొక్క, పార్శ్వ - రెండువైపులయందు,

ప్రదీప్త - మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్న, రత్నమయ - మణిమయములైన, కుండల - కర్ణభూషణముల యొక్క, ప్రభా - కాంతిచేత, రాజమానుక - ప్రకాశించుచున్నవానిని, ఇందుకొక - స్వర్గాధిపతి యగునింద్రుని, షేరగన్ - సమీపించునట్లుగా, వచ్చెన్ - ఏతంచెను, 'సూ. కర్మప్రవచనీయము క్షే ద్వితీయా' అనితాత్పర్యము. దివ్యలోకసభను వర్ణించుటచే, అలం. ఉదాత్తము. శ్లో|| ఉదాత్తమృగిశ్చరి తం, శ్లాఘ్యంవాఽన్యోపలక్షణం' అని చంద్రా. 'పూర్ణేందువదన' ఉపమాలంకారము. మఱియు 'కంకణరూపణగాయకగేయ-కలితపులకు. కాసాగమతికాగ. అంబకాంబుజ-భాగుభయభాగు' ఇత్యాదుల సుప్రసాసాలంకారము.

తా|| దివ్యలోకమున నిందుండి కొలువుదీరియుండగా వింజాయరములను వీచుచున్న దాశీల యొక్క నువర్ణహస్తాభరణముల యుజ్జ్వలమువలన నెమట నాట్యము చేయుచున్న నాట్యస్త్రీల కాలియందెలచప్పుడు వివరబడకుండెను. గంధర్వలయొక్క మేధాసంపత్తిగల గానమువలన మేను గగుర్పడిచెను. వేయికన్నులతో నొప్పటవలనఁ దెలివమ్మిపువ్వులతో నలరారుచున్న కొలసువలె శోభాచతురై యుండెను. స్తోత్రము చేయుచున్న దేవతాస్త్రీలయొక్క శరీరచ్ఛాయ యిరుపార్శ్వముల విరాజిల్లుచుండెను. బృహస్పతి వచించుచున్న ధర్మములకుఁ దలయూఁపుచుండగా రత్నము లతోఁ జేయఁబడిన చెవిపోగులయొక్క కాంతులు సభ్యులపైఁ బ్రసరించుచుండెను. అట్టిసమయమున రంభ యింద్రుని సమీపమునకు వచ్చెను.

—: ఇందుండి కోపించుట. —

క|| చనుదెంచి మొక్కిలి నిలిచిన, వనితామణిఁ జూచె దివిజ ♦ వల్లభుఁడు రవు
ల్కానుకోపవహ్నికీలల, కును బొమముడిఘామపంక్తి ♦ కొదువం దీర్చన్. 106

అ|| చనుదెంచి - వచ్చి, మొక్కిలి - సమస్కరించి, నిలిచిన వనితామణిన్ - నిలఁబడినయాగం భను, దివిజవల్లభుఁడు - దేవతలకు రాజగు నాయునిందు, రవుల్కాను - కోపవహ్నికీలలకును రవుల్కాను - కాలుటకు మొదలుపెట్టుచున్న, కోపవహ్ని - కోగ్రమ నెనునిప్పుయొక్క, కీలలకును - జ్వాలలకు - మంటలకు, బొమముడి - కోపముచేతఁగలుగు బొమలముడియనెడి, ఘామపంక్తి - సాగ యొక్కవరుస, కొదువందీర్చన్ - తక్కువను బూరించునట్లు, చూచెన్ - వీక్షించెను, అలం: అట్టిప్రకేవల పరంపరితరూపకము.

తా|| వచ్చి సమస్కారముచేసి నిలువఁబడిన రంభను నివస్థుతి చూచెను. ఆ చూచునప్పు డత తనికొక గోగ్రాగ్ని ప్రజ్వలించుచున్నట్లు బొమముడి యనుపాదవలనఁ దెలియుచుండెను.

న|| ఇవ్విధంబునఁ గోపోద్రిక్తంబుగాఁ జూచి యిట్లనియె. 107

అ|| ఇవ్విధంబునన్ - ఈప్రకారముగా, కోపోద్రిక్తంబుగాన్ - కోగ్రమతిశయించునట్లుగా, చూచి - వీక్షించి, ఇట్లనియెన్ - ఈవిధముగాఁ బలికెను.

అ|| లంజ విటఁ డొనర్చు ♦ లాలనభరమున, మఱచె నేమొ కాక ♦ మమ్ము లక్ష్య
పెట్టదో ప్రభావ ♦ వేశలక్ష్మమున లే, కున్న శాపభీతి ♦ నొందకున్నె. 108

అ|| లంజ - ఆబోగముది, విటుండు - దానిమిండగాడు, ఒనర్పు - చేయునటువంటి, లాలనభరమునన్ - లాలించుటయొక్క యతిశయమువలన, మఱచెనేమొ - మఱపుచెందియుండెనేమో కదా, కాక - అటులంగానిపక్షమున, పృభావపేశలత్వమునన్ - పృభావ - సామర్థ్యముయొక్క, పేశలత్వమునన్ - మృదుత్వమునేత, మమ్మున్ - అగ్నికాదులమైన మావంటివారిని, లక్ష్మ్యపెట్టదో - సరకుసేయకుండెనేమో, దానికంటికి మావంటివారగపడుచున్నారో లేదోయనుట, లేకున్నన్ - ఈ రెండుపద్ధతులుగానియెడల, శాపభీతిన్ - నాయొక్క తిట్టువలని భయమును, ఒందకున్నె - పొందకుండునా,

తా|| ఆబోగముది మిండగాని లాలించుమాటలవలన మఱచినదో, లేక దానికి గల గర్వము వలన మేము కంటి కగపడుటలేదో, కాకున్న శాపమునకు భయపడకుండునా.

వ|| అని రంభనుద్దేశించి.

109

అ|| అని - ఇట్లుపలికి, రంభను = ఆదివిజయేశ్వరుని, ఉద్దేశించి - నిశ్చయించి - బాగుగాజూచి,

అ|| తొలుతఁ జేసినట్టి ♦ దుష్టకర్మంబున, సంగ్రహింపరాని ♦ శాప మొందె
సద్రసంపునడకఁ ♦ జరియుపు మిపుడైన, మగువయోజ మానమందు గలదె 110

అ|| తొలుతఁ - మొదట, చేసినట్టి - ఆచరించినటువంటి, దుష్టకర్మంబునఁ - చెడ్డపని వలన, సంగ్రహింపరాని - సంపాదించుకొనఁగూడనిదైన. శాపము - తిట్టు, ఒందెన్ - నీకుఁదట స్థించెను, ఇపుడైనన్ - ఇంతటనైనను, సద్రసంపునడకన్, సత్ - ఒప్పుచున్న, రసంపునడకన్ - అను రాగముతోఁగూడిన ప్రప ర్తనముతో, చరియింపుము - మెలంగుము, మగువయోజ - అడుదాని యొక్క స్వభావము, మానఁ - పరిహారమగుటకు, మందుగలదె - ప్రపంచమున నౌపధమున్నదా - లేదనుట, ఇందు 'మగువయోజ మాన మందుగలదె' అనుటచే అలం. అధ్ధాంతరన్యాసము - మునుపటి వలెనే మరల శాపము ననుభవించు వనునర్థముచేఁగావ్యలింగము. 'కావ్యలింగం హేతోర్వాక్యపదార్థతా' కా. ప్ర.

తా|| నీవు మున్నుచేసిన దుష్కార్యమువలన స్వీకరింపఁదగని శాపమును బొందితివి. ఇంతటితో నైనను మంచి నడవడికతో మెలంగుము. అడుదాని యెగుడు దిగుడులను మాన్పుటకు లోకమున మందులేదు.

క|| భూవలయంబున బలురా, యై వెలయు మటన్న విభవ ♦ మానపడిదివిన్

నీ వెంతచుట్లఁబెట్టిన, బోవునె శాపంబు భోగ ♦ మునఁగా కబలా.

111

అ|| అబలా - ఓయాడుదానా, భూవలయంబునఁ - కుండలాకారమైన భూమియందు, బలురాయై - గొప్పతొయివై, వెలయుము - ప్రకాశించుము, అటన్నన్ - అనిచెప్పుగా, దీవిన్ - ఈస్వర్గమునందుఁగల, దివియనుటకు 'నూ. ద్యుశబ్దము దివియనియు హృచ్చబ్దము హృదియనియు రూపములఁబొందును.' బా. వ్యా. విభవమున్ - సంపదను, అసపడి - అపేక్షించి, నీవు. ఎంతచుట్లఁ

జెట్టినన్ — ఎంతగానూ జుట్టుకొని తిరిగినను, కాపలు — నాయొక్కటిట్టు, భోగమునఁగాక — అనుభవించిననేతప్ప, పోవునె — విడుచునా - పోదునుమాయనుట. ఓసీ! పుణ్యలాకమున నుండినమాతృమున నీవు చేసినపాపము నశించు నని తలంచుచుంటి వేమో నాశాపము నెన్నటికైన ననుభవించియే తీరవలయును. అనుటచే అర్థాంతరన్యాసాలంకారము. ‘సామాన్యం వా విశేషో వా తదన్వేన సమర్థతే. యత్ర సో ఒర్థాంతరన్యాసః సాధశ్రేయోప్రేరణా వా ’ కా. ప్ర. ‘ఉదా. గుణానా మేవ జౌరా త్కృత్ ధురిధురోన్య నియుజ్యతే. ఆసంజాత కిణస్కంధః. సుఖం స్వపితృగార్హిః’

తా|| ఓసీ! నిన్ను భూలోకమున శిలవగు మనిశపించియుండఁగా నీ వీస్వర్గమును దెననైచికొని యున్నమాత్రమున ననుభవించకతప్ప ననుకొంటివా?

—; రంభ తన శాపవిమోచనమును జెప్పుట :—

క|| అని కోపగించివలికిన, యనిమిషవిభునకును మ్రొక్కి ♦ యది విసిపించెన్
దను శపియించుటమొదలుగ, ఘనతరశాపోషశాంతి ♦ గడవల గాఁగన్. 112

అ|| అని — ఈప్రకారముగా, కోపగించి — కనలినవాడై, పలికినయనిమిషవిభునకున్ — సంభాషించిన యాయంద్రునకు, మ్రొక్కి — దండముపెట్టి, అది, ఆవృత్తాంతము, తనుశపియించుట — ఇంద్రుఁడుశాపమొనరిగుట, మొదలుగన్ — ఆరంభముగా-మొదలుకొని, ఘనతరశాపోషశాంతి, ఘనతర — అధికమైన, శాప — తిట్టుయొక్క, ఉపశాంతి — లేకుండఁబోవుట - ఉపశమించుట, కడవలగాఁగన్ — కడపటయగునట్లుగా - అంత్యమగునట్లుగా, విసిపించెన్ — చెప్పెను.

తా|| ఇట్లు కోపముతోఁ బలికినయంద్రునకు నమస్కరించి తానుశపించినదిమొదలు శాపవిముక్తి వఱకు జరిగిన వృత్తాంతమంతయును జెప్పెను.

—; ఇంద్రుఁ డాశ్చర్యపడుట ;—

క|| ఓహో యంతయుపాయన, మీహితుఁడా విప్రనూతి ♦ యిటు గాకున్నన్
సాహసికుడై జయించునె, యాహా నెయ్యంబుతోడ ♦ హాహ జూదమునన్. 113

అ|| ఓహో — ఆశ్చర్యార్థకము, విప్రనూతి — అబ్రాహ్మణునికుమారుఁడు, ఇంతయుపాయసమీహితుఁడా — ఇంతటియాలోచనతోఁబూడినవాఁడా? యిటు — ఈప్రకారముగ, కాకున్నన్ — కానిపక్షమున, హరున్ — శంకరుని, నెయ్యంబుతోడన్ — స్నేహముతోనే, జూదమునన్ — పాచికలాడుటయందు, సాహసికుడై — చొరవగలవాడై, ఇచట సాహసికుడను శబ్దమునకు నూ. ఆ. రు. ధాశ్చర్య, ‘హరతు్యసంఘాదిభ్యః, “తస్యసాహసిక స్యమే” రావ. జయించునె — గెలువఁగలఁడా అహా — మెచ్చుకొనుటను తెలియజేయును, “బుద్ధిర్యస్యబలంతస్య నిర్బుధైశ్చకుతోబలం, వనేసింహో మదోస్త్రుతః శశకేనపాతితః” చాణ. “అహామహీయసాంపుంసా ముపద్యుపరి పౌరుషమ్, రామే కాశ్చవంశంభో, ర్భగ్నమంభోజనాలవత్” హరిసు.

తా|| బౌరా: అబ్రాహ్మణకుమారుఁ డింతప్రజ్ఞగలవాఁడా! అవును. కాకున్న శంకరునంత వానిని జూదమున గెలుచునా?

—; ఇంద్రుఁడు భూలోకమునకు వచ్చుట. ;—

మ|| సాగటా లాడి హరుక్ జయించినజన ♦ స్తోత్రవ్యచారితుఁ డా
జగతీదేవకుమారుఁ డాతనికి నీ ♦ శాపంబువారిండు పెం
త గణింపం గనుఁగో ముదం బొదవె న ♦ ధ్ధాత్రీనురుం జూతమం
చు గజశ్రేష్ఠమునెక్కి వచ్చె హరి య ♦ స్తోతోన్నతిక్ ధాత్రికిక్. 114

అ|| అజగతీదేవకుమారుడు - పుడమి వేలుపుకొడుకైన యానిరంకుళుఁడు, సాగటాలు - జూదపు పాచికలు, అడి - బూదమాడి, హరుక్ - ఈశ్వరుని, జయించిన - గెలుపొందినట్టి, జనస్తోత్రవ్యచారితుఁడు, జన - లోకులవలన, స్తోత్రవ్య - స్తుతింపఁదగిన, చారితుఁడు - సత్ప్రవర్తనగలవాఁడు, గణింపక్ - ఎంచుగా, ఆతనికిక్ - అటువంటిమహనీయునకు, నీశాపంబువారిండుట - నీయొక్క శాపము నుబోగొట్టుట, ఎంత - ఏపాటి, అనఁగానులభమనుట, కనుఁగోక్ - అతనిఁజూచుటకు, నూ. “ముఙ్గుపరంబగునపుడు కోశల్లంబు కొనునకు బహుళంబుగా నగు” (బా. వ్యా) ఉదా. “మ. కన్గోజాలకు జ్ఞుంభిత. స్తనయుగ్మంబు” వను. “తే. వానిమార్పునఁ చేర్కొని మానవతియు” శృ. నై. ముదలు - సంతోషము, ఒడవెక్ - కలిగెను, అధ్ధాత్రీనురుక్ - ఆ భూదేవతవంటివానిని చూతము - వీక్షించెదము, అంచుక్ - అనిపల్కుచు, హరి - ఆయింద్రుఁడు, ని. “హరిర్వాతార్క చంద్రేంద్ర, యమోపేంద్రమరీచిషు అనివిశ్వ. గజశ్రేష్ఠముక్ - శ్రేష్ఠమైన తన యైరావతమనెడి యేనుఁగును, ఎక్కి - ఆరోహించి; అస్తోతోన్నతిక్ - అల్పముగానిపొదవున, ధాత్రికిక్ - భూలోకమునకు; వచ్చెక్ - ఏతెంచెను, ఇచట వేశ్యమాతచే నిందింపఁబడిన నిరంకుళుఁడు స్వర్గాధిపతియగు నింద్రునిచే క్లాఘింపబడుచున్నాడనుటకు “నమాద్యంతే మహాత్మానో దుర్జనానాం కటూక్తిభిః, కాకముఖాత్సుచిత్వైర్ద్వీరకింసులిసూభవేత్” నీతి. ఇందు శంకరుని జూదముననోడించిన యా విప్రకుమారునకు శాపమును బోగొట్టుటెంతవని, యనుటచే అలంకారము అర్థాపత్తి. “క. పరుస నొకా నొకవస్తువు, గిరికొన వ స్త్యంతరంబు ♦ కిముతన్యాయో న్సురితంబై చనుడేఱఁగ, ధరనర్ధాప త్తియయ్యె” కావ్యా. సం.

తా|| శివునితో జూదమాడి గెలిచిన సమర్థుడగు నావిప్రనుతునకు నీశాపవిహేచనమొనరించుట యనఁగా నెంత. అతనిం జూడఁ గోరిక గలిగెనునుచుఁ దన యైరావతము నధిరోహించి మనుష్యులొకమునకు వచ్చెను.

క|| సురరాజు వచ్చెఁ జనుదెం, చిరి తమతమవాహనములు ♦ చెలఁగఁగ విద్యా
ధరగుహ్యకాపురః కి, న్నరరక్షో యక్ష సిద్ధ ♦ నాకనివాసుల్. 115

అ|| సురరాజు - వేలుపులకుదొరయగు నిందుఁడు, వచ్చెన్ - ఏతెంచెను, విద్యా..... కాసుల్, విద్యాధర - జీమాతవాహనుఁడు మొదలగు విద్యాధరులును, గుహ్యక - దృశ్యముండెడి

పాతర (నిధు) లను గాపాడువారైన మణిభద్రాది గుహ్యకులును, అప్పరః - దేవతలలోఁబెక్కిని వారగు సూర్యశీ రంభా మేనకాదులును, 'అపసారయంతిస్థాలయంతి ఘైరాభ్యంత్యర్వానిత్యప్సరసః' అనివృద్ధి. కిన్నర - కిన్నరులును, రక్షః - నిగృతియును, యక్ష - కుచేరుడుమొదలగుయక్షులును, సిద్ధ - చిత్వావనుడుమున్నుగాఁగల సిద్ధులును, అయిన నాకనివానుల్ - దేవతలును, తమతమవాహనములు - వారివారి గుఱ్ఱములు, చెలఁగఁగన్ - ఒప్పునట్లుగా, చనువెంచిరి - వచ్చినవారైరి.

తా|| ఇందుండి తన పరివారిముతో బయలుదేరుటతోనే కష్టము నిక్కబురు మున్నగువారు వారివారి వాహనములతో వెంబడించి యుండుటను గలనివచ్చిరి.

—: నిరంకుశుఁ డిందుగ్గి న స్తుతిఁచుట :—

ప|| అట్లు దసకుఁ బ్రత్యక్షమైన దేవేంద్రునకు దండప్రణామంబులు చేసి యా భూసురనందనుఁ డిట్లనియె.

116

అ|| అట్లు - ఆవిధముగా, తనకున్ - ఆనింతుకుండు, ప్రత్యక్షమైన దేవేంద్రునకున్ - సాక్షాత్కరించినట్టి దేవతాసార్వభౌమురకు, ఆభూసురనందనుడు - పుత్రమికి జేబుపువంటివాడగు సురశర్మకొడుకు, దండప్రణామంబులు - ఆచ్ఛాబద్ధమైన నమస్కారములు, చేసి - ఆచరించి, ఇట్లు - ఈరీతిగా, అనియెన్ - పలికెను, వక్ష్యమాణప్రకరముగాఁ బలికెనట.

సీ|| బలవృత్రనముచిజం + భపులోమముఖదైత్యో, వస వహ్నిహేతియె + వ్యానిహేతి చిత్రనంగరజయ + శ్రీకరగ్రహణని, ర్వహణవిహస్తమె + వ్యానిహస్త మనఘకర్మాయాత + ఘుతైత్వశ్వర్యని, ర్వధపుణ్యలోకమె + వ్యానిలోక మనమానకారుణ్య + రసవర్షిలోచన, వసజనికాయమె + వ్యానికాయ గీ|| మమరవసమధ్యకేలిసా + ధాతరాశ, వర్ణ్యతరనూప్రిచరణమె + వ్యానిచరణ మట్టిలోకైకవందితు + సప్రమేయు, నిన్ను నగ్నింపఁగా నేర్తు + నేనులేదగ్గి. 117

అ|| సురేంద్ర - ఓదేవతా చక్రవర్తి, ఎవ్యానిహేతి - ఎవ్వనియొక్కయాయుధము, ఇచట 'ఎవ్యాని' అనుటకు సూ. కొన్నియెడల మహద్గంధుననే శబ్దంబునకు వాడు వారు. అమహద్ గంధునంద్రికంబునకదియపులును స్వాగ్ధంబుననేక బహువచనంబులంగ్రమంబుగ నను స్రయుత్తంబు లగు." ప్రా. వ్యా. బల.....హేతిః బల - బలముండును; వృత్ర - పృత్రాసుండును, నముచి - నముచియకు బాసపుండును, జుభ - బంభాసుండును, పులోమ - పులోమాసుండును, ముఖ - ప్రధానముగాఁగల, ని. 'ముగ్ధం ప్రధానే ప్రాగంధే వస్త్రే' నిష్పర్యైః చ, గుహాయే ద్వారితామే" అని నానా. దైత్య - అసురులసెడి, వస - అరణ్యమునకు, హేతిః అగ్నిబాహుయో, ఎవ్యానిహస్తము - ఎవ్వనియొక్కచేయి, చిత్ర.....హస్తము, చిత్ర - అశ్వర్యకరమైన, సంగర - యుద్ధమునందు, జయశ్రీ - జయము సెడిలక్ష్మియొక్క, కరగ్రహణ - పాణిగ్రహణమును, చేయిపట్టు కొనుటను, నిర్వహణ - సమర్థించుటయందు, కార్యమునుసాగించుకొనుటయందు, విహస్తము - నెమ్మదిలేనినునస్సగలదియో - అనఁగా కేగిరపనునదియోయనుట, ఎవ్యానిలోకము - ఎవ్వనియొక్క

భువనము, అన.....లోకము, అనఘకర్మ - సుకృతకార్యమువలన, ఆయాత - వచ్చిన - లభించిన, ఘనతర - అధికతరమైన, విశ్వర్య - సంపదలును, నిర్వ్యగ - సుఖమునుగల, పుణ్యలోకము - మనోహరమైనలోకమో, ని, 'పూర్ణం మసూక్ష్మే లభిహితం తథా సుకృతధర్మయోః, అనివిశ్వ. పుణ్యతీ కుభం కరోతీతిపుణ్యం, అనిపు. శుభమును జేయునది, ఎవ్వనికాయము - ఎవ్వని యొక్క మేను, అన.....కాయము, అనమాన - సమానములేని, కారుణ్యరస - కృపయనెడి రసమును, వర్తి - వర్తించునవియైన, తపసింపునవియైన, లోచన - కన్నులనెడి, వనజ - పద్మములకు, నికాయము - నివాసమో, ని. 'నికాయో నిలయే లక్ష్మ్యసముదాయే సధర్మిణాం, అసంహతానా మేకత్ర కరణే హమాత్మని' అనినా. 'నికాయఃసద్వసంఘయోః, హై. ఎవ్వనిచరణము - ఎవ్వనియొక్క పాదము, అమగ.....ప్రచరణము, అమగవన - దేవతాసంబంధమైననందనవనముయొక్క, మధ్య - నడుమనున్న, కేళిసాధ - క్రీడాభవనముయొక్క, ఆంతరాశ - మధ్యమున, వర్ణవృతర - స్తోత్రముచేయఁదగిన, సంప్రచరణము - ఎక్కువైనసంచారమో? ని. సంచారే చరణం క్షీణే స్థండిలే ప్రాంగణే తథా ఏకశాఖాభ్యామిషునా నస్త్రీ మూలే కులే పదే. అని నానా. అట్టి - అటువంటి లోకైకవందితుక, లోక - సమనాల్గు భువనములయందు, ఏక - ముఖ్యముగా, వందితుక - ననుస్మరింపఁబడినవానిని, అప్రమేయుక - యదార్థము నెఱుంగనలవిగానివానిని, నిన్నుక - నిన్ను, వర్ణింపగానేర్తునే - నీయొక్కగుణలక్షణములను స్తుతించఁగలుగుదునా, నాకుశక్యము కాదనుట. ఈపద్యముయొక్క యొస్తుగీతి నాలుగవపాదమున. 'నిన్ను వర్ణింపఁగానేర్తు'నే సురేంద్ర, అనికాకుస్మరయతి నెప్పుఁబడుటనుగూర్చి,

క. పలుకులతలఁగలవ్రాణులకు, వలనగుచోఁబ్బుతమునిలిపి ♦ వానికిఁరెండుక
వసులుగఁజెప్పఁగవాన్యం, బులనదికాకుస్మరంబు ♦ బ్బుతవలియునగుక"

ఆ. ఏకమాత్రప్రాప్య ♦ మినుమడించినదీర్ఘ, మయ్యెమాఁడుమాత్ర ♦ లయినఁబ్బుతము
ప్రత్యోకతర్క ♦ గీతసూరారాహస్య, సంశయార్థములను ♦ జరుగుఁబ్బుతము, అప్పు:

ఉ.దా. తే. అనితేయాప్రతాంఘ్రి ప ♦ ద్భాయనంగ, ద్భూరకాపురమధ్యప ♦ ద్భాయనంగ,
నసురదులవైరిపీరులా ♦ రాయనంగ, రసికచిత్తోబ్బవాసులా ♦ రాయనంగ."

‘వనవహ్నిఁజేతి యెవ్వనిఁజేతి, ఇట్లు చెప్పబడినవనియు, యమకాలంకారము. “అర్ధేన త్వర్ధ భిన్నానాం వహ్నినాం సా పునఃప్రతిః” కా. ప్ర. మఱియు మాలారూపకమును, మాలాతు పూర్వ చిత్ర, కా. ప్ర. ఉ.దా. “సౌందర్యస్య తరంగితీ తరుణిమోత్సర్గస్య హస్తోద్గమః కాంతేః కార్మణ కర్మనన్త్ర గమాసా ముగ్ధాసనావాసభూః విద్యా వక్రగిరాం విధేరసవధి ప్రావీణ్యసాక్షాత్ప్రియా. బాణః పంచశలీముఖస్య లలనామాదామణి స్సాప్రియా” ‘దైత్యవనవహ్నిఁజేతి’ ఇట్టివి యుపమా లంకారము. ఘనతరైశ్వర్యనిర్వ్యగపుణ్యలోక మెవ్వనిలోకము’ ఉదాత్తాలంకారము. ‘నిన్ను వర్ణింపగానేర్తునే సురేంద్ర, అతిశయోక్త్యలంకారమును.

తా|| ఓస్వర్గప్రభూ! నీయాయుధము బలానురుఁడు మున్నగుదైత్యులనెడు మహాఃకార్యమును దహించుచున్నది. నీహస్తము మిగుల శాశ్వర్యకరమైన యుధములయందు జయలక్ష్మీనిగ్రహించు చున్నది. నీలోకము పుణ్యకార్యములవలన లభించినయైశ్వర్యములతోను నానందముతోను మనోహర మగుచున్నది. నీశరీర మసమానమైనదయారసమును గురియుచున్న పద్మములవంటివేయికన్నులతో

నొప్పచున్నది. నీపాదము నందమోద్యానమధ్యమునగల యంతఃపురములలో సంచారయచేయుచున్నది. అట్టి మహనీయవైభవములచే జతుర్దశభువనములవలనఁ గొనియాడఁబడుచుండువాఁడవును, మావంటి వారలకు నీయొక్క యధాధ్యమును దెలియునలవికానివాఁడవు, నగు నిన్ను వర్ణింప నా కలవియుగునా.

శా|| వంశారణ్యముఁ గాల్పు పావకుగతిన్ ♦ వర్ధిష్ఠు వై విద్విష
ద్వంశారణ్యము నిర్దహించు భవమ ♦ ద్వామద్రతాపాగ్ని శీ
తాంశుస్ఫూర్తులు సంశ్రితావలికి నీ ♦ యాకార రేఖన్ త్రయ
ప్రొశతోక్తిసువర్వనాథుఁడవు కీ ♦ ర్తింప నినున్ శక్యమే.

118

అ|| భవద్ద్వామ ద్రతాపాగ్ని. భవత్ - నీయొక్క, ఉద్వామ - మరించిన, ద్రతాపాగ్ని - పరాక్రమమువలనఁబుట్టిన ప్రతిష్ఠయునెడు నగ్నివంటి తేజస్సు, వంశారణ్యమున్. వంశ - వెనుక యొక్క, అరణ్యమున్ - అడవిని, కాల్పు - దహనముచేయునట్టి, పావకుగతిన్ - అగ్నిహోత్రుని వలె, వర్ధిష్ఠువు - వృద్ధిబొందుచున్నది, వి. అగుచు, విద్విషద్వంశారణ్యమున్. విద్విషత్ - శత్రువుల యొక్క, వంశ - కులమనెడి, అరణ్యమున్ - అడవిని, నిర్దహించున్ - నిశ్చేదముగాఁ గాల్పును, ని 'నిర్దిశ్చయనిషేధయోః' అని అ. నీయాకారరేఖన్ - నీశరీరసౌష్ఠవముయొక్కకాంశులు, సంశ్రితావలికి - ఆత్మలయొక్క సమూహమునకు, శీతాంశుస్ఫూర్తులు - చంద్రునివలె నిండాదునవి. చంద్రునివలెఁదోచునవి, త్రయ ప్రొశతోక్తిసువర్వనాథుఁడవు. త్రయ ప్రొశతోక్తి - ముప్పది మూడు కోట్లయిన, సుప - దేవతలకు, నాగుండవు - రాజవు, నినున్ - అట్టి మహనీయుఁడవైననిన్ను, కీ ర్తింప - పొగడుటకు, శక్యమే - నాతరమగునా, అలం. వంశారణ్యముఁగాల్పుపావకు గతిన్, ఉపమాలంకారమును 'విద్విషద్వంశారణ్యము నిర్దహించు భవద్ద్వామద్రతాపాగ్ని' అనుటచే రూపకాలంకారమును. "తద్రూపక మథేగోయ, ఉపమానోపమేయయోః. అతిసామ్యాత్ (అనుప ప్నూతభేదయోః) అభేదః" కా. ప్ర.

తా|| నీద్రతాప మనునగ్ని 'వెదుళ్ళతోనిండినయడవిని గాల్పుచున్నకార్పిచ్చువలె శత్రువులకుల మును రూపుమాపుచున్నది, నీశరీరకాంతి శరణాగతులకుఁ జంద్రుని నెన్నెలవలెనున్నది. ముప్పది మూడుకోట్లబృందారకుల కధిపతివగునిన్ను సుతించనాతరమా!

గీ|| తగఁ బరాగము గప్పిన్ ♦ తమ్మికొలను, మాడ్కిహరిచందనాలిప్య ♦ మగుచు వేయుఁ
గనులతోనొప్పనీయున్ ♦ గ్రహదీప్తతనువుఁ గీ ర్తింపనేర్తునే ♦ యనిమిషేంద్ర. 119

అ|| అనిమిషేంద్ర - ఓకేలుపురేఁడా, తగఁ - ఒప్పునట్లు, పరాగము - పుష్పాడి, కప్పిన - క్రమ్ముకొనియున్న, తమ్మికొలనుమాడ్కి - తామరపువ్వులుగల మడుగువలె, హరిచందనాలిప్యము. హరిచందన - కల్పవృక్షముయొక్క గంధము, 'హరిమింద్రంచందయతి అష్టాదయతీతిహరిచందనం, అనివృత్తి. ఇది పనుపువన్నెకలిగియుండును, అలిప్యము - అంతటను బూయఁబడినది, అగుచున్ - అయి, వేయుఁగనులతో - సహస్రసంఖ్యగల నేత్రములతో, ఒప్పు - ప్రకాశించుచున్న, నీయుద గ్రహదీప్త తనువుఁ. నీ - నీయొక్క, ఉదగ్ర - భయంకరముగ, ప్రదీప్త - ఒప్పుచున్న, తనువుఁ. శరీరమును, కీ ర్తింపనేర్తునే - సుతింపగల్గుదునా, అలం. ఉపమ.

తా|| ఓవేల్లులయెక్కిమీఁడా! శుష్పాడిచే గప్పుబడియున్నతామరపువ్వులు గలకొలనువలె, హరిచందనము పూయఁబడినతనువునందలి వేయి నులతోనొప్పచున్నభయంకరమగు నీశరీరమును నేను వర్ణింపగలుగుదునా.

ప|| అని యనేకప్రకారంబులఁ గీర్తింప నన్నిలింపసార్వభౌముండు. 120

అ|| అని - ఇట్లుపలికి, అనేకప్రకారంబులఁ - బహువిధములుగా కీర్తింపఁ - కొనియాడగా, అన్నిలింపసార్వభౌముండు; ఆదేవతాచక్రవర్తియగునిండు.

—: నిరంకుశుఁడు రాజుపిచ్చి పోగోరుట :—

ఉ|| మెచ్చితి నీప్రవీణతకు + మేలు ధరాసురవద్య వేడుకొమ్మిచ్చెద నీకభీష్ట మన + నెంతయు సంతసముంది వాంఛితంబిచ్చెద వేచి నా కనిమి + షేష్వర యీధరణీతేశ్వరుఁ సచ్చరితాగ్రగణ్యుగ్రహ + సంగ్రహు నిగ్రహుఁ జేసి కావవే. 121

అ|| ధరాసురవద్య - ఓబ్రాహ్మణులలో శ్రేష్ఠుడైనవాఁడా, మేలు - ప్రసంసార్థకము, నీప్రవీణతకు - నీయొక్కనేర్పునకు, మెచ్చితిన్ - అనుగ్రహించితిని - ప్రేమగలవాడనైతిని, నీకు - నీకు, అభీష్టము - ప్రియముగలదానిని, వేడుకొమ్మ - ఆడుగుము, ఇచ్చెదన్ - ఒసంగెదను, అనఁ - ఇట్లుపలుకఁగా, ఎంతయు - మిక్కిలి, సంతసము - సంతోషము, అంది - పొందినవాడై, అనిఁషేష్వర - ఓదేవతలకు బ్రథమైనవాఁడా, వాంఛితంబు - నేను కోరినదానిని, ఇచ్చెదవేని - ఇయ్యదలంచియుండినట్లయిన, సచ్చరితాగ్రగణ్యుఁ - మంచినడవడికయందు శ్రేష్ఠుండైనవానిని, ఈధరణీతేశ్వరుఁ - ఈరాజును, గ్రహసంగ్రహుఁ - విశాచముపట్టినవానిని, నిగ్రహుఁ - అపితాచమును గెలిచినవానినిగా, చేసి - ఒనరించి, కావవే - రక్షించుము. ఇచట నిరంకుశుఁడు తనంతటానే రాజునకుపకారముజేయు వరమభిలషించుటకు “పద్మాకరం దినకరోవికచం కరోతి చంద్రో వికాసయతి, కైరవచక్రవాలం, నాభ్యర్థితో జలధరోపిజలం దదాతి సంత స్థయం పరహితే విహితాభియోగా” భర్తృ. “ద్యుమణి పద్మాకరము వికచముగఁజేయుఁ, గుముదహర్షంబుఁ గావించు; నమృతసూతి, యర్థితుఁడుగాక జలమిచ్చు నంబుధరుఁడు, సజ్జనులు గారెపరహితా చరణమగులు. ఇందు ‘ఎంతయు - సంతస’ ‘షేష్వర - వేశ్వరుఁ’ గ్రహ - సంగ్రహు - నిగ్రహు’ ఇవి యనుప్రసాదంకాగము.

తా|| ఓనిరంకుశుఁడా! మంచిది, నీచాతుర్యమునకు మెచ్చితిని. నీకుఁ ప్రియమగుదానింగోరుము. ఇచ్చెదను. అని యిందుఁడుపలుకఁగా సంతోషపడి యోదివ్యప్రభా! సాకోరిక నొసంగఁ దలంచితి వేని యీరాజునావేణించియున్న భూతమును బోగొట్టి కాపాడుము.

—: నిరంకుశుఁడు రంభనిమ్మనుట :—

చ. అన నదియెంతమాత్రము ధ + రామరనందన వేడు మింక నొండచుపనుమైఁకొల్గి యన + నాబలసూదనుతోడ బ్రాహ్మణుండనిమిషలోకనాథ విబు + ధాబ్జముఖమణి రంభపట్టునన్ జన దభిలాష మేమియును + సాగనగఁధిని నాకొసంగవే. 122

అ॥ అనన్ - అబ్రాహ్మణుండొట్లు పలుకఁగా, ధరామరనందన - ఓబ్రాహ్మణతనయుఁడా, ఇది యెంతమాత్రము - ఈవరమొసంగుటయనఁగా నాకుఁ దృణప్రాయము, ఇంకన్ - ఇదిగాక, ఒండు - ఒకటి, అనుపమము - అసమానము, సాటిలేనిది, ఐనకోర్కి - అయినట్టికోరికను, వేఁడుము - అర్థించుము, అనన్ - అనఁగా, బ్రాహ్మణుండు - ఆనిగంపకుఁడు, అబలసూదనుతోడన్ - బలమును సహించిన యాయుండునితో, అనిమిషలోకనాథ - ఓ స్వర్గలోకమునకధిపతియైనవాఁడా, విబుధాబ్జముభీమణి - దేవతాశ్రీలలాశ్రేష్ఠురాలైన, గంభపట్టునన్ - గంభయందు, అభిలాషము - నాకుఁగలకోరిక. ఇచట రెండురూపములుకలవు, 'ని. అభిలాష, అభిలాషము. ఇచ్చ, ఆం. దీ. ఏమియును - కొంచెమైనను, చనదు - పోదయ్యెను, కావున, సారసంగిని - తామరపువ్వులవంటి పరిమళముగల యాశ్రీని, నాకొసంగవే - నాకిమ్ము, ఇందు మొదటిపాదమున స్వరయతిసెప్పుబడినది లక్షణ ముదాహరింపఁబడియున్నది.

తా॥ ఇట్లు పలుకుటతోడనే యింద్రుఁడదియనగా నెంత యట్లే యారాజు నావేించియున్న భూతమును బోఁగొట్టెదను, గాని యింకొక గొప్పవరమును గోరుమన నతం డోసుగనాథా! నాకు రంభయందుఁ గల యునురాగ మించుకయైనను వదలలేదు. కనుక నాయువతిని నాకొసంగుము.

—; రంభనిత్యము వచ్చుచుండునట్లు వరమిచ్చుట ;—

ఉ॥ నా విని నవ్వి యవ్విబుధ ♦ నాయకుఁ డిట్లను విప్రసూతితో
నోవిటసార్వభౌమ విక ♦ చోత్పలలోచన రంభ నిత్యుఁ గా
కావసుధాస్థలిన్ దివిజ ♦ కాంతలకుండఁగరాదు వచ్చుచుం
బోవుచుండు భూతలికి ♦ భోగముఁ జేకొను పూర్వరీతిగన్. 123

అ॥ నాన్ - ఇట్లుపలుకఁగా, విని - ఆకర్ణించి, అవ్విబుధనాయకుఁడు - దేవతలకుఁబ్రభువైన యాయుండుడు, నవ్వి - హాసముచేసి, విప్రసూతితో - అబ్రాహ్మణపుత్రునకు, ఇట్లనున్ - ఈ ప్రకారముగాఁజెప్పెను, ఓవిటసార్వభౌమ - ఓ వ్యభిచారపురుషులలో చక్రవర్తియైనవాడా. వికచోత్పలలోచనన్ - వికసించినకలువలవంటి కన్నులుకలదానిని, గంభను - నీవుకోరినయచ్చరను, ఇత్తుఁ గాక - ఇచ్చెదనుగాని, 'కాక' యనునది యారోద్యర్థకము, అవసుధాస్థలిన్ - అయొక్క భూలోక మునందు, దివిజకాంతలకున్ - దేవతాశ్రీలకు, ఉండఁగరాదు - నివసించుటయొప్పుదు, కనుక. భూతలికిన్ - భూప్రదేశమునకు, వచ్చుచున్ - అప్పుడప్పుడువచ్చుచును, పోవుచుండున్ - మరలఁ బోవుచునుండును. పూర్వరీతిగన్ - మునుపటివలెనే, భోగముక - ఆవిధతోసౌఖ్యమును, చేకొను - అందుము, ఇట 'నవ్వి యవ్వి, అనుప్రసాలంకారము, చేకొను అనుప్రయోగమునకు నూ. ఏకత్వే యధ బహుత్వే ముడుకొ సంప్రాగ్నాథకేషు స్తః అనిశబ్దచిం. అనియున్నను, "నూ. ప్రార్థనార్థే మురేకత్వే కథ్యతే మధ్యమార్థకః, విభాసంతం వదం త్యేకే న ప్రాణేషు కదాచన." అథ. ఉదా. తోయజేక్షణ నకః గృపతోడఁ జూడు, మఱియు 'న ప్రాణే తు కదాచన, అనుటచే మాల్గుపరంబగు నపుడు వికల్పము. ఉదా. ననుం గృపజూడు భారతీ" ఇందు దృఢీయపాదమున 'గాక + అవసుధ' అని ఛేదమున్నను కాశీయతి చెల్లినది.

ఉ॥ మానుగవిశ్రమాక్షరస ♦ మంచితమైస్వరమూచినన్ దదీ , యానుగుణాక్షరంబుఁ గొనియైనను

జెప్పుఁగనొప్పనీక్రియన్, భానుసహస్రభాసి వృషభాధపుండన్నటు లర్థయుక్తమై, పూనినచో నఖండయతి ♦ పొట్టుగునాదికవిప్రణీతమై” అనం. ‘ఆవనుధాతలంబునను ♦ రాంగనలుండగరాదు’ పాఠాం. అర్థమునమానమే ఇది స్వరయతియగును. మానశౌర్యత - త్కుత్తామోఽపి జరాకృతోఽపి శిథిలప్రాయోఽపి కష్టాం దశా, మాపన్నాఽపి విపన్నదీధిర్ఘపి ప్రాణేషునశ్యత్సృషి, మత్తేభేంద్రవిభిన్న కుంభసిశిత్రగాపైకబద్ధస్పృహః, కింజీర్ణంతృణమత్తి మానమహతా మగ్రేసరః! కేసరీ” భర్తు. ఉ “గ్రాసములేకస్పృక్కిన జరాకృశమైన విశిర్ణమైన సా, యాసమునైన నప్తరుచియైనను బ్రాణభయార్తమైన సం,త్రాసమదేభకుంభసిశిత్రగహలాలసశీలసాగ్రహః, గ్రేసరభాసమాన మగు ♦ కేసరి జీర్ణతృణంబు మేయునే”

తా॥ ఇట్టిడిగిన యాబ్రాహ్మణుని పలుకుల కింద్రుండు నవ్వి యోభోగలాలనుఁడా! అటులనే రంభనొంగెదను. గాని దేవతాశ్రీలు పుడమియం దుండఁజనదు. కనుక నీవుతోరినప్పుడు వచ్చిపోవు చుండును. మునుపటివలెనే దానితో సంభోగానందము నొందుచుండుము.

ఁ॥ అన ననేకదండప్రణామంబులు సేసినిలిచిన,

124

అ॥ అనన్ - ఇంద్రుడిట్లువచించఁగా, అనేకదండప్రణామంబులు - ఎన్నియొకాశ్రుబద్ధమైన నమస్కారములు, చేసి - ఆచరించినవాఁడై, అనగా భక్తితోఁగూడిన నమస్కారము అనేకము చేసిన వాఁడై యనుట, నిలిచినన్ - నిలువఁబడఁగా

—: ఇంద్రుండు దివి కేగుట :—

శా॥ రింఖాపాతమునం జదల్గదల ని ♦ నిర్విచ్ఛేదవారానిశ
ప్రేంఖద్వాతపరంపరల్ దెసల నా ♦ భీలంబుగాఁ బర్య వై
శృంఖల్యంబునఁ బట్టుకల్లెపునరుల్ ♦ చేర్వార నుచ్చైశ్శృవః
కంఖాణంబుఁ గదల్చె వానవుండు ది ♦ క్పాలాదినంసేవ్యుడై .

125

అ॥ వానవుండు - ఇంద్రుండు, దిక్పాలాదినంసేవ్యుడై. దిక్పాల - దిశలను బాలించువారైన యగ్నియమనిరృతివరుణవాయుకుబేరేశానులు, అది-మొదలుగాఁగలవారివలన, సంసేవ్యుడై-కొలువఁ బడినవాఁడై, రింఖాపాతమునక - కాలియొక్కగిట్టులు పడుటవలన, చదల్ - ఆకాశము, కదలన్ - చరించుచుండఁగాను, నిర్విచ్ఛేదవారానిలప్రేంఖద్వాత పరంపరల్. నిర్విచ్ఛేద - ప్రత్యేకింపఁబడని. వేణుగాని, అనఁగామితీలేనియనుట, వార - పరివారముయొక్క, అనిశ - ఎడతెగని, ప్రేంఖతో అశ్వగతులవలని, వాతపరంపరల్ - గాలియొక్కవరుసలు, దెసలక - అన్నిదిక్కులయందును, అభీలంబుగాక - భయంకరముగా. పర్వన్ - వ్యాపించుచుండఁగాను, అంతట నీండునట్లుగాను, వైశృంఖల్యంబునక - బంధసాధనమగు గొలుసువలన నడ్డులేకుండుటచేత, పట్టుకల్లెపునరుల్ - పట్టు - చేత బట్టుకొనిన, కల్లెపునరుల్ - కల్లెమునకుఁగట్టినతొగ్గు. చేర్వారక - సమీపమునకు వచ్చుచుండఁ

గాను. ఉచ్చైశ్శ్రవః కంఠాణంబున్ - ఉచ్చైశ్శ్రవమమపేరుగల తనయశ్వమును, ఉచ్చైశ్శ్రవః కీర్తిర్యస్య ఉచ్చైశ్శ్రవః అనివ్య. ఉన్నతమైనకీర్తికలని, కదల్చెన్ - చలింపఁ జేసెను - అనఁగా బ్రయాణమయ్యెనునట, ఉదా. 'మ. గజకంఠాణశతాంగుపత్తి జనవర్గంబున్' సమ గ్రంథులై ♦ భజియింపన్' విజ. 'ని. కంఠాణము. సం. వి. అ. పుం. గుప్తము' 'మ. జయనత్కంఠాణరింఖా విశ్వం, ఖిలసంజాతధరాపరాంగపటలా ♦ క్రాంతంబు. రా. పాం. మఱియు సీ, కంఠాణతురగరిం ♦ ఖాపుంఖితక్షమా. భూశినభ్రపదంబు ♦ చూటుగట్ట' వరా. పు. అతిశయోక్త్యలంకారము.

తా|| ఇంద్రుఁడు దిక్పాలురు కొలుచుచుండఁగా దనగుప్తము నదలింప నది తనగిట్టల తాకుడు వలన నాకాశము కదలుచుండఁగాను, ఒక్కగుమిగా నందఱినాహనిములు లేచుటవలన నుత్పన్నమైన గాలి దిశలెల్ల నిండఁగాను, అడ్డులేకుండఁ గల్గెమును వదలుటవలన చాగుగాఁ దలయొత్తుచుండఁగాఁ బల్లపుత్రాళ్లు వదులై సమీపించుచుండఁగాను, వేగముగాఁ బోవుచుండెను.

—: నిరంకుశునకు రత్నాభిషేకమొనర్చుట :—

సీ|| అప్పు డారాజు భూ♦ తావేశనిర్మక్త, దేహుడై కాంతిసం♦ దీప్తుడయ్యె
దదనంతరమున ర♦ త్నంబుల నభిషిక్తు, జేసిరి మంత్రులు ♦ భూసురేంద్రు
నాపిమ్మట నృపాల♦ కాంతిపురస్త్రీలు, తమతమసామ్ము నెం♦ తయు నొసంగి
రటుతరువాత దే♦ వాంగనామణి యగు, రంభ యేతెంచి సం♦ రంభ మొదవ
గీ|| గ్రుచ్చి కొఁగిటఁజేర్చి యో♦ గుణసముద్ర, నీకతన శాపమోక్షంబు ♦ నాకు దొరకె
నీవలన నచ్చరలలోన♦ లేవ గంటి, నిన్నుఁ గూర్చి హరియు ను♦న్నించెనన్ను. 126

అ|| అప్పుడు - అసహమున, ఆరాజు - ఆశత్రుండముఁడు, భూతావేశనిర్మక్తదేహుఁడు. భూత - పిశాచము, ఆవేశ - శరీరమునఁజొచ్చుటను, నిర్మక్త - విడువఁబడిన, దేహుఁడు - మేను గలవాఁడు, ఐ - అయియుండి, కాంతిసందీప్తుఁడు - ప్రకాశముతో నొప్పుచున్నవాఁడు, అయ్యె - ఆయెను, తదనంతరమునక - అటుపిమ్మట, మంత్రులు - ఆరాజుయొక్క ప్రభాసులు. భూసురేంద్రు - బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుఁడగునానిరంకుశుని, రత్నంబులక - వజ్రవైడూర్యాదిమణులతో, అభిషిక్తు - స్నానముచేసినవానినిగా, చేసిరి - ఒనరించిరి, అపిమ్మటక - అటుతరువాత, నృపాలకాంతిః పురస్త్రీలు. నృపాలక - ఆరాజుయొక్క, అంతిపురస్త్రీలు - రాణిసాసాంగినలు, తమతమసామ్ముక - వారివారి యాధరణములను, ఎంతయున్ - మిక్కిలిగా, ఒసంగిరి - ఇచ్చిరి, అటుతరువాతక - ఆ సిదప, దేవాంగనామణి - దేవతాస్త్రీలలో సౌందర్యవతి, అనరంభ - అయినట్టిరంభ, సంరంభము - తత్తరసాటు, ఒదవన్ - కలుగఁగా, గ్రుచ్చికొఁగిటజేర్చి - చక్కఁగాఁబట్టి యాలింగనమునర్చి, ఓ గుణసముద్ర - సద్గుణములయందు సముద్రమువంటివాడైన యొనిరంకుశుఁడా, నీకతన - నీవలన నాకుక - నాకు, శాపమోక్షంబు - శాపమువిడిచిపెట్టుట - శాపవిమోచనమగుట, దొరకె - అభించెను, నీవలనక - నీమూలమున, అచ్చరలలోనక - నాతోడియప్పగనస్త్రీలలో శేవగంటిక - ప్రకాశమునుబొందితిని, నిన్నుఁగూర్చి - నీకారణముననే. నీవలననే, నన్నున్ - నన్ను, హరియుక - అయింద్రుఁడుపైతము, మన్నించెన్. గౌరవించెను. అపరాధమునుక్షమించెను, ఇందు హరియు

మన్నించె ననుటలో సముచ్చయార్థముయొక్క నుకారములొపించుటకు “నూ. వివాద్వితీయం స్యా దస్మ దాత్మనో స్వంతయోఽపినోగవ్యస్యాపి సర్వం స్యా ద్భూషం సత్ప్రయోగతః, అని యధర్వణా చార్యులు అలం. ఉదాత్తము” పూర్వము నిరంకుశుఁడు వేశ్యమాతచే “వైదికపురాణపఠేడ భూషర కుమారియోగ్య సౌభాగ్యలగువారయవతులేడ” అనిపించుకొని యిప్పుడు మంత్రులచే రత్నాభిషిక్తుఁ డయ్యెనునుటకు “మణి ద్ధుతతి పాదాగ్రే కాచః శిరసి ధార్యతే, క్రయవిక్రయవేశాయాం కాచః శా చోమణి ర్మణిః” అనిచాణ. మఱియు నిరంకుశునియందు వ్యభిచారాదిదోషము లేన్నియున్ననుజ్జతి భూషిశేషము కలవాఁ డగుటచేతనే పూజింపఁబడినాఁడు “వ్యాలాశ్రయాపి విఫలాపి సకంటకాపి వక్రాపి పంకసహితాపి దురాసదాపి, గంధేనబంధురసి కేతకి సర్వజంతో, రేణోగుణః ఖలు నిహంతి సమస్త్యోషామ్” అనిచాణ.

తా|| అంతట నారాజు నావేంపిసభూతము తొలఁగి ప్రకాశమానుఁడుకాఁగా నతనిమంత్రు లాబ్రాహ్మణునకు రత్నములతో నభిషేకమొనర్చిరి. అంతఃపురాంగనలు వారివారి యాభరణముల నొసంగిరి. తమపరి రంభ దగ్గఱకువచ్చి గట్టిగాఁబట్టికొని కవుఁగిలించి యోగుణవంతుఁడా! నీవలన నాకు శాపవిమోచన మయ్యెను. నాతోడియచ్చరలలో వన్నెకెక్కితిని. ఇంద్రుఁడు నైతము నున్నించెను.

—: రంభ దేవలోకమునకుఁబోవుట :—

క|| వినవోయి నిరంకుశ నీ, కునునాకును లోకభర్త ♦ కూర్చినయిష్టం

బునుఁ బాయమనియెఱుంగుము, చనియెద నిప్పటికిమిగిడి ♦ చనుదెంతుఁజూచి. 127

అ|| నిరంకుశ - ఓనిరంకుశుఁడా, వినవోయి - నేఁజెప్పదానినాకర్ణించుము, నీకునునాకును - మనయరువురికిని, లోకభర్త - బ్రహ్మ. “ని. బ్రహ్మ ౭త్త్రభూస్సురశ్శ్రేష్ఠః పరమేష్ఠీవితానహః. సూరణ్యగోఽగ్నిలోకేశః” అమ. కూర్చినయిష్టంబునకా - పొందించినన్నేహమును, పాయము - ఎన్నటి కిని విడిపోము, అనియెఱుంగుము - అనితెలుసుకొనుము, ఇప్పుటికికా - ఈదినముననింతటితో, చని యెదకా - దేవలోకమునకుఁబోయెదను, మిగిడి - తిరిగి, చనుదెంతుఁజూచి. వచ్చెదనునుమా, సందేహ పడవలదనుట, ఇందు భావశాంతి యనుసంచారిభావము చూపఁబడినది. ఇంతట రంభ నీన్నేహమును వీడననుటకు “బంధనాని ఖలు సంతిబహూని, ప్రేమరజ్జాకృతబంధన మవ్యతే, దారుభేదనిపుణోఽపి మహంప్రే, ర్నిష్క్రియోభవతి పంకజకోశే” చాణ.

తా|| ఓనిరంకుశుఁడా! మనయరువురికి భగవంతుఁడు కూర్చినన్నేహము నెన్నటికిని విడువము. ఈదినమున నింతటితోఁబోయి మరలివచ్చెదను. సంతయింపకుము.

—: తలిదండ్రులు నిరంకుశుని గౌరవించుట :—

క|| అని యనిమిషభామిని వో, యినపిమ్మటఁ దల్లిదండ్రు ♦ లేంతో సంతో

షనితాంత హృదయు లై పు, త్తునిఁ గొంగిటఁ జేర్చి పులక ♦ ధూర్జహతనులై. 128

అ|| అని - ఇట్లుచెప్పి, అనిమిషభామిని - ఆదేవకాంత, పోయినపిమ్మటన్ - వెళ్ళిన తరువాత, తల్లిదండ్రులు - అనిరంకుకునియొక్క జననీజనకులు, ఇచట పరుషమునకు సుఖాదేశమగుటకు నూ. యుక్తిన్నాదేవతస్మాత్తే వినాద్వంద్వంహారేర్మతే' అధ. ఎంతో - మిక్కిలి, సంతోషనితాంత హృదయులు, సంతోష - ఆనంద యొక్క, నితాంత - అధిక తోగూడిన, హృదయులు మనస్సుగలవారు, ఐ - అగుచు, పుత్తునిక - తమకొడుకును, కాగిటకజేర్చి - ఆలింగనముజేసికొని, పులకభూర్వహతనులు, పులక - గగుర్పాటుయొక్క, ధూః - భారమును, ని. 'ఘూర్నాఘాపేత్త్రీ' తుకంపే విత్తేభారేయగ్రాగ్రయోః, అని నా. వహ - మోయుచున్నటువంటి, భరించియున్నటువంటి తనులు - శరీరముగలవారు, ఐ - అగుచు. పైపద్యముతో నన్వయము, ఇందు 'అనియనిమిష - ఎంతో సంతోష' అను ప్రాసాలంకారము.

తా|| అని యాదేవకాంత సనిసపిదప నతనితలిదండ్రులు మిక్కిలి సంతోషపడి మతునిఁ గొంగిటఁ జేర్చి యెడలు గగుర్పొడవఁగా.

క|| తనయా నిన్నింత నయా, ధ్యునిఁ బ్రాప్త మెటుంగ లేక ♦ యొకమానవమా త్రునిఁ గాఁగఁ జూచి నిరసిం, చిన యపరాధంబు నార ♦ సి సహింపఁగదే. 129

అ|| తనయా - ఓకుమారా, నిన్నుక - నిన్ను, ఇంతనయాధ్యునిక - ఇంతటినితినంపన్నుని, ప్రాప్తమక - పొందఁబడుటను, ఎటుంగలేక - తెలిసికొనఁజాలక, ఒకమానవమాత్రునిక - ఒక సామాన్యమనుష్యుని, కాఁగక - అగునట్లు, చూచి - కనుఁగొని, నిరసించిన యపరాధంబుక - తిరస్కారముచేసిన నేరమును, ఆరసి - పరిశీలించి, సహింపఁగదే - సహించుము, "నూ. ప్రాగ్ధనం బునం దన్వత్వయాంత క్రియలమీఁద గద కదవు పూర్వకంబు లన్నాదు లను ప్రయుక్తలు లగు" ప్రా; వ్యా. ఉదా. "క. తాపసమందార నాకు ♦ దయసేయఁ గదే" భాగ. ఇచటఁ దండ్రులకంటె గుమారుఁ డధికుం డగుటచేఁ బరవశంబున నిట్లువచించెను. ఉదా. "ఆ. తండ్రులకంటె గొడుగు ♦ తాగుణి యయ్యెనా, పిన్న పెద్దతనము ♦ తన్నవలదు, వాసుదేవు విడిచి ♦ వసుదేవు నెంతురా" విశ్వ "నతేన వృద్ధోభవతియేనా పృథవీతం కిరః, యో వై యునః ౭ప్యధ్యానః స్త దేవా స్థవిరం విదుః" తరుణవయస్కుడైనను జ్ఞానవంతుడైనవాడే వృద్ధుడని దేవతలుపలుకుచున్నారు. "గుణా. పూజాస్థానం గుణిమనఃచలింగం నచవయః, ఆనియును బుధులు చెప్పియున్నారు. "యశోదయాశీల రూప మాధుర్యైరపి సర్వతః, సబాలోపిపుమాక వృద్ధః సానుబృందావసేరతః" నూ. సం. మఱియు "ఏకేనాపి సువృక్షేణ శోభమానేన గంధినా వాసితం తద్వనం సర్వం, సుపుత్రేణ కులం యథా" "ఏకేనాపి సుపుత్రేణ విద్యాయుక్తేన సాధునా, ఆహ్లాదితో కులం సర్వం యథా చంద్రేణ శర్వరీ" చాణ. ఇందు తనయానిన్నింతనయాధ్యుని, అనుప్రాసాలంకారము.

తా|| పుత్రుఁడ ఇంతటినితినంపడుచు మాకు అధించుట యెటుంగక నిన్నొకమనుష్యమాత్రునిగాఁ జూచి నిందించిన మాయపరాధముల సహించుము.

సీ|| ఒకనికి శక్యమే ♦ యురగభూషణులొడ, నలఘుచాతురి జూద ♦ మాడి గెలువ గెలిచె బో యొకనికిఁ ♦ దెలియునే సామాన్య, రమణుల సడుగక ♦ రంభ నడుగ నడిగె బో యొకనికి ♦ నలవియే సురకాంత, లాలించి భూమి ని ♦ ల్లాలిఁ జేయఁ జేసె బో యొకనికిఁ ♦ జెల్లునే చిరభోగ్య, మగునిందశాపంబు ♦ సపుడె మాన్స

గీ॥ నీకుఁ దక్కఁగ వికచనా ♦ భీకలోచ, నామనోహరదేహసౌం ♦ దర్శధుర్య
తానివారితశీతల ♦ ధామ సోమ, ధరకృపాపాత్రపుత్త్ర కం ♦ దర్పదర్ప. 130.

అ॥ వికచ.....ధామ. వికచనాభీకలోచనా వికసించిన తామరపువ్వులవంటి కన్నులు
గలస్త్రీలను, మసూహగ - మరమ్మనకెప్పుడు గలిగించునట్టి, దేహసౌందర్య - ఒడలిచక్కఁదనము
యొక్క, ధుర్యతా - భాగమును వహించుటచేత, నివారిత - అడ్డగించబడిన, శీతలధామ -
చంద్రుఁడుగలవాఁడా, సోమ.....పుత్త్ర సోమధర - చంద్రుని జడయందుఁదాల్చిన
శివునియొక్క, కృపా - దయను, పాత్ర - అర్హుడవయిన, పుత్త్ర - తనయుఁడా, కందర్పదర్ప -
మన్మథునివంటి గర్వముగలవాఁడా, నీకుఁదక్కఁగక - నీకుఁదప్ప- నీవుగాకయనుట, ఉరగభూషణు
తోడక - పాములు సొమ్ములుగాఁగల శివునితోడి? అలఘుచాతురిక - గొప్పనేర్పుతో, జూదమాడి
గెలువక - సొగటూలాడి జయించుటకు, ఒకనిశక్యమే - వేటొకనికిఁదరమా, - మరియొకనికిఁదరము
గావనుట, గలిసెఁబో - జయించుటసరియేకదా, సామార్యరసణులక - అందరితోసమానమైన
స్త్రీలను, - అనఁగా భూలోక స్త్రీలనునుట, అడుగక - ఇమ్మరక, రంభనడుగక - దేవతాస్త్రీ
యగు రంభనొసంగునునుట, ఒకనికిఁదెలియునే - ఒకనికెఱుకపడునా, - ఎవ్వరికిఁదెలియదనుట,
అడిగెఁబో - అడుగుటసరియేకదా, సురకాంతక - దేవతాస్త్రీలలో సౌందర్యవతియగు రంభను.
లాలించి - లాలనముఁజేసి, - అధికమైన ప్రేమజూపి, భూమిన్ - పుడమియందు, ఇల్లాలిన్ - తన
భాగ్యముగా, చేయక - చేసికొనుటకు, ఒకనికెనలవియే - ఒకనికిశక్యమగునా, - కాదనుట,
చేసెఁబో - అవిధముగా భాగ్యముజేసికొనుట సరియేకదా, చిరభోగ్యము - బహుకాలమునుభవించ
దగినది, అగు - అయినట్టి, ఇంద్రకాపంబుక - ఇంద్రునియొక్కత్తియను, అపుడెమాపుక - ఆసమ
యముననే పరిహారముచేయుటకు, ఒకనికిఁజెల్లునే - ఇంకొకనికిఁగొనసాగునా, - మఱియొకనివలన
గానేరదనుట, ఇందు నాయునునియొక్క సర్వోత్కర్షను వర్ణింపబడినది. ఉత్తరోత్తరోత్కర్షముచే
సారాలంకారమును “ఉత్తరోత్తరముత్కర్షభవేత్సారః పరావధిః” కా. ప్ర.

‘క. నిరవధికముత్తరోత్తర. నిరతోత్కర్షంబుఁదెలుప ♦ నిఖిలకృతులయం
దరుడతగుసారాలం, కరణము కవివినుతమగుచు,” నరస.

సౌందర్యధుర్య - ధామసోమ - పాత్రపుత్త్ర - కందర్పదర్ప, ఇవియును ప్రాసాలంకారమును ‘వికచ
.....ధామ, ప్రతిషేఘోపమాలంకారమును ‘నజాతుశక్తిరిందో స్తేముభేన ప్రతిగర్జితం. కళంకినో
జడస్యేతి ప్రతిషేఘోపమామతా’ కావ్యాద,

తా॥ ముపుత్త్రా! నీకుఁదప్ప నీలా కమున శివునితో జూదమాడి గెలువ నెవ్వరివశమగును,
ఒకవేళ గెలిచినను బ్రపంచమునందలిస్త్రీలఁ గోరక దేవలోకమునక గలరంభ నిమ్మనుట యెవరికిఁ
దెలియును. పోనీ అడిగినప్పుటికిని వేబ్బటాండ్రలో మిక్కిలియందకత్తె యై చిరకాలము సంభోగమునం
దారి తేటనృత్యరంభను లాలించి భార్యగాఁ జేసికొన నెవ్వరితరమగును. అధవా యెటులనో భార్యగాఁ
జేసికొనినను యుగములపర్యంత మనుభవించఁ దగిన యింద్రనికాపమును వెంటనే పరిహరింప నెవ్వరి

అ॥ అని - ఇట్లుచెప్పి, అనిమిషభామిని - ఆదేవకాంత. పోయినపిమ్మటన్ - వెళ్ళిన తరువాత, తల్లిదండ్రులు - అనిరంకుశునియొక్క జననములు, ఇచట పురుషమునకు సుఖానందముగలవారు. యుక్తిన్నాదేవతస్మాత్తే వినాద్వంద్వంహారేర్మతే అథ. ఎంతో - మిక్కిలి, సంతోషనితాంత హృదయులు, సంతోష - ఆనంద యొక్క, నితాంత - అధిక తోగూడిన, హృదయులు మనస్సుగలవారు, ఐ - అగుచు, పుత్తునిక - తమకొడుకును, కాగిటకజేర్చి - ఆలింగనముజేసికొని, పులకధూర్వహతనులు, పులక - గగుర్పాటుయొక్క, ధూః - భారమును, ని. 'సూర్యాసూర్యేస్త్రీ' కుకంపే విత్తేభారేయుగాగ్రయోః, అని నా. వహ - మోయుచున్నటువంటి, గురించియున్నటువంటి తనులు - శరీరముగలవారు, ఐ - అగుచు. వైపద్యముతో నన్వయము, ఇందు 'అనియనిమిష - ఎంతో సంతోష' అను ప్రాసాలంకారము.

తా॥ అని యాదేవకాంత సనిసదప నతనితలిదండ్రులు మిక్కిలి సంతోషపడి మతునిక గొగిటక జేర్చి యెడలు గగుర్పొడవఁగా.

క॥ తనయా నిన్నింత నయా, ఘృనిఁ బ్రాప్త మెటుంగ లేక ♦ యొకమానవమా త్రునిఁ గాఁగఁ జూచి నిరసిం, చిన యపరాధంబు నార ♦ సి సహింపఁగదే. 129

అ॥ తనయా - ఓకుమారా, నిన్నుక - నిన్ను, ఇంతనయాఘృనిక - ఇంతటినీతిసంపన్నుని, ప్రాప్తముక - పొందఁబడుటను, ఎటుంగలేక - తెలిసికొనఁజాలక, ఒకమానవమాత్రునిక - ఒక సామాన్యమనుష్యుని, కాఁగక - అగునట్లు, చూచి - కనుగొని, నిరసించిన యపరాధంబుక - తిరస్కారముచేసిన నేరమును, ఆరసి - పరిశీలించి, సహింపఁగదే - సహించుము, "సూ. ప్రాశ్ననం బునం దస్రత్వయాంత క్రియలమింద గద కదవు పూర్వకంబు లన్నాదు లను ప్రయుక్తము లగు" ప్రా; వ్యా. ఉదా. "క. తాపసమందార నాకు ♦ దయసేయఁ గదే" భాగ. ఇచటఁ దండ్రులకంటె గుమారుఁ డధిపం డగుటచేఁ బరవశంబున నిట్లువచించెను. ఉదా. "ఆ. తండ్రులకంటె గొడుగు ♦ తాగుణి యయ్యెనా, పిన్న పెద్దతనము ♦ తన్నవలదు, వానుడేవు విడిచి ♦ వసుడేవు నెంతురా" విశ్వ "నతేన వృద్ధోభవతియేనా పృథులతం శరః, యో వై యునః ఽప్యగ్నయానః స్త దేవా స్థవిరం విదుః" తరుణవయస్కుడైనను జ్ఞానవంతుడైనవాడే వృద్ధుడని దేవతలు పలుకుచున్నారు. "గుణా. పూజాస్థానం గుణిఖనచలింగం నచవయః, అనియును బుధులు చెప్పియున్నారు. "యశోదయాశీల రూప మాధుర్యైరపి సర్వతః, సబాలాపిపుమాక వృద్ధః సాఘబృందావసేరతః" సూ. సం. మతీయు "ఏకేనాపి సుపుత్రేణ శోభమానేన గంధినా వాసితం తద్వనం సర్వం, సుపుత్రేణ కులం యథా" "ఏకేనాపి సుపుత్రేణ విద్యాయైత సాధునా, ఆహ్లానితో కులం స్వం యథా చంద్రేణ శరద్రో" చాణ. ఇందు తనయానిన్నింతనయాఘృని, అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ పుత్త్రుఁ ఇంతటినీతిపరుడవు మాకు లభించుట యెటుంగక నిన్నొకమనుష్యమాత్రునిగాఁ జూచి నిందించిన మాయపరాధముల సహించుము.

సీ॥ ఒకనికి శక్యమే ♦ యురగభూషణుతోడ, నలఘుచాతురి జూద ♦ మాడి గొలువ గలిచెఁ బో యొకనికిఁ ♦ దెలియునే సామాన్య, రమణుల నడుగక ♦ రంభ నడుగ నడిగెఁ బో యొకనికి ♦ నలవియే సురకాంత, లాలించి భూమిని ♦ ధూళి జేయఁ జేసెఁ బో యొకనికిఁ ♦ జెల్లునే చిరభోగ్య, మగునింద్రశాపంబు ♦ నవుడె మాన్య

గీ॥ నీకుఁ దక్కఁగ వికచనా ♦ భీకలోచ, నామనోహరదేహసాం ♦ దర్శధుర్య
తానివారితశీతల ♦ ధామ సోమ, ధరకృపాపాత్రపుత్త్ర) కం ♦ దర్శదర్శ. 130

అ॥ వికచ.....ధామ. వికచనాభీకలోచనా వికసించిన తామరపువ్వులవంటి కన్నులు
గలస్త్రీలకు, మసూహగ - మరస్సుచకిష్టము గలిగించుచుట్టి, దేహసాందర్య - ఒడలిచక్కదనము
యొక్క, ధుర్యతా - భాగమును వహించుటచేత, నివారిత - అడ్డగించబడిన, శీతలధామ -
చంద్రుఁడుగలవాఁడా, సోమ.....పుత్త్ర) సోమధర - చంద్రుని జడయందుఁదాల్చిన
శివునియొక్క, కృపా - దయకు, పాత్ర - అర్హుడవయిన, పుత్త్ర) - తనయుఁడా, కందర్పదర్శ -
మన్మథునివంటి గోష్వియుగలవాఁడా, నీకుఁదక్కఁగఁక - నీకుఁదప్ప- నీవుగాకయనుట, ఉరగభూషణు
తోడఁక - పాములు సొమ్ములుగాఁగల శివునితోడి? అలఘుచాతురిక - గొప్ప నేర్పుతో, జూదమాడి
గెలువక - సొగటాలాడి జయించుటకు, ఒకనిశక్యమే - వేఱొకనికందరమా, - మరియొకనికందరము
గాదనుట, గలిగెఁబో - జయించుటసరియేకదా, సామాయ్యరహణుక - అందరితోసమానమైన
స్త్రీలను, - అనఁగా భూలోక స్త్రీలననుట, అడుగక - ఇమ్మరక, రంభనడుగక - దేవతాస్త్రీ
యగు రంభనొసంగుచునుట, ఒకనికిఁదెలియునే - ఒకనికెఱుకపడునా, - ఎవ్వరికిఁదెలియదనుట,
అడిగెఁబో - అడుగుటసరియేకదా, సురకాంతక - దేవతాస్త్రీలలో సాందర్యవతియగు రంభను.
లాలించి - లాలనముఁజేసి, - అధికమైన ప్రేమజూపి, భూమిన్ - పుడమియందు, ఇల్లాలిన్ - తన
భార్యనుగా, చేయక - చేసికొనుటకు, ఒకనికినలవియే - ఒకనిశిశక్యమగునా, - కాదనుట,
చేసెఁబో - ఆవిధముగా భార్యనుజేసికొనుట సరియేకదా, చిరభోగ్యము - బహుకాలమునుభవింప
దగినది, అగు - అయినట్టి, ఇంద్రకాపంబుక - ఇంద్రునియొక్కతిబ్బను, అపుడెమాన్మక - ఆసమ
యముననే పరిహంగముచేయుటకు, ఒకనికిఁజెల్లునే - ఇంకొకనికిఁగొనసాగునా, - మఱియొకనివలన
గానేరదనుట, ఇందు నాయకునియొక్క సర్వోత్కర్షను వర్ణింపబడినది. ఉత్తరోత్తరోత్కర్షముచే
సారాలంకారమును “ఉత్తరోత్తరముత్కర్షభవేత్సార్: పరావధి:” కా. ప్ర.

“క. నిరవధికముత్తరోత్తర. నిరతోత్కర్షంబుఁదెలుప ♦ నిఖిలకృతులయం
దరుడైతగు సారాలం, కరణము కవివినుతమగుచు,” నరస.

సాందర్యధుర్య - ధామసోమ - పాత్రపుత్త్ర) - కందర్పదర్శ, ఇవియును ప్రాసాలంకారమును ‘వికచ
.....ధామ, స్రుతిషేగోపమాలంకారమును ‘నజాతుశక్తిరిందోస్తేముఖేన ప్రతిగర్జితం, కళంకినో
జడస్యేతి స్రుతిషేగోపమామతా’ కావ్యాద,

తా॥ చుపుత్త్ర) నీకుఁదప్ప నీలాకమున శివునితో జూదమాడి గెలువ నెవ్వరివశమగును,
ఒకవేళ గెలిచినను బ్రపంచమునందలిస్త్రీలఁ గోరక దేవలోకమునఁ గలరంభ నిమ్మనుట యెవరికిఁ
దెలియును. ఊసీ అడిగినప్పుటికిని వేబుటాండ్రలో మిక్కిలియందకత్తె యై చిరకాలము సంభోగమునం
దారి తేరినయారంభను లాలించి భార్యగాఁ జేసికొన నెవ్వరితరమగును. అధవా యెటులనో భార్యగాఁ
జేసికొనినను యుగములపర్యంత మనుభవింపఁ దగిన యింద్రునికాపమును వెంటనే పరిహరింప నెవ్వరి
కలవి యగును.

—; నిరంకుశుఁడు దనభార్యయందు సుతులఁగాంచుట ;—

క॥ అని వినుతి నేయుజననీ, జనకుల బహుభార్గములను ♦ సంతృప్తులుగా
నొనరించి రంభయనుమతిఁ, దనయంగనయందు సునయ ♦ తనయులఁ గాంచెన్. 131

అ॥ అని - ఇట్లు, వినుతి - స్తోత్రము, చేయ - చేయుచున్నట్టి, జననీజనకులక - తలిదండ్రులను, బహుభార్గములను - అనేకమైనవస్తువులతోఁ, సంతృప్తులుగాక - సంతోషపడినవారినిగా, ఒనరించి - చేసి, రంభయనుమతిక - రంభయొక్కసమ్మతితో, తనయంగనయందుక - తనభార్యయందు, సునయతనయులక, సునయ - మంచినీతిమంతులైన, తనయులక - పుత్రులను, కాంచెన్ - కోసెను, అనివినుతి - తనయంగనయం - సునయతనయ, ఇత్యాదులనుప్రాసాలంకారము

తా॥ ఇట్లు పొగడినతలిదండ్రులన నేకవస్తువులతో సంతసింపఁ జేసి యారంభయొక్కసమ్మతితోఁ దనభార్యయందు మిక్కిలి నీతిమంతులగు సుతులఁ గాంచెను,

వ॥ మఱియు నతఁడు పృషవాహనపదధ్యానానక్త మానసతత్త్వ పరాయణ ప్రప్రాప్త విజ్ఞానపాటవంబున నేకవాక్యప్రతిష్ఠాపనాచార్యుండును, ద్విజవంశపావనుండును, ద్రివర్గనిరతుండును, జతుర్వేదపారాయణుండును, బంచశరాకాయంబును, షడ్భాస్రప్రపారీణుండును, సప్తాశ్వతేజోవిరాజమానుండును, సప్తభోగసంయుక్తుండును, నవనిధానసంపన్నుండును, దశదిశాపూర్ణీర్తిమండలుండు నై చెలంగె. 132

అ॥ మరియున్ - అదిగాక, అతఁడు - ఆనిరంకుశుఁడు పృష.....పంబునన్. పృషవాహన - పృషభమేయశ్వముగాఁగల శివునియొక్క. పద - చరణములను, ధ్యాన - మనస్సునిలిపించించుటయందు, ఆనక్త - అధికమైనయిచ్చతోఁగూడిన, మానస - మనస్సుయొక్క, తత్త్వ - స్వభావమునందు, పరాయణ - ఆసక్తివలన, పరిప్రాప్త - మిక్కిలిపొందబడిన, విజ్ఞానపాటవంబునక - విశేషజ్ఞానముయొక్క పటుత్వముచేత, ని 'విజ్ఞానంశిల్పశాస్త్రయోః' అనిఅ, ఏకవాక్యప్రతిష్ఠాపనాచార్యుండును, ఏకవాక్య - ఒక్కమాటనే, సత్యమునే, ప్రతిష్ఠాపన - ఉంచుటయందు, ఆచార్యుండును - ఉపదేశగురువును, ద్విజవంశపావనుండును - బ్రాహ్మణకులమునఁ బరిపూర్ణమైనవాఁడును, ద్రివర్గనిరతుండును - ధర్మార్థకామములను మూడింటియందడతెగనివాఁడును, జతుర్వేదపారాయణుండును - ఋగ్వేదసామాధర్వణములను నాలుగువేదములకు శ్రవణమైనవాఁడును, 'వి. ఆ. స. తత్పరాభీష్టేపారాయణపదంవిదుః' కాశ్య, 'సాకల్యాసంగవచనే పారాయణపరాయణః' అ. వేదమునందనర్గళవాగ్ధోరణిగలవాఁడని భావము. పంచశరాకాయంబును - ముచ్చగనివంటి యందముగలవాఁడును, షడ్భాస్రప్రపారీణుండును - వేదాంత, వైశేషిక, భాట్ట, ప్రాభాకర, పూర్వోత్తరమిమాంసలను అణచి శాస్త్రములుతుదఘట్టఁజదివినవాఁడును, సప్తాశ్వతేజోవిరాజమానుండును - సూర్యునివంటి ప్రకాశముతోనొప్పచున్నవాఁడును, సప్తభోగసంయుక్తుండును - ఎనిమిదివిధములైన సౌఖ్యములనుబొందినవాఁడును, నవగానన్నవస్త్ర గంధపుష్పతాంబూల వనితాశయసంగీత విహారములనునవి, మఱియు దానీ, బంధు సుత, భృత్య, వస్తువాహన, ధనధాన్యంబు లనునవియట్టైశ్వర్యములు, నవనిధానసంక

న్నుండును - ఎన్నటికిని ద్రవ్యముతోఁగలకుండునట్టివియైన పద్మ మహాపద్మ శంఖ మకర కచ్చప ముకుంద కుండ నీల వరములను తొమ్మదిపాతలతోఁగూడిన ధనసమృద్ధిగలవాఁడును, దశదిశాపూరకీర్తిమండలుండును - పదిదిక్కులయందు నిండినకీర్తియొక్క పరివేషముగలవాఁడును' దశదిశ లనఁగా నెనిమిది దిక్కులును సహాభాగమును నూర్ధ్వభాగము నని తెలియవలెను. అగ్రలోకమునకు శేషుడును, ఊర్ధ్వలోకమునకు బ్రహ్మయును సధిపతులు, ఐ - అగును, చెలంగె - ఒప్పెను, ఇంద్రకంఠ్య మొదలు దశమంఠ్యవఱకు గుణవర్ణనాదులఁజెప్పుచు సంత్యానుప్రాసమును జిత్రించినాఁడు. మఱియు నాయగునియొక్క సహ్యాత్మ్యవర్ణించుటచే నుచితైలంకారమును ధర్మార్థకామనిరతుఁడనుటనుగూర్చి "ధర్మార్థకామమోక్షాణాం యస్యైకోఽపి నవిద్యతే, అజాగళస్తనస్యేవ తస్యజన్మ నిరర్థకమ్' అని చాణ. ధర్మార్థకామమోక్షలబ్ధిందని మానవుఁజన్మము మేఁకమెడయందుఁ బుట్టెడి చన్నులవలె వర్ణమైనదని భావము. 'మంగళాదీని మంగళధ్యాని మంగళాంతాని శాస్త్రాణిప్రథంతే' అని చెప్పబడియుండుటచే మంగళాంతముగఁగావ్యమును రచించినాడు.

క॥ ఎటువంటి దురాచారున, కెటువంటిజగత్ప్రసిద్ధి ♦ యెఱిగితె రాజా .

అటుగానఁ బూర్వపుణ్యో, త్కృతభావం బల్పునైన ♦ ఘనుఁగావించుక. 133.

అ॥ రాజా - ఓధగృశీలస్వపాలా, ఎటువంటి దురాచారనకుక - ఏలాటి చెడ్డనడతకలవానికి ఎటువంటిజగత్ప్రసిద్ధి - ఏలాటిగాకప్రఖ్యాతిగలిగెనో, ఎఱిగితె - తెలిసికొంటివా, అటుగానక - అందువలననే, పూర్వపుణ్యత్కృతభావంబు-పూర్వ - క్రిందటికాలముచైన, పుణ్య - సుకృతముయొక్క - ఉత్కృట - అతివయనైన, "ని. స్యాదుత్కృతోబలవతి, క్షీణేచద్వావిమాత్రిషు" నానా. "క్షీణముత్కృటస్త్రీవపత్తయోః" మే. భావంబు - సంపద, "ని. భావస్యభావేఽభిప్రాయే, చేష్టా సత్తాత్మజన్మను, క్రియాబీలాపదార్థేషు, బుధజంతువిభూతిషు" అని విశ్వ. అల్పనైనక - నీచునైనను, ఘనుక - గొప్పవానినిగా, కావించుక - చేయును, ఇందు "పూర్వపుణ్యోత్కృటభావం బల్పునైన ఘనుఁగావించుక" అనుటచేత ననుగుణాలంకారము. "యథా ధేనుసహస్రేషు వత్సో గచ్ఛతి మాతరం, తథా యచ్చకృతంకర్మ, కర్తార మనుగచ్ఛతి" చాణ. "నామమాతేణ సంతుష్టః, కర్మ కాండరతానరాః, మంత్రోచ్చార్చరణహోమాద్యై ర్భ్రామితాఃక్రతువిస్తరైః" ఏకభుక్తోపవాసాద్యైర్ని యమైఃకాయశోషణైః, మూఢాః పరోక్షమిచ్ఛంతి మమమాయావిమోహితాః" గరు. మూఢులగు మానవులు నామాయ నెఱుంగనేటిక కర్మకాండంతులై మంత్రోచ్చార్చరణ హోమాదిక్రియలతోఁగూడిన యజ్ఞములు మున్నగువానినిజేయుచు, ఏకభుక్తము, ఉపవాసము, మున్నగుకాయశోషణము లగుకార్యములతో సంతుష్టఁజెందుచు నామమాత్రముగఁ బరమాత్మను ధ్యానించుచున్నారు. ఎటువంటిదురాచారున కెటువంటిజగత్ప్రసిద్ధి యనుటకు "అపిచేత్సుదురాచారో భజతేమామనస్య భాక, సాధురేవ సమస్తవ్య స్సమ్యగ్న్యవసితో హి సః" భగ. ఇతరప్రయోజనమును దలంపక నన్ను భజించువాఁడు మిక్కిలి దురాచారముగలవాఁడైనను, వానిని సాధువనియే తలంపవలయును. ఏలయన భగవంతుఁడే తనకు స్యామి గురువు మిత్తుఁడు భోగ్యము అనెడి మనోనిశ్చయముగలవాఁడు వాఁడేకదా! "క్షిప్రం భవతి ధర్మాత్మా శశ్వచ్ఛాంతిం నిగచ్ఛతి, కాస్తేయ ప్రతిజానీహి న మే భక్తః ప్రణశ్యతి" భగ. అట్టివాఁడు శీఘ్రముగా దృఢమైన యధ్యవసాయముగలవాఁడై సదాచారపరుఁడై శాశ్వతమైన యుప

శమమును బొందును. అర్జునా! అట్టి దురాచారముగలిగినను నాభక్తునికి నాశములేదని సభాస్థలమునందుఁ బ్రతిజ్ఞచేయుము.

తా॥ రాజా! ఏలాటిదుష్ప్రవర్తనముగలవాని కేలాటిప్రపంచఖ్యాతికలిగెనో తెలిసికొంటివా! కనుకఁ బూర్వపుణ్యలబ్ధ మైనయదృష్ట మెంతటి యల్పునైన నధికునిగాఁ జేయును.

చ॥ అని ముని ధర్మశీలవసు ♦ ధాధిపత్యాళికి నేర్పుమించి చె
ప్పికథ బాల్యచాపలము ♦ పెంపున స్వామికి విన్నవించితిన్
జనకుఁడు బాలుఁ డాడునవ ♦ శబ్దవచోనివహంబుచేత నె
మ్మనమున మోద మందుక్రియ ♦ మామకవాక్కుల సంతసిల్లుమీ. 134

అ॥ అని - ఈప్రకారముగా, ముని - పులహఁడనెడిమహర్షి, ధర్మశీలవసుధాధిపత్యాళిక్ - రాజులలో శ్రేష్ఠుడైన యాధర్మశీలునకు, నేర్పుమించి - చాతుర్యాతిశయముగలపలుకులతో, చెప్పిన కథ - ఆనతిచ్చిన పూర్వవృత్తాంతమును, బాల్యచాపలముపెంపున - చిన్నతనమునెడి చపలత్వము యొక్క యతిశయముచేత, స్వామికి - ఈశ్వరుఁడవైననీకు, విన్నవించితిన్ - నిన్నుపము చేసికొంటిని-నివేదించుకొంటిని, జనకుఁడు - తండ్రి, బాలుఁడు - తనపిన్నవయస్సుగలకొడుకు, అడు - చెప్ప నట్టి, అపశబ్దవచోనివహంబుచేత - అపశబ్దతప్తముటలసేతు - శాస్త్రశిక్షితముగాని శబ్దములతోఁ గూడిన, వచోనివహంబుచేతన్ - వాక్యములయొక్కసమూహముతో, నెమ్మనమునన్ - తనమనస్సు నందు, మోదము - సంతోషము, అందుక్రియ - పొందినట్లు మామకవాక్కుల - నాయొక్క పలుకుల చేత, సంతసిల్లుమీ - సంతోషమునొందుము, ఇందు, 'జనకుఁడు బాలుఁడాడు నపశబ్దవచోనివహంబుచేత నెమ్మనమున మోదమందుక్రియ మామకవాక్కుల సంతసిల్లుమీ' అనుటచేత సుపమాంకారము.

తా॥ ఈవిధముగా ధర్మశీలనృపాలునకుఁ బులహమహర్షి చెప్పిన యుపాఖ్యానమును విన్నవాఁడనైనసేను శంకరుఁడవగునీకు విన్నవించితిని. కనుకఁ దండ్రి చిఱుతనియొక్క వచ్చిరాని ముద్దు మాటల వలన సంతన మందునట్లు నాకావ్యమునఁ గల యపశబ్దములను పాటించక యాంధుడనుము.

—: ఆశ్వాసాంతము :—

మ॥ మదనధ్వంసక తారభూమిధరధా ♦ మా ధామధామాక్షన
మ్మదసంధాయక దివ్యనామ నిజవా ♦ మా వామవామాంగ దు
ర్మదదంతావళదానవప్రవరభీ ♦ మా భీమభీమత్స్య సం
పదగారీకృతదుష్టదైత్య ధృశసో ♦ మా సోమసోమేశ్వరా. 135

అ॥ మదనధ్వంసక - మన్మథుని నాశముచేయుటగలవాఁడా, తారభూమిధరధామా - వెండికొండ యేనివాసముగాఁగలవాఁడా, ధామధామాక్షనమ్మదసంధాయక. ధామధామ - తేజస్సునకు నిధియైన యగ్నిహోత్రుఁడే, అక్ష - కన్నుగాఁగలిగి, సమ్మద - సంతోషమును, సంధాయక - కూర్చునట్లు

వంటివాఁడా, నివ్యవాసు - మనోహరమైన ప్రఖ్యాతిగలవాఁడా, రమ్యమైన పేరుగలవాఁడా
 యనియుఁ జిప్పవచ్చును, నిజవామా - నిజ - స్వరీయమైన, వామా - రమ్యముగలవాఁడా, 'ని. వామం
 సవ్యేప్రతీపేచ ద్రవిణేచాతిసుందరే, పయోధరే హరే కామే విద్యాద్యామాపిచస్త్రీయాం' అనివి.వాసు
 వామాంగ. వాసు - సుందరియైన పార్వతితోఁగూడిన, వామాంగ - శరీరముయొక్క యెడమవైపు
 గలవాఁడా, దుర్నిదదంతావళ దానవప్రవరభీమా. దుర్నిద - దుష్టత్వముగల గర్వముతోఁగూడిన,
 దంతావళదానవ - గజానురుదను, ప్రవర - శ్రేష్ఠునకు భీమా - భయంకరుడైనవాఁడా, భీమ
 భీమత్వసంపదగాఁకృతమృష్టదైత్య. భీమ - భయంకరులగువానికి పైతము, భీమత్వ - భయమును గలి
 గించుచున్న, సంపత్ - సమృద్ధిక, అగారీకృత - ఇల్లుగాఁజేయఁబడిన, దుష్టదైత్య - చెడువారైన
 రాక్షసులుగలవాఁడా, అనఁగాదుర్మార్గులగు రక్కసులకుమాత్రమే భయముగలిగించువాఁడనుట,
 గృతసోమా - ధరించఁబడిన చంద్రుఁడుగలవాఁడా, సోమసోమేశ్వరా. సోమ - ఉమాసహితుడ
 నైన, సోమేశ్వరా - సోమేశ్వరండను పేరుగలయోస్వామి, అని యాశ్వాసాంతమునఁ గృతిపతికి
 సంబోధనము, ఇందు ముక్తపదగ్రస్తములు దానివెంటనే ఛేదకామప్రాసాలంకారమును గూర్చు
 టయేకాక నాలుగు విశ్రమస్థానములయందును మకారమే వచ్చునట్లుకూడఁ జిత్రించఁబడియున్నది.
 ముక్తపదగ్రస్తమునఁగా ముగిసినపదమును వెంబడిగా వెండియుం గ్రహించుటమాత్రమే ఇట్టి యలం
 కారములతో శోభిల్లు పద్యములు కావ్యములందంతగాఁ గానఁబడవు.

శా॥ భస్మాద్ధూళితదేహపోషణకళా ♦ పారీణ వారాకరా

కస్మాదుద్ధితకాలకూటవిషది ♦ గ్రగీన పాదాంబుజా

శస్త్రర్తవ్రజకల్పభూజ కరుణా ♦ ధన్యేక్షణ సేవమా

నాస్మత్పత్రిక మత్తనూభవక నా ♦ గాఢ్యాంకలింగాహ్వయా.

136

అ॥ భస్మా.....పారీణ. భస్మ - విఘాత, ఉద్ధూళిత - చెలరేఁగఁబడిన, ఎఁగయఁబడిన,
 దేహ - ఒడలియొక్క, పోషణ - వద్దిఁబొందించుటయనెడి, కళా - విద్యయందు, పారీణ - ఆవలి
 దరిముట్టినవాఁడా - తుదముట్టినేర్పినవాఁడా యనుట, వారా.....గ్రీవ. వారాకరా - సము
 ద్రమునందు, అకస్మాత్ - ఆకస్మికముగ - ఆఁతెప్పపాటులోనే, ఉత్థిత - పుట్టిన, 'ని. ఉత్థితంస్యా
 త్త్రిషూత్పత్తే ప్రోద్యతే వృద్ధిమత్యపి' అనిమే. కాలకూటవిష - కాలకూటమును పేరుగలవిషముతో,
 'కాలస్యవర్ణస్య కూటః కాలకూటః' అనివ్యు. దిగ్ధ - పూయఁబడిన, గ్రీవ - కంఠముగలవాఁడా,
 పాదా.....భూజ. పాదాంబుజాత - పద్మమువంటిచరణమును, శస్త్రర్తవ్రజ - శ్రురించునట్టివారి
 సమూహమునకు, కల్పభూజ - కల్పవృక్షమైనవాఁడా, కరుణాధన్యేక్షణ. కరుణా - దయతోఁ
 గూడిన ధన్య - పుణ్యవంతమైన. కృతార్థతగల, ఈక్షణ - చూపుగలవాఁడా, సేవమా.....
 హ్వయా. సేవమాన - కొలుచుచున్న, అస్మత్పత్రిక - నాయొక్కమనుసులు గలిగినట్టియు, మత్త
 నూభవక - నాకుమారులు గలిగినట్టియు, నాగాఢ్య - నాగయ్యయనుపేరుతోఁగూడిన, అంక -
 గుఱుకుగల, లింగాహ్వయా - లింగమనునామధేయముగలవాఁడా, అనఁగా నాగలింగమను నభిధా
 నముగలవాఁడాయనుట, ఈనాగలింగమికవికఁ బితృమహుఁడైయుండి స్వర్గము నలంకరించినట్టిపద్యము
 వలన బోధపడుచున్నది. 'సేవమానాస్మత్పత్రిక' అనుటచేఁబితృపితృమహాప్రపితృమహులెల్ల శుభా

శుభ పుణ్యకార్యాదులయందుఁ బూజింపఁబడుచుందురు. 'పౌత్త్రీ'స్వస్థురృణాన్మర్త్యముచ్యతేచ
ఋణత్రయాత్, లోకానశ్యేద్దివప్రాప్తిః పుత్త్రీపౌత్త్రీప్రపౌత్త్రీక్షైః' అని గరుడపురాణమునఁ జెప్పఁ
బడియున్నను ప్రప్రపితామహుఁడుగూడ నేవింపఁబడు ననుభవమును బరిశీలించియే చెప్పియుండెను.
విస్తరభీతిచే విరమింపఁబడినది. కొందఱుకవులు గద్యమున. 'పౌత్త్రీ, పుత్త్రీ, నామధేయ' అని
చెప్పచుందురు.

క॥ అతులశర సోమవార, వ్రతనియఁగుభురీణహృదయ ♦ వారిజ సాధ్వీ

శత వినుత చెన్నమాంబా, ప్రతినిసంసేవ్యమాన ♦ పదపంఠిజా.

137

అ॥ అతు... ..వారిజ. అతులతర - అసమానముయిన, సోమవారః వ్రత - సోమవారమున
నాచరించెడి శాస్త్రసిద్ధమైన కర్మము (సోమ) యొక్క, నియమ - నిష్కలబుద్ధియందు, భురీణ - భార
మును వహించుచున్న, హృదయవారిజ - మనస్స నెడి పద్మముగలదియును, సాధ్వీశతవినుత - బహు
సంఖ్యాకమైన పతివ్రతలచేత స్తుతింపఁబడినదియును, సగు, చెన్న... ..పంఠిజా. చెన్నమాంబా -
చెన్నమ్మయను నామెవలన, ప్రతిదిన - నిత్యమును, సంసేవ్యమాన - కొలువఁబడుచున్న, పదపంఠిజా -
చరణములనెడి కమలములుగలవాఁడా, ఈచెన్నమ్మయనునామె యొకవిశేషభక్తియగుటవలనను, నామె
పరమేశ్వరప్రీత్యర్థముగ సోమవారవ్రతమాచరించుచుండుటవలనను, నిట్లు పదించియుండెను.

గద్యము. ఇది శ్రీమత్కృత్తీవరప్రసాదబద్ధి ల్లనర్జనవర్ణనీయ కవిశ్లోత త్వగౌరేయ,
పదలింగనార్యగర్భార్థవపూర్ణిహూత్రేయ, గురువరాచార్యపదారవింద మించిదాయ
మానమానసాశ్రేయ, పండితమ్మన్యేతరాజేయ, నకలవిద్యజ్ఞపవిధేయ, రుద్రయనామధేయ
ప్రణీతంబయిన నిరంకుశోపాఖ్యానంబను మహాప్రబంధంబునందు సర్వంబుఁ జతుర్థా
శ్వాసము.

అ॥ తృతీయాశ్వాసమునఁబోలె నెఱు. గునది.

ఇది శ్రీమద్దాయత్రీ విరాడ్విశ్వకర్మ వరప్రసాదజనిత కవితామృత ససపాత్ర, అహభూనస
గోత్రపవిత్ర, అచ్చమాంబా వేంకటశివార్చనాత్మీ, లక్ష్మణాచార్యగోత్రశ్లోక సుధునిపుత్త్రీ, శిల్పవాస్తు
జ్యోతిశ్శాస్త్రాదివివిధవిద్యాప్రవీణ, పదవాక్యప్రమాణ నిధాన, విమర్శకాచార్యశిల్పకళావిజ్ఞాత్యాది
విరుద నిరుపమాన, బుధారాధన విరాజమాన, సుబ్రహ్మణ్యభిధాన, విరచితమైన నిరంకుశోపాఖ్యాన
సుధాతరంగిణీవ్యాఖ్యానమునఁజతుర్థాశ్వాసము.

నిరంకుశోపాఖ్యాన పూర్వ ముద్రణమునందు దోషములకు సవరణలు

(సం - సంఖ్య, పూ - పూర్వముద్రణము, స - సవరణ)

ప్రథమాశ్వాసము

సం. పూ.	స.
2 నెక్కిన	నెక్కిడు
3 తోడు	తోడు
4 మనస్సును పూరినను	మనస్సును పూరినను
5 గూలి	దూలి
6 మున్నుగా	మున్నుగా
7 గాఁపుదంబు	గాఁపుదంబు
8 చక్కదనమున	జక్కదనమున
9 బ్రతి	బ్రతి
10 అనియి	అనియి
11 నోసరించి	కోఁజరించి
14 సమస	సమస్త
19 పాప	పాప
20 కందర్పు	కందర్పు
21 వికాలుకూలి	వికాలకూలి
22 దనుజ	తనుజ
25 గురితి	ఘటితామృత
(ప్రసాదభంగము)	
26 ప్రేయస్నిత	ప్రేయస్నిత
28 రామంబుగా	రామంబుగా
30 గాఁపులము	గాఁబులము
35 తలంకకేము	తలంకకేము
39 కడు	కవ
43 డొట	డొట
44 మున్నెరితెలియ	మున్నెరితెలియ
45 మాటగొత్త	మాటక్రొత్త
46 డొటనమర	డొటయమర
47 సువన్నాబ్జిత	సువన్నాబ్జిత
48 ధీతి	ధీతి
49 బ్రోవ	బ్రోవ
47 సత్వ	సత్వ
50 యాజగ	యాజన
50 జిలుగుజెంగావి	జిలుగుజెంగావి
51 ముక్కువ	మక్కువ
53 కటకంబుపాద	కటకంబుపాద

సం. పూ.	స.
64 మడిచింతిలు	మడిజింతిలు
65 అనుటగాని	అనుట కాని
68 పుత్రు	పుత్రు
71 చంద్రు	చంద్ర
72 మస్తికన్	దుస్తికన్
70 పుత్రుండు	పుత్రుండు
71 తనయుండు	తనజుండు
72 సమకూర	సమకూర
75 యుక్తజోద్య	యొక్తజోద్య
79 జలజాంబవ	జలజోదరు
యతిభంగము	
79 పుత్రు	పుత్రు
79 నాపుడున్	నాపుడున్
79 సముద్యమ	సముద్యమ
యతిభంగము	
80 జాత	జాతు
81 గాన	యైన
83 కళ	కళ
87 పుత్ర	పుత్రు
88 మొలకల	మొలకలు
89 కరణి	కరణి
94 దువేతంగుణ	దువేతంగుణ
95 ధని	విని
96 శృంగిరాజ	శృంగిణీశ
97 సురంగం	శశిరేఖ
100 కవిత్వ	కవిత్వతత్త్వ
97 మాన	మానమానస

ద్వితీయాశ్వాసము

3 ధరామర	ధరామర
6 నర్దులులేరు	నర్దులులేరు
8 విభవంబు	విభవంబు
10 తలపోసి	తలపోసి
12 మిగుల	మిగుల
13 ధరామర	ధరామర
16 సౌకాలు	సౌకాలు

సం. పూ.	స.
22 లీలఁ	లీల
23 లాఱ్యఁగాదీర్పు	లాఱ్యఁగాదీర్పు
24 వారణాశి	వారణాసి
,, మరువఁడు	మఱువఁడు
25 మంటపుట్టు	మంటపుట్టు
26 పరస్పరంబు	పరస్పరంబు
28 అనెడు	అనెడి
31 శిత	నిత
33 యదటుఁ	యదలు
,, జాఱుఁబైట	జాఱుపైట
,, కులుకుఁబలుకు	కులుకుపలుకు
34 నెఱ	నెర
,, మార్దంబుచాకఁజేసి	మార్దంబుఁకాకచేసి
,, సొగటాలు	సొగటాల
30 కేలిఁ	కేలి
,, ఝిల్లికల్లి	ఝిల్లికల్లి
38 లక్షయొనిచ్చిన	లక్షయొసంగిన
41 పుంజ	పింజ
45 వృత్తిపత్యక్ష	వృత్తిఁబత్యక్ష
,, జఱభి	జఱభి
46 ఒరపాయెజిలువ	ఒఱపాయెఁజిలువ
,, జెలువాయెఁ	జెలువాయె
,, గునుమపూఁ	గునుమంపుఁ
,, నడగ	నడుగ
48 ఆయత్తయగు	ఆయత్తైత్తయగు
,, గ్రమ్మకరుణ	గ్రమ్మఁగరుణ
49 సర్వ	సర్వ
,, వాఁడు	పాడు
52 ధర్మంబుమాఱు	ధర్మంబుఁజాఱు
,, సగుఱాటు	సగుఱాటు
54 తలంపదో	తలంపరో
,, శ్రీచే	శ్రీచేఁ
55 అన్నియునుఁ	అన్నియును
62 బాప	బాఁప
65 యుండెడు	యుండెడి
,, బొగ్గనయ్యె	బొగ్గయయ్యె
66 ఆతని	ఆతనిఁ
68 నెన్నటి	నెన్నటి
69 జీకు	జీకు

సం. పూ.	స.
,, వోఱె	బోఱె
72 పాలిక	పాలికఁ
,, వెల్వఁడు	వెల్వడు
,, వనచూర్ణ	నవచూర్ణ
74 కొన	గొన
,, చందురు	చందుర
75 కిక్గా	కిక్గా
76 తచ్చిత్ర	దచ్చిత్ర
,, లోఁబంచ	లోఁబంచ
83 వీటి	వీటిఁ
,, గలిపి	గలిపి
,, సుపుత్ర	సుపుత్త్ర
86 సముద్రంబిందు	సముద్రుండిందు
,, మహత్వ	మహత్త్వ
87 సత్య	సర్వ
88 ధారణి	ధారుణి
89 విడువ	విడువ
90 సంభృతిపతి	సంభృతిఁబతి
91 గంధంబు	గందంబు
93 నరిగ	నేగ
యతిభంగము	
95 ఉత్కలితా	ఉత్కలికా
101 తలకుం	తలఁకుం
,, గోపించుఁ	గోపించు
,, విధికిం	విధికిక
103 నింకింపు	నుంకింపు
104 వన	జన
106 చిత్రాంబు	చిత్రాంబుఁ
107 దిక్కులక	దిక్కులన్
109 వర్తిక	వర్తక
110 తను	తను
,, ఘాట	ఘూట
111 దద్దయుఁ	దద్దయు
112 వాద	వాద
114 వచనంబు	వచనంబుఁ
115 దూగ	దూఁగ
,, గాండ్ర	గాండ్ర
,, వాకు	వాకు
,, గుట్టంగ	గుట్టంగ

సం. పూ.	స.
118 నవ్య	నవ్య
119 మున	మున
,, పర	పర
,, విడియంపుపలు	విడియంపుఁబలుతుం
,, తుంపురులు	పురులు
121 వోలి	వోలె
123 పాటు	పాటు
125 జూచి	జూపి
,, లాఁబోలు	రాఁబోలు
127 యూరట	యూఱట
128 ఆసింది	ఆశించి
,, వలయుచల్లఁగా	వలయుఁజల్లఁగా
,, లొలైకాడ	లొలైగాడ
129 సావడి	సాపడి
,, నేగియా	నేగియు
,, సందులుఁ	సందులు
131 బాప	బాఁప
140 పాటి	పాటు
142 పుత్త	పుత్త
,, నిర్మదనార్థ	నిర్మధనార్థ
143 వసథాం	వసథాం
144 దోహ	మోహ
145 లబ్ధవర్ధ	లబ్ధలబ్ధవర్ధ
,, కవిత్వ	కవిత్వత్వ
,, గర్భార్ణవాత్రేయ	గర్భార్ణవపుర్ణి మాత్రేయ

తృతీయాశ్వాసము

6 నపత్నా	నపత్నా
,, నిష్పత్నా	నిష్పత్నా
,, తదంత	తదంత
7 ధారుణీశ్వర	ధారుణీశుర
8 నొందుక	నొందుక
,, జూటాంతికా	జూటాంతికా
10 తజ్జాల	తజ్జాల
12 పట్టిన	పట్టిన
17 మినుగ	మినుగ
18 యెడలం	యెడలక
20 గినుం	గినుం

సం. పూ.	స.
26 తరల	ద్రవకోకిల
,, చందురు	చందుర
,, నావిట	నావిట
28 బుష్ప	పుష్ప
30 ధన్య	దైన్య
34 యంజని	నంజలి
35 వలుస	వలువ
,, నగమువేగ	నగమనంగ
36 పఱవ	పఱప
39 జండినకాఁ	పండునిగాఁ
40 నీకుం	నీకుక
41 రోపరాంత	రాపరాంత
43 ములుచేరు	ములఁజేరు
44 కులోత్తంసంబ	కులీనూత్తంస
యతిభంగము	
45 పాడియె	పాడియె
48 నైతిం	నైతిక
50 కర్మములు	కర్మముల
54 దదాహ్లాద	తదాహ్లాద
58 రంభణం	రంభణం
59 కేయూర	కేసర
60 లగుచును	లగుచు
61 నురుము	నులుము
62 కాగిలి	కాగిలి
,, పలికె, వీసతి	పలికె, న్నేసతి
65 ఆభూనురుఁడుక	నయముగనతఁడుక
యతిభంగము	
68 మెయిం	మెయిం
69 సిత	శితి
72 తత్వ	తత్వ

చతుర్థాశ్వాసము

7 కకణ	కంకణ
8 బిందువులుఁ	బిందువులు
,, వీడియంబుకర్పూర	వీడియంపుఁగర్పూర
10 రసపూర్తికమనీయ	రసవృష్టికమనీయ
,, మోయప్రకట	మోయఁబ్రకట
11 తను	దను
19 చేతయొకాఁడెలిసి	చేతయొకాఁడెలిసి
27 వినయమున	వినయముగ

సం. పూ.	స.
,, నేమనగలమో	నేరంబునకై
యతిభంగము	
33 లిచట	లిచటి
,, సమ్మదము	సమ్మతము
34 నాడె	నాడె
,, బైటపెట్టె	బైటబెట్టె
36 బాపనిమిండగాని	బాపనమిండగానితో
,, చరించునే	చరించునూ
37 బుంబీ	బుంబీ
,, ప్రథమచెంది	ప్రథమకెంది
,, వంబుకొంత	వంబుకొంత
39 ములునాడి	ములువాడి
,, గంధపు	గంధపు
45 సాగి	సాగి
47 యెన్నటి	యెన్నటి
48 తమనివాసం	తమతిమనివాసం
,, నందలై	నందలై
,, దుఃఖితారంభ	దుఃఖారంభ
,, బాపలేక	బాపలేక
49 అలుగుల	అలుగుల
51 వజ్రదళగట్ట	పరగగనకేల
ప్రాసస్థానము	
55 మార్పయొక	మార్పనొక
61 దునిగి	దునిగి
64 తాయి	తాతి
,, గనొగొన	గనుంగొన
69 వెలిబోక	వెలిబోక
71 మీఱు	మీఱు
,, మత్రించె	మత్రించ
74 ఉపచరించు	ఉపచయించు
,, వరలు	వఱలు
75 లెల్లనాత్మ	లెల్లరాత్మ
76 దేహముం	దేహముక
80 కాఱ	కార
81 దయ	ధర
82 పొడవ	పొడువ
83 మేపాఱ	మేపార
86 బృష్ట	బృష్ట
89 కాల	కాల

సం. పూ.	స.
93 జిలుంగుబయ్యెద	జిలుంగుపయ్యెద
,, దిగపార	దిగబాఱ
,, మాపుల	మాపులు
94 వచ్చి	యెడుట
95 నొత్త	నొందర
97 తలఁపోక	తలపోక
99 పుత్తు	పుత్తు
111 యంబునఁబలు	యంబునబలు
112 గడవల	గడపల
113 యపాయ	యపాయ
,, యటు	యటు
యతిభంగము	
114 గజశ్రేష్ఠ	గజశ్రేష్ఠ
116 బ్రసన్నుడై	బ్రత్యక్షమై
117 లోక	కాయ
121 సమ్మద	సంతస
,, సంభృతు	సంగ్రహ
122 ధరామన	ధరామన
యతిభంగము	
124 అనియనేక	అన సనేక
125 నిల	నిశ
,, బట్టపల్లపుసెరుల్	బట్టకశ్చేపుసెరుల్
,, నుచ్చైశ్రవః	నుచ్చైశ్రవః
127 యిష్టంబున	యిష్టంబును
128 పుత్తు	పుత్తు
129 నయాఘ్యనిబాస్త్ర	నయాఘ్యనిబాస్త్ర
,, క్షమింప	సహింప
130 పుత్తు	పుత్తు
132 మానసత్వ	మానసత్త్వ
,, పరాయ	పారాయ
,, తేజోవిరాజ	తేజోవిరాజ
మానుండును	
,, సంపన్నుండు	సంయుక్తుండు
134 నేర్పరించి	నేర్పరించి
135 సంపద	సమ్మద

